

**Les estructures socials protohistòriques
a la Gàl·lia i a Ibèria**

Homenatge a Aurora Martín i Enriqueta Pons

Maria Carme Belarte, Dominique Garcia, Joan Sanmartí (editors científics)

Arqueo Mediterrània 14/2015

ARQUEO MEDITERRÀNIA
14/2015

**Les estructures socials protohistòriques
a la Gàl·lia i a Ibèria**

Homenatge a Aurora Martín i Enriqueta Pons

Actes de la VII Reunió Internacional d'Arqueologia de
Calafell (Calafell, del 7 al 9 de març de 2013)

Maria Carme Belarte (ICREA/ICAC)
Dominique Garcia (IUF Aix Marseille Université)
Joan Sanmartí (UB)
(editors científics)

ÀREA D'ARQUEOLOGIA - UNIVERSITAT DE BARCELONA
INSTITUT CATALÀ D'ARQUEOLOGIA CLÀSSICA

Maria Carme Belarte, Dominique Garcia, Joan Sanmartí (editors científics)
Les estructures socials protohistòriques a la Gàl·lia i a Ibèria

Primera edició: gener 2016

Tiratge: 500 exemplars

Direcció

Josep Maria Gurt Esparraguera
Joan Sanmartí Grego

Consell de Redacció

Jaume Buxeda Garrigós
Miquel Àngel Cau Ontiveros
Jaume Noguera Guillén
Gisela Ripoll López
Francesc Tuset Bertran

Secretaria de Redacció

David Asensio Vilaró
Eduard Ble Gimeno
Irene Cruz Folch
Francisco José Cantero Rodríguez
Rafel Jornet Niella
Marisol Madrid Fernández
David Montanero Vico
Pau Valdés Matías
Sílvia Valenzuela-Lamas

Maqueta i coberta

Natàlia Arranz

Compaginació

imaginatic

Impressió

Gràfiques Raventós Suau

Edita

Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Universitat de Barcelona
Facultat de Geografia i Història
Montalegre 6 - 08001 Barcelona
Tel. 934 037 540
dep-phaarq@ub.edu - www.ub.edu/prehist/main.htm

Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Plaça Rovellat s/n - 43003 Tarragona
Tel. 977 249 133
info@icac.cat - www.icac.cat

Amb la col·laboració de

Organisme Autònom Municipal Fundació Castell de Calafell
Plaça Catalunya, 1
43820 Calafell

Amb el suport de l'AGAUR (2012ARCS1 0019) i de l'IUF Aix-Marseille Université

D. L. T-27-2016
ISBN: 978-84-936769-4-0

Índex

Aurora Martín, Enriqueta Pons, vides paral·leles en l'arqueologia de Catalunya. Narcís Soler Masferrer.....	7
Introducció. Joan Sanmartí, Dominique Garcia, Maria Carme Belarte	11
Cuerpos sin rostro. Ostentación, violencia y representación social entre los iberos (siglos V-IV a.C.). Carmen Aranegui Gascó	23
Contrôle des réseaux et centres de pouvoir à l'âge du Fer : l'exemple de l'aristocratie biturige. Olivier Buchsenschutz	39
L'évolution en dents de scie des formes d'expression du pouvoir durant l'âge du Fer en Europe tempérée. Patrice Brun	49
Le pouvoir des chefs en Gaule méridionale protohistorique : entre onomastique, textes antiques et conquête romaine. Michel Bats.....	61
Héros, caciques et paysans armés en Languedoc et en Provence du VIIIe au IIe siècles avant J.-C. Bernard Dedet, Georges Marchand	67
Aristocrates et ploutocrates en Celtique méditerranéenne. Dominique Garcia	87
"Tierra, fuego y agua": poder y sociedad entre el Ródano y los Pirineos durante la primera Edad del Hierro. Eric Gailledrat	97
Les estructures socials en els estats ibèrics de la costa de Catalunya. Joan Sanmartí, Rosa Plana, Aurora Martín	119
Necròpolis, tombes i difunts. Anàlisi de les estratègies funeràries a la costa central catalana entre el bronze final i l'ibèric ple. Raúl Balsera Morano, Francisco Javier López-Cachero, Carme Rovira Hortalà	137
Manifestacions materials de prestigi i distinció social en les diferents ocupacions del Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà, Catalunya) (segles V-III aC). David Asensio, Enriqueta Pons	151
L'evidència arqueològica en la definició de la societat estatal arcaica ilergeta. Emili Junyent.....	165
La Serra del Calvari (la Granja d'Escarp, el Segrià). Una "protociutat" de la primera edat del ferro en la confluència dels rius Cinca-Segre. Maria Pilar Vázquez Falip, Josep Medina Morales, Joan-Ramon González Pérez	193
La societat ibèrica al Pallars Jussà (Lleida, Catalunya): l'aportació del sitjar del Serrat dels Espinyers d'Isona. Cristina Belmonte, Ignasi Garcés, Sílvia Albizuri, Jordi Nadal, Marta Cama, Sabina Batlle, Marina Fernández, Karen Fortuny, Alba Sobrino, Marc Peiró, Immaculada Richaud i Elisabet Román	203
Estats sense ciutats? El curs inferior de l'Ebre, el Maestrat i la plana de Castelló a l'edat del ferro. Maria Carme Belarte, Jaume Noguera.....	211
La configuració política del curs inferior de l'Ebre durant el primer mil·lenni a.n.e. David Bea Castaño	227
Ceràmiques importades, béns de prestigi, pràctiques socials i sistemes productius entre les comunitats ibèriques del nord-est peninsular. David Asensio i Vilaró	237
Estructura social y poder en las comunidades ibéricas de la franja central mediterránea. Helena Bonet Rosado, Ignasi Grau Mira, Jaime Vives-Ferrándiz Sánchez	251
Aristócratas iberos del sur: príncipes de trigo y vino. Arturo Ruiz, Manuel Molinos, Carmen Rísquez	273
Jerarquía y heterarquía en las cuencas extremeñas del Guadiana y Tago durante el Período Orientalizante. Alonso Rodríguez Díaz, Ignacio Pavón Soldevila, David M. Duque Espino.....	295
El campesinado, un modelo antropológico para el estudio de la sociedad celtibérica. Francisco Burillo Mozota	315

Aurora Martín, Enriqueta Pons, vides paral·leles en l'arqueologia de Catalunya

Quan ja havia acabat aquest text, un dels primers dies de desembre de 2015, l'Enriqueta Pons m'ha trucat. Volia saber si pensava anar a la presentació del catàleg de l'exposició "Els caps tallats d'Ullastret", que s'ha pogut veure del novembre de 2014 al maig de 2015 al Museu d'Arqueologia de Catalunya a Ullastret, i després a Barcelona. El catàleg surt publicat ara, i serà presentat per Aurora Martín el dissabte 5 a Ullastret. Si hi anava, ella vindria amb mi. També em volia fer saber que encara sóc a temps d'anar a veure la casa de tipus grec que ha trobat i excavat al jaciment de Mas Castellar de Pontós. Una manera delicada de dir-me que no m'havia vist per allí malgrat haver-hi estat convidat. Des de fa molts anys que l'Enriqueta anima a veure i compartir els avenços de les excavacions d'aquest jaciment als seus amics i a tothom que s'hi interessi, de la mateixa manera que l'Aurora segueix tot el que es fa a Ullastret i hi participa.

Tot plegat és només un exemple que ens demostra que ambdues continuen presents i actives en el camp de l'arqueologia, malgrat que estan jubilades des del 2012. Ho recordo perfectament perquè jo mateix que, mesos més o menys, sóc de la seva mateixa quinta, vaig dir unes paraules en ocasió de l'acte de reconeixement que els van dedicar el Departament de Cultura de la Generalitat i el Museu d'Arqueologia de Catalunya el 21 de desembre de 2012.

Es van jubilar després de quasi quaranta anys dedicats a l'arqueologia, i la jubilació no va ser res més que el fet d'haver d'abandonar el lloc de treball per imperatiu legal. Han continuat des d'altres llocs, i les trobem en tota mena d'actes relacionats amb la seva feina, que sempre ha coincidit amb la seva vocació.

Les seves vides són paral·leles, però no en el sentit de Plutarc, de ser similars en el seu desenvolupament. Sense excloure del tot les semblances que hi pugui haver en aquest sentit, ho són perquè han transcorregut en bona part paral·lelament en el l'espai i en el temps.

Sense canviar mai de lloc, han desenvolupat la seva tasca des del Servei d'Investigacions Arqueològiques de la Diputació de Girona, que es va convertir en el Centre d'Investigacions Arqueològiques de la Generalitat i finalment s'incorporà dins de l'estructura del Museu d'Arqueologia de Catalunya, alhora que el Museu Arqueològic de Girona a Sant Pere de Galligants s'incorporava dins de l'estructura del Museu de Barcelona. Aquest ha estat el marc institucional.

El dia a dia ha tingut lloc primer a la casa de Cultura de Girona, i després al carrer de Pedret, al Museu de Sant Pere de Galligants, al Museu d'Ullastret i als diferents jaciments on han portat a cap treball de camp.

Aquests canvis de denominació assenyalen canvis institucionals, i en aquests quasi quaranta anys n'hi ha hagut molts d'altres que han afectat l'arqueologia i la museologia. Aquests canvis van començar ben aviat, i tant l'Aurora com l'Enriqueta n'han estat protagonistes. Encara recordo molt bé les assemblees de Museus i d'Arqueologia en les quals elles i molts altres participàvem, i que es celebraven amb anterioritat a la restauració de la Generalitat, sempre en caps de setmana, per preparar el que se suposava que seria l'autogovern en el camp de l'arqueologia i el patrimoni.

L'Aurora ha dirigit des de les instàncies abans esmentades, com a directora del Servei, després Centre, i també com a directora del Museu de Sant Pere de Galligants i del Museu d'Ullastret, la part més substancial de l'arqueologia i la museologia que s'ha fet a les nostres comarques, i ho ha fet sempre amb un sentit alt de la responsabilitat, discernint clarament el que convenia del que no convenia als interessos col·lectius. Ha defensat l'arqueologia i els museus molt més enllà del que era políticament correcte en cada moment. Sempre ha estat un model d'integritat i fermesa, i la seva actitud no li ha estalviat molts maldecaps i alguns enfrontaments. Tot això ho ha fet al costat d'una recerca activa a molts llocs, i especialment al seu estimat Ullastret, on ha treballat tota la vida, i que li ha donat moltes alegries, des del descobriment de la necròpolis de Serra de Daró fins als magnífics resultats d'avui, amb el nou tram de muralla i els nous caps tallats, i també algun disgust, com el de la seva complexa declaració com a bé cultural d'interès nacional, que ha trobat no pocs i injustificables entrebancs.

L'Enriqueta és per la seva banda un personatge singular i irreplicable, com ho és tothom, però una mica més que la majoria. Des de joveneta, i la conec com a estudiant de magisteri a la Normal de Girona i després estudiant d'arqueologia a la Universitat de Barcelona, tenia les idees clares, ancorades a l'esquerra. S'ha fet sempre amb savis i artistes, i encara millor si eren una mica originals o marginals. Amiga dels seus amics, que ens beneficiàvem del fet que gestionava el magatzem editorial de l'Institut d'Arqueologia i de Prehistòria de la UB, amb els llibres del qual era

generosa. Ha estat una investigadora de raça. Des de les mateixes institucions ja esmentades en el cas de l'Aurora, ha dedicat la seva vida a l'estudi, a la recerca i a la gestió dels jaciments arqueològics, i també a la divulgació de l'arqueologia. Des del anys dedicats a la Fonollera –que estan en la base de la seva tesi doctoral sobre l'Empordà de l'edat del bronze a l'edat del ferro– i l'excavació completa del Puig Castellet de Lloret de Mar, a la seva més recent dedicació a la necròpolis del Pi de la Lliura de Vidreres, i sobretot al poblat ibèric del Mas Castellar de Pontós. La seva relació amb l'arqueologia ha estat també com la de l'Aurora, radical, integral, sense temps per gaire més coses, posant-hi diners de la butxaca si els institucionals no hi arribaven. N'ha sortit lleugera d'equipatge, igual que com hi va arribar. No ha estat professora en el sentit acadèmic però, a l'igual que l'Aurora, ha format molts arqueòlegs en el treball de camp, i també en l'estudi i publicació de materials, molt millor del que no es fa a les aules.

Ni l'Aurora ni l'Enriqueta no han estat arqueòlogues tancades en la torre d'ivori. L'Aurora, per raó dels seus càrrecs, ha hagut de suportar el pes d'una gestió cada vegada més complexa, que havia de compaginar amb la recerca. Durant molts anys va sumar a les responsabilitats que ja hem esmentat, la de ser arqueòloga territorial i, per si fos poc, també algun temps hi va haver d'afegir la d'Empúries.

L'Enriqueta no ho ha patit tant, però sempre ha estat implicada en la gestió dels jaciments que ha excavat, amb la gent i el territori, i no ha defugit cap responsabilitat.

La feina feta ha estat molta. No en farem aquí un balanç. No és aquest el lloc, i ja hi haurà altres ocasions més endavant. Als anys 70 del segle passat els magatzems i la zona de treball destinats a l'arqueologia tenien un espai a la Casa de Cultura de Girona, suficient per les necessitats d'aquell temps. Però en aquella època el Museu d'Arqueologia i de Belles Arts de Girona, a Sant Pere de Galligants, estava en hores baixes, tancat en la seva major part, amb les seves col·leccions amuntegades al sobreclaustre. Era un museu abandonat a la seva sort, que sofria cada any la terrorífica invasió de l'exposició de flors que convertia les naus de Sant Pere de Galligants en un jardí a costa de la seva degradació i d'acumular i comprimir el seu contingut arqueològic a la sala d'Empúries. L'Aurora es va oposar a aquest ús impropï del patrimoni arqueològic, malgrat aquesta actitud fos a contracorrent i ben poc popular a la Girona d'aquella època.

S'havia buscat una solució, que va resultar molt mal resolta institucionalment, de voler convertir en museu la Fontana d'Or. Al final, aquesta solució, quan pràcticament ja s'havia ultimat, es va desestimar per raons que encara són de mal comprendre. La prematura i dissortada mort de Miquel Oliva el 1974 ho degué acabar de precipitar.

Poc més tard, els que aleshores érem joves arqueòlegs del Servei i conservadors d'aquest museu, sota la direcció de l'Aurora, el vam anar canviant a fi de bé gràcies a molta gent assenyada i amb visió de futur, des de Joan Tarrés en època predemocràtica, a l'enyorat Joan Saqués, a mossèn Josep Calzada i al bisbe Jaume Camprodon. El museu es va renovar, i es va crear el Museu d'Art, cosa que va permetre exposar els fons de Belles Arts al costat del Museu Diocesà

en el palau episcopal. A Sant Pere es va poder arreglar el sobreclaustre i a la nau va quedar espai per fer exposicions, com tantes se n'hi ha fet, i altres activitats.

En aquella època els funcionaris arqueòlegs o museòlegs assumíem els reptes personalment. No es tractava, com avui, de fer un concurs entre empreses especialitzades i deixar que et fessin la feina. Havíem d'entomar-la amb la col·laboració dels arquitectes de la casa, que es trobaven en el mateix cas. Així es va fer el Museu d'Art de Girona i es van renovar el de Sant Pere de Galligants i el d'Ullastret.

Però potser el que ha tingut més ressò de l'Aurora i l'Enriqueta ha estat la seva dedicació a l'arqueologia de camp. L'Aurora i l'Enriqueta, com a arqueòlogues, van renovar moltes coses que després han esdevingut normals. Es van especialitzar, van introduir nous mètodes d'excavació i registre en els quals tenien cabuda els estudiants, van participar en congressos i van establir relacions i col·laboracions amb arqueòlegs estrangers.

Es va posar en marxa la revista *Cypsela* i la *Sèrie Monogràfica d'excavacions arqueològiques*, i més endavant, amb la Universitat de Girona, les *Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines*. De l'especialització en l'arqueologia subaquàtica de Xavier Nieto en va sortir el Centre d'Arqueologia Subaquàtica, més tard CASC, amb seu a Pedret. Amb la creació dels nous magatzems es va crear el SAM, una entitat per gestionar-los. Jo mateix vaig assumir la formació del Museu d'Art i el vaig dirigir durant deu anys.

L'arqueologia preventiva, que abans era testimonial, va anar agafant una importància creixent fins a superar en molt la programada. L'Aurora es va haver de responsabilitzar de la gestió de l'arqueologia preventiva, fins que finalment aquest creixement va obligar progressivament a crear dos llocs d'arqueòleg territorial. Ja hem dit que també es va responsabilitzar durant un temps d'Empúries, i sempre d'Ullastret.

A la seu la Casa de Cultura i després de Pedret els canvis es van anar succeint amb el pas del temps. Assumpció Toledo i jo mateix vàrem marxar a noves responsabilitats. Hi ha hagut renovació de personal. Altres puntals de la institució, com la Margarida, la Montserrat o la Mercè, s'han jubilat ja fa més o menys temps. L'Enriqueta i l'Aurora han estat els punts de referència durant quasi quaranta anys, quan el Servei, Centre o Museu ha estat la casa de tots els arqueòlegs gironins. Tot el personal del museu i els seus amics escampats aquí i allà els hi estem reconeguts. Ja sé que ho continuarà essent, que la seva biblioteca, magatzems i arxiu són imprescindibles. Però serà diferent. El meu món, i el mateix deu passar a molta de la gent de la nostra generació, ha perdut la ubicació d'aquests dos punts de referència.

Les jubilacions de l'Enriqueta i de l'Aurora van ser les primeres d'una generació d'arqueòlegs, estalonades per mi mateix i molts altres que vam tenir una oportunitat en un temps de canvi i creació de noves estructures. La generació dels humans és continua, però les circumstàncies ens agrupen.

A partir de 1974, la mort inesperada de Miquel Oliva Prat va fer que la Diputació de Girona donés entrada, per assumir les moltes feines que aquell desenvolupava, a

l'Aurora, que ja hi col·laborava, a un servidor, a l'Enriqueta i a Xavier Nieto. Mentrestant el Col·legi Universitari de Girona, futura Universitat, anava agafant volada. Poc després es va crear la plaça de conservador del Museu Arqueològic i Comarcal de Banyoles. Una mica més tard, el Servei d'Arqueologia de la Generalitat. A molts altres llocs de Catalunya hi ha haver iniciatives per millorar la gestió del patrimoni. En pocs anys, una colla de persones es va poder dedicar professionalment a l'arqueologia i la seva gestió, i podem creure que aquestes persones formen una generació. Una generació que, de forma natural, hauria d'anar donant pas als més joves, si la nostra situació política i econòmica fos normal. Sabem que en molts casos no serà, desafortunadament, així; que no es cobriran els llocs de treball que havien

existit, i que amb això l'arqueologia hi està perdent. Però és veritat que la feina feta quedarà, i que ara és un hivern, i que després haurà de venir una primavera.

Potser perquè els temps no són gaire favorables sembla també que és més difícil fer els reconeixements a les persones que han dedicat amb encert la seva vida a l'arqueologia del país. Per això és d'agrair la iniciativa que ha fet possible el volum que teniu a les mans. Jo, em nom de tots els amics de l'Aurora i l'Enriqueta, ho vull agrair als promotors de l'homenatge que els ha estat dedicat.

Narcís Soler Masferrer
Universitat de Girona i Institut d'Estudis Catalans

Introducció

Joan Sanmartí
Dominique Garcia
Maria Carme Belarte

Justificació d'un col·loqui

Atès que els comportaments humans són per definició socials –en un sentit molt ampli del terme–, tota arqueologia que no es limiti a la mera descripció i classificació de les realitats materials –per una altra part tan necessàries– és també, per definició, una arqueologia en alguna mesura social. Tot aspecte de l'existència humana, des de la producció primària a l'escriptura o el comerç, té, doncs, aquesta dimensió, i això justifica definicions molt àmplies de l'arqueologia social, com l'encara recent de Preucel i Meskell (2004, 3)¹. Ara bé, l'objectiu d'aquest col·loqui és, més específicament, l'estudi de les estructures socials, és a dir, dels conjunts de relacions socials que, en un entorn concret, associen els individus que són membres de determinades classes d'equivalència (per exemple, en funció de l'edat, del sexe, del lloc de residència, de la professió o de la classe social) i els artefactes de tot tipus que participen en aquestes relacions (com ara les mercaderies o els camins en les relacions comercials). Aquestes particions es poden determinar a partir de criteris (és a dir, de relacions) molt diversos, i només alguns són rellevants i permeten distingir grups interessants per a comprendre el funcionament del conjunt social. Les relacions socials –l'estructura del sistema– es poden definir com les relacions que construeixen i modifiquen les entitats que connecten, i que són per tant rellevants en relació a l'existència de determinades classes d'equivalència, com ara les classes socials o els grups professionals. Aquestes entitats –els grups socials– es defineixen, per tant, per l'existència d'interrelacions significatives i rellevants entre els membres del sistema, com ara les d'intercanvi, o les de cooperació o competència, o les de parentiu, les de gènere o les d'edat. Altrament dit, l'estructura del sistema és la seva propietat emergent essencial, el coneixement de la qual –i de les seves transformacions– és l'objectiu central de la recerca en ciències socials. Aquestes formes de relació són diferents de les de mera equivalència, que agrupen els individus que tenen una característica comuna, com ara el sexe, l'edat, el lloc de residència o l'activitat professional,

tot i que les relacions socials es poden associar, i sovint s'associen, a determinades classes d'equivalència, entre les quals hi ha almenys tres de les que acabem de citar, si més no en les societats capitalistes. El propòsit del col·loqui és, per tant, intentar definir els grups socials –sense, però, prejutjar, per part dels organitzadors, sobre els criteris que permeten fer-ho–, reconèixer les relacions de tot tipus que permeten justificar-ne l'existència, i explicar el paper que tenen en el conjunt de la vida social.

L'interès per les estructures socials ha estat sempre, encara que en graus diversos, una de les preocupacions de la recerca arqueològica, ja des dels seus orígens a Escandinàvia, i fins i tot en aquells moments en què el marc teòric més rellevant dins la disciplina era la història cultural derivada de la *Kulturkreislehre*, i amb figures tan destacades com V. G. Childe o G. Clark. Per descomptat, aquest no és el lloc per a donar-ne una visió global; n'hi ha moltes de publicades (Trigger 2006), i algunes de molt recents que poden ser consultades (Preucell, Meskell 2007; Hodder 2007), però tampoc és superflu recordar alguns aspectes de la qüestió dins l'àrea estudiada en aquest volum. En el cas de Catalunya, per exemple, Pere Bosch-Gimpera, que és tingut, i amb raó, com el representant més conspicu de la història cultural en l'arqueologia hispànica, va tractar aquesta qüestió en un breu capítol de la seva *Prehistòria Catalana* (Bosch 1919, 234-236), on descriu, seguint de prop les opinions d'Adolf Schulten (1920; és la traducció del treball publicat per aquest autor a la *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*), els aspectes relacionats amb l'estructura social, la possessió de la terra i l'organització familiar i política. Aquest interès és encara més clar en el cas del seu deixeble, Josep de Calasanc Serra-Ràfols, en dos dels seus treballs més importants (Serra-Ràfols 1930 i 1942). Dins del marc hispànic més ampli cal recordar la figura pionera de J. Costa –justament recuperada per A. Ruiz per a la historiografia dels estudis sobre el món ibèric (Ruiz 2000)–, aviat eclipsada, emperò, per la força dels plantejaments vinculats a la història cultural.

A França, foren els neolítistes –seguint l'exemple de Jean Arnal (1907-1987)– els qui, a partir de les descobertes funeràries (tombes col·lectives) i de les representacions gravades (estàtues-menhirs), es plantejaren interrogants en relació a les estructures socials que evoquen el pas d'un sistema matriarcal i matrilineal a un de patriarcal. Ràpida-

¹ Social archaeology refers to the ways in which we express ourselves through the things that we make and use, collect and discard, value or take for granted, and seek to be remembered by.

ment, s'esbossa la idea de la constitució d'una aristocràcia de tipus territorial, així com d'una elit guerrera per aquesta fase de la prehistòria, moment en què apareixen les primeres evidències arqueològiques de violència organitzada. L'apropiació de la terra, el marcatge del territori i la construcció dels mites que semblen suggerir les primeres anàlisis de repartició espacial de dòlmens i d'estàtues-menhirs, així com les representacions del complex de Mont-Bégo, són els exemples més mencionats en els treballs sobre l'edat del bronze de J.-L. Roudil, J. Guilaïne o J. Briard, entre d'altres.

És cert, tanmateix, que durant els primers decennis posteriors a la gran guerra de 1936-1939 / 1939-1945, i a una banda i l'altra dels Pirineus, l'activitat de recerca –quan i on va existir– es va focalitzar sobretot en el coneixement i la datació de la cultura material, i en la millora de les tècniques d'excavació que permetien recuperar-la. Tot això era, evidentment, una prioritat bàsica d'aquells moments; en aquest sentit, no es pot deixar de recordar la gran renovació metodològica introduïda per Nino Lamboglia a tota la regió a partir de la segona meitat del anys quaranta, a través dels cursos d'Empúries i de Bordighera, ja que va ser clau per al desenvolupament d'una arqueologia basada en excavacions estratigràfiques, base essencial, a la vegada, per a la recuperació de dades de qualitat (i, per tant, per a tota la resta de l'activitat pròpia d'aquesta disciplina). Com també ho van ser, a partir dels anys seixanta, i en el mateix sentit, els treballs de l'Institut Arqueològic Alemany a Andalusia –tant en els jaciments prehistòrics com a les “factories” fenícies– i poc després, a la banda septentrional dels Pirineus, la renovació metodològica duta a terme per una generació de joves arqueòlegs encapçalada, entre altres, per B. Dedet i M. Py, que va tenir –i segueix mantenint– una gran influència a Catalunya. Cal no oblidar, tanmateix, que abans que ells, els treballs de J. Jannoray (1955), de M. Louis i J. Taffanel (1955-1960) i de G. Barrauol (1969) havien establert, a França, els termes de la discussió. Si avui comptem amb les dades necessàries per plantejar la possibilitat d'un col·loqui com el que ara publiquem és gràcies a l'activitat d'aquests investigadors, i no és superflu recordar-ho.

Aquesta etapa va ser extremadament fructífera per posar les bases factuais imprescindibles per al desenvolupament ulterior d'una arqueologia teòricament informada; sobretot en relació a la cronologia, a la tecnologia, a les relacions comercials i a la grandària dels assentaments. La importància d'aquestes aportacions es pot reconèixer particularment a les actes del *Simposi Internacional: Els Orígens del Món Ibèric*, celebrat el 1975 (Ripoll, Llongueras, Sanmartí-Grego 1976-1978). A la Gàl·lia mediterrània, cal destacar en aquest mateix sentit la tesi doctoral de Michel Py, *Culture, économie et société protohistóriques dans la région nimoise*, defensada el 1987 i publicada el 1990, així com el seu treball posterior de síntesi *Les gaulois du midi* (1993), o la tesi doctoral de Dominique Garcia, defensada el 1990 i publicada el 1993 amb el títol *Entre Ibères et Ligures. Lodévois et moyenne vallée de l'Hérault protohistóriques*.

Durant aquesta etapa la reflexió sobre les estructures socials fou més aviat limitada, tant a la Gàl·lia com a Ibèria, però no del tot inexistent. En aquest sentit, la figura més

important a Espanya fou Julio Caro Baroja, els estudis del qual, de base netament antropològica (Caro Baroja 1943 i 1946), van tenir una influència enorme sobre altres investigadors, com J. Maluquer de Motes (en particular, però no exclusivament, la seva gran contribució, de 1954, a la *Historia de España* de Menéndez Pidal) o M. Tarradell, de qui també cal recordar l'anàlisi sociològica de l'art ibèric, molt influïda pels treballs d'A. Hauser i R. Bianchi Bandinelli (Tarradell 1968 i 1977).

A França també han estat els treballs dels antropòlegs (en particular l'obra de M. Godelier i els treballs innovadors de P. Clastre) els que han inspirat els arqueòlegs, i sobretot els historiadors de l'Antiguitat, en un període de fortes influències marxistes. Cal esmentar, en particular, la tesi d'estat d'A. Daubigney, *Communautés, rapports sociaux et dépendances en France du néolithique à l'âge du Fer* (1990), i la taula rodona que havia organitzat el 1982 sobre el mateix tema i que fou publicada a París dos anys després (Daubigney 1984). Dins l'espai gal no mediterrani, i a partir de la descoberta de la tomba de Vix el 1953, els “jaciments principescs” (“residències” i sepultures privilegiades) van ser objecte d'una atenció particular i d'una interpretació social inspirada pels investigadors alemanys. El qualificatiu de “principesc” associat a les residències i a les tombes (*Fürstengräber*) es va forjar en realitat als anys 1930 en un període en què l'arqueologia alemanya servia a l'ideologia nazi i on hom volia destacar la superioritat de les poblacions germàniques. Després de la guerra, una aproximació explícitament econòmica al fenomen permetrà disminuir sensiblement aquesta anàlisi social perversa.

L'activitat desenvolupada ulteriorment, des de principi dels anys vuitanta, ha suposat en conjunt –però amb molts matisos regionals– una renovació important de la naturalesa de les dades disponibles, gràcies a la generalització dels treballs de prospecció i de les excavacions en extensió. Aquestes darreres, a més, han afectat jaciments de tipus i de dimensions diverses, amb l'objectiu més o menys explícit de documentar tota la diversitat dels assentaments –tant interna com d'uns en relació als altres– i d'intentar comprendre els sistemes d'ocupació dels territoris i els canvis en la grandària de la població. A la vegada, el desenvolupament dels estudis arqueobiològics, la millora constant en el coneixement de les produccions ceràmiques –tant les de caràcter local com les importacions gregues, púniques i itàliques– i la quantificació de grans conjunts de materials han permès una millor aproximació als diferents aspectes de l'economia. Aquestes orientacions no es poden separar del desenvolupament d'una arqueologia cada vegada més informada des del punt de vista teòric, molt influïda en els anys vuitanta pels enfocaments de l'arqueologia processual en relació a l'anàlisi espacial –fins al punt d'haver provocat l'aparició, de la mà de Francisco Burillo, d'una publicació periòdica amb el nom d'*Arqueología Espacial!*–, i que ha anat incorporant enfocaments diversos, tal com es pot apreciar en el volum que presentem, en què la varietat –però no necessàriament l'oposició o la incompatibilitat– dels fonaments teòrics resulta evident.

En conjunt, i com a resultat d'aquests darrers decennis de recerca intensiva, el territori que abasta el present

volum constitueix una de les àrees de la Mediterrània centreoccidental i de l'Europa temperada on les poblacions autòctones del primer mil·lenni aC són més ben conegudes, la qual cosa ha permès la formulació de diverses propostes sòlides d'interpretació de les realitats sociològiques pròpies d'aquest període, degudes, amb enfocaments diversos, a autors com M. Py, D. Garcia, F. Burillo, A. Ruiz (sovint amb M. Molinos), A. Rodríguez o J. Sanmartí, els dos darrers també sovint en col·laboració amb altres autors. Contràriament, però, no existeix cap volum que doni una visió global i coherent d'aquest estat del coneixement. Per tant, en aquest moment d'una certa maduresa de la recerca, semblava una bona idea reunir en un sol llibre una sèrie de textos que permetessin obtenir aquesta visió de conjunt i, a la vegada, posessin de manifest la diversitat d'enfocaments i tendències interpretatives existent en el moment actual. En aquest sentit, cal precisar que les invitacions a participar en aquesta reunió no s'han fet en funció de les orientacions teòriques dels investigadors, sinó única i exclusivament per la rellevància dels seus treballs.

Com el lector pot suposar, al costat de treballs radicalment inèdits, o quasi, una part de les contribucions que es presenten en aquest volum no són, en sentit estricte, una novetat. Sovint es tracta de recerques amb un llarg recorregut, que han estat objecte de diverses publicacions –i de reformulacions diverses–, però que calia incorporar, no solament perquè sovint es tracta d'una versió actualitzada sobre la temàtica que tracten, sinó perquè, precisament, permeten constatar la diversitat de propostes interpretatives.

Analitzar les estructures socials en una àrea de l'amplitud considerada en aquest col·loqui durant la Protohistòria –o, dit d'una altra manera, durant el primer mil·lenni aC– suposa un repte important si, com és natural, es vol anar més enllà de la mera reunió de treballs d'àmbit regional o micro-regional, que presentin diversos estudis de cas. Per tant, hem privilegiat les “mirades” diverses, fins i tot “introspeccions”, sobre un tema complex, que havia estat rarament abordat de manera directa –almenys en aquesta escala territorial àmplia–, amb el desig de suscitar un debat més general.

Les estructures socials

En principi, l'anàlisi de les estructures socials sembla un objectiu clar i no problemàtic. Es tracta, primerament, d'identificar determinats grups d'equivalència, formats per individus que comparteixen unes determinades característiques, de formular les hipòtesis adients que permetin explicar les relacions significatives que expliquen la seva existència –entre les quals tenen un paper destacat les de poder, l'economia i el parentiu–, i, finalment, verificar empíricament la viabilitat d'aquestes idees. Les coses, emperò, poden ser força menys simples si es consideren dos grups de problemes importants, un de caràcter purament empíric, i l'altre epistemològic.

El primer és, evidentment, la pròpia i particular naturalesa de les dades arqueològiques –és a dir, recollint la formulació de L. Binford (Binford 1983; Sablof, Binford, McAnany 1987), el seu caràcter de restes estàtiques d'unes

dinàmiques la restitució de les quals no és senzilla–, així com el grau de coneixement, encara limitat, que en tenim. Efectivament, malgrat un progrés consistent i continuat en els darrers tres decennis, la documentació actualment disponible no deixa de ser un petit fragment del registre conservat, i aquest, a la vegada, una part d'entitat difícilment avaluable de la realitat material pretèrita. Fer notar això és, ho reconeixem, un lloc comú i una evidència que potser ens podríem estalviar, però pensem que no està de més recordar fins a quin punt és difícil restituir unes realitats tan complexes i matisades a partir d'unes dades, en definitiva, tan incompletes. I això sense oblidar –i aquí entrem en el camp de l'epistemologia– l'escàs desenvolupament de la teoria d'abast mitjà susceptible de facilitar la comprensió d'uns comportaments per definició inobservables, i sobre els quals no hi ha pràcticament cap documentació històrica, ni escrita ni icònica. Pot semblar superflu, i potser per a alguns anacrònic, recordar ara i aquí les lúcides observacions de Lewis Binford sobre aquestes qüestions, gairebé quaranta anys més tard, i després d'un llarg debat –essencialment anglosaxó i de les arqueologies de la seva perifèria, entre les quals la hispànica– sobre el tema. I, tanmateix, aquest problema d'interpretació subsisteix.

El segon rau en la pròpia complexitat de la qüestió que tractem. En efecte, les estructures socials, independentment de la naturalesa de les dades que s'utilitzi per estudiar-les, no poden ser percebudes, sinó que han de ser conjeturades –i la validesa d'aquestes conjetures, com s'ha dit, ha de ser verificada a través de dades empíriques–, tant en la seva condició objectiva –o entesa com a tal per l'investigador (dit d'una altra manera, des d'una perspectiva *etic*)–, com en la representació subjectiva en què el mateix investigador suposa que era imaginada pels protagonistes (perspectiva *emic*). És important insistir que l'estudi d'aquesta representació subjectiva és imprescindible, atès que les creences, siguin certes o falses, tenen repercussions –de vegades molt importants– sobre les accions reals dels individus. Més concretament, les representacions subjectives sobre l'estructura social –la “falsa consciència” o “ideologia” en la terminologia marxista– no equivalen generalment, probablement mai, a l'estructura real de la societat, el que Pader (1982, 54) ha anomenat “organització social”. De fet, sovint la distorsionen o emmascaren. No són, tanmateix, menys reals que la pròpia organització social, sinó que serveixen per a justificar-la, en particular a les societats caracteritzades per la desigualtat institucionalitzada. Les contradiccions aparents en el registre arqueològic generat per determinades societats, en particular per les societats complexes, poden ser explicades sovint per la influència de la ideologia, tal com s'ha demostrat a bastament en l'àmbit de l'arqueologia funerària (Pader 1982; Morris 1987, 38-43) i tal com es veurà a partir de diverses contribucions publicades en aquest volum. Efectivament, l'estudi de les pràctiques funeràries ha estat considerat sovint com un dels mitjans més eficients per a l'estudi de les estructures socials, en particular –si més no amb un plantejament teòric explícit– des dels treballs liminars de Saxe (1971) i Binford (1971), seguits deu anys més tard pel volum editat per Chapman, Kinnes i Rands-

borg (1981). La idea essencial subjacent a aquests treballs és que les diferències d'estatus i la complexitat jeràrquica de les societats s'havien de trobar reflectides en les pràctiques funeràries (és a dir, en la naturalesa de les tombes i monuments funeraris, en la "riquesa" relativa de les ofrenes, etc.), però, com també escrivia L. Binford, i aquesta precisió és important, això només era cert *caeteris paribus*, és a dir, suposant que no existeixin raons, del tipus que sigui, que puguin alterar aquesta correlació (1971, 14-15). Com no podia ser d'altra manera, la idea que la documentació funerària reflecteix de manera directa l'organització de les societats ha estat objecte de crítiques severes i prou ben justificades, que han mostrat que, de fet, les pràctiques funeràries poden emascarar o distorsionar la realitat de les relacions socials, o poden reflectir-la d'una manera poc explícita (Pader 1982, 54; Morris 1987, 39); per aquesta raó, només poden donar informació sobre aquestes qüestions si es contextualitzen en un marc més ampli, en particular en relació amb els patrons d'assentament, l'organització dels hàbitats i l'arquitectura domèstica.

Una de les relacions significatives per a la definició de les estructures socials deriva de la competència entre individus d'un mateix estatus –generalment del sector dominant de la societat– per a la consecució d'objectius polítics comuns que en general no qüestionen l'estructura bàsica de la societat. L'acció d'aquests líders es fonamenta en el reclutament d'un nombre com més gran millor de seguidors en els diferents sectors de la societat, a partir de criteris que poden ser molt diversos, com ara de caràcter religiós, de proximitat ètnica, de parentiu o de clientela. Les faccions són, doncs, divisions verticals del cos social, que reuneixen individus de sectors diferents, i per aquesta raó difícilment poden generar objectius polítics i econòmics que vagin més enllà dels interessos de la pròpia facció. Nosaltres entenem que l'anàlisi clàssica basada en la identificació de classes, definides essencialment a partir del control dels mitjans de producció –el capital econòmic–, segueix essent el nucli bàsic d'un estudi sociològic de les societats complexes, en particular perquè creiem en la validesa del principi marxista que són els conflictes de classe els que bàsicament expliquen les transformacions socials; ara bé, com han assenyalat alguns autors, els conflictes interns dels diferents grups socials poden interactuar amb els conflictes entre classes i influir de manera significativa en el desenvolupament polític de la societat (Brumfield 1994, 8-10). Les faccions, per tant, també constitueixen una matèria rellevant d'estudi sociològic –una altra dimensió de l'estructura social–, potencialment reconeixible i susceptible de ser analitzada a partir del registre arqueològic (Brumfield, Fox 1994), segons mostra també algun dels treballs inclosos en aquest volum (Bonet, Grau i Vives-Ferrándiz). Sens dubte ha de merèixer una més gran atenció en el desenvolupament futur de la recerca a la zona considerada en aquest volum.

Seguint amb els treballs del volum, la contribució de Ruiz, Molinos i Rísquez és un exercici interpretatiu, en què es reelaboren i enriqueixen aportacions anteriors dels autors (Ruiz 1998; Ruiz, Molinos 2007, entre altres), integrant a més en aquest discurs un volum de dades important, a ve-

gades de jaciments ja intensament treballats pels mateixos autors, com la necròpolis de Baza (Ruiz, Rísquez, Hornos, 1992) –sobre la qual s'aprofundeix a partir de l'estudi de distribució dels materials mobles– o el palau de la Plaza de Armas, però aportant també noves dades, en particular les de la tomba d'Iltirtirti prop d'Urgavo (Arjona), amb la sorprenent troballa de set craters àtics de figures roges en un context ben datat del segle I aC, i l'estudi iconogràfic d'aquestes darreres. Aquest treball analitza en profunditat la societat del període ibèric ple a partir dels models teòrics prèviament explorats pels autors, en particular el marxisme estructuralista de Godelier i de Friedman. Aquests estudis els havien portat a definir l'organització social (en el sentit de Pader) a partir de relacions clientelars de dependència, que són en realitat relacions de servitud "suau" i que impliquen una veritable estratificació, en la mesura que suposen un accés diferencial institucionalitzat als recursos de subsistència i a la riquesa, tot i que aquesta situació de fet aparegui emascarada per una estructura social caracteritzada per la persistència del llenguatge social i d'una organització *teòrica* de la societat propis de les relacions de parentiu de les societats tribals. Un exemple excel·lent d'ideologia i del poder d'aquesta. En aquest treball, tanmateix, la interpretació es refina tant per l'addició de noves dades, com ja s'ha dit, com per la incorporació al bagatge teòric del concepte de *société à maison* desenvolupat per Lévi-Strauss a partir del seu estudi sobre els Kwakiutl (Lévi-Strauss 1979). De fet, els autors en fan una reelaboració *ad hoc*, que permet utilitzar aquest concepte per omplir el buit entre el clan (ja purament teòric durant l'ibèric ple, però important a l'escala ideològica) i el llinatge estricte, ja que permet designar de manera eficient les diferents agrupacions de llinatges que formen, en aquest moment, l'estructura bàsica de la societat ibèrica de l'Alt Guadalquivir.

Francisco Burillo presenta també un estudi de cas particularment interessant. D'una banda, descriu una trajectòria evolutiva en dents de serra, de la qual parlarem més endavant. De l'altra, presenta una versió actualitzada de la hipòtesi que ha estat desenvolupant en els darrers anys sobre la naturalesa de la societat celtibèrica en la darrera etapa de la seva trajectòria, a partir del segle IV aC i després d'un període obscur, durant el segle V aC, que segueix al que ell mateix ha anomenat "la crisi de l'ibèric antic". Per a Burillo, la igualtat patent en els diferents aspectes del registre funerari exclou l'existència "d'una elit social destacada i de rituals individualitzats relacionats amb la comensalitat", mentre que la pràctica de rituals comunitaris indica l'existència de lligams de parentiu molt forts, que van probablement més enllà del poblat, amb xarxes socials molt sòlides que haurien impedit la formació o consolidació de les elits, de manera que les institucions de govern haurien tingut un funcionament essencialment democràtic. Argumenta també, per negar l'existència d'una elit o aristocràcia, la grandària relativament reduïda dels nuclis que considera urbans (essencialment per les seves dimensions en relació a les aldees), l'absència aparent d'edificis públics d'una certa importància arquitectònica, inclosos els temples, i també, almenys fins a un moment molt avançat, a manca

de diferències significatives en l'arquitectura domèstica. Les ciutats celtibèriques haurien estat habitades sobretot per camperols.

Per una altra part, i partint de l'axioma (discutit per alguns) que la ciutat està indissolublement unida a l'existència de l'estat, Burillo aborda el repte de demostrar l'existència d'estats en un marc de societats igualitàries, en què no existien tributs perquè hi havia una "estructura social que impedía que los gobernantes pudieran gravar a la comunidad campesina para seguir la moda mediterránea de realzar sus ciudades con monumentos públicos". És fàcil comprendre que molts puguin considerar aquesta proposta com una *contradictio in terminis*, atès que des de Marx, si no abans, les diferents escoles sociològiques han entès l'estat com l'instrument bàsic per a garantir el domini dels privilegiats sobre els explotats (teoria del conflicte), o, alternativament, com la institució que pot evitar el conflicte i fer predominar la cooperació entre classes o altres particions del cos social per tal d'afavorir la seguretat i la cohesió (teoria del consens). Els plantejaments que intenten sintetitzar aquestes dues visions del món social no en són diferents en aquest sentit: l'estat, en tots els casos, apareix com un element propi de societats estratificades i, almenys potencialment, conflictives. No és el paper dels editors fer-ne una valoració crítica, però sí el de destacar l'interès d'aquesta proposta –tan diferent de les interpretacions formulades per a la resta d'àrees– en la mesura que invita a una reflexió profunda sobre problemes teòrics diversos, com ara la pròpia noció d'"estat" o la mesura en què el registre arqueològic pot reflectir les realitats socials. En aquest sentit, tan sols ens permetem recordar el paper determinant que pot tenir la ideologia a l'hora d'emascarar els indicis materials susceptibles de revelar l'organització real i efectiva de la societat. Aquest aspecte, precisament, ha estat també remarcat en altres contribucions a aquest volum. Per exemple, per P. Brun, quan explica per raons ideològiques, no polítiques, l'alternança de períodes caracteritzats per pràctiques funeràries igualitàries (acompanyades de la despesa cerimonial de riquesa en dipòsits votius) amb d'altres on són freqüents les tombes "riques". També per C. Aranegui, que interpreta les destruccions de monuments funeraris principescos no com un indicatiu de canvi social, sinó com una expressió ideològica d'un ideal comunitari.

Les contribucions sobre l'àrea ibèrica compresa entre els Pirineus i les terres alacantines presenten, malgrat algunes divergències notables, un nombre important de punts en comú, per la qual cosa mereixen un comentari conjunt. En tots aquests territoris, efectivament, es documenta la formació de sistemes d'hàbitat jerarquitzats, que en tots els casos són interpretats com una conseqüència de la pròpia jerarquització de la societat i la institucionalització de la desigualtat en l'accés a la riquesa. Els ritmes i cronologia precisos d'aquests processos són variables: més precoços aparentment a l'Edetània i a la costa de Catalunya al nord de l'Ebre; més tardans a la Contestània, a la zona del curs inferior de l'Ebre i a les terres aragoneses i de la Catalunya interior ocupades històricament pels Ilergetes. Les causes d'aquestes diferències de ritme mereixerien una anàlisi

que, fins al moment, no ha estat realitzada, però aquesta dinàmica de jerarquització apareix com una tendència general de la qual només s'escapen les terres de Catalunya articulades entorn de la vall del Llobregat i, com mostren les contribucions de D. Bea i de Belarte i Noguera, en el curs inferior de l'Ebre, on el desenvolupament d'assentaments de primer ordre, de caràcter urbà, és molt tardà, i potser lligat amb la Segona Guerra Púnica. La hipòtesi que l'estructura del poblament reflecteixi també, en una mesura important, la de la societat es verifica també a partir d'altres dades independents. A l'escala mesoespacial, per l'existència, en alguns dels centres de primer ordre, de grans residències aristocràtiques que contrasten amb els hàbitats humils de les aldees de camperols, i sense que això impliqui que no hi hagi presència de l'aristocràcia en assentaments menors, tal com demostren Asensio i Pons en el cas del Mas Castellar de Pontós, un lloc d'habitació de dimensions modestes, però que mostra en les seves diferents fases indicis evidents de la presència d'un segment de població amb un elevat poder adquisitiu. Així mateix, la descoberta del sitjar del Serrat dels Espinyers a Isona (Belmonte *et alii*) o els treballs recents a La Serra del Calvari (Vázquez, Medina i González) aporten noves dades sobre el control dels recursos per part de les aristocràcies a la Catalunya interior. Encara caldria afegir-hi una clara distribució diferencial de la quantitat i qualitat de les importacions en funció de la importància dels hàbitats –un aspecte que queda especialment de relleu en la contribució de D. Asensio–, si més no a la costa de Catalunya. També, i de forma molt significativa, una particular configuració de la documentació funerària, atès que en aquesta mateixa zona les necròpolis, a partir del segle V aC, apareixen exclusivament en proximitat dels grans nuclis de primer ordre, concretament Ullastret i Burriac, i que, com indiquen els treballs de Balsera, López Cachero i Rovira i de Sanmartí, Plana i Martín, la composició de molts dels conjunts funeraris indica la capacitat d'amortitzar béns funeraris de preu elevat. És cert que, com fan notar Balsera, López Cachero i Rovira en la seva contribució, no es pot excloure que algunes de les àrees d'enterrament de Burriac corresponguin a sectors aristocràtics que habitaven altres punts del territori polític presidit per aquest nucli, però, fos com fos, la concentració de la pràctica funerària en proximitat d'aquests assentaments confirma clarament el seu paper destacat en l'àmbit polític, i el seu valor simbòlic en l'àmbit ideològic. Això ens condueix novament a les qüestions relacionades amb la ideologia, és a dir, amb les representacions subjectives compartides sobre la naturalesa del món i de la societat. No pot ser casual, en efecte, que entre els segles IV-III aC, en un moment d'*optimum* demogràfic –segons indiquen el nombre i grandària dels assentaments– la documentació funerària sigui tan extremadament pobra al nord del cap de la Nau, ni que, com hem indicat, s'associï de manera gairebé exclusiva amb el poder polític (per la seva ubicació) i econòmic (per la composició dels conjunts funeraris). De manera indirecta, amb tanta incertesa com es vulgui, i malgrat l'escepticisme explícitament declarat d'E. Junyent en el seu article, aquesta restricció social de la pràctica funerària susceptible de deixar restes materials

arqueològicament detectables ens permet especular sobre les creences relatives a una naturalesa diferenciada dels membres de l'elit, que justificaria la seva posició de domini en el món terrenal i que seria un dels fonaments més sòlids per al manteniment d'un ordre social basat en la desigualtat institucionalitzada. Potser és també significatiu, en el mateix sentit, que les necròpolis que existien en el segle IV aC al sud del cap de la Nau també s'abandonin o decaiguin en gran mesura en el segle III aC, quan en aquest mateix territori es desenvolupen els grans *oppida* que, com hem dit més amunt, presideixen territoris complexos i són la seu principal del poder polític i econòmic. El fet que en aquest mateix moment s'identifiquin santuaris urbans en territori valencià (La Serreta, Edeta), també a Ullastret, i tal vegada a Burriac, juntament amb un episodi important de destrucció d'escultures funeràries a la Contestània a finals del segle IV aC, indicaria, com assenyalen Bonet, Grau i Vives-Ferrándiz, que ara és el territori, més que l'estructura gentilícia, el que governa l'organització sociopolítica. És interessant observar que Sanmartí, Plana i Martín arriben a la mateixa conclusió per a la costa de Catalunya, a partir l'estructura macroespacial del sistema de poblament.

La correlació entre sistemes jerarquitats d'assentaments i existència de desigualtat institucionalitzada sembla àmpliament acceptada pels diferents autors que han contribuït al col·loqui. Alguns d'ells emperò plantegen explícitament l'existència de societats jerarquitzades i desiguals que generen formes d'ocupació del territori menys centralitzades. És el cas de les contribucions de Rodríguez, Pavón i Duque sobre el poblament de les conques extremerenyes del Tajo i del Guadiana, de D. Bea i de Belarte i Noguera en relació al curs inferior de l'Ebre o de P. Brun en el cas de la Gàl·lia cabelluda. En tots ells, més o menys explícitament expressat, és present el concepte d'"heterarquia", introduït ja fa anys en la literatura antropològica per C. Crumley (1995a; 1995b). Aquesta noció pretén simplement designar aquelles situacions en què l'existència de desigualtats i de jerarquies socials no es tradueix en l'aparició d'estructures centralitzades. No, és evident, perquè el poder i la desigualtat no existeixin, sinó perquè estan més repartits entre membres d'un mateix grup social dominant, que pot contenir diverses faccions o grups d'interessos contraposats. Una traducció arqueològica d'aquest tipus de situacions pot ser una menor jerarquització dels assentaments, mentre que altres elements del registre arqueològic, o les fonts literàries, permeten pensar que la desigualtat és ben present. Tot això, emperò, ens condueix a una altra qüestió essencial, concretament els processos i mecanismes del canvi de les estructures socials.

Encara en relació amb la documentació funerària, és important assenyalar la gran diversitat amb què es presenta. L'estudi de Ruiz, Molinos i Rísquez, per exemple, indica clarament que a l'Alta Andalusia dona una informació molt més rica i matisada sobre les estructures socials, i molt coherent amb allò que es pot deduir de l'estudi dels assentaments, tant a l'escala macro com en la seva organització interna. És probable, per tant, que reflecteixin de manera molt més directa –però sens dubte mai del tot– les

formes reals de l'organització social. L'estudi de Dedet i Marchand permet unes reflexions similars. Així, a l'oest de l'Erau durant la primera edat del ferro l'estudi quantitatiu i tipològic-funcional de les armes dipositades a les tombes suggereix "una mena de jerarquia gradual", en la qual es podria distingir l'existència d'un petit grup de cacics, dotats d'una pandòpia, netament diferenciat d'una gran massa de "camperols armats", que només posseeixen un nombre limitat d'armes. En aquest cas, la naturalesa diferenciada d'aquest grup de cacics no estaria representada, en l'ordre ideològic i legitimador, pel seu tractament funerari –que no és diferent del de la resta de la població–, sinó per la seva representació, des de principis de l'edat del ferro, com a guerrers amb l'armament complet en l'estatuària antropomorfa que estaria situada en santuaris (segons indica la procedència dels exemplars amb context conegut).

El canvi de les estructures socials

Le darrera qüestió que es planteja a partir dels treballs que componen aquest llibre té a veure amb els processos de canvi dels sistemes socials, tant pel que fa al propi procés de mutació com a les causes que l'expliquen. Això necessàriament ens porta al debat sobre el paper, o la validesa, a principi del segle XXI, de l'evolucionisme sociocultural com a font d'inspiració vàlida per a la formulació d'hipòtesis sobre aquesta qüestió. Efectivament, i com intentaren mostrar en aquest apartat, de manera explícita o implícita, l'evolucionisme sociocultural impregna moltes de les contribucions a aquest col·loqui, fins i tot quan no es diu explícitament.

Com és ben sabut, la crítica, fins a la negació absoluta, de la noció d'evolució social ha esdevingut un dels *leitmotiven* de la literatura sociològica, antropològica i arqueològica de les darreres dècades. Les crítiques a l'evolucionisme social han vingut des de diversos fronts. Des de la sociologia, i amb un caràcter liminal, també per a altres disciplines pròximes, des de la teoria de l'estructuració d'A. Giddens, concebuda en bona mesura com una crítica del materialisme històric (Giddens 1979). Aquesta crítica ha estat també un dels elements centrals de l'arqueologia "postprocessual", fonamentada en arguments diversos, però que sovint són escassa o nul·lament explicitats. Entre els molts textos arqueològics que tracten la qüestió, possiblement un dels més informats i contundents és el capítol 6 ("Social evolution and societal change") de *Social Theory and Archaeology* (Shanks, Tilley 1987)², que és un dels treballs més rellevants i influents sobre la temàtica tractada en aquest col·loqui.

Nosaltres participem de la idea que el sistemes o les societats no tenen necessitats ni tenen desitjos com a tals,

² "In particular, we intend to urge that any notion of social evolution is theoretically flawed and almost always embodies unwarranted ethnocentric evaluations. We suggest that evolutionary theories, of whatever kind, need to be abandoned in favour of a theoretical framework that can adequately cope with the indelibly social texture of change within a framework avoiding both reductionism and essentialism." (Shanks, Tilley 1987, 138). La cursiva és nostra.

ja que aquests són atributs propis de les persones, i també dels grups de persones que els poden compartir, de manera que és necessari introduir en el discurs sobre el canvi la identificació d'aquests desitjos i interessos, com ja hem fet notar més amunt³. Aquests desitjos i interessos, però, estan condicionats en alguna mesura –sens dubte en una mesura important– per les condicions ambientals i socials de l'existència dels individus⁴, en particular per les condicions materials de la producció i de la subsistència, de manera que la grandària de la població i l'eficiència tecnoambiental –és a dir, la interrelació entre la naturalesa de l'entorn i la tecnologia disponible– són variables que cal necessàriament introduir en el discurs sobre els processos de canvi sociocultural (Harris 1977; Johnson, Earle 2000²). I, encara més, les formes específiques que adoptin els processos de canvi i els tipus de societats generats en el seu desenvolupament també han d'estar lògicament condicionats pels tipus d'organització social precedents (Pader *sensu*), amb un paper molt rellevant de les estructures de parentiu. També per les cosmovisions de les societats concretes, sense oblidar, evidentment, el pes inqüestionable, almenys potencialment, de la difusió, que pot fer que determinades societats puguin “saltar-se” determinades etapes. La combinació de tots aquests factors fa molt poc probable l'existència d'una trajectòria evolutiva única, a escala planetària. En aquest sentit, és perfectament legítima la crítica als models rígidament unilineals i teleològics postulats per alguns –però no tots!– dels autors de l'escola neoevolucionista nordamericana, i també per les versions més dogmàtiques del materialisme històric. També ho és l'escepticisme sobre l'equivalència entre evolució i “progrés”, així com el rebuig de la càrrega eurocèntrica que de vegades l'ha acompanyada (en particular en les seves formulacions més antigues, dels segles XVIII i XIX). El que no és legítim, pensem, és confondre la teoria evolucionista –potser caldria dir-ne “enfocament”, en un sentit pròxim al de l'anglès *approach*– amb aquests models particulars, que constitueixen únicament unes formes concretes d'aquest pensament, i que han estat justament criticades per autors que s'autodefineixen com evolucionistes i que fonamenten el seu pensament en teories diverses, com el materialisme cultural (Johnson i Earle 2000²) o el materialisme històric (Wright 1983). Probablement ningú, sense deixar de ser “evolucionista” mantindria en l'actualitat que l'evolució de les societats sigui sinònim de “progrés”, ni que l'estat, o la societat socialista, siguin

els punts d'arribada naturals i necessaris del procés evolutiu, ni que el canvi sociocultural sigui merament adaptatiu, independent de les ambicions i necessitats dels individus i grups d'individus. I és així simplement perquè totes aquestes qüestions (etnocentrisme, plantejaments teleològics i/o unilineals, explicacions de caire funcionalista que ignoren el protagonisme humà) *no* formen necessàriament part de la teoria (o de l’“enfocament”) evolucionista.

La reivindicació de la teoria evolucionista es pot plantejar des de diferents punts de vista, al nivell teòric i al nivell empíric. Pel que fa al primer, M. Godelier ha mostrat de forma clara i succinta els principis d'acord amb els quals l'evolucionisme és un plantejament indefugible per a la comprensió de la història a llarg termini de les societats humanes. Per a aquest autor, la història és evolució perquè *“tout n'est pas possible à tout moment pour toute société: il était et il est impossible pour une société d'aborigènes australiens d'engendrer directement une société industrielle dotée des structures politiques modernes. C'est donc qu'il y a des étapes à franchir. Que l'on soit évolutionniste ou pas, l'histoire est aussi évolution”,* i també perquè *“les sociétés sont toujours particulières, leurs histoires sont toujours singulières, et pourtant on constate que des processus semblables se reproduisent... C'est donc qu'il y a quelque chose dans la logique sociale qui amène ce résultat.”* (Godelier 1999, 19). Dit d'una altra manera, les generalitzacions interculturals són no solament legítimes, sinó també necessàries per comprendre la lògica profunda de l'organització de les societats humanes, la qual cosa equival a dir que la definició d'una tipologia de societats és simplement necessària per facilitar les comparacions i els contrastos (*cf.* també Marcus 2008, 252-253, amb bibliografia anterior; també el treball de Brun en aquest col·loqui). Finalment, l'existència d'un nombre il·limitat de trajectòries de canvi –com proposen Giddens i altres crítics postmoderns del pensament evolucionista– ha de ser exclosa, perquè, com diu el mateix Godelier *“Il n'existe pas une infinité de formes sociologiques”*⁵, *il existe des variations multiples de quelques types et il existe des relations de transformations entre ces types.”* (Godelier 1999, 19).

Per la seva part, E. O. Wright (1983) ha definit els elements necessaris per poder considerar com a evolucionista una teoria del canvi social, cap dels quals inclou els criteris que són habitualment objecte de la crítica antievolucionista. Concretament, aquests elements definitoris de l'evolucionisme sociocultural són: a) ha de contenir una tipologia de societats amb algun tipus de direccionalitat *potencial* i no arbitrària; b) l'ordenació d'aquestes formes socials es basa en la suposició que la probabilitat de mantenir-se en el mateix nivell és més gran que la d'una regressió; c) hi ha una probabilitat positiva de transició d'un nivell donat al que el segueix en l'escala direccional. Com indica Sanderson, en el treball de Wright hi ha implícita una quarta condició, que és la presència d'un o uns mecanisme(s) que expliqui(n) aquesta tendència direccional (Sanderson 2007, 5-6). És important destacar, a la vegada, el que *no* està implicat en

³ “Social life consists of a discursive interaction of social structure, carried intergenerationally, and social actors pursuing varied goals. Political actors are influenced by the prevailing social structure, and make use of it, but do not always accept the prevailing system; they may struggle against it, or even elaborate on it, in accordance with their political claims.” (Blanton 1998, 140).

⁴ “Social facts are to be accounted for (described, explained or forecast) in terms of social systems and their individual components –with their needs, wants, beliefs, intentions, actions and interactions– in their natural and social environment. In turn, individual behavior is to be accounted for in terms of all the relevant features, biological, psychological, and social, of the individual-in-society.” (Bunge 1996, 268)

⁵ Tal com indica, segons el mateix autor, el fet que els milers de societats existents s'organitzin a partir de només sis tipus de parentiu, evidentment amb múltiples variants.

aquesta definició: a) no implica un plantejament funcionalista basat en les “necessitats” de la societat o en tendències de base teleològica; b) no es defineix una seqüència rígida i unilineal d'estadis, ni es nega la possibilitat d'invulsió, ni s'afirma que totes les societats han d'evolucionar; c) no es postula l'existència d'un mecanisme únic per explicar la transició d'un tipus a un altre, de manera que cada cas pot i ha de ser històricament explicat. En definitiva, “*The theory specifies the roadmap of history and specifies which kinds of movements are likely to be stable or unstable, reproducible or unreproducible. But it does not necessarily postulate a universal process for each actual transition.*” (Wright 1983, 27). Aquests plantejaments mostren ben clarament els malentesos i les limitacions conceptuals que subjauen a la crítica postmoderna dels enfocaments evolucionistes.

Encara més contundent, emperò, és l'evidència empírica acumulada, tant a nivell planetari com a l'escala regional, de seqüències de canvi que són compatibles amb models evolucionistes (Marcus 2008). Entre aquests casos, n'hi ha diversos exemples que s'inclouen dins d'aquest volum, com ara els treballs de Brun; Buschsenschutz; Garcia; Rodríguez, Pavón i Duque; Junyent o Sanmartí, Plana i Martín, sobre els quals tornarem més endavant. Aquesta evidència empírica mostra de manera provisional la viabilitat d'aquest enfocament, però també ha posat de relleu la necessitat de refinar i completar els models hipotètics vigents –“proposer mieux”, com diu Brun en la seva contribució–. Aquesta tasca, de fet, es troba en curs, i en els darrers decennis ha donat fruits importants, en particular la definició de models com el “dynamic model” de J. Marcus (1998) o la “Dual-Processual Theory” de Blanton *et alii* (1996), que introdueixen les nocions d'heterarquia i de competència entre faccions, i emfasitzen les fluctuacions entre centralització i descentralització dins d'una dinàmica de creixement de la complexitat a llarg termini, la qual cosa modifica de manera radical, sense eliminar-los, els “estadis” clàssics dels models evolucionistes i, a la vegada, planteja una interessant convergència amb les formulacions de l'escola historiogràfica dels *Annales* (Iannone 2002). Altres autors han posat l'èmfasi en els processos de formació dels estats secundaris i en l'anàlisi de llur interacció amb els estats pristins (Parkinson, Galaty 2007).

Això no significa que haguem assolit un coneixement adequat sobre aquests tipus, ni, per al que ara ens ocupa, sobre les seves relacions de transformació, és a dir, en definitiva, sobre les trajectòries de canvi i sobre les causes que les expliquen. Resta per fer, des del punt de vista estrictament sociològic, un treball probablement enorme, en el qual l'arqueologia i l'antropologia tenen un paper fonamental; però això no implica que l'enfocament evolucionista no sigui, en si mateix, adequat. Tanmateix, el paper de la història no és menys crucial, ja que ha d'explicar les causes concretes i específiques, objectives i també subjectives que expliquen les formes socials, les seves variants i els seus camins de transformació.

Totes aquestes reflexions venen a tomb pel fet que, com ja s'ha dit, un nombre important de les contribucions a aquest col·loqui, de manera explícita (Brun; Buchsenschutz;

Garcia; Bea; Sanmartí, Plana i Martín; Junyent; Rodríguez, Pavón i Duque) o només implícita (Bonet, Grau i Vives-Ferrándiz) responen a plantejaments de caire evolucionista, o com a mínim utilitzen conceptes propis de l'evolucionisme sociocultural. Així, els treballs de Brun i de Buchsenschutz sobre la Gàl·lia interior i atlàntica i els de Rodríguez, Pavón i Duque sobre Extremadura permeten reconèixer, en dues zones molt allunyades, unes dinàmiques similars en “dents de serra”, o de “*peaks and valleys*”, però amb una tendència general que condueix en darrer terme a la formació d'estats arcaics, si més no segons el criteri de Brun i dels investigadors extremenys. Una lectura similar és possible en el cas de la Celtibèria. Efectivament, Burillo descriu en la seva contribució un procés de sedentarització dels “agricultors primitius”, és a dir, dels grups familiars que vivien de manera fonamentalment autònoma, i la formació de comunitats locals de caràcter aldeà durant el bronze antic, que després de diferents alternatives –incloent l'aparició en els segles VII-VI aC de grans edificis aïllats que són interpretats com a residències aristocràtiques–, condueix a l'aparició d'estats amb una sòlida base urbana en els darrers segles del primer mil·lenni aC.

En el cas de Catalunya, tant Junyent com Sanmartí, Plana i Martín defensen també que les dades disponibles són compatibles amb un model clàssic d'evolució que condueix de les societats de petita escala –de nivell familiar o de comunitats locals– a les entitats territorials centralitzades pròpies dels estats arcaics, passant, almenys en el cas de la costa (i en particular a la zona del curs inferior de l'Ebre), per una etapa caracteritzada per la presència de societats de *potlatch*, dirigides per personatges del tipus *big man* (Sanmartí 2010). Bonet, Grau i Vives-Ferrándiz descriuen un procés semblant al País Valencià, encara que amb ritmes diferents al nord i al sud d'aquesta regió. A la zona meridional es documenta, en efecte, l'existència d'un procés de jerarquització i urbanització que en el segle III aC va portar certs nuclis, concretament *Saiti* i la Serreta, a controlar territoris de caràcter complex, una situació que més al nord, a l'Edetània, era vigent des dels segles V-IV aC. El mateix esquema sembla aplicable, fins a cert punt, en el cas de la Gàl·lia mediterrània, si més no pel que fa a les fases inicials del procés, ja que aparentment no s'hi van arribar a desenvolupar estructures polítiques de caràcter estatal, en la qual cosa coincideixen Garcia i Gailledrat. Per a aquest darrer, els grups humans d'aquesta zona haurien evolucionat des de les societats de petita escala del segle VIII aC fins a la constitució de cabdillatges en els segles VI-V aC; l'aparició de personatges amb poder hereditari es detecta sobretot a les necròpolis, on s'enterren acompanyats d'armament i de ceràmica d'importació vinculada al consum del vi. Garcia, a la vegada, considera que a l'entorn de Marsella es va produir una concentració del poblament seguint un model mononuclear –aparentment pròxim al de l'alt Guadalquivir–, la qual cosa permet pensar en l'existència de d'aristocràcies locals en un context essencialment heteràrquic. D'altra banda, aquestes aristocràcies són evocades en els textos antics, des del s. VI aC, en el moment de la fundació de Massàlia (aspecte que també tracta Bats en la

seva contribució). Al Llenguadoc, en canvi, Garcia suposa l'existència d'una classe dominant de base econòmica, una plutocràcia comercial que hauria fonamentat el seu poder en les relacions amb Massàlia.

En resum, doncs, els diferents treballs recollits en aquest volum descriuen, sobre una àrea molt àmplia, en contextos culturals ben diferenciats i amb relacions exteriors igualment molt variades, uns processos que, en termes generals, però amb trajectòries diverses, poden ser descrits com a evolutius, i que s'afegeixen a molts altres que han estat descrits en els darrers decennis (Marcus 2008). L'explicació de les semblances i divergències d'aquestes trajectòries és evidentment una qüestió clau, que no es pot resoldre, ni de lluny, en el marc d'aquest article de síntesi, però que hauria de ser una de les qüestions fonamentals de reflexió i recerca en els pròxims anys.

En tot cas, aquests processos es relacionen amb l'aparició de la desigualtat institucionalitzada i del poder hereditari, amb el control sobre la producció i amb la legitimitat ideològica que fa possible la permanència d'aquestes situacions. Les diferents contribucions incloses en aquest volum han aportat també una llum considerable sobre totes aquestes qüestions, que mereixen una reflexió.

Qüestions d'ideologia: tombes i santuaris

Com ja s'ha dit més amunt, entenem que la ideologia és el ciment bàsic que assegura la cohesió social, en particular en les societats amb desigualtat institucionalitzada, per la qual cosa el seu estudi és essencial per a comprendre'n la naturalesa. En aquest sentit, i per la seva relació evident amb les creences sobre la supervivència en el més enllà –per tant, amb el món sobrenatural–, el registre funerari és susceptible de donar informació rellevant sobre les creences compartides que justifiquen i legitimen la desigualtat social, l'element indispensable que n'amaga la veritable naturalesa i la fa aparèixer com un estat natural i necessari per a la persistència i reproducció de la societat.

Les contribucions incloses en aquest volum presenten una sèrie de casos de gran interès per a les problemàtiques descrites. Així, entre els ibers del nord (contribucions de Sanmartí, Plana i Martín; Balsera, López Cachero i Rovira; Belarte i Noguera) i en el territori valencià que s'estén fins al cap de la Nau (Bonet, Grau i Vives-Ferrándiz), la documentació funerària posterior al segle V aC és extremadament reduïda, i els pocs cementiris coneguts se situen en proximitat dels nuclis urbans de primer ordre (de moment, només a Burriac i a Ullastret). Aquest fet ha portat a pensar que el ritual funerari susceptible de deixar restes arqueològicament detectables estava limitat, i de manera molt estricta, a un sector molt reduït de la classe dirigent; això reflecteix probablement l'existència d'una ideologia legitimadora que atribuïa als membres de l'elit una naturalesa particular, diferenciada de la resta de la població, i una relació especial amb les forces sobrenaturals que regeixen el funcionament del món. Aquesta naturalesa particular, que en vida capacitava per exercir el paper de mitjancer entre el món terrenal i aquestes forces sobrenaturals, possiblement permetia una

forma de subsistència particular en el més enllà, a través d'un ritual funerari de caràcter estrictament restringit.

Més al sud, a la Contestània (Bonet, Grau i Vives-Ferrándiz), es comprova una realitat fins a cert punt similar, ja que el nombre de sepultures és també reduït, la qual cosa porta a pensar que una gran part de la població no rebia un tractament funerari que hagi deixat restes actualment reconeixibles; tanmateix, les necròpolis conegudes permeten constatar l'existència d'un grup privilegiat a partir de marcadors socials clars (l'escultura i la presència d'armes), i d'un altre que, sense posseir-los, tenia accés al ritual funerari.

La temàtica tractada en aquest darrer apartat, les creences funeràries i el món ritual i simbòlic, presenta encara moltes llacunes. Esperem que, en un futur proper, la continuïtat de la recerca arqueològica permeti disposar de noves dades per completar aquestes i altres mancances a l'entorn de les qüestions que ens ocupen. Ara per ara, el conjunt de contribucions que publiquem constitueix una visió actualitzada de l'estat de la recerca, fruit de la reflexió compartida, sobre l'estructura i les relacions socials a la protohistòria en els diferents territoris de l'àrea d'estudi. Tant de bo poguésser, a més, un estímul per a la recerca sobre aquestes qüestions, per a la reflexió teòrica i per a la intensificació del diàleg científic entre els investigadors de totes aquestes àrees. Amb aquesta esperança, no ens queda més que agrair a tots els autors l'esforç que han realitzat per intentar respondre, tant en les comunicacions com en les versions escrites, a les qüestions que se'ls havien plantejat des de l'organització del col·loqui.

Bibliografia

- BARRUOL, G.:
1969. *Les peuples préromains du sud-est de la Gaule, étude de géographie historique*, De Boccard, París.
- BINFORD, L.R.:
1971. "Mortuary Practices: Their Study and Their Potential", *Memoirs of the Society for American Archaeology*, 25, *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices*, 6-29.
1977. "General Introduction", Binford, L.R. (ed.), *For Theory Building in Archaeology*, Academic Press, Nova York, 1-23.
1983. "Translating the Archaeological Record", Binford, L.R., *In Pursuit of the Past. Decoding the Archaeological Record*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Londres.
- BLANTON, R.E.:
1998. "Beyond Centralization. Steps Toward a Theory of Egalitarian Behaviour in Archaic States", Feinman, G.M i Marcus, J. (eds.), *Archaic States*. School of American Research Press, Santa Fe, 135-172.
- BLANTON, R.E., FEINMAN, G.M., KOWALEWSKI, S.A., PEREGRINE, P.:
1996. "A Dual-Processual Theory for the Evolution of Mesoamerican Civilization", *Current Anthropology*, 37 (1), 1-14.

- BOSCH GIMPERA, P.:
1919. *Prehistòria Catalana: Edat de la pedra i dels metalls, colonització grega, etnografia*, Editorial Catalana, Barcelona.
- BRUMFIELD, E.M.:
1994. "Factional competition and political development in the New World: an introduction", Brumfield, E.M., Fox, J.W., *Factional competition and political development in the New World*, New Directions in Archaeology, Cambridge University Press, Cambridge, 3-13.
- BUNGE, M.:
1996. *Finding Philosophy in Social Science*, Yale University Press, New Haven i Londres.
- CARO BAROJA, J.:
1943. "Regímenes sociales y económicos de la España prerromana", *Revista Internacional de Sociología*, vol. I, 149-190, i vol. II, 285-317. CSIC, Madrid.
1946. *Los Pueblos de España: ensayo de etnología*, Colección Histórica Laye, núm. 5, Barna, Barcelona.
- CHAPMAN, R. KINNES, I. I RANDSBORG, K. (eds.):
1981. *The archaeology of death*, Cambridge University Press, Cambridge.
- CHILDE, V. G.:
1947. *Archaeology as a social science*. University of London, Institute of Archaeology, Third Annual Report, 4-11.
- CLARK, G.:
1957 [1939]. *Archaeology and Society*, Methuen, Londres.
- CRUMLEY, C.:
1995a. "Heterarchy and the analysis of complex societies", *Archaeological Papers of the American Anthropological Association*, 6 (1), 1-5.
1995b. "Building an historical ecology of Gaulish polities", Arnold, B., Gibson, D.B. (eds.), *Celtic chieftdom, celtic state. The evolution of complex social systems in prehistoric Europe*, New Directions in Archaeology, Cambridge University Press, Cambridge, 26-33.
- DAUBIGNEY, A.:
1990. *Communautés, rapports sociaux et dépendance en France du Néolithique à l'Age du Fer. Représentations archéologiques et discours historiques*, Thèse de doctorat d'Etat, Besançon, 6 vol., 1886 p.
- DAUBIGNEY, A. (ed.):
1984. *Archéologie et rapports sociaux en Gaule (Protohistoire et Antiquité). Table ronde CNRS de Besançon, mai 1982*. Annales littéraires de l'Université de Besançon, 290, París.
- GARCIA, D.:
1993. *Entre Ibères et Ligures. Lodévois et moyenne vallée de l'Hérault protohistoriques*, CNRS Éditions, París.
- GIDDENS, A.:
1979. *Central Problems of Social Theory*, University of California, Berkeley.
- GODELIER, M.:
1999. "Chefferies et États, une approche anthropologique", Ruby, P., *Les princes de la Protohistoire et l'émergence de l'État*, Actes de la table ronde internationale de Naples (1994), Nàpols, 1999 (Collection du Centre Jean Bérard, 17 / Collection de l'École Française de Rome, 252), Nàpols-Roma, 19-30.
- HARRIS, M.:
1977. *Cannibals and Kings: The Origins of Cultures*, Vintage, Nova York.
- HODDER:
2007. "The 'Social' in Archaeological Theory: An Historical and Contemporary Perspective", Preucel, R.W., Meskell, L., *A Companion to Social Archaeology*, Blackwell Publishing Ltd, Malden (Mass.), 3-22.
- IANNONE, G.:
2002. "Annales History and the Ancient Maya State: Some Observations on the Dynamic Model", *American Anthropologist*, 104 (1), 68-78.
- JANNORAY, J.:
1955. *Ensérune, contribution à l'étude des civilisations préromaines de la Gaule méridionale*, Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, 181.
- JOHNSON, A.W., EARLE, T.K.:
2000². *The evolution of human societies : from foraging group to agrarian state*, Stanford University Press, Stanford.
- LÉVI-STRAUSS, CL.:
1979. "L'organisation sociale des Kwakiutl", Lévi-Strauss, Cl., *La Voie des masques: édition revue, augmentée, et rallongée de trois excursions*, Plon, París, 164-192.
- LOUIS, M., TAFFANEL, O. et J.:
1955-1960. *Le premier âge du Fer languedocien*, 3 vols., Institut International d'Études Ligures, Montpellier-Bordighera.
- MALUQUER DE MOTES, J.:
1954. "Los pueblos de la España ibérica", *España prerromana: etnología de los pueblos de Hispania*, Vol. I-2 de la *Historia de España* dirigida per R. Menéndez Pidal, Espasa-Calpe, Madrid, 305-370.
- MARCUS, J.:
1998. "The Peaks and Valleys of Ancient States: An Extension of the Dynamic Model", Feinman, G.M, Marcus, J. (eds.), *Archaic States*, School of American Research Press, Santa Fe, 59-94.
2008. "The Archaeological Evidence for Social Evolution", *Annual Review of Anthropology*, 37, 251-266.

- MORRIS, I:
1987. *Burial and ancient society. The rise of the Greek city-state*, Cambridge University Press, Cambridge.
- PADER, E.-J.:
1982. *Symbolism, social relations and the interpretation of mortuary remains*, British Archaeological Reports, International Series, 110, Oxford.
- PARKINSON, W.A., GALATY, M.L.:
2007. "Secondary States in Perspective: An Integrated Approach to State Formation in the Prehistoric Aegean", *American Anthropologist*, 109 (1), 113-129.
- PREUCEL, R.W., MESKELL, L.
2007. "Knowledges", Preucel, R.W., Meskell, L., *A Companion to Social Archaeology*, Blackwell Publishing Ltd, Malden (Mass.), 3-22.
- PY, M.:
1990. *Culture économie et société protohistoriques dans la région nimoise*. Collection de l'École Française de Rome, 131, 2 vols., Paris-Roma.
1993. *Les Gaulois du Midi, de la fin de l'Âge du Bronze à la conquête romaine*, Collection "La mémoire du temps", Hachette, Paris.
- RIPOLL, E., LLONGUERAS, M. i SANMARTÍ-GREGO, E.:
1976-1978. *Simposi Internacional: Els Orígens del Món Ibèric, Ampurias*, 38-40, Barcelona.
- RUIZ RODRÍGUEZ, A.:
1998. "Los príncipes iberos: procesos económicos y sociales", Aranegui, C. (coord.), *Actas del Congreso Internacional Los iberos. Príncipes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica*, Fundació 'La Caixa', Barcelona, 289-300.
2000. "El concepto de clientela en la sociedad de los príncipes", Mata, C., Pérez Jordà, G., *IBERS. Agricultors, artesans i comerciants*, III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric, *Saguntum-LPAV*, Extra3, Universitat de València, València, 11-20.
- RUIZ, A., MOLINOS, M.:
2007. *Iberos en Jaén*, Textos CAAI Ibérica, 2, Universidad de Jaén, Jaén.
- RUIZ, A., RISQUEZ, C., HORNOS, F.:
1992. "Las Necrópolis Ibéricas en la Alta Andalucía", Blánquez Pérez, J., Antona del Val, V. (eds.), *Congreso de Arqueología Ibérica: Las Necrópolis*, Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, 397-430.
- SABLOFF, J.A., BINFORD, L.R., McANANY, P.A.:
1987. "Understanding the archaeological record", *Antiquity*, 61, 203-209.
- SANDERSON, S. K.:
2007. *Evolutionism and its Critics. Deconstructing and Reconstructing an Evolutionary Interpretation of Human Society*, Paradigm, Boulder i Londres.
- SANMARTÍ, J.:
2010. "Demografía y cambio socio-cultural: el caso de la Iberia septentrional", *Arqueología Espacial*, 28, Arqueología de la población, 91-108.
- SAXE, A. A.:
1971. "Social dimensions of mortuary practices in a Mesolithic Population from Wadi Halfa, Sudan", *Memoirs of the Society for American Archaeology*, 25, *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices*, 39-57.
- SCHULTEN, A.:
1920. *Hispania: geografía, etnología, historia (con un apéndice sobre La arqueología prerromana hispánica, por Pedro Bosch Gimpera)*, Académica, Barcelona (Nova edició: Renacimiento, Sevilla, 2004).
- SERRA-RÀFOLS, J. de C.:
1930. *El poblament prehistòric de Catalunya*, Barcino, Barcelona.
1942. "El poblamiento de la Maresma o Costa de Levante en época antirromana", *Ampurias*, IV, 69-110.
- SHANKS, M. i TILLEY, Chr.:
1987. *Social Theory and Archaeology*, Polity Press, Cambridge.
- TARRADELL, M.:
1968. *Arte ibérico*, Ediciones Polígrafa, Barcelona.
1977. *Imagen del arte ibérico*, Ediciones Polígrafa, Barcelona.
- TRIGGER, B.:
2006 [1989], *A history of archaeological thought*, Cambridge University Press, Cambridge. (Traducció castellana *Historia del pensamiento arqueológico*, Crítica, Barcelona, 1992).
- WRIGHT, E.O.:
1983. "Giddens's Critique of Marxism", *New Left Review*, 138, 11-35.

Cuerpos sin rostro. Ostentación, violencia y representación social entre los iberos (siglos V-IV a.C.)

Carmen Aranegui Gascó*

Images contain within them a host of multilayered and multi-faceted meanings of which some must elude us, for they are dependent on both archaeological context and a more changeable, individualized, 'objectified' and cognitive context that is not static or passive but forms part of a dynamic, mutable discourse capable of both synchronous and diachronic shift, according to when and by whom they are used.

Miranda Aldhouse-Green, *An Archaeology of Images. Iconology and Cosmology in Iron Age and Roman Europe*, Routledge, Londres, 2004, xvi.

Resumen

La aparición de los príncipes meridionales iberos se hace visible en los monumentos funerarios con esculturas cuyo tema más genuino es el antropomorfo. Las piezas ibéricas no siguen modelos de otros centros artísticos mediterráneos, pero comparten con ellos la representación de animales. En Iberia el arte de esculpir no es regular. Las imágenes suscitan reacciones violentas en los siglos V y IV a.C. La agencia de la sociedad ibera está en la base del ciclo artístico funerario.

Palabras clave: Escultura ibérica (ss. V-IV a.C.), Necrópolis, Agencia, Elites iberas

Abstract

The sudden irruption of the southern Iberian princes becomes visible through the funerary monuments with sculptures whose genuine topic is anthropomorphism. Iberian works do not follow models from other Mediterranean artistic centres, but they all share the representation of animals. In Iberia the art of sculpture is not regular. Images arise violent reactions in the 5th and 4th c. BC. The agency of Iberian society lies at the base of this funerary artistic cycle.

Keywords: Iberian sculpture (5th-4th cent. BC), Necropolis, Agency, Iberian elites

* Catedrática de Arqueología de la Universitat de València. Trabajo realizado en el marco del proyecto MINECO HAR2011-26943.

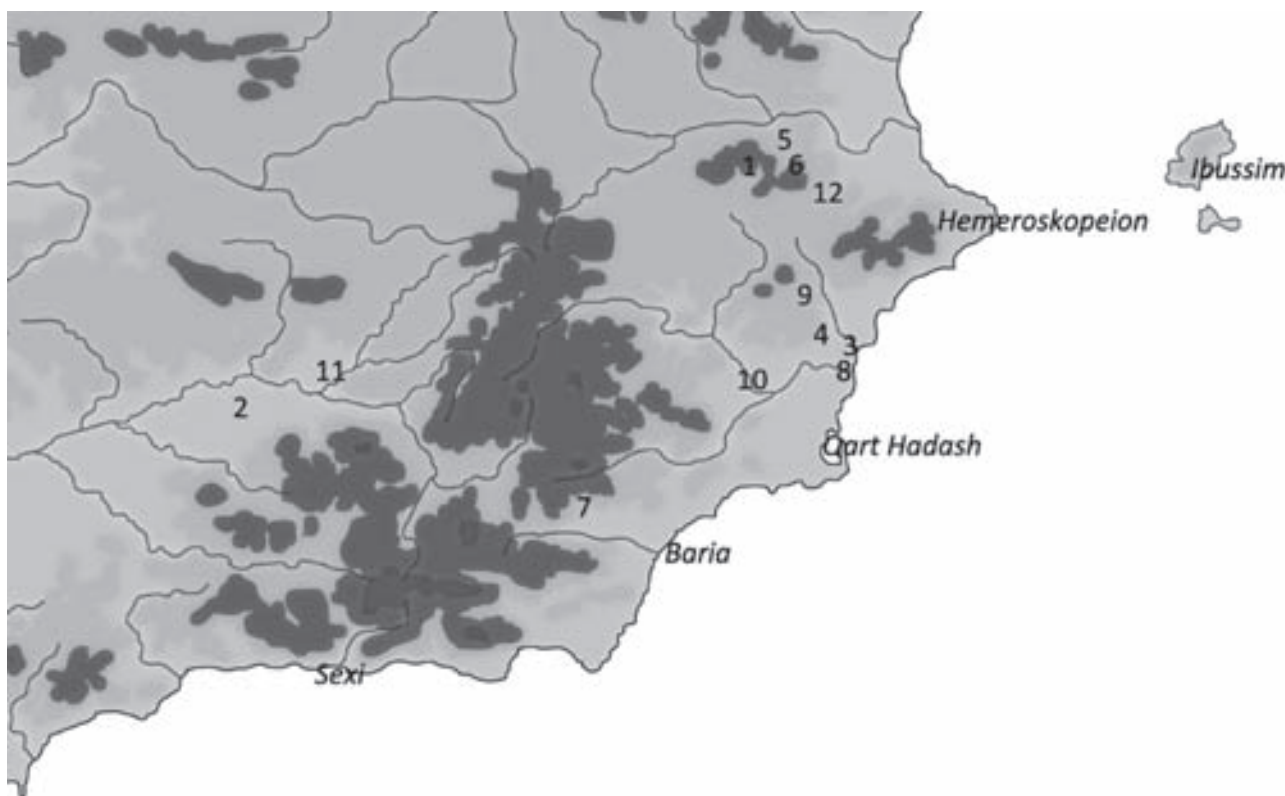

Figura 1. El sur del área cultural ibérica con las principales necrópolis con esculturas. 1: Pozo Moro; 2: Cerrillo Blanco; 3: L'Alcúdia d'Elx; 4: Monfort del Cid; 5: Casas de Juan Núñez; 6: Los Villares de Hoya Gonzalo; 7: Baza; 8: Cabezo Lucero; 9: Coimbra del Barranco Ancho; 10: El Cigarralejo; 11: Cástulo; 12: El Llano de la Consolación.

Introducción

En marzo de 1998, hace quince años, celebramos el Congreso Internacional sobre “Los iberos, príncipes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica” del que lo que más se ha recordado en la VII Reunión de Calafell ha sido la conferencia inaugural de Maurice Godelier (1998, 13-21). El contenido que entonces resultó cuanto menos llamativo para muchos iberistas, por estar centrado en análisis políticos sobre la formación del estado derivados de la investigación antropológica, a veces en franca contradicción con los puramente económicos, es el que ahora interesa más, cuando la mirada de los especialistas se transfiere –poco a poco– desde los modelos descriptivos de índole positivista a los estructurales cifrados en lo simbólico, es decir, cuando se pasa de *lo material a lo ideal* (Godelier 1984), entendiendo (en mi caso) lo ideal lejos de toda visión esencialista.

Se asiste en esta reunión, por otra parte, a una ampliación del escenario de los hechos que abarca la protohistoria de las Galias y de Iberia, no porque tan amplio horizonte esté compuesto por realidades superponibles, sino porque el enfoque de la investigación de ambos países facilita el diálogo de interlocutores diversos con objetivos comunes aplicados a culturas sincrónicas, admitiendo, por último, que el tiempo en que vivimos ha elevado lo ritual y simbólico a un nivel denotativo insospechado tiempo atrás,

que devuelve protagonismo a la expresión artística, aquí y en el sur de Francia (Arcelin, Rapin 2003, 183-219). Así lo demuestran las actuales percepciones sobre la evolución humana, por poner el ejemplo que más eco ha encontrado entre el gran público, aunque sea muy anterior a la protohistoria (ver *El collar del Neandertal* de Juan Luis Arsuaga, 1999, o el film *Cave of Forgotten Dreams* de Werner Herzog, 2010, entre otros).

Nos hallamos, en consecuencia, ante un cambio de paradigma, con nuevos supuestos teóricos y metodológicos que deben repercutir sobre el estado de la cuestión de nuestros conocimientos.

Apreciar desde la arqueología el grado de jerarquización de una sociedad a través de prácticas de ostentación requiere, en primer lugar, definir aquello que rompe la homogeneidad discriminando a un personaje o a un grupo y, a continuación, seguir su huella material, inestable porque en la antigua Europa occidental las formaciones estatales se afianzaron a golpe de una violencia interna que truncó muchos procesos en curso (Demoule 1999, 125-134). Timothy Earle (1997, 151-152) señaló la importancia del momento en que la ideología dominante se materializa en una realidad física que trasciende la vida privada para salir a la luz pública, ya que es entonces cuando el poder impone su imaginario (Berrocal, García Sanjuán, Gilman 2013). Respecto a la iconografía que elige el poder, Françoise Frontisi-Ducroux y François Lissarrague (1998, 137-143)

demonstraron la relevancia del soporte por encima del tema de la misma a la hora de atribuirle un rango público. Insistieron en que el formato, la escala y el valor material confieren a las imágenes una categoría susceptible de superar lo privado, planteamiento que también será válido para el desarrollo de la exposición que sigue.

Los síntomas de complejidad en la sociedad ibérica se podrían leer en el hábitat (Belarte 2009), en la acumulación de medios de producción (González Marcén, Montón, Pícazo 2006) y de importaciones (Sánchez 2000, 179-193) o en el ajuar funerario (Prados 2010, 205-224), porque todos esos aspectos se interrelacionan en el registro arqueológico habitual, pero, en esta ocasión, voy a insistir (Aranegui 2012, 243-263) en aquello que se deduce del uso de esculturas (Ruano 1988) en las necrópolis como prerrogativa de la cúpula social, esculturas que, ordenadas filológicamente (Olmos 1996, 85-98; Careri *et alii* 2009), tienen la ventaja de trascender la riqueza para descubrir el lenguaje del poder, arbitrando una interpretación adaptada a las vicisitudes de la aparición de la desigualdad y, por consiguiente, no lineal sino sometida a vaivenes, ya sea por la violencia inherente a la disputa por la hegemonía o por lo que impone el tiempo histórico.

Monumentos funerarios con esculturas

¿Estilo *versus* cronología?

Al sur del río Xúquer (*Sucro*, Str. III, 4-6; Plin. *Nat.* III, 3, 20; Mela II, 92...) aparece el monumento funerario con esculturas de piedra de gran formato a la vez que se consolidan las jefaturas ibéricas en el *oppidum*, al inicio del siglo V (fig. 1). La acumulación de vajillas y utensilios para el banquete, el túmulo funerario, la proliferación de adornos personales y la articulación territorial, perceptibles desde el Bronce Final (Perea 2005, 91-103; Rafel 2005, 491-501), tienen en dichos monumentos una culminación selectiva sin precedentes, pues con las necrópolis animadas por representaciones de personajes se hace visible un cambio súbito en las estructuras socio-políticas, con la consiguiente redefinición de la memoria colectiva.

La última década del siglo XX supuso un avance considerable en la interpretación de las necrópolis ibéricas (Blánquez, Antona 1992), después de que los hallazgos de 1970 en adelante clarificaran la incierta contextualización de las piezas de Agost, L'Alcúdia d'Elx (fig. 2), Balazote, etc. La dama de Baza (Ruiz, Rísquez, Hornos 1992, 397-430, fig. 8; Chapa, Izquierdo 2010), El Cerrillo Blanco (Porcuna) (Chapa *et alii* 2009, 723-737), Cabezo Lucero (Guardamar del Segura) (Aranegui *et alii* 1993), Coimbra del Barranco Ancho (Jumilla) (García Cano 1997), Corral de Saus (Moixent) (Izquierdo 2000), El Cerrillo de la Compañía de Hornos (Peal de Becerro) (Molinos, Ruiz 2007) y Los Villares (Hoya Gonzalo) (Sanz, Blánquez 2011, 253-277), no sólo han arrojado luz sobre muchísimas piezas conocidas con anterioridad sino que también han demostrado que la ostentación funeraria va unida a un hábitat con categoría de *oppidum* o de ciudadela, es decir, con muralla y con alguna

Figura 2. El rostro de la dama d'Elx, s. IV a.C. (MAN, foto: MECD).

vivienda más grande y mejor equipada que la media¹, aunque ni todos estos sitios construyen sus signos de hegemonía en la tumba, como prueban Giribaile (Vilches) (Gutiérrez, Izquierdo 2001, 35-52), El Puntal (Salinas) (Sala, Hernández 1998, 221-266) o La Serreta (Alcoi, Cocentaina, Penàguila) (Cortell *et alii* 1992, 83-116), ni los que lo hacen muestran idéntica suntuosidad, siendo el panorama heterogéneo.

¹ La concentración de telares, talleres metalúrgicos e incluso la existencia de lagares en casas complejas, a veces con un espacio para rituales colectivos, plantea el monopolio de algunas producciones por parte de la cúpula social residente en el *oppidum*, así como su proyección hacia las granjas y establecimientos especializados del territorio y, subsidiariamente, la recaudación de productos agropecuarios, para, una vez elaborados, controlar la distribución de determinadas categorías de bienes al resto de la sociedad, como algunos tejidos, ciertas bebidas alcohólicas, plata en bruto, determinadas herramientas, joyas... De este modo se explican tanto la amortización de instrumental textil y de orfebrería, o de moldes para hacer terracotas, en algunas tumbas, como, algo después, la aparición de marcas ibéricas pre-cocción sobre pesas de telar y ánforas. Y, en lo que aquí interesa, todo ello demuestra que dichas oligarquías poseen y gestionan sus recursos, previamente beneficiados por los grupos coloniales, lo que da lugar a que las más poderosas se hagan visibles con ostentación.

Figura 3. Reconstrucción de la torre funeraria de Pozo Moro, 490 a.C. (MAN, foto: MECD).

Figura 4. Diversas esculturas del Cerrillo Blanco, primera mitad del s. V a.C. (Museo de Jaén, foto: archivo exposición *Los Iberos*, 1997-1998).

El hecho es que hoy sabemos que al iniciarse la cultura ibérica y adoptarse la incineración se configuraron en el sur, por una parte, las tumbas monumentales y, por otra, las necrópolis monumentales, siendo las primeras el mausoleo de un jefe, cuya primera muestra fue Pozo Moro (Chinchilla) (Almagro-Gorbea 1983, 229-287) (fig. 3) y las segundas la exaltación de un escenario principesco, con un programa ornamental muy prolijo, especialmente bien conocido en El Cerrillo Blanco (*Ipolca-Obulco*) (Negueruela 1990) (fig. 4).

Ambas cuentan en su entorno regional con enterramientos adicionales más sencillos que se suceden hasta el final del siglo IV, cuando las necrópolis con estatuas de gran formato desaparecieron violentamente durante más de un siglo.

Esta cronología corta (siglos V y IV) no se acepta unánimemente, pues el *boom* de la arqueología fenicia de los 1980 llevó a remontar la datación de la escultura para enlazarla con la época orientalizante llamada tartésica, punto de partida del arte ibérico según el sector más aculturacionista de la investigación de entonces, que mantiene en la actualidad su criterio (Chapa *et alii* 2008, 243-253; Almagro, Torres 2010; Chapa, Vallejo 2012, 121-143). Sin embargo, otras vías de interpretación son posibles a la luz de una visión menos secuencial y más compleja del uso de las imágenes, según la cual lo importante del fenómeno orientalizante es haber dado lugar a que las minorías ibéricas hicieran suya (recuérdese la dama de Galera, o el *thymiaterion* de La Quéjola) una temática artística que había permanecido latente en la memoria autóctona desde la disminución de importaciones orientales suntuarias en el tránsito al siglo VI a.C. hasta la emergencia de las jefaturas meridionales en el siglo V a.C., de cuya expresión plástica aquel elenco iconográfico sería referente indirecto y no único, lo que es muy distinto a la aculturación. Ni el nivel artesanal, ni el significado de las imágenes, ni la sintaxis de los temas se atienen a un modelo impuesto (Lissarrague 1987, 261-269), porque la iniciativa de los monumentos es de los iberos, que, en virtud de la agencia, transforman no sólo los significados (Dietler, López-Ruiz 2009) sino también las formas de las imágenes (Bourdieu 2000).

Recientemente se han destacado algunas esculturas calizas de *Baria/Villaricos* y de *Sexi/Puente de Noy* (Almuñécar) para insistir en la filiación sirio-palestina de la escultura ibérica, a pesar de que son contadas las tumbas con esculturas de gran formato en el occidente púnico, donde la señalización más usual es la estela o el altar (Belén 1994, 257-279). Los hallazgos aludidos pertenecen a necrópolis de larga duración, estando ausentes, hasta la fecha, en los cementerios fenicios de las localidades citadas que se abandonaron en los siglos VII-VI, por más que se fueren dataciones altas para que las esculturas en cuestión precedan a las ibéricas, aduciendo rasgos estilísticos que incluso se atribuyen a talleres áulicos, y que no son evidentes, ni tan siquiera pertinentes, cuando se pasa del pequeño al gran formato en el paralelismo de un detalle, o de lo meramente ornamental a lo monumental. Y, sobre todo, las piezas de Villaricos y Puente de Noy son tan escasas e irregulares artesanalmente que cuesta aceptar que sean, en el caso de la esfinge/sirena, “el más directo precedente conocido de los pilares-estela ibéricos”, o, en el de los leones, el “eslabón de enlace” entre Oriente y los iberos (Almagro-Gorbea, Torres 2010, 71 y 177), cuando hace quince años se reconocía una interacción (Chapa 1997, 141-150)², en la que bien podrían tener cabida del lado ibérico las representaciones comentadas.

² Teresa Chapa (1997, 149) afirma: “moreover, an Iberian presence is recognizable at Villaricos in the form of typical cremation burials accompanied by weapons and indigenous pottery”.

Hay que añadir asimismo que cuando se recopiló la primera arquitectura funeraria ibérica muchas molduras, cornisas decoradas y representaciones de época hispano-republicana, como leones con cabezas entre las garras, relieves de jinetes o de plañideras, el *despotes hippon...*, (Rodà 1993, 207-219; Beltrán 2002, 293-328; Abad 2003, 75-100; Arane-gui 2005, 213-227; Prados Martínez 2007, 79-98), engrosaron abusivamente el censo de los mausoleos del Ibérico Antiguo e inicios del Pleno, pues nutrieron, sin demasiado rigor, mapas de dispersión con torres, pilares-estela y secuencias de imágenes. Con todo, lo más discordante es que, de seguir a quienes sobrevaloraron el vínculo orientalizador directo inicial, fiando primero a un reino de Tartessos cuanto menos opaco arqueológicamente (Campos, Alvar 2013) y después al impacto colonial fenicio, ciertamente arrollador, la escultura ibérica aparecería como un preámbulo descontextualizado de la arquitectura funeraria, desligado de otros cambios, como los patrones de asentamiento o los modos de vida, que ratifican que antes del 500 a.C. no hay un desarrollo socio-cultural para la gran escultura en el sur del área ibérica y que entre el 300 a.C. y el comienzo del siglo II a.C. tampoco hay en la misma zona tumbas con esculturas, todo lo cual está a favor de su datación entre el 500 y el 300 a.C.

Dado que la estatuaría ibérica hallada a finales del siglo XIX o durante la primera mitad del XX carece a menudo de un marco arqueológico preciso, la mayoría de los autores solía ordenarla con criterios evolucionistas-difusionistas fundados en el estilo, en busca de sus *raíces* orientales y clásicas (Blanco 1960, 101-121; Almagro 1975, 251-279), supuestamente aportadas por escultores itinerantes formados en ambiente colonial, jonio, para unos, samio o neohitita, para otros (Jullian 1903, 101-111; Faustoferri 2000, 315-323; Almagro-Gorbea, Torres 2010). Sin embargo ya hace muchos años que, aparte de observarse los desfases cronológicos inherentes a tal argumentación, se convino que el concepto de estilo como armonización de un todo ajustado a una teoría del arte (Panofsky 2008) no era pertinente en el caso ibérico (Tarradell 1968; Olmos, Rouillard 1996; Jaeggi 2010, 26-32), además de ser imposible la inmediatez de la transmisión de temas y tipos coloniales dada, en primer lugar, la crisis que puso fin al orientalizador en el sur, con abandonos de lugares que dejan poco margen a la pervivencia de prácticas culturales, y, a continuación, el concepto formal de las obras y su función de exhibir una identidad ibérica potente, igualmente imposible antes del 500 a.C. De este modo, en síntesis, se abre paso un nuevo discurso que opera desde dos conclusiones de la investigación de los últimos veinticinco años: la primera es que los paralelos iconográficos orientales o clásicos fallan al ser aplicados a las figuras humanas, salvo en algún detalle de alguna obra ibérica (Trillmich 1990, 608-610; Croissant 1998, 283-286; León 2003, 13-42) (fig. 5) o respecto a alguna hipotética atribución (López Pardo 2009, 31-68). La segunda es que los temas ibéricos no son calcados ni del compendio oriental ni del clásico (Chapa 2003, 99-119). Se debe admitir que el concepto de belleza (la proporcionalidad del cuerpo, la composición, la armonización de la expresión de los ojos, el rictus...) se presenta en el arte ibérico desligado de un canon teórico y, por lo

Figura 5. Caballo de La Losa (0,75 m x 1,32 m x 0,44 m), s. V a.C., donde otras piezas escultóricas han sido recuperadas (Museo de Albacete, foto: archivo exposición *Los Iberos*, 1997-1998).

Figura 6. El león de Nueva Carteya (1,14 m x 0,61 m x 0,23 m), s. V o IV a.C., ejemplo de geometrismo y dureza en la labra a punzón de los detalles (Museo de Córdoba, foto cedida por el Museo de Córdoba).

tanto, el *estilo* no implica datación. Prueba de ello es la combinación de la iconografía estereotipada de los animales en actitud amenazante (fig. 6), desfasada en los siglos V y IV en el Mediterráneo oriental o central, con representaciones humanas en acción, específicamente ibéricas, a veces con elementos ancestrales intencionados, como la disposición del cabello de algunos guerreros. Todo ello se esculpe con mayor o menor esquematismo –lo que no implica desfases cronológicos– sobre calizas o areniscas locales y con instrumentos sencillos, enfatizando el autor la descripción de lo accesorio (atalajes, joyas, armamento...) sobre la expresión volumétrica de las formas, ya se trate de escultores con buen oficio (fig. 7) o sin él. Unos y otros, sin embargo, manejan –salvo excepciones– conocimientos prácticos que resuelven la tectónica del gran formato, a cuya construcción aplican el necesario replanteo sirviéndose de proporciones que están lejos de responder a un canon métrico propiamente dicho. La aplicación de un esquema geométrico sobre el rostro de una escultura ibérica para demostrar las normas de su lógica

Figura 7. Torso de guerrero con coraza de Illici-L'Alcúdia d'Elx (0,41 m x 0,32 m x 0,19 m), ¿s. IV? a.C. (Museo Monográfico Ramos Folqués, foto: archivo de dicho Museo).

Figura 8. Guerrero 1 del Cerrillo Blanco (restaurado: 1,35 m x 0,64 m x 0,37 m), primera mitad del s. V a.C. (Museo de Jaén, foto: portada del catálogo *Die Iberer*, edición en alemán de la exposición de 1997-1998).

compositiva –la dama de Elx o el guerrero 1 de Porcuna cuentan con estos análisis- deja de funcionar sobre el resto de dichas esculturas, cuyos cuellos, torsos y elementos que la acompañan carecen de cualquier relación canónica³. La modulación basada en pies, codos u otras unidades métricas sólo fue propia de talleres oficiales y de artistas áulicos de determinadas culturas de la Antigüedad, entre las que no parece encontrarse la ibérica.

La vía para seriar estas imágenes en el tiempo no es, en definitiva, el *estilo* sino su propio código de lectura, regido por las representaciones humanas, que depende más de la sintaxis del tema que de su estética, pues hay una época de escenas de grupo en movimiento, otra de imágenes de grandes héroes, otra de grandes matronas (las damas) y una presencia constante de un bestiario de repertorio, en parte realista y en parte fantástico. Y es así como el panorama de lo más elaborado se relaciona con el hieratismo más simple hasta configurar un sistema de ostentación, irregular en su calidad artística, al servicio de la ideología dominante de unas etapas precisas de la cultura ibérica (Ruiz 1997, 61-71) que abarcan alrededor de dos siglos (V y IV a.C.).

Los ¿talleres?

La distribución geográfica de la escultura funeraria ibérica destaca el protagonismo de las sedes que exhiben los mejores programas ornamentales (León 1998). Hay necrópolis con un número muy elevado de hallazgos (El Cerrillo Blanco, L'Alcúdia d'Elx), otras con unas cuantas tumbas monumentales (El Llano de la Consolación, Montealegre del Castillo; El Cigarralejo, Mula; Cabezo Lucero, Guardamar del Segura...) y muchas con una o, a lo sumo, dos obras escultóricas. A ellas se podrían añadir los epígonos con significado principesco heroico del santuario del Pajarillo (Huelma) (Molinos *et alii* 1998) y, tal vez, del Arenero del Vinalopó (Monfort del Cid) en su primera fase (Abad, Sala, Alberola 1995-1997, 7-18), dejando aparte el caso extraordinario del santuario del Cerro de los Santos (Montealegre del Castillo) porque sus oferentes sí que se escalonan hasta época romana y no fueron destruidos, de modo que tienen otras connotaciones (Noguera 2003, 151-208).

Parece, por tanto, que el encargo de un conjunto o de un monumento generaba una actividad escultórica que, al no ser permanente, no proyectó rasgos de taller perceptibles en el entorno inmediato. Así que en un mismo yacimiento o en zonas próximas que incluso comparten una determinada tipología constructiva (pilares-estela con toros o con leones echados, por ejemplo), se esculpe con desigual destreza coetáneamente (compárense las damas de L'Alcúdia d'Elx y de Cabezo Lucero).

³ Teresa Chapa y Luis Emilio Vallejo (2012) analizan el toro de Porcuna (55,5 x 70,5 x 20,5 cm) valiéndose de datos obtenidos en un taller experimental. En su opinión dicho toro sería orientalizante y habría sido diseñado haciendo uso de un boceto modulado previo a su talla. Por su categoría técnica lo interpretan como una imagen de finales del siglo VII a.C., propia de un lugar de culto de arquitectura incierta. Reconocen que es una obra excepcional, única.

Figura 9. Reconstrucción del jinete 2 de la tumba 18 de Los Villares de Hoya Gonzalo (pedestal: 1,17 m x 0,30 m), inicios del s. V a.C. (Museo de Albacete, foto: catálogo *El mundo ibérico: una nueva imagen en los albores del año 2000*, 1995).

Para justificar este panorama no se puede recurrir a la doble clientela (aristocrática y plebeya) de Bianchi-Bandinelli (1973) porque el gran formato es prerrogativa de las elites ibéricas. La obra esculpida proviene siempre del círculo de la jefatura, que sólo ocasionalmente puede disponer de un escultor bien formado, por haber tenido alguna experiencia extra-ibérica en la Península o fuera de ella. Si dicha posibilidad no es factible –raras veces lo es–, el resultado artístico se atiene a una labra esquemática para su época, o incluso puede dejar plásticamente mucho que desear (fig. 14).

Por eso hay que puntualizar el significado de taller en la escultura ibérica, porque, de acuerdo con el corpus disponible, una actividad generadora de una organización estable con aprendices, oficiales y maestros, garante de una determinada calidad, como es propio de las escuelas artísticas, solo se puede predicar para los centros de primer nivel durante el periodo de ejecución de un proyecto (Gagnaison *et alii* 2007, 147-153; Chapa *et alii* 2009) que, si es muy voluminoso, cuenta con lo que podríamos llamar diversas oficinas (Negueruela 1990, 301-304). Así se explica que tampoco haya un estilo regional mantenido por un artesanado tradicional, sino equipos que trabajan allí donde son requeridos (Chapa, Izquierdo 2012, 237-264) y escultores locales que

describen hasta el detalle lo accesorio, pero carecen de finura en el trabajo de los volúmenes, lo que, de nuevo, descarta la datación convencional por la evolución del estilo.

Por último habría que aventurarse a plantear la procedencia de lo que he llamado *escultores bien formados*. Hay quien aboga por que sean originarios de Oriente y conecten con los iberos vía Cádiz o a través de Villaricos y Almuñécar, y quien se inclina por el helenismo, pero, admitiendo estos factores, en coherencia con lo expuesto, queda descartada de entrada la consideración de la escultura ibérica como un *fenómeno colonial (sic)* (Almagro-Gorbea 1992, 345) o *provincial*, desvirtuado en los confines de la *civilización*. Se trata, por el contrario, de un hecho social endógeno, inteligible desde la dinámica del sector más poderoso de las jefaturas autóctonas, surgido a una cierta distancia de las principales colonias peninsulares (Brun 1987), propio de una etapa con muchas, seculares y fluidas relaciones exteriores a sus espaldas, que están en la base de la elaboración de un lenguaje artístico, técnica y estéticamente irregular, pero temáticamente uniforme y reconocible en su conjunto, lo cual certifica la realidad de un arte ibérico, cuyo primer capítulo está en relación con un alarde de protagonismo que hizo viable la invención del espacio funerario como exponente identitario. Quienes lo ejecutaron tal vez habían visto esculturas de gran formato fuera del área ibérica estricta, pero, sobre todo, se valieron del bagaje iconográfico de su entorno inmediato para presentar propuestas propias⁴. Por cómo esculpen la piedra y conciben la forma, salta a la vista que no sabían –en ningún caso– ensamblar las distintas partes de las imágenes, ni fijarlas con pernos a una peana, ni dotarlas de un movimiento articulado anatómicamente, para cuyo trazado a veces usan el compás, ni apenas, en otro aspecto, moldear la terracota (Blech 2001, 423-470).

Con todo, los escultores de las necrópolis son los artífices de esta *serie minor* del arte mediterráneo imputable a la cultura ibérica, sin bronce fundido en hueco ni mármol, a diferencia de lo que ocurría coetáneamente tanto en el Mediterráneo clásico o púnico como en las colonias de la Península o en Ibiza, donde hay que recordar que ni tan siquiera todas las esculturas se hacían *in situ*, sino que, salvo excepciones (Chapa *et alii* 2008), se importaban o se encargaban fuera, puesto que en el Extremo Occidente no parece que hubiera habido talleres potentes para el gran formato en piedra antes de la época ibérica.

⁴ A menudo se olvida que también hubo un debate sobre los pintores de vasos ibéricos con escenas (siglos III-I a.C.). A principios del siglo XX se compararon con la cerámica micénica; más tarde se dijo que narraban acontecimientos de la conquista romana...

Ciertamente, hay piezas, como la lebeta de los guerreros de Edeta, que no son atribuibles a un pintor novel, sino a alguien con un oficio adquirido que, sin embargo, no hace falta que provenga ni de Oriente, ni de Roma. En los últimos años se multiplican los hallazgos de cerámicas pintadas con decoraciones figuradas de época orientalizante hechas en el sur peninsular: en Setefilla, Montemolín, Carmona, Cabra..., pero ninguno de los temas en ellas representados se copia en la primera decoración de los frisos ibéricos que, como la escultura, se entienden y se explican desde la propia cultura ibérica, principalmente de las áreas edetana y contestana.

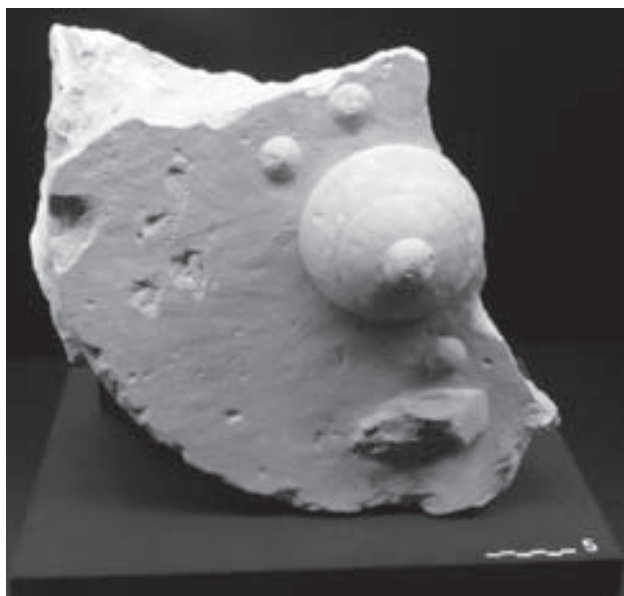

Figura 10. Fragmentos de grupos escultóricos destruidos con guerreros en acción de *Ilici*-L'Alcúdia d'Elx y de Elx, ¿inicios? del s. V a.C. (Museo Monográfico Ramos Folqués, L'Alcúdia d'Elx, foto: archivo de dicho Museo).

La reacción iconoclasta

Elias (1999) dice que las identidades se manifiestan para ordenar una realidad cuando se instaura la desigualdad, de modo que es comprensible que la ostentación funeraria se viera salpicada por sucesivos episodios de rechazo contra los monumentos principescos, no contra los enterramientos propiamente dichos, que no muestran signos de profanación. De hecho varias necrópolis con imágenes destrozadas continuaron en uso, como se observa en El Cigarralejo y en El Cabecico del Tesoro (Verdolay), por ejemplo, aunque el número de enterramientos del siglo III sea en ellas muy reducido.

Además de que la investigación en su conjunto admite la destrucción ex profeso de los programas funerarios con esculturas, estudios recientes han probado el particular ensañamiento con los rostros humanos (Zoffo, Chapa

2005, 95-120), así que el legado de las personificaciones de la oligarquía –las más significativas y las que se quieren suprimir por encima de todo infligiéndoles una *damnatio memoriae*– consta de una galería decapitada (¿parecida a la que muestran más tarde los guerreros de Entremont, en Aix-en-Provence?) de la que se escapan el guerrero con casco del Cerrillo Blanco (fig. 8), el jinete número 2 de Los Villares (fig. 9), las cabezas masculinas del Llano de la Consolación y El Cigarralejo y las damas de Elx (fig. 2), Baza (fig. 12) y Caudete (Albacete), precisamente por conservar sus caras. También hay animales sin cabeza, en parte por la fragilidad de su cuello en relación al peso de su cuerpo, aunque, en cualquier caso, el índice de fragmentación de los rostros humanos triplica al de las cabezas del bestiario.

La agresión generalizada contra la identidad de los príncipes y princesas afecta tanto a piezas ibéricas del siglo

Figura 11. Reconstrucción del busto (restaurado: h. 0,50 m) de la dama hallada en el sector septentrional de la necrópolis de Cabezo Lucero, primera mitad del s. IV a.C. (MARQ, foto: Ayuntamiento de Guardamar del Segura).

Figura 12. Perfil del rostro de la dama entronizada de la tumba 155 del Cerro del Santuario, con restos de su policromía, primer cuarto del s. IV a.C. (MAN, foto: MECD).

V como a otras del siglo IV a.C., sin exclusión de tipos ni de sexo. Esta evidencia llevaría a considerar dos periodos consecutivos de eliminación expresa de representaciones humanas: el que afectó a los grandes programas erigidos en la primera mitad del siglo V y el que suprimió las imágenes mas sencillas al final del siglo IV. En el primero parecen observarse destrucciones que acaban con los conjuntos más ambiciosos, supuestamente, uno tras otro, mientras que la violencia del siglo IV podría haberse acometido en un plazo más breve, aunque faltan datos para asegurarlo.

La torre de Pozo Moro (Almagro-Gorbea 1983) cubre una deposición individual datada en el 490 a.C., pero no se sabe exactamente cuándo fue derruida ni si hubo intencionalidad en ello, sin que, en este caso, se advierta la aniquilación sistemática de las cabezas humanas de unos relieves cuya temática oriental (López Pardo 2006) no se propagó en el arte ibérico. En esta torre predomina lo singular, empezando por su emplazamiento y siguiendo por su iconología, excepción hecha de los leones de esquina.

Algo antes de la mitad del siglo V se fue instalando el ciclo heroico del Cerrillo Blanco (Negueruela 1990; Olmos 2004, 19-43; Rueda 2009, 240-242), con sus guerreros, cazadores, personajes mayestáticos de ambos sexos y animales diversos (se ha hablado de ¡más de 1486 fragmentos!), en un ámbito funerario vinculado a *Obulco* donde se exhibe identidad y prestigio sin recurrir al mito representado en la torre anterior, instaurando una temática épica, en la que el protagonismo recae sobre seres heroicos idealizados, que permanecerá y evolucionará entre los iberos.

Las piezas hechas añicos de los grupos en movimiento de *Ilici* / L'Alcúdia d'Elx (fig. 10), de otros puntos de Elx (Ramos 2000), así como los altorrelieves de La Losa (Casas de Juan Núñez) (Sanz, Blánquez 2011) (fig. 5), entre otros menos claros, sugieren escenificaciones coetáneas en el sureste, asimilables en todo o en parte a las del Cerrillo Blanco y asimismo eliminadas.

En el tránsito al siglo IV a.C. se crea el tipo conocido como *dama* (Aranegui 2008, 203-216), que es la representación humana más reciente del elenco ibérico objeto de estudio y la que toma el relevo del príncipe guerrero, en consonancia con el cambio de ideología de los linajes aristocráticos de la época, tipo que se asocia a tumbas y también a santuarios, aunque no con idénticos atributos. El índice de fragmentación de las damas de las necrópolis es irregular, con piezas mal conservadas, como la de la adormidera de L'Alcúdia d'Elx, la de la tumba 452 del Cigarralejo, la del Llano de la Consolación o el busto de Cabezo Lucero (fig. 11), junto a la dama de Baza, el famoso busto de *Ilici*/L'Alcúdia d'Elx, prácticamente intactos, o las de Caudete y Benimassot (Alacant), fragmentadas pero no destrozadas, probablemente por haber sido depositadas en el interior de la tumba, hecho insólito que nunca afecta a la imagen del guerrero, susceptible de explicar la mejor conservación de su preciosa policromía (fig. 12) (Mielke 2011, 305-332), con impregnaciones de estaño y cinabrio. ¿Se quiso conjurar la violencia contra la nueva aristocracia dirigente con una representación femenina mediadora de la estabilidad de los linajes? ¿Se debe su refugio en la sepultura simplemente

Figura 13. Altorrelieve de un cazador con liebre del Cerrillo Blanco, primera mitad del s. V a.C. (Museo de Jaén, foto: archivo exposición *Los Iberos*, 1997-1998).

Figura 14. Cabeza y prótomo de león de Coy (0,72 m x 0,62 m x 0,25 m conservados), s. IV a.C., asociado a un pilar-estela (Museo de Arqueología de Murcia, foto: MECD).

al temor a la reacción iconoclasta? La dama se ve muy esporádicamente acompañada por una imagen masculina con indumentaria civil entronizada, como la documentada en El Cabecico del Tesoro (Trillmich 1990, 608-610).

La cuestión es que la consecutiva eliminación generalizada de unas esculturas que parecen haber estado expuestas algo más de un par de generaciones limitó su contemplación,

lo que redundó en el estancamiento del artesanado escultórico. Ello, añadido al resto de sus características, reitera la conveniencia de abordar los conceptos de *taller* y *estilo* en la escultura ibérica por vías distintas a las tradicionales.

El código de lectura de las representaciones funerarias

El recurso a la imagen planteado en este trabajo ocurre en una demarcación geográfica comprendida entre Córdoba, Jaén, Granada, Ciudad Real, Albacete, Murcia y el sur del País Valenciano, que afecta a las áreas de Turdetania, Bastetania, Oretania, Mastetania y Contestania de las fuentes escritas de época romana. En esta zona las necrópolis se jerarquizan en virtud de la agencia (Bourdieu 2000) de unas jefaturas complejas de nivel principesco bajo las que opera una aristocracia de menor rango.

La hipótesis del presente estudio asume que las distintas propuestas de ostentación llevan implícitas distintas identidades que pugnan entre sí.

Un mausoleo asociado a un varón de entre cincuenta y sesenta años aparece en Pozo Moro como ensayo pionero de visibilidad hegemónica, con un mensaje con alusiones sagradas que no halló eco, aunque, con el paso del tiempo, un cementerio ocupó su mismo emplazamiento (Alcalá-Zamora 2003), lo que le confiere fuerza en la memoria colectiva. Las otras opciones de máxima ostentación se repiten en Jaén, tal vez en Albacete y con seguridad en el sur alicantino; en estas zonas el programa iconográfico deja de estar adscrito a un enterramiento concreto, pues se utiliza la necrópolis de incineración como un gran escenario de poder animado por grupos en movimiento de más de un metro de altura, esculpidos bien en bulto redondo o en altorrelieve, acerca de cuyos soportes y arquitectura apenas hay propuestas de restitución. Estos casos proyectan una red de cúpulas políticas cuya ideología tiene en común la exaltación heroica. La temática representada desde la Alta Andalucía hasta el sureste peninsular discurre en torno a cuatro ejes: la confrontación armada entre iberos, la ritualidad, con personajes mayestáticos y secuencias de oferentes en las que el cazador ocupa un lugar destacado (fig. 13), la figura matronal garante de la tradición y de la riqueza, y un cuarto eje referido a una naturaleza dominada por los príncipes (Olmos 2004), poblada de animales fantásticos (grifos, sirenas, esfinges...) y reales (toros, leones, caballos, perros, ovicápridos, aves...) para los que se pueden encontrar antecedentes a partir del siglo VIII a.C., no únicamente en los marfiles y en la toréutica llegados a la Península desde Oriente, sino también en la plástica mediterránea en su conjunto.

El repertorio de animales es precisamente el que predomina en el segundo nivel de ostentación, asociado a tumbas señalizadas con un pilar estela (fig. 14), o bien a encachados o plataformas cuadrangulares que soportan un toro o, excepcionalmente, un jinete (fig. 9).

La eliminación de los grupos escultóricos en acción no supuso la del bestiario, sino al contrario. Los programas ornamentales de los linajes ciudadanos del siglo IV se simplificaron y se democratizaron reiterando este tema, aunque

Figura 15. Cipo central del pilar-estela (0,92 m x 0,56 m x 0,47 m) atribuido a la tumba 70 de la necrópolis del Poblado de Coimbra del Barranco Ancho. S IV a.C. (Museo Jerónimo Molina, Jumilla, foto: archivo exposición *Los Iberos*, 1997-1998).

siguieron siendo minoritarios en el conjunto de cada necrópolis, enarbolando las más de las veces la imagen totémica de un animal, por lo que las representaciones humanas, ahora individualizadas y estáticas, más selectivas, vuelven a detentar la máxima exclusividad y vuelven a ser pasto de la violencia, según muestran ciertas damas. Es significativo que en esta segunda fase la ostentación se muestre en femenino, desde Baza y El Llano de la Consolación hasta El Cigarralejo y Elx, lugares donde las elites se reconocen en una nueva imagen que comparte un número reducido de localidades en comparación con las figuras del león, de la esfinge o del toro, que se prodigan por toda la geografía de la escultura funeraria, e incluso más allá.

Cuando el poder recae sobre determinados linajes, la representación de la juventud comparece frente a la muerte (nacelas de los pilares-estela de Coimbra del Barranco Ancho y del Corral de Saus, Moixent; base del Prado, Jumilla) y personajes con indumentaria civil perpetúan la memoria de los difuntos (pilar-estela de Coimbra del Barranco Ancho (fig. 15) y estela de La Albufereta, Alacant), en convivencia con el bestiario tradicional, que acusa facies regionales (Morena 2004, 7-36).

Inferir de la apropiación simbólica de las necrópolis de incineración el ideario de los líderes de la sociedad contribu-

ye a resaltar una iniciativa original de la cultura ibérica, así como a asumir un estado de cosas que cambia entre los siglos V y IV a.C., en coherencia con lo que también concluyen estudios sobre santuarios (Rueda 2011) y socio-economía (Ruiz 1997; Belarte 2009). En el primero de estos siglos, el lenguaje de una ritualidad pseudo-orientalizante parece haber sido muy pronto desplazado por la escenificación épica de una batalla ancestral, en virtud de cuyo triunfo el héroe está legitimado para ampliar su poder, en busca de una hegemonía por la que pugnan las jefaturas de la Alta Andalucía y las del sureste, sin que ninguna culmine el proyecto. El siglo IV se inicia con una tonalidad más baja, que corresponde a la afirmación del *oppidum* sobre su territorio inmediato, según un modelo político basado en una articulación territorial menos ambiciosa que la del siglo V, con muestras, sin embargo, de tentativas de coalición, desencadenantes de acciones de rechazo.

En el trasfondo de estos modos de ostentación está, en definitiva, la organización de la sociedad ibérica meridional en su trayectoria hacia la constitución de un estado presidido por una monarquía sacra o por un príncipe guerrero; en ellos se reflejan los intentos de unificar el mando sobre varios territorios y las consiguientes dificultades para implantar un estado pluri-étnico.

A partir del siglo III a.C. el escenario de los notables se desplazará hacia los santuarios con exvotos figurativos. De nuevo se presenta un panorama heterogéneo respecto a la visualización de las elites ibéricas y, de nuevo, el sur optará por un lenguaje artístico reservado a la auto-representación de las mismas. Sin embargo la influencia púnica sobre Iberia se radicaliza en este siglo por la toma de posiciones de Cartago frente a Roma, y viceversa, de modo que es posible que ello tenga que ver con la decadencia de los hasta entonces elocuentes paisajes funerarios. Sobrevive del pasado el recuerdo del guerrero ancestral y del gran cazador, pero no tanto el de las fieras amenazantes. La identidad épica tiene que refugiarse en un soporte menos grandilocuente como es la pintura cerámica, según se ve en las necrópolis del Castellar (Oliva) y del Cabezo del Tío Pío (Archena), pues sólo más tarde, ya bajo la administración romana, reaparecerá una arquitectura funeraria con representaciones alusivas al pasado ibérico y una pintura de vasos con seres alados, aves y *carnassiers*, principalmente en Murcia, Albacete y Alicante, territorio de guerreros y de damas en tiempos ya remotos y, aparentemente, superados.

Godella, junio de 2013

Bibliografía

ABAD, L.:
2003. "El tránsito funerario. De las formas y los ritos ibéricos a la consolidación de los modelos romanos", Abad, L. (ed.), *De Iberia in Hispaniam: la adaptación de las sociedades ibéricas a los modelos romanos*, Universidad de Alicante, Alicante, 75-100.

ABAD, L., SALA, F., ALBEROLA, E. M^a:
1995-1997. "La necrópolis y el área sacra ibérica de 'Las

Agualejas' (Monforte del Cid, Alicante)", *Lucentum*, 14-16, 7-18.

ALCALÁ-ZAMORA, L.:

2003. *La necrópolis ibérica de Pozo Moro*, Real Academia de la Historia, Madrid.

ALMAGRO, M.:

1975. "Las raíces del arte ibérico", *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 11, 251-279.

ALMAGRO-GORBEA, M.:

1983. "Pozo Moro, el monumento orientalizador, su contexto socio-cultural y sus paralelos en la arquitectura funeraria ibérica", *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts* (Madrid), 24, 229-287.

1992. "Contatti e influenze artistiche: l'Iberia", *La Magna Grecia e il lontano Occidente, Atti del XXIX Convegno di Studi sulla Magna Grecia (1990)*, Tarento, 329-356.

ALMAGRO-GORBEA, M., TORRES, M. (coords.):

2010. *La escultura fenicia en España*, BPH, 32, Real Academia de la Historia, Madrid.

ARANEGUI, C.:

2004. "Sculptures ibériques des Ve et IVe siècles av. n. è.", *Documents d'Archéologie Méridionale*, 27, 105-116.

2005. "Leones funerarios de época iberorromana. La serie con cabezas humanas", Nogales, T. (ed.), *IV Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*, Museo de Arte Romano, Mérida, 213-227.

2008. "Mortales o inmortales: a propósito de las damas ibéricas", Estienne, S., Jaillard, D., Lubtchansky, N., Pouzadoux, Cl. (eds.), *Image et religion dans l'antiquité gréco-romaine: actes du colloque de Rome, 11-13 décembre 2003*, Nápoles, École française de Rome, École française d'Athènes, Centre Jean Bérard, 203-216.

2012. *Los iberos ayer y hoy. Arqueologías y culturas*, Ed. Marcial Pons, Madrid.

ARANEGUI C. (ed.):

1998. *Actas del Congreso internacional Los Iberos Príncipes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica*, Fundación 'la Caixa' y Saguntum-extra, 1, Barcelona.

ARANEGUI, C., JODIN, A., LLOBREGAT, E., ROUILLARD, P., UROZ, J. (eds.):

1993. *La nécropole ibérique de Cabezo Lucero (Guardamar del Segura, Alicante)*, *Collection de la Casa de Velázquez* 41, Madrid.

ARCELIN, P., RAPIN, A.:

2003. "Considérations nouvelles sur l'iconographie anthropomorphe de l'âge du Fer en Gaule méditerranéenne", Buchsenschutz, O., Bulard, A., Chardenoux, M.-B., Ginoux, N. (eds.), *Décors, images et signes de l'âge du Fer européen*, Tours, Association française pour l'étude de l'Âge du Fer, 183-219.

BELARTE, M^aC. (ed.):

2009. *L'espai domèstic i l'organització de la societat a la protohistòria de la Mediterrània occidental (1er mil·lenni a.C.)*, Arqueo Mediterrània 11, Universitat de Barcelona, Barcelona.

BELÉN, M.:

1994. "Aspectos religiosos de la colonización fenicio-púnica en la Península Ibérica. Las estelas de Villaricos (Almería)", *Spal*, 3, 257-279.

BELTRÁN, J.:

2002. "La arquitectura funeraria en la Hispania meridional durante los siglos II a.C. y I d.C.", Vaquerizo, D. (ed.), *Espacios y usos funerarios en el Occidente romano: Actas del Congreso Internacional celebrado en la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Córdoba (5-9 junio, 2001)*, Córdoba, 293-328.

BERROCAL, M^aC., GARCÍA SANJUÁN, L., GILMAN, A. (eds.):

2013. *The Prehistory of Iberia. Debating Early Social Stratification and the State*, Routledge Studies in Archaeology, Nueva York-Londres.

BIANCHI-BANDINELLI, R.:

1973 [3^a ed.]. *Storicità dell'arte classica*, Bari.

BLANCO, A.:

1960. "Die klassischen Wurzeln der Iberischen Kunst", *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts* (Madrid), 1, 101-121.

BLÁNQUEZ, J., ANTONA, V. (eds.):

1992. *Simposio de arqueología ibérica. Las necrópolis*, Serie Varia, 1, Universidad Autónoma de Madrid, Madrid.

BLECH, M.:

2001. "Die Iberer", Blech, M., Kunst, M., Koch, M. (eds.), *Hispania Antiqua 5. Die Denkmäler der Frühzeit*, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 423-470.

BOURDIEU, P.:

2000. *Cuestiones de sociología*, Ed. Istmo, Madrid.

BRUN, P.:

1987. *Princes et princesses de la celtique. Le premier âge du Fer en Europe, 850-450 av. J.-C.*, Ed. Errance, París.

CAMPOS, J.M., ALVAR, J. (eds.):

2013. *Tarteso. El emporio del metal*, Ed. Almuzara, Córdoba.

CARERI, G., LISSARRAGUE, F., SCHMITT, J.-C., SEVERI, C. (eds.):

2009. *Tradition et temporalité des images*, École des Hautes Études en Sciences Sociales, París.

CHAPA, T.:

1997. "Models of Interaction Between Punic Colonies and Native Iberians: the Funerary Evidence", Balmut, M.

- S., Gilman, A., Prados, L. (eds.), *Encounters and Transformations. The Archaeology of Iberia in Transition*, Monographs in Mediterranean Archaeology 7, Sheffield Academic Press, Sheffield, 141-150.
2003. "El tiempo de la escultura ibérica", Tortosa, T., Santos, J. (eds.), *Arqueología e iconografía. Indagar en imágenes*, L'Erma di Bretschneider, Roma, 99-119.
- CHAPA, T., BELÉN, M., VÁZQUEZ, C., FORT, R.:
2008. "The First Evidence of a Tartessian Stone Sculpture: a Fragmentary Cult Image from Carmona (Seville, Spain)", *Actas Asmosia VIII*, Aix-en-Provence, Marsella, Arles, 243-253.
- CHAPA, T., BELÉN, M., MARTÍNEZ NAVARRETE, Mª I., RODERO, A., CEPRIÁN, B., PEREIRA, J.:
2009. "Sculptors' Signatures on Iberian Stone Statues from Ipolca-Obulco (Porcuna, Jaén, Spain)", *Antiquity*, 83, 723-737.
- CHAPA, T., IZQUIERDO, I.:
2012. "Talleres de escultura ibérica en piedra: a propósito de algunos ejemplos del sureste peninsular", *Archivo de Prehistoria Levantina*, 29, 237-264.
- CHAPA, T., IZQUIERDO, I. (eds.):
2010. *La Dama de Baza. Un viaje femenino al más allá*, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, Madrid.
- CHAPA, T., VALLEJO, L.E.:
2012. "El toro orientalizante de Porcuna (Jaén)", *Complutum*, 23, 1, 121-143.
- CORTELL, E., JUAN, J., LLOBREGAT, E.A., REIG, C., SALA, F., SEGURA, J. M^a:
1992. "La necrópolis ibérica de La Serreta: resumen de la campaña de 1987", *Estudios de arqueología ibérica y romana. Homenaje a Enrique Pla Ballester*, Serie de Trabajos Varios del SIP, 89, Valencia, 83-116.
- CROISSANT, F.:
1998. "Note sur le style des sculptures de Porcuna", Aranegui, C. (ed.), *Actas del Congreso internacional Los Iberos Príncipes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica*, Fundación 'la Caixa' y Saguntum-extra, 1, Barcelona, 283-286.
- DEMOULE, J.-P.:
1999. "La société contre les princes", Ruby, P. (dir.), *Les princes de la protohistoire et l'émergence de l'état*, Nápoles-Roma, 125-134.
- DIETLER, M., LÓPEZ-RUIZ, D. (eds.):
2009. *Colonial Encounters in Ancient Iberia. Phoenician, Greek, and Indigenous Relations*, Chicago University Press, Chicago.
- ELIAS, N.:
1999. *Sociología fundamental*, Ed. Gedisa, Madrid.
- EARLE, T.:
1997. *How Chiefs Come to Power. The Political Economy in Prehistory*, Stanford University Press, Stanford.
- FAUSTOFERRI, A.M.:
2000. "Artisti ionicí itineranti", Krzinger, F. (ed.), *Die Agäis und das westliche Mittelmeer*, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viena, 315-323.
- FRONTISI-DUCROUX, F., LISSARRAGUE, F.:
1998. "Signe, objet, support: regard privé, regard public", *Ktéma*, 137-143.
- GAGNAISON, C., MONTENAT, CH., MORATALLA, J., ROUILLARD, P., TRUSZOWSKI, E.:
2007. "Un esbozo de escultura ibérica en las canteras de la Dama de Elche: el busto de El Ferriol (Elche, Alicante)", Abad, L., Soler, J. (eds.), *Arte ibérico en la España mediterránea*, Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert, Alicante, 147-153.
- GARCÍA CANO, J.M.:
1997. *Las necrópolis ibéricas de Coimbra del Barranco Ancho (Jumilla, Murcia)*, Universidad de Murcia, Murcia.
- GODELIER, M.:
1984. *L'idéal et le matériel*, Ed. Fayard, París.
1998. "Funciones, formas y figuras del poder político", Aranegui, C. (ed.), *Actas del Congreso internacional Los Iberos Príncipes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica*, Fundación 'la Caixa' y Saguntum-extra, 1, Barcelona, 11-21.
- GONZÁLEZ MARCÉN, P., MONTÓN, S., PICAZO, M.:
2006. "Dones i activitats de manteniment en temps de canvi", *Treballs d'Arqueologia*, 11, 115-135.
- GUTIÉRREZ, L.M., IZQUIERDO, I.:
2001. "Análisis arqueológico e interpretación de los espacios funerarios del oppidum de Giribaile en el territorio del valle del Guadalimar (Jaén)", *Archivo Español de Arqueología*, 74, 35-52.
- IZQUIERDO, I.:
2000. *Monumentos funerarios ibéricos: los pilares-estela*, Serie de Trabajos Varios del SIP, 98, Valencia.
- JAEGGI, O.:
2010. "Hellenistic Influences in Iberian Sculpture", *Bolletino di Archeologia on line*, 26-32.
- JULLIAN, C.:
1903. "La thalassocratie phocéenne. À propos du buste d'Elche", *Bulletin Hispanique*, 5, 2, 101-111.
- LEÓN, P.:
1998. *La sculpture des Ibères*, L'Harmattan, París.
2003. "Jonia e Ibería", *Romvta*, 2, 13-42.

- LISSARRAGUE, F.:
1987. "Voyages d'images: iconographie et aires culturelles", *Revue des Études Anciennes*, 89, 261-269.
- LÓPEZ PARDO, F.:
2006. *La Torre de las Almas. Un recorrido por mitos y creencias del mundo fenicio y orientalizador a través del monumento de Pozo Moro*, Gerión Anejos, X, Universidad Complutense, Madrid.
2009. "Nergal y la deidad del banquete infernal de Pozo Moro", *Archivo Español de Arqueología*, 82, 31-68.
- MIELKE, D.P.:
2011. "Die Polychromie iberischer Skulpturen", *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts*, Madrid, 52, 305-332.
- MOLINOS, M., CHAPA, T., RUIZ, A., PEREIRA, J., RÍSQUEZ, C., MADRIGAL, A., ESTEBAN, A., MAYORAL, V., LLORENTE, M.:
1998. *El santuario heroico de 'El Pajarillo' (Huelma, Jaén)*, Universidad de Jaén, Jaén.
- MOLINOS, M., RUIZ, A. (eds.):
2007. *El hipogeo ibero del Cerrillo de la Compañía de Hornos (Peal de Becerro, Jaén)*, Junta de Andalucía, Sevilla.
- MORENA, J.A. de la:
2004. "Tres nuevos bóvidos ibéricos en piedra procedentes del valle de Guadajoz (Córdoba)", *Romula*, 3, 7-36.
- NEGUERUELA, I.:
1990. *Los monumentos escultóricos ibéricos del Cerrillo Blanco de Porcuna (Jaén)*, Ministerio de Cultura, Madrid.
- NOGUERA, J.M.:
2003. "La escultura hispanorromana en piedra de época republicana", Abad, L. (ed.): *la adaptación de las sociedades ibéricas a los modelos romanos*, Universidad de Alicante, Alicante, 151-208.
- OLMOS, R.:
1996. "Signos y lenguajes en la escultura ibérica. Lecturas conjeturales", Martínez Quirce, F. J. (ed.), *Al otro lado del espejo. Aproximación a la imagen ibérica*, Pórtico Librerías, Madrid, 85-98.
2004. "Los príncipes esculpidos de Porcuna (Jaén): una apropiación de la naturaleza y de la historia", *Boletín del Instituto de Estudios Giennenses*, 189, 19-43.
- OLMOS, R., ROUILLARD, P. (eds.):
1996. *Formas arcaicas y arte ibérico*, Colección de la Casa de Velázquez 59, Casa de Velázquez, Madrid.
- PANOFSKY, E.:
2008. *Estudios sobre iconología* [1939], Alianza ed., Madrid.
- PEREA, A.:
2005. "Mecanismos identitarios y de construcción de poder en la transición Bronce-Hierro", *Trabajos de Prehistoria*, 62, 2, 91-103.
- PRADOS, L.:
2010. "Gender and Identity in Iberian Funerary Context (5th-3rd Century BC)", Dommasnes, L. H., Hjørungdal, T., Montón-Subías, S., Sánchez, M., Wicker, N. (eds.), *Situating Gender in European Archaeologies*, Archaeolingua Foundation, Budapest, 205-224.
- PRADOS MARTÍNEZ, F.:
2007. "A propósito del pilar-estela ibérico de Monforte del Cid (Alicante). Elementos para una discusión", *Habis*, 28, 79-98.
- RAFEL, N.:
2005. "Los soportes de Calaceite y las manufacturas ornamentales de bronce del ibérico antiguo", Celestino, S., Jiménez, J. (eds.), *El periodo orientalizador. Actas del III simposio internacional de arqueología de Mérida: Protohistoria del Mediterráneo occidental*, Anejos de Archivo Español de Arqueología 35, Mérida, 491-501.
- RAMOS, A.:
2000. *La escultura ibérica en el Bajo Vinalopó y Bajo Segura*, Instituto Municipal de Cultura, Elche.
- RODÀ, I.:
1993. "Escultura republicana en la Tarraconense" Nogales, T. (coord.), *Actas de la I Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*, Museo de Arte Romano, Mérida, 207-219.
- RUANO, E.:
1988. *La escultura humana en piedra en el mundo ibérico*, Universidad Autónoma de Madrid, Madrid.
- RUEDA, C.:
2009. "Los lenguajes iconográficos como sistemas identitarios en la cultura ibérica: el Alto Guadalquivir", Wulff, F., Álvarez, M. (eds.), *Identidades, culturas y territorios en la Andalucía prerromana*, Universidad de Málaga, Málaga, 237-272.
2011. *Territorio, culto e iconografía en los santuarios iberos del Alto Guadalquivir (ss. IV a.n.e. - I d.n.e)*, Textos del Centro Andaluz de Arqueología Ibérica 3, Universidad de Jaén, Jaén.
- RUIZ, A.:
1997. "Desarrollo y consolidación de la ideología aristocrática entre los iberos del sur", Olmos, R., Santos, J. (eds.), *Iconografía ibérica, iconografía itálica, propuestas de interpretación y lectura*, Serie Varia 3, Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, 61-71.
- RUIZ, A., RÍSQUEZ, C., HORNOS, F.:
1992. "Las necrópolis ibéricas de la Alta Andalucía",

Blánquez, J., Antona, V. (eds.), *Simposio de arqueología ibérica. Las necrópolis*, Serie Varia, 1, Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, 397-430.

SALA, F., HERNÁNDEZ, L.:

1998. "La necrópolis de El Puntal (Salinas, Alicante): aspectos funerarios del siglo IV en el corredor del Vinalopó", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19, 221-266.

SÁNCHEZ, C.:

2000. "Vasos griegos para los príncipes ibéricos", Cabrerá, P., Sánchez, C. (eds.), *Los griegos en España*, Ministerio de Cultura, Madrid, 179-193.

SANZ, R., BLÁNQUEZ, J.:

2011. "Caballeros ibéricos en torno a la Vía Hercúlea. Una mirada sobre la escultura ibérica", Bueno, P., Gilman,

A., Martín-Morales, C., Sánchez-Palencia, F. J. (eds.), *Arqueología, sociedad, territorio y paisaje. Estudios sobre prehistoria reciente, protohistoria y transición al mundo romano en homenaje a Mª Dolores Fernández Posse*, CSIC, Madrid, 253-277.

TARRADELL, M.:

1968. *Arte ibérico*, Ed. Polígrafa, Barcelona.

TRILLMICH, W.:

1990. "Early Iberian Sculpture and Phocian Colonisation", Descoeudres, J.-P. (dir.), *Greek Colonists and Native Populations: Proceedings of the First Australian Congress of Classical Archaeology held in honour of Emeritus Professor A. D. Trendall*, Humanities Research Center, Canberra, 608-610.

ZOFÍO, S., CHAPA, T.:

2005. "Enterrar el pasado: la destrucción del conjunto del Cerrillo Blanco de Porcuna (Jaén)", *Verdolay*, 9, 95-120.

Contrôle des réseaux et centres de pouvoir à l'âge du Fer : l'exemple de l'aristocratie biturige

Olivier Buchsenschutz

Résumé

Dans la riche région du Berry, la présence des élites se manifeste à travers les sépultures pendant tout l'âge du Fer. La répartition des nécropoles permet de détecter des centres de pouvoir. Le complexe princier de Bourges complète cette image pour le VIe et surtout le Ve s. av. J.-C. Là se développe un centre aristocratique encore mal connu, entouré de quartiers artisanaux et de riches sépultures. Le site périclité au IVe s., la société est dominée par l'agriculture et les habitats sont dispersés. Les artisans se regroupent au IIe s., ici à Levroux dans l'Indre, comme ailleurs en France et jusqu'en Autriche et en Moravie. Ces agglomérations se consacrent à la production artisanale et au commerce, qui dispose déjà de monnaies. Les douze *oppida* cités par César chez les Bituriges correspondent à une reprise en main de ces agglomérations d'artisans par des élites traditionnelles. Le dialogue est permanent entre les élites d'une part, les artisans et les commerçants d'autre part qui, dans des régions essentiellement consacrées à l'agriculture, ne parviennent pas à former une plèbe ou une bourgeoisie.

Mots clés : Berry, âge du Fer, élites, habitat, société

Abstract

In the rich region of Berry, the presence of the elites is manifested in burials throughout the Iron Age. The distribution of the cemeteries can detect power centre. The princely complex of Bourges completes this image for the 6th cent. and especially the 5th cent. BC. There develops an aristocratic centre, surrounded by artisan districts and rich burials. This town declines in the 4th cent., the society is dominated by agriculture and settlements are dispersed. Craft villages gather in the 2th. cent., here in Levroux in Indre, as elsewhere in France and until Austria and Moravia. These settlements are dedicated to artisanal production and commerce, which already has currency. The twelve oppida cited by César at the Bituriges correspond to a takeover of these craft nucleated settlements by traditional elites. Dialogue is ongoing between the elites on the one hand, craftsmen and traders on the other hand; these, essentially devoted to agriculture areas, are unable to form a plebe or a middle class.

Keywords: Berry, Iron Age, elites, habitat, society

Figure 1. Carte du Berry, localisation des principaux sites.

Introduction

L'évolution des sociétés de l'âge du Fer en Europe moyenne a été profondément modifiée ces dernières années grâce à la contribution des fouilles de sauvetage et au développement dans le monde universitaire d'unités de recherche consacrées à cette période, particulièrement en France où l'approche littéraire avait longtemps imposé sa problématique. L'analyse des nouvelles données est loin d'être achevée, mais il est déjà possible d'entrevoir des hypothèses de recherches qui pourront peut-être stimuler ces futurs travaux. Nous avons choisi de nous appuyer ici sur l'exemple du Berry qui ne recèle pas de sites exceptionnels, mais qui a l'avantage de présenter des données sur toute la période.

Le Berry est une région riche en ressources agricoles et minières, son territoire est largement défriché et densément occupé bien avant l'âge du Fer (fig. 1). Cette région

s'étale sur une vaste surface au sud du Bassin parisien et de la boucle de la Loire, entre le Massif central au Sud-Est et les régions atlantiques à l'Ouest. Située au centre géométrique de la France, elle présente un relief et un réseau hydrographique peu accidentés qui facilite les échanges et la circulation des biens et des personnes. Les « Boischaux » vallonnés et argileux alternent avec des « Champagnes » calcaires plus sèches, ouvrant la possibilité de plusieurs types d'exploitation des terres et du bétail, en fonction du climat, des méthodes de culture, et des objectifs économiques des populations. La pierre, l'argile, et le minerai de fer sont abondants et faciles à exploiter. Le Sud de la région et le Massif central voisin offrent toutes sortes de ressources minérales, jusqu'aux mines d'or du Limousin. Le contexte naturel est donc riche et varié. Il n'oppose pratiquement aucune contrainte naturelle au développement des variantes qui caractérisent les sociétés de l'âge du Fer :

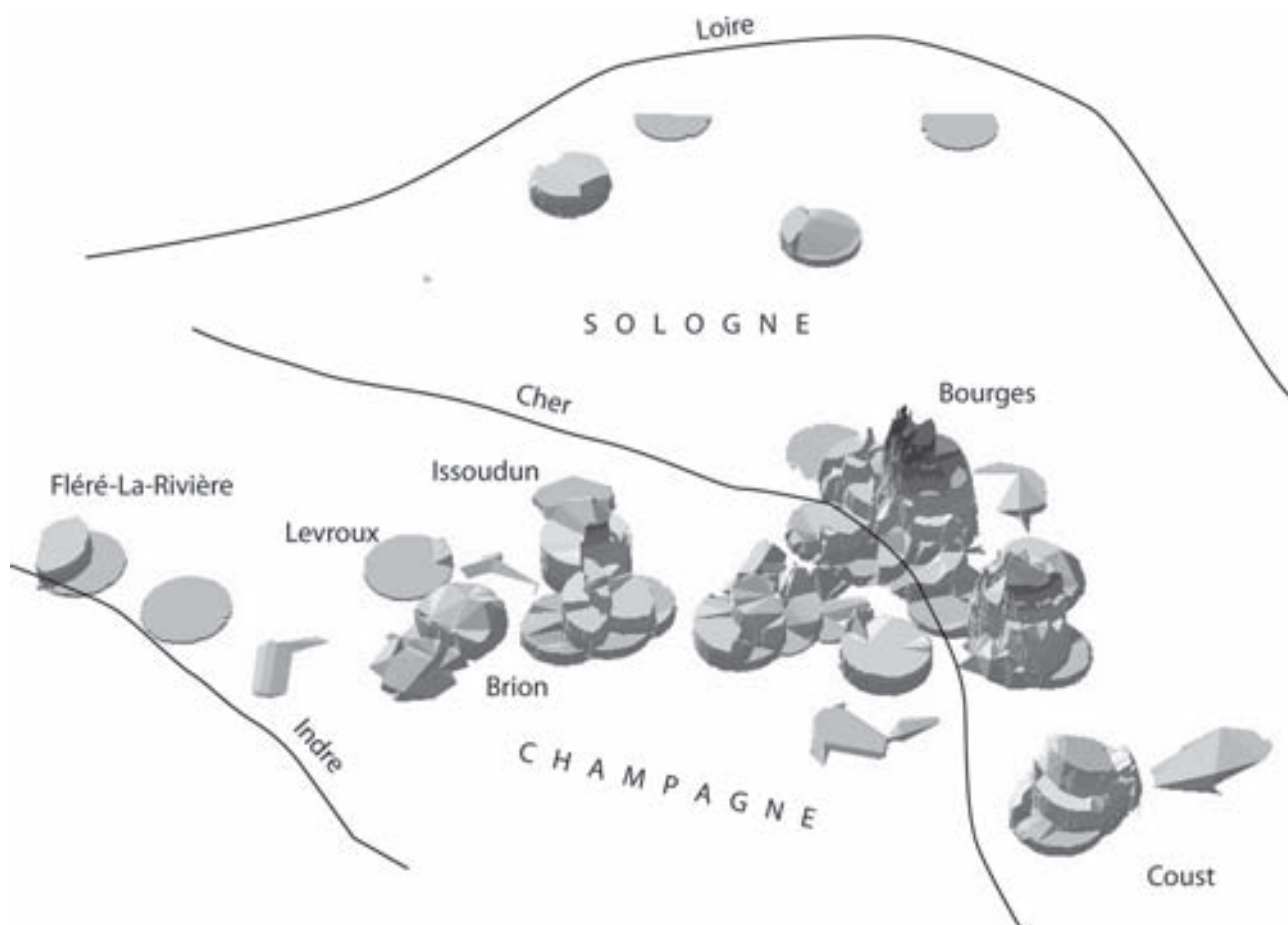

Figure 2. Modélisation des centres de pouvoir à travers les sépultures riches (Ch. Batardy, O. Buchsenschutz). La valeur et la hauteur des cercles expriment la concentration de la richesse des nécropoles.

habitat dispersé ou groupé, sites de plaine ou de hauteur, exploitation intensive ou extensive du territoire.

La couverture végétale contrastée et l'exploitation inégale des différentes régions qui composent le Berry exigent une analyse critique des cartes de répartition des vestiges archéologiques. Elle a été réalisée grâce à un programme de prospection systématique et une exploitation réalisée avec l'aide d'un Système d'Information Géographique à la fin des années 1990 (Batardy, Buchsenschutz, Dumasy 2001). Les Boischaux conservent mieux les tumulus, la Champagne révèle plus facilement les habitats isolés, mais il est possible de corriger ces biais par une analyse spatiale raisonnée et une critique des publications archéologiques, les anciennes comme les plus récentes.

Les sépultures des élites dans la longue durée

Nous connaissons pour le Berry de l'âge du Fer environ 300 sépultures, dont plus des deux tiers sont des tumulus ou des enclos simplement localisés. Celles qui ont été explorées s'étalent sur toute la période, et les plus riches révèlent une évolution représentative des pratiques funéraires du Bassin parisien : dans un premier temps les tumulus de pierre ou de terre abritent un défunt muni d'une épée de bronze ou de fer ;

des femmes accompagnées d'une riche parure caractérisent les 7e et 6e s. ; les plus grands monuments et les importations datent de la fin du 6e et du 5e s. ; suit une longue phase, assez mal représentée en Berry, d'inhumations sans tumulus : les hommes sont munis d'une épée et des femmes de parures simples ; du 2e s. à la période augustéenne réapparaissent de grandes sépultures où le défunt est accompagné d'armes, de parures, de nourriture et de boisson (amphores) (Milcent 2004 ; Ferdière, Villard 1993).

Nous avons sélectionné parmi ce corpus 115 sépultures qui sont caractérisées par leur architecture remarquable (les plus grands tumulus) et surtout par la richesse de leur mobilier (Bohet, Buchsenschutz, Batardy 2013). En effet dès le début de l'âge du Fer les dépôts métalliques disparaissent dans cette région au profit, si l'on peut dire, d'une accumulation d'objets dans les sépultures. L'élite de la société se manifeste à travers ces dépôts funéraires. La répartition sur tout le Berry des tertres en nécropoles réunissant chacune quelques grands monuments entourés de nombreux petits tumulus suggère une hiérarchie sociale et des centres de pouvoir de taille modeste (fig. 2).

Une analyse spatiale sur la longue durée de ces riches sépultures permet de mettre en évidence une quinzaine de micro-régions. Elles ont livré aux différentes phases de

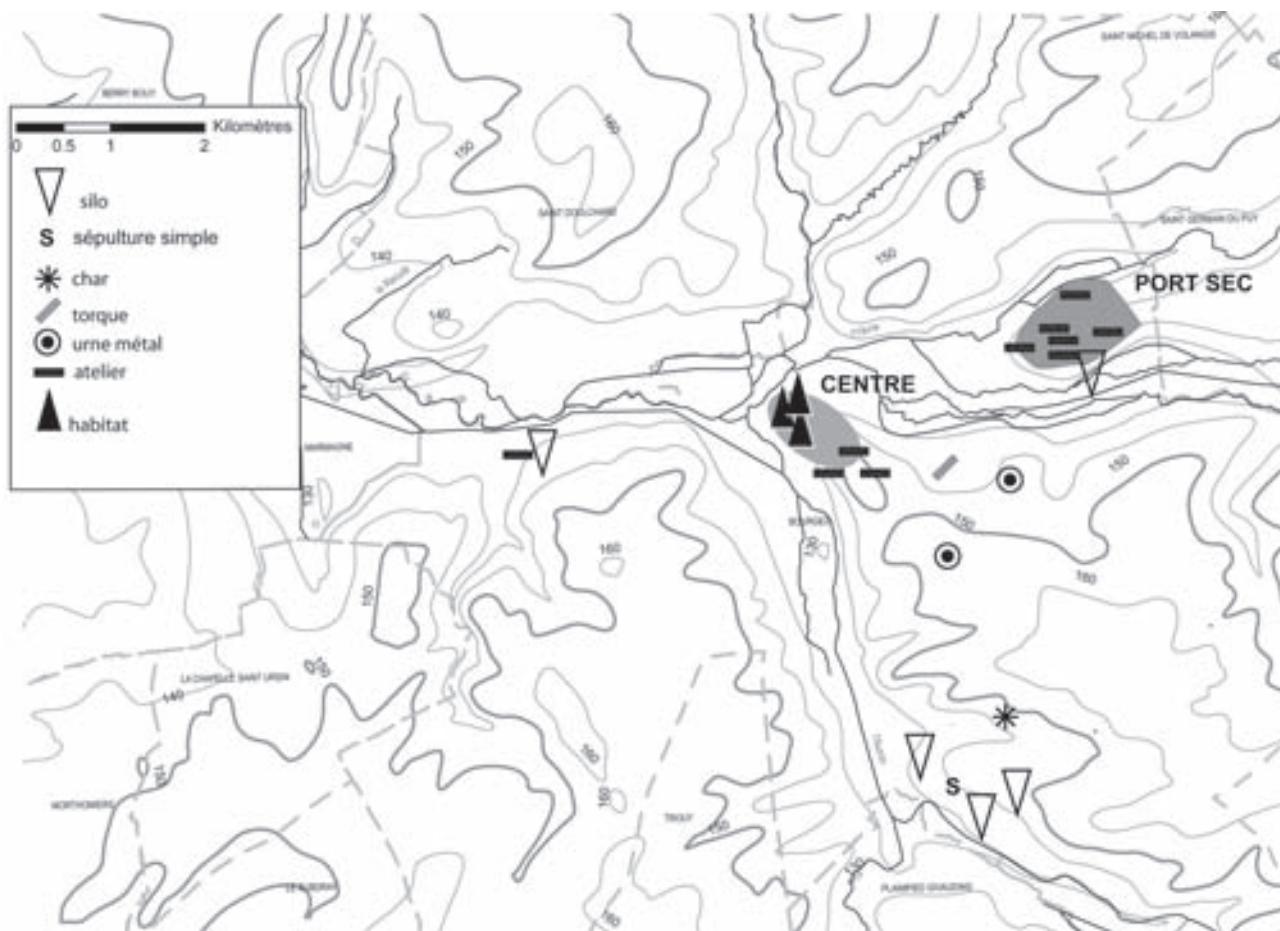

Figure 3. Bourges aux VIe et Ve s.

l'âge du Fer une ou plusieurs nécropoles qui manifestent la présence et la continuité d'une élite locale. Toute la Champagne, une partie de la Sologne, et le nord-est du Boischaut sud, ont conservé des traces de ces riches familles. Elles permettent d'esquisser une répartition des pouvoirs pour des périodes où la connaissance des habitats dispersés reste très lacunaire.

Le complexe princier de Bourges (Cher)

Le complexe d'habitat princier de Bourges complète cette image pour le VIe et surtout le Ve s. avant J.-C. Là se développe un centre aristocratique encore mal connu, entouré de quartiers artisanaux très étendus et de riches sépultures (fig. 3). C'est la plus occidentale des agglomérations de ce groupe qui s'étend essentiellement sur l'Allemagne du sud et l'est de la France. Les importations déposées dans les sépultures sont nombreuses tout autour de l'agglomération. L'habitat central occupe un éperon à l'extrémité de la plaine de Champagne creusée par la confluence de deux rivières. Les éventuelles fortifications du VIe s. ont totalement disparu, comme le célèbre « *murus gallicus* » décrit par César pour le Ier s. avant J.-C., noyé sous les remparts romains et médiévaux. Les signes de la présence d'un habitat aristocratique

sont établis à partir de minuscules sondages : ils ont révélé en effet des constructions en bois mais aussi en bauge argileuse, -une technique bien connue autour de la Méditerranée mais exceptionnelle en Berry- ; de nombreux fragments d'enduit peint, semblables à ceux qu'a révélés récemment le site de Vix en Bourgogne ; des importations de céramique à figures noires et d'amphores de Marseille.

L'apport le plus original des fouilles récentes concerne les faubourgs. A proximité immédiate de l'éperon, mais aussi plus loin dans un rayon de plusieurs kilomètres, des fouilles extensives ont mis au jour des quartiers consacrés essentiellement à des activités artisanales. La découverte de 17 kg de fer brut dans la fouille de Saint-Martin-des-Champs, exceptionnelle non seulement pour la région et la période, mais aussi pour toute la protohistoire européenne, montre l'importance de cette production (Milcent 2007, 186). Son extension a été révélée par la fouille du secteur de Port Sec Sud où a été mis au jour un habitat couvrant 15 hectares. Il s'agit de petites unités juxtaposées comprenant chacune des fosses de diverses formes et dimensions creusées dans le calcaire. Chacune a livré les traces d'une occupation domestique à travers les restes osseux et la céramique, mais aussi celle d'ateliers consacrés à la fabrication de petits objets en alliage cuivreux, en fer, et en matériaux semi-précieux. On

remarque par exemple la présence d'un atelier de fabrication de fibules à timbale, le travail du corail, du lignite, l'importation d'ambre etc. Aucune organisation viaire, aucune hiérarchie ne transparaissent dans l'organisation de cet ensemble. Les modules de production, qui semblent liés à des unités domestiques, se densifient au cours des quelque soixante dix ans d'occupation, qui couvrent le IVe s., sans se déplacer dans l'espace. Le nombre, la fragmentation et l'usure des ossements et des tessons de céramique (même la céramique importée) rappellent une taphonomie urbaine plutôt que rurale. La disparition quasi-totale, sinon l'absence originelle, des bâtiments de surface, ne permet pas d'être plus explicite sur l'architecture de cet habitat.

Un élément permet toutefois d'imaginer dans ses grandes lignes l'appartenance sociale de la population. Il n'y a aucune trace d'une unité plus riche ou plus pauvre que les autres, malgré la multiplication des analyses spatiales que nous avons effectué sur la céramique, les ossements, les concentrations de produits ou de déchets d'activités métallurgiques, la typologie et le volume des fosses. L'uniformité est la règle, jusque dans la répartition des produits de luxe comme la céramique importée. En effet ce gisement a livré des fragments de quelque 60 amphores, surtout de Marseille mais aussi quelques unes d'Etrurie ou de Grande Grèce, 79 tessons de céramique attique et presque autant de céramique claire massaliète. Cela ne représente que 0,7 % de la céramique retrouvée sur le site de Port Sec sud, mais elle est éparpillée sur tout le site. Dans ce quartier occupé par des artisans, l'accès à la vaisselle importée et aux boissons qui les accompagnaient est général. On est tenté évidemment de rapprocher cette observation du fameux texte de Plinie (*Histoire Naturelle*, XII, 5) qui mentionne l'existence d'un artisan « Helvète » rapportant d'Italie où avait exercé son métier de l'huile et du vin. Le contexte archéologique de Bourges renforce ce témoignage unique sur l'activité et les voyages d'un artisan celtique, sinon helvète (Roure, Tichit 2012). L'alimentation carnée de cette population est la même que celle des habitants du promontoire. En revanche, R. Roure relève que la céramique importée par ces derniers est plus abondante.

Dans l'état actuel des connaissances, la zone artisanale s'étend depuis le promontoire central jusqu'à trois kilomètres vers l'est, dans le secteur de Port Sec sud et de Port Sec nord. L'estimation de la surface totale de l'agglomération est difficile ; nous pouvons seulement dire aujourd'hui à titre d'hypothèse de travail qu'elle se situe dans une fourchette de plusieurs dizaines à plusieurs centaines d'hectares. Bourges est donc dans le même cas de figure que Lyon (Rhône) où le secteur des ateliers s'étend sur une centaine d'hectares (Carrara 2009). Les caractéristiques « urbaines » des complexes princiers du Hallstatt final qui se sont affirmées ces dernières années dans toute l'Europe moyenne sont donc bien présentes à Bourges, même si leur exploration est à peine entamée : occupation d'un site naturellement protégé, habitations soignées au cœur de l'agglomération, quartiers d'artisans très actifs dans la périphérie sur une très grande surface, omniprésence des importations, sépultures fastueuses dans la campagne environnante. Ce phénomène est d'autant

plus facile à identifier qu'il ne dure pas longtemps.

Ces traces d'habitat groupé et d'activités artisanales disparaissent en effet assez rapidement à la fin du Ve s. de la banlieue de Bourges. En revanche sur le site même de Port Sec sud sont creusés dans le calcaire de gros silos à céréales, particulièrement dans le sud de la zone explorée. Ils contiennent rarement du mobilier d'habitat. Ce sont des dépôts volontaires qui permettent de les dater, généralement des IVe et IIIe s. Le même phénomène est observable au sud et à l'ouest de la commune de Bourges, par exemple à Lazenay où nous avons fouillé une batterie de plus de 20 unités. La présence de corps humains accompagnés de parures et parfois de parties de squelettes d'animaux soigneusement sélectionnées relève d'un rituel qu'on rencontre à cette époque dans toute l'Europe celtique (Buchsenschutz, Ralston 2001).

L'occupation du Berry est caractérisée au cours des IVe et IIIe siècles par des nécropoles de tombes plates et des habitats isolés enclos qui sont révélés peu à peu au fur et à mesure de la progression des fouilles de sauvetage, encore peu nombreuses aujourd'hui (Buchsenschutz, Frénée 2009). Les batteries de silos à céréales, qui peuvent réunir plusieurs dizaines de fosses, ont été repérées par exemple à Liniez ou à Déols dans l'Indre. Elles constituent les seules concentrations d'activités humaines identifiées ; il faut leur ajouter par comparaison avec les autres régions du Bassin parisien les grandes nécropoles, comme celles de la Champagne ou de Bobigny près de Paris. Les générations de cette période ont délibérément choisi de vivre à la campagne dans des habitats dispersés. Les ateliers des artisans, dont on connaît la production florissante à cette époque, sont à peu près totalement inconnus. Les importations sont rares. Les chercheurs ont généralement du mal à admettre qu'on ait pu abandonner des agglomérations urbaines pour revenir à une organisation strictement rurale. Les explications proposées, crise climatique ou départ de la majeure partie de la population pour l'Italie et les Balkans, ne reposent sur aucun argument sérieux. Il s'agit plutôt à notre avis d'un changement de pouvoir dans l'organisation de la société qui affirme alors sur son territoire sa « celticité ». Elle renverse en même temps le courant des échanges avec le monde méditerranéen en allant s'emparer sur place des objets de luxe qui lui étaient vendus auparavant (Buchsenschutz, Gruel, Lejars 2012).

Des agglomérations artisanales aux « oppida »

Je ne reviendrai pas ici en détail sur la création de nouvelles agglomérations artisanales et sur celle des *oppida*, - au sens de la « civilisation des *oppida* » de l'Europe moyenne développé par J. Filip dans les années 1950-. Même si elles tardent à s'imposer dans la littérature, les deux phases de ce phénomène ont bien été identifiées dès les années 1970 (Buchsenschutz 1978). Le double site de Levroux dans l'Indre a en effet permis de réactualiser ce modèle élaboré avant la guerre à Bâle et à Breisach/Hochstetten dans la vallée moyenne du Rhin. Ces agglomérations sont situées sur des carrefours de voies ou des axes navigables, à proxi-

mité de ressources agricoles ou minières. Leurs habitants sont capables de réaliser des objets manufacturés de qualité moyenne mais en grand nombre. Elles témoignent de l'organisation d'un véritable commerce, comme en témoignent la présence massive d'importations (essentiellement des amphores vinaires) et surtout la frappe et l'utilisation de monnaies d'or, d'argent, et de potins. Les plans de ces habitats ne révèlent aucune trace d'organisation, de planification, de monuments collectifs. Il s'agit d'une création spontanée sans l'intervention d'une autorité qui aurait planifié ces regroupements.

Il n'est pas utile de redéfinir ici les caractéristiques des *oppida*, nous voulons seulement attirer l'attention sur les modalités de leur création. Il s'agit bien d'un phénomène d'urbanisation, dans la mesure où leur développement se produit rapidement et selon des modalités globalement identiques d'un bout à l'autre de l'Europe moyenne. Il existait depuis plusieurs siècles des fortifications de hauteur situées un peu en retrait des carrefours et des plaines cultivées. Elles avaient été peu utilisées pour l'habitat au cours des IVe et IIIe s. avant J.-C., mais elles conservaient sans doute un rôle symbolique ou religieux, marqué par exemple par des dépôts d'objets métalliques en Europe centrale ou la construction de sanctuaires de hauteur (Nicolai, Buchenschutz, 2009). On peut schématiquement dire que les activités développées dans les agglomérations d'artisans évoquées ci-dessus ont été attirées sur l'emplacement de ces anciennes fortifications ou sur des hauteurs encore plus vastes, réaménagées dans le but d'accueillir une population nombreuse et variée. Par rapport aux villes plus récentes de l'Europe occidentale, leur originalité tient dans leur situation légèrement en retrait par rapport aux carrefours et aux plaines cultivées. On le constate bien à Levroux dans l'Indre ou à La Grotte dans le Cher : l'agglomération grimpe sur la hauteur la plus proche à la fin du IIe s., connaît sa phase d'occupation principale au lendemain de la Guerre des Gaules, pour revenir dans la plaine à la fin du Ier s. avant J.-C. quand la romanisation augustéenne bouleverse à nouveau la situation, l'architecture, et toute la conception des agglomérations celtiques. Les conflits des années 58-51 devraient être marqués dans les *oppida* du Berry puisque César déclare que Vercingétorix les a systématiquement détruits (B.G VII, 15 « *uno die amplius viginti urbes Biturigum incenduntur* »). Le fait que les fouilles n'aient pas repéré ces couches d'incendie est peut-être du au hasard, mais il est certain en revanche que leur développement n'a été affecté ni par la guerre, ni par la mainmise romaine sur la Gaule.

Qui a conduit ces projets, qui relèvent à l'évidence d'une procédure organisée ? Il faut y voir à notre avis l'intervention de l'aristocratie, seule capable de mobiliser paysans, guerriers, artisans et commerçants dans un projet d'une telle ampleur et aussi étranger à ce monde celtique essentiellement rural. Elle aurait imaginé ce scénario pour pouvoir contrôler les richesses que créaient les artisans, jusque là itinérants ou hébergés dans leurs domaines : elles risquaient de lui échapper dès lors que ces derniers se regroupaient dans des agglomérations hors de tout contrôle. La mise en évidence de la construction de *muris gallicis* autour des

certaines résidences rurales, comme à Meunet-Planches et Luant dans l'Indre, montre que des aristocrates ont repris pour leur propriété privée le symbole que représente au Ier s. avant J.-C. cette architecture urbaine par excellence. Ceci suggère aussi qu'ils en étaient les maîtres d'œuvre.

L'expression du pouvoir dans les sociétés celtiques de l'Europe moyenne

L'examen des données archéologiques dont nous disposons aujourd'hui sur le monde celtique permet de déceler différentes combinaisons suivant les périodes. A travers elles, nous pouvons reconstituer certaines caractéristiques de la société et porter un autre regard sur les témoignages des sources grecques et latines. Pour l'Europe moyenne, les principaux thèmes documentés par l'archéologie de ces périodes sont l'habitat, le monde funéraire, les dépôts et, dans une moindre mesure, les ateliers et les sanctuaires. Le pouvoir, qui reste la plupart du temps entre les mains de l'aristocratie, se manifeste dans ces différents domaines, qu'il s'efforce de contrôler avec plus ou moins de succès suivant les périodes. (fig. 4)

Des dépôts métalliques, riches et variés, sont déposés plutôt dans les rivières ou dans les zones basses au début de l'âge du Fer. Ils déclinent dans la deuxième moitié du VIIe s. au profit de sépultures individuelles qui expriment visiblement la domination d'une élite : elle se manifeste par des sépultures riches qui associent à un individu et à ses descendants les richesses autrefois « consacrées » par la collectivité dans un lieu écarté.

Les batteries de greniers et de silos qui deviennent de plus en plus abondants du VIe au IVe s. constituent une autre forme d'accumulation de richesses dont le développement et la concentration extraordinaires demanderait une explication. Ils constituent, particulièrement aux IVe et IIIe s., la seule concentration perceptible dans le territoire où l'habitat est complètement dispersé.

Qui contrôle la constitution de ces réserves, qui contrôle leur distribution, sans doute assez rapide pour les greniers, probablement différée pour les silos ? Les textes sont, à ma connaissance, totalement muets sur ce sujet, alors qu'à l'époque de la conquête encore, le souci d'obtenir du grain et la capacité des cités gauloises à le fournir quand elles le veulent bien sont bien mis en évidence par César (*De bello gallico*). Nous avons vu qu'à Bourges le développement des batteries de silos se manifeste après la dispersion de l'agglomération d'artisans, à un moment où le complexe princier est déjà sur le déclin. Cette corrélation n'est pas pour le moment aussi simple dans le reste de l'Europe.

Les dépôts métalliques réapparaissent dans les sanctuaires en Gaule et dans de petites fortifications de hauteur du centre de l'Europe aux IVe, IIIe et IIe s. En Gaule ils participent aux sacrifices à côté des animaux et bientôt des monnaies. En Allemagne et en Moravie ils sont les seules traces d'occupation de ces petits sites fortifiés perchés en bordure des terroirs, à l'exclusion en général de toute trace d'habitat. Ces centaines d'objets majoritairement en fer sont sacrés, tabous, thésaurisés, comme on voudra. S'il est

très probable que le personnel religieux des sanctuaires est issu de l'aristocratie, il est plus difficile d'imaginer comment s'organisent les dépôts sur les sites de hauteur : faut-il imaginer – *mutatis mutandis* – des dépôts individuels et progressifs comme encore aujourd'hui dans les fontaines, ou des manifestations collectives similaires aux pèlerinages du Moyen Âge ou aux foires du mont Beuvray ? En attendant des données plus explicites, on peut formuler l'hypothèse que les dépôts sont des manifestations qui concernent l'ensemble de la collectivité, car sans son accord les sites auraient été vidés par les pilliers comme les sépultures les plus riches de la même époque.

L'aristocratie se manifeste de façon beaucoup plus évidente à travers les sépultures et les habitats. Du VIIe au Ve s., la hiérarchie se manifeste dans des tombes de plus en plus riches, de plus en plus distinguées des autres par la présence d'importations. Les objets du banquet, le char cérémoniel, les coiffures, révèlent que les fonctions de ces aristocrates ne se limitent pas à un rôle militaire. Ils jouent certainement un rôle plus large dans la direction de la collectivité, dont les signes sont sous nos yeux, mais que nous ne savons pas décrypter. L'expérience que nous avons détaillée plus haut pour le Berry, les statistiques sur la répartition des tumulus comme la réutilisation des grands tertres par des sépultures adventices au Ve s. montre clairement que ces rituels funéraires reflètent une organisation aristocratique de la société. Même si cette hiérarchie exacerbée au VIe s. devient beaucoup moins forte à partir du IVe s., les nombreuses tombes à char de La Tène au caractère guerrier accentué, puis les « tombes à chambre », qui donnent la prééminence au banquet funéraire, subsistent jusqu'après la conquête : les aristocrates gaulois qui servent dans l'armée romaine conservent encore ce rituel (Ferdrière, Villard, 1993).

La présence des aristocrates dans les habitats est devenue de plus en plus évidente au cours des dernières décennies. Parmi les innombrables habitats isolés dans la campagne, qu'on les appelle fermes indigènes, *aedificia*, *Herrenhöfe* ou autrement, se détachent dès l'âge du Bronze des résidences aristocratiques qui associent les outils de la production agricole avec une architecture et un mobilier qui expriment le statut éminent de leur propriétaire. L'habitat rural dispersé est le trait permanent de l'organisation économique et sociale de l'âge du Fer en Europe moyenne, et les résidences aristocratiques qui dominent et structurent ce réseau sont promises à un bel avenir puisqu'elles perdurent d'une certaine façon à travers les propriétés nobles des périodes historiques.

Ce tissu permanent de l'habitat de l'âge du Fer de l'Europe moyenne est complété par les fortifications de hauteur qui ont attiré presque exclusivement l'attention des archéologues avant la découverte encore très récente des fermes rurales. Les innombrables fortifications protohistoriques qui couronnent la moindre colline de la Bretagne à la Slovaquie sont elles aussi un élément caractéristique de l'âge du Fer, mais leur rôle dans le tissu de l'habitat et leur fonction semblent avoir beaucoup varié d'un siècle à l'autre. Les complexes princiers sont fortement liés aux échanges à longue distance, à l'aristocratie qui les contrôle et exprime

Halstatt B2-3	premières armes en fer	dépôts de matériel métallique
Halstatt C 800	Subatlantique humide	fin des dépôts
750	premières tombes à char tumulus à épée, rasoir, hamachement	Sépultures individuelles aristocratiques masculines
700	période orientalisante	importation de vases étrusques
650	tombes avec vases en bronze et parure épées et poignards à antennes tombes féminines à riches parures	Sépultures individuelles aristocratiques féminines
Halstatt D1 600	premières tombes princières fin des tombes à épée	
	extension des tombes à char vers l'Ouest multiplication des tertres Maximum humide	Principautés, complexes princiers importation de vases attiques
Halstatt D2 550	batteries de greniers incinérations = inhumations	
Halstatt D3 520	tertres monumentaux	Agglomérations artisanales
LT A 1 500	premières épées laténiennes	
450	batteries de silos tombes plates à épée	fin des agglomérations artisanales
LT A 2 400		
387	Alla prise de Rome	
LT B1		développement des dépôts de matériel métallique dans les sanctuaires, dans les fortifications de hauteur
LT B2 300		
295	Sentium repli des Sénon	
279	Balkans, Delphes	
278	Galates en Asie m. (218)	
LT C1 225	Télémon	
218	2e guerre punique (202)	Nouvelles agglomérations artisanales
200		
190	Conquête rom. G. Cisalpine	
LT C2 160	Lusitan. Celtib. révolte	
LT D1 133	prise de Numance	Urbanisation/oppida
125	Conquête rom. Narbonnaise (118)	
115	Guerre des Cimbres (101)	
100		
LT D2 58	Guerre des Gaules (58-51)	
49	citoyenneté romaine pour les habitants de la Gaule cisalpine	
25	Galatie rom.	Romanisation
GR		

Figure 4. Schéma chronologique de l'évolution des sociétés de l'âge du Fer en Europe moyenne.

à travers l'architecture comme à travers les sépultures son mode de vie et sa richesse. Nous avons vu que la fonction des petites fortifications de La Tène moyenne se limitait en général à abriter des dépôts et peut-être des cérémonies périodiques. Avant de parler du rôle de l'aristocratie dans

la fondation des *oppida* des IIe et Ier s. avant J.-C., il nous faut évoquer les artisans.

La production de ces derniers est beaucoup mieux connue que leur place dans la société. Qu'il s'agisse des performances techniques, de la combinaison des matériaux naturels ou artificiels, de l'innovation dans les domaines fonctionnel ou décoratif, leur excellence n'est plus à démontrer. Mais où se cachent-ils ? La plupart du temps ils ne laissent aucune trace, ni dans les habitats dispersés, ni dans les sépultures où la présence d'outils est exceptionnelle. Pour résumer en quelques lignes les données actuelles, leur présence n'est visible que lorsqu'ils se réunissent dans une agglomération. On les trouve à l'âge du Fer dans les complexes princiers des VIe et Ve s., en général en périphérie de la résidence perchée. Au Ve s. se dégagent peut-être des regroupements d'ateliers indépendants, comme à Bragny (Saône-et-Loire) ou à Lyon (Rhône), mais ces données récentes réclament des fouilles complémentaires (Carrara 2009). Ils sont totalement invisibles aux IVe s. et dans la plus grande partie du IIIe s., sauf en Bohême où N. Venclovà a pu les identifier en milieu rural (Venclovà 2001). Ils ne se regroupent à nouveau qu'à partir du IIIe s. en Europe centrale, à partir du IIe s. en Gaule. Le cas de Levroux évoqué plus haut est caractéristique.

La surface considérable des *oppida*, leur nombre, leur création simultanée dans toute l'Europe moyenne, et surtout leurs fonctions multiples (religieuses, artisanales, commerçantes, résidentielles, militaires), manifeste une sorte de révolution dans la société et l'organisation du territoire. Toutes les couches de la société se retrouvent dans ces villes. Nous avons déjà évoqué le rôle de l'aristocratie dans ce phénomène (Buchsenschutz, Ralston 2012). Qui d'autre aurait pu entraîner les artisans, les commerçants et l'aristocratie rurale du plat pays vers des sites perchés plus difficiles d'accès, dont la qualité reposait uniquement sur le prestige et des traditions religieuses ? Le rôle économique de la ville, un artisanat actif, les outils et les matériaux d'un commerce à moyenne et longue distance, sont déjà réunis dans les agglomérations de plaine, créées progressivement à la seule initiative des artisans. Le mouvement général vers les hauteurs, le projet politique concrétisé par la construction d'un rempart continu et aussi démesuré que l'ambition de ses promoteurs, manifestent à la fois la reprise en mains du pouvoir par les aristocrates et la fondation symbolique d'une communauté urbaine qui semble avoir fait défaut des les agglomérations artisanales de plaine. Il existe bien sûr des exemples différents, par exemple à Manching (Bavière), où l'oppidum succède à l'agglomération antérieure sans déplacement. Mais le tracé circulaire du rempart qui délimite volontairement une surface de 380 hectares beaucoup plus grande qu'il n'était nécessaire, relève lui aussi de la fondation symbolique.

Conclusion

La société de l'âge du Fer de l'Europe moyenne paraît ainsi marquée par la permanence de ce dialogue entre les élites, caractérisées par leur implantation et leurs propriétés

rurales, leurs fonctions militaires, politiques ou religieuses, et les artisans et commerçants qui, dans des régions essentiellement consacrées à l'agriculture, ne semblent pas parvenir à former une plèbe ou une bourgeoisie. Il faut essayer d'oublier notre point de vue actuel, qui nous pousse à voir l'urbanisation comme une étape incontournable de l'évolution des populations. Les sociétés celtiques sont avant tout rurales et aristocratiques, les liens semblent à tous les étages de la société reposer sur le lignage familial ; la richesse vient avant tout de la propriété des terres et dans une moindre mesure de la production artisanale et des échanges. Je ne connais pas de témoignage concret d'une velléité d'indépendance de la plèbe. Même dans César, la plèbe ne compte pas face aux druides et aux *equites* (B. G. VI, 13); le mot *plebs* n'apparaît qu'à neuf reprises, et il s'agit toujours de la menace d'un groupe versatile entraîné dans l'opposition à César par un noble ou un chef de parti.

Le pouvoir dans les sociétés celtiques reste entre les mains des aristocrates, et si les artisans et les premiers commerçants les entraînent dans l'orbite romaine et dans les échanges actifs à longue distance, ils ne parviennent pas à leur prendre le pouvoir.

Bibliographie

AUGIER, L. (dir.), BUCHSENSCHUTZ, O. (dir.), RALSTON, I. (dir.):

2007. *Un complexe princier de l'âge du Fer : l'habitat du promontoire de Bourges (Cher), VIe-IVe s. av. J.-C.* Bourges : Tours : FERACF (Supplément à la Revue archéologique du Centre de la France ; 32) (Bituriga : archéologie de la cité. Monographie ; 2007-3).

BATARDY, C. (dir.), BUCHSENSCHUTZ, O. (dir.), DUMASY, F. (dir.):

2001. *Le Berry antique : atlas 2000*. RACF, Tours, 2001, 21e suppl. à la *Revue archéologique du Centre de la France*.

BOHET, A., BUCHSENSCHUTZ, O., BATARDY, Ch. :

2013. " Approche archéologique des réseaux de peuplement et centres de pouvoir sur le territoire du Berry à l'âge du Fer ", Gandini, C., Laut, L., *Regards croisés sur le Berry ancien : sites, réseaux et territoires*, 45e suppl. à la *Revue Archéologique du Centre de la France*, 149-168.

BUCHSENSCHUTZ, O. :

1981. *Les structures d'habitat à l'Âge du Fer en Europe tempérée. L'évolution de l'habitat en Berry* : Colloque de Châteaurox - Bouges-le-Château - Levroux, 1978. Éd. de la Maison des sciences de l'homme, Paris.

2007. *Les Celtes de l'âge du Fer*. Armand Colin (Civili-sations), Paris.

BUCHSENSCHUTZ, O., COLIN, A., FIRMIN, G., FISCHER, B., GUILLAUMET, J.-P., KRAUSZ, S., LEVÉRY, M., MARINVAL, P., ORELLANA, L., PIERRET, A. :

2000. *Le village celtique des Arènes à Levroux : synthèses*. Levroux : ADEL ; Tours : FERAC, 2000. 19e suppl. à la

BUCHSENSCHUTZ, O., FRENEE, E. :

2009. " Structures d'habitat de l'âge du Fer dans la boucle de la Loire ", Buchsenschutz, O., Chardenoux, M.-B., Krausz, S., Vaginay, M., *L'âge du Fer dans la boucle de la Loire, Les Gaulois sont dans la ville*, Actes du XXXIIe colloque de l'Association Française pour l'étude de l'âge du Fer, 39e suppl. à la *Revue Archéologique du Centre de la France*, Paris-Tours 2009, 103-120.

BUCHSENSCHUTZ, O., GRUEL, K., LEJARS, Th.:

2012. " L'âge d'or de l'aristocratie celtique, IVe et IIIe siècles av. J.-C. ", *Annales (HSS)*, 67, 2, 295-324.

BUCHSENSCHUTZ, O. (dir.), RALSTON, I. :

2001. *L'occupation de l'Âge du Fer dans la vallée de l'Auron à Bourges : installations agricoles, funéraires et cultuelles (X^e-Ier siècle avant J.-C.)*. Bourges : Éd. de la ville ; Tours : FERACF, 2001. 22 suppl. à la *Revue archéologique du Centre de la France* ; Bituriga : archéologie de la cité. Monographie 2001-2.

2012. " Urbanisation et aristocratie celtiques ", Schönfelder M., Sievers S. (éd.) *Die Frage der Protourbanisation in der Eisenzeit. La question de la proto-urbanisation à l'âge du Fer*, actes du 34e coll. AFEAF, Aschaffenburg, mai 2010 - Thème spécialisé, 347-364.

CARRARA, S. :

2009. " L'agglomération urbaine de Lyon-Vaise (Rhône) à la fin du VIe et au Ve s. av. J.-C. : bilan des découvertes ", Buchsenschutz, O., Chardenoux, M.-B., Krausz, S., Vaginay M., *L'âge du Fer dans la boucle de la Loire, Les Gaulois sont dans la ville*, Actes du XXXIIe colloque de l'Association Française pour l'étude de l'âge du Fer, 39e suppl. à la *Revue Archéologi-*

que du Centre de la France, Paris-Tours 2009, 207-236.

FERDIÈRE, A., VILLARD, A. :

1993. *La tombe augustéenne de Fléré-la-Rivière (Indre) et les sépultures aristocratiques de la cité des Bituriges*, 7e suppl. à la *Revue Archéologique du Centre*, Tours.

MAYER, A. :

1983. *La Persistance de l'Ancien Régime. L'Europe de 1848 à la Grande Guerre*, Flammarion, Paris.

MILCENT, P.-Y. :

2004. *Le premier âge du Fer en France centrale*, 2 volumes, Mémoire 34 de la *Société Préhistorique Française*, Paris.

MILCENT, P.-Y. (dir.) :

2007. *Bourges Avaricum, Un centre proto-urbain celtique du Ve siècle avant J.-C., Les fouilles du quartier Saint-Martin-des-Champs et les découvertes des Etablissements militaires*, 2 vol., Bituriga 2007-1, Bourges.

ROURE, R., TICHIT, A. :

2012. " Les importations ", Augier, L., Buchsenschutz, O., Durand, R., Filippini, A., Germinet, D., Maçon, Ph., Pauly, S., Pescher, B., Ralston, I., Roure, R., Salin, M., Tichit, A., Vanniere, B. : *Un complexe princier de l'âge du fer : le quartier artisanal de Port Sec sud à Bourges (Cher; Bourges)*, suppl. 41 à la *Revue Archéologique du Centre de la France* (RACF) / Bituriga – Monographie 2012-1, 52-70.

VENCLOVÁ, N. :

2001. *Výroba a sídla v době laténské : projekt Loděnice [= Production and Settlement in the La Tène Period : the Lodenice Project]*, Prague, Archeologický Ústav av ČR, 2001.

L'évolution en dents de scie des formes d'expression du pouvoir durant l'âge du Fer en Europe tempérée

Patrice Brun*

Résumé

Au cours de l'âge du Fer en Europe tempérée humide, les entités sociales politiquement autonomes ont évolué vers des formes d'organisation plus complexes mais d'une manière non linéaire. La croissance de la complexité économique et politique s'est, en effet, opérée en dents de scie et selon des rythmes différents d'une région à une autre. J'examine ici ce processus en cinq temps : l'étape de transition dite de Gündlingen et le Ha C (800-625), le Ha D (625-460), le LT A-B1 (460-325), le LT B2-C (325-150) et le LT D (150-25). Durant la première, il ne semble s'être produit aucun changement majeur de la structure politique par rapport à la fin de l'âge du Bronze, malgré des indices de délocalisation relative des principaux lieux de pouvoir et d'interruption ou de modification de certaines pratiques probablement votives. Durant la suivante, des tentatives d'intégration politique plus large et plus hiérarchisée se perçoivent dans certaines zones. Elles n'ont pas duré, laissant ensuite la place à des formations sociales plus réduites, travaillées par des tendances migratoires parfois massives. Une étape de recomposition territoriale s'est alors développée graduellement, marquée par des changements techniques majeurs, combinant un changement d'échelle de la sidérurgie, une intensification de la production agropastorale et une densification de l'occupation du sol. Une nouvelle tentative de complexification sociale — réussie celle-là — a été alors engagée, marquée par l'émergence de la ville et de l'Etat. Ce scénario, que j'ai proposé dans ses grandes lignes il y a déjà une vingtaine d'années, n'a cessé d'être confirmé et précisé par les nouvelles et abondantes données de terrain. Je m'attache ici à en corriger les inexactitudes et à en préciser les modalités multiscalaires.

Mots-clé : Pouvoir, formes d'organisation, sociétés, âge du Fer, Europe, oscillations

Abstract

During The Iron Age in wet temperate Europe, self-governing social entities have evolved towards more complex organization forms, but in a non-linear way. The growth of economic and political complexity has indeed carried out in a sawtooth pattern and with different rhythms from a region to another. I examine here this process in five phases: transition Gündlingen stage and Ha C (800-625), Ha D (625-460), LT A-B1 (460-325), LT B2-C (325-150) and LT D (150-25). During the first, it seems that no major change of political structure has happened in comparison with the end of the Bronze Age, in spite of relative relocation indices of major power places and of interruption or modification of some practices probably votive. During the following, largest and more hierarchical political integration attempts can be perceived in some regions. They have not last, leaving place to smallest social formations influenced by migratory tendencies. A stage of territorial recomposition has then gradually developed, marked by major technological changes combining a scalar change of steel metallurgy, an agropastoral production intensification and a soil occupation densification. A new social complexification attempt — this time, successful — has then been opened, marked by town and state emergence. This pattern I have proposed in broad outline twenty years ago, is continuously confirmed by the new and numerous field discoveries. I attempt to correct the inaccuracies and to precise multiscalar modalities of these propositions.

Keywords: Power, organisation forms, societies, Iron Age, Europe, oscillations

* Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne.

La plupart des sociétés ont évolué en dents de scie et selon des rythmes différents d'une région à une autre. Cette variabilité apparemment désordonnée a longtemps permis aux courants dominants de la recherche en sciences humaines de nier le fait que la tendance lourde de l'évolution sociale allait dans le sens de formes d'organisation globalement plus complexes. Des courants idéologiques d'abord conservateurs, puis rejoints dans leur antiévolutionnisme social par différents courants de pensée de gauche mus par des motivations d'ailleurs louables : antiracistes, puis anticolonialistes, ont malheureusement pérennisé l'occultation, de ce phénomène de globalisation, donc de complexification ; d'où la difficulté de comprendre ce phénomène pour s'y adapter au mieux.

Que des sociétés traditionnelles – en particulier celles sans Etat – puissent être plus complexes que d'autres n'est déjà pas une idée admise par de nombreux anthropologues sociaux. Les raisons en sont au fond analogues, c'est-à-dire d'ordre idéologique. Une définition précise du concept de complexification devrait pourtant permettre d'éviter ce curieux malentendu. La complexification sociale est un processus de différenciation par hiérarchisation, voire stratification, spécialisation des individus et des groupes, mais aussi de croissance de l'hétérogénéité ethnique et de la densité des relations entre personnes et entre groupes. Il s'agit d'une complexification organisationnelle, indépendante, bien sûr, des compétences respectives, cognitives, esthétiques ou morales de ces sociétés. En ce sens, il ne fait aucun doute que des sociétés sont et ont été depuis très longtemps organisées de manière plus complexes les unes que les autres, même si leurs systèmes de croyance ou de parenté supposent des potentialités cognitives équivalentes aux nôtres. Les typologies sociales, qualifiées de néo-évolutionnistes, ont été beaucoup critiquées sur cette base, mais aussi sur d'autres tout aussi erronées. Les accuser d'être unilinéaires et téléologiques, c'est-à-dire orientés invariablement vers l'Etat, comme on le fait encore beaucoup, c'est aussi révéler involontairement n'avoir pas lu les auteurs en question. Ces typologies sont certes très imparfaites, mais combler un besoin crucial. Alors, plutôt que de leurs prêter des défauts qu'elles n'ont pas ou d'en ressasser les limites bien connues, il faudrait s'efforcer de proposer mieux. L'exercice est difficile, comme en témoigne la tentative récente, remarquable, mais discutable sur bien des points, d'A. Testart (2005). La tentative de cet anthropologue social s'avère, de plus, largement inutilisable par les archéologues, car fondée sur des critères insaisissables à partir des seuls vestiges de la culture matérielle. La meilleure typologie sociale actuellement disponible reste, pour nous, celle d'A. Johnson et T. Earle (1987) fondée sur l'échelle et le niveau d'intégration politique (fig. 1).

L'évolution en dents de scie, les oscillations dont il est question ici, se manifestent de plus en plus clairement pendant l'âge du Fer en Europe tempérée humide, grâce aux rapides progrès documentaires permis par l'archéologie préventive. Le scénario d'ensemble en était déjà très perceptible, il y a une vingtaine d'années (Brun 1993, 1995a, 1995b). Je reprends ici, en l'actualisant, l'examen du

processus dans ses modalités multiscalaires en cinq temps : 1) l'étape de Gündlingen et le Ha C (800-625), 2) le Ha D (625-460), 3) le LT A-B1 (460-325), 4) le LT B2-C (325-150), 5) le LT D (150-25). Je tente de caractériser les ruptures majeures de l'évolution et de suivre les oscillations de l'échelle d'intégration. Mais, je procède d'abord à la correction d'une erreur importante que j'avais commise dans l'interprétation de ce qui s'est passé entre 800 et 625 av. J.-C.

1. L'étape de Gündlingen et le Hallstatt C (800-625 av. J.-C.)

Les très abondantes données, dont nous disposons dorénavant, suggèrent qu'il ne s'est pas produit de changement majeur dans la densité de l'occupation humaine lors du passage de l'âge du Bronze à celui du Fer (VIIIe s. av. J.-C., hors de la Grèce et de l'Italie, où on le situe au milieu du XIIe s. av. J.-C.). Une nette péjoration climatique a pourtant obligé les riverains des grands lacs alpins à quitter le bord immédiat des plans d'eau pour s'établir ailleurs ; mais pas très loin semble-t-il. De nombreux sites de hauteur, fortifiés durant l'étape récente du Bronze final, ont aussi été désertés sans que nous sachions vraiment où leurs habitants se sont installés. L'image qui transparaît s'avère de la sorte encore floue, car composée d'éléments contradictoires. Les uns laissent penser à une continuité fondamentale (absence de rupture majeure dans la culture matérielle, pérennité des modalités de l'occupation agropastorale de base constituée de fermes et de hameaux dispersés, poursuite et même augmentation de la pratique de l'inhumation individuelle sous tumulus pour les élites masculines), les autres à des indices non négligeables de rupture (interruption de la pratique des dépôts non funéraires terrestres à composante métallique, abandon de nombreux établissements agglomérés, fortifiés ou non).

J'avais privilégié à tort l'interprétation d'une continuité en raison de l'impression de transition lente et assez douce suggérée par la documentation longtemps la plus riche de cette période, c'est-à-dire les tombes tumulaires à épée, et du manque de précision de l'évolution typologique de la céramique, notre instrument de datation relative le plus abondant pour les sites d'habitat. Les rapides progrès documentaires réalisés depuis lors donnent raison aux propositions de H. Härke (1983, 1989) qui m'avaient laissé dubitatif quant à leur généralisation. Trois points majeurs de ces progrès peuvent être relevés :

- Le premier est la claire mise en évidence d'une étape intermédiaire entre le Ha B2/3 stricto sensu, dont la « dendrodate » la plus récente a été obtenue sur le site de bord de lac de Châtillon/Chindrieux dans les Alpes françaises : 814 av. J.-C. (Billot, Marguet 1991), et le Ha C traditionnel selon G. Kossack dont on sait qu'il a débuté vers 730 av. J.-C. N. Roymans (1991) et C. Pare (1991) ont bien montré que durant cette étape de Gündlingen, une évolution typologique avait conduit graduellement des épées atlantiques du type d'Ewart Park aux épées considérées comme propres au com-

A. W. Johnson & T. Earle	Gündl. Ha C	Ha D	LT A	LT B	LT C	LT D
Unité politique régionale type état national						
Unité politique régionale type état archaïque						
Unité politique régionale type chefferie complexe						
Unité politique régionale type chefferie simple						
Collectivité locale à Big Man						
Groupe local acéphale clanique						
Groupe local acéphale villageois						
Groupe familial producteur						
Groupe familial prédateur						

Figure 1. Évolution des formes d'organisation sociale pendant l'âge du Fer.

plexe nord-alpin du type de Mindelheim en bronze identiques aux grandes épées en fer du Ha C.

- Le deuxième point est la graduelle confirmation du schéma évolutif de l'occupation des sites de hauteur, depuis le Ha B jusqu'au LT A, en Allemagne du sud-ouest, proposé par H. Härke (1983), montrant qu'au Ha C, la plupart des sites de hauteur (le plus souvent fortifiés) avaient été abandonnés au profit d'un autre site de hauteur distant de 10 à 15 km, avant d'être réoccupés, fortifiés et de devenir pour certains une « résidence princière », tandis que ceux du Ha C restaient occupés (fig. 2). Il convient, toutefois, de mettre un bémol à son schéma lorsqu'il propose une continuité de l'occupation des « résidences principales » au LT A. Cela n'a été confirmé que pour les établissements situés sur les marges septentrionales du phénomène princier du Ha D, comme en Hesse ou en Sarre (Brun, Chaume 2013).
- Le troisième point est la croissance du nombre de sites d'habitat des VIIIe et VIIe s. av. J.-C. qui permet d'établir région par région la séquence typo-chronologique fine de la céramique et ainsi de dater les sites d'habitat classés auparavant, faute de mieux, dans un paquet indistinct Ha B2/3-C.

En somme, la complexité politique que j'avais envisagée ascendante à partir du Hallstatt B2/3 jusqu'au Ha D3 semble plutôt avoir marqué le pas, voire même régressé pendant le Ha C, au moins dans la partie occidentale du complexe nord-alpin. L'étape de Gündlingen reste encore difficile à caractériser, mais semble pouvoir être considérée comme une étape de transition durant laquelle les traits saillants de la fin de l'âge du Bronze ont décliné face au développement de ceux du Ha C. Les changements semblent avoir surtout résulté de facteurs économiques ; ce que nous avons qualifié de nouvelle donne (Brun, Ruby 2008 ; Brun *et alii* 2009). Les principaux centres de pouvoir ont en effet changé de localisation, privilégiant des sec-

teurs topographiques plus enclavés, mais plus proches des massifs forestiers (pour le combustible) et des gisements d'une part de fer, et d'autre part de sel, là où il était aussi possible de développer un élevage permettant de produire des salaisons exportables (porcs, bovins) et des textiles de luxe (moutons laineux). Cette nouvelle donne pourrait avoir résulté de la péjoration climatique et de la désorganisation des réseaux d'échanges du bronze auxquelles la réponse aurait été le transfert de l'investissement économique vers de meilleurs atouts, notamment d'autres ressources. Aucune modification de structure n'est, en revanche, perceptible au plan politique. L'organisation du type de la chefferie simple s'est pérennisée, un chef suprême ou un conseil contrôlait probablement les réseaux locaux (lignages) et les réseaux d'échanges externes. La rapide croissance du nombre de riches dépôts funéraires au détriment des dépôts non funéraires ne faisait, somme toute, que reproduire l'alternance, d'abord mise en évidence au Danemark (Kristiansen 1978), mais qui se révèle assez générale, entre ces deux catégories de dépôts. Cette alternance montre qu'il s'agissait de choix culturels exprimant probablement deux idéologies politiques différentes : l'une privilégiant l'unité et la solidarité du groupe par des pratiques funéraires plus égalitaires, la dépense cérémonielle de richesses prenant la forme de dépôts votifs, l'autre affichant la distinction des élites de manière plus ou moins ostentatoire et individuelle.

2. Le Hallstatt D (625-460 av. J.-C.)

A partir du Ha D se sont produites des tentatives d'intégrations politiques plus vastes et hiérarchisées dans certaines zones. Se sont alors formées des chefferies complexes, à la faveur d'une productivité agropastorale bénéficiant d'une amélioration des conditions climatiques et d'une intensification des réseaux d'échanges externes. Ces facteurs locaux et globaux conjugués leur ont conféré des moyens d'enrichissement et de développement d'un pouvoir prenant des formes particulièrement ostentatoires lors de l'enterrement des souverains. Ce renforcement de la hiérarchie sociale a été démontré depuis longtemps à partir des données funéraires. Cette complexification politique et économique est largement confirmée par la hiérarchisation et la diversification des établissements. Nous disposons, grâce à la multiplication des opérations de terrain sur des surfaces plus vastes qu'auparavant — rendue possible par l'archéologie préventive, en particulier dans le Bassin parisien — de données qui reflètent de manière beaucoup plus fiable que les tombes le niveau de complexité des sociétés anciennes.

Les sites de niveau supérieur suggèrent des modules d'une cinquantaine de kilomètres de rayon pour les territoires politiquement autonomes entre le Wurtemberg et le Berry. L'apogée de ce phénomène qualifié traditionnellement de princier a duré environ trois générations (530-460 av. J.-C.). Durant cette période la typologie des sites d'habitat s'est diversifiée, avec des établissements familiaux, ouverts, enclos ou fortifiés et de dimensions plus ou moins importantes et des établissements agglomérés, ouverts,

enclos, ou fortifiés et de dimensions diverses, culminant avec les fameuses « résidences princières » dont certaines se sont même approchées d'un schéma urbain. On a mis au jour la présence de trois hameaux ouverts du Ha D sur la même commune à Bussy-Lettrée (Champagne) : « le Petit Vau Bourdin-27-28 », « le Mont Lardon-18 » et « le Mont Lardon-16 » (Collectif 2005), ou à Villers-en-Prayères « Mauchamps » (Picardie) (Brun *et alii* 2005). Les fermes à enclos du type *Herrenhof*, bien attestés en Bavière, comme à Enkering (Schaich, Rieder 1999), s'avèrent fréquentes aussi dans le Bassin parisien : à Grisy-sur-Seine (Ha D-LT A, Ile-de-France) (Gouge, Mordant 1987-1990), Bucy-le-Long « le Grand Marais » (Ha D3, Picardie) (Brun *et alii* 2005), ou Courcelles/Mer (Ha D-LT A, Normandie) (Jahier 2011). Des fermes à enclos plus léger apparaissent aussi régulièrement en prospections de diagnostic ou en fouilles, comme à Cuiry-lès-Chaudardes « le Fond de la Plaine » (Ha D, Picardie) (Brun *et alii* 2005). Les sites de hauteur fortifiés peuvent être très petits, comme à Basly « la Campagne » (Ha D3, Normandie) (Lepaumier, San Juan 2004), de taille moyenne, comme le Britzgyberg (Alsace), ou Messein « le Mont Afrique » (Lorraine) (Brun, Chaume 1997), ou beaucoup plus grands, avec un développement sur plusieurs dizaines d'hectares, comme à Hundersingen « la Heuneburg » (Wurtemberg) (Kurz 2008), ou Vix « le Mont Lassois » (Bourgogne) (Chaume, Mordant 2011).

Cette croissance de la complexité politique et économique s'est confirmée, voire accentuée depuis 2000, à partir des données issues de ces deux derniers sites (le cas du site de Bourges est probablement analogue, mais rien ne garantit encore que l'occupation centrale, dont on ne connaît les résultats que de quelques sondages sous la surface de la vieille ville actuelle, ait été d'une taille et d'une densité équivalentes) dans le groupe des cultures sud-occidentales du complexe culturel nord-alpin (Brun, Chaume 2013). L'essai est pourtant resté inabouti, l'échelle et le niveau d'intégration retrouvant les dimensions antérieures ; celles des chefferies simples, très contraintes par le seuil difficile à franchir de la journée de marche aller et retour, c'est-à-dire des territoires politiquement autonomes d'environ 25 à 30 kilomètres en terrain plat. Au delà de cette dimension, le coût induit en temps de déplacement et en énergie pour le chef et son escorte rendait la gestion et le contrôle centralisés plus difficile et plus fragile, car nécessitant l'existence de relais du pouvoir suprême dans les zones plus éloignées. Or, la loyauté ou la fidélité de ces chefs subalternes a toujours été un problème majeur pour l'unité de telles formations politiques. Même les Etats territoriaux plus étendus que les Cités-Etats ont longtemps été en but à des défections de la part des grands vassaux, ce qui risquait constamment de détruire leur unité.

3. Le La Tène A-B1 (460-325 av. J.-C.)

La désintégration des formations politiques du type des chefferies complexes s'est accompagnée d'une baisse des manifestations ostentatoires. Même dans les marges occidentales comme le Berry et la Loire moyenne, et

septentrionales comme l'Aisne-Marne, la Sarre, l'Hunsruck-Eifel et la Hesse, les tombes les plus riches, dont plusieurs recelaient de la vaisselle étrusque en bronze, s'avèrent moins impressionnantes que les tombes princières du Ha D. Sauf exceptions comme celles de Rheinheim (Sarre), du Glauberg (Hesse) et de Waldalgesheim (Rhénanie-Palatinat), leur monumentalité est nettement inférieure, leur dépôt funéraire moins impressionnant et le site d'habitat correspondant beaucoup moins riche et monumental (dans la plupart des cas, il n'a même pas encore été repéré). Tant les tombes riches que les établissements correspondants montrent une répartition géographique très différente de celle des centres « princiers » antérieurs : plus dispersée avec des distances au plus proche voisin beaucoup plus courtes. Malgré l'entretien de relations privilégiées avec les réseaux d'Italie du nord, il semble bien que la dimension des formations politiques soit redevenue équivalente à celle des chefferies simples où le chef peut intervenir partout dans la demi journée pour reprendre le contrôle, procéder à des arbitrages, bref rétablir l'ordre.

Les causes de cette désintégration des grandes « principautés hallstattiennes » restent difficiles à expliquer. Comme le plus souvent, c'est probablement une conjonction de facteurs qui a déclenché cet effondrement. Les réseaux d'échanges animés par des Etrusques pourraient s'être substitués aux partenaires grecs, bouleversant les alliances instituées avec les élites « princières ». S'y sont peut-être ajoutés les effets d'un climat moins favorable et de relations sociales devenues conflictuelles, la paysannerie supportant plus difficilement des potentats ressentis comme trop despotiques.

Il semble bien que ces difficultés aient fini par trouver une solution de continuité dans l'organisation de migrations bien organisées, comme le laissent entendre les sources textuelles à partir du début du LT B, vers 400 av. J.-C. Ces mouvements migratoires se sont poursuivis pendant un peu plus d'un siècle avec pour objectif des zones plus méridionales. La relative dégradation climatique a pu accentuer cet héliotropisme, mais le plus frappant dans ces mouvements réside dans l'attrait des Celtes nord-alpins pour les sociétés plus développées avec lesquelles ils étaient entrés en contact indirect auparavant. Ils ont manifestement cherché à investir des zones les mettant en contact direct avec les Etrusques en Italie du nord et avec les Grecs, à travers les Balkans, le long de la Mer Noire et jusque derrière les cités grecques d'Asie Mineure en franchissant le détroit des Dardanelles.

4. Le La Tène B2-C (325-150 av. J.-C.)

Les réseaux d'échanges transculturels de biens de prestige ont très probablement fini par être disloqués par les turbulences migratoires. Les relations systémiques interculturelles n'ont, toutefois, pas cessé. Elles ont changé de nature. Les relations commerciales et diplomatiques ont rendu, pendant le Ha D, les cités-Etats étrusques et grecques très attractives pour les Celtes nord-alpins, d'où l'orientation de leurs migrations en Italie du nord, dans la

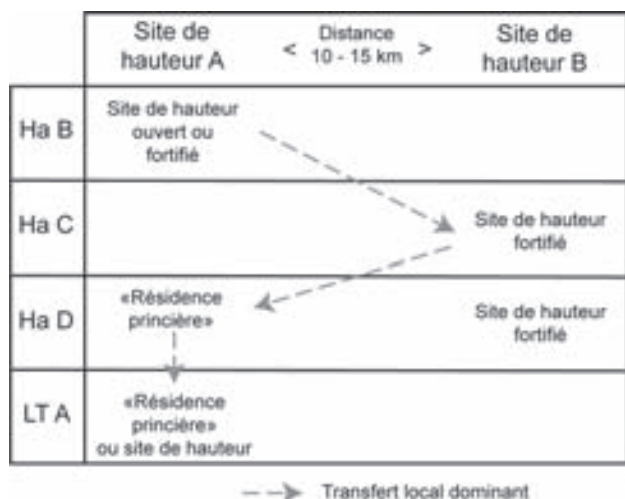

Figure 2. Schéma des transferts locaux dominants entre sites de hauteur fortifiés, depuis le Ha B jusqu'au LT A, en Allemagne du sud-ouest, selon H. Härke (1983).

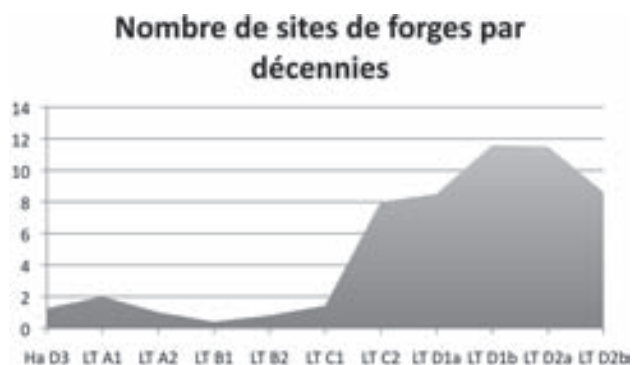

Figure 3. Évolution du nombre de sites de forges par décennies dans le Bassin parisien (d'après Bauvais, Fluzin 2007).

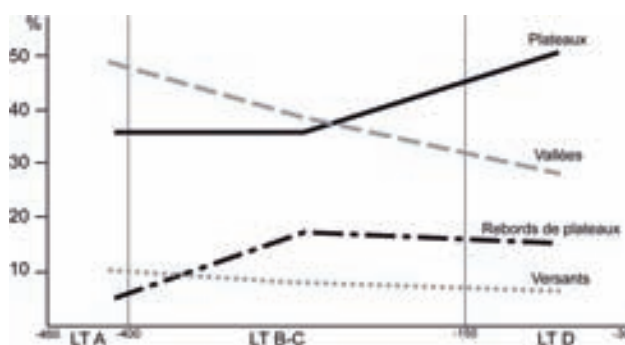

Figure 4. Évolution des localisations topographiques proportionnelles de sites du deuxième âge du Fer dans le quart nord-ouest de la France (d'après Malrain *et alii* 2002).

cuvette carpatique, les Balkans, à l'arrière des cités grecques de la Mer Noire et de l'Asie mineure, d'où aussi leur présence massive dans les troupes de mercenaires enrôlées par les différents Etats méditerranéens (Péré-Noguès 2013).

A la fin du IVe s. av. J.-C., les chefferies simples du monde celtique nord-alpin montrent des signes de recom-

position parmi lesquels les sanctuaires bâtis jouent un rôle majeur en tant que marqueurs territoriaux. Ils illustrent l'importance accrue, aux yeux des membres de ces entités politiques et de leurs voisins, d'une symbolisation plus durable de leur identité collective. La cohésion sociale promue et célébrée régulièrement dans et autour de ces sanctuaires semble avoir été cimentée de surcroît dans de fréquents conflits guerriers entre chefferies concurrentes ; des batailles dont les armes et même les cadavres des vaincus étaient fièrement exposés dans ces monuments religieux. La régression du niveau de complexité politique antérieur, qui était caractérisé par une centralisation autoritaire et des territoires autonomes d'une taille inédite, a probablement rebattu les cartes et suscité une stimulante compétition au plan économique.

On note, en effet, dès le LT B2, des changements techniques majeurs dans le domaine de la sidérurgie. L'Europe centrale montre comme souvent une certaine avance avec la production d'outils agricoles au premier rang desquels des socs d'araire en fer (Nillesse 2009). La généralisation du fer dans l'outillage ordinaire de la paysannerie implique une forte hausse de la production de matière première. Il s'agit d'un saut qualitatif et quantitatif d'une importance cruciale, bien attesté par la découverte de grandes mines de fer, comme à La Bazoge « les Petites Rouilles » (entre Normandie et Touraine) (Langlois 2008) et par la rapide multiplication du nombre de sites de forges dans le Bassin parisien (Bauvais, Fluzin 2007) (fig. 3). Une forte intensification de la production agropastorale en a logiquement résulté. L'augmentation de l'efficacité technique permise par l'usage du fer pour les labourages a ouvert la possibilité de mettre en culture des terres plus lourdes. On constate, en effet, par les prospections aériennes et les fouilles réalisées sur des tracés d'aménagement linéaire, que l'habitat investit de manière généralisée des zones plus faiblement occupées auparavant, en particulier les rebords de plateaux et l'intérieur même des plateaux (Malrain *et alii* 2002) (fig. 4). Ce gain de productivité, probablement soutenu par un réchauffement climatique continu, a pu conférer davantage de confiance aux cultivateurs, comme le suggère l'abandon graduel de la méture, c'est-à-dire le procédé consistant à semer deux ou trois espèces différentes dans la même parcelle, afin de ne pas mettre tous ses œufs dans le même panier en quelque sorte. Adopter la monospécificité à partir de cette période, comme l'a mis en évidence V. Matterné (2001) en analysant la composition des réserves de grain dans le Bassin parisien. Cette confiance se fondait aussi, forcément, sur l'assurance de pouvoir compter, le cas échéant, sur des solidarités élargies et bien organisées ; indice supplémentaire d'une complexification organisationnelle en nette croissance.

On note, enfin, l'apparition d'agglomérations villageoises au IIIe s. av. J.-C. On attend des publications plus précises, mais il semble bien que des surfaces de plusieurs dizaines d'hectares, cernées de palissades assez légères soient occupées de manière dense. S'y concentrent des indices d'activités artisanales variées, mais l'organisation interne, la composition des groupes sociaux résidents et la chronologie de leur développement restent difficiles à appréhender.

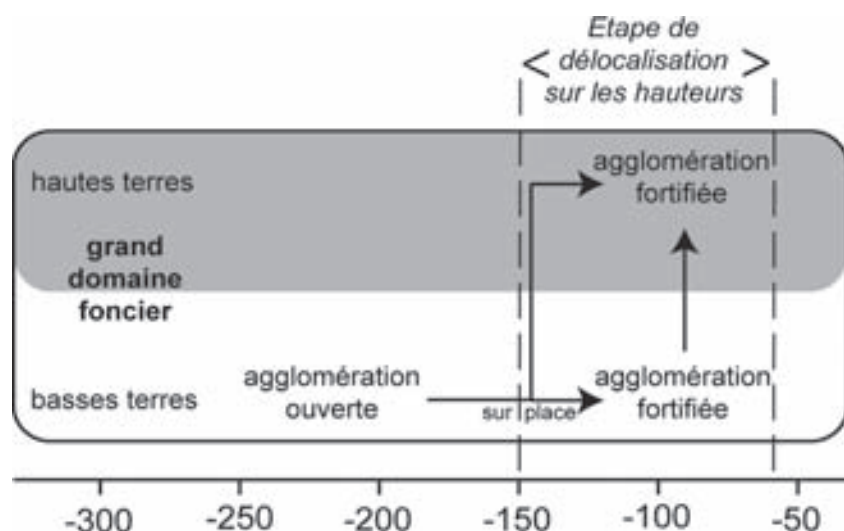

Figure 5. Séquence du passage, à l'intérieur d'un grand domaine foncier préexistant, des agglomérations ouvertes en basses terres à des agglomérations fortifiées sur place ou bien accompagné d'emblée ou dans un second temps, au cours du LT D 1 et D2a, d'un déplacement sur une hauteur.

Sur ce point aussi, le phénomène semble démarrer plus tôt et prendre des formes plus impressionnantes en Bohême, comme à Lovosice atteignant 40 à 60 ha entre le LT B2 et le LT D1 (Salac 1990), ou en Autriche, comme à Roseldorf à partir du LT B2 (Holzer 2009). Un tel accroissement de la productivité s'est logiquement accompagné d'autres améliorations techniques comme la meule rotative.

5. Le La Tène D (150-25 av. J.-C.)

Au milieu du IIe s. av. J.-C., une nouvelle tentative de complexification sociale parvient à son épanouissement avec l'émergence de la ville et de l'Etat. L'organisation spatiale illustre assez clairement l'organisation sociale. Ce sont, en effet, des réseaux nettement hiérarchisés qui apparaissent au fur et à mesure des découvertes archéologiques. Les niveaux d'intégration économique et politique s'avèrent logiquement structurés par la distance, c'est-à-dire la durée et la difficulté de déplacement. A la tête de ces réseaux se situe la ville capitale. Aux niveaux inférieurs se trouvent des villes, puis des villages et enfin des hameaux et des fermes. Deux types de réseaux se conjuguent au sein de chaque formation politiquement autonome :

- celui des établissements à fonction principalement agropastorale, qui se déclinent en plusieurs niveaux hiérarchiques, selon leur surface et le degré d'investissement nécessité par leur construction, et qui reflètent vraisemblablement de fortes inégalités en termes de propriété foncière ;
- celui des établissements à fonctions économiques plus diversifiées, nécessairement contrôlés par la famille propriétaire des terres sur lesquelles ils se trouvaient implantés.

Les agglomérations ouvertes, plus ou moins étendues, qui ont commencé à se développer au IIIe s. av. J.-C. se sont

agrandies et multipliées dans la première moitié du siècle suivant. Le caractère à la fois aristocratique et militaire très marqué de ces sociétés suppose, de la part de l'aristocratie locale propriétaire des terres en question, l'exercice d'un patronage sur ces gros villages où se concentrait la production artisanale, ne serait-ce que pour en assurer la sécurité. La tendance lourde qui se fait jour, peu à peu, suggère ainsi la réunion, voire la fusion, des nœuds majeurs de ces deux types de réseaux pour former de gros établissements fortifiés. Cette conjonction s'est opérée, semble-t-il, soit par la fortification d'un vaste espace autour du village initial de basse terre, comme à Manching (Sievers 2012), soit par le transfert de la population du village initial sur une hauteur proche, lui aussi doté alors de fortifications, comme à Levroux (Buchsenschutz *et alii* 2000) (fig. 5). Dans plusieurs cas, cette agglomération fortifiée a été créée sur un lieu où préexistait un sanctuaire à fossé quadrangulaire, comme à Gournais-sur-Aronde (Picardie) (Metzler 2008). Par la suite et pendant un siècle environ, c'est-à-dire pendant la période du LT D1 au LT D2a, la plupart des agglomérations fortifiées de basse terre ont été graduellement abandonnées au profit de villes neuves fortifiées sur une hauteur, par exemple celle de Villeneuve-Saint-Germain au profit de Pommiers (Picardie) (Brun *et alii* 2000).

Ces très grandes agglomérations réunissent tous les critères de l'urbanisation (Brun, Chaume 2013). Ces sociétés urbanisées possèdent aussi les caractéristiques des Etats archaïques. Les principaux critères archéologiques en sont l'usage d'une monnaie fiduciaire et, contrairement à ce qui a été longtemps affirmé, celui de l'écriture. La conjonction des deux est devenue courante au Ier s. av. J.-C. avec des monnaies en bronze portant le nom du roi ou du magistrat suprême. Cela suppose qu'au moins une fraction de la population avait la capacité de lire ces noms. On a aussi découvert sur plusieurs sites des stylets en différents matériaux et plus rarement comme à Stradonice (Bohême), un cadre de tablette en os. Les Gaulois ne produisaient certes

pas d'inscriptions lapidaires, ils écrivaient, en revanche, sur des tablettes en bois enduites de cire. César le rapporte d'ailleurs sans ambigüité, précisant d'un côté qu'écrire ce qui relevait de la religion était proscrit, mais révélant de l'autre que les 368000 migrants, combattants, femmes, enfants et vieillards (263000 Helvètes, 36000 Tulinges, 14000 Latovices, 23000 Rauraques, 32000 Boïens) qu'il a stoppé au tout début de la guerre des Gaules transportaient les tablettes sur lesquelles se trouvait inventorié leur état-civil intégral en alphabet grec (César DBG XXIX). L'écriture était, par conséquent, en usage pour la gestion administrative que la complexité organisationnelle de toute formation politique de niveau étatique rendait nécessaire.

Partant du principe, qui ne fait guère de doute, selon lequel les diocèses médiévaux avaient en majorité conservé les limites des *civitates* gauloises, on peut alors constater les modifications de la taille des territoires intégrés, par rapport aux périodes antérieures. Huit *civitates* s'inscrivaient dans un cercle de 25 à 30 km de rayon (2500 à 3600 km²), c'est-à-dire ce seuil difficile à franchir pour des formations du type des chefferies simples qui se sont généralisées au milieu du deuxième millénaire av. J.-C. C'était logiquement la dimension moyenne des *pagi*. Une deuxième catégorie de vingt-huit *civitates* approchaient ou dépassaient un peu une cinquantaine de kilomètres de rayon (10000 km²) et consistaient par conséquent en fédérations de trois ou quatre *pagi* ; c'était la taille moyenne des chefferies complexes, dites traditionnellement « principautés », du milieu du premier millénaire av. J.-C. Une troisième catégorie regroupait seize *civitates* atteignant ou dépassant un rayon de 75 km (22500 km²), fédérant donc de six à une dizaine de *pagi* (fig. 6) ; César précise toutefois que l'Etat des Helvètes se composait de quatre « cantons », ce qui correspondrait en moyenne à des *pagi* de 37 km de rayon, c'est-à-dire un peu plus grands que le seuil d'une journée de marche aller-retour. Plusieurs indices laissent penser que les contradictions apparentes entre la dimension des diocèses médiévaux et celle des *civitates* antérieures ont résulté de l'intégration de certains *pagi* dans une autre *civitas* que celle d'origine. Il n'y a rien là de surprenant, car l'histoire des Etats, a fortiori archaïques, est pleine de variations de ce genre ; les sous-ensembles territoriaux suivant souvent une stratégie favorisant leur intérêt propre avant tout. Ainsi pourrait s'expliquer le surprenant rattachement des Mandubiens, dont Alésia était la capitale, aux Eduens, au mépris des logiques à la fois topographiques et spatiales qui présageaient plutôt leur intégration dans la *civitas* des Lingons ; La puissance des Eduens a pu leur laisser escompter un profit supérieur en termes d'avantages économiques et d'alliance militaire. Certains *pagi* ont jugé, à l'inverse, que leur intérêt était de reprendre leur indépendance politique dans le courant du Ier s. av. J.-C., comme dans le cas des Meldes se séparant des Suessions (Brun 2002). Le choix de la stratégie la plus avantageuse au niveau des *pagi*, comme à celui des *civitates* tenait, bien sûr, à différents facteurs, dont probablement leur histoire culturelle et leur localisation géostratégique, comme le suggère leur cartographie. Les Etats archaïques

les plus grands se juxtaposaient à l'intérieur d'une large bande barrant l'espace gaulois en diagonale du nord-est au centre ouest, tandis que la plupart des Etats plus réduits en surface s'alignaient le long d'une bande parallèle à la Manche. Cette bipartition évoque fortement le passé culturel millénaire durant lequel les complexes culturels respectivement nord-alpin et atlantique se sont faits face entretenant un contraste marqué dans le style des objets fabriqués, dans la forme en plan des bâtiments d'habitation, ou dans les pratiques funéraires. Les Etats plus petits tendent, par ailleurs à se situer le long des limites entre les ensembles de niveaux politiques et économiques différents : la limite entre le monde romain, la Narbonnaise et la Gaule chevelue d'une part, celle entre les Etats gaulois les plus intégrés et ceux qui l'étaient moins, où s'alignaient les Etats de la taille d'une chefferie simple, d'un *pagus* ou d'une cité-Etat moyenne (Eburovisques, Parisii, Meldes, Viromanduels).

6. Implications théoriques

L'évolution en dents de scie de l'échelle d'intégration territoriale durant l'âge du Fer en Europe tempérée humide ne fait que se conformer à ce qui s'est produit partout à travers le monde. Ce type d'oscillations de l'échelle d'intégration a été clairement mise en évidence dans diverses régions : au Mexique central entre 800 av. et 1700 apr. J.-C., dans les Andes entre 1400 av. et 1700 apr. J.-C., en Mésopotamie entre 4500 et 1500 av. J.-C. ou en Egypte entre 3700 et 300 av. J.-C. (Marcus 1998). Ces évolutions sont entrecoupées d'étapes de désintégration parfois drastique, suivies d'étapes de croissance qui finissent toujours, globalement, par dépasser le niveau le plus élevé atteint précédemment. Cette évolution, fondamentalement non linéaire, est bien une caractéristique universelle de la globalisation, au moins depuis la néolithisation ; un phénomène qui approche aujourd'hui de son terme.

Divers facteurs se sont, en Europe comme ailleurs, conjugués pour provoquer des effondrements de cette échelle d'intégration, dont très logiquement les oscillations climatiques. Pour éviter toute confusion, il convient de rappeler le sous-titre de l'ouvrage de J. Diamond sur les effondrements sociétaux entraînés par les changements du climat : « *Comment les sociétés décident de leur disparition ou de leur survie* » (Diamond 2005). Ce sont, en effet, les organisations sociales qui, par traditionalisme, impéritie, aveuglement, gestion à court terme se révèlent incapables de modifier leur mode de vie afin de s'adapter au mieux aux aléas. Il en a sans doute été de même pendant l'âge du Fer. Les améliorations climatiques correspondent nettement aux étapes de croissance de l'échelle d'intégration politique (fig. 7).

Un autre facteur a joué un rôle majeur au cours de ces oscillations évolutives : le progrès technique. Parmi ceux-ci, les plus cruciaux ont, bien sûr, été ceux qui étaient susceptibles d'augmenter la productivité agropastorale. Son niveau doit être suffisant pour entretenir des agglomérations dont nombre d'habitants ne se livre plus à un

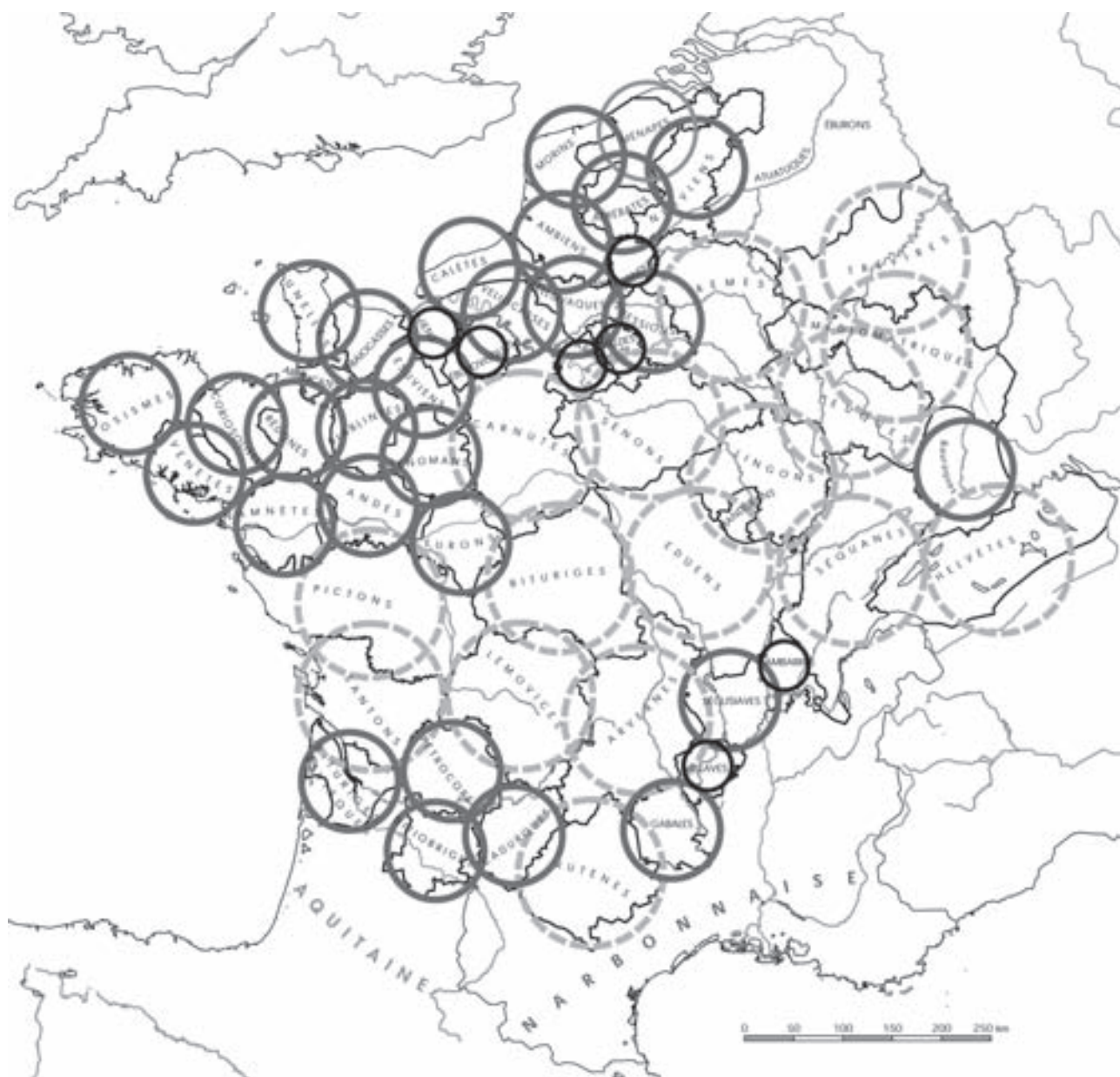

Figure 6. Carte des *civitates* gauloises du LT D avec une schématisation de leur échelle d'intégration politique en trois classes de rayonnement territorial ; en gris clair : cercle de 25 à 30 km de rayon, en gris foncé : cercle d'environ 50 km de rayon, en noir : cercle de 75 km de rayon et plus (fond de carte S. Fichtl).

travail de production alimentaire. Il ne l'était peut-être pas lors de la tentative d'urbanisation avortée du milieu du IIe millénaire av. J.-C., ce qui expliquerait en partie son caractère éphémère. La croissance spectaculaire de la production sidérurgique, qui a permis de transformer l'outillage agricole et de le rendre accessible à tous les exploitants, a très probablement fourni les moyens du développement urbain et étatique ultérieur. Cela implique de corriger certaines conclusions de la précieuse « *Histoire des agricultures du monde. Du néolithique à la crise contemporaine* » de M. Mazoyer et L. Roudart (1997). Outre qu'elles les conduisent à faire durer beaucoup trop longtemps les systèmes de cultures sur abattis-brûlis, les

sources archéologiques sur lesquelles ils se fondent leur font passer sous silence la généralisation du soc d'araire et de la faux en fer dès le IIIe s. av. J.-C. Ils ne perçoivent pas de la sorte qu'entre les systèmes à jachère et culture attelée légère et ceux à jachère et culture attelée lourde, une étape de développement fondamentale a entraîné des changements sociaux de grande ampleur. Ils ont qualifié de « révolution agricole du Moyen Âge » l'adoption de la charrue considérée comme l'attribut le plus significatif de la culture attelée lourde. Il y a tout lieu de penser que l'outillage agricole en fer avait déjà créé les conditions d'une révolution intermédiaire de l'économie agraire au début du dernier quart du Ier millénaire av. J.-C.

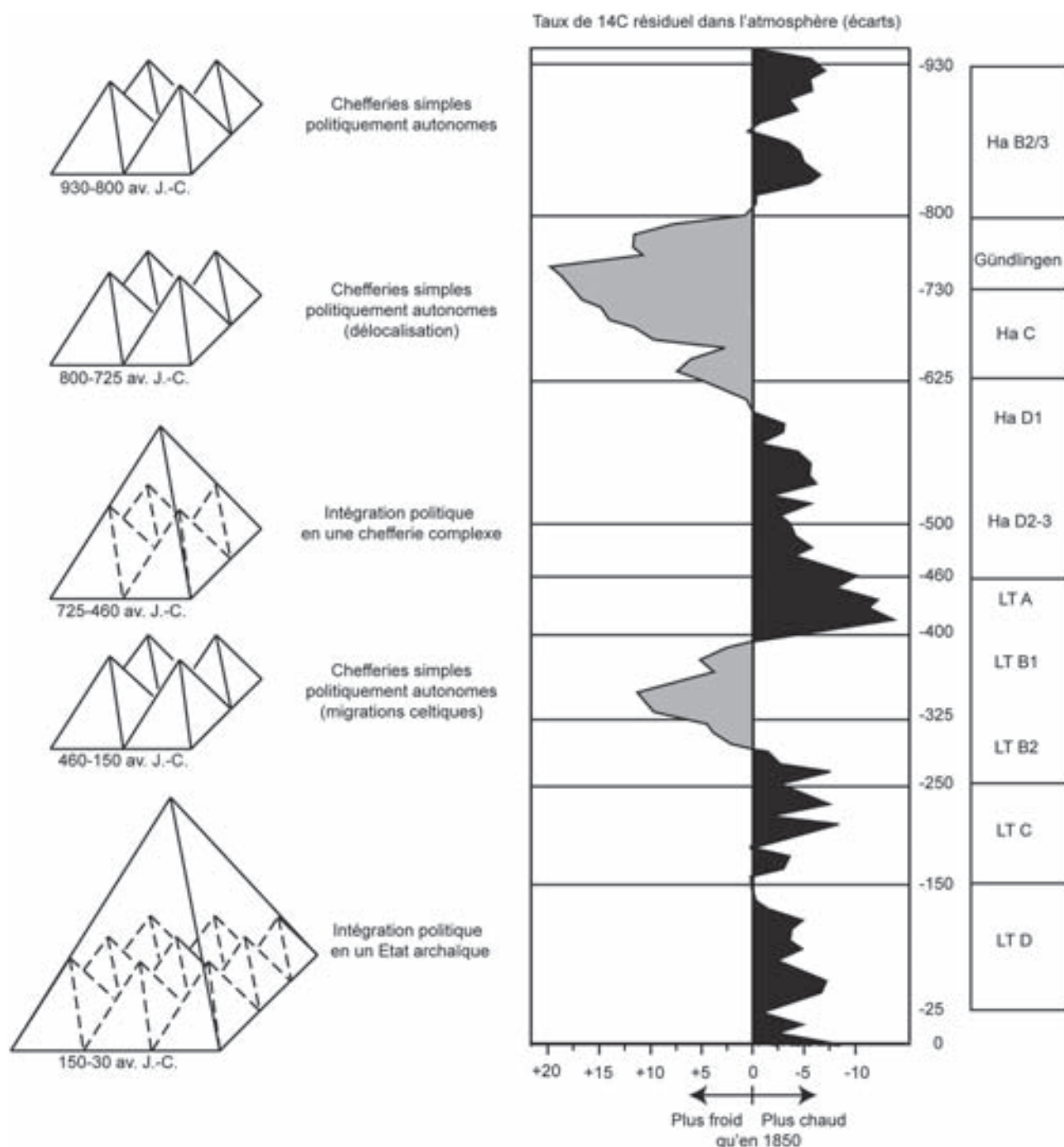

Figure 7. Évolution comparée de l'échelle d'intégration politique – chaque unité politique autonome (traits pleins) ou intégrée (tirets) étant représentée sous une forme pyramidale – et du taux de 14C résiduel dans l'atmosphère bien corrélé avec les oscillations climatiques.

7. Conclusions

Cinq points saillants peuvent être soulignés en guise de conclusion. Tout d'abord et d'une façon générale, il se confirme que les sociétés protohistoriques ont été plus complexes que prévu aux plans économique, mais aussi politique et que leur évolution en dents de scie correspond à une norme de l'histoire universelle comme l'avait parfaitement vu l'anthropologue néo-évolutionniste J. Steward

avec ses conceptions de *multilinear evolution* et de *cultural ecology* (Steward 1955). Ensuite, Il se produit bien aux VIIIe et VIIe s. av. J.-C. une rupture évolutive, marquée par une délocalisation de nombreux établissements de haut niveau, mais malgré une documentation encore trop rare, il semble que le module d'intégration politique n'ait pas changé après le Ha B2/3. Il a en revanche connu une forte croissance, en particulier au sud-ouest de la zone nord-alpine durant le Ha D, à partir de la fin du VIIe s. av. J.-C. Le modèle des

« résidences princières » se trouve en effet validé dans ses grandes lignes ; certaines « résidences princières » se sont même révélées beaucoup plus grosses que prévu, bien qu'elles ne soient pas parvenues au stade urbain. On note une régression de la complexité sociale à partir du milieu du Ve s. av. J.-C., dont les causes demeurent mal élucidées. Une reprise de la complexification politique s'opère à partir du IIIe s. av. J.-C. sur des bases économiques plus solides qui conduisent à une nouvelle croissance de l'échelle d'intégration selon un processus de fédérations instables de *pagi* permettant l'éclosion de ce que César a nommé des *civitates*, c'est à dire des Etats archaïques dont ceux du nord-ouest des Gaules ont atteint la dimension territoriale des principautés antérieures de quatre siècles, alors que ceux, situés plus au sud-est et plus près du monde romain ont atteint des dimensions territoriales nettement plus vastes.

Bibliographie

- BAUVAIS, S., FLUZIN, P. :
2007. " Réflexion sur l'organisation technico-sociale des activités de forge à La Tène finale dans l'Aisne (02) ", *Revue d'Archéométrie*, 30.
- BILLAUD, Y., MARGUET, A. :
1991. " Le Site Bronze final de Tougues à Chens-sur-Léman (Haute-Savoie). Stratigraphie, datations absolues et typologie ", *Pré-Protohistoire*, 116e Congrès national des Sociétés savantes, Chambéry, CTHS, 311-347.
- BRUN, P. :
1993. " La complexification sociale en Europe moyenne pendant l'âge du Fer : essai de modélisation ", Daubigny, A. (dir.) *Fonctionnement social de l'âge du Fer : opérateurs et hypothèses pour la France*, Actes de la Table ronde de Lons-le-Saunier, 24-26 Oct. 1990. Cercle Girardot, Lons-le-Saulnier, 275-290.
1995a. " From Chieftdom to State Organization in Celtic Europe ", Arnold, B., Gibson, B. (dir.), *Celtic Chieftdom, Celtic State Symposium*. Cambridge University Press, Cambridge, 13-25.
1995b. " Oppida and social 'complexification' in France ", Hill, J. D., Cumberpatch, C. G. (eds.), *Different Iron Ages: Studies on the Iron Age in Temperate Europe*. BAR International Series 602, Oxford, 121-128.
2002. " Territoires et agglomérations chez les *Suessiones* ", Garcia, D., Verdin, F. (dir.) *Territoires celtiques. Espaces ethniques et territoires des agglomérations protohistoriques d'Europe occidentale*, Actes du XXIVe colloque de l'AFEAF, Martigues, juin 2000. Errance, Paris, 306-314.
- BRUN, P., BUCHEZ, N., GAUDEFROY, S., TALON, M. (avec la collaboration de LE GOFF, I., MALRAIN, F., MATTERNE, V. :
2005. " Protohistoire ancienne en Picardie ", *La recherche archéologique en Picardie : bilans et perspectives*, Revue Archéologique de Picardie, N° 3-4, 99-126.
- BRUN, P., CHARTIER, M., PION, P.
2000. " Le processus d'urbanisation dans la vallée de l'Aisne ", Guichard, V., Sievers, S., Urban, O. H. (dir.), *Les processus d'urbanisation à l'âge du Fer*. Centre archéologique européen du Mont-Beuvray, Glux-en-Glenne, 83-96.
- BRUN, P., CHAUME, B. (dir.) :
1997. *Vix et les éphémères principautés celtiques. Les VIe-Ve siècles av. J.-C. en Europe centre-occidentale*. Actes du colloque international de Châtillon-sur-Seine, octobre 1993. Errance, Paris.
- BRUN, P., CHAUME, B. :
2013. " Une éphémère tentative d'urbanisation en Europe centre-occidentale durant les VIe et Ve siècles av. J.-C. ? " *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, T. 110, 2, 319-349.
- BRUN, P., CHAUME, B., DHENNEQUIN, L., QUILLIEC, B. :
2009. " Le passage de l'âge du Bronze à l'âge du Fer ... au fil de l'épée ", *De l'âge du Bronze à l'âge du Fer en France et en Europe occidentale (Xe-VIIe siècle av. J.-C.)*. Actes du XXXe Colloque International de l'AFEAF, mai 2006. St-Romain-en-Gal/Vienne, 477-486.
- BRUN, P., RUBY, P. :
2008. *L'âge du Fer en France. Premières villes, premiers États celtiques*. La Découverte, Paris.
- BUCHSENSCHUTZ, O., COLIN, A., FIRMIN, G. :
2000. *Le village celtique des arènes à Lévroux*. ADEL. FERAC, Tours.
- CHAUME, B., MORDANT, C. (dir.) :
2011. *Le complexe aristocratique de Vix. Nouvelles recherches sur l'habitat, le système de fortification et l'environnement du mont Lassois*. Ed. universitaires de Dijon, Dijon, 2 vol (Art, archéologie et Patrimoine).
- COLLECTIF :
2005. *Europort Vatry : les pistes de l'archéologie*. Éditions Dominique Guéniot, Langres.
- DIAMOND, J. :
2005. *Collapse. How Societies Choose to Fail or Succeed*. Viking Penguin, New York. (Trad. fr. 2006 — *Effondrement. Comment les sociétés décident de leur disparition ou de leur survie*. Gallimard, Paris).
- GOUGE, P., MORDANT, C. :
1987-1990. " Une résidence latifundiaire du Hallstatt final à Grisy-sur-Seine, La Ferme d'Isle ", *Bulletin du Groupement Archéologique de Seine-et-Marne*, 28-31.
- HÄRKE, H. :
1983. " Höhensiedlungen im Westhallstattkreis. Ein Diskussionsbeitrag " *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 13, 4, 461-477.
1989. " Transformation or collapse. Bronze Age to Iron Age settlement in West Central Europe ", Stig Sørensen, M. L., Thomas, R. (ed.) *The Bronze Age - Iron Age Transition in Europe, Aspects of continuity and change in European*

societies c. 1200 to 500 B.C. BAR International Series, 483, Oxford, 184-203.

HOLZER, V. :

2009. " Roseldorf. Interdisziplinäre Forschungen zur grössten keltischen Zentralsiedlung Österreichs ", *Schriftenreihe der Forschung im Verbund* 102, Wien.

JAHIER, I. :

2011. *L'enceinte des premier et second âges du Fer de La Fosse Touzé (Courcelles-sur-Mer, Calvados). Entre résidence aristocratique et place de collecte monumentale*. Documents d'archéologie française, n° 104. Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris.

JOHNSON, A. W., EARLE, T. :

1987. *The Evolution of Human Societies*. Stanford University Press, Stanford.

KRISTIANSEN, K. :

1978. " The consumption of wealth in Bronze Age Denmark. A study in the dynamics of economic processes in tribe societies ", Kristiansen, K., Paludan-Muller, C. (ed.) *New directions of economic processes in tribe societies*. National Museum Press, Copenhagen, 158-191.

LANGLOIS, J.-Y. :

2008. " Le minerai de fer et son extraction de la Protohistoire au XIXe siècle dans l'ouest de la France. Présentation des quatre mines fouillées sur le tracé de l'A2 ", *Archéopages*, 22, 24-27.

LEPAUMIER, H., SAN JUAN, G. :

2004. " L'éperon barré de La Campagne à Basly (Calvados). Etude préliminaire : la céramique du 1er âge du Fer ", *Bulletin de l'Association française pour l'étude de l'âge du Fer*, 22, 25-27.

MALRAIN, F., MATTERNE, V., MÉNIEL, P. :

2002. *Les paysans gaulois (IIIe siècle – 52 av. J.-C.)*. Éditions Errance – Inrap, Paris.

MARCUS, J. :

1998. " The Peaks and Valleys of Ancient States: An Extension of the Dynamic Model ", Feinman, G.M., Marcus, J. (eds.), *Archaic States*. School of American Research Press, Santa Fe, 59-94.

MATTERNE, V. :

2001. *Agriculture et alimentation végétale durant l'âge du Fer et l'époque gallo-romaine en France septentrionale*. Éditions Monique Mergoil, Montagnac.

MAZOYER, M., ROUDART, L. :

1997. *Histoire des agricultures du monde. Du néolithique à la crise contemporaine*. Seuil, Paris.

METZLER, J. :

2008. " Du Titelberg à Trèves. De l'oppidum gaulois à la ville romaine ", *Topographie sacrée et rituels. Le cas d'Aventicum, capitale des Hekètes*. Actes du colloque international d'Avenches, 2-4 novembre 2006. *Archéologie suisse*, 155-165 (*Antiqua*, 43).

NILLESSE, O. :

2009. " Activités, métiers, vie quotidienne dans les établissements ruraux de l'Ouest de la France à travers l'instrumentum (Hallstatt D/début du Haut-Empire) ", *Habitats et paysages ruraux en Gaule et regards sur d'autres régions du monde celtique*, Actes du XXXIe colloque de l'AFEAF, Association des Publications chauvinoises, *Mémoire XXXV*, 254-261.

PARE, C. :

1991. *Swords, Wagon-graves, and the Beginning of the Early Iron Age in Central Europe*. Philipps-Universität, Marburg.

PERE-NOGUES, S. :

2013. " Aux limites de l'interprétation : mercenariat et mobilité au second âge du Fer ", Colin, A., Verdin, F. (dir.) *L'âge du Fer en Aquitaine et sur ses marges. Mobilité des hommes, diffusion des idées, circulation des biens dans l'espace européen à l'âge du Fer, 35e colloque international de l'AFEAF, Bordeaux, 2-5 juin 2011*, Bordeaux 2013 (*Aquitania suppl.* 30).

ROYMANS, N. :

1991. " Late Urnfield Societies in the Northwest European Plain and the expanding networks of Central European Hallstatt Groups ", Roymans, N., Theuws, F. (ed.), *Images of the past. Studies on ancient Societies in Northwestern Europe. Studies in Prae- and Protohistory*, 7, Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie, Amsterdam, 9-89.

SALAC, V. :

1990. " Zu Untersuchungen über ein latènezeitliches (LT C2-D1). Produktions und Distributionszentrum in Lovosice », *Archeologické Rozhledy* 42, 609-639.

STEWART, J. H. :

1955. *Theory of Culture Change*. University of Illinois Press, Urbana.

TESTART, A. :

2005. *Eléments de classification des sociétés*. Errance, Paris.

Le pouvoir des chefs en Gaule méridionale protohistorique : entre onomastique, textes antiques et conquête romaine

Michel Bats

Résumé

Dans le cadre de l'expression du pouvoir des chefs de la Celtique méditerranéenne protohistorique, l'exploration de l'onomastique met en avant deux figures symboliques emblématiques : le chef, fort au combat, comme rempart, protection de son peuple, et le chef comme source de vie, garant de fécondité et de richesse. On tente aussi à travers le vocabulaire des textes antiques (*dunastês, hêgêmôn, princeps, dux*, etc) de qualifier le contenu du pouvoir et de son organisation politique.

Mots clés : Celtique méditerranéenne, onomastique gauloise, ethnonyme gaulois, symbolique, chef, Salyens

Abstract

The onomastic exploration of the expression of the power of leaders in protohistoric Mediterranean Celtic reveals two emblematic, symbolic representations: on the one hand, the strong, fighting leader, protecting his people in the manner of a shield; on the other hand, the leader as the origin of life, protector of fertility and wealth. We also attempted, through the vocabulary used in antique texts, to qualify the nature of that power and of its political organization.

Keywords: Mediterranean Celtic, Gaulish onomastic, Gaulish ethnonym, symbolism, leader, Salyens

Si l'on considère que le pouvoir au sein des sociétés en général se situe dans l'articulation des sphères de l'imaginaire, du symbolique et du réel, l'archéologue du Midi, explorateur des sociétés protohistoriques, réduit à l'analyse spatiale et à l'interprétation des objets de la culture matérielle, qu'ils soient ou non exprimés dans des cadres ritualisés, a fait souvent appel aux catégories anthropologiques pour essayer de comprendre et de faire comprendre la réalité, l'évolution ou l'histoire de ces sociétés. Il est cependant une source d'information qui a été sans doute trop abandonnée, celle qui se fonde sur la vision des détenteurs de l'écriture, grecs et latins, comme spectateurs, partenaires ou conquérants, et interprètes de ces sociétés; en les qualifiant à travers leurs propres catégories, ils fournissent des clés peut-être aussi importantes que les clés anthropologiques. D'autant plus que ces sociétés, elles-mêmes longtemps privées de ce mode privilégié d'expression et de communication, en ont utilisé d'autres (par exemple, des images) et ont fini par s'en emparer pour exprimer des revendications sociales et politiques. Et on n'oubliera pas l'apport de l'ethnonymie et de l'onomastique susceptibles de recouvrir des qualifications symboliques.

1. Un aspect de l'imaginaire du pouvoir : l'onomastique des chefs

« Par chance, la nomination gauloise est de nature descriptive et qualifiante, c'est-à-dire que les noms propres voulaient dire quelque chose et le sens en était immédiatement perçu par les locuteurs d'un groupe linguistique donné [Le nom est] un idionyme décrivant les qualités réelles ou attendues de son possesseur, en général sous forme d'un composé nominal à deux ou trois membres » dont on peut restituer le sens par l'analyse morphologique et étymologique (Delamarre 2007, 5). D. E. Evans distingue des noms à un seul élément et des noms composés, ces derniers étant généralement un signe de distinction sociale (1967, 41-42).

1.1. L'apport des textes

Pour la période retenue, les textes antiques donnent quelques noms de chefs, en particulier en liaison avec l'installation des Phocéens à Marseille.

On connaît bien les récits d'Aristote (*ap.* Athénée, XIII, 576ab) et de Trogue-Pompée (*ap.* Justin, XLIII) qui s'entrecroisent. Chez Aristote, le roi nain Nanos (avec un seul n) est logiquement le père de Petta – la Petite –, tandis que pour Trogue-Pompée, Nannos (avec deux n) est le Nain qui a pour fille une Aigle, Gyptis, sans doute parce que, selon cet auteur, elle va se joindre à un “Prince” grec, Protis¹. La

¹ Selon Chantraine (*DELG*, s.v.), les deux graphies de *Nanos* sont attestées, celle avec un seul n étant la plus ancienne; il est vraisemblable que le terme ait en gaulois le même sens qu'en grec (comme en latin ou en irlandais). Le sens de Petta se déduit de l'hypocoristique Pettidia, “la Petiotte”, que l'on retrouve aussi dans le masculin Petto (cf. Degraive 1998, s.v. *Petsi-/*Petja ; Delamarre 2007, s.v. Pettidia) ; pour rester sérieux, la Petite pourrait avoir un sens affectueux autant que métrique. Gyptis a été mis en relation avec le grec *gypos*, oiseau de proie, vautour, et avec le gallois *gwalch*, et le latin *falco*, faucon.

Figure 1. Moulage et décor restitué de la statue de personnage “accroupi” de Glanum (inv. 6976) (H. conservée : 80 cm) (Photo Musée de Bibracte).

version d'Aristote est toujours dans la même logique idéologique : le nom de l'élu de la Petite est celui du “Bon hôte” (ou du “Bon étranger”), Euxénos, et Protis est le nom du premier-né de la rencontre, symbole, en somme, de l'issue favorable de la rencontre Grecs/Gaulois et du passage de pouvoir pacifique sur le sol gaulois. Le Voconce Trogue-Pompée, en revanche, avait à cœur de justifier la collaboration de son grand-père et de son père avec les conquérants romains (Pompée, puis César) qui ont été distingués dans le cadre d'une entente interculturelle de type aristocratique.

Les successeurs de Nanos se retrouvent chez Trogue-Pompée. Il y a d'abord le fils de Nanos, Comanos ; il est affublé d'un nom constitué d'un préfixe *co-*, fréquent dans l'onomastique gauloise pour signaler la participation, la connexion, et d'un thème *manos*, ‘bon’ (cf. latin *manus*), d'où le sens de “Très bon”, ou “Également bon”. Plus tard, l'un des chefs gaulois qui se liguent contre Marseille porte le nom de Catumandus. Composé de deux termes, *catu-*, ‘combat, bataille’ et *mandu-*, ‘poney, petit cheval’, ce chef pourrait avoir choisi de s'appeler “Petit cheval de combat” ou “Celui qui se préoccupe de combat”.

En dehors de cet épisode, on trouve, chez Tite-Live, deux circonstances et idionymes susceptibles d'alimenter notre recherche.

Au moment du passage des Alpes par Hannibal, ce dernier est sollicité pour départager deux frères qui se disputaient le trône chez les Allobroges (T-L, XXI, 31, 6). L'aîné, qui sera choisi, porte le nom de Brancus (ou Branchus), nom associé au gaulois *branca*, "patte, griffe d'animal féroce", référence qui convient bien à un futur chef et qui le désignait déjà comme logique vainqueur, d'autant plus qu'en tant qu'aîné, il possédait aussi la légitimité.

Le deuxième témoignage se trouve dans les *Abrégés* de Tite-Live (*Per.*, 61) au moment des campagnes de Cn. Domitius en Gaule et de sa victoire sur les Allobroges : « si on leur avait fait la guerre, c'est parce qu'ils avaient recueilli Toutomotulus, roi des Salluviens, en fuite » (trad. P. Jal). Dans son dictionnaire de la langue gauloise, X. Delamarre (2001, s.v. *moto-*, "membre viril" > "homme") explicite ainsi le nom du roi salyen : « *Tuto-* *motulus* avec *tuto-* = viril. *toth* "sexe féminin", appellatif gaillard, 'au bonheur des dames' en version adoucie, littéralement 'doté d'un *moto-* pour les *tuto-*' (litt. 'Bite-à-con') ». Une telle interprétation triviale moderniste me semble relever du contresens historique, d'autant plus que les manuscrits des *Abrégés* donnent aussi la variante Teutomotulus. Or que ce soit sous la forme *teuto-*, *touto-*, *toto-* et *tuto-*, il s'agit d'un des éléments les plus fréquents de l'onomastique gauloise et son sens est celui de "peuple, tribu, cité, territoire" (Evans 1967, 266-268), tandis que l'élément final *-ollo*, 'grand', complète l'importance du *moto-* comme symbole visible. Teutomotulus devient alors "le grand Membre viril, le grand Homme, le grand Héros, de la tribu (ou du peuple)". On est aussitôt renvoyé ici à une statue de Glanum contemporaine (IIIe-IIe s. av. J.-C.) d'un personnage accroupi, vêtu d'une tunique ouverte entre les jambes pour laisser apparaître le sexe (fig. 1). Nouvelle et unique représentation d'une idéologie largement illustrée par la fréquence de la représentation ithyphallique dans l'art hallstattien (Bonenfant, Guillaumet, Boyer 1998), dont le guerrier debout d'Hirschlanden, du début du Ve s. av. J.-C., constitue l'exemple le plus emblématique.

1.2. Les monnaies

Au IIe s. av. J.-C., quelques peuples gaulois méridionaux frappent monnaie de bronze à légende grecque à l'imitation de Marseille. Les plus expressifs, pour notre propos, sont deux séries du Languedoc occidental :

- des chefs gaulois de la région de Béziers, qui y inscrivent leurs noms, à un ou plusieurs éléments, et se déclarent "rois" avec le terme grec de *basileus*. Leur chronologie respective est impossible à préciser, en dehors du fait que tous les grands bronzes proposent au revers le thème du lion bondissant des drachmes massaliètes ; seul un moyen bronze du roi Kaiantolos propose l'image d'un sanglier. On en donnera donc une liste sans implication chronologique :

Amutos : "l'Aimé"

Bitoukos : "le Vivant" (de *bitu-*, monde, vie)

Bitouiotouos : "Nourriture de vie – ou du monde" (cf. Bituitos, *rex Arvernorum*, selon les *Fasti* et Tite-Live, *Per.* 61) (fig. 2)

Figure 2. Monnaie de Bitouiotouos. Droit : Tête virile à droite. Revers : Lion courant à droite ; dessous, légende BITOYIOTOYOS/BACIAEYC (Photo BnF2415).

Figure 3. Monnaie de Kaiantolos. Droit : tête virile à droite. Revers : Lion courant à droite ; dessous, légende KAIAHTOLOS/BACIA[EQΣ] (D'après de la Tour 1892).

Figure 4. Monnaie de Bôkios. Droit : tête virile à droite coiffée d'un casque ailé ; devant, légende BOKIOS. Revers : Trépied votif soutenant une urne ; légende verticale, à gauche, AONTIOCTA ; à droite, AHTON (D'après de la Tour 1892).

Kaiantolos : "Grand Rempart" (fig. 3)

Rigantikos : "Qui n'est pas fils de roi" ?

- des chefs qui se rattachent au peuple des Longostalètes (autour d'Ensérune ?), exprimé par un génitif pluriel sur le mode des Massaliètes ; ces grands bronzes présentent au revers un trépied emprunté aux grands bronzes de Marseille dont la frappe débute vers la fin du IIIe s. et cesse après le premier tiers du IIe s. :

Bôkios : = bogios, "Pourfendeur" (fig. 4)

Loukotiknos : idionyme en forme de patronyme à suffixe *-iknos*, "Fils de Loukotos", c'est-à-dire "Fils

de Souris”, peut-être d’un dieu-souris ? Cf. Loukotkia, nom de Lutèce chez Strabon.

1.3. Onomastique et gallo-grec

Sans prétendre que l’écriture soit le seul fait des élites, on peut penser qu’en fonction de la qualité du support, il pourrait s’agir de notables, plutôt que de chefs, la plupart se situant à la fin du IIe et au Ier s. av. J.-C. dans le cadre de la province romaine de Transalpine. Pour le dire en clair, on ne peut pas assimiler simple graffiti sur vaisselle et inscription de dédicace ou stèle sur pierre.

Dans ce dernier modèle, je ne retiendrai que deux exemples de noms composés contenant l’élément *-rix*, roi, pris volontairement chez les Cavares, ethnonyme gaulois par lequel ils se désignent eux-mêmes comme les “Héros”, les “Champions”, les “Plus Forts”.

À Cavaillon², le sol d’argile pure de la pièce d’une maison de la première moitié du Ier s. av. J.-C. était incrusté de petits cailloux blancs réalisant, sur 11 m², un décor de motifs géométriques incorporant une inscription en gallo-grec sur 6 lignes. Les trois premières lignes présentent un nom complet, nom individuel et patronyme en *-io-* : [I]ouinkorix [V]eltuoselios. Iouinkorix est un composé de *Iouinko-*, “jeune” et *-rix*, “roi” (fig. 5).

À L’Isle-sur-la-Sorgue³, une stèle funéraire en forme de colonne de 1,33 m de haut, supportant à l’origine un chapiteau, porte l’inscription “Pour Adgennorix, fils de Veretomarus”, soit, en traduction étymologique : « Pour “Super descendant de roi”, fils de “Grand secours” » (fig. 6).

Les linguistes et historiens se sont interrogés sur le sens à donner à ces noms “parlant” à partir du moment où l’administration romaine aurait dû reléguer comme souvenir du passé ces velléités d’affirmer sa différence : mais c’était sans tenir compte de la complicité entre élites !

C’est ce qui explique, à l’évidence, la persistance des dénominations à caractère honorifique dans les sociétés gauloises du sud : ainsi le suffixe *-rix* prend, de titre principal à l’origine, une fonction intensive et/ou adjectivale, comparable à l’élément *-maros*, “grand”, signifiant “riche en, pourvu de”⁴. D’où un sens différent selon les régions gauloises et les chronologies. Ainsi, le nom Iouinkorix de Cavaillon était déjà connu sous la forme Ioincorix, à une date plus tardive, en Germanie, sur une inscription sur pierre (*CIL*, XIII, 11689) et comme marque de potier (*Osw.* 146). “Dissolution de la tradition institutionnelle et linguistique de la Gaule après le conquête ou processus classique de délexicalisation d’un élément de nom composé” ?⁵ En tout cas, l’élément *rix* est alors devenu l’élément le plus fréquent des noms composés gaulois, en général comme suffixe.

En résumé, l’exploration de l’onomastique des chefs de la Celtique méditerranéenne met en avant deux figures symboliques emblématiques : le chef, fort au combat, comme

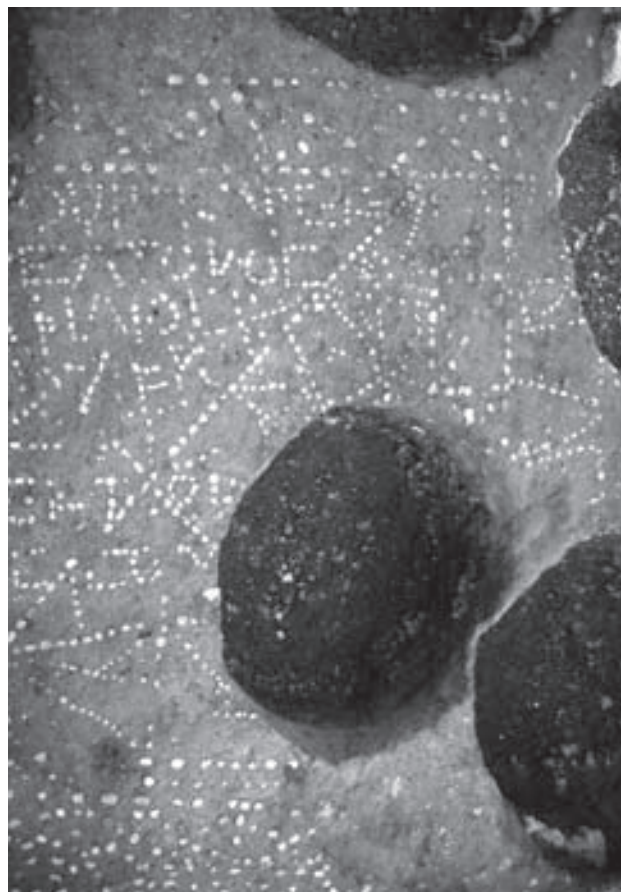

Figure 5. Sol antique avec inscription et silos médiévaux de Cavaillon (Photo J.-J. Dufraigne, SADVaucluse).

rempart, protection de son peuple, et le chef comme source de vie, garant de fécondité et de richesse.

2. Le vocabulaire fonctionnel du chef

Les termes utilisés par les auteurs antiques permettent-ils de mieux comprendre leur statut et leur fonction au sein de leur tribu ou de leur peuple ?⁶

Chez Trogue-Pompée/Justin, à propos des Ségobriges, dans les premiers temps de Marseille : Nannos est *rex Segobrigiorum* – parallèlement, il est qualifié par Aristote de *basileus* ; son fils Comanus, lui aussi qualifié de *rex*, se voit interpellé par un subalterne, *quodam regulo*, “un certain *regulus*” ; en 386, le roi des Ségobriges, Catumandus, qui souhaite intervenir contre Marseille, est qualifié de *regulus*, et est élu *dux* (*eligitur dux consensu omnium*), au cours d’une réunion de tous les *reguli*, pour décider de la conduite à tenir vis à vis de Marseille.

⁶ Je laisse ici de côté le *praitôr* de l’inscription gallo-grecque de Vitrolles (G-108), où M. Lejeune proposait de voir l’équivalent en grec du vergobret, ou le *praetor Volcarum* des inscriptions latines de Beaucaire et d’Avignon, dans la mesure où il s’agit vraisemblablement de fonctions à l’intérieur de la Transalpine liées à l’administration romaine (cf. *infra*).

² G556 = *EC*, XXXII-1996, 131-135.

³ G147 = *RIG I*, 181-187.

⁴ Cf. Delamarre 2007, s.v. *rix*.

⁵ Cf. Delamarre 2007, *ibid*.

Figure 6. Colonne votive d'Adgennorix de L'Isle-sur-la-Sorgue (H. conservée : 133 cm) (Photo M. Serieys, SADVaucluse).

La Gaule du Sud au moment de la deuxième guerre punique est évoquée par Polybe et Tite-Live :

- T-L, XXI, 24 : autour d'Illiberis et Ruscino, Hannibal rencontre les chefs locaux, *reguli Gallorum* ;
- T-L, XXI, 31, 6 : chez les Allobroges, deux frères se disputent le royaume, *regnum* ; Hannibal rend le pouvoir/commandement (*imperium*) à l'aîné, Brancus, suivant en cela, l'avis du sénat (*senatus*) et des chefs (*principes*) ; Polybe parle lui-aussi de *basileia* (III, 49, 8) et des *hégémonés* des différents secteurs des Allobroges (III, 50, 2 : *hoi kata méros hégèmonés tôn Allobrigôn*)
- T-L, XXVII, 36 : (en 208) des ambassadeurs de Rome viennent à Marseille pour recueillir des informations auprès des *principes Gallorum* qui sont les *hospites* des Marseillais.

Pour parler de la conquête romaine de la Transalpine, Appien (*Hist. Rom., Celtica*, XII, 1-3) raconte comment les *dunastai* des Salyens battus se réfugient chez les Allobroges ; pour le même épisode, rapporté dans l'abrégé de Tite-Live (*Per.* 61), les Salyens sont gouvernés par un roi, Teutomotulus, *Salluciorum rex*.

À ces témoignages de l'Autre ("étique"), il faut ajouter ceux du Soi ("émique"), par l'intermédiaire des légendes des monnaies du Languedoc occidental du IIe s., choisies par les chefs gaulois de la région de Béziers et du peuple des Longostalètes : tous utilisent, pour qualifier leur pouvoir, le terme de *basileus*. Mais on voit bien que cette expression

monétaire est tributaire de modèles grecs. Leur double emprunt iconographique – de la proche cité massaliète et des monarchies hellénistiques – suggère l'intervention de monétaires grecs-massaliètes, les plus proches, adaptant leur proposition de représentation d'un pouvoir, différent du modèle massaliète, et assimilé aux modèles orientaux.

On peut alors proposer une équivalence de certains termes utilisés en grec et en latin.

Grec *dunastês* : désigne chez Polybe celui qui a le pouvoir d'agir en général, notamment en parlant du pouvoir politique. Une clef est fournie par la qualification des chefs Illegètes Andobalés/Indibilis et Mandonios, *dunastai* chez Polybe (X, 35, 6), *principes* ou *reguli* chez Tite-Live (XXII, 21, 3).

Grec *hégémon* (de *hégoumai*) : désigne le chef qui marche devant, qui guide, particulièrement le chef de guerre, par exemple, pour Polybe (IX, 11, 1), les généraux carthaginois, comme pourraient l'être aussi les *hégémonés* des Allobroges, au cours de la guerre entre les deux prétendants au trône, chez Polybe, par rapport aux principes du sénat mentionnés par Tite-Live. L'équivalent latin est le calque exact du grec, *dux* (de *ducere*) (Cf. *supra*, Catumandus, roi des Ségobriges, élu comme *dux*, pour attaquer Marseille, ou Viriathe, *dux* des Lusitaniens, bien que *non iudicio populi electum*, selon Justin, XLIV, II, 7).

3. Chefs et peuples : l'organisation territoriale du pouvoir

3.1. Ethnonymie

Comme les noms de personnes, les noms des peuples gaulois sont parlants. Le problème est de savoir s'ils appartiennent à leur propre dénomination ou s'ils existent en fonction des autres et notamment en relation avec l'administration romaine qui les a territorialisés : sauf exception, leurs noms nous sont parvenus par l'intermédiaire des mêmes sources administratives ou littéraires.

Au titre des exceptions figure en premier celle des Longostalètes de la région de Béziers qui ont inscrit leur ethnonyme sur des monnaies avant la conquête romaine de la Transalpine. Malheureusement, le sens de leur nom n'est pas évident. On a le choix entre deux étymologies, "ceux qui sont à l'arrière des navires" (Delamarre 2007, 175) ou "ceux qui sont derrière les marais" (Lacroix 2003), plus en accord avec la topographie.

Les Ségobriges occupent "le pays de la victoire" et les Cavares sont "les héros", "les champions". Les Volques se qualifient de "peuple" par excellence, ou de "faucons". Les Tecto-sages sont "ceux qui sont en quête de possessions" ou "qui cherchent un toit", tandis que les Aré-co-miques sont "ceux qui habitent ensemble devant". Les Allo-briges/Allo-broges, dont le nom apparaît pour la première fois chez Polybe, c'est-à-dire avant la conquête romaine, portent un hétéronyme donné par leurs voisins qui les nomment "ceux d'un autre pays".

3.2. Chefs de guerre et organisation politique

Lorsqu'ils évoquent la période qui nous intéresse ici, les textes antiques le font le plus souvent pour parler de

situations d'affrontements avec les Gaulois du Midi.

Pour le Ier siècle avant et après J.-C., on connaît une quantité de noms de peuples de la province de Narbonnaise ; encore ignorons-nous les 876 oppida nommés sur le trophée de Pompée, entre les Alpes et l'Hispania Ulterior ! Rien d'étonnant donc que l'on ait proposé que ces peuples pouvaient se regrouper au sein de confédérations : G. Barrauol (1969) l'a fait pour les Salyens, les Voconces, les Volques ou les Cavares. Mais, pour qu'il y ait confédération, il faut un regroupement de cités ou de peuples autonomes et qu'il possède une organisation, des institutions.

Prenons l'exemple des Salyens. G. Barrauol a déduit l'existence d'une confédération salyenne en incluant dans le vaste territoire défini par Strabon les peuples signalés par Pline l'Ancien.

La question est donc : sous l'ethnonyme des Salyens trouve-t-on une organisation de peuples autonomes liés entre eux par des institutions fédérales (comme les États-Unis d'Amérique ou la Confédération helvétique) ou un territoire subdivisé en districts (comme la France et ses départements), mais avec aussi un pouvoir central ?

Il y a en fait un passage de Strabon (IV, 6, 3) qui ouvre sur une telle possibilité : les Salyens occupent « les régions de plaine jusqu'à Luério et jusqu'au Rhône, où, divisés en dix parties, ils équipaient des troupes non seulement d'infanterie, mais aussi de cavalerie ». On est donc en droit de penser à une entité organisée politiquement en vue d'opérations militaires dont les plus vraisemblables concernent la période de conquête de la Transalpine. Or, en 123 av. J.-C., après les campagnes de C. Sextius Calvinus contre les Salyens aux abords de la future Aquae Sextiae, leur roi Teutomotulus se réfugie, selon Tite-Live, chez les Allobroges, et, selon Appien, ce sont les chefs (*dunastai*) des Salyens qui y trouvent refuge. Information ambiguë, car deux interprétations possibles :

- le roi est l'équivalent du *vergobret* des Héduens, magistrat suprême élu chaque année et flanqué d'une assemblée des grands que César (VII, 32) nomme *senatus*.
- le roi est un chef de guerre, élu exceptionnellement pour faire face à une situation précise selon le modèle germain (cf. César, VI, 23, à propos des Germains qui élisent des magistrats pour conduire les guerres alors qu'en temps de paix il n'y a pas de magistrat commun et le pouvoir appartient aux « *principes regionum atque pagorum* ») qui est aussi la situation décrite par Tite-Live chez les Allobroges où Hannibal soutient le candidat en suivant l'avis du sénat et des *principes* – « *sententia senatus principumque* ».

Cette dernière interprétation, à vocation militaire et exceptionnelle, qui permet d'associer roi et dynastes, aujourd'hui, ma préférence⁷. Mais elle ne permet pas de choisir entre une organisation "fédérale" ou "départemen-

tales" de l'ensemble, au sens moderne...

Il y a un autre secteur de Gaule méridionale qui interpelle sur son organisation politique, c'est celui occupé par les Volques Arécomiques. Ici encore notre source est Strabon (IV, 1, 12) : « La métropole des Arécomiques est Nîmes, de beaucoup inférieure à Narbonne pour la foule des étrangers et des commerçants, mais bien supérieure pour celle des citoyens ; elle contrôle, en effet, 24 *kômai* (habitats ?) de gens de même ethnie qui se distinguent par leur population florissante, qui lui sont rattachées (*συγγελοῦσας εἰς αὐτήν*) et qui possèdent aussi ce qu'on appelle le *Latium* (le droit latin) de sorte que ceux qui ont été jugés dignes d'exercer l'édilité et la questure à Nîmes deviennent citoyens romains ; en vertu de quoi, ce peuple n'est pas sous le pouvoir des gouverneurs envoyés par Rome ». On est clairement dans le cadre de l'administration romaine de la Transalpine et Pline propose, d'ailleurs, le même cadre. Mais, à la lumière de la pratique empiriste du conquérant romain, il est logique de se demander s'il n'a pas pris en compte l'organisation antérieure qui prévalait au moment de la conquête. On peut, alors, s'interroger sur la reprise d'une organisation déjà existante avec un magistrat fédéral qualifié, à ce moment-là, par le conquérant, de *praetor Volcarum*, vraisemblable héritier d'un magistrat commun antérieur. Encore une possible confédération gauloise pré-romaine.

Bibliographie

BARRUOL, G. :

1969. *Les peuples préromains du Sud-Est de la Gaule. Étude de géographie historique*, Paris, (Suppl. 1 à la RANarb).

BONENFANT, P., GUILLAUMET, J.-P., BOYER, Fr. :

1998. *La statuaire anthropomorphe du premier âge du Fer*, Besançon.

DEGRAVE, J. :

1998. *Lexique gaulois. Recueil de mots attestés, transmis ou restitués et de leurs interprétations*, Bruxelles.

DELAMARRE, X. :

2001. *Dictionnaire de la langue gauloise*, Paris.
2007. *Noms de personnes celtiques dans l'épigraphie classique*, Paris.

EVANS, D. E. :

1967. *Gaulish Personal Names. A study of some Continental Celtic Formations*, Oxford.

LACROIX, J. :

2003. *Les noms d'origine gauloise, la Gaule des combats*, Paris.

TOUR, H. DE LA :

1892. *Atlas des monnaies gauloises*, Paris.

VERDIN, Fl. :

1998. "Du territoire salyen à la cité d'époque romaine", Gros, P., *Villes et campagnes en Gaule romaine*, Actes du 120e congrès nat. soc. hist. scient., Aix-en-Provence, 1995, Paris, 89-103.

⁷ Fl. Verdin (1998, 97) avait envisagé « une organisation de type essentiellement militaire mise en place pour faire face à un adversaire commun, en l'occurrence Marseille alliée à Rome, dont l'existence aurait été éphémère » et se serait surimposée à l'organisation politique préexistante.

Héros, caciques et paysans armés en Languedoc et en Provence du VIIIe au IIe siècles avant J.-C.

Bernard Dedet*
Georges Marchand**

Résumé

L'examen détaillé des armes provenant des tombes, et celui de leurs représentations dans la pierre, de la fin de l'âge du Bronze à la fin du IIe s. av. J.-C., permettent de distinguer plusieurs degrés de statut pour les porteurs d'armes. La sculpture montre des personnages idéalisés, héros probables, complètement équipés, avec à la fois des armes offensives, épées, lances, et les éléments de la protection du corps, casque, cuirasse, jambières et bouclier. Les tombes, en revanche, offrent une réalité toute différente. Leur étude révèle que les armes concernent pratiquement toute la population masculine à peu près partout à partir de la fin du VIIe s. av. J.-C., et plus spécialement le long de la voie Héracléenne à partir du IVe s. av. J.-C., des hommes capables de défendre leur village et leurs biens, des paysans armés faisant en quelque sorte office de milice locale. En effet la grande majorité de ces défunts est équipée seulement d'armes offensives, et avant le IIIe s. av. J.-C. le défensif n'affecte que quelques rares individus. Les sépultures incluant à la fois le défensif et l'offensif, et pour la plupart d'entre elles plusieurs armes offensives, sont aussi les mieux fournies en objets personnels et éléments du banquet. On peut voir là transparaître des caciques, dont certains pourraient correspondre aux personnages représentés avec leur armement complet, dans la pierre des sanctuaires et autres lieux, s'inscrivant dans un registre symbolique, plus ou moins réaliste, où le défunt est en quelque sorte héroïsé et glorifié.

Mots-clés : sculptures, tombes, armes offensives, armes défensives, héros, caciques, paysans armés, Protohistoire, Languedoc, Provence

Abstract

A detailed examination of the weapons discovered in the graves, and that of their sculptured and carved representations in stone, ranging from the end of the Bronze Age to the end of the 2nd century BC, allows us to perceive the existence of several degrees of status among arm-bearers. On the one hand, the sculptures depict idealized warriors, probably heroes, fully equipped with offensive weapons: swords and spears; but also with elements of body protection: helmet, breastplate, greaves and shield. The tombs, on the other hand, unveil another picture, totally different and more realistic. Their study reveals that such weapons were used by practically all the male population everywhere, as of the end of the 7th century, and more particularly, along the Heracleian Way, from the 4th century on. These men were capable of defending their village and property; in fact, they were armed peasants serving as a kind of local militia. The vast majority of the deceased were equipped solely with offensive arms, because prior to the 3rd century only a few rare individuals used defensive armour. The graves holding both offensive and defensive weapons – many of which included several offensive arms – were those best furnished with personal belongings and banqueting elements. Through these clues we can discern the existence of a ruling class of prominent individuals. Some of them could very well be the warriors represented in full armour that were sculptured in stone, more or less realistically, and have been found in shrines and other places, as part of a symbolic record where the deceased person is to some extent depicted as a heroic character and glorified as such. (Translation: Doris Huser)

Keywords : sculpture, graves, offensive weapons, defensive weapons, heroes, caciques, armed peasants, Bronze age, Iron age, Languedoc, Provence

* Directeur de recherche au CNRS, UMR 5140, Montpellier-Lattes.

** Chercheur associé au CNRS, UMR 5140, Montpellier-Lattes et UMR 7298, LA3M, Aix-en-Provence.

1. Présentation

L'armement est souvent considéré comme un symbole de puissance et l'expression d'un statut social éminent. L'individu qui en emporte des éléments en sa tombe est fréquemment perçu comme ayant fait partie, de son vivant, d'une classe dominante, voire d'une aristocratie guerrière. Mais cette corrélation entre puissance de l'arme et, en miroir, élite sociale est-elle systématique ? En examinant en détail la documentation languedocienne et provençale entre la fin de l'Âge du Bronze jusqu'à la veille de la conquête romaine de la Narbonnaise, en 121-118 av. J.-C., ne peut-on distinguer divers degrés de statut dans ces porteurs d'arme ? Il convient de prendre en compte aussi bien les armes offensives que les armes défensives, c'est à dire les éléments de protection et de revêtement du corps, car on peut s'interroger aussi sur la signification de leur association éventuelle.

Pour la période prise en compte, la documentation concernant ces armes est particulièrement abondante dans ce champ d'étude, Languedoc et Provence. Ce sont d'abord les pièces isolées, rangées ou perdues, celles aussi placées dans un lieu symbolique (Dedet, Marchand à paraître). Mais, plus éloquentes certainement sont les armes des représentations figurées et, plus encore, celles qui sont reliées directement à des individus par le moyen de la tombe. On s'attachera ici uniquement à ces deux dernières sources. Pour cela, on ne peut éviter le risque apparent de déshumaniser le sujet par une comptabilité stricte et quelque peu désincarnée des documents ; mais cette comptabilité est en fait indispensable pour tendre vers une certaine fiabilité, au peu plus près des réalités humaines de l'époque.

Notre démarche est régressive. Le point de départ sera le second Âge du Fer, du début du Ve au IIe s. av. J.-C., car la documentation y est peut-être la plus stéréotypée, et donc la mieux saisissable, avec d'un côté de rares personnages armés sculptés dans des sanctuaires, et communément considérés actuellement comme des héros (Benoit 1969 ; Salviat 1987 ; Dedet, Schwaller 1990 ; Arcelin, Dedet, Schwaller 1992, 209-225 ; Arcelin 2008 ; Roure, Pernet 2011, 25-163 ; Py 2011, 83-198), et de l'autre, ensevelis en leurs tombeaux, quelques chefs et une masse d'hommes armés (Dedet 2012). On se penchera ensuite sur le premier Âge du Fer, de la transition avec l'Âge du Bronze final, au VIIIe siècle, jusqu'au début du Ve s. av. J.-C., où la documentation permet d'observer les prémisses et la mise en place de ces faits sociaux. L'Âge du Bronze ne sera pas directement abordé, les documents sculptés étant exceptionnellement présents à cette époque. Certes, les armes sont alors bien attestées dans les habitats de cette région, ainsi que des moules en pierre pour leur fabrication : pointes de flèches, pointes de lances et de javelots et aussi épées. Mais durant cette période, ces armes ne sont que très rarement déposées dans les tombes, bien que le nombre de sépultures se chiffre par plusieurs centaines, et celui des nécropoles de ce secteur géographique par plusieurs dizaines (Dedet, Marchand 2014).

2. Le Second Âge du Fer

2.1. La statuaire

La sculpture du portique de l'oppidum d'Entremont, à Aix-en-Provence, datée de la fin du IIIe ou du début du IIe s. av. J.-C., montre des personnages masculins doublement équipés, avec armement offensif et éléments de protection du corps. Par exemple : le casque de la tête n°5 (Py 2011, 144), la cuirasse et l'épée de l'accroupi n°6 (*Ibid.*, 130-131) et du torse n°10 (*Ibid.*, 135), du cavalier de la face 2b du pilier (*Ibid.*, 125 et 128) ; l'épée, la lance et peut-être la cuirasse, comme sur un autre cavalier, celui de la face 1b (*Ibid.*, 125-127) ; l'épée, le bouclier et la cuirasse équipant le cavalier n°38 (Salviat 1993, 222-224) ; le bouclier du guerrier de Mondragon (Benoit 1969, pl. LXIII). Sauf ce dernier, tous ces individus sont systématiquement porteurs du torse, qui symbolise leur statut héroïque, partout dans la région bas-rhodanienne, à Entremont, à Glanum, à Rognac, à Castelvieux ou encore à Nîmes (Py 2011, 114) (fig. 1 et 2).

Bien qu'il s'agisse de représentations éminemment symboliques de ces personnages, il convient de souligner que toutes ces figurations d'armes sont extrêmement réalistes, jusque dans les détails, au point qu'elles sont tout à fait reconnaissables. Elles sont tout à fait comparables aux armes réelles. Pour s'en convaincre, il suffit de mettre en parallèle, parmi d'autres, le casque de la tête n°5 d'Entremont, en calotte simple à laquelle est riveté un large couvre-nuque et sont fixées des paragnathides articulées, avec celui qui a été retiré du puits n°9 d'Estarac à Toulouse (Vidal 1991, 188), ou encore l'umbo du bouclier de la statue de Mondragon, à ailettes trapézoïdales, avec son homologue de la tombe 157 d'Ensérune (fig. 2, n°7) (Schwaller *et alii*, 2001, 182, fig. 10, n°6).

2.2. Les tombes

Deux nécropoles languedociennes partiellement fouillées à ce jour, permettent cette approche de la place des armes dans la société, pour cette époque et celle qui précède immédiatement, les cimetières des oppida d'Ensérune et d'*Ambrussum*. Dans chacune de ces deux nécropoles, on examinera d'abord la proportion des tombes à arme, puis la constitution des équipements-type, en quelque sorte la panoplie idéale de l'époque, et enfin la présence effective de ces éléments dans les tombes (fig. 1).

À Ensérune, près de Béziers, quelque 520 sépultures s'échelonnant du milieu du Ve et au tournant du IIIe avec le IIe s. av. J.-C., ont été mises au jour, mais cet ensemble est très inégalement connu. Les deux tiers des sépultures explorées entre 1915 et 1920 par Félix Mouret se prêtent peu à une étude satisfaisante du fait des objectifs de fouilles de l'époque et du mélange des objets. Les assemblages n'ont été en grande partie préservés que pour 178 tombes, découvertes dans les années 1940 à 1967, lors des fouilles successives de L. Sigal, J. Jannoray et J. Giry (Jannoray 1955 ; Gallet de Santerre 1968). Seulement cinq sépultures fouillées en 1987 ont été à ce jour intégralement publiées (Schwaller *et alii* 1995). Cependant l'étude détaillée de

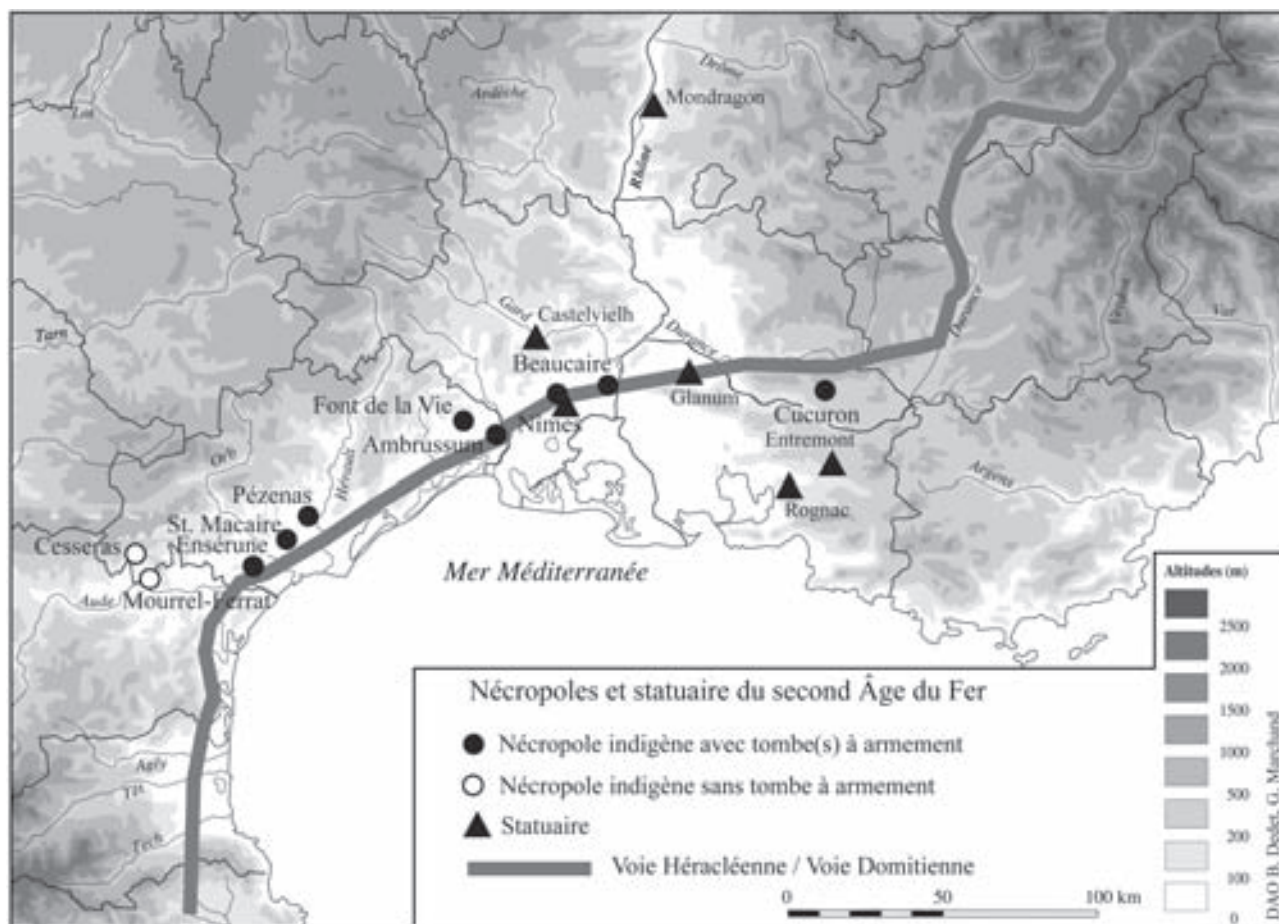

Figure 1. Tracé de la Voie Héracléenne dans le Midi de la France et localisation des tombes et de la statuaire du second Âge du Fer.

cet ensemble, y compris les restes ostéologiques lorsqu'ils ont été conservés, est en cours (Schwaller *et alii* à paraître). Néanmoins, quoiqu'inégale, cette documentation fournit des informations importantes.

À *Ambrussum*, entre Montpellier et Nîmes, la quantité est moindre. Ce sont 25 tombes datées des trois derniers quarts du IIIe s. av. J.-C., mais elles ont été fouillées récemment et intégralement publiées en détail (Dedet 2012).

2.2.1. La proportion des tombes avec armes dans chacune de ces deux nécropoles

À *Ambrussum*, au IIIe s. av. J.-C., armement et fourniture affectent six sépultures et malgré cet effectif modeste, ces six défunts pourvus d'armes forment une proportion très importante du groupe de tombes fouillées : ils représentent environ 35 % de la population adulte et/ou adolescente (17 sujets), ou encore 30 % des adultes et/ou adolescents et/ou grands enfants (20 sujets). Étant donné que, dans ce quartier de la nécropole de cet habitat, le nombre d'adultes présumés masculins équivaut à peu près à celui des adultes connotés féminins, ce sont donc environ tous les hommes, ou presque, en âge de se battre qui emportent leur armement dans l'au-delà (fig. 3).

C'est un pourcentage voisin qui apparaît à Ensérune,

même si les ensembles sont souvent moins bien documentés, tant pour ce qui concerne le mobilier que l'anthropologie biologique. Sur ce site, globalement, entre le milieu du Ve et le début du IIe s. av. J.-C., sur 349 ensembles que l'on peut prendre en compte, les 75 tombes à armes reconnues représentent 22 % des sépultures (fig. 3). Comme on ne peut écarter ici la présence de tombes d'enfants dans ce lot en raison du caractère partiel de l'analyse anthropologique, contrairement à *Ambrussum*, la proportion des hommes avec arme est en fait similaire.

2.2.2. La panoplie idéale

Aussi bien à Ensérune qu'à *Ambrussum* on retrouve les mêmes armes, constituant les pièces de la panoplie idéale de l'époque : l'épée, avec son fourreau et la suspension, la lance, révélée par la pointe et le talon, et le bouclier plat, en bois, attesté par ses éléments métalliques, *umbo* et rivets, manivelle, orles (fig. 4). Cet armement n'est pas, en lui-même, original ; au contraire, il est tout à fait conforme à celui qui a cours à la même époque en Gaule non méditerranéenne, par exemple en basse-Auvergne (Deberge, Orenge 2007, 352), en Bourgogne (Baray, Chaume, Millet 2007, 218), en Île de France (Marion 1987, 108 et 111-112), en Champagne septentrionale et dans l'Aisne (Demoule 1999, 188) ou dans

Figure 2. Quelques exemples de statuaire du second Âge du Fer. 1 : Entremont, tête casquée n°5 ; 2 et 3 : Entremont, “guerrier accroupi” n°6, de face et de profil ; 4 : Entremont, statue n°10, détail du bras droit de dos montrant le pommeau de l’épée ; 5 : Entremont, pilier 1, face 1b, cavalier armé (pour Entremont, photos CCJ CNRS) ; 6 : “guerrier de Mondragon”, Vaucluse (d’après Varagnac 1956) ; 7 : détail de l’*umbo* du “guerrier de Mondragon” et *umbo* similaire dans la tombe 157 d’Ensérune ; 8 : statue de Villa Roma, portant le torc, vue de face (photo M. Py).

la partie orientale du Bassin parisien (Baray 2003, 259, tab. XXXVII, étapes VA, VB et VIA de l’auteur).

Mais dans les deux cas, à *Ambrussum* comme à Ensérune, aucune tombe ne présente un équipement complet, comparable à celui des statues contemporaines, avec à la fois les deux armes offensives, épée et lance, et les

éléments de la protection du corps, casque, cuirasse et bouclier. Cependant, cette représentation dans les tombes, pour partielle qu’elle puisse paraître, doit en fait correspondre à la réalité d’un armement qui peut varier d’un individu à un autre, dans des combinaisons disparates, avec des usages différents.

2.2.3. La représentation dans les tombes

À Ensérune, durant la deuxième moitié du Ve et au IVe s. av. J.-C., la priorité est donnée largement à l'armement offensif. Les tombes avec cet armement seulement offensif, au IVe s. av. J.-C., comptent pour 93 % des tombes à armes, tandis que le bouclier seul n'intéresse que 2% de celles-ci, et que arme offensive et bouclier ne sont associés que dans les 5 % qui restent. Du bouclier, on ne retrouve que les éléments métalliques de renfort et de préhension, orles, *umbo*, manipule, mais, bien évidemment, on ignore si des boucliers tout en bois n'ont pas pu être en usage (fig. 5, A).

Au IIIe s. av. J.-C., cet armement offensif est très souvent accompagné des pièces métalliques du bouclier, mais sans aucun élément de revêtement du corps, casque ou cuirasse. Les dépôts associant une arme offensive au bouclier sont trois fois plus nombreux que ceux qui ne comprennent que l'offensif, respectivement 69 % et 23 %. Le bouclier seul, quant à lui, reste toujours très minoritaire, avec 8 % des tombes (fig. 5, A).

Toutefois des différences dans la combinaison de ces équipements apparaissent, à Ensérune, en fonction des époques (fig. 5, B).

Au Ve s., bien qu'on ne connaisse que six tombes à armes, épée et lance sont aussi nombreuses : l'épée apparaît cinq fois, dont quatre fois associée à la lance. En armement défensif, le bouclier est attesté deux fois, une fois avec l'épée et l'autre fois avec la lance.

Au siècle suivant plus de 75 % des 44 tombes à armes n'ont qu'une seule arme. L'épée toute seule est largement majoritaire (24 tombes), suivie par la lance seule (9 tombes) et l'épée accompagne la lance dans seulement 8 tombes. Seules deux des sépultures du IVe s. av. J.-C. comprennent également le bouclier, l'une avec épée, l'autre avec lance. Mais cette rareté n'est sans doute qu'apparente, car les tombes de cette période ont été explorées à l'époque de F. Mouret, quand gouttière en fer, bout de tôle d'aillettes et simple rivet d'*umbo* n'attiraient guère l'attention. Une seule de ces tombes, soit 2 %, a livré aussi un élément de revêtement du corps, un casque. Mais là encore on ne connaît rien de cette sépulture et du contexte de cet objet issu des fouilles anciennes.

Au IIIe s., toujours à Ensérune, sur 26 tombes à armes, l'équipement paraît plus étoffé puisque désormais seulement 8 tombes n'ont qu'une arme, soit 30 %, tandis que 9 en ont deux (soit 35 %) et 9 autres, trois, soit 35 % encore.

L'arme seule ou unique est l'épée dans quatre cas, la lance dans deux et le bouclier dans deux autres cas. Lorsqu'il y a deux armes, il s'agit d'un bouclier qui s'ajoute soit à une épée (6 cas), soit, plus rarement à la lance (3 cas). Les trois armes, épée, lance et bouclier, sont associées dans 9 tombes.

Du IVe au IIIe av. J.-C. on remarque donc à Ensérune une permanence, celle de l'épée, toujours très présente (75 % des tombes à armes au IVe et 73 % au IIIe s. av. J.-C.), et, en même temps, une augmentation sensible du dépôt de la lance, de 41 % à 54 %. Mais la différence la plus nette est la multiplication des boucliers, 5 % (mais c'est une donnée minimum) au IVe s. av. J.-C., contre 77

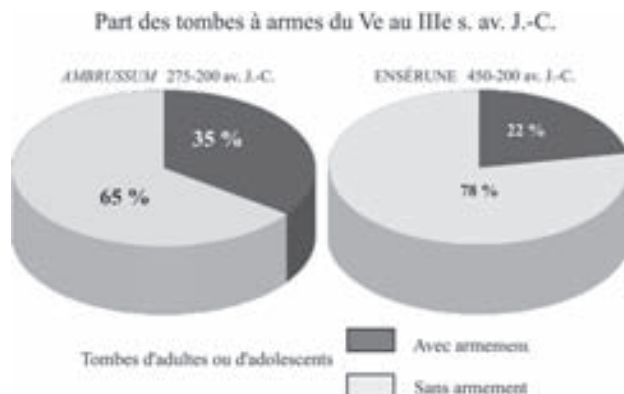

Figure 3. Nécropoles d'Ambrussum et d'Ensérune, second Âge du Fer. Proportion des tombes à armes par rapport au total des tombes d'adultes et d'adolescents (DAO B. Dedet, G. Marchand, CNRS).

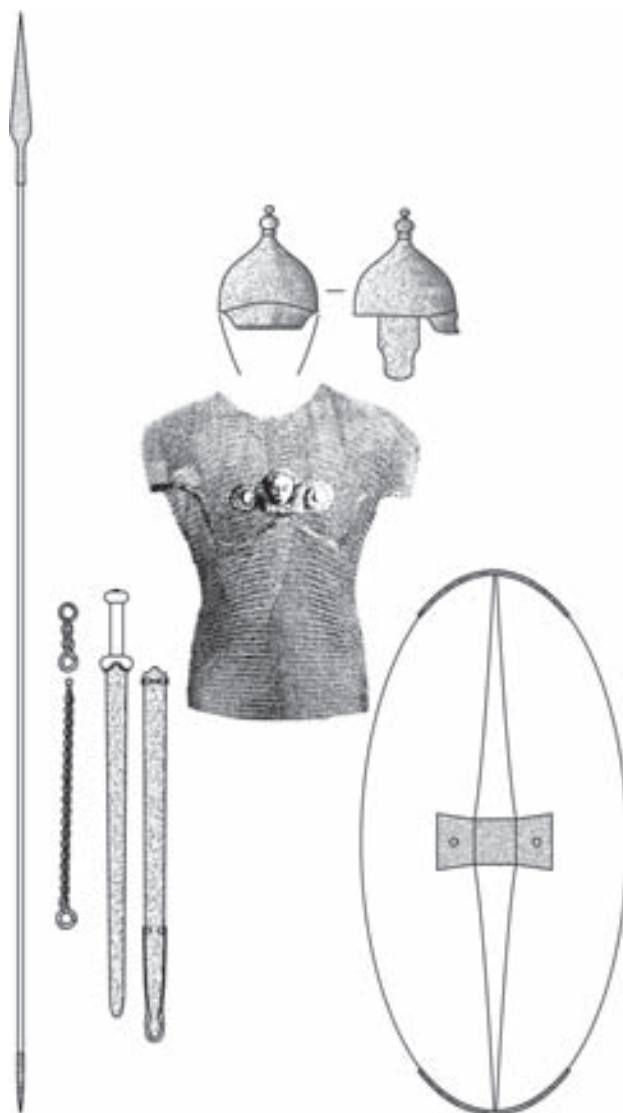

Figure 4. Panoplie idéale de l'homme en arme du second Âge du Fer, d'après la statuaire et les tombes (épée, fourreau, chaînes de suspension, pointes, talons de lance, casque, cotte de maille, *umbo* et orle de bouclier en fer ; hampe de lance et bouclier en bois) (DAO B. Dedet, G. Marchand, CNRS).

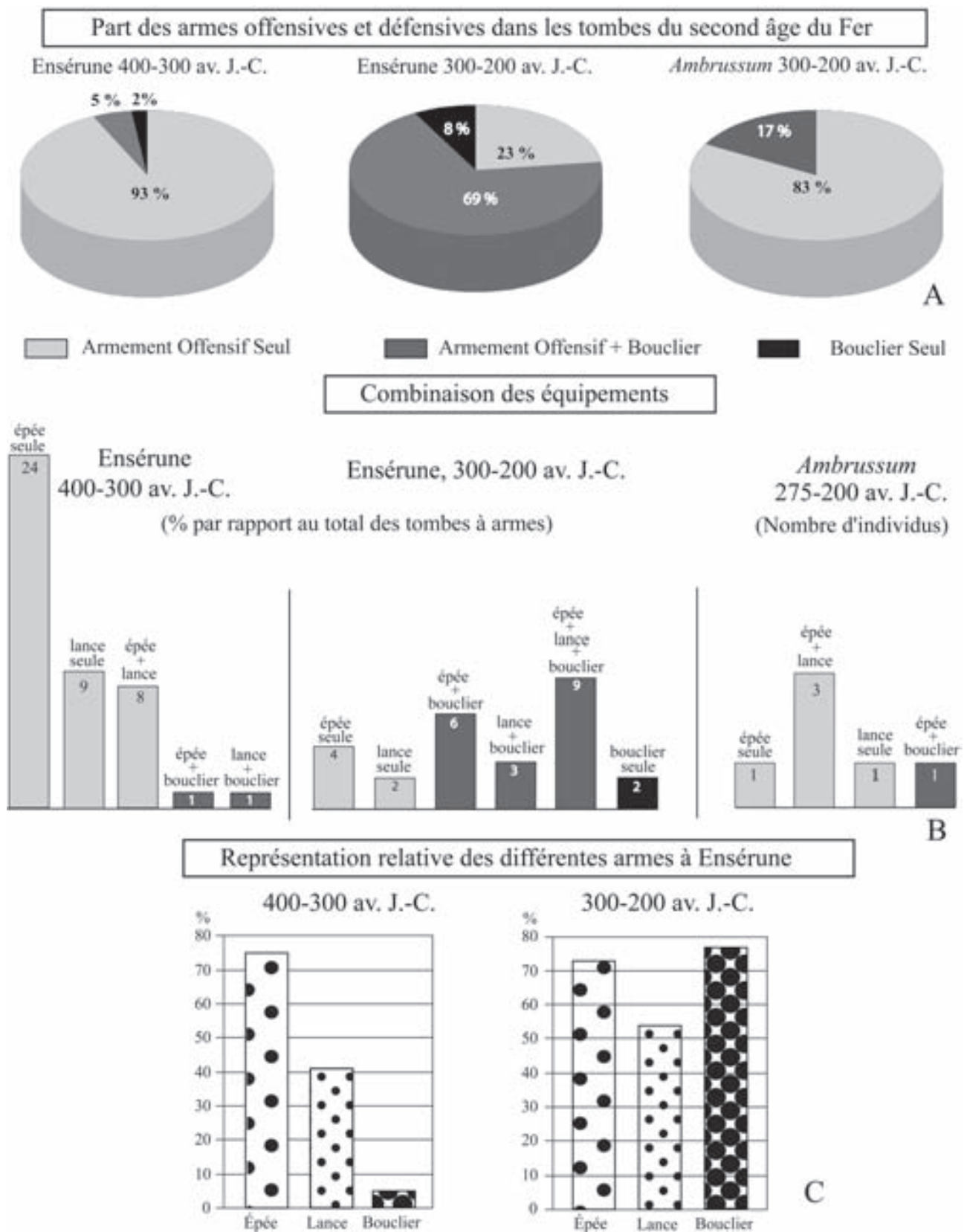

Figure 5. A : Part des armes offensives et défensives dans les tombes d'adultes et/ou d'adolescents du second âge du Fer languedocien. B : combinaison des équipements. C : représentation des différentes armes (DAO B. Dedet, G. Marchand, CNRS).

% au IIIe s. av. J.-C. (fig. 5, C)

À *Ambrussum*, au IIIe s. av. J.-C., l'armement offensif aussi est largement majoritaire. Cinq des six tombes à arme ont uniquement de l'offensif et une seule d'entre elles associe offensif et bouclier (fig. 5, A).

Sur ce site, l'arme le plus souvent concernée est l'épée dont on trouve des éléments dans cinq de ces sépultures. La lance est presque aussi souvent attestée qu'elle. Elle figure dans quatre tombes, trois en association avec l'épée, et une fois seule. Le bouclier, quant à lui, n'apparaît sûrement qu'une fois, associé à une épée (fig. 5, B).

Comme à Ensérune, on ne retrouve pas à *Ambrussum* la panoplie complète dédiée aux héros statufiés. La nature et la composition de ces dépôts funéraires d'arme est semblable dans les deux communautés à même époque, si l'on met à part le rituel différent dans les deux cimetières. Bien que dans les deux cas, le défunt et ses objets personnels soient brûlés, à Ensérune ce sont essentiellement des pièces complètes qui sont déposées, tandis que dans le secteur fouillé d'*Ambrussum* il s'agit seulement de fragments de celles-ci (fig. 6).

À *Ambrussum* comme à Ensérune, l'équilibre entre défunts connotés féminins et tombes avec arme indique que tous les hommes en âge de se battre emportent leur armement dans l'au-delà. Casque et cuirasse font défaut, alors qu'ils sont représentés dans la statuaire, constituant alors sans doute des pièces défensives d'apparat, réservées à une "élite". Plutôt qu'une classe de guerriers, cet accompagnement semble tout simplement marquer la présence d'hommes capables, de leur vivant, de défendre leur village, leurs récoltes et leurs troupeaux. De plus, ces deux habitats sont directement placés sur le tracé de la grande voie protohistorique reliant l'Italie à l'Espagne, ancêtre de la Voie Domitienne, et la dominant (fig. 1). Et le propos du Pseudo-Aristote¹, indiquant que, dès cette époque, les chefs indigènes et les habitants voisins de cette voie étaient tenus de veiller à la sécurité de tout voyageur qui l'empruntait, appuie bien cette impression de paysans armés faisant en quelque sorte office de milice locale (*De mirabilis auscultationibus*, 85).

De cette insécurité évoquée par ce texte antique, témoigne aussi l'érection de puissants remparts entourant les habitats à cette époque, comme, singulièrement, *Ambrussum* et Ensérune et maints autres *oppida* de la région. Ces défenses pour la collectivité, bâties vers la fin du Ve s. av. J.-C., à Ensérune, ou à la fin du siècle suivant, à *Ambrussum*, sont d'ailleurs soigneusement entretenues ensuite, et même améliorées. Par exemple à *Ambrussum* les tours sont renforcées au milieu du IIIe s. av. J.-C., et encore restaurées au début du IIe s. av. J.-C. (fig. 7). Et pour ces deux *oppida*, le rempart ne tombera en désuétude qu'au Ier s. av. J.-C., à la suite de la pacification romaine.

On remarquera aussi que les rares autres tombes à armes datées également entre le milieu du Ve s et les environs de 200 av. J.-C. actuellement connues dans la région se situent sur le tracé de cette même voie, comme la tombe 3 des Colombes à Beaucaire (Dedet *et alii* 1974, 75-83), ou à sa

proximité immédiate, telles la tombe 92 de Saint-Julien de Pézenas (étude en cours) et celle de Saint-Macaire à Servian près de Béziers (Lapeyre 1987-1988). Et, inversement, les tombes des communautés à l'écart de cette voie et de cette grande zone de passage et d'insécurité, n'ont pas livré d'armes, comme celles des Bosquets à Cesseras (Rancoule 1983) et la nécropole de Mourrel-Ferrat à Olonzac, dans l'ouest du département de l'Hérault (Janin *et alii* 2000).

La présence d'armes dans les tombes de pratiquement tous les hommes des *oppida* de la grande voie de passage côtière provençale et languedocienne pose un certain nombre de questions.

D'abord le statut des armes. Il s'agit très vraisemblablement d'objets personnels qui accompagnent le défunt dans l'au-delà. Cela va donc à l'encontre de l'existence d'une armée en tant qu'institution. Une telle organisation n'est attestée, en Grèce comme à Rome, qu'à partir de l'époque hellénistique et, alors, les armes n'ont pas leur place dans les sépultures. D'ailleurs, en Gaule du Sud, contrairement au milieu indigène contemporain, les tombes des cités grecques de Marseille et d'Agde, entre la fin du Ve et la fin du IIe s. av. J.-C., n'en contiennent aucune, qu'il s'agisse de défunts brûlés ou non (Dedet 2011).

Ensuite le caractère incomplet de l'équipement pour chaque individu, qui n'a en général à sa disposition qu'un élément de la panoplie soit l'épée soit la lance, ainsi que le manque d'uniformité de ces armes. Tout cela résulte sans doute de l'absence d'une organisation armée quelque peu dirigiste, mais en fait plutôt des possibilités matérielles de chacun. Dans un tel système, est-il logique d'envisager des véritables batailles rangées ? Ne faudrait-il pas imaginer plutôt des escarmouches mettant en présence chaque fois un petit nombre d'hommes armés ?

Enfin, pour la forme même du combat. Celui-ci peut s'effectuer sous la forme de duels à l'épée, mais aussi à la lance utilisée comme pique. Bien de descriptions de batailles antiques le montrent, ainsi que les représentations sur les vases attiques (Hanson 1989, 121-124 et 213-216).

3. Le premier Âge du Fer (VIIIe-VIe s. av. J.-C.)

La documentation des VIIIe-VIe s. av. J.-C. permettant de cerner la place des armes est beaucoup plus abondante, mais ses sources sont inégales. À l'ouest, entre Pyrénées et fleuve Hérault, où un très grand nombre d'adultes bénéficie d'un traitement solennel de la mort, elle provient soit de nécropoles ayant livré un nombre important de tombes à incinération, soit au contraire de trouvailles faites sur des sites très incomplètement fouillés ou connus. À l'inverse, à l'est de ce fleuve et jusqu'aux Préalpes, seuls certains individus ont droit à une sépulture bien marquée, un tumulus (fig. 8). De ce fait, l'analyse doit distinguer ces deux régions.

Pour la proportion d'hommes armés, plusieurs cimetières de l'aire occidentale, datés entre la seconde moitié du VIIIe et la fin du VIe s. av. J.-C., permettent la quantification et la mise en évidence de variations : Negabous, près de Perpignan (Toledo i Mur 2010), Las Peyros, dans la haute vallée de l'Aude (Solier *et alii* 1976 ; Passelac *et alii* 1981),

¹ Auteur grec du IIIe s. av. J.-C., ou peut-être postérieur mais se référant à une tradition plus ancienne.

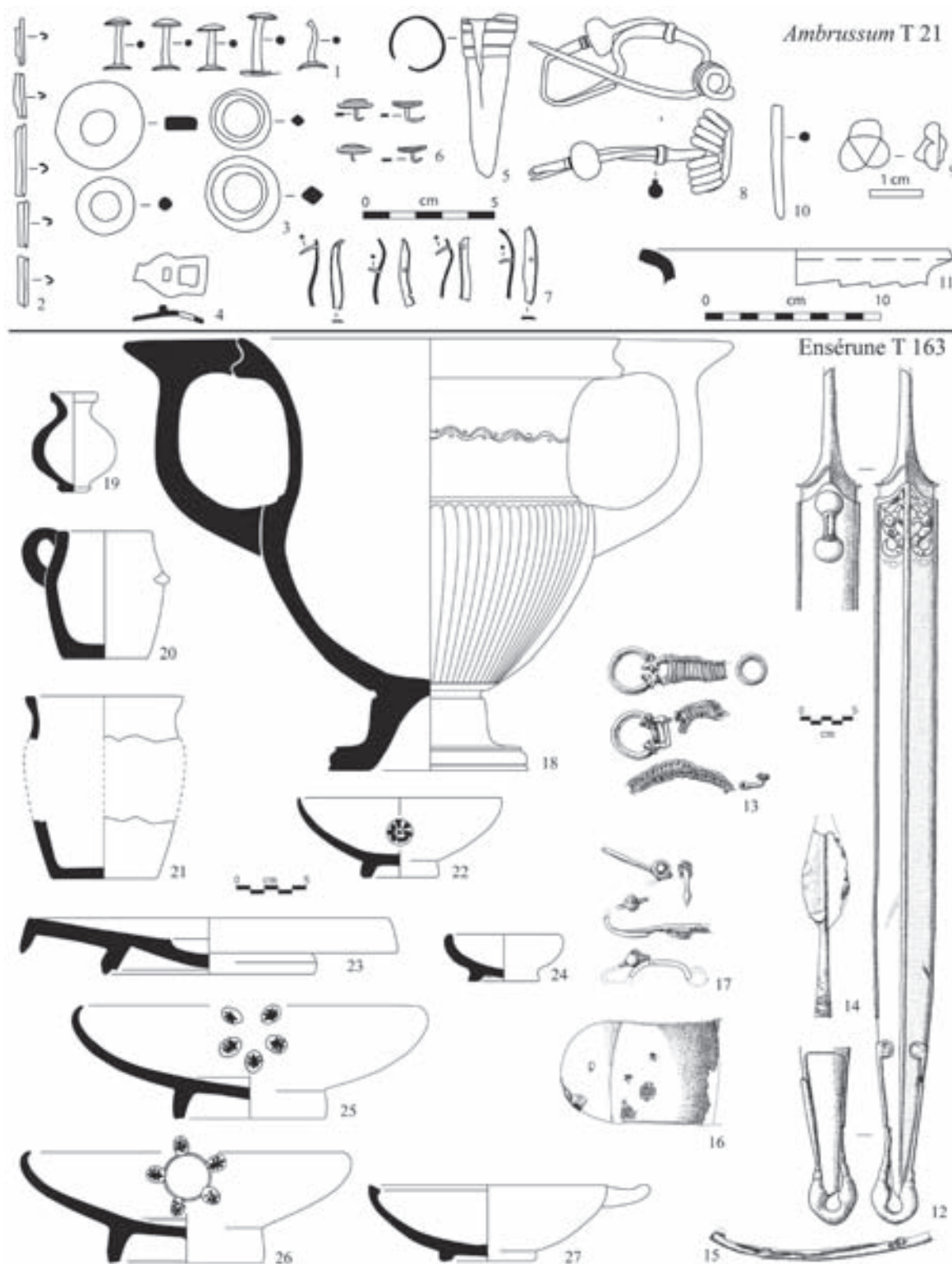

Figure 6. Exemples de deux sépultures à armes languedociennes du second âge du Fer, tombe 21 d'*Ambrussum* (vers 275-200 av. J.-C.) (dessins et DAO B. Dedet) et tombe 163 d'*Ensérune* (début du IIIe s. av. J.-C.) (dessins et DAO G. Marchand, A. Rapin). 1 à 11 : *Ambrussum*. 1 : cinq rivets en fer de fixation de garniture de poignée d'épée ; 2 : cinq fragments de bord de plaque avers en fer de fourreau d'épée ; 3 et 4 : quatre anneaux en bronze ou en fer et agrafe en bronze du système de suspension de l'épée ; 5 : talon de lance en fer ; 6 : quatre rivets en fer de fixation d'ailettes d'*umbo* de bouclier ; 7 : éléments de décoration en fer de poignée, de fourreau ou de coffret ; 8 : fibule en fer ; 9 : clou en bronze ; 10 : tige en fer ; 11 : céramique non tournée. 12 à 27 : *Ensérune*. 12 : épée en fer dans son fourreau ; 13 : éléments de suspension du fourreau ; 14 : pointe de lance en fer ; 15 et 16 : orle et *umbo* en fer du bouclier ; 17 : fibule en fer ; 18, 22 à 26 : céramiques à vernis noir ; 19 et 27 : céramiques à pâte claire ; 20 et 21 : céramiques non tournées.

Grand-Bassin I et II à Mailhac (Lenorzer 2009 ; Janin *et alii* 2002), Le Peyrou à Agde (Nickels *et alii* 1989) et Saint Julien de Pézenas (étude en cours).

En revanche pour la constitution des équipements comme pour leur présence dans les tombes, on peut prendre en compte l'ensemble des sépultures à armes recensées correctement² dans toute l'aire concernée, des Alpes aux Pyrénées, que celles-ci fassent partie d'une nécropole bien connue ou d'un ensemble incomplet de quelques tombes, en distinguant deux phases : le début du premier Âge du Fer avec la transition Bronze - Fer, soit entre 750 et 625/600 av. J.-C., et la deuxième partie du premier Âge du Fer, soit entre 625/600 et 475 av. J.-C.

3.1. Proportion d'hommes armés

Au début de l'utilisation de la nécropole de Negabous, entre 750-650 av. J.-C., deux tombes d'adultes et/ou d'adolescents sur 48 ont une arme, soit 4 %, et au Peyrou d'Agde, vers 700-650, presque à la même époque, la fréquence est semblable, trois tombes sur 97, soit 3% (fig. 9).

C'est une proportion encore très proche que l'on peut observer sur un échantillon de 49 sépultures d'adultes au Grand-Bassin I³, entre 725 et 600, trois tombes avec armes, soit 6 %. Cette augmentation très discrète pourrait être due ici à une datation relativement tardive de ces tombes dans cette nécropole, la deuxième moitié du VIIe av. J.-C., époque où les armes deviennent plus fréquentes, comme nous le verrons après (fig. 9).

Ces observations sont d'ailleurs corroborées sur d'autres cimetières où les données ne sont guère quantifiables, soit par l'absence des armes, par exemple à Recobre dans le Minervois, ou par leur grande rareté, comme à Millas en Roussillon (Giry 1960 ; Ponsich, de Pous 1951).

À l'est du fleuve Hérault, dans le domaine des tumulus, des comptages ont été effectués dans deux secteurs géographiques, celui des Garrigues du Languedoc oriental, et celui des Grands Causses du sud du Massif Central, immédiatement au nord, pour la période couvrant la période allant de la deuxième moitié du VIIIe au début du VIe s. av. J.-C. Dans les Garrigues, sur 102 individus de taille adulte déterminés, les armes en équiperont 11, soit 11 % (fig. 9). Dans les Grands Causses, la proportion est voisine, 7 adultes sur 47, soit 15 %. Mais vu le nombre relativement réduit de sépultures dans ces deux régions, ces valeurs doivent être pondérées par le fait que ne parviennent dans ces tombeaux qu'une partie sélectionnée de la population des défunts. Et ce tri est sans doute beaucoup plus poussé que celui qu'on est en droit de soupçonner pour le Languedoc occidental et le Roussillon.

² Ne sont utilisées que les tombes que l'on peut penser être complètes. Pour une référence bibliographique par site, on se reportera à Dedet 2004.

³ En croisant les renseignements fournis par Odette Taffanel en juin 2011 (communication orale) et les déterminations publiées par Sandrine Lenorzer (2009). Cette nécropole a aussi livré des armes dans deux autres tombes détruites qui ne peuvent figurer dans cet échantillon (Boisson, Chardenon 2002, 116).

Figure 7. Vue du rempart d'Ambrussum, édifié vers la fin du IVe s. av. J.-C., modifié au milieu du IIIe s. av. J.-C. et repris au milieu du IIe s. av. J.-C. (cliché B. Dedet, G. Marchand, CNRS).

Ces tombes à armes de l'est de l'Hérault ont sans doute une place proportionnelle plus grande que leur importance réelle et sont donc artificiellement surévaluées. En outre, la fourchette chronologique est ici plus large vers le bas, englobant le début du VIe s. av. J.-C. On peut donc en déduire, ici aussi, que seule une minorité d'hommes est accompagnée d'une arme dans la tombe, une proportion d'hommes armés tout à fait proche, à la même époque, de celle perceptible dans les nécropoles des plaines du Roussillon et de l'ouest languedocien, comme Negabous, le Peyrou, le Grand Bassin I.

Par la suite, en Languedoc occidental la fréquence s'accroît nettement. À Saint Julien de Pézenas, elle est de 42 % entre 625 et 575 av. J.-C. (16 tombes sur 38), puis de 32 % (13 tombes sur 40) entre 575 et 475 av. J.-C. Au Grand-Bassin II de Mailhac, elle est de 36 % (5 tombes sur 14) et à Las Peyros, dans la haute vallée de l'Aude, elle s'élève à 48% (20 sur 42 tombes), toutes les deux nécropoles entre 575 et 475 av. J.-C. (fig. 9).

En résumé, la fréquence d'hommes armés est d'abord faible, entre 3 et 6 % entre la deuxième moitié du VIIIe et le troisième quart du VIIe s. av. J.-C. L'armement n'équipe alors que quelques rares individus. Puis à la fin du VIIe s. av. J.-C. et durant tout le VIe s. av. J.-C., du moins en Languedoc occidental, cette fréquence s'accroît brusquement et très notablement. Tous les hommes, ou presque, sont alors porteurs d'une arme. Et à cette époque, aucune différence n'apparaît entre Saint-Julien, dans la région littorale, zone primordiale de passage, et Mailhac, au pied de la Montagne Noire, ou Couffoulens dans la haute vallée de l'Aude, dans l'arrière-pays. C'est exactement l'inverse de ce qui a déjà été constaté pour le second Âge du Fer.

3.2. La panoplie idéale au premier Âge du Fer

Comme au second Âge du Fer, la panoplie idéale du premier Âge du Fer est illustrée par la statuaire. L'emplacement originel de la plupart de ces sculptures n'est pas connu. En effet, le plus souvent, elles ont été

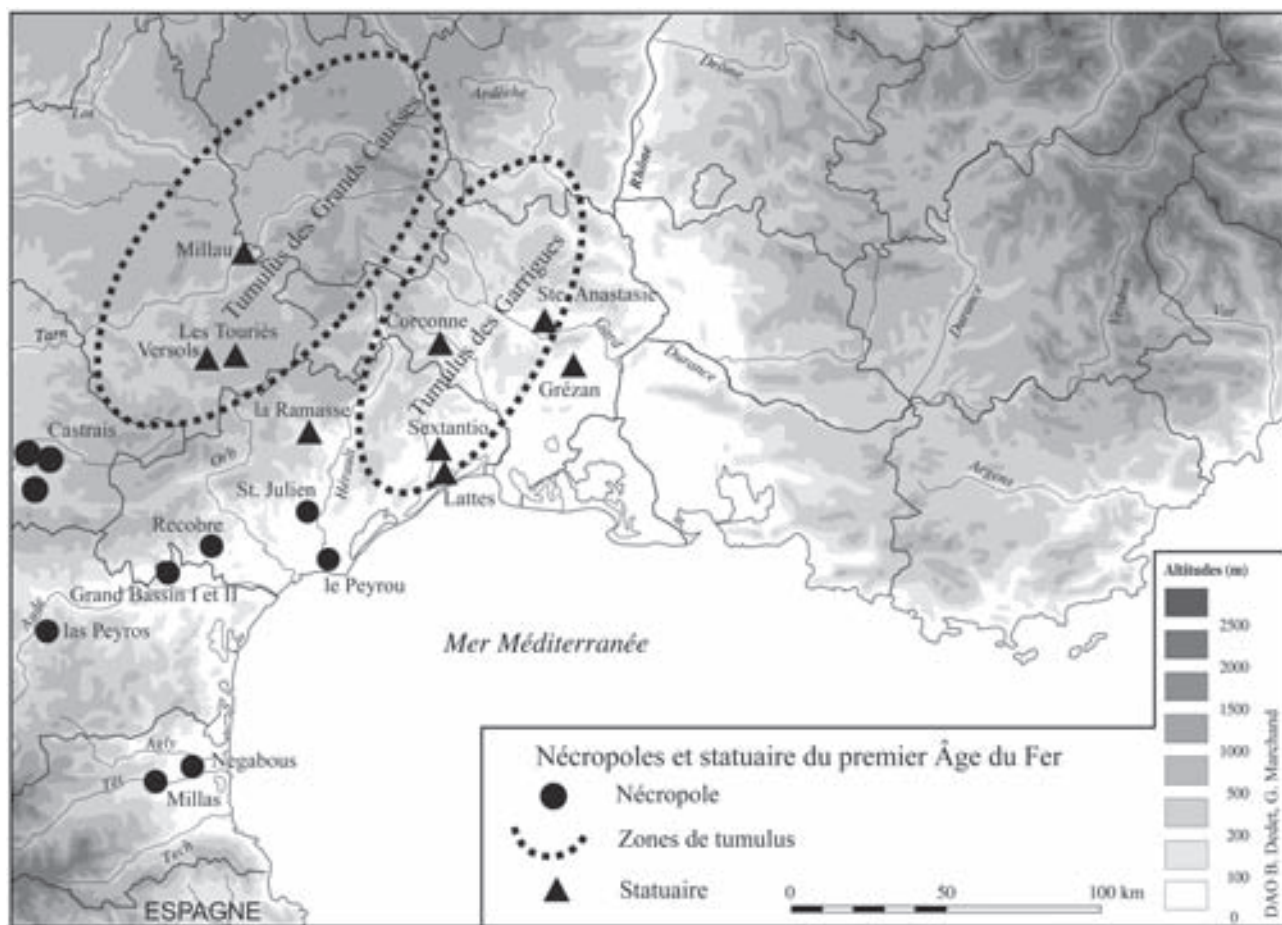

Figure 8. Localisation des tombes et de la statuaire du premier Âge du Fer (DAO B. Dedet, G. Marchand, CNRS).

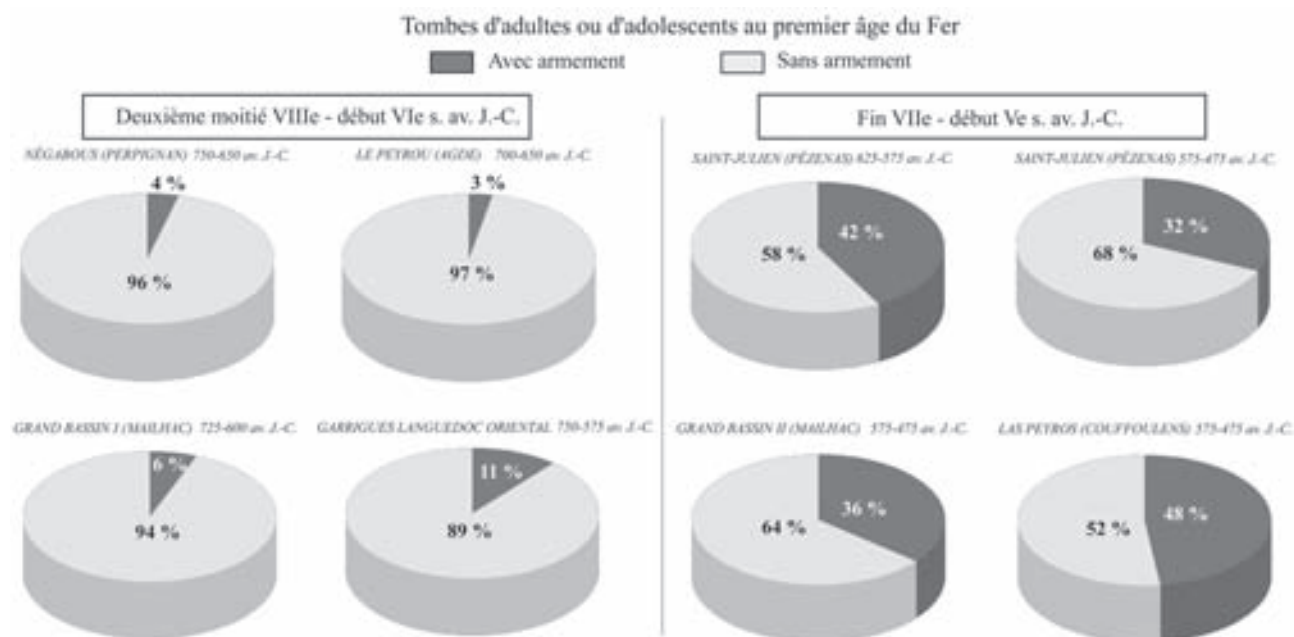

Figure 9. Proportion des tombes à arme par rapport au total des tombes d'adultes et/ou d'adolescents du premier âge du Fer languedocien (DAO B. Dedet, G. Marchand, CNRS).

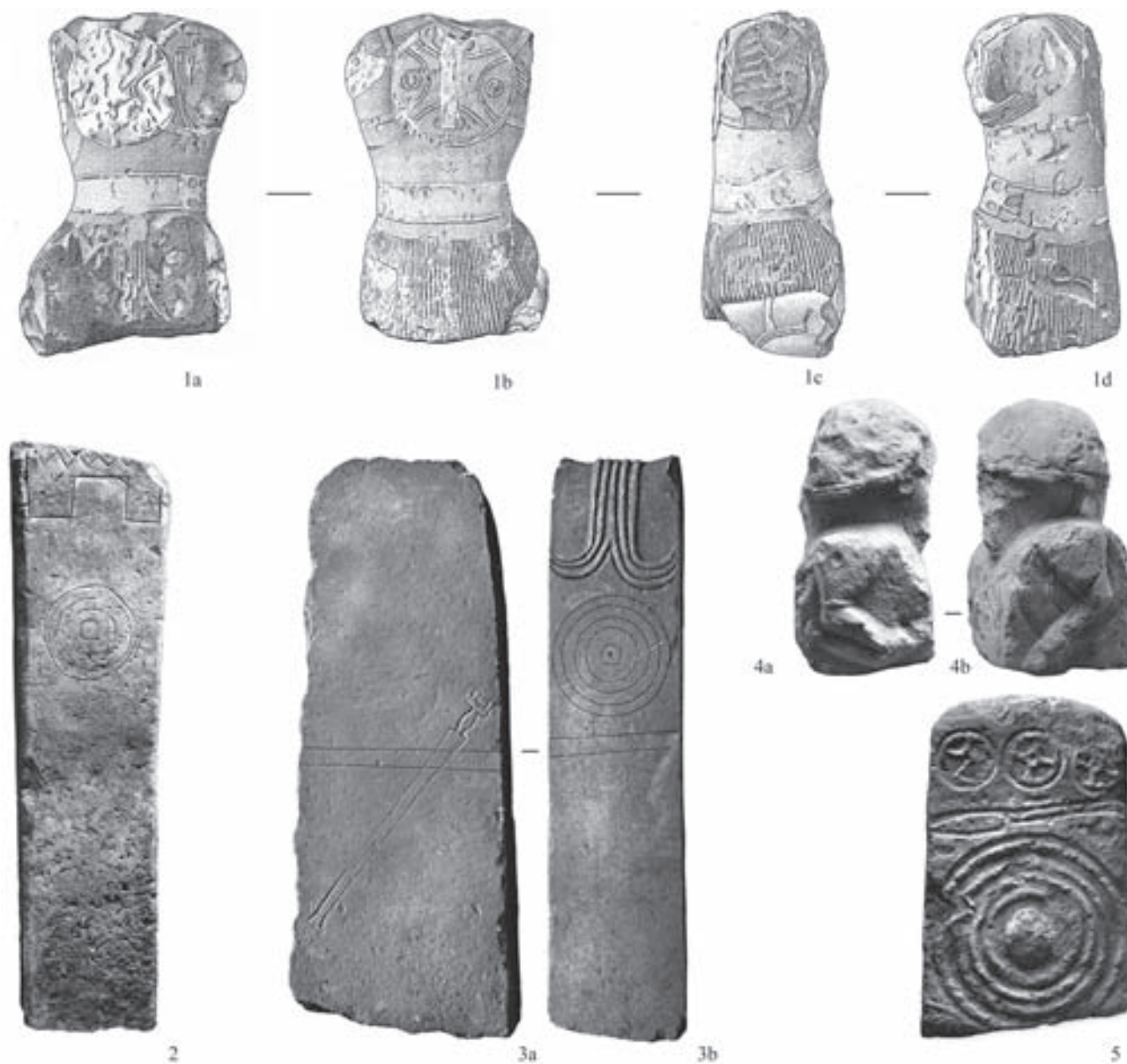

Figure 10. Quelques exemples de la statuaire du premier Âge du Fer. 1 : statue du guerrier de Lattes (a : avant ; b : arrière ; c : côté droit ; d : côté gauche (dessin A. Llusa i Guasch) ; 2 : stèle de La Ramasse *Ram 01* (d'après cliché D. Garcia) ; 3 : stèle n°31 des Tourières, Aveyron (a : côté droit ; b : face avant) (clichés P. Gruat et G. Marchand) ; 4 : buste de Corconne (a : côté droit ; b : côté gauche) (clichés L. Damelet, CCJ CNRS) ; 5 : stèle de Castelnau-le-Lez, face principale (cliché L. Damelet, CCJ CNRS).

trouvées fortuitement, sans contexte, ou en réemploi dans des habitats. Seules celles des Tourières, dans le sud-Aveyron, sont identifiées comme provenant d'un sanctuaire (Gruat *et alii* 2011).

Sur tous les spécimens de cette époque recensés, l'armement défensif est figuré, casque, cuirasse, disque-cuirasse, jambières et bouclier. La présence de ces différents éléments est fonction, bien évidemment, de la nature et la conception du monument, soit des stèles-piliers au décor gravé ou en bas-relief, comme aux Tourières, à Millau, à Versols ou à la Ramasse (Gruat *et alii* 2008, 109-116), soit des bustes plus ou moins réalistes, comme à Corconne, à

Sextantio (bustes A et B), Sainte-Anastasie (bustes A et B) ou encore des statues en pied, comme à Lattes ou à Grézan (Py 2011, 15-82) (fig. 10).

Bien évidemment, le casque existe systématiquement lorsque la tête est représentée et que, celle-ci ou le cou sont conservés, comme sur le buste de Corconne, mais aussi à *Sextantio* A et B, Sainte-Anastasie A et B, Lattes et Grézan. Il en va de même des jambières, évidemment quand les membres inférieurs sont sculptés comme à Lattes.

Le plus souvent, ne figurent que les éléments adhérent au corps, cuirasse et disque-cuirasse. C'est le cas des statues de Grézan, de Corconne, et de Lattes, ainsi que, par

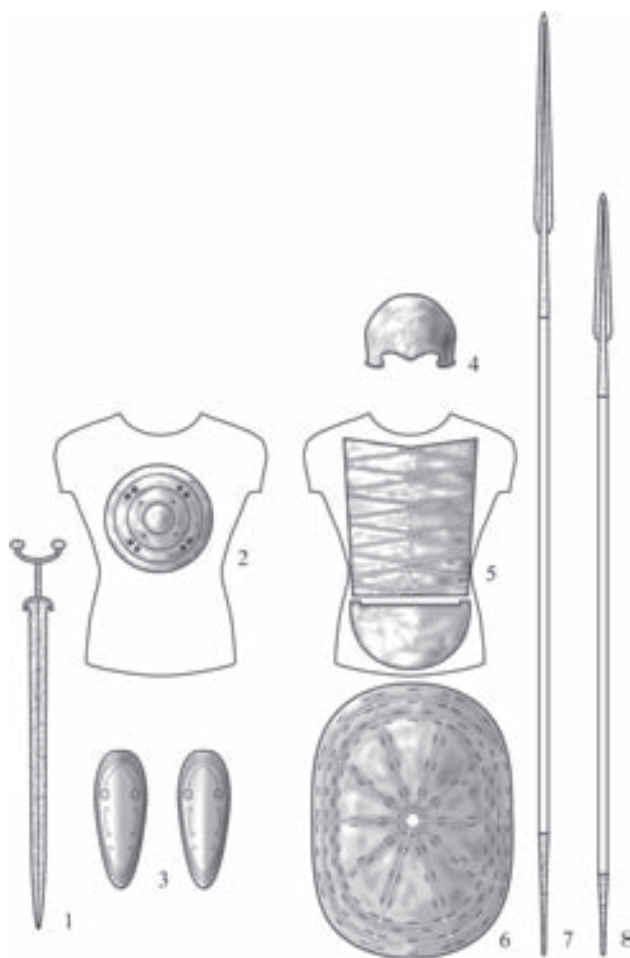

Figure 11. Panoplie idéale de l'homme en arme du premier Âge du Fer, d'après la statuaire et les tombes, ici illustrée d'après les trouvailles funéraires. 1 et 2 : épée à antennes en fer et disque-cuirasse en bronze de Negabous à Perpignan ; 3 : paire de jambières en bronze de Plérimond à Aups (Var) ; 4 : casque en bronze de l'Agnel à Pertuis (Vaucluse) ; 5 et 6 : plaques en bronze d'armure et de bouclier de Saint-Julien à Pézenas (Hérault) ; 7 et 8 : pointes et talons de lance et de javelot en fer de Saint-Julien à Pézenas (Hérault) (Dessins et DAO B. Dedet, G. Marchand, CNRS).

essence, de toutes les stèles, les Touriès, Versols, Millau et la Ramasse.

Le bouclier, pièce moins proche du corps, tenue en main ou au bras, est bien plus rare. Il n'existe qu'à Corconne. La même rareté se remarque pour les armes offensives, ici uniquement l'épée, à Corconne, aux Touriès (stèle n° 31) et à Lattes. Celle-ci n'apparaît que lorsqu'elle est plaquée au corps, suspendue à la ceinture dans son fourreau, et sans doute pour la même raison que la cuirasse et le casque.

À l'évidence, dans ces sculptures, prend place la représentation de la panoplie idéalement complète, pour des héros idéaux, modèles pour les caciques et les paysans armés. Mais cette panoplie n'est pas imaginaire. Elle a une existence bien réelle car elle se retrouve dans la sépulture, très rarement en totalité, mais plus souvent en partie (fig. 11). En effet casque, cuirasse, disque-cuirasse, jambières,

bouclier et épée apparaissent de manière dispersée dans les tombes. Dans celles-ci prennent place aussi des lances, des javelots et des flèches, qui ne figurent pas dans la statuaire connue pour cette époque, en raison de leur position éloignée du corps. En revanche, la lance ou le javelot est bien gravé sur la stèle de Castelnau-le-Lez, semble-t-il un peu plus ancienne, vers le Bronze final IIIb, une stèle qui, si elle ne représente pas un guerrier, arbore cependant les attributs de celui-ci (Py 2011, 12-14).

3.3. La représentation dans les tombes

3.3.1. Phase 1 (750-625/600 av. J.-C.)

D'après les rares tombes à arme de la phase 1, seulement de 3 à 6 % des tombes d'adultes de cette époque, l'armement est presque uniquement offensif. Sur les 58 tombes à armes de cette période recensées dans toute la région allant des Pyrénées aux Alpes, c'est le cas de 52 tombes, soit près de 90 %. Cet équipement offensif se compose alors uniquement d'une épée et/ou d'une lance, les deux n'étant associées qu'une fois dans la tombe 177 du Grand Bassin I. L'épée est alors très majoritaire : on compte 45 épées pour 11 lances (fig. 12).

L'armement défensif pour sa part est très rare, présent dans seulement 6 tombes, soit 10%. Il constitue le seul armement de trois de ces six individus, et il est associé à de l'offensif pour les trois autres. Il est attesté par des cuirasses dont subsistent différents éléments, disques pectoraux et dorsaux (deux tombes) et petites plaques articulées, triangulaires, trapézoïdales ou losangiques (deux tombes), mais aussi par des jambières (une tombe) et un bouclier recouvert de plaques de bronze (une tombe). Aucun casque n'est attesté et les deux autres parties de la protection du corps, cuirasse et jambières, ne sont jamais associées dans le même dépôt (fig. 12 et 13).

3.3.2. Phase 2 (625/600-475 av. J.-C.)

Pour la phase 625/600-475 av. J.-C., l'armement offensif reste très majoritaire, présent dans 74 des 87 tombes prises en compte, soit 84 %. Mais à cette époque, au lieu de l'épée c'est la lance et le javelot qui dominent très largement : 72 tombes avec lance ou javelot pour 29 avec épée. Cette importance des lances est encore accrue par deux faits. D'une part, dans un tiers de ces tombes, c'est une paire de lances qui est déposée, parfois accompagnée en plus d'un javelot tout en fer. D'autre part, avant 550, peu de tombes livrent une épée ; celles-ci datent surtout dans la partie récente de cette phase, soit après le milieu du VIe s. av. J.-C. (fig. 12 et 13).

Entre 625 et 475 av. J.-C., le défensif, pour sa part, n'intéresse toujours qu'une minorité de tombes, 13 sur 87, soit 15 %. Il est représenté par le casque (deux tombes), la cuirasse (disque pectoral ou dorsal dans trois tombes, attache de tels disques dans une tombe, maille plate d'armure articulée dans quatre tombes) et par les jambières (six tombes). Là encore, ces trois parties de la protection du corps ne sont jamais

Tombes d'adultes ou d'adolescents au premier âge du Fer

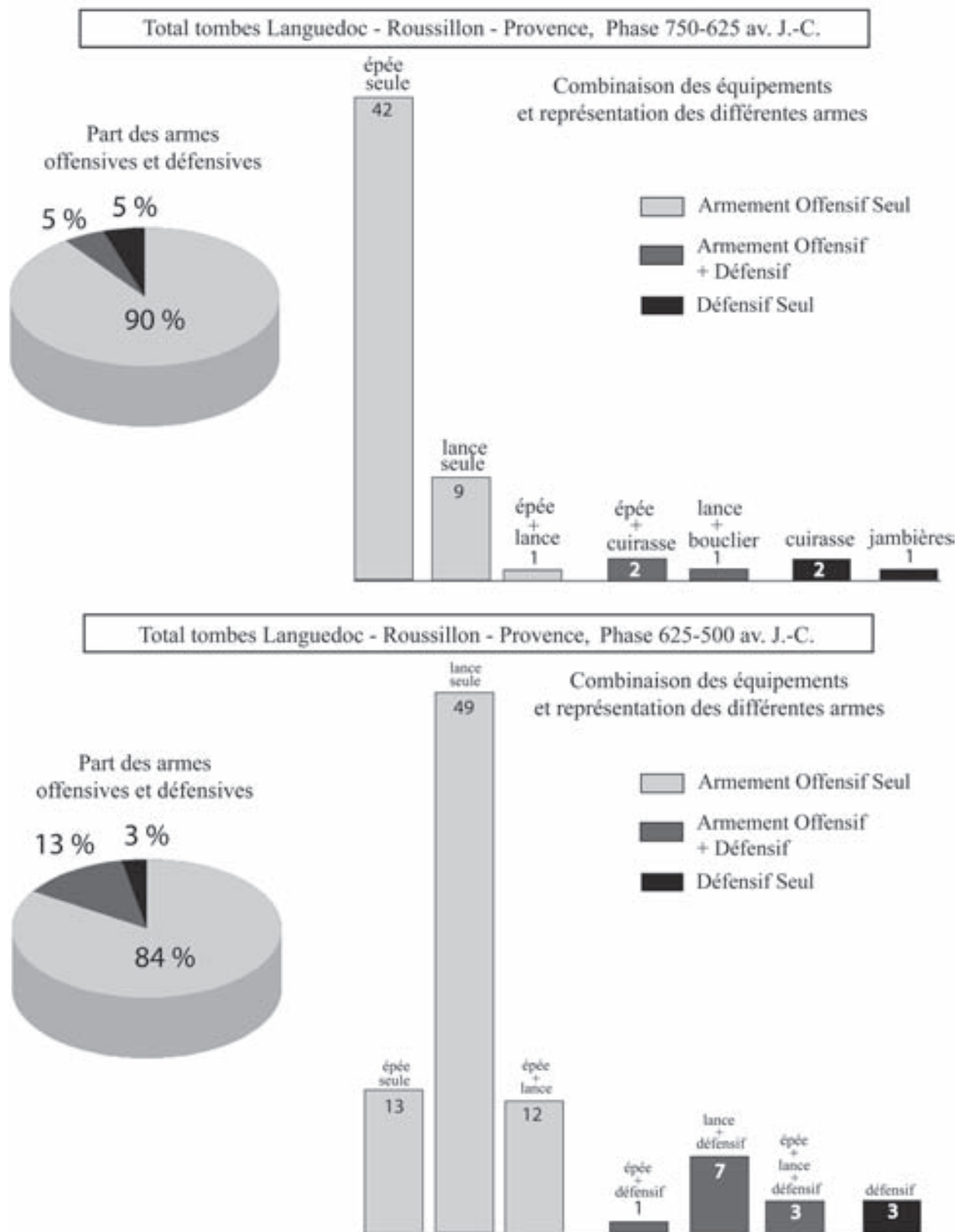

Figure 12. Part des armes offensives et défensives dans les tombes à armes d'adultes et/ou d'adolescents du premier âge du Fer en Roussillon, Languedoc et Provence, combinaison des équipements et représentation des différentes armes (DAO B. Dedet, G. Marchand, CNRS).

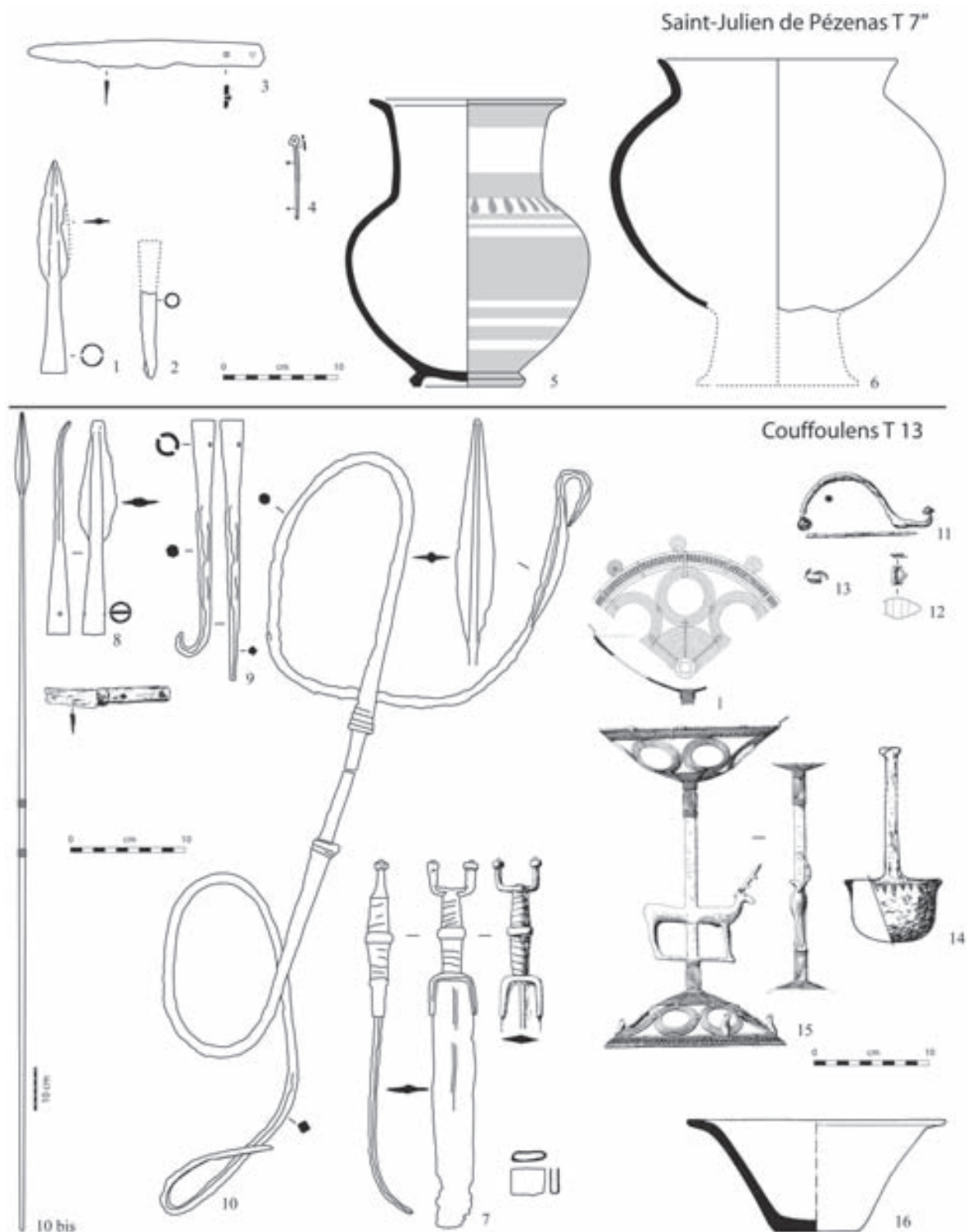

Figure 13. Exemples de deux sépultures à armes languedociennes du premier âge du Fer, tombe 7re de Saint-Julien de Pézenas (vers 625-575 av. J.-C.) et tombe 13 de las Peyros à Couffoulens (vers 550-525 av. J.-C.). 1 à 6 : Saint-Julien de Pézenas. 1 et 2 : pointe et talon de lance en fer ; 3 : couteau en fer ; 4 : *scalptorium* en bronze ; 5 : céramique à pâte claire importée ; 6 : céramique grise monochrome. 7 à 15 : las Peyros à Couffoulens. 7 : épée à antennes et bouterolle en fer ; 8 et 9 : pointe et talon de lance en fer ; 10 et 10 bis : javelot tout-en-fer ; 11 : fibule en fer ; 12 : tôle de bronze ; 13 : fils en bronze ; 14 : louche (*simpulum*) en bronze ; 15 : support de vase (*thymiaterion*) en bronze ; 16 : céramique non tournée (dessins B. Dedet, G. Marchand, G. Rancoule et DAO B. Dedet, G. Marchand).

toutes dans le même dépôt et l'association de deux d'entre elles reste rare ; c'est le cas pour quatre tombes : jambière et cuirasse dans deux tombes, casque et cuirasse dans une tombe, casque et jambière dans une tombe. Mais on notera en outre une différence autour du milieu du siècle, car les éléments défensifs sont surtout présents entre 625 et 550 av. J.-C., et beaucoup plus rares après cette période (fig. 12).

Cette différence de proportion entre armes offensives et défensives observées dans les tombes relevant du traitement solennel et "normal" de la mort est confirmée par deux lots d'armes de la première moitié du VIe s. av. J.-C. découverts en Provence, celui de l'aven de Plérimond à Aups dans le Var et celui des Clues de Verdaches à Auzet, dans les Alpes-de-Haute-Provence. L'aven de Plérimond, qui a livré les restes osseux d'une soixantaine d'individus, très majoritairement des adolescents masculins et des hommes jeunes⁴, correspond très probablement à une nécropole d'urgence suite à un fait belliqueux. Ils étaient accompagnés d'au moins 22 armes offensives (une épée, 18 lances⁵, un pilum, un javelot et un brassard d'archer), mais en revanche de seulement quatre ou cinq éléments défensifs (un casque et 7 jambières), soit une proportion de 81 % et 19 % (Boyer, Dedet, Marchand 2006). Une proportion proche se retrouve à Auzet. Ce lot d'armes, à l'exclusion de tout autre vestige, a été placé en tas sous un amas de pierres dans un lieu très remarquable, à l'entrée d'un défilé encaissé, seul accès aisé du territoire de la communauté dont il témoigne⁶. Il se compose de trente armes offensives en fer, pointes et talons de lances et de javelot, lames d'épées et de poignards, sabres et coutelas, et de trois armes défensives au minimum, casque, cuirasse et bouclier (Dedet, Marchand 2009).

4. La question des cavaliers armés

Dans la tombe, l'armement n'est qu'exceptionnellement accompagné d'os ou de dents de cheval, ou encore des éléments de harnachement, mors, gourmettes, phalères, etc.

Pour le premier Âge du Fer, seuls trois des 145 défunts armés que totalisent les deux phases distinguées sont concernés, le Peyrou tombe 149, Saint-Julien tombe 248 et Gros Ped 1⁷. Ils ne comptent que pour 2 %.

Entre le Ve et le IIe s. av. J.-C., leur proportion reste très faible. Pour 84 tombes à armes répertoriées, un nombre bien moindre, il ne s'en trouve que quatre au maximum avec restes d'équidés, soit entre 2 % et 5 % : deux tombes d'*Ambrussum* (T21 et T12/14) et deux possibles à Ensérune (T43 et T103)⁸.

Cette rareté n'est pas le propre des tombes à armes. Le cheval apparaît également très peu souvent auprès des morts dépourvus d'armement : 11 tombes pour tout l'Âge

du Fer. Pour cinq d'entre-elles il ne s'agit que du dépôt de quelques dents de cheval (Freyssinel tumulus IV au Bronze final III, Moulin T220 au Bronze final IIIB-transition Bronze-Fer, le Peyrou T150 et Bonne-Terre T27 au VIIe s. av. J.-C. et Mourrel-Ferret 10 pour le IVe s. av. J.-C.). Six autres ressortent du lot, Grand-Bassin I, T54, T68 et T99, au VIIe s. av. J.-C., et le Causse T1039-1032 et T1035-1071 et Saint-Julien T267 au VIe s. av. J.-C. Pour ces dernières le défunt est accompagné des éléments du harnachement du cheval, ainsi que d'autres objets à connotation masculine, comme des couteaux. Dans les trois tombes du Grand Bassin I les mors vont par paire, sous-entendant un attelage : à l'évidence ici, c'est la symbolique du conducteur de chevaux que l'on a cherché à montrer. En outre dans les deux sépultures du Causse, T1039-1032 et T1035-1071, tout près du *loculus* accueillant le défunt incinéré, c'est le cheval en entier qui est enterré, non brûlé, donc peut-être sacrifié (?). Là c'est plutôt la symbolique du cavalier qui est marquée, et cela, sans doute, de manière beaucoup plus prégnante que lors du simple dépôt d'une ou plusieurs dents.

N'aurait-on pas là le reflet d'autant de statuts différents : à côté du conducteur d'attelage et du cavalier, l'éleveur signalé par les seuls restes osseux ou dentaires ? Et cette dernière fonction ne serait-elle pas illustrée par certaines des représentations figurées sur les stèles de l'*oppidum* des Caisses à Mouriès, dans les Bouches-du-Rhône, antérieures à la fin du VIe s. av. J.-C., mais mal datées (Coignard, Marcadal 1998 ; Py 2011, 16-20) ? Un grand nombre de ces stèles figurent en effet essentiellement des troupeaux de chevaux, dont visiblement un étalon, et peut-être d'ailleurs d'autres animaux, notamment à cornes, ainsi que, peut-être des limites d'enclos. Parfois au milieu de ces animaux non montés ni attelés, prend place un cavalier, brandissant une pique. Tout cela évoquerait plutôt le contexte d'un paisible élevage plutôt que des représentations belliqueuses.

Cette très faible présence du cheval dans les tombes à armement trouve un parallèle avec le caractère exceptionnel des représentations de cavaliers armés dans la pierre. Celles-ci n'apparaissent guère que tardivement, à Entremont, sur deux statues en ronde-bosse et sur deux bas-reliefs des piliers 1 et 2. Mais, il s'agit là encore de la représentation du héros, avec son armement offensif et défensif complet, et non du simple homme armé que l'on retrouve le plus souvent dans les sépultures.

De l'enseignement des tombes comme de celui de la statuaire, s'impose une constatation : ces gens armés vont presque toujours à pied. Le cheval est un bien précieux, requérant un investissement certain. C'est un animal à la santé délicate, exigeant une nourriture choisie et un dressage long avant la monte ou l'attelage. On comprend de ce fait, qu'il s'agit d'un animal prestigieux, peut-être de parade, que l'on évitera d'exposer au combat.

5. Conclusion

Un certain nombre de changements dans la place que prennent les armes dans le monde des morts s'observent aux Âges du Fer languedocien et provençal. Succédant à

⁴ Détermination du sexe fondée sur l'examen des os coxaux.

⁵ Représentées par 18 pointes et 14 talons.

⁶ Sur le lien entre dépôt d'arme et territoire, voir Dedet, Marchand à paraître.

⁷ Bérato *et alii*, 1991.

⁸ Cependant l'attribution des restes osseux d'équidés à ces deux tombes d'Ensérune est mal assurée.

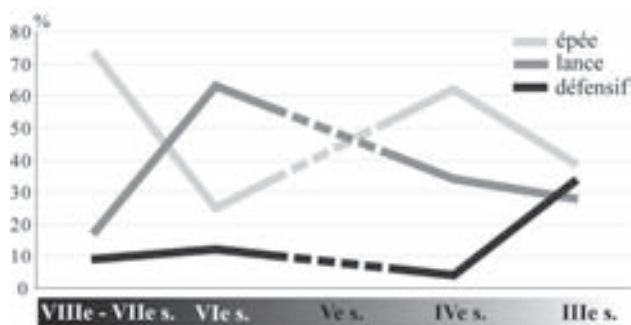

Figure 14. Les grandes tendances des présences comparées de l'épée, de la lance et des éléments défensifs en Roussillon, Languedoc et Provence, du VIIIe au IIIe s. av. J.-C. (DAO B. Dedet, G. Marchand, CNRS).

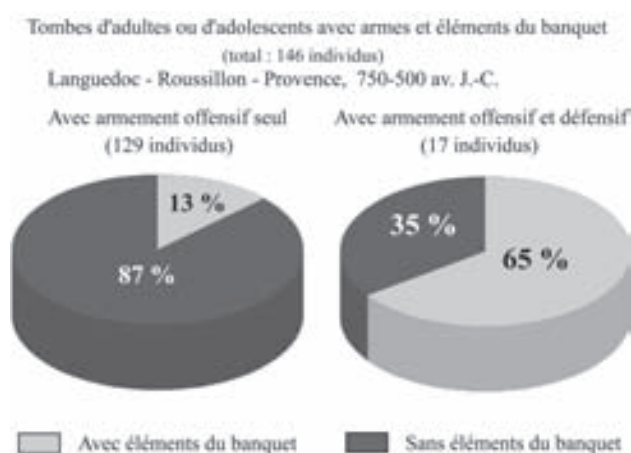

Figure 15. L'armement et les éléments du banquet dans les tombes d'adultes et/ou d'adolescents du premier âge du Fer, en Roussillon, Languedoc et Provence (DAO B. Dedet, G. Marchand, CNRS).

une longue période où elles ne sont guère présentes dans les sépultures, les armes y apparaissent, discrètement cependant, à la transition Bronze - Fer. Puis leur dépôt concerne de plus en plus de tombes, dès la fin du VIIe s. av. J.-C. et jusqu'à la conquête de la *Provincia*, au point de concerner pratiquement toute la population masculine dans certains secteurs géographiques. L'observation de cette évolution ne paraît pas liée à des pratiques funéraires différentes, puisque à la même époque, en particulier au premier Âge du Fer, les mêmes proportions de tombes à armes se retrouvent dans l'aire géographique où les morts sont incinérés, le Languedoc occidental et le Roussillon, comme dans celle où ceux-ci sont inhumés, le Languedoc oriental et la Provence.

Pour l'ensemble de la période considérée, du VIIIe au IIe s. av. J.-C., dans les tombes, on remarque d'abord une large suprématie des armes offensives sur les éléments de protection du corps. L'armement offensif, par son agressivité, est évidemment prioritaire, ce qui suffit à expliquer qu'il intéresse la très grande majorité des défunts armés. Avant le IIIe s. av. J.-C., le défensif, quant à lui, n'affecte que quelques rares individus. Il n'est en effet qu'un com-

plément de sécurité, mais en revanche, il semble traduire, au travers des dépôts funéraires, symbole prestigieux et aisance économique. Cette différence de proportion entre les deux catégories de défunts indique que quelques vies sont plus précieuses que de nombreuses autres.

De plus, l'armement offensif est le plus souvent réduit à une pièce, la grande majorité des défunts concernés n'emportant dans la tombe qu'une seule arme. Et là encore, le filtre du funéraire ne paraît pas être la cause de cette constatation puisque ce sont les mêmes proportions que l'on retrouve d'une nécropole à une autre, de l'incinération à l'inhumation, avec partout la même modification, l'épée prééminente aux VIIIe et VIIe s. av. J.-C., la lance ensuite durant le VIe s. av. J.-C., puis, semble-t-il, un rééquilibrage aux Ve-IVe s. av. J.-C., et à nouveau l'épée en premier au IIIe s. av. J.-C. Et à cette dernière époque, le défensif affecte davantage d'individus que par le passé, mais à vrai dire, ce processus concerne uniquement le simple bouclier plat, en bois (fig. 14).

Les sépultures incluant à la fois du défensif et de l'offensif, et pour la plupart d'entre elles plusieurs éléments offensifs, sont aussi les mieux fournies en autres objets personnels et en offrandes. Leur comparaison est éloquent. Ainsi, entre environ 750 et environ 500 av. J.-C., sur 146 individus armés répertoriés 129 ne possèdent que de l'offensif, et seulement 17 ont les deux catégories, offensif et défensif. Or, la proportion de ces défunts qui sont accompagnés d'autres objets personnels nombreux ou luxueux, et/ou de vaisselle métallique et/ou de céramiques abondantes, notamment des vases à boire grecs et étrusques⁹, est très différente dans les deux séries : elle représente 65 % des défunts équipés avec, à la fois, de l'offensif et du défensif (11 cas sur 17), mais seulement 13 % de ceux qui n'ont que des armes offensives (17 cas sur 129) (fig. 15). À l'évidence, ces valeurs indiquent que le filtre du traitement funéraire ne cache pas une réalité sous-jacente. Même altérée, il est patent que cette réalité nous est accessible : les personnages équipés d'armes offensives et défensives, beaucoup moins nombreux, apparaissent en même temps très majoritairement comme les mieux lotis et les mieux protégés (fig. 16), tandis que les individus accompagnés seulement d'armement offensif, beaucoup plus nombreux, sont rarement aussi bien pourvus. Si l'on en juge par la quantité et/ou la qualité des objets déposés dans les tombes, il existe une sorte de hiérarchie graduelle. Ainsi, dans les rares individus du premier groupe, ou qui s'en rapprochent, ne pourrait-on pas voir transparaître des "caciques", tandis que la grande masse du second serait formée de simples "paysans armés" ?

Ces gens, nous l'avons vu, ne sont qu'exceptionnellement des cavaliers ; presque tous vont à pied, y compris les chefs. Cela conforte l'idée que ces hommes armés ne se déplacent pas sur de longues distances et que leur prérogative serait plutôt de défendre leur territoire.

C'est peut-être de cette catégorie de défunts particu-

⁹ Cette proportion doit être évidemment évaluée en fonction de la moyenne de chaque nécropole, et dans le cas des tombes isolées, par rapport au standard local.

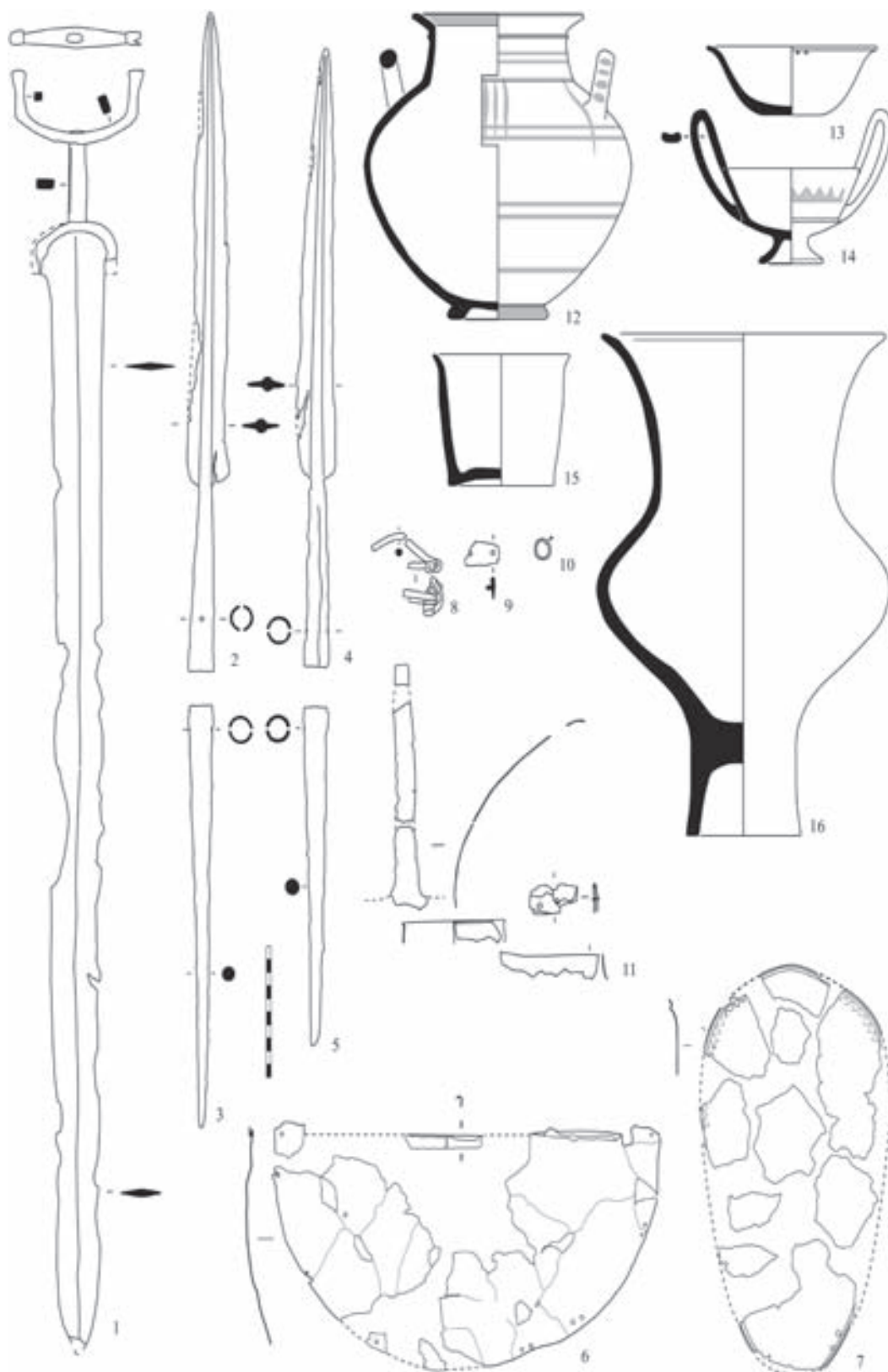

Figure 16. Exemple d'une tombe associant armement offensif et défensif et éléments du banquet : la tombe 189 de Saint-Julien de Pézenas (vers 625-600 av. J.-C.). 1 : épée à antennes en fer ; 2 à 5 : pointes et talons de lance en fer ; 6 : protection du bas-ventre (*mitra*) en bronze ; 7 : jambière en bronze ; 8 : fibule en fer ; 9 : couteau en fer ; 10 : anneau en bronze ; 11 : deux louches (*simpula*) en bronze ; 12 : *stamnos* grec oriental ; 13, 15 et 16 : céramiques non tournées ; 14 : canthare étrusque en *bucchero nero* avec placage décoratif d'étain (dessins et DAO B. Dedet, G. Marchand).

liers que nous avons qualifiés de caciques, que sont issus les personnages représentés dans la pierre dès le début du premier Âge du Fer. Ces statues, lorsque le contexte est connu, sont placées dans des sanctuaires ou des lieux d'exposition de trophées. Elles s'inscrivent dans un registre symbolique, plus ou moins réaliste, où le défunt est en quelque sorte glorifié avec une panoplie idéale complète.

Bibliographie

BARAY, L.:

2003. *Pratiques funéraires et sociétés de l'Âge du fer dans le Bassin parisien (fin du VIIe s. - troisième quart du IIe s. avant J.-C.)*. Supplément à *Gallia* 56, éd. du CNRS, Paris.

BARAY, L., CHAUME, B., MILLET, E.:

2007. "Culture matérielle et pratiques funéraires en Bourgogne du nord aux IVe et IIIe s. av. J.-C.", Mennessier-Jouannet, C., Adam, A.-M., Milcent, P.-Y. (dir.), *La Gaule dans son contexte européen aux IVe et IIIe s. av. n. è. Actes du XXVIIe colloque de l'AFEAF, Clermont-Ferrand 2003, thème spécialisé*. Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, Lattes, 187-225.

BOISSON, H., CHARDENON, N.:

2002. "Mobiliers céramique et métallique de prestige ? La nécropole du Grand-Bassin I à Mailhac (Aude) VIIIe-VIIe s. av. n. è.", Carozza, L., Dedet, B., Passelac, M., Valdeyron, N. (dir.), *Pratiques funéraires protohistoriques entre Massif central et Pyrénées. Nouvelles données. Actes du colloque en hommage à J.-F. Salinier (Puy-laurens, 2000)*. Archéologie Tarnaise 12, Comité départemental d'archéologie du Tarn, Castres, 111-119.

BOYER, R., DEDET, B., MARCHAND, G.:

2006. "L'aven sépulcral de Plérimond à Aups, Var (VIe siècle av. J.-C.)". *Gallia*, 63, 171-209.

BÉRATO, J., DUGAS, Fr., DUTOUR, O.:

1991. "Les tombes protohistoriques de Gros Ped, Les Arcs-sur-Argens (Var)", *Documents d'Archéologie Méridionale*, 14, 125-140.

COIGNARD, O. et R., MARCADAL N. et Y.:

1998. "Nouveau regard sur le sanctuaire et les gravures de l'Âge du Fer de l'oppidum des Caisses (Mouriès, B.-du-Rh.)", *Documents d'Archéologie Méridionale*, 21, 67-83.

DEBERGE, Y., ORENGO, L.:

2007. "Les mobiliers en contexte funéraire en Basse-Auvergne (du IIIe au Ier s. avant notre ère) : nouvel état des connaissances", Mennessier-Jouannet, C., Deberge, Y. (dir.), *La Gaule dans son contexte européen aux IVe et IIIe s. av. n. è. Actes du XXVIIe colloque de l'AFEAF, Clermont-Ferrand 2003, thème régional*. Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, Lattes, 333-364.

DEDET, B.:

2004. "Variabilité des pratiques funéraires protohistoriques dans le sud de la France : défunts incinérés, défunts

non brûlés", *Gallia*, 61, 193-222.

2011. "Les Gaulois du Midi et Marseille grecque : deux mondes funéraires", *Gallia*, 68-2, 1-45.

2012. *Une nécropole du second Âge du Fer à Ambrussum, Hérault*. Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine, 11, éd. Errance/Centre Camille Jullian, Paris/Aix-en-Provence.

DEDET, B., MARCHAND, G.:

2009. "Deux dépôts avec armes du VIe siècle av. J.-C. en Provence orientale: les Clues de Verdaches à Auzet (Alpes-de-Haute-Provence) et la source du Noyer à Roquefort-les-Pins (Alpes-Maritimes)", *Gallia*, 66, 1-28.

2014. "De l'arme en bronze à l'arme en fer dans les Pyrénées méditerranéennes : l'enseignement des tombes de la fin de l'Âge du Bronze et du premier Âge du Fer", *La transició Bronze Final - Iera Edat del Ferro en el Pirineu oriental. XV col·loqui internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Congrés Nacional de Catalunya, novembre 2011*.

À paraître. "Eau, arme et territoire aux âges du Bronze final et du Fer en Languedoc et en Provence", *Les Gaulois au fil de l'eau*, 37e colloque international de l'AFEAF, Montpellier, mai 2013, sous presse.

DEDET, B., MICHELOZZI, A., PY, M.:

1974. "La nécropole des Colombes à Beaucaire (Gard), IIe-Ier s. av. J.-C.", *Revue Archéologique de Narbonnaise*, VII, 59-118.

DEMOULE, J.-P.:

1999. "Chronologie et société dans les nécropoles celtiques de la culture Aisne-Marne du VIe au IIIe siècle avant notre ère", *Revue Archéologique de Picardie*, N^o spécial 15.

GALLET DE SANTERRE, H.:

1968. "Fouilles dans le quartier ouest d'Ensérune (*Insula* n^o X)". *Revue Archéologique de Narbonnaise*, I, 39-83.

GIRY, J.:

1960. "Nécropole à incinération de "Recobre" à Quarante (Hérault)", *Cahiers Ligures de Préhistoire et d'Archéologie*, 9, 147-197.

GRUAT, P., PUJOL, J., SERRES, J.-P.:

2008. "Découvertes fortuites de stèles protohistoriques en Rouergue méridional : introduction à l'étude du site des Touriès (Saint-Jean-et-Saint-Paul, Aveyron)", *Documents d'Archéologie Méridionale*, 31, 97-123.

GRUAT, P., ALBINET, N., MALIGE, G., MARCHAND, G., TRESCARTE, J.:

2013. *Le complexe héroïque à stèles des Touriès (Saint-Jean et Saint-Paul, Aveyron) : bilan préliminaire des campagnes 2008-2011*, *Documents d'Archéologie Méridionale*, 34, 2011 [2013], 39-84.

HANSON, V.D.:

1990. *Le modèle occidental de la guerre. La bataille d'infanterie dans la Grèce classique*, Les Belles Lettres, Paris, 1990.

JANIN, T., DE BOUBY, J., BOISSON, H., CHARDENON, N., GARDEISEN, A., MARCHAND, G., MONTECINOS, A., SÉJALON, P.:

2000. "La nécropole du second âge du Fer de Mourrel-Ferrat à Olonzac (Hérault)", *Documents d'Archéologie Méridionale*, 23, 219-248.

JANIN, T., TAFFANEL, O., TAFFANEL, J., BOISSON, H., CHARDENON, N., GARDEISEN, A., HÉRUBEL, F., MARCHAND, G., MONTECINOS, A., ROUQUET, J.:

2002. "La nécropole protohistorique du Grand Bassin II à Mailhac (Aude), VIe-Ve s. av. n. è.", *Documents d'Archéologie Méridionale*, 25, 65-122.

JANNORAY, J.:

1955 : *Ensérune, contribution à l'étude des civilisations pré-romaines de la Gaule méridionale*. Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 181, De Boccard, Paris.

LAPEYRE, C.:

1987-1988. "Mises au point sur la prétendue sépulture "ibérique de la Tène II" de Saint Macaire (Servian, Hlt)", *Bulletin de la Société d'étude des Sciences Naturelles de Béziers*, n. s., XII (53), 53-61.

LENORZER, S.:

2009. *La crémation dans les sociétés protohistoriques du sud de la France*. Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 25, Association pour le Développement de l'Archéologie en Languedoc-Roussillon, Lattes.

MARION, S.:

2007. "Les IVe et IIIe s. avant notre ère en Île-de-France", Mennessier-Jouannet, C., Adam, A.-M., Milcent, P.-Y. (dir.), *La Gaule dans son contexte européen aux IVe et IIIe s. av. n. è. Actes du XXVIIe colloque de l'AFEAF, Clermont-Ferrand 2003, thème spécialisé*. Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, Lattes, 91-115.

NICKELS, A., MARCHAND, G., SCHWALLER, M.:

1989. *Agde, la nécropole du premier Âge du Fer*. Supplément à la Revue Archéologique de Narbonnaise 19, CNRS, Paris.

PASSELAC, M., RANCOULE, G., SOLIER, Y.:

1981. "La nécropole de "Las Peyros" à Couffoulens (Aude) : découverte d'un nouveau groupe de tombes", *Revue Archéologique de Narbonnaise*, XIV, 1-53.

PONSICH, P., DE POUS, A.:

1951. "Le champ d'urnes de Millas", *Études Roussillonnaises*, 1, 1-94.

PY, M.:

2011. *La sculpture gauloise méridionale*, Errance Paris.

RANCOULE, G.:

1983. "Tombes à incinération du début du deuxième Âge du fer à Cesseras, Hérault", *Bulletin de la Société d'Études scientifiques de l'Aude*, LXXXIII, 41-50.

SALVIAT, F.:

1993. "La sculpture d'Entremont", Coutagne, D. (dir.), *Archéologie d'Entremont au Musée Granier*, (2e éd), 164-239.

SCHWALLER, M., DUDAY, H., JANIN, T., MARCHAND, G.:

1995. "Cinq tombes à incinération du deuxième âge du Fer à Ensérune (Nissan-lez-Ensérune, Hérault)", Arcelin, P., Bats, M., Garcia, D., Marchand, G., Schwaller, M. (éd.), *Sur les pas des Grecs en Occident. Hommages à André Nickels*. Études massaliètes 4, Errance/ADAM éditions, Paris/Lattes, 205-230.

SCHWALLER, M., MARCHAND, G., LEJARS, T., ORLIAC, D., RAPIN, A., SANMARTÍ, E.:

2001. "Echanges, influences, productions dans la nécropole du deuxième âge du Fer d'Ensérune (Hérault)". *Documents d'Archéologie Méridionale*, 24, 173-184.

SCHWALLER, M., MARCHAND, G., GARDEISEN, A., JANIN, T., LEJARS, T., ORLIAC, D., RAPIN, A., SANMARTÍ, E. à paraître, *La nécropole du deuxième Âge du Fer d'Ensérune (Nissan-lès-Ensérune, Hérault)*.

SOLIER, Y., RANCOULE, G., PASSELAC, M.:

1976. *La nécropole de "Las Peyros", VIe s. av. J.-C., à Couffoulens (Aude)*. Supplément à la Revue Archéologique de Narbonnaise 6, De Boccard, Paris.

TAFFANEL, O. et J.:

1962. "Deux tombes de cavaliers du Premier Âge du Fer à Mailhac (Aude)", *Gallia*, XX, 3-32.

TOLEDO I MUR, A. (dir.):

2010. *Perpignan, Pyrénées-Orientales, Le site de Negabous, de la Protohistoire à l'époque moderne. II - La nécropole protohistorique à incinération*. Rapport final d'opération, Inrap Méditerranée, 2 vol.

VIDAL, M.:

1991. "La vaisselle tardo-républicaine en Gaule du Sud-Ouest. Chronologie et fonction, d'après les ensembles clos", Feugère, M., Rolley, C., *La vaisselle tardo-républicaine en bronze, Actes de la table-ronde CNRS, Lattes, 1990*, Université de Bourgogne, Centre de Recherches sur les Techniques Gréco-Romaines, 13, Dijon, 169-191.

Aristocrates et ploutocrates en Celtique méditerranéenne

Dominique Garcia*

Résumé

En Celtique méditerranéenne, l'analyse des habitats et des territoires de l'âge du Fer, des sépultures et des sanctuaires, des représentations sculptées et des biens de prestige, permet d'appréhender l'évolution des structurations sociales. Aux communautés peu hiérarchisées de la fin de l'âge du Bronze et du début de l'âge du Fer, semblent succéder un système patriarcal et matrilineaire dont la légende de la fondation de Marseille donne une lecture assez précise. Si l'essor de la cité phocéenne, dont l'économie domine la Méditerranée nord-occidentale durant l'âge du Fer, semble être contemporain du renforcement du système aristocratique indigène en Provence et dans la basse-vallée du Rhône, en Languedoc méditerranéen –en revanche– le développement de l'économie commerciale est favorable à la mise en place d'un système ploutocratique dont le comptoir fluvio-lagunaire de Lattes paraît être une bonne illustration.

Mots-clé : Celtique méditerranéenne, fondation Marseille, ploutocratie, aristocratie, élite, Lattes, Entremont, Glanon, patriarcat, statuaire, maisons à cour, réseaux commerciaux

Abstract

In Mediterranean Gaul, the analysis of the Iron Age settlements and territories, as well as graves, shrines, carved representations and prestige goods allow us to understand the evolution of social structures. Early Protohistoric communities of the Late Bronze Age and the Early Iron Age were hardly hierarchized. These small scale communities were later replaced by patriarchal and matrilineal systems, which are well illustrated in the legend of "Marseilles foundation". The development of the Greek city, whose economy dominated the western Mediterranean during the Iron Age, seems to have gone hand in hand with the strengthening of the contemporary aristocratic Celtic system in Provence and the lower Rhone basin. On the contrary, in Mediterranean Languedoc the development of a commercial economy favoured the rise of a plutocratic system, as attested in the port town of Lattes.

Keywords: Mediterranean Gaul, foundation of Marseilles, plutocracy, aristocracy, elite, Lattes, Entremont, Glanon, patriarchy, statuary, courtyard houses, trade networks

* Professeur d'archéologie (Institut universitaire de France Aix Marseille Université), Président de l'Inrap Aix Marseille Université, CNRS, Ministère de la Culture et de la Communication, CCJ UMR 7299, 13094, Aix en Provence, France. dominique.garcia@univ-aix.fr

1. A la fin de l'âge du Bronze et au début de l'âge du Fer, des sociétés peu hiérarchisées

A la fin de l'âge du Bronze et au début de l'âge du Fer (VIIIe-VIIe s. avant J.-C.) les communautés humaines protohistoriques sont des groupes limités à quelques familles qui exploitent un terroir restreint pendant au plus une génération (Garcia 2014). De cette sédentarité relative et cette fragmentation communautaire découlerait l'apparente homogénéité, sur des espaces géographiques pourtant vastes, des cultures méridionales du Bronze final IIIb. Outre l'espace temporairement exploité à des fins agricoles, l'autorité des populations, communautés de personnes ou groupes culturels, devait davantage s'exercer sur un vaste ensemble de voies de communication jalonné de repères précis (points d'eau, tombes...), de zones d'extraction de matières premières (minerais, sel...) sur un espace délimité, englobant habitat, terroirs et confins. De même, on peut en déduire que le sentiment de propriété se rapportait plus au cheptel qu'à la terre : dans ce type de sociétés, les troupeaux constituent un capital, généralement géré collectivement, et qui croît naturellement avec la reproduction alors que les quelques champs cultivés forment des propriétés familiales dont les récoltes constituent le revenu. De fait, dans ces sociétés à tradition pastorale, la propriété ne se confond pas avec le territoire : la plus grande superficie des terrains peut être occupée par différents groupes selon les saisons. Comme on l'a démontré pour le Languedoc central, on peut donc émettre l'hypothèse que les territoires des communautés villageoises peu hiérarchisées du Bronze final IIIb étaient discontinus et temporaires, inclus dans un paysage marqué par la présence de sépultures isolées et de nécropoles, autant de repères dans un territoire plus senti et vécu que dominé, une forme de "territoire en archipel".

Pour cette période, rien n'empêche de proposer un système matrilineaire et/ou matriarcal. En effet, aucune suprématie masculine et/ou guerrière n'est visible dans l'armement, alors que l'archéologie à partir des dépôts d'objets en bronze et des tombes laisse entrevoir la présence de femmes au statut privilégié. Le dossier de la sculpture (Py 2011) permet, pour cette période, d'avancer quelques hypothèses même si aucune représentation sculptée des élites n'est connue. En effet, c'est du début de l'âge du Fer (725-550 av. J.-C.) que doivent être datées une majorité de stèles anépigraphes et souvent aniconiques couramment rencontrées sur des sites méridionaux principalement en Provence, dans la basse vallée du Rhône, dans le sud du Massif Central, en Languedoc central ou en Languedoc oriental. Certains de ces monuments devaient être protégés ou associés à des portiques, comme l'atteste la découverte de fragments de linteaux et de piliers sur des sites comme Le Marduel à Saint-Bonnet-du-Gard (Py, Lebeaupin 1994), Les Caisses de Saint-Jean à Mouriers (Bouches-du-Rhône) (Marcadal 1992 ; Coignard, Marcadal 1998) ou Les Tourières à Saint-Jean et Saint-Paul (Gruat *et alii* 2011). Ces stèles devaient être directement fichées dans le sol ou placées dans des socles en pierre, probablement sur des podiums rudimentaires (les Tourières ?).

Pour l'ensemble du Midi, nombreuses sont les stèles

qui ont été mises au jour en position secondaire dans les soubassements des enceintes ou des murs de soutènement primitifs et sont donc contemporaines ou antérieures au plus ancien niveau d'occupation « en dur » reconnu sur le site. Ces monuments auraient été élevés sur le site naturel, antérieurement à la création de l'agglomération et marqueraient la présence de sanctuaires essentiellement voués à des cultes naturistes et implantés en un point remarquable du paysage : le plus souvent sur des sommets dominant les habitats et leur terroir (comme au Pègue, à Saint-Blaise, La Ramasse ou Le Marduel), près de l'embouchure d'un fleuve (comme à Lattes, près de Montpellier dans l'Hérault) ou à proximité d'une source (comme à *Glanon*, agglomération des Alpilles dans les Bouches-du-Rhône) (Bessac, Bouloumié 1985 ; Garcia 1992). Leur caractère hétérogène, tant d'un point de vue géologique que technique et typologique, peut autoriser leur assimilation à des ex-votos réalisés en dehors d'ateliers spécialisés et déposés dans des sanctuaires par des individus ou des familles dispersés sur le terroir. Antérieurement au développement d'une réelle hiérarchisation sociale et à l'essor du processus urbain, ces stèles désigneraient de véritables géosymboles bornant, animant et structurant le paysage, avant même une appropriation territoriale pérenne. La plupart de ces lieux ont été investis par des habitats à partir du VIe s. av. J.-C., parce que durant la période de synœcisme qui caractérise la fin du premier âge du Fer, les populations les reconnaissent comme espaces fédérateurs, symboles de leur identité. Ainsi, le plus souvent, les monuments (stèles, piliers, linteaux...) ont été inclus dans les soubassements et les élévations du rempart : on peut proposer qu'ils aient conservé une propriété cultuelle et aient été rituellement inclus dans le blocage de la muraille qui traçait les limites de la nouvelle agglomération, assurait sa défense et affirmait la cohésion du groupe social. L'enceinte revêtirait, en sus d'un rôle politique et militaire, un caractère symbolique à l'instar du *pomærium* dans le monde étrusco-romain. Analyse territoriale, mode d'habitat, étude des sépultures et de la statuaire, tout, pour cette phase ancienne de la Protohistoire méridionale (VIIIe-VIIe s. av. J.-C.), va dans le sens d'une organisation sociale acéphale des populations : des sociétés locales sans souverain dont la structuration était peu favorable à la mise en œuvre de travaux collectifs et dont un des rares éléments centripètes était la religion ou du moins certaines activités rituelles.

2. La fondation de Marseille et la mise en lumière de l'aristocratie celtique méditerranéenne

C'est à partir du VIe siècle que se développe un système patriarcal et, selon les textes que nous évoquerons par la suite, matrilineaire. Cette suprématie masculine est visible au travers de la statuaire héroïque (Py 2011) mais également dans la documentation funéraire illustrée par des tombes de "chefs" (sépultures associant une panoplie guerrière et un riche mobilier d'accompagnement) (Girard 2013) mais aussi par celles de jeunes adolescents, voire d'enfants comme, par exemple, à Castelnau-de-Guers (Hérault) ou Pertuis (Vaucluse) (fig. 1). Ces dernières, celles de jeunes

1a

1b

Figure 1. 1a : Mobilier de la tombe d'un jeune aristocrate celte (Pertuis, Vaucluse) (cliché : Centre Camille Jullian) ; 1b : Mobilier de la tombe d'un adolescent armé (Castelnau-de Guers, Hérault) (cliché : A. Maillot, Bibracte).

défunts armés dont la sépulture bénéficie du dépôt d'objets exotiques, peuvent être l'expression de la transmission héréditaire du pouvoir. En contrepoint, on note la disparition des tombes féminines privilégiées et des riches parures de femmes jusqu'alors en usage dans le Sud-Est.

Une légende évocatrice

La légende de la fondation de Marseille rapportée par Aristote et Trogue-Pompée (Pralon 1992 ; Garcia, Bouffier 2014) peut être une bonne illustration du fonctionnement du système aristocratique dans le sud-est de la Gaule. Le nom des Ségobriges, rare dans la littérature (deux occurrences), est d'une étymologie claire : il désigne la population de la colline/le mont ou de la forteresse (*briga*) victorieuse (*sego*). En cela, l'ethnonyme fait référence à une communauté, précise et limitée, qui a étendu sa suprématie sur une zone plus large. Le nom du groupe porte en lui l'acte de passage d'une communauté polynucléaire à structuration égalitaire vers une société proto-urbaine hiérarchisée.

Il fait donc référence à une domination virtuelle, sinon de fait de ces Ségobriges sur d'autres ethnies que les textes grecs et latins ne citent même pas. On a toujours tendance à lire les rapports Grecs/indigènes en termes d'opposition d'*ethnos* à *ethnos* en englobant toutes les populations locales sous le même vocable d'indigènes ; or, si on lit en parallèle le texte sur la fondation de Lampsaque ou si on prend en compte la complexité des mondes celtiques dans lesquels les Grecs s'installent, il faut envisager la possibilité qu'il n'existe pas d'unité ethnique et que les rapports peuvent être aussi conflictuels entre les Ségobriges et les autres qu'entre les Grecs et les Celtes, le mariage d'une fille de haut lignage apparaissant comme un moyen de sceller une alliance politique, voire militaire dans un système plus vaste. Cette communauté est dite dirigée par le roi Nannus : l'anthroponyme Nannus (Nanos – en grec, le nain –) a rapidement été interprété comme étant un sobriquet associé à une possible caractéristique physique, mais on peut aussi l'interpréter comme étant une manière de qualifier – d'un point de vue de la hiérarchie des structures sociales grecques – le statut du chef de la communauté indigène : un petit roi, un roitelet.

Le territoire des Ségobriges, bordé par la Méditerranée, relié aux voies de communication vers les Alpes et la vallée du Rhône, sous-exploité économiquement, constitue un espace idéal pour l'installation du petit groupe de Phocéens : ses habitants en composent, durant les deux premières générations, des hôtes spécifiques, voire privilégiés. Ni concurrente ni rivale, on peut même avancer que la dynamique coloniale phocéenne – dont le réseau forme en soi une autre forme de "territoire en archipel" – paraît accompagner l'évolution sociale et territoriale des communautés locales. Cet équilibre ne sera probablement rompu – sinon contrarié – que par l'arrivée de nouveaux migrants dans la seconde moitié du VIe siècle av. J.-C.

La noce nous est présentée comme répondant à une coutume dans laquelle la fille du roi doit choisir son époux parmi des invités à un banquet. Les prétendants peuvent être, pour tout ou partie, des villageois ou bien des hommes

d'un rang proche de celui de la fille du roi mais appartenant à des groupes voisins et alliés. Le premier cas de figure peut illustrer une forme d'"essaimage" tel que nous le proposons au vu des données archéologiques : un jeune couple de rang supérieur (au moins par l'épouse), accompagné par des individus de la même génération, irait fonder un nouveau village sur le territoire communautaire. La pratique permettrait une régulation démographique et une appropriation de l'espace (une "colonisation"...) associée à une extension de l'emprise politique du lignage. Le second cas, plus dynamique, n'est guère éloigné : la fille du roi choisit son époux parmi un homme de rang élevé des unités villageoises voisines. C'est ce que peut laisser penser le fait que le chef de l'expédition grecque soit naturellement invité au banquet : il ne vient pas "fausser la concurrence" avec les locaux mais, du fait de son statut, il est admis à participer à la cérémonie.

C'est le roi local qui organise et invite ; il marque ainsi la puissance du groupe paternel. La fille du roi choisit parmi les aspirants mais elle est, de fait, offerte à une autre communauté et dotée d'une part du territoire paternel : ces noces actent donc une forme de dépendance du groupe de l'époux vis-à-vis de Nannus ainsi qu'une union intercommunautaire.

Le phénomène de la colonisation bouleverse ce schéma en brisant les liens de parenté et en provoquant, par nécessité, une dispersion des fils, dont témoignent les deux fondateurs de Marseille, Prôtis et Simos. Le besoin d'assurer la pérennité du lignage comme de la communauté oblige les arrivants à accepter le mode de fonctionnement de l'hôte, ce qui, en l'occurrence, répond également à leurs vœux. Ce n'est que dans un deuxième temps, en tout cas avec l'arrivée des familles phocéennes fuyant l'invasion perse en 546, que les immigrants vont probablement défendre avec plus d'âpreté les structures sociales de la métropole.

Chez Aristote (*apud* Athénée), la jeune fille porte logiquement un nom d'origine celtique, ce qui n'a jamais été souligné. Ce nom, Petta, peut être rapproché du celtique insulaire *peth* et du breton *pezh* "chose" < **petâ* (pièce, portion, partie, fraction, ramification...) attesté en latin médiéval (VIIIe siècle) sous la forme *petia* "pièce de terre". On peut donc proposer, pour le territoire de la future Massalia, l'existence d'une chefferie (les Ségobriges) gouvernée de façon centralisée (le village de Nannus) par une autorité héréditaire (la lignée de Nannus) s'étendant de façon matrilineaire et matrilocale par essaimage, lors de la création de petites unités villageoises constituées de quelques dizaines de personnes placées sous l'autorité de *big men* (les roitelets du texte). L'ensemble du processus est placé sous un "contrôle" divin apprécié par le roi ("comme le père acceptait qu'il eût la jeune fille en pensant que le don avait été fait avec l'accord de la divinité").

Sous l'autorité de l'heureux élu, la communauté nouvellement constituée s'installe et se développe sur un espace offert par le lignage de la femme. Comme nous l'avons proposé *supra*, le système matrimonial ainsi restitué reflète une loi d'échange par le croisement de différents groupes indigènes privilégiant un lignage, mais aussi une forme de transmission et d'attribution des terres par la dot, et la consti-

tution d'alliance politique et/ou l'extension de l'autorité d'un groupe. En effet, dans les pratiques indigènes, le village de Nannus pourrait être le groupe pourvoyeur de femmes : à l'origine du lignage, le plus fort d'un point de vue démographique, il essaierait sur un territoire que, progressivement, il contrôlerait politiquement. À ce stade, on peut supposer que la lignée des Protiades a "ingéré" celle du roi Nannus et que l'extension du terroir de Marseille, voué à des cultures spéculatives à partir de cette période, ait intégré tout ou partie du territoire ségobrige. Mais si la "gens" ségobrige disparaît et si son territoire est majoritairement dominé par les Massaliètes, cela va entraîner, au-delà de la *chôra*, une réorganisation politique des communautés celtiques.

La représentation des élites

L'étude des représentations sculptées des élites, postérieures à la fondation de Marseille et, surtout, à l'organisation du réseau des comptoirs et d'habitats indigènes, permettent d'approfondir notre approche de l'évolution des structures sociales locales.

À partir du VIe siècle avant J.-C., les stèles anthropomorphes du type La Ramasse/Les Tourières sont des blocs figurés sans visage et sans membres qui ne représentent pas des individus connus ou des objets personnels associés aux restes d'un défunt pour illustrer son statut mais tentent d'incarner, de donner forme, à des personnages mythiques ou des ancêtres héroïsés. En effet, durant cette période du premier âge du Fer, on assiste à une phase d'évolution sociale des communautés locales avec l'émergence de *Big Men* (Sahlins 1976) ou de *Great Men* (Godelier 1999) qui dans un espace en cours de territorialisation affirment la puissance d'un petit groupe ou d'une lignée et ont besoin de légitimer cette suprématie naissante. Ce n'est pas la panoplie d'un guerrier défunt qui est exposée mais l'image mystique d'un pouvoir en armes dominant un espace approprié par le groupe : de cultuel et naturiste, le géosymbole devient politique et l'autorité d'une ou plusieurs lignée(s) s'exerce sur tout au partie du territoire ethnique y sera exposée.

Pour les plus anciennes, ces représentations sont, peut-être, antérieures aux premiers processus d'urbanisation et aux regroupements ethniques mais elles sont, en revanche, contemporaines de l'affirmation naissante des petits pouvoirs locaux et l'émergence des premiers contacts avec des populations exogènes, méditerranéennes essentiellement. Durant une phase où se redessinent des espaces ethniques, où des populations se regroupent et se fixent au sein de territoires qui ne sont plus uniquement parcourus et exploités mais politiquement dominés, ces stèles anthropomorphes dressées sur des sanctuaires intercommunautaires structurés (comme les fouilles des Tourières en Aveyron le documentent bien) témoignent de l'émergence des élites locales, de la représentation des mythes protohistoriques et des premières aristocraties de la Celtique méditerranéenne. En cela, le phénomène social et culturel que symbolisent ces documents figurés est à rapprocher de celui qui était caractérisé par la réalisation des statues-menhirs de la fin de la Préhistoire, lors de la diffusion de la métallurgie du cuivre : restructurations

politiques, renforcement et affirmation des liens lignagés, valorisation des élites, écriture des mythes, etc.

C'est en tant que récit des origines du groupe que l'on peut interpréter les découvertes réalisées sur l'oppidum des Caisses de Jean-Jean à Mourières dans les Alpilles (Marcadal 1992 ; Coignard, Marcadal 1998). Les stèles, piliers et fragments de linteaux en calcaire (une centaine de pièces au moins) ont été découvertes dans le rempart de cet habitat provençal créé au début du VIe s. av. J.-C. En cela ces documents se rapprochent des blocs aniconiques que j'ai évoqué plus haut et qui dressés sur des sanctuaires matérialiseraient des géosymboles. Mais à Mourières, comme à *Glanum*, autre site des Alpilles, certains de ces monuments ont reçu un décor piqueté –très probablement lors d'une seconde phase d'utilisation–. Les motifs regroupent des chevaux et des cavaliers parfois armés d'une lance ou d'un bâton. Des scènes denses et complexes relatent des combats et l'appropriation des territoires. Chronologiquement et culturellement ces décors marquent la phase faisant suite aux cultes naturistes exclusifs et montrent par leur réutilisation puis leur réemploi l'évolution et la continuité des pratiques cultuelles et des groupes locaux.

C'est dans ce schéma explicatif d'héroïsation de figures emblématiques puis de développement des élites mais également d'intégration des valeurs ancestrales et tribales au sein de nouvelles entités politiques que peuvent être analysés certains bustes préromains mis au jour dans le Midi de la France. Parce qu'il est daté de façon satisfaisante et que son contexte de découverte est riche d'enseignements, il convient en premier lieu d'évoquer le buste bicéphale de l'oppidum bas-rhodanien du Marduel, découvert en remploi dans des niveaux du dernier quart du VIe av. J.-C., accompagné de stèles et de fragments de linteaux (Py, Lebeaupin 1994). Sur cette pièce, malheureusement fragmentée, est figuré un torse en bas-relief. La représentation de cet objet à forte signification symbolique désignerait son propriétaire comme un noble et, plus largement, un personnage au statut social élevé appartenant à l'élite de la communauté (fig. 2). À l'exception du guerrier de Corconne (de Chazelles 1991), œuvre en bien des points énigmatique, les autres personnages représentés en buste et datables du premier âge du Fer comme les bustes de Saint-Anastase, de Grézan ou de Beaucaire dans le Gard (Py 2011) ne sont jamais associés à des armes offensives. Même ce qui a été souvent interprété comme leur casque doit, si l'on suit Michel Py (2011, 31) être vu comme une coiffure d'apparat : ils font référence à une autorité désarmée qui évoque davantage la pérennité du pouvoir et la stabilité politique qu'une atmosphère martiale.

3. Au deuxième âge du Fer, la valorisation des élites aristocratiques en Provence et l'émergence d'une ploutocratie en Languedoc

Au deuxième âge du Fer (à partir de la deuxième moitié du Ve s. avant J.-C.), à la croissance des échanges méditerranéens (marseillais en particulier) répondent le développement des comptoirs littoraux et des oppidums.

Figure 2. Buste héroïque du Marduel (Gard) (cliché : M. Py).

On assiste alors à une demande accrue des contreparties indigènes dont témoigne l'essor de la production agricole des terroirs de ces sites littoraux et de l'arrière-pays. Si ce dynamisme économique semble commun à tout le Midi de la France et, plus largement, à l'ensemble de la Méditerranée nord-occidentale, on note toutefois des variations régionales dans le mode d'organisation sociale. En Provence, c'est-à-dire dans l'environnement immédiat de Marseille, le système aristocratique semble s'affermir. De façon générale, le Ve siècle avant J.-C. marque une concentration de l'habitat avec un abandon des petits sites et des agglomérations à l'écart des réseaux de communication. La première partie du deuxième âge du Fer donne l'image d'une période de redéploiement territorial caractérisé par la monumentalisation de certains centres urbains (*Glanon*, *Ernaginum*, Entremont, Roquepertuse...). Le pouvoir aristocratique est notamment valorisé au travers d'une sculpture anthropomorphe de qualité. La proche présence de Marseille et l'exercice d'une forme de clientélisme semble propice au renforcement du pouvoir d'une élite aristocratique locale (fig. 3).

Au-delà du Rhône, hors de la sphère de dépendance directe de Marseille, le pouvoir ne semble pas détenu par des aristocrates-clients mais une frange de la population qui a su, à quelques distances de la ville grecque, organiser et développer une activité commerciale. Dans les comptoirs fluvio-lagunaires, l'économie semble l'emporter sur le politique et on peut proposer la mise en place d'une ploutocratie à partir du IVe s. avant J.-C. La statue du guerrier de Lattes (Hérault), (Janin, Py 2008) qui soulève de nombreuses interrogations pourrait porter le témoignage de bouleversements politiques importants. En effet, cette probable représentation d'un lancier du premier âge du Fer (vers 500 av. J.-C.) est réemployée, après mutilation, comme piédroit dans une construction de l'agglomération languedocienne (une grande maison à cour construite dans la partie méridionale de la ville au milieu du IIIe s. av. J.-C.) (fig. 4). L'étude a montré que si la statue avait été buchée au niveau de l'épaule droite et de la jambe gauche lors de sa réutilisation architecturale, en revanche, les autres amputations (tête, bras gauche, genoux droit, base) peuvent être contemporaines de la désaffectation de la statue qui dans un contexte public, voire religieux, devait appartenir à un ensemble plus large. M. Py

Figure 3. Sculpture d'un aristocrate en position héroïque provenant de Roquepertuse (Velaux, Bouches-du-Rhône) (cliché : Centre Camille Jullian).

Figure 4. Vue du dos du buste du lancier de Lattes (Hérault) ; VIe s. avant J.-C. (cliché : Centre Camille Jullian).

et ses collaborateurs ont émis l'hypothèse d'une installation d'une communauté d'Etrusques à Lattes à la fin du VIe s. av. J.-C., puis son éviction violente dans le premier quart du Ve s. av. n. è. au profit des commerçants marseillais. De fait, ils établissent un lien direct entre cette modification brutale du *leadership* commercial et la destruction de cette statue. La qualité de la statue est réelle mais rien n'empêche d'y voir une réalisation indigène ou commanditée par un pouvoir local. En tout cas, l'équipement du personnage représenté peut être rapproché de celui connu dans les tombes contemporaines qui peut donc être identifié comme appartenant à un guerrier indigène : un probable aristocrate. La destruction de cette statue marquerait la fin d'une lignée et un nouveau cadre socio-économique qui pourrait être dominé non pas directement par des commerçants marseillais mais par une élite commerciale locale, profitant du dynamisme massaliète, et que pourraient abriter certaines grandes maisons à cour intérieures mises au jour en plusieurs points stratégiques de la ville, notamment la zone portuaire (Py 2009, 113-121). Ces demeures, originales par leur plan et leur surface en Celtique méditerranéenne, témoignent de l'adoption par une élite marchande, dès le IIIe s. avant J.-C., de modes de vie méditerranéens (fig. 5). La plus grande (la maison 5201)

occupe un espace de plus de 500 m² ; nous sommes bien loin de la trentaine de mètres carrés de l'habitation traditionnelle. Les autres demeures marquent également l'apparition d'une nouvelle classe d'habitants qui profitent (où sont à l'origine) du développement économique de Lattes en lien avec la mainmise commerciale de Marseille en Méditerranée nord-occidentale. Le niveau de vie des habitants de ces maisons, comme en atteste la présence de céramiques importées, le taux élevé de consommation de vin et un large usage du monnayage en argent (dont un trésor de 786 oboles dans le périmètre de la grande maison 5201) est sans comparaison avec celui de la grande masse des *Lattarenses*.

Conclusions

En Celtique méditerranéenne, dès le VIIe s. avant J.-C., les contacts socio-économiques stimulés par la pratique emporique ont participé à la valorisation d'une élite aristocratique locale, en accélérant l'évolution sociale des petites communautés agro-pastorales de la fin de l'âge du Bronze et du début de l'âge du Fer jusqu'alors peu structurées. D'un système matriarcal, on serait passé à un système patriarcal et matrilineaire où le pouvoir serait entre les mains d'un petit nombre de personne, d'une lignée. Ce phénomène est bien illustré par la légende de la fondation de Marseille rapportée par Aristote et Trogue Pompée. Dès lors, du Var aux Alpilles, en Pays salyen, une petite aristocratie de nobles dont les habitats dépendent économiquement de la ville grecque exercent localement, jusqu'au IIe s. avant J.-C., une autorité politique qui, probablement, ne s'étend que sur des territoires limités à la proximité de leurs habitats. Leur indépendance politique n'est que symbolique : le réseau économique est bel et bien sous contrôle phocéén. Cette élite, garante d'une stabilité propice au commerce et à la domination coloniale phocéenne, se représente au travers de statues qui valorisent les signes du pouvoir et les symboles d'une richesse transmissibles (torques, bracelets...).

Au-delà des Alpilles et en Languedoc, des comptoirs fluvio-lagunaires –dont en particulier celui de Lattes (Hérault)– connaissent, à partir du Ve s. avant J.-C., un important essor auquel est associée une sensible évolution des structures sociales indigènes. A un pouvoir politique aristocratique encore bien présent à la fin du premier âge du Fer mais dont les lignées vont ensuite être chahutées (comme en témoigne la mise à bas des présentations sculptées au deuxième âge du Fer) va sans doute se substituer une ploutocratie apte à animer les réseaux commerciaux locaux et régionaux, et à servir de relais aux commerçants méditerranéens –massaliotes en particulier–. Au sein de l'agglomération de *Lattara*, ce petit groupe affiche une réelle domination foncière dont témoigne le lotissement de très grandes demeures, domine le commerce au sein de la cité, accuse un niveau élevé de consommation de biens de prestige (vin et céramiques importées, en particulier) et capitalise du numéraire comme en atteste la découverte de plusieurs trésors de monnaies en argent.

Ce regard sur ces deux communautés celtiques, provençales et languedociennes, permet d'apprécier, selon la

Figure 5. Plan de deux maisons (zones 52 et 54) de ploutocrates dans la secteur sud-est de la ville préromaine de Lattes (plan UFRAL).

distance qui les sépare du pouvoir colonial grec, la variation de l'impact des stimuli méditerranéens sur la structuration sociale de groupes ethniques proches: à une valorisation –garante de stabilité politique– des lignées aristocratiques indigènes en Pays salyen répond l'émergence –propice à l'essor économique massaliète– d'une classe de marchands en Languedoc. Ce phénomène reste à approfondir dans les zones ici considérées, et à nuancer dans l'espace littoral provençal et dans l'arrière-pays languedocien.

Bibliographie

ARCELIN, P. :

1992. "Salles hypostyles, portiques et espaces cultuels d'Entremont et de Saint-Blaise (B.-du-Rh.)", Garcia, D. (dir.), *Espaces et monuments publics protohistoriques de Gaule Méridionale* (dossier), *Documents d'Archéologie Méridionale*, 15, 13-27.

ARCELIN, P., BRUNAU, J.-L. (dir.) :

2003. *Cultes et sanctuaires en France à l'âge du Fer* (dossier). *Gallia*, 60, CNRS Paris, 1-268.

ARCELIN, P., GRUAT, P. avec la participation de BOISSINOT, P., CHAUSSEURIE-LAPRÉE, J., DEDET, B., FERRANDO, P., GAILLEDAT, É., MARCHAND, G., MAZA, G., NIN, N., PAILLET, J.-L., ROTH CONGÈS, A., TRÉZINY, H. :

2003. "La France du Sud-Est (Languedoc-Roussillon, Midi-Pyrénées, Provence-Alpes-Côte d'Azur)", Arcelin, P., Brunau, J.-L. (dir.), *Cultes et sanctuaires en France à l'âge du Fer* (dossier). *Gallia*, 60, 169-241.

BESSAC, J.-C., BOULOUMIÉ, B. :

1985. "Les stèles de Glanum et de Saint-Blaise et les sanctuaires préromains du Midi de la Gaule", *Revue d'Ar-*

chéologie de Narbonnaise, 18, 127-187.

BOISSINOT, P. :

2004. " Usage et circulation des éléments lapidaires de Roquepertuse ", *Documents d'Archéologie Méridionale*, 27, 49-62.

BOISSINOT, P., GANTÈS, L.-F. avec la participation de GASSEND, J.-M. :

2000. " La chronologie de Roquepertuse. Propositions préliminaires à l'issue des campagnes 1994-1999 ", *Documents d'Archéologie Méridionale*, 23, 249-271.

BONNEMAISON, J.

2004. *La géographie culturelle*. Paris, CTHS. (2ème édition).

BUISSON-CATIL, J., VITAL, J. (dir.) :

2002. *Âge du Bronze en Vaucluse*. Avignon (*Notices d'Archéologie Vauclusienne*, 5 ; *Travaux du Centre d'Archéologie Préhistorique de Valence*, 4).

CHAZELLES, C.-A. DE :

1991. " Un buste masculin d'époque préromaine découvert à Corconne (Gard) ", *Revue d'Archéologie de Narbonnaise*, 24, 19-33.

COIGNARD, O. et R., MARCADAL, N. et Y. :

1998. " Nouveau regard sur le sanctuaire et les gravures de l'âge du Fer de l'oppidum des Caisses (Mouriès, B.-du-Rh.) ", *Entremont et les Salyens (dossier). Actes du Colloque d'Aix-en-Provence (5-6 avril 1996)*, *Documents d'Archéologie Méridionale*, 21, 67-84.

DUPLOUY, A. :

2006. *Le prestige des élites. Recherches sur les modes de reconnaissance sociale en Grèce entre les Xe et Ve siècles avant J.-C.*, Les Belles Lettres, Paris.

FICHTL, S. :

2005. " Murus et pomerium : réflexions sur la fonction des remparts protohistoriques ", *Revue Archéologique du Centre de la France*, 44, 55-72.

GARCIA, D. (dir.) :

1992. *Espaces et monuments publics protohistoriques de Gaule méridionale : dossier. Documents d'Archéologie Méridionale*, 15, 9-158.

GARCIA, D.

2003. " Espaces sacrés et genèse urbaine chez les Gaulois du Midi ", Bats, M., Dedet, B., Garmy, P., Janin, T., Raynaud, C., Schwaller, M. (eds.), *Peuples et territoires en Gaule méditerranéenne. Hommage à Guy Barruol*. Montpellier, 223-232 (Suppl. à la *Revue d'Archéologie de Narbonnaise*, 35).

2004. *La Celtique méditerranéenne. Habitats et sociétés en Languedoc et en Provence du VIIIe-IIe siècles av. J.-C.* Errance, (Collection des Hespérides), Paris.

2006. " Religion et société : la Gaule méridionale ", Goudineau, C. (dir.), *Religion et société en Gaule*, Errance, Paris, 135-164.

2011. " La Ramasse (Clermont-l'Hérault, Hérault) ", Roure, R., Pernet, L. (dir.), *Des rites et des hommes. Les pratiques symboliques des Celtes, des Ibères et des Grecs en Provence, en Languedoc et en Catalogne*, Errance (Coll. Archéologie de Montpellier Agglomération-AMA, 2) (Cat. expo), Paris, 97-100.

GARCIA, D., VITAL J. :

2006. " Dynamiques culturelles de l'âge du Bronze et de l'âge du Fer dans le sud-est de la Gaule ", Vitali, D. (dir.), *La Préhistoire des Celtes. Celtes et Gaulois. L'Archéologie face à l'Histoire*. Actes de la table ronde de Bologne (28-29 mai 2005). Bibracte, Centre archéologique européen, 63-80 (*Bibracte*, 12/2).

GODELIER, M. :

1999. " Chefferies et Etats, une approche anthropologique ", Ruby, P. (dir.), *Les princes de la Protohistoire et l'émergence de l'Etat*. Table ronde internationale (Naples, 27/10/1994) Naples/Rome, Centre Jean-Bérard/École Française de Rome, 19-30. (*Ecole Française de Rome*, 252).

GOUDINEAU, C. (dir.) :

2006. *Religion et société en Gaule*, Errance, Paris.

GROS, P. :

1996. *L'architecture romaine du début du IIIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire. 1. Les monuments publics*, Picard (Les manuels d'art et d'archéologie antiques) Paris.

GRUAT, P. avec la collaboration de ALBINET, N., MALIGE, G., MARCHAND, G., TRESCARTE, J. et les contributions de BRUXELLES, L., DEDET, B., MÉNIEL, P. :

2011. " Les Tourières, Saint-Jean et Saint-Paul, Aveyron ", Roure, R., Pernet, L. (dir.), *Des rites et des hommes. Les pratiques symboliques des Celtes, des Ibères et des Grecs en Provence, en Languedoc et en Catalogne*, Errance (Coll. Archéologie de Montpellier Agglomération-AMA, 2) (Cat. expo), Paris, 104-111.

GUILLET, E., LELIÈVRE, V., PAILLET, J.-L., PISKORZ, M., RECOLIN, A., SOUQ, F.

1992. " Un monument à portique tardo-hellénistique près de la source de la Fontaine, à Nîmes (Gard) ", Garcia, D. (dir.), *Espaces et monuments publics protohistoriques de Gaule Méridionale (dossier). Documents d'Archéologie Méridionale*, 15, 57-89.

JANIN, T., PY, M. :

2008. " Le 'guerrier de Lattes'. Réflexions sur la signification d'une statue archaïque ", Janin, T., Py, M. (dir.), Lattara/Lattes (Hérault) : nouveaux acquis, nouvelles questions sur une ville portuaire protohistorique et romaine. *Gallia*, 65, 65-70.

MARCADAL, Y. :

1992. " Les nouvelles stèles cultuelles des Caisses

de Saint-Jean à Mouriès (B.-du-Rh.) ”, Garcia, D. (dir.), *Espaces et monuments publics protohistoriques de Gaule Méridionale* (dossier), *Documents d'Archéologie Méridionale*, 15, 174-176.

MULLER, A., BOUVILLE, C., LAMBERT, L. :

1988. “ Provence : les stèles gravées de l'âge du Bronze ”, *Archéologia*, 236, 58-63.

PY, M. :

2011. *La sculpture gauloise méridionale*, Errance Paris.

PY, M., LEBEAUPIN, D. avec la collaboration de BESSAC, J.-C. :

1994 : “ Stratigraphie du Marduel (Saint-Bonnet-du-Gard) : VI - Les niveaux du Bronze final au milieu du Ve s. av. n. è. sur le Chantier Central ”, *Documents d'Archéologie Méridionale*, 17, 201-265.

ROTH A. :

2004. “ Le contexte archéologique de la statuaire de Glanon (Saint-Rémy-de-Provence, Bouches-de-Rhône) ”, Arcelin, P., Congès, G. (dir.), *La sculpture protohistorique de Provence dans le Midi gaulois* (dossier), *Documents d'Archéologie Méridionale*, 27, 23-43.

SAHLINS, M. :

1976. *Âge de pierre, âge d'abondance. L'économie des sociétés primitives*, Gallimard, Paris.

SOUTOU, A. :

1962. “ La stèle au bouclier à échancrure en V de Substantion (Castelnau-le-Lez, Hérault) ”, *Ogam*, 521-546.

VIAL, J. :

2003. *Le Montpelliérais*. Académie des Inscriptions et Belles Lettres (*Carte Archéologique de la Gaule*, 34/3), Paris.

“Tierra, fuego y agua”: poder y sociedad entre el Ródano y los Pirineos durante la primera Edad del Hierro

Eric Gailledrat*

Resumen

La evolución de las sociedades indígenas del territorio situado entre el Ródano y los Pirineos se inscribe en un contexto europeo más global, donde se suele aceptar un refuerzo de las estructuras de poder que se manifiesta particularmente por la emergencia del fenómeno urbano y la afirmación de una verdadera aristocracia. A menudo presentada como un periodo de rupturas, la primera Edad del Hierro se caracteriza efectivamente por una serie de cambios, perceptibles a nivel del hábitat, la cultura material o las prácticas funerarias. Esta noción de ruptura, sin embargo, debe ser matizada respecto a la visión a veces deformada que tenemos de las sociedades de la Edad del Bronce. En efecto, la modelización de estos procesos en términos de antropología social privilegia la idea de sociedades más o menos igualitarias y no totalmente sedentarizadas, que evolucionan durante la Edad del Hierro hacia sociedades de tipo pre-estatal. La aparición y el posterior desarrollo de la metalurgia del hierro, la acentuación de las interacciones con el mundo mediterráneo o la estructuración de territorios políticos acompañan efectivamente a partir del siglo VIII a.C. a un proceso de construcción identitaria en el cual las formas de poder existentes se vuelven más legibles en el registro arqueológico. A pesar de ello, más que una ruptura, la primera Edad del Hierro muestra ante todo la aceleración de procesos dinámicos iniciados anteriormente, y más precisamente durante el Bronce final.

Palabras clave: Edad del Bronce, Edad del Hierro, Languedoc mediterráneo, hábitat, territorios, cultura material, metalurgia, prácticas funerarias, aristocracia.

Abstract

The evolution of the native societies settled between the Rhône and the Pyrenees is part of a more global context, in which it is usually agreed to recognize a strengthening of the power structures, in particular those related to the emergence of an aristocracy and to the rise of urban societies. Often presented as a period of rupture, the Early Iron Age is indeed accompanied by a series of noticeable transformations that are visible in the habitats, the material culture and the funeral practices. This concept should however be put in perspective due to the often biased vision we have of the societies of the Late Bronze Age IIIb. The modelling of these processes in terms of social anthropology tends to favour the idea of poorly settled egalitarian societies, quickly evolving during the Iron Age towards pre-state societies. The appearance and development of the iron metallurgy, the increasing of interactions with the Mediterranean world, as well as the structuring of political territories, go hand in hand from the beginning of the 8th century BC with a process of identity construction, where the forms of power become more clearly apparent in the archaeological register. This being said, more than a break, the Early Iron Age is characterized above all by an acceleration of previously launched dynamic processes that started during the Late Bronze Age.

Keywords: Bronze Age, Iron Age, Mediterranean Languedoc, settlement, territory, material culture, metallurgy, funerary practices, aristocracy.

* CNRS-UMR 5140 “Archéologie des Sociétés Méditerranéennes”.
Centre de Documentation Archéologique Régional. 390 av. de Pérols. F-34970 LATTES
Labex ARCHIMEDE, programme IA ANR-11-LABX-0032-01

Figura 1. Mapa del Languedoc mediterráneo con la situación de los principales yacimientos de la Edad del Hierro.

Durante los inicios del I milenio a.C., las comunidades protohistóricas establecidas a uno y otro lado del Ródano siguen ritmos de desarrollo desiguales. Los territorios occidentales, vecinos del Golfo de León, se singularizan por un proceso de evolución específico, en cuyo seno los cambios sociales que acompañan el paso de la Edad del Bronce a la Edad del Hierro se ven intensificados bajo el impulso de dinámicas tanto internas como externas.

El marco geográfico elegido (fig. 1) corresponde a un conjunto coherente, el Languedoc mediterráneo, un corredor que parte de la orilla derecha del Ródano y se prolonga al sur por la llanura del Rosellón. Desde la región del Ródano hasta los márgenes meridionales de la región de Narbona, la llanura languedociense, bordeada de zonas de colinas, queda definida al oeste por los relieves de las

Cévennes y de la Montagne Noire. Esta franja de tierra más o menos estrecha y que alcanza como máximo unas decenas de kilómetros de anchura, se abre al nivel del valle del río Aude, que constituye una vía principal de penetración hacia el interior, sobre todo en dirección a las zonas atlánticas, a través del curso del Garona. Atravesada de oeste a este y de norte a sur por una serie de ríos de importancia desigual, en particular el Vidourle, el Lez, el Hérault, el Orb y, por supuesto, el Aude, esta entidad geográfica se divide tradicionalmente en dos conjuntos distintos, situados a uno y otro lado del valle del Hérault.

La llanura del Rosellón se abre al sur una vez superado el estrecho paso del sector de Sigeon/Lapalme, marcado por el saliente de la cordillera de las Corbières marítimas en dirección al mar. El Rosellón también está atravesado de

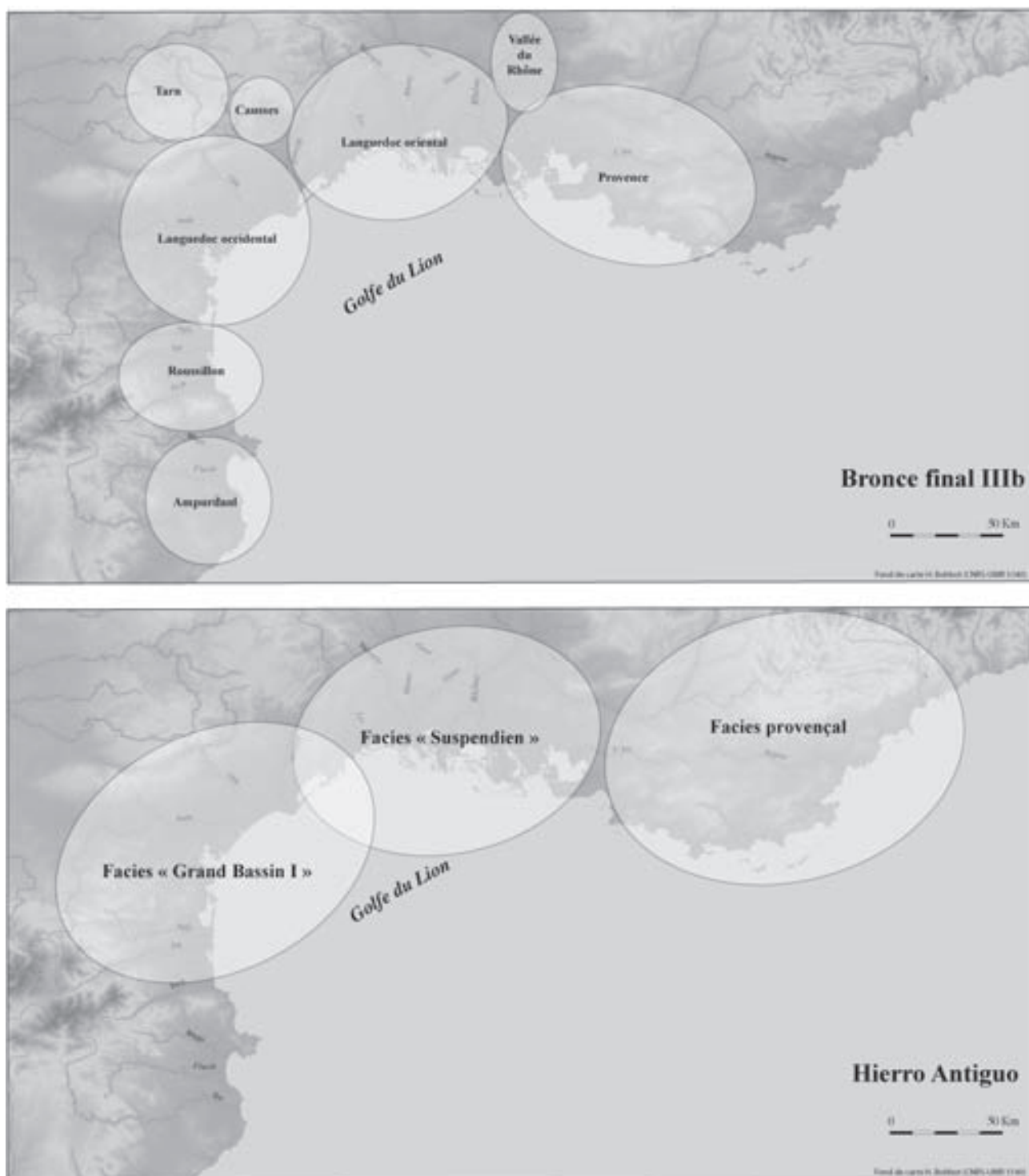

Figura 2. Facies culturales en el Sur de Francia durante el Bronce final (grupos mailhacienses) y el Hierro Antiguo.

oeste a este por una serie de ríos, el Agly, la Têt y el Tech, con valles definidos tanto por el macizo de las Corbières como por los piedemontes pirenaicos, conjunto que queda cerrado al sur por la cadena de los Pirineos.

Del Ródano hasta los Pirineos, la franja litoral se caracteriza finalmente por la presencia de lagunas, hoy más o menos extensas. El paisaje ha evolucionado considerablemente

desde el I milenio a.C.; en efecto, hay que restituir para esta época una interfaz aún más marcada por tierras bajas húmedas, lagunas, que han condicionado de forma importante no sólo los esquemas de poblamiento sino también la geografía de los contactos con el mundo mediterráneo que tienen lugar durante la protohistoria.

El área del Languedoc-Rosellón constituye entre el

Bronce final y la primera Edad del Hierro un foco cultural particularmente activo a escala del Mediterráneo noroccidental, donde se cruzan grandes corrientes culturales, especialmente las procedentes del mundo ibérico por un lado, y del ámbito noralpino por el otro.

Rupturas y continuidades

La primera Edad del Hierro es presentada frecuentemente como un periodo de rupturas: en primer lugar, ruptura tecnológica, con la aparición y, más tarde, el desarrollo de la siderurgia, que no sólo define un nuevo marco cronocultural sino que implica también un salto cualitativo en la producción manufacturera, así como un cambio profundo en las posibilidades de acceso a la materia prima. A una técnica mucho más compleja de controlar que la del bronce, responde, en efecto, una accesibilidad mucho mayor al mineral de hierro. Este parámetro, junto con las cualidades propias de los objetos elaborados con este nuevo metal, explica en gran parte la rapidez con la cual la siderurgia se difunde a partir de algunos focos innovadores, entre ellos la zona del Golfo de León.

Se trata también de una ruptura económica, indicada tanto por una evolución más general de los modos de explotación de los recursos como por la inserción progresiva del área languedociense en sistemas complejos de intercambio con el mundo mediterráneo, sistemas que adquieren una dimensión hasta entonces desconocida, como consecuencia de lo que se acostumbra a llamar fenómeno colonial.

Se trata además de una ruptura cultural, porque, si bien las teorías invasionistas están evidentemente pasadas de moda desde hace tiempo y actualmente se privilegian los factores de evolución de las sociedades, a la vez internos y continuos y con ritmos a menudo lentos, los siglos VIII-VI a. C. son igualmente un periodo de cambios rápidos, con una evolución perceptible a través de las facies materiales, de las formas de hábitat o incluso de las prácticas funerarias.

Durante el Bronce final IIIb, el grupo “mailhaciense”, aunque compuesto por diversas facies regionales desde el Ampurdán hasta la Provenza, nos da una imagen relativamente coherente y homogénea de las culturas indígenas del Sur de Francia. La primera Edad del Hierro ve en cambio la afirmación de entidades regionales más marcadas con -en el caso de las regiones situadas al oeste del Ródano- una clara separación entre el Languedoc occidental y el oriental. La facies “Grand Bassin I” por un lado y la facies “suspendiense” por otro, no atestiguan una fragmentación sino un proceso de consolidación de entidades culturales y sociales anteriores (fig. 2).

Finalmente, esta presunta ruptura se produce a nivel social, en el sentido de que el paso a la primera Edad del Hierro se presenta normalmente como sinónimo de una jerarquización acentuada, ligada a la emergencia de una “élite” o de una “aristocracia”. No obstante, su traza resulta difícil de reconocer fuera del registro funerario, donde una franja concreta de la población tiende efectivamente a singularizarse. La lectura de estos cambios palpables es ambigua, ya que, si bien se perfila la imagen de unas sociedades con mayor desigualdad que en el

período anterior, la traducción de esta constatación en términos antropológicos sigue siendo discutida, como resultado de la confrontación entre unos modelos sociales preestablecidos y una lectura a veces primitivista de las culturas de la Edad del Bronce, mientras que se confunden equivocadamente las nociones de sistemas desiguales y de estructuras sociales complejas.

Los distintos aspectos mencionados están evidentemente interrelacionados, y remiten de modo innegable a una dinámica propia de este periodo. Sin duda, uno de los fenómenos más destacados es la interacción creciente entre las sociedades indígenas languedocienses y el mundo mediterráneo; la comparación entre la Provenza y Cataluña permite contextualizar estos fenómenos bajo una lógica común, en la cual el impacto de las relaciones con las esferas griega, etrusca y fenicia aparece como determinante.

Interacciones mediterráneas

El Golfo de León presenta particularidades en distintos aspectos. La supuesta realidad de una apertura antigua al mundo mediterránea, anterior al desarrollo de la práctica greco-etrusca de la *emporía*, permanece globalmente desconocida y, en consecuencia, subestimada. Dichos contactos “precoloniales”, anteriores a la implantación de los griegos a principios del siglo VI a.C. entre el Ampurdán y Provenza, son, en efecto, poco legibles en el registro material. En todo caso, y como en otras zonas del Mediterráneo, la lógica de estos contactos evoca reconocimientos de itinerarios marítimos y la instauración de relaciones privilegiadas con las élites indígenas. Los objetos con fuerte carga simbólica -elementos suntuarios o simplemente exóticos-, normalmente exhumados en contextos funerarios especiales, sugieren prácticas de don, en paralelo con relaciones de hospitalidad plenamente inscritas dentro de los códigos de representación social aristocrática del Mediterráneo arcaico. Copas griegas y otros vasos de servicio, asadores y cuchillos de origen mediterráneo, evocan ritos de comensalidad, el reparto de la carne, el consumo de bebidas alcohólicas según ritos codificados atestiguados por los conjuntos específicos documentados en las necrópolis “Grand Bassin I”.

Ganarse a los individuos situados a la cabeza de las comunidades indígenas, personajes ineludibles, que ocupan de hecho el papel de interlocutores privilegiados, significa en este caso sentar las bases de relaciones de intercambio más regulares, más seguras y sostenidas. Las motivaciones de las distintas comunidades indígenas, o incluso de sus distintos componentes sociales, por un lado, y por otro, las motivaciones de los navegantes mediterráneos que tocaban las costas del Golfo de León durante los siglos VIII-VII a.C., parecen converger durante este periodo, pero esta aparente uniformidad de comportamiento resulta sin duda engañosa en muchos puntos. En realidad, es preciso tomar en consideración no solamente “una”, sino “varias” lógicas de contacto, que son a la vez causa y consecuencia de la evolución de las estructuras sociales indígenas.

Pese a ello, no hay que olvidar la realidad más global de un proceso de imbricación de sistemas distintos, proceso que conduce inevitablemente a una evolución de las estructuras

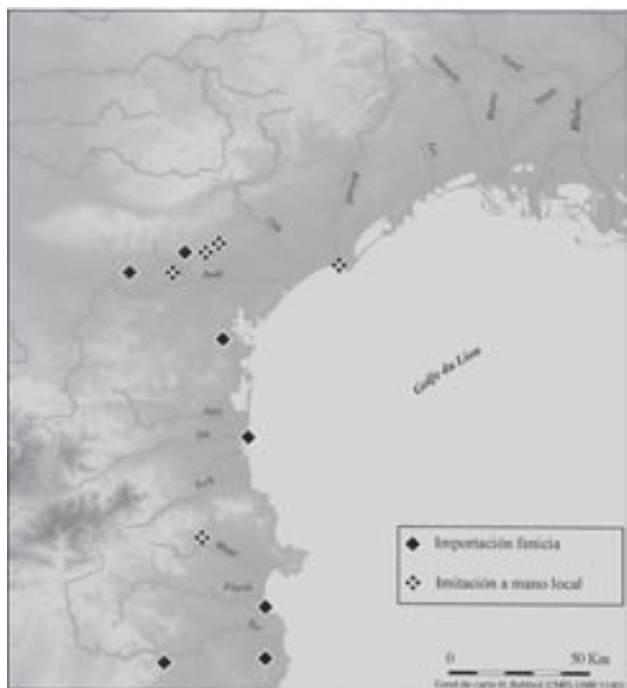

Figura 3. Distribución de las importaciones fenicias del siglo VII a.C. en el Golfo de León.

económicas y sociales indígenas. La dimensión política está de hecho presente, poniendo de relieve la importancia de las formas locales de poder dentro de este mecanismo.

La singularidad del Golfo de León respecto a las regiones situadas más al este, concretamente la Provenza, reside en parte en la mayor precocidad y diversidad de estos contactos “precoloniales” en esta última región. Aun siendo menos intensas en la zona que nos ocupa, estas relaciones “precoloniales” proyectan una imagen que es, en definitiva, bastante parecida a la del noreste de la península Ibérica. Ciertos focos de atracción se configuran desde principios de la Edad del Hierro en el litoral languedociense, sugiriendo incluso, según algunos autores, la existencia de circuitos más antiguos. Los sectores de la desembocadura del Lez, del Hérault, del Aude, o incluso del Têt, no solamente fueron afectados por estos contactos mediterráneos arcaicos, sino que parecen indicar la existencia de circuitos marítimos bien establecidos, que incluyen escalas bastante regulares a lo largo de la costa. Esta geografía de los contactos mediterráneos, bastante evidente durante el siglo VII a.C., va en paralelo con la constitución de entidades territoriales indígenas con límites más o menos definidos, pero en el seno de las cuales, primero ciertos yacimientos y más tarde ciertos grupos sociales, adquieren una cierta preeminencia y consolidan una posición o incluso un estatus preexistente.

Cabe subrayar igualmente la pluralidad de estos contactos, como reflejo de la atracción real ejercida por esta zona languedociense, que no sólo ofrece conexiones esenciales con regiones lejanas, particularmente a través de los valles del Ródano al norte y del Aude al oeste, sino también potencialidades importantes en términos de recursos agrícolas y mineros. Sin embargo, más que los recursos en sí mismos,

son las comunidades que ocupan estos territorios y controlan la salida al mar de estas redes quienes suscitaron el interés de los navegantes fenicios, griegos y etruscos.

Estas comunidades presentan, pues, a inicios de la primera Edad del Hierro, un nivel de estructuración suficientemente elevado para poder responder a estas demandas mediterráneas, más allá del contacto episódico y aleatorio de naves atracando en uno u otro punto del litoral. “Complejidad” y “estructuración” no son necesariamente sinónimos de aumento de jerarquización; lo que se vislumbra aquí es la capacidad de unos grupos para organizar o incluso garantizar las condiciones materiales del intercambio, para orientar o dinamizar las redes existentes, y quizás ya para movilizar fuerzas productivas que hasta entonces se orientaban a las necesidades locales. En cualquier caso, sería un error considerar el mundo languedociense de los siglos VIII-VII a.C. como pasivo y capaz solamente de reaccionar a un estímulo externo. La lógica que interviene es evidentemente más compleja, en particular a la hora de definir el papel de las elecciones indígenas en relación a la naturaleza o a la geografía de estos contactos con el “otro” mundo, que es el de los navegantes mediterráneos (Gailledrat 2014).

Varias corrientes se superponen así a lo largo de las costas languedocienses durante el siglo VII a.C., y más especialmente durante la segunda mitad del mismo. Se trata, en primer lugar, de una corriente griega, vinculada de una manera u otra a la Italia meridional o a Sicilia, y dentro de la cual parecen haberse integrado durante los últimos años de este siglo los etruscos y otros griegos, los focceos, con un objetivo muy preciso por parte de estos últimos, vinculado al reconocimiento previo de los contextos donde se efectuarán las fundaciones coloniales o empóricas del siglo siguiente.

En cuanto a la corriente fenicia, resulta más circunscrita, tanto en el espacio como en el tiempo, dado que las navegaciones dirigidas hacia el Golfo de León desde las zonas meridionales de la Península o de Ibiza se limitan al siglo VII a. C., y afectan solamente a una franja concreta del litoral languedociense. Se trata de las regiones situadas al oeste del valle del Hérault, es decir el Languedoc occidental de facies “Grand Bassin I” y el Rosellón, en este momento culturalmente similares. Los raros objetos fenicios hoy conocidos, así como sus imitaciones locales, se concentran, pues, salvo alguna excepción, en este territorio centrado en el bajo curso del Aude (fig. 3).

En este área tenemos una entidad coherente, que una gran parte de los investigadores coinciden en identificar como el embrión de un componente étnico, el de los elisices, mencionados por Hecateo de Mileto y más tarde por Herodoto. La coincidencia entre el espacio ocupado por este grupo y la geografía de los contactos fenicios no puede ser fortuita. Demuestra, si ello fuera necesario, toda la importancia de esta región del Aude, que constituía en este momento una entidad lo bastante atractiva para llamar la atención de los navegantes orientales. Quedan por definir los términos de esta dinámica de contactos. En relación al afán por obtener nuevas fuentes de abastecimiento en metales que se atribuye tradicionalmente a los fenicios, se comprueba que efectivamente el Languedoc occidental y

Figura 4. El poblado de Le Traversant (Mailhac) (Bronce final IIIb / Hierro Antiguo).

central no está desprovisto de tales recursos. Éstos son accesibles de manera más o menos cercana en el área costera, mientras que el valle del Aude constituye la desembocadura de una vía de circulación mayor que une el Mediterráneo al Atlántico, desde donde es posible acceder a diversas fuentes de estaño.

A la luz de los datos materiales disponibles para este periodo, tenemos aquí un argumento suplementario para reconocer la importancia previa de los poderes económicos y políticos indígenas. En este caso, los contactos privilegiados establecidos con el mundo mediterráneo durante los siglos VIII y VII a.C. parecen haber intensificado una situación en la cual ciertos individuos, o ciertos grupos, ejercen una forma de preeminencia sobre los demás. Pero, ¿es necesario buscar en tales contactos el origen de lo que percibimos como desigualdades?

Sea como fuere, la costa del Languedoc y el Rosellón se presenta como una zona aparte dentro del panorama más

global del Mediterráneo noroccidental. Ello es cierto en el siglo VII a. C.; y sigue siendo cierto a principios del siglo siguiente, momento de las implantaciones coloniales griegas y de la constitución de nuevas redes de intercambio, a la vez más intensas y más regulares que antes.

En efecto, en el siglo VI a.C., la geografía de las fundaciones griegas refleja en sí misma el interés ya antiguo por la región languedociense, o incluso su reputación en el imaginario mediterráneo del Occidente lejano. *Massalia* a un extremo y *Emporion* en el otro enmarcan el Golfo de León. La presencia de griegos focéos presentida en Agde desde el principio de este siglo completa este esquema donde la noción de influencia se revela multiforme y no se limita al estricto control de un territorio.

Con respecto a Agde, un *emporion* parece prefigurar la colonia massaliota establecida a finales del siglo V a. C. Implantado en los márgenes orientales del grupo “Grand Bassin I”, este *emporion* no hace más que formalizar un poco

más un lugar de encuentro previo en la desembocadura del río Hérault, cuyo interés no se reduce a las posibilidades de acceso a los altiplanos del Larzac, y desde allí a la zona del Macizo Central, sino que incluye también el acceso a importantes yacimientos mineros, especialmente de cobre.

Queda pendiente la cuestión de la elección de la desembocadura del río Hérault en vez de la del Aude, en el sector de Montlaurès (Narbona), *oppidum* fundado poco antes de la mitad del siglo VI a.C. e identificado como la *Naro* o *Narbo* de las fuentes antiguas, “capital” del dominio elisice (Barruol 1973). En efecto, no es posible evitar interrogarse sobre la ausencia, no solamente de una colonia en un sentido estricto, sino incluso de un *emporion* griego en esta parte precisa del litoral, es decir, en un sector potencialmente mucho más interesante que cualquier otro de la costa languedociense o catalana. Si tal instalación física no se realizó, a pesar de los interrogantes que plantea el *emporion* de Pech Maho, es seguramente porque no se reunían las condiciones necesarias, como consecuencia del poder y del alto nivel de estructuración de la entidad indígena que, precisamente, ocupa la zona de Narbona y sus alrededores. La idea de un sistema poderoso y bien organizado a nivel económico y político, desarrollado alrededor de los estanques de Narbona y del valle del Aude, coincide claramente con esta realidad, que permitió restringir, sin excluirlas, las veleidades comerciales de *Massalia*.

De modo más o menos implícito, se tiende a poner de relieve la dinámica de contacto propia de las zonas costeras del Mediterráneo para explicar la evolución constatada a principios del primer milenio a.C. dentro del mundo indígena. Los procesos de jerarquización social, reales o supuestos, tienden así a ser considerados como la consecuencia más o menos rápida, y bastante directa, de lazos privilegiados establecidos, en un primer tiempo, entre navegantes mediterráneos y una franja restringida de las sociedades languedocienses. Si bien los límites de dicho razonamiento han sido ya evocados, cabe igualmente considerar un probable reforzamiento del poder, que no sólo se expresaría dentro de los grupos constituidos, desde el nivel de la aldea al del linaje o de la tribu, sino que sería igualmente indicativo de la constitución, o de la acentuación, de sistemas jerárquicos intercomunitarios.

En efecto, se pueden observar las primicias de tales organizaciones a principios de la primera Edad del Hierro, pero hay que esperar al siglo VI a.C. para asistir a una verdadera amplificación de este fenómeno, siguiendo así un movimiento mucho más general, comprobado a escala del Mediterráneo occidental. Varias nociones intervienen en este momento, en particular la de competición por el acceso a los bienes mediterráneos o por el control de las redes de intercambio. Interviene también la de coerción, en la medida en que se considera una presión social y económica con el objetivo de extraer excedentes para responder a la demanda creciente ligada a un sistema de intercambio en pleno desarrollo y de carácter desigual.

De esta manera, el proceso histórico conocido como “fenómeno colonial” parece haber tenido un impacto determinante, confirmando *a priori* la idea de una ruptura vinculada al paso a la primera Edad del Hierro. Queda aún el riesgo importante de privilegiar los factores de evolu-

ción externos (en este caso mediterráneos) en detrimento de factores internos, así como el de privilegiar un tiempo “corto” frente a un tiempo “largo”, es decir el intervalo del fenómeno colonial (siglo VI a.C.) en detrimento del que hunde sus raíces en la Edad del Bronce, en especial en la dinámica que caracteriza, a escala de la Europa occidental, el periodo del Bronce final.

En efecto, las lógicas internas deben ser consideradas prioritarias, en el sentido de que estamos lejos de tratar con sociedades pasivas o estáticas, que, en definitiva, solamente hubieran evolucionado como consecuencia de los contactos establecidos con las civilizaciones clásicas. Particularmente, hay que tener en cuenta el papel ya antiguo de dichos mundos “indígenas” de la Francia meridional en el impulso de redes de intercambio a larga distancia, que ponían en relación las zonas atlánticas, continentales y mediterráneas, todo ello mucho antes de las ya mencionadas navegaciones “exploratorias” de la época arcaica.

En consecuencia, las regiones mediterráneas no están desconectadas de un ambiente más amplio; a escala de Europa occidental, existen tendencias comunes precisamente ligadas a este momento de transición a la primera Edad del Hierro, y más precisamente a la constitución de formas de poder más marcadas. Se trata, pues, de un fenómeno complejo, irreductible a las meras relaciones directas mantenidas entre élites languedocienses y navegantes mediterráneos.

Una imagen contrastada

De hecho, solo una aproximación más o menos global a estas sociedades de finales de la Edad del Bronce y de principios de la Edad del Hierro nos puede aclarar esta cuestión de manera significativa. Hábitats, necrópolis y cultura material nos ofrecen así imágenes complementarias, a veces contrastadas, que a menudo es delicado interpretar a través del prisma de la antropología social y política.

En este sentido, resulta significativa la información que se puede extraer del análisis de las formas de hábitat. En efecto, estas últimas no revelan durante la Edad del Bronce diferencias destacadas que permitan suponer diferencias de estatus entre individuos, dado que hasta la fecha sólo conocemos habitaciones bastante uniformes, modestas por su tamaño y por los materiales empleados. Se trata de casas construidas en barro sobre armadura de madera, que raramente emplean piedras para reforzar los basamentos; son viviendas con estancia única, cuya superficie, en los pocos ejemplos conocidos, raramente sobrepasa los 10 a 20 m².

Del Languedoc oriental al Rosellón, la situación es similar para la primera Edad del Hierro, sobre todo a principios de este periodo. En el Languedoc occidental, el hábitat correspondiente a la facies “Grand Bassin I” no refleja en absoluto la magnificencia del ajuar de algunas sepulturas contemporáneas. Pero los límites de la documentación se plantean aquí aún con mayor razón, ya que sólo disponemos de algunas plantas de edificios más o menos arrasados, a menudo incompletos, y sobre todo que nos falta una visión global de estas aglomeraciones (fig. 4). A escala del Languedoc, tanto si se trata de hábitats de llanura como de altura, ni

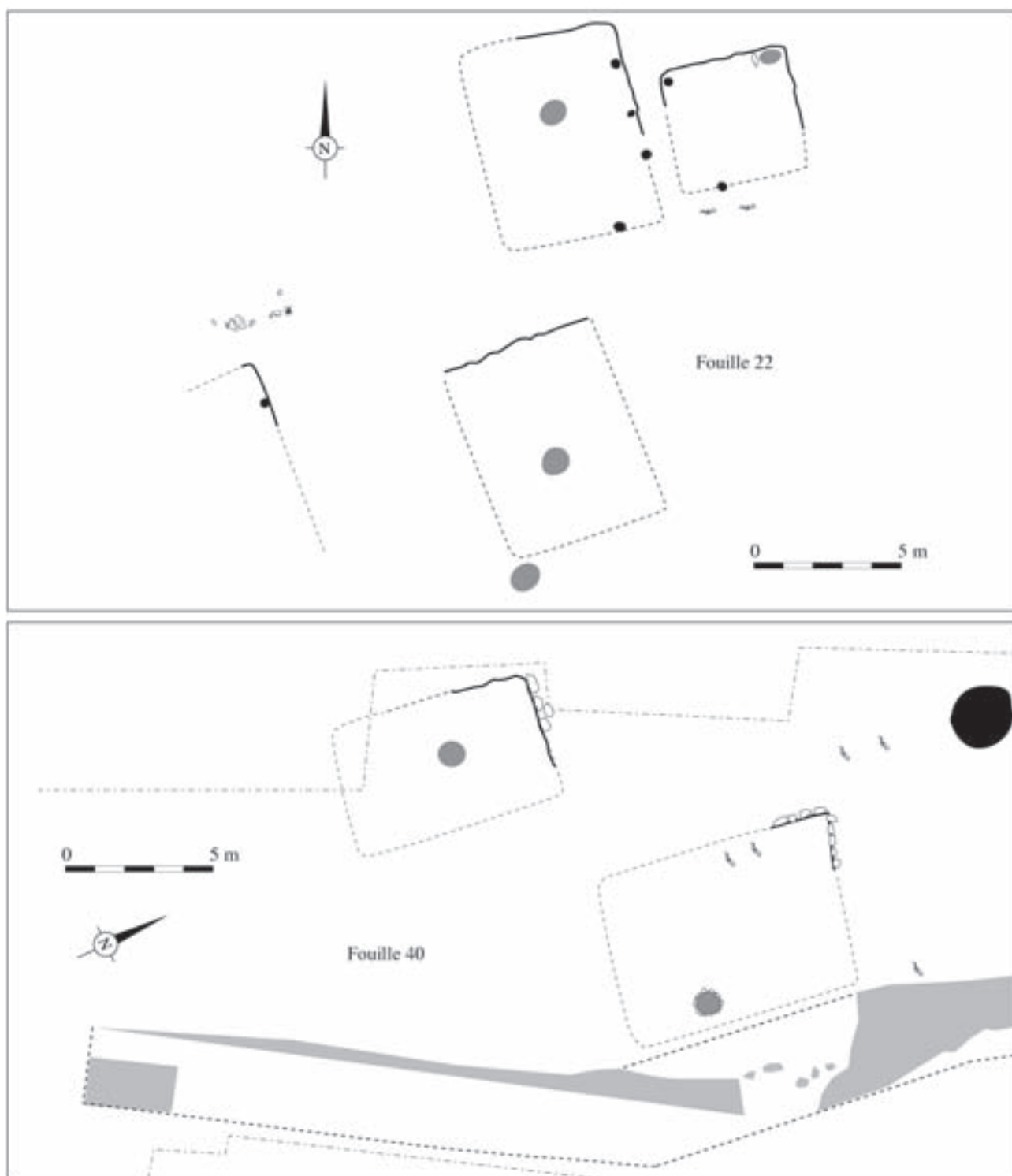

Figura 5. Habitaciones de los siglos VI-V a.C. construídas con postes de madera y manteado de barro (Cayla de Mailhac, nivel II).

la arquitectura ni el material mueble nos permiten restituir diferencias susceptibles de ser interpretadas en términos de desigualdad social.

Aun sin evocar el caso de algunas “cabañas” de dimensiones excesivamente reducidas, que cabe identificar como construcciones anejas más que como viviendas, el fenómeno

de agrupamiento e implantación sobre lugares elevados que caracteriza el siglo VI a.C., no refleja una evolución neta del ámbito doméstico (fig. 5 y fig. 6). Si bien se aprecia una evolución progresiva de las técnicas de construcción, con la introducción del adobe sobre zócalo de piedra, y aunque se comprueba el inicio de ciertos procesos de urbanización

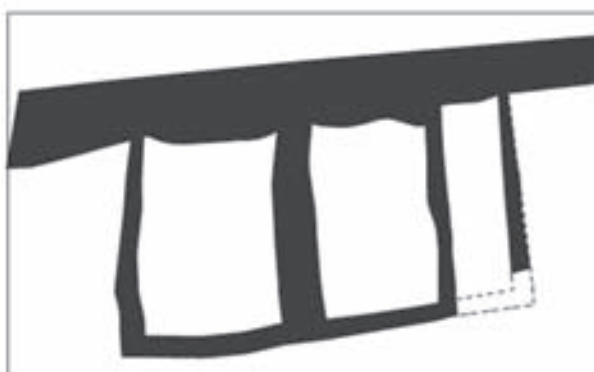
Montlaurès (Narbonne) (v. 500-450)

La Moulinasse (Salles d'Aude) (v. 525-500)

La Monédière (Bessan) (v. 540-500)

Pech Maho (Sigean) (v. 540-500)

Figura 6. Ejemplos de plantas de habitaciones de los siglos VI-V a.C. en Languedoc occidental construídas con zócalos de piedra y elevaciones de adobes o de barro amasado.

con la creación de bloques compuestos por varias casas que comparten muros medianeros, la superficie de las viviendas sigue siendo reducida durante los siglos VI-V a.C., y las plantas de las casas evolucionan muy lentamente desde los habitáculos tradicionales de habitación única, sin que se compruebe la existencia de casas complejas. En cualquier caso, no es posible detectar todavía indicios claros de diferenciación de las viviendas en el marco de cada comunidad.

Por otra parte, nada nos indica que el hábitat, en el sentido del espacio doméstico, constituya en este momento un campo de expresión del estatus social de individuos o familias. Un estatus, unas funciones peculiares adquiridas o heredadas dentro del grupo, una riqueza vinculada a otros aspectos de la vida material... Todo esto puede resultar impalpable para arqueología. Por otra parte, la antropología social nos muestra, mas allá de ejemplos y situaciones particulares, toda la complejidad de las interacciones que actúan al nivel político, económico, social o incluso religioso, en la definición de sistemas dentro de los cuales el poder encuentra múltiples formas de expresión.

La noción de “ruptura”, invocada para caracterizar la transición a la primera Edad del Hierro, se apoya en gran parte sobre nuestra percepción de una realidad anterior, propia de las sociedades del final de la Edad del Bronce. Pero, desde el punto de vista historiográfico, este periodo de transición sigue siendo considerado globalmente como poco dinámico. Así, las sociedades de la época se describen no sólo como poco jerarquizadas, sino también como bastante cerradas e imperfectamente sedentarizadas, donde la división del trabajo sería débil y con una economía de subsistencia en la cual predominaría el “modo de producción doméstico”. Ni siquiera la metalurgia indicaría todavía una verdadera especialización del trabajo, y las principales innovaciones en este campo siguen siendo consideradas como el resultado de la actividad de artesanos itinerantes...

Por tanto, aun sin proponer una lectura modernista de dichas sociedades, es preciso reconocer que la imagen que tenemos de las mismas parece discutible en muchos aspectos, como mínimo en cuanto a la atención excesiva que se da a la dimensión regional de los fenómenos observados, ignorando así los procesos más globales y las conexiones que vinculan este momento distintas zonas de Europa occidental.

En este contexto, durante las últimas décadas han sido propuestos varios modelos socio-económicos que, más que excluirse, parecen más bien complementarios entre sí. Se trata, en primer lugar, del modelo propuesto por Michel Py (1993) para el Languedoc, con un sistema agro-pastoral basado en una ocupación complementaria del litoral y del hinterland. En segundo lugar, el modelo elaborado por Dominique Garcia (2004) pone en relación, en una perspectiva más global, la práctica del cultivo de rozas con la dispersión de poblados de tamaño reducido, con ritmos de ocupación variables y generalmente cortos. En este mismo esquema, la escasa jerarquización interna de estas sociedades del Bronce final, organizadas según el modelo “tribal acéfalo”, se explicaría por la imposibilidad estructural de constituirse en grupos más extensos.

A la hora de darles valor de modelo, estas propuestas

plantean problemas. Aun cuando los ritmos cortos pueden efectivamente caracterizar una gran parte de los asentamientos de este periodo, y aunque consideremos el peso importante, en algunas zonas, de prácticas agro-pastorales que suponen tanto la búsqueda de nuevas tierras cultivables como una importante ocupación cavernícola vinculada a vías de trashumancia, nada se opone a reconocer la existencia de estructuras sociales de una cierta complejidad dentro de las cuales pudieron operar estos mecanismos.

En primer lugar, la idea de una sedentarización inconclusa debe ser seriamente matizada. Aunque se acepta esta idea, no significa en absoluto la inexistencia de territorios bien definidos de los que se habrían apropiado estas comunidades del final de la Edad del Bronce, ni siquiera de auténticos territorios, en el sentido de espacios administrados y controlados que suponen la existencia de poderes locales o que sobrepasan los límites del ámbito aldeano. Más que un modelo realmente expansivo y algo anárquico, los ritmos cortos del hábitat quizás sugieren desplazamientos regulares dentro de espacios geográficos bastante amplios y todavía circunscritos, controlados, ocupados y explotados por un conjunto de grupos aldeanos, de familias, de linajes que habían desarrollado entre ellos formas de cooperación, de alianza y, por qué no, de dependencia.

Por otra parte, algunos yacimientos se singularizan desde el Bronce final IIIB, lo que nos invita a reconocer las primicias de un fenómeno de proto-urbanización. Se trata en este caso de asentamientos de altura que se distinguen no solamente por su situación topográfica, sino también por el papel estructurador desde el punto de vista territorial que varios de ellos parecen haber desempeñado desde este momento. Nos referimos en particular a yacimientos como *Ruscino*, Carsac y Mailhac en el Rosellón y Languedoc occidental, o *Sextantio*, Roque-de-Viou y Le Marduel en el Languedoc oriental.

Los ritmos de ocupación de tales yacimientos son difíciles de definir, pero la idea de una ocupación temporal o intermitente de los mismos resulta tanto menos apropiada cuanto que está basada sobre una documentación muy parcial, así como sobre una visión a veces peyorativa de las arquitecturas de madera y tierra características de este periodo. En cambio, es tentador reconocer en tales asentamientos poblados agrupados que, en muchos aspectos, prefiguran los *oppida* del final de la primera Edad del Hierro. Se trata, en este sentido, de poblados permanentes (e incluso a veces fortificados), que atestiguan la estabilidad de algunas comunidades, así como un dominio sobre tierras bien delimitadas, dentro de las cuales los poblados “secundarios” pueden en efecto (como durante toda la Edad del Hierro) conocer tiempos de ocupación más cortos. En cualquier caso, esta documentación muestra que la idea de una sedentarización imperfecta de las poblaciones del Bronce final es inoperante. Inoperante resulta también la presunción de sociedades “semi-sedentarizadas” (o “semi-nómadas”), y, “por tanto”, poco estratificadas, o incluso desprovistas de cualquier forma de poder. Tanto la Historia como la Antropología Social ofrecen sobre este punto suficientes desmentidos (Clastres 1974 ; Testart 2005).

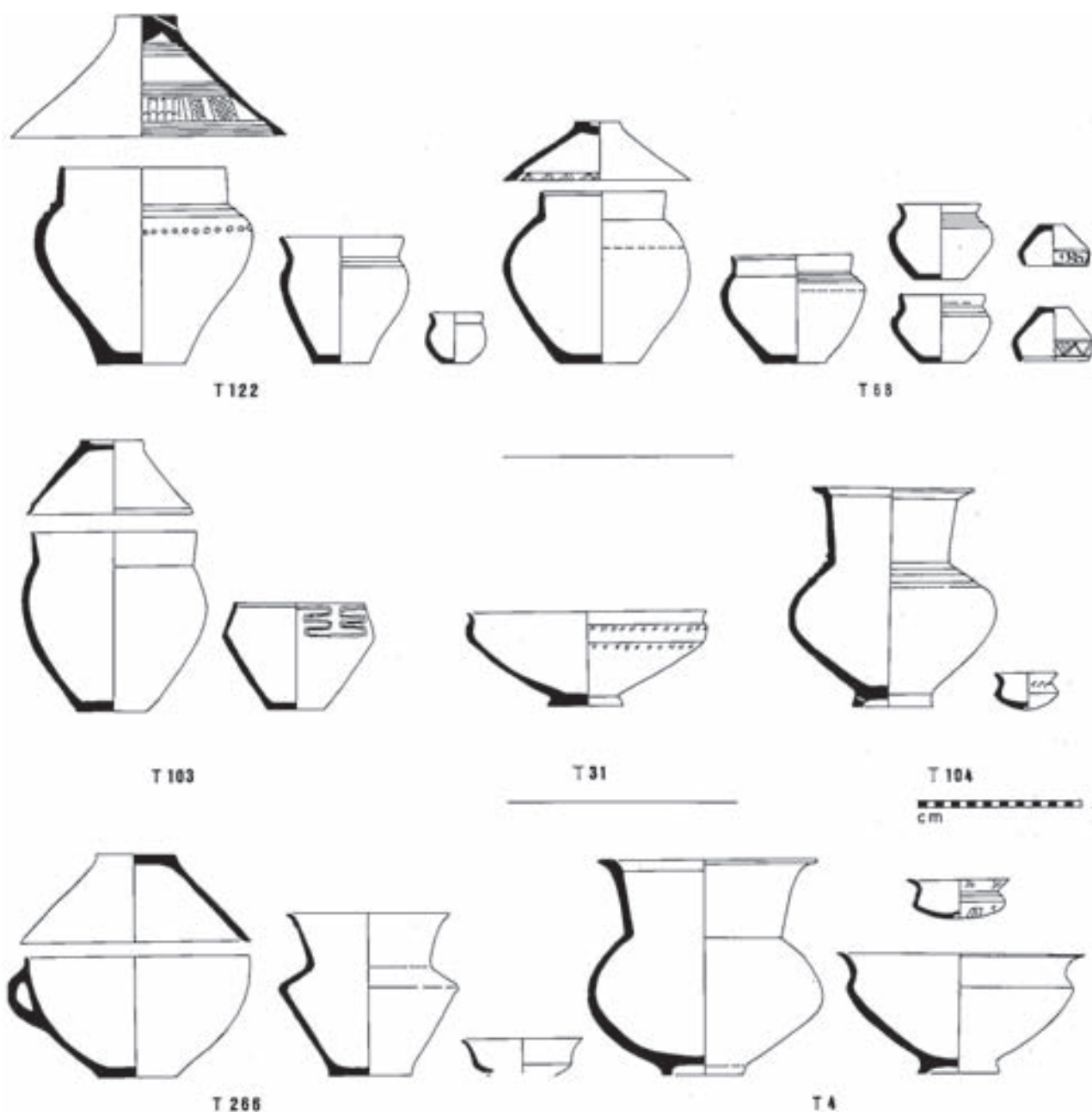

Figura 7. Evolución de las formas cerámicas entre las fases I (arriba) y III (abajo) de la necrópolis de Le Moulin en Mailhac (según Janin 1992, fig. 4, p. 249).

Siempre desde el punto de vista historiográfico, resulta sintomático que, si se atribuyen funciones económicas preeminentes a tales poblados (lugares de mercado, de actividades especializadas...), o incluso funciones simbólicas (lugares de reunión comunitarios...), la dimensión política está generalmente ausente del discurso. Ello no es más que la consecuencia del modelo antropológico elegido, que pretende identificar estas comunidades humanas con sociedades “acéfalas”, es decir, sin poder o sin poder efectivo. De hecho, la noción de “poder político”, salvo raras excepciones, sólo se utiliza por parte de los arqueólogos que operan en el sur de Francia para momentos tardíos, cuando

el mundo indígena está en contacto con el mundo colonial mediterráneo, y a menudo de manera secundaria, como si la presencia de documentos escritos, de fuentes históricas, fuera la condición necesaria en arqueología para poder considerar esta dimensión, que es, sin embargo, fundamental, tal como muestra la antropología social. Hablar de “organizaciones mínimas”, de “sistemas semi-estatales” y más tarde “estatales” significa entrar en el terreno de lo político. Dejando de lado la idea de sociedades “primitivas”, no se puede hacer más que tomar en cuenta esta dimensión para entender las evoluciones propias de la Edad del Hierro.

De hecho, la idea de “ruptura” asociada al inicio de

este periodo resulta presente en la obra de muchos autores, mientras que se ha impuesto la idea cómoda de una evolución desde el modelo “tribal acéfalo” del Bronce final hacia sociedades del tipo *Big Men* (principios de la Edad del Hierro) y más tarde (a finales de la primera Edad del Hierro) “jefaturas” características de sociedades pre-estatales (García 2004, 49).

Evidentemente, los distintos conceptos evocados dan pie a la crítica, tanto en sí mismos como por la manera como son empleados en una perspectiva evolucionista. Hay pues que matizar este esquema citando a Alain Testart: “*Como categoría social, dicha jefatura es un trastero heteróclito, puesto que sin criterios o con demasiados criterios [...] como categoría política, está desprovista de sentido. Y como categoría evolucionista, es una etapa de transición imaginaria entre la del estado y la, casi igual de imaginaria, de las sociedades sin jefes*” (Testart 2005, 91-92) (trad. E. Gailledrat).

De todas formas, se nos ofrece un marco teórico, si no válido, sí por lo menos atractivo, que permite incluir en un proceso dinámico los aparentes cambios propios de este periodo. Hablar de “transición” parece más prudente, no tanto desde un punto de vista semántico, sino porque los fenómenos observados entre los siglos VIII y VI a.C. no pudieron sobrevenir sin que las sociedades languedocienses del final de la Edad del Bronce hubieran ofrecido previamente un marco propicio a tales evoluciones, marco en el cual se inscriben las relaciones con el Mediterráneo tal como las percibimos a partir del siglo VIII a.C.

Innegablemente, el inicio de la Edad del Hierro ve operarse unos cambios, según ritmos si duda más lentos que lo que deja vislumbrar la documentación arqueológica, acompañada de una inevitable división en secuencias tipocronológicas. La evolución de la cultura material, desde la facies mailhaciense hasta la facies “Grand Bassin I” en Languedoc occidental y “suspendiense” en Languedoc oriental, se realiza de manera progresiva, sin rupturas, como lo muestran las seriaciones hechas a partir de los conjuntos funerarios del Languedoc occidental y central, como Mailhac (Taffanel, Janin 1998) (fig. 7). Por otra parte, la renovación de los estilos (en particular los cerámicos) es bastante rápida, y el intervalo correspondiente a la transición Bronce-Hierro queda reducido a unas décadas.

Esta evolución parece estrechamente vinculada a un proceso de construcción identitaria, el mismo que conduce a la constitución de las entidades regionales bien marcadas, ya mencionadas más arriba, en el que destaca particularmente el Languedoc occidental. Pero, sobre todo, este proceso va en paralelo al reforzamiento o de exacerbación de las formas de poder, fenómeno que va acentuándose y resulta notable durante la segunda mitad del siglo VII a.C.

Vivos y muertos

Es en este contexto donde debe plantearse la evolución de las prácticas funerarias que permiten distinguir unas tumbas “ricas”, algunas de las cuales contienen materiales de acompañamiento con fuerte carga simbólica, vinculados al mundo ecuestre (elementos de carro o bocados de caba-

llo) y a los ritos de comensalidad (asadores, *simpula*, copas importadas del mundo griego...). Además, estas sepulturas contienen ajuares muy ricos, compuestos en ciertos casos de varias decenas de vasos, entre los que destacan piezas excepcionales que incluyen “substitutos” de importaciones, tales como las imitaciones locales de vasos fenicios de engobe rojo. De manera más general, las necrópolis de facies “Grand Bassin I” muestran cambios rápidos y significativos de las prácticas funerarias, quedando la incineración como única forma de tratamiento del cuerpo en esta parte del Languedoc.

Con anterioridad, dentro de las necrópolis de facies mailhaciense, como la del Moulin en Mailhac, las sepulturas del Bronce final IIIb sólo contienen un ajuar limitado; la mayoría de tumbas sólo tienen entre uno y cuatro vasos, además de la urna funeraria. Existen, en cambio, diferencias vinculadas al sexo, perceptibles a través de marcadores femeninos (fusayolas y colgantes) y masculinos (“navajas de afeitar”); la composición de las ofrendas cárnicas o incluso el número de vasos de acompañamiento son también significativos. Por fin, el análisis espacial de la necrópolis pone de relieve la existencia de probables agrupamientos familiares (Taffanel, Janin 1998).

Resulta tentador ver en esta relativa homogeneidad el reflejo de una sociedad poco estratificada, o incluso “igualitaria”, lo que nos reenvía de manera más o menos explícita al modelo “tribal-acéfalo” evocado anteriormente. Sin embargo, nada nos permite rechazar la idea que ya pudieran existir “jefes” en el sentido más neutro del término: jefes que disponían de privilegios pero sin cargos por ejercer, jefes sin poder o sin medios atribuidos...; la variedad de posibilidades nos invita a la prudencia (Testart 2005). Resulta también importante la cuestión de la ideología funeraria, ideología por supuesto en sintonía con la realidad más global de la organización social, pero que quizás expresa opciones o coacciones inversas a las que creemos percibir. ¿Es posible imaginar que algunas personas eran (ya) suficientemente poderosas, y su poder aceptado, para que no hubieran sentido la necesidad de expresar sus diferencias de estatus más allá de la muerte? Con la misma idea, ¿no es posible imaginar una forma de regulación (tácita o codificada) de las prácticas de ofrenda, pasando la cohesión del grupo precisamente por esta ausencia de ostentación?

Una vez marcados estos límites, cabe decir que esta imagen se desvanece a finales del siglo VIII a.C. Siempre dentro de las necrópolis del Languedoc occidental o del Rosellón, asistimos no solamente a la aparición de tumbas singulares por la riqueza y la especificidad de sus ajuares, sino también a una tendencia concretizada tanto por un aumento global del número de vasos de acompañamiento como por diferencias flagrantes dentro de un mismo yacimiento. Se distinguen, en efecto, grupos distintos, con separaciones significativas, desde las llamadas sepulturas “pobres” con un simple osario, hasta las sepulturas “ricas” (40 vasos y más) (fig. 8), algunas de las cuales pueden ser calificadas de “principescas” tanto por un número particularmente elevado de vasos de acompañamiento como por la presencia de bienes de prestigio y, al menos en un caso

Figura 8. La sepultura M429 de Mailhac, característica de los conjuntos “ricos” de las necrópolis de facies *Grand Bassin I* (© Thierry Janin).

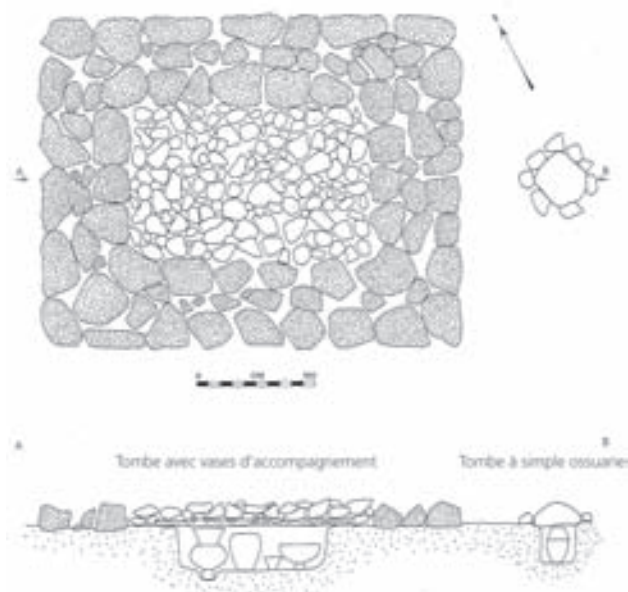

Figura 9. Necrópolis de Le Peyrou (Agde). Asociación de una tumba con una simple urna cineraria y de una tumba con ofrendas (según Nickels *et alii* 1989, 358, fig. 284).

(tumba 68 de Grand Bassin I en Mailhac), de elementos de un carro (Taffanel 1962; Janin 2000).

De hecho, existe una jerarquización, en un sentido tipológico, que resulta tentador traducir en términos de diferencias sociales. Por otra parte, existen otros argumentos que van en esta misma dirección, puesto que, a parte de la presencia o ausencia de ciertos materiales específicos, objetos de prestigio inaccesibles para la mayoría de la población, se observan también formas peculiares de agrupamiento de sepulturas que nos invitan a reconocer vínculos de dependencia entre individuos. Es así durante el siglo VII a.C. en la necrópolis del Peyrou, en Agde (Hérault), donde

se observa la aglomeración de tumbas con una simple urna funeraria, más o menos desprovistas de ofrendas, alrededor de sepulturas (masculinas o femeninas) con ofrendas múltiples y delimitadas por un recinto de piedras (fig. 9). Más que tumbas “pobres” por sus ajuares, estas sepulturas revelan también algunas diferencias en cuanto al tratamiento funerario, mostrando *a minima* la existencia de grupos distintos, y probablemente de “clases”, cuya naturaleza precisa es sin embargo difícil de precisar.

Aparecen también variaciones de una necrópolis a otra, que nos invitan a tomar en consideración un aparente incremento de la complejidad global de la sociedad, expresado no solamente dentro de cada grupo sino también de una comunidad a otra.

En el Languedoc oriental se producen a principios de la primera Edad del Hierro procesos comparables, aunque en un contexto cultural sensiblemente distinto al del Languedoc occidental. En este momento coexisten inhumación e incineración bajo túmulo, y los materiales de acompañamiento del difunto son poco numerosos. Sin embargo, mientras que se observan lagunas en la población inhumada (infantiles o incluso adultos), ciertas sepulturas destacan; se trata de tumbas con arma(s), a menudo una espada, o de tumbas con adornos “superabundantes” (fig. 10). Masculinas en unos casos, femeninas en otros, atestiguan indudablemente un tratamiento funerario peculiar, reservado a algunos individuos. Al mismo tiempo, se plantea el problema del acceso en sí mismo a estas necrópolis tumulares, que quizás sólo fueron destinadas a una parte (en este caso privilegiada) de la población (Dedet 1992). Los túmulos más importantes alojan regularmente estas sepulturas privilegiadas, pero las diferencias con los otros monumentos son mínimas, mientras que a nivel de los ajuares no asistimos a esta forma de ostentación que caracteriza a los conjuntos de facies “Grand Bassin I”.

Más allá de las tendencias comunes a este punto de inflexión que representan los siglos VIII-VII a.C., esta evolución distinta de las prácticas funerarias refleja la afirmación de grupos culturales más marcados a uno y otro lado del valle del Hérault. En contextos ahora distintos, sometidos a varias demandas engendradas por el comercio mediterráneo, los códigos vinculados a la supuesta manifestación de las desigualdades sociales cambian sensiblemente durante los siglos VI-V a.C.

En el marco de una evolución global de las prácticas funerarias, particularmente marcada en Languedoc occidental, el final de la primera Edad del Hierro significa la generalización de las tumbas con armas. Durante mucho tiempo interpretadas como la marca de una cierta nivelación social, dentro de una sociedad más guerrera que antes, esta presencia de armas en la mayoría de las sepulturas masculinas, junto con la disminución del número de vasos de acompañamiento, tiende *a priori* a ocultar los signos que subrayan el estatus privilegiado de ciertos individuos. ¿Es necesario ver en ello el signo de una democracia primitiva representada por una asamblea de varones en armas? ¿O cabe ver, al contrario, una sociedad de linaje con una elite guerrera, capaz de ejercer

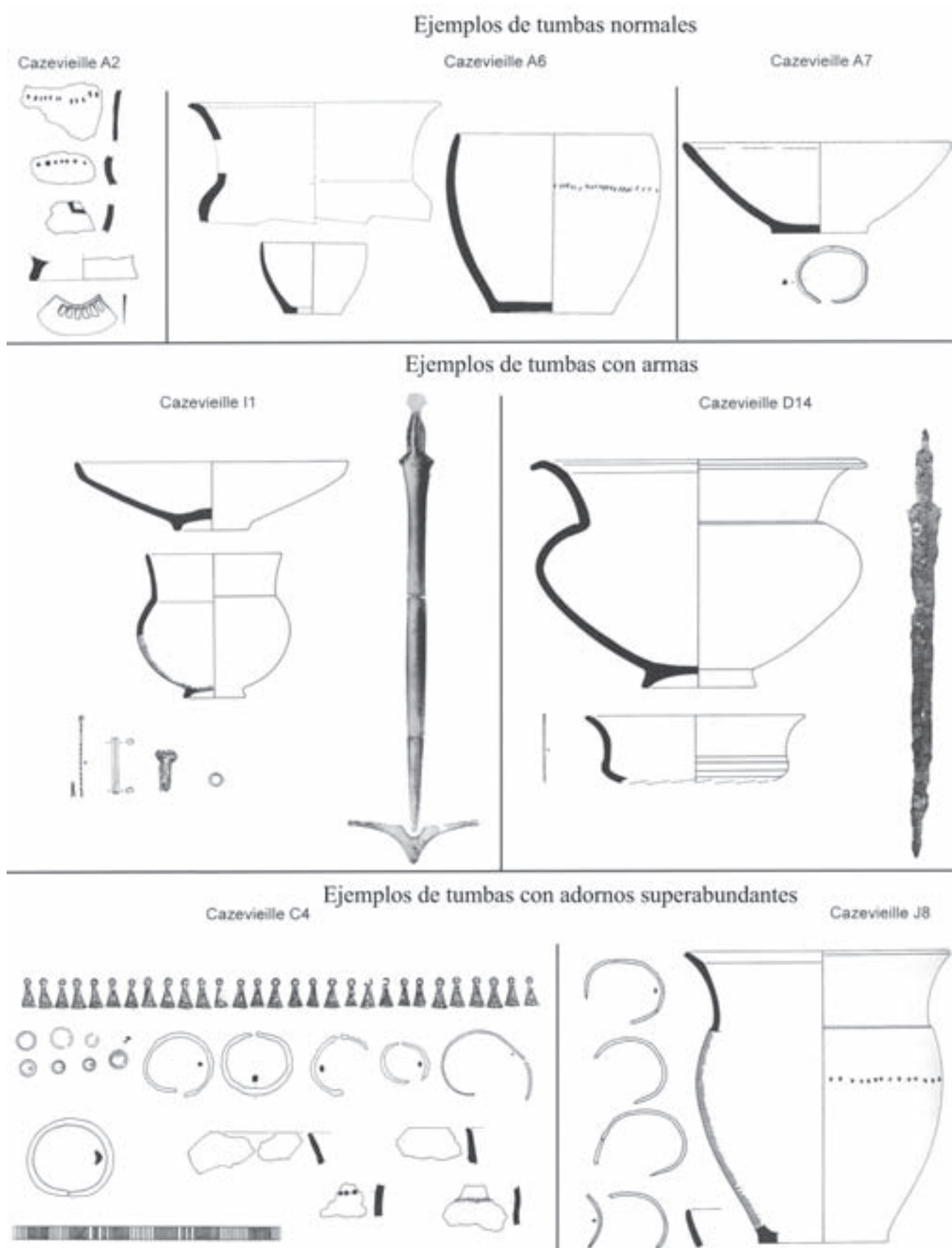

Figura 10. Ejemplos de tumbas con arma y tumbas con adornos superabundantes del Languedoc oriental (según Dedet 2013, 80).

la violencia, de detentar un poder a escala de un pueblo o de una asamblea de pueblos?

En el seno de las necrópolis de este periodo persisten diferencias reales perceptibles, que confirman la idea de una verdadera jerarquización social. En primer lugar, se percibe la presencia de panoplias guerreras completas en algunas sepulturas (espada, elementos de coraza...) que se distinguen de la masa de tumbas con armas, donde sólo la lanza está regularmente atestiguada (Beylier 2012). Siempre dentro de estos conjuntos “privilegiados”, la presencia recurrente de bienes de prestigio, de piezas de importación vinculadas al consumo de vino, atestigua un estatus particular, manifestado de manera ostensible, a través de un papel específico del difunto como guerrero, de su capacidad económica para disponer tanto de un equipo costoso como de bienes importados, y también a través del consumo del vino, un bien exótico ahora indispensable. Una “elite” se distingue, pues ahora, del resto de la población, siguiendo unos códigos renovados.

La existencia de sepulturas aisladas (Corno Lauzo, Castelnau-de-Guers, St-Bauzille, La Céreirède...) constituye en el Languedoc otro indicador de la posición social peculiar de algunas personas. Se trata otra vez de individuos acompañados en la muerte de una panoplia guerrera completa y de bienes suntuarios (fig. 11). Aunque el significado de su aislamiento es incierto (¿indicadores de territorios? ¿*hérôon*?), incluso la edad de los difuntos nos invita a la reflexión. El hecho de que el cuerpo de la tumba de Saint-Antoine en Castelnau-de-Guers (Hérault) fuera identificado como de un joven adolescente (Houlès, Janin 1992), indicaría que (más allá de una probable madurez sexual socialmente reconocida) su poder (fuera cual fuere su naturaleza exacta) no resultaba tanto de sus capacidades guerreras demostradas, sino que era más bien (por lo menos en parte) hereditario, lo que nos remite a una de las características más comúnmente admitidas para definir la existencia de “jefaturas”, es decir, una forma de sociedad pre-estatal.

Cabe destacar en cambio que, del siglo VIII al V a.C., no asistimos a una evolución lineal de estas prácticas, en que el estatus de algunos individuos hubiera sido cada vez más exteriorizado, o incluso magnificado. Si bien es posible percibir las primicias de un fenómeno principesco en el Languedoc occidental durante el siglo VII a.C., hay que reconocer que este proceso no llegó a realizarse. Las distintas regiones de la Francia meridional, como bastantes regiones ibéricas, se mantienen al margen de un fenómeno propio de la Europa céltica, por una parte, y del sur de la península Ibérica, por otra.

Entonces, ¿podemos decir que las desigualdades se difuminan una vez pasado este apogeo? Es evidente que no, y volvemos a la distorsión ya evocada, inducida por los códigos de representación social dentro de los cuales lo funerario no es más que un componente entre otros. Más que una sencilla evolución de las formas de poder, en este caso sinónimo de profundización de las desigualdades sociales, los cambios perceptibles durante la primera Edad del Hierro traducen necesidades diversas, sentidas en momentos distintos y expresadas de maneras distintas, pero abocando efectivamente, como consecuencia de tensiones internas y

Figura 11. Ajuar de la sepultura de Corno Lauzo (Pouzols-Minervois) (según Taffanel 1960).

externas, al hecho de que las elites indígenas manifiestan y renuevan su diferencia de estatus. Acentuadas, o incluso incrementadas por el desarrollo de las relaciones mediterráneas, las desigualdades económicas y sociales, así como las estructuras del poder, experimentan innegablemente a partir del final del siglo VIII a.C. una evolución tan rápida como significativa.

La estatuaria

Más que su naturaleza, cuya complejidad es evidente, la representación del poder parece mucho más accesible a la arqueología. Es, pues, necesario considerar también en este sentido las primicias de una estatuaria que, junto a las estelas anicónicas, aparece durante un momento todavía impreciso de los siglos VII-VI a.C. en varios yacimientos languedocienses.

El fenómeno queda limitado a la región del Ródano y, por consiguiente, a la parte oriental del Languedoc mediterráneo. Estos elementos estatuarios han sido encontrados en varios *oppida* de la Edad del Hierro, salvo excepción reutilizados. Junto a estelas anicónicas, varios fragmentos antropomorfos corresponden a bustos masculinos inicialmente fijados sobre pilares monolíticos. Consideradas más como representaciones de personajes heroizados que como divinidades, estas figuraciones proceden de supuestos santuarios comunitarios, implantados en lugares privilegiados que contribuyen a marcar territorios y ejes de comunicación. De manera más global (a escala del sur de Francia), estos santuarios establecidos en lugares elevados o en sus inmediaciones podrían estar en el origen de muchos de los *oppida* del final de la primera Edad del Hierro (García 2004).

El ejemplo de Le Marduel (St-Bonnet-du-Gard, Gard) se cuenta entre los mejor documentados. En el yacimiento se han hallado varios fragmentos de estelas y pilares, reutilizados en un edificio fechado a finales del siglo VI a.C. Entre los bloques aprovechados para esta construcción, han aparecido fragmentos de un busto masculino cuyo estudio ha demostrado que inicialmente estaba colocado sobre un pilar. A partir de paralelos con otras piezas languedocienses, carentes lamentablemente de contextos arqueológicos fiables (bustos de St^e-Anastasie y de Beaucaire), este conjunto se ha fechado dentro de un intervalo cronológico bastante laxo, entre el siglo VII y principios del VI a.C. (fig 12) (Py, Lebeaupin 1994). Por tanto, en Le Marduel, el santuario sería contemporáneo de una de las fases de ocupación más antiguas del poblado, fase que queda mal definida puesto que sólo se documenta por algunos restos de construcción en manteado de barro sobre armazón de postes (*torchis*). En realidad, ningún argumento permite hablar de una imprecisa “ocupación temporal” del lugar, más que de una fase real de implantación del hábitat, lo que evocaría el inicio de un movimiento de ocupación o reocupación de emplazamientos de altura, que será característico del siglo VI a.C. La hipótesis de santuarios previos a los *oppida* no puede ser totalmente rechazada, pero no es verificable, dado que en la casi totalidad de los casos no hay en estos yacimientos traza alguna de frecuentación fechable de los inicios de la primera Edad del Hierro *stricto sensu*.

Si bien la cuestión queda por discutir, la aparición de esta estatuaria parece coincidir con la afirmación de una clase dirigente que ensalza las virtudes guerreras, una glorificación de la violencia que como hemos visto, marca efectivamente la fase centrada en el siglo VII a.C., y que es común a otras zonas.

La aparición de santuarios heroicos constituye en todo

Figura 12. El busto de Le Marduel (St-Bonnet-du-Gard). Restitución de su posición inicial encima de un pilar (según Py 2011, 93, fig. 68).

caso un dato ineludible para analizar las sociedades meridionales de la Edad del Hierro, y permite imaginar el desarrollo por una clase dirigente de una ideología específica en el Languedoc oriental; una ideología destinada a ensalzar su estatus, a acentuar la cohesión social del grupo y, probablemente, a marcar un dominio territorial (Py 2011).

El tema ha sido recientemente renovado por los descubrimientos realizados en los márgenes septentrionales del Languedoc mediterráneo, en el yacimiento de Les Touriès (St-Jean et St-Paul, Aveyron) (Gruat 2011). En

Figura 13. La estela antropomorfa n°31 de Les Touriès (St-Jean et St-Paul) (a) y la estela de La Ramasse (Clermont-l'Hérault) (b).

este complejo cultural singular se han hallado una serie de estelas cuya cronología se extiende a lo largo de la primera Edad del Hierro. Al lado de ejemplares anicónicos, existen varias piezas antropomorfas que corresponden a figuras estilizadas de guerreros, similares a un ejemplar encontrado en La Ramasse (Clermont-l'Hérault, Hérault). Se trata de representaciones de personajes con armadura flexible y protección del hombro, reforzada por un *cardiophylax* indicado con motivos incisos circulares; una de las figuras de Les Touriès tiene, además, grabada en el lado derecho, una espada de antenas fijada a nivel del cinturón (fig. 13).

Las estelas de Les Touriès, asociadas a fragmentos de carro esculpidos en alto relieve y probablemente a estatuas en bulto redondo que evocan paralelos languedocienses e incluso hallstáticos (fig. 14), constituyen representaciones aristocráticas probablemente vinculadas a un *hérôon*, abandonado durante el siglo V a.C. sin que le suceda ningún asentamiento. ¿Casualidad o no? El caso por ahora único de Les Touriès no puede, por sí mismo, proporcionar una respuesta definitiva al problema de la génesis de los *oppida* meridionales. Las dimensiones religiosas, sociales y políticas parecen en todo caso estrechamente vinculadas entre sí en este proceso de afirmación simbólica de un poder.

Entre el mar y la tierra

Estos poderes políticos de la primera Edad del Hierro son básicamente terrestres (“tierra”), anclados en sistemas y regiones progresivamente definidos durante el Bronce final IIIb, pero que, precisamente, tienden a hacerse posteriormente más visibles en el registro arqueológico a través de una red de poblados o, en su defecto, de las necrópolis correspondientes.

Sin embargo, entre el siglo VIII y principios del siglo VI a.C., parece que se dibuja una tendencia, en la cual asistimos a una reducción del número de yacimientos acompañada de un cierto rechazo por la ocupación de las zonas litorales.

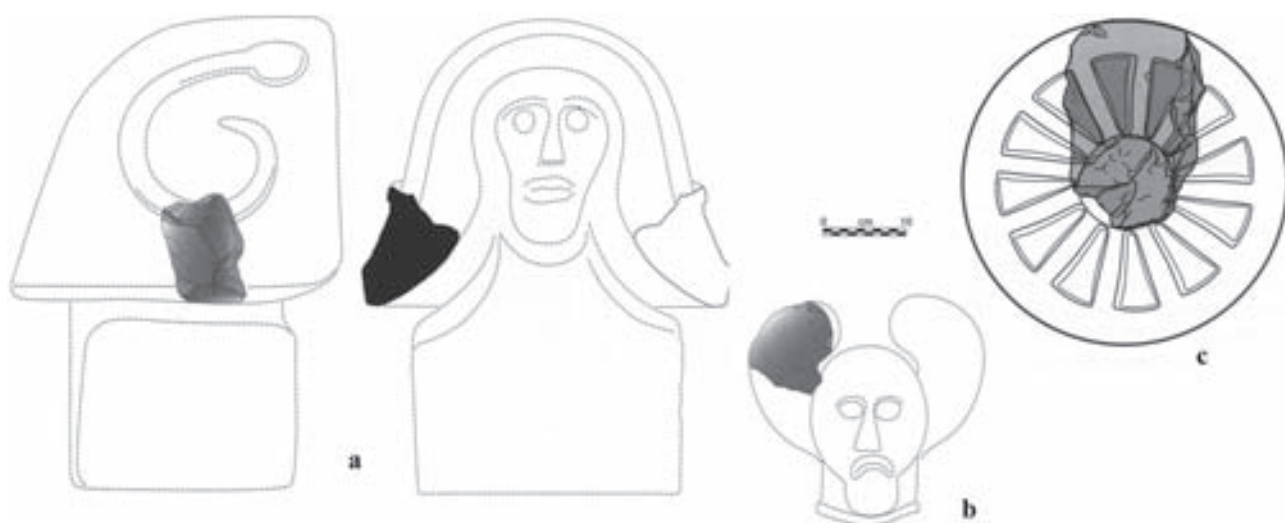

Figura 14. Fragmentos escultóricos procedentes de Les Touriès (según Gruat 2011). Tocado o casco de tipo *Ste-Anastasie* (a); tocado “en hoja de muérdago” de tipo *Glauberg* (b); rueda de carro (c).

¿Es necesario, como proponen algunos autores, concluir una cierta recesión demográfica? La hipótesis se enfrenta con ciertas dificultades. En efecto, en el momento en que el litoral (“agua”) se convierte en un elemento clave de la vida de las comunidades indígenas del Languedoc, como sinónimo de desarrollo de los intercambios mediterráneos, los principales focos de poblamiento (atestiguados directamente por poblados o indirectamente por necrópolis) están situados en las áreas interiores. La repartición de estos focos indica más bien una ocupación densa y regular del espacio que una hipotética recesión.

La costa y su medio lagunar también son globalmente abandonados en el curso del siglo VII a.C., como se observa, por ejemplo, en las lagunas vecinas de Montpellier, donde los conocidos yacimientos del Hierro I no son, salvo excepción, anteriores a principios del siglo siguiente. En cambio, lo importante parece ser el control de las tierras cultivables situadas en el interior, y el control de las vías de comunicación. Estas vías están dirigidas, por un lado, hacia la región del Ródano y, por el otro, hacia el corredor del Aude, o incluso hacia el Macizo Central a través de las mesetas del Aveyron. Estas redes, que se superponen en gran parte a otras ya presumidas durante el Bronce final IIIb, funcionan con anterioridad al siglo VI a.C., es decir, a la época marcada por el desarrollo de un comercio marítimo regular principalmente estimulado por los griegos y los etruscos.

Antes de la construcción de los mecanismos de la *emporía*, el contacto con los navegantes mediterráneos que abordan, cada vez con mayor frecuencia, las costas del Golfo de León no resulta tan “normal”; el interés mutuo no excluye la desconfianza. Del lado indígena, los modos de contacto en sí mismos pueden estar condicionados por las opciones de los individuos en situación de imponerse como intermediarios. Como se ha dicho antes, lo importante es que, en términos de espacios dedicados al encuentro y al intercambio, se aprecia en el siglo VII a.C. una geografía peculiar de estos contactos mediterráneos, que revela la importancia de algunos sectores como focos que atraen los tráficó orientales.

Esta red del litoral, regular a pesar de ser poco densa, debe ponerse en perspectiva con el fenómeno ya evocado de retirada de los asentamientos, y particularmente de los núcleos principales. Entre atracción y repulsión, se articula una relación específica costa/interior, con un esquema de complementariedad (desde el punto de vista estructural, económico, y, por qué no, político) que prefigura aquel, aún mas formalizado, que se elabora durante el siglo VI a.C. Al tiempo que podemos imaginar que se buscaba la proximidad inmediata de la costa, que cualquier “jefe” local intentaba ponerse en contacto con los navegantes mediterráneos portadores de objetos exóticos o de bienes suntuarios, es preciso constatar que a nivel regional se está elaborando una lógica “diferente”. Esta lógica parece fundamentalmente vinculada a la existencia, no sólo de poderes, sino también de redes de poderes, sobrepasando de hecho el ámbito de las sencillas comunidades aldeanas.

El metal y la aristocracia indígena

La aparición de la metalurgia del hierro (“fuego”) ocurre en este contexto, y su desarrollo parece bastante rápido. De nuevo, el Languedoc no puede desconectarse de su contexto europeo, y la aparición de la siderurgia parece obedecer a la conjunción de varios factores. Para las regiones aquí evocadas, las aportaciones mediterráneas parecen, no obstante, determinantes. Junto a los primeros objetos de hierro (finales del siglo VIII a.C.), que se consideran como importados del Mediterráneo, y que en contexto funerario caracterizan algunos conjuntos en detrimento de otros, la técnica en sí misma (o más bien su control) parece ser introducida ya a principios del siglo VII a.C. (Janin, Chardenon 1998).

Resulta difícil seguir la difusión de esta técnica, cuyo impacto en términos de mejora del instrumental de trabajo queda por precisar y cuantificar. Tanto el supuesto crecimiento de la productividad agrícola que resulta del empleo de herramientas de hierro como el aparente “boom” demográfico que parece de nuevo caracterizar el siglo VI a.C. no pueden resultar únicamente de este innegable progreso técnico. Así, nos parece optimista imaginar que, en un modo de vida que no ha evolucionado fundamentalmente, sólo unas décadas bastaron para generar un “bienestar” generalizado. De forma más sencilla, la aparente multiplicación de los asentamientos durante el siglo VI a.C. puede resultar en parte de un mejor conocimiento arqueológico de los yacimientos, consecuencia del papel ahora primordial de los poblados agrupados en altura, es decir los *oppida*. Más fácilmente detectables en el registro arqueológico que los poblados de llanura, estos últimos indican quizás ante todo la agrupación de poblaciones que vivían anteriormente dispersas, o incluso un sencillo traslado de un hábitat preexistente, como muestra, por ejemplo, el caso de Mailhac (Gailledrat *et alii* 2007).

Sea como fuere, el interés del hierro reside en sus propiedades físicas, pero también (y quizás sobre todo) en su mayor accesibilidad respecto a los minerales necesarios para la elaboración del bronce. Varios factores se conjugan aquí para favorecer la difusión bastante rápida de esta técnica. Queda todavía la realidad de un intervalo cronológico que cubre varias décadas durante las cuales el empleo de este nuevo metal pudo estar condicionado por lógicas de poder.

En este sentido, la documentación disponible no permite todavía delimitar con facilidad el estatus del artesano, en este caso el herrero, dentro de las sociedades de la primera Edad del Hierro languedociense. La existencia de artesanos especializados resulta evidente, teniendo en cuenta el alto nivel de habilidad técnica que muestran algunas realizaciones materiales. Sería ilusorio creer que una verdadera división del trabajo no aparezca antes de este momento, ya que el Bronce final debe ser considerado como un periodo durante el cual coexisten ya varios modos de producción. Siguiendo con el caso de la metalurgia, se trate de bronce o de hierro, resulta probable que una parte de los objetos fueran elaborados por “no-especialistas”, que respondían a necesidades puntuales y cuyos conocimientos eran limita-

Figura 15. Las fortificaciones de Pech Maho (© E. Gailledrat).

dos; no obstante, resulta difícil imaginar que no existieran personas que habían hecho de estas artes del fuego su actividad principal, o incluso exclusiva.

Hay que plantear también el tema del vínculo que pudiera existir entre herreros, orfebres u otros artesanos especializados y las elites indígenas, consumidoras de bienes con fuerte valor añadido. Se trate de bienes suntuarios o de panoplias guerreras tan costosas como sofisticadas, parece evidente que una parte de la producción estaría destinada a una franja restringida de la población. Esta última, a la vez cliente y comanditaria, podría haber controlado directamente algunos sectores de la producción, y algunos artesanos podían haber ocupado una posición en el círculo de dependencia de la aristocracia indígena.

No obstante, resulta difícil documentar la traza de tales especialistas dentro del hábitat, o incluso de las necrópolis. A partir de lo que se deduce para periodos más recientes en la Galia septentrional, no resulta imposible que durante el siglo VI a.C. los *oppida* meridionales fueran, a otra escala, tanto centros de poder como lugares que concentrarían una parte de la actividad económica, incluso aquella vinculada a estos artesanos especializados.

De hecho, en el momento en que se introduce la siderurgia en el Languedoc, parece plausible que la tecnología en sí misma hubiera sido una apuesta de poder; el prestigio de una comunidad -y sobre todo de su clase dirigente- podría haberse medido, durante algún tiempo, según su

capacidad para atraer herreros (incluso mediterráneos...) o para adquirir la pericia de estos últimos en provecho de trabajadores dependientes situados bajo su autoridad.

Los *oppida* como centros de poder

Nuestro conocimiento de los yacimientos de la primera Edad del Hierro, e incluso de los *oppida*, sigue siendo muy parcial. Para los siglos VI-V a.C., resulta difícil caracterizarlos de otro modo que como poblados agrupados, frecuentemente fortificados, sede de comunidades de dimensiones más o menos importantes, que podían llegar hasta varias centenas de personas. En las llanuras existe también un hábitat disperso bastante bien atestiguado durante este periodo. Esto indica una complementariedad entre *oppida* y establecimientos satélites, fundamentalmente agrícolas, implantados sobre territorios que forman a escala regional una red estructurada y manifiestamente jerarquizada.

La emergencia de centros proto-urbanos es sinónimo de un desarrollo de las fortificaciones, revelando así toda la importancia de las funciones inherentes a tales yacimientos, para los cuales el calificativo de "*oppida*" oculta en realidad diferencias de estatus, perceptibles a través de criterios como la talla, la ubicación geográfica, la estructura del hábitat o incluso la presencia de elementos con valor ritual o simbólico.

En este contexto, las fortificaciones constituyen, por

Figura 16. El *oppidum* de Montlaurès (© C.-A. de Chazelles).

supuesto, obras funcionales, vinculadas a una necesidad de protección de los bienes y de los individuos, pero tienen también una dimensión simbólica, a veces ostentosa, ligada a la afirmación de la influencia de una comunidad sobre un espacio o territorio. Estas construcciones suponen la movilización de mano de obra abundante, o por lo menos de una inversión colectiva, y en su mayoría fueron realizadas progresivamente en el curso del siglo VI a.C., sin acompañar necesariamente la primera instalación (o reinstalación) del hábitat sobre estos lugares elevados.

No se puede desdeñar el papel desempeñado en este proceso por las aristocracias indígenas. En efecto, cuando se habla de “comunidades” preparadas para movilizarse para tales obras, a veces monumentales –como en Pech Maho (Sigean, Aude) poco después de mediados del siglo VI a.C. (Gailledrat 2010) (fig. 15)–, es preciso plantear el tema de la estructura política que toma esta iniciativa. Evidentemente, podemos quedarnos con la sencilla imagen de un grupo aldeano edificando por sí mismo murallas y excavando fosos, organizando el trabajo bajo la forma de solidaridades individuales puestas al servicio de la colectividad; a la inversa, podemos también percibir en ello la marca de empresas proyectadas por los personajes que dirigían estas comunidades, aristócratas capaces de movilizar mano de obra en tiempo de paz y fuerza armada en tiempo de guerra.

Independientemente de los procesos de etnogénesis que acompañan las construcciones identitarias que se inician durante los siglos VIII-VII a.C. y se acentúan en el curso del siglo siguiente, la ausencia de un “fenómeno principesco” comparable a lo observado en el mundo hallstático ha sido subrayada desde hace tiempo (Brun 2000). Por otra parte,

algunos de los yacimientos principales se afirman de manera más o menos evidente en el curso de los siglos VI-V a.C. Entre ellos debemos mencionar Montlaurès (Narbonne, Aude), en el Languedoc occidental, *Ruscino* (Château-Roussillon, Pyrénées-Orientales) en el Rosellón y, más tardíamente, Nîmes (Gard) en el Languedoc oriental. Todos ellos ejercen una forma de preeminencia a nivel regional.

Si bien podemos percibir la mayor importancia de uno u otro *oppidum*, los estudios territoriales son aún muy parciales. Sin embargo, en el Languedoc occidental, el caso de Montlaurès resulta interesante. En efecto, la *Naro* o *Narbo* de las fuentes antiguas es mencionada como la “capital” del reino elisice (Barrauol 1973), es decir el núcleo principal de una región homogénea desde el punto de vista cultural en este momento, en la que podemos situar una etnia definida entre iberos y ligures.

La posición notable de este *oppidum*, en proximidad inmediata de la desembocadura del Aude y de los estanques que comunican con el mar, traduce en sí misma la importancia del yacimiento. Su extensión conocida, que supera las 10 ha (fig. 16), es superior a la media de las superficies atestiguadas durante los siglos VI-V a.C. para los otros *oppida* languedocienses. Hasta fechas recientes, ninguna ocupación fechable de inicios de la Edad del Hierro se había documentado en este sector preciso de Narbona. El descubrimiento de una pequeña necrópolis de facies “Grand Bassin I”, situada a apenas algunos kilómetros, permite reconsiderar la cuestión del poblamiento de este sector a principios de la Edad del Hierro, si bien el yacimiento de Montlaurès y sus alrededores inmediatos no parecen ocupados antes del segundo cuarto del siglo VI a.C.

En efecto, aunque la zona de lagunas de la región de Narbona constituye un foco de atracción de los tráficos mediterráneos durante los siglos VIII-VII a.C., la importancia del poblamiento en este sector parece limitada, mientras que el yacimiento mayor de la zona parece seguir siendo Mailhac. El siglo VI a.C. es sinónimo de ruptura: por un lado, Mailhac (con el *oppidum* de La Cayla) ya no destaca frente a los demás poblados languedocienses; por otro lado, Montlaurès aparece de repente y se distingue tanto por su talla como por su posición sublitoral, totalmente inhabitual para esta época y para tales yacimientos (Gailledrat 2014).

Llegados a este punto, se impone la idea de una traslación del centro de poder regional desde el interior hacia la costa. Ello responde a una lógica nueva, precisamente la de un control más directo de los intercambios con el Mediterráneo. La organización territorial que acompaña la fundación de Montlaurès resulta sintomática: en efecto, la zona de interfaz litoral en la desembocadura del Aude, caracterizada por la presencia de lagunas y marismas, está en cierto modo delimitada durante el siglo VI a.C. por dos yacimientos de dimensiones reducidas: La Moulinasse (Salles d'Aude, Aude) al norte, y Pech Maho al sur. El estatus de La Moulinasse es difícil de precisar, pero Pech Maho, en cambio, aparece como un verdadero *emporion*, sirviendo de marcador geográfico en los márgenes meridionales del territorio narbonense. A mediados de este siglo se establece, por tanto, un sistema estructurado y jerarquizado, vinculado a la formalización de los lugares de encuentro con el mundo mediterráneo, y que afirma indudablemente el completo dominio indígena sobre esta porción del litoral.

La emergencia de este foco principal que constituye Montlaurès no se produce de manera espontánea y no traduce el sencillo oportunismo de una comunidad, sino que muestra la existencia (por lo menos en esta parte del Languedoc) de un poder fuerte, capaz de imponer durante el siglo VI a.C. un sistema, reformulado pero que se apoya sobre bases elaboradas durante el periodo anterior. Queda por precisar la estructura de este sistema, así como los mecanismos que en él operan. Sea como fuere, en el caso preciso de Montlaurès, resulta posible imaginar una fundación dirigida bajo la égida de un poder fuerte, capaz de provocar un agrupamiento de poblaciones hasta ese momento dispersas en otros lugares, y que manifestaba de este modo su control sobre un sector clave de litoral languedociense.

Conclusión

En conclusión, para la primera Edad del Hierro, hay que relativizar la idea de sociedades muy segmentadas, o de comunidades que no mantienen entre ellas lazos jerárquicos. Al contrario, los procesos de afirmación y de polarización parecen importantes. Dentro de estas sociedades, las estrategias de linajes, las alianzas matrimoniales y políticas, parecen responder a una evolución de los códigos de representación social en la medida en que contribuyen a acentuar la posición de algunos individuos y de lo que se puede designar, de manera imperfecta, como una aristocracia. La competición por el acceso a los flujos de intercambio mediterráneo jugó, sin

duda, un papel determinante en este proceso dinámico, que conoce ritmos y expresiones distintas de un lado a otro del espacio geográfico considerado en este trabajo. El ejemplo del Languedoc-Rosellón nos muestra que, más allá de esta tendencia global, existen situaciones y comportamientos peculiares que pueden estimular a las regiones occidentales y orientales de este conjunto. Sin embargo, una misma tendencia rige este periodo, que es efectivamente sinónimo de un reforzamiento de las formas de poder, dentro de una evolución global de las estructuras sociales y políticas. Por lo tanto, este proceso no puede resultar de los meros contactos mediterráneos, sino que se inscribe en una perspectiva más amplia, hecha de antecedentes y de interacciones.

Bibliografía

BARRUOL, G.:

1973. "Les Elisyques et leur capitale Naro/Narbo", *Narbonne. Archéologie et Histoire, I. Montlaurès et les origines de Narbonne, Actes du XLV Congrès de la Fédération Historique du Languedoc méditerranéen et du Roussillon (Narbonne, 14-16 avril 1972)*, Montpellier, 49-63.

BEYLIER, A.:

2012. *L'armement et le guerrier en Méditerranée nord-occidentale au premier âge du Fer*, Lattes (Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 31).

BRUN, P.:

2000. "La place du Midi français dans le réseau hiérarchisé européen au premier Âge du Fer", Janin, T. (ed.), *Mailhac et le premier Âge du fer en Europe occidentale. Hommages à Odette et Jean Taffanel, Actes du Colloque international de Carcassonne (17-20 septembre 1997)*, Lattes (Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 7), 329-335.

CLASTRES, P.:

1974. *La société contre l'État*, París.

DEDET, B.:

1992. *Rites funéraires protohistoriques dans les Garrigues languedociennes*, París (Revue Archéologique de Narbonnaise, Suppl. 24).

2013. "Des hommes et des femmes insignes dans les Garrigues montpelliéraines au début du Premier âge du Fer", Verger, S., Pernet, L. (dir.), *Une Odyssée gauloise. Parures de femmes à l'origine des premiers échanges entre la Grèce et la Gaule*, París, 78-81.

GAILLED RAT, E.:

2010. "Innovations architecturales et processus d'acculturation au VIe s. sur le littoral languedocien. L'exemple de Pech Maho (Sigean, Aude)", Tréziny, H. (dir.), *Grecs et Indigènes de la Catalogne à la Mer Noire*, Aix-Paris, (Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine, 3), 333-347.

2014. *Espaces coloniaux et indigènes sur les rivages d'extrême-Occident méditerranéen (X^e-IIIe s. av. n. ère)*, Montpellier.

GAILLED RAT, E., BOISSON, H., POUPET, P.:
2007. "Le Traversant à Mailhac (Aude): un habitat de plaine du Bronze final IIIB et du premier âge du Fer", *Documents d'Archéologie Méridionale*, 29-30, 19-74.

GARCIA, D.:
2004. *La Celtique méditerranéenne. Habitats et sociétés en Languedoc et en Provence du VIIIe au IIe siècle av. J.-C.*, Paris.

GODELIER, M.:
1998. "Funciones, formas y figuras del poder politico", Aranegui, C. (coord.), *Actas del Congreso internacional Los Iberos Principes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica*, Fundación 'la Caixa', Barcelona, 13-21.

1999. "Chefferies et États, une approche anthropologique", Ruby, P. (dir.), *Les princes de la Protohistoire et l'émergence de l'État, Actes de la table ronde internationale de Naples (1994)*, Naples-Rome (Collection du Centre Jean Bérard, 17-Collection de l'École Française de Rome, 252), 19-30.

GRUAT, P.
2011. "Le complexe héroïque à stèles des Touriès (Saint-Jean et Saint-Paul, Aveyron): bilan préliminaire des campagnes 2008-2011", *Documents d'Archéologie Méridionale*, 34, 39-84.

HOULES, N., JANIN, T.:
1992. "Une tombe du Premier Âge du Fer au lieu-dit Saint-Antoine à Castelnau-de-Guers (Hérault)", *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 25, 433-441.

JANIN, T.:
1992. "L'évolution du Bronze Final IIIB et la transition Bronze-Fer en Languedoc occidental d'après la culture matérielle des nécropoles", *Documents d'Archéologie Méridionale*, 12, 243-259.

2000. "Nécropoles et sociétés élysées: les communautés du Premier Âge du fer en Languedoc occidental", Janin,

T. (ed.), *Mailhac et le premier Âge du fer en Europe occidentale. Hommages à Odette et Jean Taffanel, Actes du Colloque International de Carcassonne (17-20 septembre 1997)*, Lattes (Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 7), 117-131.

JANIN, T., CHARDENON, N.:
1998. "Les premiers objets en fer en Languedoc occidental et en Roussillon (VIIIe s. av. n. è.): types, chronologie et origine", Feugère, M., Serneels, V., *Recherches sur l'économie du fer en Méditerranée nord-occidentale*, Montagnac (Monographies Instrumentum, 4), 56-64.

NICKELS, A., MARCHAND, G., SCHWALLER, M.:
1989. *Agde, la nécropole du Premier Âge du Fer*, Paris (Revue Archéologique de Narbonnaise, Suppl. 19).

TAFFANEL, O. y J.:
1960. "Deux tombes de chefs à Mailhac (Aude)", *Gallia*, XVIII, 1-37.

1962. "Deux tombes de cavaliers du premier Âge du Fer à Mailhac (Aude)", *Gallia*, XX, 3-32.

TAFFANEL, O. y J., JANIN, T.:
1998. *La nécropole du Moulin à Mailhac (Aude)*, Lattes (Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 2).

PY, M.:
2011. *La sculpture gauloise méridionale*, Paris.
2012. *Les Gaulois du Midi. De la fin de l'âge du Bronze à la conquête romaine*, Paris (2ème édition).

PY, M., LEBEAUPIN, D.:
1994. "Stratigraphie du Marduel, VI. Les niveaux du Bronze final au milieu du Ve s. av. n. ère sur le chantier central", *Documents d'Archéologie Méridionale*, 17, 201-265.

TESTART, A.:
2005. *Eléments de classification des sociétés*, Paris.

Les estructures socials en els estats ibèrics de la costa de Catalunya

Joan Sanmartí*
Rosa Plana**
Aurora Martín***

Resum

L'anàlisi de la documentació funerària i de l'estructura del poblament a l'àrea estudiada indica que, almenys des del segle IV aC, l'element clau de l'organització política no és el parentiu, sinó el territori, amb tres grans unitats, de caràcter estatal, que semblen correspondre a les ètnies dels indiketes, laietans i cessetans. Aquest sistema estava dominat per una classe dirigent netament separada de la resta de la població i legitimada per l'existència d'un codi cognitiu que n'estipulava una relació privilegiada amb el món sobrenatural, cosa que justifica plenament l'ús del terme "aristocràcia" per a definir aquest sector dominant de la societat. Desconeixem la naturalesa precisa de les institucions de poder i, en particular, si existien formes de poder personal, que no es poden excloure, malgrat que no són evidents en el registre arqueològic. Tampoc estem en condicions de precisar la naturalesa de les relacions socials de producció, però alguns indicis suggereixen que una gran part de l'instrumental agrícola era controlada per l'aristocràcia, i podem suposar que el mateix s'esdevenia, en bona mesura, amb la terra, si més no al nivell de la propietat objectiva. També es tracta la possible existència d'esclaus, així com l'estatus d'artesans i comerciants.

Paraules clau: Cultura ibèrica, estructures socials, canvi sociocultural, complexitat social, estats arcaics

Abstract

The analysis of the funerary data and the settlement patterns in the study area indicates that, at least from the fourth century BC, the key element of political organization is no longer kinship, but territory, with three large state-like units that seem to correspond to the Indiketes, Laetani and Cessetani. This system was dominated by a ruling class clearly separated from the rest of the population and whose privileged position was legitimized by a cognitive code that stipulated its privileged relationship with the supernatural world. This fully justifies the use of the term "aristocracy" to designate this dominant sector of society. We do not know the nature of power institutions, and in particular whether there were forms of personal power, which can not be excluded, although they are not apparent in the archaeological record. Nor are we able to specify the nature of the social relations of production, but some evidence suggests that a large part of the agricultural implements was controlled by the aristocracy, and we can assume that the same holds true with land, at least at the level of the objective property. We also discuss the possible existence of slaves, as well as the status of artisans and merchants.

Keywords: Iberian culture, social structures, sociocultural change, social complexity, archaic states

* Universitat de Barcelona i Institut d'Estudis Catalans

** Université Paul Valéry Montpellier. UMR 5140 Archéologie des Sociétés Méditerranéennes.
Labex Archimède (programme ANR-11-LBX-0032-01)

*** Museu d'Arqueologia de Catalunya

0. Introducció

En altres treballs s'ha intentat mostrar que les societats que ocupaven les àrees costaneres de la Catalunya central i septentrional durant la segona meitat del primer mil·lenni aC es caracteritzaven per l'existència de profundes desigualtats en l'accés a la riquesa, i que existia un aparell institucional que permetia perpetuar aquesta situació, així com una ideologia que en legitimava l'existència i n'assegurava la persistència (Sanmartí, Santacana 2005; Sanmartí 2004, 2006 i 2009a). Dit d'una altra manera, la nostra anàlisi indicava l'existència de societats complexes de caràcter estatal. El nostre objectiu en aquesta contribució és precisar, en la mesura del possible, les característiques específiques de l'organització social, amb un enfocament menys abstracte i que, en la mesura del possible, reflecteixi de forma més directa la complexitat d'aquestes societats.

1. La naturalesa de la documentació

Com és ben sabut, la major part de les fonts literàries antigues potencialment útils per a la reconstrucció de les estructures socials ibèriques estan relacionades amb la segona guerra púnica i amb els esdeveniments militars i polítics que la van seguir durant el segle II aC i la primera meitat de la centúria següent. En tots aquests processos, els pobles de la costa central i septentrional de la Catalunya actual hi van tenir, aparentment, un protagonisme reduït, de manera que, a diferència, per exemple, dels ilergetes i altres pobles de la Catalunya central, no hi ha referències a les seves institucions polítiques o al tipus de relacions que mantenien amb altres ètnies. El poble de la zona que estudiem no semblen haver plantejat cap resistència a Roma, almenys important, en els moments inicials de la intervenció romana. Tot i que les fonts no ho diuen, probablement es van integrar poc després en la coalició que es va alçar contra els romans l'any 197 aC, però res no fa pensar que un cop acabada la campanya repressiva de Cató tinguessin cap paper en els esdeveniments ulteriors. La documentació epigràfica també és nul·la des d'aquest punt de vista: altrament dit, no disposem per a la nostra zona de res de semblant a la Tabula Lascutana o al bronze d'Ascoli.

En canvi, les fonts literàries permeten afirmar que la zona estudiada era habitada, si més no en les etapes avançades del període ibèric, per tres ètnies diferents: els indiketes, al nord de la Tordera i fins als Pirineus; els laietans, entre el curs del riu esmentat i el massís de Garraf, i finalment els cessetans, el territori dels quals es devia estendre fins al coll de Balaguer. Malgrat l'escepticisme manifestat recentment per alguns autors sobre la possibilitat de refer un mapa paleontològic del món ibèric (Moret 2004, entre altres), creiem que la documentació disponible és prou consistent per mantenir la realitat de les ètnies mencionades i de llur situació geogràfica aproximada. En aquest sentit, cal recordar, a banda de les referències contingudes en els textos antics, l'existència dels etnònims *laiesken* i *untikesken* i del topònim *kese* en documents inequívocament indígenes –les monedes–, i també que les produccions d'aquestes seques

Figura 1. Mapa paleontològic amb indicació dels hipotètics territoris polítics de l'àrea costanera durant el període ibèric ple.

tenen una distribució geogràfica que és perfectament coherent amb la que es dedueix de les fonts textuais. I encara més, l'estudi dels patrons de poblament permet reconèixer l'existència de tres entitats territorials diferenciades, l'extensió de les quals és també coherent amb la imatge que s'obté de l'estudi de les fonts escrites (Sanmartí, Santacana 2005; Sanmartí 2004 i 2009a) (fig. 1).

En contrast amb la pobresa de les fonts literàries, la documentació arqueològica recuperada durant més d'un segle de treballs ha assolit un volum considerable, tant pel que fa al coneixement dels diferents tipus d'hàbitats com als patrons d'ocupació del territori, les característiques i formes d'explotació de l'entorn, les necròpolis i la cultura material mòble, incloent els mitjans de producció i els materials d'importació. De fet, segurament no és exagerat afirmar que l'edat del ferro d'aquesta zona és una de les més ben conegudes de la Mediterrània occidental, gràcies a una llarga tradició d'estudi –que remunta com a mínim a 1881, amb l'excavació de la necròpolis de Cabrera de Mar (Rubio de la Serna 1888)– i, sobretot, als nombrosos treballs de camp que s'hi han dut a terme en els darrers trenta o quaranta anys, que responen tant a la iniciativa pròpia dels grups de recerca com a la intensa activitat constructiva desenvolupada en els darrers decennis, fins a l'any 2009. Tot i amb això, hi ha limitacions i incerteses considerables. Algunes són intrínseques a la pròpia naturalesa de la documentació, molt particularment en el cas de les restes humanes, que són escasses –per raons ideològiques de les quals es parlarà més endavant– i que, a causa del ritual d'incineració, no poden donar informació sobre les condicions de vida i de treball. En altres casos, les deficiències deriven del fet que

es tracta d'excavacions antigues, amb mancances metodològiques evidents que limiten en gran mesura les possibilitats d'interpretació de la documentació; és, per exemple, el cas de les primeres excavacions a la necròpolis de Cabrera de Mar (1881) o al poblat del Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet (1904), entre moltes altres. Finalment, n'hi ha que són conseqüència de les polítiques de recerca –o de la seva absència, per ser més precisos–, tot i tenir present que l'acumulació de dades, en la nostra disciplina, és un procés lent, i que difícilment es pot intervenir en tots els jaciments on caldria fer-ho en un plantejament ideal de la recerca; un cas evident –entre altres que s'esmentaran, si s'escau, més endavant–, és el del gran poblat de Burriac, que probablement va tenir un paper de primer ordre en l'articulació del poblament de l'àrea laietana, però que no ha estat objecte d'un treball de recerca sistemàtic i mínimament ambiciós. Fetes aquestes precisions, cal dir que la base documental és suficient per plantejar hipòtesis raonables sobre la naturalesa de les societats que van ocupar aquests territoris durant la segona meitat del primer mil·lenni aC; en definitiva, sobre les seves estructures socials.

2. La identificació dels grups socials

L'existència d'una forta estratificació social es pot deduir de diferents aspectes de la documentació arqueològica, en particular a partir d'una lectura comparativa que posi en evidència les grans diferències existents en el camp de l'arquitectura domèstica, la capacitat d'adquisició de béns importats, l'adopció de costums diferenciats en la preparació i consum d'aliments, i també, molt significativament, en les pràctiques funeràries.

2.1. La documentació funerària

El darrer aspecte que hem esmentat pot ser un bon punt de partida per a la nostra anàlisi. En efecte, un dels trets que més crida l'atenció és l'extraordinària migradesa de la documentació funerària, que ha de ser explicada (fig. 2 i 3). Per al conjunt del territori considerat en aquesta ponència hi ha només 197 tombes ibèriques datades entre mitjan segle VI aC i entorn 200 aC, i no se'n coneix cap dels segles II i I aC. Això representa una mitjana de 0,6 tombes per any si es considera el període ca 550 aC – ca 200 aC, i de només 0,4 si s'inclou també el segle II aC. Aquestes xifres contrasten netament amb les que s'obtenen de la documentació disponible per al bronze final i el primer ferro (ca 1100 aC – ca 550 aC) en el mateix territori, amb un total de 2.117 tombes conegudes, la qual cosa representa una mitjana de 3,8 tombes per any. Aquestes diferències es podrien explicar en principi per tres raons diferents (i no necessàriament excloents): per fluctuacions del volum de la població (la qual cosa pressuposaria que les tombes conegudes representen una proporció constant de la població antiga); per conservació diferencial de les tombes en els diferents períodes (la qual cosa implicaria la utilització de tipus de sepultures amb possibilitats de perduració diferents); finalment, per diferències en els comportaments humans relacionats amb la

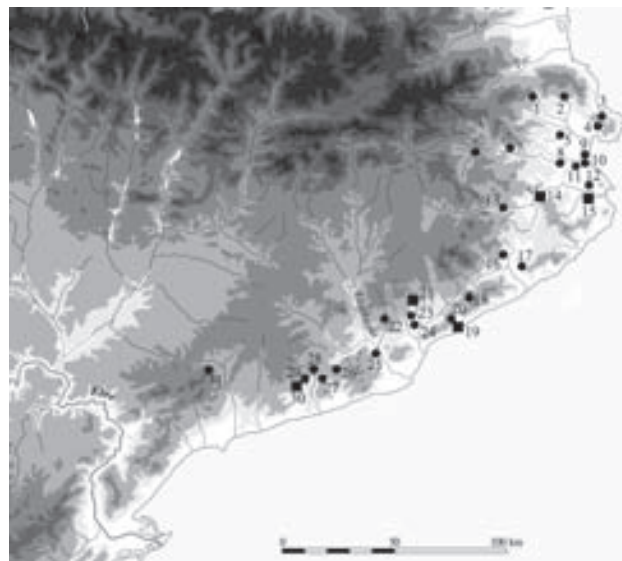

Figura 2. Mapa de les necròpolis i altres jaciments amb restes funeràries del Bronze Final / Primer Ferro (cercles) i del període ibèric (quadrats). 1: Can Bech de Baix; 2: Els Vilars; 3: Punta del Pi; 4: Puig Alt; 5: Castell de Peralada; 6: Pla de Gibrella; 7: Can Barraca; 8: Estany de Camallera; 9: Muralla NE; 10: Parrallí 1 i 2; 11: Vilanera; 12: La Foradada; 13: Anglès; 14: Pla de l'Horta; 15: Puig de Serra; 16: Can Fornaca; 17: Pi de la Lliura; 18: El Coll (Llinars del Vallès); 19: Burriac (Can Rodon de l'Hort, Turó dels Tres Pins); 20: Ca l'Estrada; 21: Granja Soley; 22: Can Missert; 23: Pla de la Bruguera; 24: Can Piteu-Can Roqueta; 25: Bòbila Pallejà; 26: Turó de la Font de la Canya; 27: Bòbila Majem; 28: Mas d'en Boixos; 29: Hort d'en Grimau; 30: Can Canyís; 31: La Milmanda.

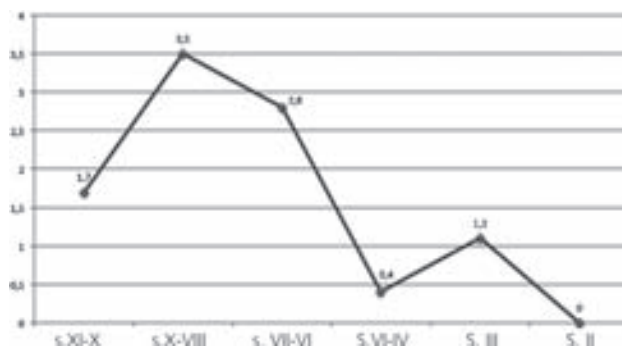

Figura 3. Evolució de la ratio de nombre de tombes per any en el decurs del primer mil·lenni aC.

preservació de les restes després de la realització dels rituals funeraris (la qual cosa s'ha d'explicar, a la vegada, per raons ideològiques i socials que cal descobrir).

Pel que fa a la primera explicació, si fos certa suposaria que la població va davallar de manera radical entre el bronze final / primer ferro i el període ibèric: només seria una sisena part, o fins i tot una novena part si es considera el segle II aC dins d'aquest càlcul. Ara bé, tant el nombre d'assentaments coneguts com les dimensions d'alguns indiquen que la tendència és exactament la contrària, la qual

cosa, a més, és perfectament coherent amb l'increment de la capacitat d'emmagatzematge d'aliments (nombre i capacitat creixent de les sitges) i amb el desenvolupament d'una tecnologia agrícola basada en l'instrumental de ferro, que permet incrementar en gran mesura la capacitat de càrrega del territori. Des del punt de vista demogràfic, per tant, és ben segur que el període ibèric va ser una etapa de creixement, la qual cosa fa encara més evident el fet que el nombre de tombes no solament no representa una proporció constant de la població, sinó també que la proporció de la població que durant aquest període va rebre enterrament de forma arqueològicament detectable és extremadament baixa.

Pel que fa a la possibilitat d'una conservació diferencial, cal dir que, com és ben sabut, els sistemes d'enterrament utilitzats en el període ibèric són essencialment iguals als del bronze final i primera edat del ferro (incineracions dipositades en clots), la qual cosa permet suposar, a grans trets, unes possibilitats de preservació similars. És possible, amb tot, que l'existència de túmuls de pedra en algunes de les necròpolis del bronze final / primer ferro a l'Empordà i la Garrotxa hagi afavorit la preservació de les tombes d'aquest període. Aquesta explicació, tanmateix, només pot ser molt parcial, si doncs no s'admet la hipòtesi de F. J. López Cachero segons la qual totes les tombes del bronze final / primer ferro comportaven un túmul, que en molts casos hauria estat erosionat i no hauria arribat a l'actualitat (López Cachero 2008). Cal dir, tanmateix, que aquesta idea no explica la presència de tombes molt pròximes amb i sense túmul en algunes necròpolis, per exemple a Can Barraca (Martín 2006), o la completa inexistència de túmuls en necròpolis amb centenars de tombes, com Can Piteu/Can Roqueta (López Cachero 2006). Per una altra part, el mateix argument —és a dir, l'existència de túmuls actualment desapareguts— es podria aplicar a les necròpolis ibèriques, sobretot si és té en compte l'existència a Can Rodon de l'Hort de restes d'acumulacions de pedres que semblen indicar l'existència d'estructures d'aquest tipus damunt les tombes (Barberà 1970, 171 i figs. 2-3)¹. En definitiva, ens sembla difícil acceptar que la conservació diferencial pugui explicar, sense més arguments, les diferències abans esmentades en el nombre de tombes.

Descartades aquestes possibilitats, sembla evident que la diferència en el nombre de tombes d'aquests dos períodes s'ha d'explicar per comportaments intencionals derivats dels codis cognitius d'aquestes societats, i que poden tenir a veure amb el sexe, amb l'edat o amb el rang. En relació als dos primers aspectes, el sexe i l'edat, és difícil treure conclusions certes a partir de dades que, per raons diverses, són molt migrades. La naturalesa del material disponible —es tracta gairebé sempre d'incineracions— fa que molt sovint sigui impossible la determinació de sexe o edat. Cal afegir-hi, en el cas d'excavacions antigues, la manca d'estudis i la pèrdua del material antropològic. El que es pot dir amb les dades disponibles és que durant el bronze final i primer ferro

és habitual la presència d'infants: un 18% aproximadament a Can Piteu (López Cachero 2006); un 13,5% a Can Bech de Baix (Agustí 2006, 226); un 37,5%, però amb una mostra molt petita, a Can Barraca (Martín 2006). A la necròpoli del Pi de la Lliura aquest percentatge és encara més elevat, ja que representa com a mínim el 50% dels individus d'edat determinable; amb tot, la presència de nombrosos individus l'edat dels quals no es pot precisar dificulta l'avaluació precisa dels percentatges (Subirà i Ruiz 2008; Subirà *et alii* 2012). Pel que fa al període ibèric, l'estudi encara inèdit de B. Agustí del material de la necròpolis del Puig de Serra mostra que, tot i que es varen excavar 87 tombes, només s'ha pogut identificar un total de 35 individus, entre els quals hi ha un sol infant, un 2,9% del total, que inclou també 2 joves, 2 adults-joves, 27 adults i 3 adults madurs². La tomba aïllada de la Granja Soley correspon a un individu masculí de 18 anys. La documentació del Turó dels Dos Pins també és rellevant: de 43 individus identificats només es va poder determinar la presència de cinc infants (poc menys de 12% del total), que a més eren molt petits (un pot ser un fetus a terme), cosa que podria indicar l'absència d'enterrament d'infants més grans (Garcia i Roselló 1993). Aquestes xifres suggereixen la possibilitat que el petit nombre de tombes del període ibèric s'expliqui, en part, pel fet que, a diferència del bronze final i el primer ferro, no s'enterraven els individus infantils, excepte els perinats. Cal dir, tanmateix, que la mostra disponible és molt poc representativa, atès el nombre molt elevat de restes indeterminades i de tombes en què no s'han conservat restes susceptibles de ser estudiades. De tota manera, sembla poc probable que una hipotètica menor representació dels individus infantils a les necròpolis ibèriques pugui justificar el petit nombre de tombes d'aquest període. En efecte, si, per compensar aquesta mancança, s'incrementés el total de tombes ibèriques en un 10%, el total de 196 passaria a 216. Però això pràcticament no modifica la *ratio* tombes/any, que passaria de 0,56 a 0,62, per un 3,8 del bronze final/primer edat del ferro.

Un dels arguments més importants en favor de la possibilitat que el petit nombre de tombes del període ibèric respongui a una selecció en funció del rang o la classe social és el nombre de cementiris i la seva distribució en l'espai (fig. 3). Per al bronze final i el primer ferro es coneixen 22 necròpolis, de grandària i durada en el temps molt variables. Això sembla coherent amb una situació en què totes les comunitats —no necessàriament tots els assentaments— tenen el seu cementiri³. En canvi, totes les tombes conegudes del període ibèric, excepte la sepultura aïllada de la Granja Soley, una quinzena de tombes de Can Canyís i la de Sarrià de Dalt (totes elles de l'ibèric antic), es concentren en només dues necròpolis, que a més estan situades en proximitat immediata de dos dels nuclis de poblament de primer ordre: Ullastret (87 tombes) i Burriac (109 tombes), de manera que aquests dos jaciments tenen 196 de les 212 sepultures ibèriques

² Els autors volen expressar a B. Agustí el seu agraïment per la seva generositat en cedir aquestes dades.

³ Vegeu al respecte les reflexions de R. Balsera, F.J. López-Cachero i Carme Rovira en aquest mateix volum.

¹ Al sector del Turó dels Dos Pins no n'hi ha cap indici, però sembla que les tombes es tapaven amb grans lloses planes.

documentades amb seguretat al nostre territori. Creiem que no és raonable suposar que aquesta distribució tan peculiar pugui ser producte de la casualitat, i no d'un comportament explicable en termes culturals i socials⁴. Tenint en compte que hi ha raons independents que permeten suposar que aquests dos nuclis –Ullastret i Burriac– presidien sengles territoris polítics amb un poblament profundament jerarquitzat, és lògic pensar que l'existència d'aquestes necròpolis està relacionada amb el poder polític i amb la jerarquia social. Les necròpolis de Burriac i Ullastret correspondrien, per tant, als llinatges principals dels clans dominants de les societats ibèriques d'aquestes zones. La interrupció de les deposicions a Burriac des dels volts de 200 aC i la total absència de tombes ibèriques a partir d'aquesta data en tot el territori també seria coherent amb aquesta idea, si s'admet que la conquesta romana –i en particular la repressió de la revolta ibèrica dels anys 197-195 aC– va suposar la decapitació de les estructures socials indígenes i l'eliminació de les seves elits⁵. Cal dir, finalment, que aquest punt de vista és coherent amb la presència d'objectes que indiquen un estatus elevat en un nombre significatiu de tombes. Potser el cas més evident és el de la tomba de la Granja Soley, amb un conjunt important d'armes, ofensives i defensives, sivelles de cinturó, objectes d'agencament personal i diversos recipients, metàl·lics i ceràmics, relacionats amb el banquet (Sanmartí *et alii* 1982). Els signes d'estatus també són patents a la necròpolis del Puig de Serra, en particular la gran quantitat de vasos àtics, que es varen utilitzar de manera preferent com a urnes cineràries, però també un vas púnic d'alabastre, amb paral·lels en tombes de necròpolis andaluses. També s'han d'esmentar les importants sèries d'objectes metàl·lics d'ornamentació personal, sivelles de cinturó i fibules, de bronze, molt sovint amb incrustacions de plata, i també els ossos treballats, en forma de plaquetes que haurien decorat capses o altres objectes, o peces cilíndriques que s'han interpretat com a fragments de llits funeraris (Martín, Genís 1993). Els enterraments en el seu conjunt mostren una notable acumulació de béns de prestigi. En el cas de Cabrera, l'abundància d'armes i importacions és consistent amb la idea que els enterrats pertanyen a un sector elevat de la societat ibèrica.

Si aquesta interpretació és certa, caldria admetre l'existència entre aquestes societats d'un codi cognitiu compartit en què s'atribuïa al sector social dominant una naturalesa particular, diferenciada de la resta de la població, i una relació especial amb el món sobrenatural, tal vegada fonamentada en una suposada descendència directa d'avantpassats distingits, i potser també en la creença en formes particulars de persistència en el més enllà, diferents de les dels altres membres de la societat. És la naturalesa diferenciada dels membres d'aquesta classe i la justificació ideològica d'aquesta diferència en referència al món sobrenatural el que més clarament permet anomenar-la “aristocràcia”, en

el sentit que es tracta –suposadament, és clar, però també consensuadament, almenys en un grau suficient per permetre la implantació del nou ordre i l'estabilitat social– del “govern dels millors”. Tal com va assenyalar J. Friedman en la seva anàlisi sobre els Kachin (Friedman 1975), i com ha reprès A. Ruiz en relació als ibers de l'Alt Guadalquivir (Ruiz 1998), en aquesta retòrica els llinatges dominants haurien aconseguit imposar al conjunt de la comunitat els seus propis (suposats) avantpassats en la intermediació entre aquesta i les forces sobrenaturals que governen el que nosaltres concebem com a món real. Com veurem més endavant, una segona conseqüència, ben observada també entre els Kachin (Friedman 1975), és que determinades pràctiques rituals originàriament comunitàries es practiquin a partir d'un determinat moment dins l'àmbit domèstic habitat per les famílies de les elits.

És important observar també que totes les necròpolis esmentades eren utilitzades ja durant el període ibèric antic (segles VI-V aC), però que a partir del segle IV aC només persisteixen els dos grans cementiris de Burriac i Ullastret (aquest darrer únicament fins al final d'aquesta centúria). Això permetria pensar que durant el període ibèric antic el poder, tot i haver-se concentrat en poques mans, estava més repartit entre diferents clans, mentre que en els segles IV-III aC es va concentrar encara més en determinats llinatges (potser els que estrictament es poden denominar indiketes, laietans i cessetans), el quals, gràcies a una administració cada vegada més complexa, dominaven probablement uns territoris més amplis.

La restricció d'aquest sistema d'enterrament a un grup molt restringit de la població no vol dir, lògicament, que la resta de la comunitat no gaudís de cap forma de funeral. Cal suposar que els rituals de pas necessaris eren practicats sempre –excepte casos particulars d'individus castigats i exclosos de la comunitat– per tal d'assegurar el repòs del difunt i el restabliment de l'ordre social després de la desaparició d'un membre del grup. Però també és evident que les restes no eren conservades, o que no ho eren de manera que en facilités la preservació. En tot cas, l'existència d'una forta polarització social des del segle VI aC, i encara més a partir del segle IV aC, sembla una interpretació lògica de les dades existents sobre el món funerari. Dissortadament, i com ja s'ha dit més amunt, aquesta hipòtesi no pot ser verificada a partir de l'estudi de les pròpies restes humanes, atès que el ritual utilitzat fa impossible reconèixer-hi els trets que poden ser significatius en relació a les condicions de vida.

2.2. Els jaciments d'hàbitat (fig. 4)

Les dades recuperades en els jaciments d'hàbitat reflecteixen la realitat sociològica d'una manera probablement més directa que les obtingudes a les necròpolis, però cal analitzar-les combinant diferents aspectes de la documentació: la grandària i complexitat de les cases; la presència i, en el seu cas, el nombre d'objectes de preu, incloent els materials ceràmics d'importació; les pràctiques rituals, que, com hem dit més amunt, es poden suposar, almenys en part, pròpies de l'aristocràcia en tant que element central del subsistema

⁴ Vegeu, tanmateix, l'opinió contrària d'E. Junyent en la seva contribució a aquest volum.

⁵ No tenim, en canvi, una explicació per a la interrupció de l'activitat funerària a la necròpolis de Serra de Daró, on els enterraments més recents són del darrer quart del s. IV aC.

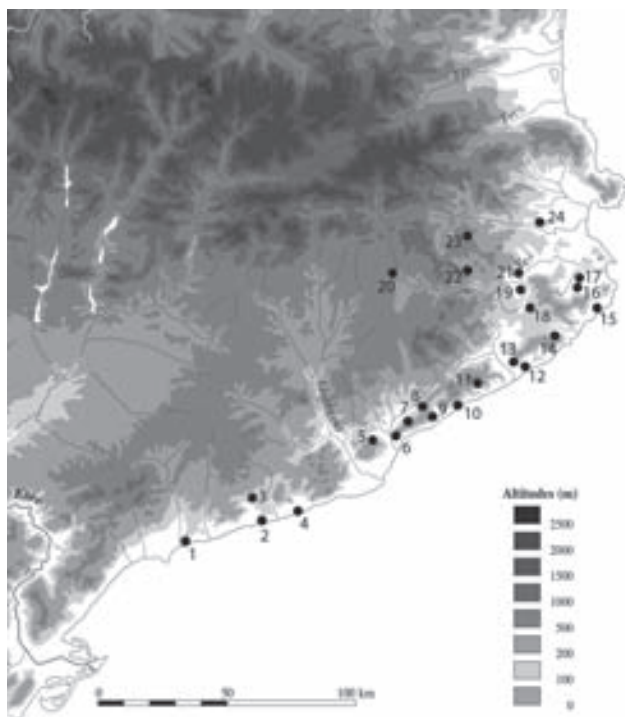

Figura 4. Mapa dels hàbitats citats en el text. 1: Tarragona; 2: Alorda Park; 3: Masies de Sant Miquel; 4: Darró; 5: Turó de ca n'Oliver; 6: Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet; 7: Castellruf; 8: Céllecs; 9: Burriac; 10: Torre dels Encantats; 11: Puig Castell de Sant Cebrià de Vallalta; 12: Lloret de Mar (Puig Castellet i Turó Rodó); 13: Montbarbat; 14: Plana Basarda; 15: Castell de la Fosca; 16: Puig de Sant Andreu d'Ullastret; 17: Illa d'en Reixac d'Ullastret; 18: Puig del Castell de Cassà de la Selva; 19: Puig d'en Rovira de La Creueta; 20: Coll de Gria; 21: Sant Julià de Ramis; 22: Puig d'en Carrerica; 23: Castell de Porqueres; 24: Mas Castellar de Pontós.

ideològic, i també, finalment, l'existència de pràctiques culinàries i de consum d'aliments que es diferenciaven dels patrons habituals de la població ibèrica.

Com ja s'ha dit més amunt, sembla evident, a partir de la distribució geogràfica de les necròpolis, que els llinatges dominants en els diferents territoris polítics de la zona estudiada tenien la seva seu als grans nuclis de població d'Ullastret, Burriac i, probablement, Tarragona (fig. 1). Dissortadament, no tenim dades utilitzables sobre Burriac i Tarragona, però els treballs desenvolupats a Ullastret en els darrers cinquanta-cinc anys proporcionen un important volum de dades sobre la naturalesa dels dos jaciments que componen aquest gran nucli de població i sobre la condició social dels seus habitants.

En els dos establiments (Puig de Sant Andreu i Illa d'en Reixac) s'han descobert diversos edificis que, per les seves grans dimensions, complexitat i característiques constructives, així com per les troballes que s'hi han efectuat, s'han d'interpretar com a residències de membres de l'elit. La construcció d'aquestes cases a mitjan segle IV aC, dins del procés de reestructuració dels dos hàbitats efectuada en relació amb les importants obres d'ampliació i de rehabilitació de les muralles que es varen portar a terme en aquest moment, va comportar l'ocupació d'una part de l'espai urbà

per la classe aristocràtica, alhora que, en el mateix període, s'incrementava l'hàbitat en l'espai periurbà i rural entorn als dos jaciments, fet que també hauria permès intensificar l'explotació agrícola dels sectors allunyats de l'hàbitat central (Plana, Martín 2005).

Aquests edificis es varen bastir contra a les muralles o en la seva proximitat. Al jaciment del Puig de Sant Andreu es troben adossats o propers a la muralla occidental, i en aquest mateix lloc es troba, ja en la segona meitat del s. V aC, un conjunt residencial aristocràtic (Gracia *et alii* 2000), en una estança del qual es va recuperar un gran crater de columnes amb escena de banquet del Pintor de Marlay, un altre de campana, i una vintena més de vasos àtics.

L'únic d'aquests grans edificis del s. IV aC excavat en la seva pràctica totalitat és l'anomenat "Zona 14" del Puig de Sant Andreu, que té uns 800 m² de superfície, i es troba adossat a la muralla, entre les torres 3 i 4 (fig. 5). Està format per diferents unitats funcionals especialitzades i estructurades entorn de patis i espais de circulació oberts (Codina, Martín, de Prado 2012; Martín *et alii* 2004). La seva construcció va comportar el dipòsit ritual de gran nombre d'ofrenes d'ovicaprins (Codina *et alii* 2009)⁶. La seva situació, els recursos constructius que s'hi varen emprar i les restes de cultura material que s'hi han trobat són elements que reforcen el caràcter excepcional d'aquest edifici i del grup social que el va habitar. En primer lloc, el fet que en les diverses fases de remodelació que s'hi van dur a terme es va actuar sobre l'espai públic i sobre la pròpia fortificació del lloc, amb l'apropiació del carrer d'accés a la torre 3 i amb l'apertura d'una porta a la muralla, que permetia una entrada directa a l'edifici des de l'exterior. També cal remarcar l'existència d'una gran sala, d'uns 60 m² de superfície, que s'interpreta com a espai de representació gentilícia, així com l'existència d'un pis sobre algunes de les estances, la utilització de morters per al revestiment dels murs, el paviment de grans lloses de l'espai de circulació que condueix de l'entrada principal a la gran sala o la construcció de sistemes de desguàs de les aigües pluvials. A l'interior d'un dels patis i al carrer que delimita l'edifici per la banda est s'han descobert nombroses restes de cranis humans, associats en alguns casos a espases de La Tène amortitzades, que haurien estat exposats a les façanes interiors i exteriors. Del mateix edifici procedeix el segon tresor de moneda emporitana descobert a Ullastret (Campo 2008)⁷. Al seu entorn altres edificis de la mateixa tipologia es troben en fase inicial d'excavació.

A l'Illa d'en Reixac, l'edifici anomenat "Zona 15", adossat a la muralla meridional i només parcialment excavat hores d'ara, es pot interpretar també per les seves dimensions i característiques constructives com una residència aristocràtica, de característiques semblants a les de la Zona 14 del Puig de Sant Andreu. Amb una superfície d'uns 800 m², es troba organitzat entorn d'un gran pati. Les solucions

⁶ Setanta-dues en l'estadi actual de l'excavació, algunes amb més d'un individu.

⁷ L'altre tresor procedeix d'un sondeig efectuat en els anys seixanta del segle passat que, malgrat la poca informació disponible, podria procedir d'un altre edifici aristocràtic, situat al nord de la Zona 14.

Figura 4. Planta de l'edifici Zona 14 de l'oppidum del Puig de Sant Andreu d'Ullastret. (segons Codina *et alii* 2012).

constructives són les mateixes que les emprades en els edificis del Puig de Sant Andreu, i a l'interior s'han trobat també restes de cranis humans, associades a espases de La Tène que eren exposades a la porta i en el passadís d'entrada a la casa, i també a l'interior d'un santuari domèstic. La

construcció d'aquest edifici també va comportar el dipòsit ritual de nombroses ofrenes de fauna, però en aquest cas de diverses espècies domèstiques (Martín *et alii* 1997). Una recent campanya de prospecció geofísica ha permès conèixer l'existència d'altres edificis de la mateixa tipologia en el

jaciment de l'Illa d'en Reixac, però la majoria de les cases són de dimensions més reduïdes. Aquesta diversitat, que indica la convivència de famílies d'estatus molt diferent en el mateix assentament és una de les característiques que més clarament en revela el caràcter urbà, com ja hem fet notar en treballs anteriors (Sanmartí 2013).

És important assenyalar, per una altra part, que els dos nuclis d'Ullastret es caracteritzen per l'abundància relativa dels materials d'importació, que a totes les fases de la vida dels jaciments representen almenys entre el 12% i el 15% del total de materials ceràmics, i per la seva qualitat i preu, amb una elevada proporció d'àmfores (32%)⁸ i un volum important de vasos de figures roges. Aquestes importacions s'intensifiquen en el s. IV aC, moment en què arriben a constituir entorn del 23 % del total dels materials ceràmics (Codina *et alii* 2012; Martín *et alii* 1999). L'arribada important d'àmfores i vaixel·la d'importació al conjunt d'Ullastret es constata fins i tot en jaciments periurbans, de caràcter agrícola i artesanal, com el del Camp d'en Gou/Gorg d'en Batlle, situat uns 100 m al nord de la torre septentrional del Puig de Sant Andreu i en el terreny que separa les dues aglomeracions fortificades, en el qual les ceràmiques d'origen exòtic representen entorn del 15% durant el període comprès entre 325 i 225 aC (Martín *et alii* 2008).

Igualment, és important assenyalar la presència d'un nombre relativament important de vasos culinaris de tipus grec o púnic, molt diferents dels utilitzats en la cuina local (Sanmartí en premsa). Es tracta en alguns casos d'importacions procedents de Cartago o de la seva rodalia, però sobretot hi ha imitacions indígenes de *caccabai*, fetes a mà o a torn. Aquestes peces s'han documentat sobretot en jaciments on, per altres raons independents, es pot suposar una presència important de les elits, com ara la ciutadella d'Alorda Park o el conjunt d'Ullastret. Tot i que, en aquest darrer cas, n'hi ha que provenen de contextos que clarament no són de caràcter aristocràtic, com ara la zona 5 de l'Illa d'en Reixac (una casa petita) (Martín *et alii* 1999), o en el barri periurbà del Camp d'en Gou/Gorg d'en Batlle, establiment de caràcter agrícola i artesanal (Martín *et alii* 2008, fig. 10, 15-18), aquests materials suggereixen la introducció de pràctiques culinàries exòtiques, que en general devien quedar limitades a l'elit de la societat, que les devia utilitzar com a element de diferenciació en relació a la resta de la població.

L'hàbitat aristocràtic no és, però, exclusivament urbà. Mas Castellar de Pontós, al segle III aC, presenta un conjunt de cases separades per un carrer, dues de les quals (cases 1 i 2) són de grans dimensions (438 i 484 m² respectivament)⁹. Aquestes cases, d'estructura complexa, s'articulen entorn d'un pati principal a l'entrada, seguint un model hel·lènic (Pons *et alii* 2010). L'una i l'altra es caracteritzen per la presència d'una gran sala amb indicis d'activitats culturals, que es poden interpretar, per tant, com a santuaris a la vegada familiars i gentilicis, on es devien desenvolupar pràctiques rituals que anteriorment tenien un caràcter comunitari i que

ara es realitzen dins les cases dels aristòcrates. Si aquesta interpretació fos correcta, indicaria una relació privilegiada amb el món sobrenatural com la que hem proposat a partir de les dades funeràries. L'ocupació del lloc per les elits no devia ser exclusiva d'aquesta fase, ja que durant l'etapa anterior, corresponent a un poblat fortificat de talla petita (6.000 m²), es detecten elements (fortificació complexa, estatuària, volum elevat d'importacions) que suggereixen la seva interpretació com a residència aristocràtica des d'almenys mitjans del segle V aC (Pons *et alii* 2010).

Les elits rurals que habiten en aquestes cases devien estar sens dubte relacionades amb la gestió del gran camp de sitges localitzat a la banda oest del jaciment i amb el comerç de cereals desenvolupat versemblantment amb *Emporion*. En aquest sentit, cal destacar la qualitat del material d'importació descobert, en particular grec, així com la seva quantitat, atès que els percentatges de material importat són entre els més elevats de la zona catalana.

Un cas diferent, però igualment significatiu, és el petit assentament fortificat d'Alorda Park, si més no durant el segle III aC (Asensio *et alii* 2005). En aquest moment, el lloc era ocupat per un nombre reduït de cases, l'estructura i dimensions de les quals no són sempre fàcils de reconèixer (en bona part per raons de mala preservació), però que no responen en cap cas al tipus de casa simple constituïda per un o dos recintes, típic, com es veurà, de les aldees ibèriques. Una d'aquestes cases, a més, era una estructura de gran complexitat, caracteritzada per l'existència d'almenys un pis superior amb paviments i revestiments de tipus púnic. Com a Ullastret, a Alorda Park el volum d'importacions és també notable (un 9% del total de ceràmiques), amb una important proporció d'àmfores (28%) i, en el segle IV aC, de vasos de figures roges. Igualment, els vasos culinaris de tipus grec o púnic estan ben representats des del segle IV aC, incloent les importacions cartagineses en el segle III aC. Aquestes característiques permeten suposar que aquest petit assentament (de superfície inferior a mitja hectàrea) controlava un territori caracteritzat per un poblament dispers, de caràcter òbviament rural, les característiques del qual encara són, tanmateix, poc conegudes.

Un jaciment semblant és el de Castell de la Fosca (Palamós), de prop d'una ha de superfície i instal·lat sobre un promontori baix de la costa, dominant el mar. Després d'una primera ocupació al segle VI aC, el lloc és reocupat a partir de finals del segle V aC o principis del IV aC (Aquilué, Amigo, Pi 2004; Martín 1976; Martín 2005). Les excavacions realitzades, tot i ser parcials, i la majoria antigues, han descobert una fortificació acurada, dotada d'una torre a l'entrada, restes d'habitacions, que romanen mal conegudes, i un conjunt important de sitges. A la part alta del turó, un edifici amb un porticat de pedra sorrenca ha estat tradicionalment interpretat com a àrea sacra; al seu voltant hi ha cisternes. El material d'importació és nombrós, factor que atesta alhora l'obertura al comerç mediterrani i la capacitat d'adquisició de la població, almenys de l'elit que devia controlar els intercanvis i l'explotació agrícola. La troballa també d'un epígraf ibèric sobre làmina de plom documenta la utilització de l'escriptura.

⁸ Dades que devem a la deferència de David Asensio.

⁹ Vegeu al respecte el treball de David Asensio i Enriqueta Pons en aquest mateix volum.

Les grans residències que hem mencionat fins aquí contrasten clarament amb l'hàbitat documentat als jaciments on predominen les cases d'estructura simple i de petites dimensions, que amb tota evidència eren ocupades per un sector molt diferent de la població, probablement el que no sembla haver rebut sepultura formal. Aquestes cases modestes són el tipus dominant, i potser fins i tot exclusiu, en jaciments de superfície relativament reduïda (entorn de 0,5 ha), pobrament fortificats en general, els habitants dels quals eren sens dubte camperols en la seva gran majoria. Es tracta del tipus batejat per P. Moret amb el nom de *village clos* (Moret 1996, 145-150) per la seva estructura de cases juxtaposades i adossades a un mur de fons que delimita l'assentament i el protegeix. Els exemples més característics en el territori estudiat per nosaltres es troben a l'àrea laietana (Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet, Castellruf, Turó Gros de Céllecs, Puig Castell de Sant Cebrià de Vallalta, entre altres), però també es documenta més al nord (Puig Castellet, Montbarbat i Turó Rodó de Lloret de Mar, Puig del Castell de Cassà de la Selva, Coll de Gria de la Cellera de Ter i probablement també Plana Basarda de Santa Cristina d'Aro o Puig d'en Carrerica de Canet d'Adri) i en altres zones de Catalunya. En tots aquests llocs el tipus dominant de casa es caracteritza per la seva simplicitat estructural i les seves dimensions reduïdes. Al Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet, per exemple, els habitatges més corrents són d'un sol recinte i una superfície de només 11 a 26 m² (Ferrer i Àlvarez, Rigo i Jovells 2003, 36). D'altres, compostes de dues o, com a màxim, tres habitacions mesuren de 20 a 42 m² de superfície (Ferrer i Àlvarez, Rigo i Jovells 2003, 62). De manera similar, a Montbarbat, la majoria d'habitatges tenen superfícies entre els 20 i els 25 m², amb alguna excepció de casa compartimentada amb tres estances i superfície entorn de 40 m² (Negre 1996, 51-54).

Un aspecte important, que reforça la idea que aquestes aldees eren habitades sobretot –i sovint potser exclusivament– per una població de rang inferior, és el petit volum de materials d'importació que s'hi documenta, així com l'escassetat d'àmfores entre aquestes importacions i també l'absència pràcticament total d'indicis que suggereixin la introducció de pràctiques foranes pel que fa a la preparació i consum dels aliments; inversament, la presència d'eines agrícoles i d'armes al Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet referma la idea que el lloc era ocupat sobretot per camperols que podien eventualment ser mobilitzats per a la defensa (Sanmartí *et alii* 1992). Cal dir, tanmateix, que també hi ha en aquest assentament un cert volum de béns de prestigi, que fan pensar en la presència d'un senyor local, de rang social superior a la majoria d'habitants del poblat, si no és que hi van ser transportats en circumstàncies particulars, com ara els esdeveniments bèl·lics de finals del segle III aC i la campanya punitiva de Cató de 196-195 aC, que és la causa probable de la destrucció del poblat. Entre aquests elements hi ha el conegut capfoguer de ferro –una peça excepcional i sens dubte de gran valor–, un esperó de bronze –que indica la possessió de cavalls–, diversos objectes de bronze de preu elevat, entre els quals algunes sítules, i encara caldria afegir-hi l'armament de ferro i altres

objectes relacionats amb la vestimenta, en particular fíbules i plaques de cinturó de bronze, per bé que la vinculació exclusiva a l'elit dels elements relacionats amb la vestimenta no ens sembla tan clara. En canvi, és probable que calgui relacionar amb un personatge important un gran crater “à poussier” i una oinochoe àtics de vernís negre. Tenint en compte l'escassetat de ceràmiques d'importació en aquest assentament (entre 1,3 i 3,7%) (Ferrer i Àlvarez, Rigo i Jovells 2003), sembla lògic pensar que aquestes peces, tan poc corrents en el repertori de les ceràmiques àtiques importades d'aquesta zona, pertanyien a un personatge que remarcava la seva posició eminent a través d'una pràctica de consum diferenciada de la de la resta de població. A tot això cal afegir encara el tresor de monedes d'imitació de dracmes emporitanes (Villaronga 1984). Aquests elements permeten pensar que aquesta aldea estava controlada per un llinatge subordinat dins del grup aristocràtic, però tanmateix pertanyent a l'estament superior de la societat ibèrica laietana. L'existència de cranis enclavats en aquest assentament seria un argument suplementari en aquest sentit. Lamentablement, la major part d'aquests materials de prestigi prové de les excavacions realitzades a principi de segle XX, sobre les quals no hi ha pràcticament cap documentació. No és possible dir, per tant, d'on provenien dins del poblat, ni si formaven un conjunt més o menys coherent¹⁰. Tampoc hi ha restes d'estructures constructives que permetin pensar en una casa de dimensions importants i una certa complexitat constructiva, amb la possible excepció de la part més alta del turó, on les escasses restes conservades podrien correspondre a un tipus de construcció diferent, possiblement més gran i complexa que les que es documenten a les vessants.

Altres jaciments de talla petita semblen ocupats exclusivament per una població camperola, sense indici de presència de classes superiors. Com a exemples es pot citar el petit poblat (900 m²) de Sant Cebrià de Vallalta (Moret 1996, 394) o el Puig Castellet de Lloret de Mar, amb un recinte fortificat de 650 m² de superfície ubicat al cim d'un turó de 200 m. d'altitud. Tot i que aquesta posició ha portat a relacionar el jaciment amb la vigilància del territori, les restes documentades mostren la presència d'un nucli de camperols (Pons, Toledo, Llorens 1981; Pons *et alii* 1999). Ambdues funcions són tanmateix complementàries, en aquest com en molts altres jaciments semblants, ja que es tracta de marcar el control del territori i alhora d'afavorir-ne l'explotació. Amb una cronologia del segle III aC, aquest recinte fortificat comprèn sis cases modestes disposades a l'entorn d'un espai central obert. Els habitatges tenen una, dues o tres estances, que obren a l'espai central a través d'avantsales, i mesuren de 25 a 35 m². En els dos extrems de la muralla que tanca el recinte pel nord hi ha dues estructures que es

¹⁰ El capfoguer va aparèixer durant les campanyes dels anys cinquanta, al recinte N, que és una estança de dimensions reduïdes. A jutjar, però, per la descripció que se'n fa, sembla que havia estat llençat, o que formava part de l'enderroc d'un altell o pis superior, ja que es va trobar en posició vertical (Martínez i Hualde, Vicente i Castells 1966, 40-42)

varen interpretar com a torres, però la seva escassa solidesa no permet afirmar-ho amb seguretat. El lloc disposava d'una font natural d'aigua, i d'algunes infraestructures comunals: un forn per a la cocció d'aliments, i algunes fosses que haurien fet la funció de cisternes. Una gran part de la ceràmica és feta a mà, produïda probablement en el mateix lloc, i les importacions, tot i que presents, no són nombroses. Les dimensions de les cases i els materials recuperats no permeten suposar la presència de membres de les classes superiors. L'únic objecte de luxe recuperat és un petit penjoll de plata amb una representació humana, possiblement d'origen púnic. El jaciment de Puig del Castell de Cassà de la Selva és probablement de la mateixa categoria, dotat d'una fortificació simple que tanca un recinte de prop de 2.000 m² de superfície i on s'han excavat una sèrie d'àmbits adossats a la muralla i un conjunt de sitges (Fuertes, Merino 2005). El caràcter modest de l'establiment, així com el feble percentatge de materials d'importació, suggereix igualment la presència d'una població camperola.

A la zona laietana, diversos establiments d'aquestes característiques controlen les vies de pas naturals i el litoral, així com els sectors agrícoles propers a la vall de riu Besòs (Asensio *et alii* 2001; Zamora *et alii* 2001). De fet, és plausible suposar que el control de les diferents zones incloses dins dels territoris polítics vinculats als tres grans *oppida* de la costa catalana es feia a partir d'una xarxa d'establiments secundaris, de grandària i importància diverses, que, implantats en punts estratègics del litoral o dominant les vies de comunicació dels sectors interiors, gestionaven l'explotació agrícola i la circulació de les mercaderies. Aquestes funcions devien ser versemblantment dirigides per personatges propers a les elits, tot i que segurament de menor rang, com ja hem suggerit en el cas del Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet. Aquesta estructura s'intueix també al territori proper a Ullastret a partir de les dades aportades per la prospecció sistemàtica duta a terme en un radi de 3 a 5 km de les dues aglomeracions fortificades que formen la ciutat ibèrica (Plana, Martín 2001; 2012). En efecte, els treballs realitzats han permès descobrir vestigis d'ocupació al cim d'alguns turons que envolten el Puig de Sant Andreu, sovint de major altura i amb una visibilitat més important, tant del litoral com de les zones interiors. Aquests jaciments, que dibuixen corones cada vegada més allunyades de l'*oppidum*, semblen tenir una funció de vigilància, però també devien estar relacionats amb l'explotació agrícola, atès que al seu voltant es desenvolupa a partir del segle IV aC un hàbitat dispers, de petites dimensions i de caire rural, emplaçat en àrees de vessant baix i en el pla immediat. Tot i que la manca d'excavacions dificulta el coneixement precís d'aquests assentaments i l'estatut de la població rural, es pot pensar que es tractava majoritàriament de camperols, per bé que, en les zones més allunyades de l'*oppidum*, sembla lògic suposar la presència de representants de les elits que habiten en el nucli principal, i encara més si tenim en compte la importància dels cereals dins de l'economia d'aquesta comunitat ibèrica i la presència de grans concentracions de sitges *intra* i *extra muros* de l'*oppidum*. Les informacions relatives a la presència de membres vinculats a les elits, sigui quin sigui

el seu rang, en diversos jaciments, com Mas Castellar de Pontós, Castell de la Fosca, Sant Julià de Ramis, Turó de Ca n'Olivé o Puig Castellar, tots ells desenvolupant una funció important tant pel que fa a l'emmagatzematge com a la gestió de la producció agrícola, semblen avalar aquesta hipòtesi. Una altra qüestió és la jerarquia existent entre aquests centres secundaris i els sistemes de control de les aldees i de l'hàbitat dispers de caràcter camperol.

Els indicis de la presència de la classe aristocràtica en llocs tan diferents com Ullastret, Alorda Park, Mas Castellar de Pontós, Castell de la Fosca o Puig Castellar suggereixen, doncs, una jerarquització interna d'aquest grup social, que sembla tenir un reflex en la pròpia estructuració del sistema de poblament en els tres territoris polítics de la costa central i septentrional de Catalunya. Deixant de banda certes peculiaritats regionals, tots tres es caracteritzen, efectivament, per l'existència, a banda del poblament dispers, d'una jerarquia de nuclis d'almenys tres nivells, que inclou les tres capitals, les aldees i altres nuclis de petites dimensions –com ara la ciutadella d'Alorda Park–, i, entre aquestes dues categories, altres assentaments de segon ordre, no gaire nombrosos, de superfície compresa entre 2 i 4 ha. A l'àrea cessetana s'inclouen dins d'aquest darrer tipus els jaciments Masies de Sant Miquel (Banyeres) (Cela *et alii* 2003) i Darró (Vilanova i la Geltrú) (López Mullor *et alii* 1992); a la Laietània, el Turó de Ca n'Oliver (Cerdanyola) (Asensio *et alii* 2002) i Torre dels Encantats (Arenys de Mar) (Bruguera *et alii* 2004), i a la Indigècia, el gran poblat de Sant Julià de Ramis (Burch, Nolla, Sagera 2010, amb bibliografia anterior) i probablement també el jaciment Puig d'en Rovira – La Creueta (Quart) que, tot i que la seva extensió total és encara mal coneguda, sembla apropar-se a les 2 ha (Martín 2005). Amb tot, el nostre coneixement sobre aquests assentaments és encara força limitat. Els treballs d'excavació al Turó de ca n'Oliver i a Sant Julià de Ramis han portat a la llum uns sectors d'hàbitat relativament extensos, però no han revelat l'existència de cases que es puguin qualificar autènticament d'"aristocràtiques", ni per les seves dimensions ni per la seva estructura; molts dels habitatges, en realitat, són del tipus més senzill (Asensio *et alii* 2002). Tot i amb això, hi ha certs indicis, a més de llur grandària, que permeten sospitar una presència destacada de l'estament aristocràtic en aquests assentaments. D'una banda, l'existència de sengles necròpolis al costat mateix de Masies de Sant Miquel (Can Canyís) (Vilaseca *et alii* 1963) i Sant Julià de Ramis (Pla de l'Horta) (Martín 1994), encara que només van ser utilitzades durant el període ibèric antic. De l'altra, la troballa de diversos fragments escultòrics que representaven dos grans felins a tocar del poblat del turó de ca n'Oliver, però completament fora de context, de manera que la seva datació és incerta; tal vegada formaven part de monuments funeraris o commemoratius situats prop del camí d'accés a l'assentament (Barrial, Francès 1985). En definitiva, pensem que és raonable suposar una presència important de les elits en aquests llocs i, per tant, que les dimensions relatives dels diferents tipus d'assentaments no obeïen simplement al seu paper en un sistema polític-administratiu, que tot porta a pensar que era força centralitzat i jerarquitzat, sinó que devien reflectir la importància dels clans més des-

tacats, que haurien incorporat un gran nombre de llinatges emparentats i subordinats. A grans trets, per tant, el sistema d'ocupació d'aquests territoris deu reflectir essencialment el sistema de relacions gentilícies que, en definitiva, es troba en el seu origen. Amb tota la prudència que és de rigor, atesa la limitació de les nostres dades, es pot plantejar la possibilitat que aquests assentaments, i les elits que els controlaven, haguessin mantingut en el període ibèric antic una relació més o menys d'igualtat en relació amb els tres grans nuclis que més tard, en el període ibèric ple, articulen el territori (és a dir, amb Ullastret, Burriac i Tarragona). És el que suggereix l'existència de les necròpolis de Can Canyís i del Pla de l'Horta, i potser les restes escultòriques del Turó de ca n'Oliver, si datessin d'aquest mateix període, cosa que ens sembla plausible. La situació, però, sembla haver canviat notablement a partir del segle IV aC, moment en què sembla produir-se una important centralització política i administrativa. En són indicis importants el creixement dels nuclis de primer ordre (per ser més exactes, del Puig de Sant Andreu, que és l'únic prou ben conegut), la desaparició de les necròpolis no relacionades amb aquests grans centres i, finalment, el desenvolupament de l'escriptura i la relativa abundància de documents que podien tenir un caràcter administratiu.

3. Conclusions

Sembla evident, amb la documentació disponible, que durant tot el període ibèric, i sobretot en els segles IV i III aC, va existir a la zona estudiada un sistema social caracteritzat per una forta polarització i un accés netament diferenciat a la riquesa per part d'un sector privilegiat. L'absència gairebé total a les fonts escrites d'informació sobre l'organització sociopolítica d'aquests territoris fa difícil de precisar els detalls de les relacions entre els grups socials implicats, i també l'evolució d'aquest sistema en el temps, tot i que cal suposar que va ser important en els tres segles i mig que va perdurar. Tanmateix, i per analogia amb altres territoris més o menys pròxims, podem suposar que les relacions de clientela de base gentilícia —és a dir, ancorades en unes preteses relacions parentals— eren un dels fonaments ideològics essencials de l'articulació social, tal com s'esdevé a la Itàlia centre-setentrional, al sud de la península ibèrica i molt versemblantment també a l'àrea ilergeta i els territoris ibèrics veïns de la Catalunya central¹¹. Ara bé, la documentació funerària indica prou clarament la separació d'una classe dirigent que probablement va esdevenir endogàmica i que ja no devia tenir una relació real de parentiu amb la població que governava. De fet, l'estructura macroespacial del sistema de poblament, amb tres unitats político-territorials aparentment ben definides i una estructura jeràrquica molt evident, indica que, com a mínim des del segle IV aC, és el territori, i no el parentiu, l'element clau de l'organització política, i potser també de la cohesió social. Dit d'una altra manera, podem suposar —seguint en aquest punt A. Ruiz (1998)— que la persistència de la retòrica de les relacions

gentilícies basades en la jerarquització dels llinatges per ordre de primogenitura emmascarava un sistema de desigualtat hereditària, fonamentat en l'accés privilegiat per part dels llinatges dominants a les fonts de riquesa, o almenys a algunes d'elles. Hi ha elements, sobretot en l'àmbit funerari —però també en l'esfera domèstica, amb la presència de santuaris a les cases aristocràtiques—, que indiquen l'existència d'un codi cognitiu compartit que naturalitzava i, per tant, legitimava aquest sistema de desigualtat, estipulant una relació privilegiada dels llinatges dominants amb el món sobrenatural i, per tant, la seva funció d'intermediació amb aquest; és fins i tot possible que s'atribuís als membres d'aquests llinatges dominants una naturalesa peculiar, que en justificaria el tractament funerari diferenciat. Si tot això fos cert, la utilització del terme "aristocràcia" per a definir aquest grup social semblaria perfectament justificada.

Tot això és coherent amb el desenvolupament d'un sistema administratiu, esdevingut necessari per l'augment de grandària de les diferents societats. És ben possible que la forta jerarquització del poblament durant els segles IV-III aC reflecteixi aquesta organització de la societat, de manera que la grandària dels assentaments estigui relacionada amb la rellevància dels llinatges aristocràtics que hi tenien la seu. Aquesta idea és coherent amb el fet que les úniques necròpolis d'aquest període es relacionin precisament amb els grans nuclis d'Ullastret i Burriac¹², i també amb la presència a Ullastret d'un volum important de materials d'importació, sovint de qualitat, a més de certs indicis que permeten pensar en la introducció de pràctiques exòtiques en la preparació i consum d'aliments, indicatiu tal vegada de la formació d'una cuina de classe. Si tot això fos cert, també caldria admetre una correspondència d'aquesta jerarquia social amb els diferents nivells de l'administració, en el cas que, com sembla lògic, s'admeti que les dimensions dels assentaments estan relacionades amb el seu paper en el sistema administratiu.

És interessant remarcar que aquest sistema presenta analogies importants amb el que es documenta a l'Edetània, que també és profundament jerarquitzat (Bonet 1995), però, en canvi, és molt diferent del sistema polinuclear de l'Alta Andalusia. En aquest darrer cas, l'element clau no és el territori, sinó la comunitat, articulada per unes reals —o més aviat suposades— relacions de parentiu que es manifesten de forma directa en l'estructura de les necròpolis —cas de Baza— i dels assentaments —cas, com a mínim, de la Plaza de Armas de Puente Tablas—: unes i altres semblen reunir el conjunt de la comunitat, i estructurar-se de manera que reflecteixen l'estructura de les relacions gentilícies (Ruiz 1998; 2000). L'autonomia d'aquestes comunitats i del prínceps que les dominen sembla molt més gran que a la zona que estudiem en aquest treball, i el poder, aparentment, hi estava més repartit. Un cabdill, com el tantes vegades esmentat Culchas, hi pot controlar un nombre variable d'*oppida* en funció d'aquestes variacions. Això explicaria que no existixin llocs centrals que dominen un sistema de poblament

¹¹ Vegeu la contribució d'E. Junyent en aquest mateix volum.

¹² Vegeu tanmateix, en relació a Burriac, l'opinió divergent de Balsera, López-Cachero i Rovira en aquest mateix volum.

estrictament jerarquitzat. En canvi, a la costa catalana els lligams territorials semblen dominar paulatinament sobre els lligams de parentiu, si més no al nivell supralocal, en un procés que es trobava molt avançat quan la conquesta romana va posar punt final a la seva evolució.

La ideologia dominant sembla també molt diferent. A la zona que estudiem en aquest treball, la relació privilegiada de l'elit amb el món sobrenatural sembla legitimar la ruptura de la comunitat basada en el parentiu (segurament en favor de la idea de territori com a marc de la societat). A l'Alt Guadalquivir, en canvi, la idea de comunitat sembla conservar una vigència molt més gran, i la separació de l'elit legitimada es manté en el marc de la persistència de la comunitat, encara que en alguns aspectes sigui fictícia. El valor fonamental que articula la societat ibèrica de la costa catalana sembla ser la naturalesa diferenciada de l'aristocràcia, mentre que a l'Alta Andalusia sembla dominar la idea de comunitat parental. Naturalment, els dos valors devien estar presents en cadascuna d'aquestes societats, però amb èmfasis molt diferents.

De quan data el sistema documentat a la zona que estudiem? Pot remuntar al període ibèric antic? No és fàcil donar una resposta, atès que coneixem molt malament els assentaments dels segles VI-V aC. Hi ha, però, alguns indicis que permeten suposar, encara que amb molta prudència, que durant aquesta primera etapa de l'era ibèrica el sistema sociopolític estava menys centralitzat i que el poder estava més repartit territorialment. Dit d'una altra manera, que la jerarquització dels llinatges dominants era menys profunda, tot i que el nombre extremadament reduït de sepultures datables d'aquest moment indica clarament que l'emergència de l'aristocràcia i del sistema ideològic que la sustentava ja s'havia produït. En absència de dades suficients sobre les formes d'ocupació del territori, l'argument principal per pensar en un sistema polític menys centralitzat i en una menor jerarquització dels llinatges dominants és que hi hagi cinc necròpolis datades dels segles VI-V aC (Can Canyís, Granja Soley, Cabrera de Mar, Pla de l'Horta i Puig de Serra). Cal afegir-hi el fet que dues d'aquestes necròpolis del període ibèric antic es troben al costat de nuclis que en el període següent seran de segon ordre: Masies de Sant Miquel (de 3 a 4 ha) i Sant Julià de Ramis (3 ha); tot i que no podem saber, amb les dades actuals, quina era la superfície ocupada per aquests llocs en el període ibèric antic, no és inversemblant pensar, tenint en compte la proximitat de les necròpolis, que es tractés de nuclis importants, tal vegada comparables als que existien a Tarragona o a Burriac en el mateix període, tot i que la dípolis d'Ullastret devia tenir ja una grandària força superior a Sant Julià de Ramis. Aquesta hipòtesi també podria explicar l'existència de restes escultòriques –un tipus de material extremadament rar al nostre territori– a tocar del poblat del Turó de ca n'Oliver, que amb les seves 1,8 ha és també, significativament, un assentament de segon ordre. Dissortadament, però, no hi ha cap element que permeti precisar la datació d'aquestes peces, realment excepcionals.

Si la nostra hipòtesi és certa, la implantació d'un sistema sociopolític més centralitzat en el període ibèric ple no

hauria comportat la desaparició dels llinatges aristocràtics locals, que, com ja hem dit més amunt, semblen presents en jaciments de grandàries i característiques molt diversos, però sí la seva subordinació a –i un probable pacte de clientela amb– els llinatges que dominaven els centres polítics de la regió estudiada, és a dir, Ullastret, Burriac i Tarragona. A partir d'aquest moment haurien probablement perdut el dret a la sepultura formal.

La naturalesa precisa de les institucions de poder també se'n escapa sense remei, en absència de fonts literàries. Les dades arqueològiques no han donat de moment cap indicatiu de l'existència de palaus, i tampoc hi ha, com és ben sabut, tombes monumentals, ni representacions figuratives de personatges importants, amb la sola excepció del monument de Can Posastres, que és, dissortadament, difícil de contextualitzar arqueològicament (Sanmartí 2007 amb bibliografia anterior). En definitiva, no hi ha cap indicatiu que permeti pensar en l'existència de monarques o d'institucions semblants a les tiranies gregues. Per a nosaltres, doncs, aquests estats ibèrics apareixen com a *faceless polities*, a diferència del que s'esdevé al sud de la península ibèrica, on la personalitat dels elements dirigents resulta perfectament aparent, tant a les fonts escrites com en el registre funerari i també en algun dels llocs d'hàbitat, segons s'ha demostrat recentment a Puente Tablas, on s'ha pogut excavar un palau netament diferenciat de la resta d'habitacles, tant per les seves dimensions i estructures com per la seva situació (Ruiz *et alii* en premsa). Tot i amb això, no es pot excloure radicalment que a la zona que estudiem no existissin formes de govern personal que, almenys de moment, no resulten visibles en el registre arqueològic. El cas dels Ilergets, amb una monarquia dual ben coneguda a través de les fonts escrites¹³, és suficient per a demostrar-ho. Altrament, res no s'oposa a què existissin formes de govern de tall oligàrquic.

Un sistema com el que estem descrivint suposa necessàriament l'apropiació per part de l'aristocràcia d'un excedent susceptible de ser utilitzat per al manteniment del sistema administratiu i de diferents especialistes (artesans, "comerciants", per exemple), i també evidentment per a alimentar el consum diferencial d'aquesta classe en relació a la resta de la societat. Com hem dit en altres treballs, els grans camps de sitges que es documenten en el territori estudiat són, al nostre entendre, un indicatiu clar d'aquest control sobre la producció i de l'acumulació de capital a partir del tribut pagat pels camperols (Sanmartí 2004). Segurament hi havia altres formes de tributació en espècie més difícils de detectar a partir de la documentació arqueològica, i sens dubte prestacions de treball, tal vegada en forma de corvees, o potser, més probablement, com a festes de treball (Dietler 1996). No estem, però, en condicions de precisar la naturalesa de les relacions socials de producció –en definitiva, la propietat sobre els mitjans de producció– a partir de la documentació arqueològica disponible. F. Bate (2001, 217-220) ha suposat que a les societats classistes inicials la propietat de la classe dominant es limitava a la força de

¹³ Vegeu la contribució d'E. Junyent en aquest mateix volum, amb una visió diferent sobre el caràcter dual d'aquesta institució.

treball i no incloïa, per tant, els mitjans de producció, és a dir, essencialment la terra i els instruments per a cultivar-la. Aquest punt de vista es basa particularment en la idea que durant aquest estadi inicial del desenvolupament de les societats classistes encara devia ser molt viva la consciència social en relació a la propietat de la comunitat tribal sobre els mitjans de producció, en particular la terra, ja que aquesta –i la seva defensa– havia estat durant mil·lennis l'eix central de l'estructuració de les comunitats locals. En conseqüència, els productors directes no haurien acceptat fàcilment la instauració d'unes relacions de producció que els privessin de la propietat dels mitjans de producció. En canvi, l'alienació de la força de treball es podria entendre més fàcilment –i per tant ser acceptada– dins la lògica de la jerarquia interna dels clans. Es tracta d'una hipòtesi molt interessant, encara que no fàcilment verificable amb dades empíriques, almenys en el nostre context, però que ens ha de conduir a analitzar, en la mesura del possible, qui tenia la propietat de la terra i dels mitjans de producció que permetien explotar-la.

Certament, i en absència d'informació textual, no hi ha cap element que permeti especular amb un cert fonament sobre la propietat de la terra. Hi ha, en canvi, alguns indicis sobre la propietat de l'instrumental agrícola de ferro. Les dades més significatives són de l'àrea indikete, més concretament dels dos nuclis que componen el centre urbà d'Ullastret i del Mas Castellar de Pontós. A Ullastret s'ha documentat un nombre important de relles d'arada, acompanyades de rastells i falçs, que mostra la importància de l'agricultura cerealística, però també hi ha eines pròpies dels treballs hortícoles, aixades, aixadells, fangues, o dels treballs de manteniment i tala d'arbres, destrals, podalls, podadores. Algunes d'aquestes eines s'han trobat en cases aristocràtiques (al Puig de Sant Andreu a la zona 14 i a la gran casa de l'angle SO de l'*oppidum*; a l'Illa d'en Reixac a la zona 15), i altres procedeixen de sitges, d'espais de circulació, d'habitacles de tipus indeterminat, o de l'exterior de la muralla. En el cas de Mas Castellar de Pontós, l'important conjunt d'eines agrícoles recuperat es data dels segles III i II aC, i ha aparegut a les cases complexes núms. 1 i 2, o bé en sitges (Pons 2002). Cal destacar la importància en aquest conjunt de les relles d'arada de tipus laminar amb aletes laterals, que en els nivells superficials han aparegut en grups encaixats de dues o de tres peces. Junt a elles apareixen falçs, i també eines per a treballs d'horta, i d'arboricultura, fangues, aixes, aixadells, podalls, destrals. Un altre element a destacar és la procedència d'un nombrós grup d'eines agrícoles de l'interior d'una sitja amb un dipòsit votiu que es data en el primer quart del s. II aC, i que mostra la importància de la ritualitat propiciadora de les collites. Aquesta concentració d'eines d'ús agrícola en cases que per altres raons es poden atribuir a l'estament aristocràtic fa pensar que aquest darrer tenia la propietat d'aquests mitjans de producció. Dissortadament, no coneixem la procedència precisa d'altres materials d'aquest tipus, com ara els de la Creueta de Quart i del Castell de Porqueres, encara a l'àrea indikete. Pel que fa a la Laietània, el conjunt més destacat d'instruments de treball és del Puig Castellar de

Santa Coloma de Gramenet. Res no es pot dir del lloc de troballa precis del quatre instruments que es conserven de les primeres excavacions al poblat (Serra-Ràfols 1942, 101-102). Pel que fa als que han estat recuperats en les campanyes de 1954-1958 (Martínez i Hualde, Vicente i Castells 1966) i 1998-2002 (Ferrer i Àlvarez, Rigo i Jovells 2003, 114-121), és important observar, en primer lloc, que es troben únicament en alguns recintes (B1, B2, J, K i L de les campanyes dels anys cinquanta; 1 i 3 de les campanyes de 1998-2002); en segon lloc, que són poc nombrosos (13 peces en total); i, finalment, que llevat d'una possible rella d'arada mencionada per Serra-Ràfols (1942, 102), sembla relacionat més aviat amb l'horticultura i l'explotació forestal que amb la cerealicultura. El petit conjunt de Sant Miquel de Vallromanes no inclou cap arada ni cap falç (Barberà, Pascual 1970, 278, fig. 4).

Cal admetre, evidentment, que el lloc de troballa de les eines agrícoles no és necessàriament determinant pel que fa a la seva propietat real, ja que poden ser del senyor, encara que es trobin a la casa d'un camperol. El cas contrari, però, podria ser realment indicatiu del control dels instruments de producció per part de la classe dominant, en particular si es tractés dels objectes clau per a mantenir una producció cerealícola eficient, és a dir, les arades i les falçs. Com s'ha vist, la informació disponible sembla indicar que els instruments agrícoles apareixen sobretot en àmbits vinculats a l'aristocràcia, on, a més, es concentra la major part de l'instrumental relacionat amb la producció cerealística. Amb la necessària prudència que imposa la limitació d'aquestes dades, sembla raonable la hipòtesi que una gran part de l'instrumental agrícola era controlada pels membres de l'elit social. Això, però, només és vàlid pel que fa al període ibèric ple, ja que la informació disponible per als segles VI i V aC és extremadament migrada: només un fragment d'una possible eina agrícola trobat a l'Illa d'en Reixac i datat de la segona meitat del segle VI aC (Rovira 1999) i una rella d'arada del Mas Castellar de Pontós (Pons *et alii* 2005, 364).

Quant a la ubicació dels tallers siderúrgics, tampoc no permet extreure conclusions realment clares, ja que n'hi ha indicis a llocs molt diversos i, a més, no es pot saber què s'hi produïa exactament en cada cas. N'hi ha, per exemple, en petits assentaments rurals, com ara el de Les Guàrdies (El Vendrell) (Morer de Llorens, Rigo i Jovells, 1999), en aldees com el Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet (Martínez i Hualde, Vicente i Castells 1966, 31, 39, 44, 46-47), però també en grans poblats de segon i de primer ordre, com, respectivament, Torre dels Encantats (Serra-Ràfols 1968) i Ullastret –més concretament al jaciment periurbà de Camp d'en Gou/Gorg d'en Batlle, situat al nord del Puig de Sant Andreu (Martín *et alii* 2008)–. En cap cas, però, no s'ha pogut determinar quins instruments s'hi fabricaven. Ens sembla probable que aquesta activitat fos controlada totalment o en gran part per l'aristocràcia, però això no permet treure cap conclusió sobre el que ara ens ocupa: la propietat dels instruments de treball.

En conclusió, doncs, les dades disponibles al territori que estudiem no permeten verificar la hipòtesi de F. Bate.

Tot i que sembla la més ben fonamentada, des d'un punt de vista teòric, per a comprendre la naturalesa de les relacions socials de producció en aquest moment inicial del procés d'estratificació de la societat, les dades de què disposem per al segle III aC apunten més aviat cap a la propietat aristocràtica d'una part important de l'instrumental agrícola, en particular el que es relaciona amb la producció cerealista.

Tampoc tenim gaire dades sobre les condicions de vida de la classe subordinada. La persistència de certes comunitats aldeanes sota una aparença bàsicament similar a la dels poblats del primer ferro –per exemple al Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet, o al Puig Castellet de Lloret– indicaria, potser, unes condicions de vida similars. De fet, l'exigència del tribut no hauria d'haver causat necessàriament una davallada de les condicions de vida mentre va ser possible posar en valor noves terres i augmentar l'eficiència tecnològica; aquest devia ser probablement el cas durant el període inicial de la introducció de la metal·lúrgia del ferro aplicada a l'instrumental agrícola, és a dir, en els segles VI-V aC. Fins i tot, és possible que, en un primer moment, l'augment de la productivitat i l'increment de terres explotables gràcies a la nova tecnologia milloressin les condicions de vida d'una gran part de la població, la qual cosa hauria afavorit la implantació i naturalització fluïda, no violenta, del sistema de desigualtat que es va instaurar al llarg del segle VI aC. Si fos així, en efecte, els llinatges de la classe dominant s'haurien pogut presentar com a benefactors –un dels factors clau del poder–, gràcies a la seva intermediació amb els poders sobrenaturals. És probable, emperò, que el creixement progressiu de la població i la consegüent sobreexplotació del territori conduïssin a llarg termini a situacions de rendiments decreixents i d'elevat risc agrícola, que haurien suposat una degradació de les condicions de vida, l'increment dels inputs de treball i, és de suposar, un increment de la violència (de la qual cosa podrien ser un reflex els cranis enclavats descoberts en diferents jaciments de la zona estudiada). L'absència de restes humanes susceptibles de proporcionar informació sobre les condicions de treball i de vida és una de les mancances que limita de manera més evident les nostres possibilitats d'avançar en el coneixement d'aquestes qüestions. Tal vegada l'anàlisi sistemàtica de les restes faunístiques podrà revelar algun dia diferències en la qualitat de l'alimentació en diferents tipus de jaciments, o a l'interior d'aquests, que puguin ser significatives des del punt de vista de la diferenciació socioeconòmica. De moment, però, l'excel·lent estudi de S. Valenzuela (2008) no ha permès detectar-ne, potser perquè efectivament no existien, o més probablement perquè els jaciments que es podien utilitzar en el seu estudi (Alorda Park, Olèrdola i Turó de la Font de la Canya) probablement corresponen a un mateix sector de la societat, el dominant.

La relació de producció bàsica, la que fonamenta i singularitza el sistema socioeconòmic era la que unia els membres dels llinatges privilegiats amb els camperols que, amb el seu tribut, feien possible el manteniment d'aquesta classe i de l'aparell institucional i administratiu. A banda, però, d'aquesta relació fonamental podien existir-ne d'altres, sobre les quals, tanmateix, només podem especular. No sa-

bem, per exemple, quin era l'estatus dels diferents artesans especialitzats, com ara els metal·lúrgics, els ceramistes que produïen la terrissa a torn o els que fabricaven instruments que exigien una perícia particular, per exemple els molins rotatoris (que són instruments complexos, l'eficàcia dels quals depèn d'una capacitat de càlcul i una tècnica d'execució que no estan a l'abast de qualsevol persona sense una formació específica). Si hem de jutjar pel cas de Les Guàrdies (El Vendrell), semblaria que la siderúrgia era una activitat més –però certament important– de la comunitat camperola que ocupava aquest assentament, i que les relacions de producció no eren fonamentalment diferents de les que hem descrit més amunt. És possible, però, que les relacions de producció i les condicions de vida fossin diferents en els tallers urbans, com el que es va excavar parcialment a Torre dels Encantats i els que existien a la perifèria immediata d'Ullastret (barri periurbà Camp d'en Gou/Gorg d'en Batlle). Només l'excavació completa d'aquestes instal·lacions podria proporcionar eventualment alguna llum sobre aquesta problemàtica.

Una altra qüestió que cal plantejar és la possibilitat que existissin esclaus, en el sentit clàssic del terme, és a dir, com ho ha expressat F. Bate, persones que no tenien la propietat ni de la seva força de treball ni dels mitjans de producció (Bate 2001, 220). No ens sembla probable que aquesta fos una situació habitual entre els membres de la mateixa societat, excepte, potser, en casos de rebel·lia, que podrien justificar la pèrdua del dret bàsic d'accés a la terra propi de les comunitats aldeanes. Per tant, l'esclavatge, si efectivament va existir, es devia alimentar sobretot del conflicte amb les societats veïnes.

Quant a la possibilitat que existís una classe de comerciants, en el sentit estricte de la paraula, és a dir, com a persones que practiquen l'intercanvi en un règim de mercat, pensem que està completament fora de lloc, atès que difícilment podem suposar que els intercanvis exteriors, en les societats que estudiem, es regissin fonamentalment pel mercat (la qual cosa no exclou que hi tingués algun paper, segurament no gaire destacat). Més aviat, cal suposar, des del nostre punt de vista, que el control dels intercanvis amb les societats veïnes, grecs i púnics inclosos, era una de les prerrogatives de la classe dirigent, i que aquesta activitat no era vista com un mitjà d'enriquiment aprofitant les condicions del mercat (la forma de vida pròpia dels mercaders, entre els quals, els grecs i púnics), sinó com la forma d'obtenir els béns necessaris per a mantenir l'estabilitat social i perpetuar l'ordre de desigualtat; en tot cas, l'evolució del volum i naturalesa de les importacions no desdii en absolut d'aquesta hipòtesi (Sanmartí 2009b). Podem suposar, per tant, que es tractava d'un comerç regulat, desenvolupat en llocs precisos designats per l'autoritat local, sota el control i la responsabilitat d'aquesta (en definitiva, el model polanyí del *port of trade*), i amb unes condicions de l'intercanvi pactades al marge, o amb un pes reduït, de l'oferta i la demanda. Els agents d'aquesta activitat no devien ser, per tant, comerciants en el sentit clàssic de la paraula, és a dir, persones que es guanyen la vida –i eventualment s'enriqueixen– negociant amb les mercaderies, sinó membres de l'elit que no en devien treure

profit personal més enllà del que obtenia el grup dominant amb l'adquisició de béns que tenien un paper important en les seves estratègies de control de la societat, i que podien anar des dels productes de subsistència en temps de penúria fins als productes de luxe utilitzats com a elements diacrítics en l'escenificació del poder.

En aquest treball hem formulat una sèrie d'hipòtesis, teòricament informades i recolzades sobre una base documental relativament àmplia, però encara limitada, malgrat el gran increment de les dades disponibles en els últims trenta anys. Altres enfocaments poden conduir a conclusions diferents de les nostres, i la seva aparició només pot ser benvinguda, però només la persistència en la recollida de dades, a partir de programes de recerca ben estructurats, teòricament orientats i adequadament finançats permetrà avançar en la verificació d'aquestes o altres hipòtesis. Per part nostra, i parafrasejant Miquel Tarradell en la introducció a *Les arrels de Catalunya*, només podem desitjar que el nostre treball envelleixi, car, "què més pot desitjar un estudiós que estimi la seva feina i la cultura del seu país?"

Bibliografia

AQUILUÉ, X., AMIGO, X., PI, M.:

2004. "Actuacions arqueològiques efectuades al poblat ibèric de Castell (Palamós, Baix Empordà) als anys 2002 i 2003", *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 1, 175-182.

ASENSIO, D., FRANCÈS, J., FERRER, C., GUÀRDIA, M., SALA, O.:

2001. "Formes d'ocupació del territori i estructuració econòmica al sud de la Laietània", *Territori polític i territori rural durant l'Edat del Ferro a la Mediterrània occidental, Taula-Rodona d'Ullastret (25-27 maig 2000)*, Monografies d'Ullastret, 2, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Girona, 227-251.

ASENSIO, D., FRANCÈS, J., FERRER, C., SALA, O.:

2002. "Resultats de la campanya 1998/1999 i estat de la qüestió sobre el nucli laietà del Turó de ca n'Olivé (Cerdanyola del Valles, Valles occidental)", *Pyrenae*, 31-32, 163-199.

ASENSIO, D., MORER, J., POU, J., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J.:

2005. "Evidències arqueològiques del procés d'emergència d'èlites aristocràtiques a la ciutatella ibèrica d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès)", *Món Ibèric als Països Catalans, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, vol. 1, Puigcerdà, 597-613.

BARBERÀ, J.:

1970. "La necròpolis ibèrica de Cabrera de Mar", *Ampurias*, 31-32, 169-189.

BARBERÀ, J., PASCUAL, R.:

1970. "El poblado prerromano de la muntanya de Sant Miquel, en Vallromanes-Montornés (Barcelona)", *Ampurias*, 31-32, 273-283.

BARRIAL, O., FRANCÈS, J.:

1985. "Les escultures ibèriques zoomorfes del turó de ca n'Olivé (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental)", *Empúries: revista de món clàssic i antiguitat tardana*, 47, 254-263.

BATE, L.F.:

2001. "Hipòtesis sobre la sociedad clasista inicial", *Propuestas para la Arqueología. Recopilación de artículos y ensayos*, Drake & Morgan Editores, México, 193-250.

BONET, H.:

1995. *El Tossal de Sant Miquel de Llúria: la antiga Edeta y su territorio*, Diputació de Valencia. Servicio de Investigación Prehistórica, València.

BRUGUERA, R., GARCIA, D., ROS, A.:

2004. *El Poblat Ibèric de la Torre dels Encantats*, Museu d'Arenys de Mar.

BURCH, J., NOLLA, J.M., SAGRERA, J.:

2010. "L'oppidum ibérique de Sant Julià de Ramis", Tréziny, H. (ed.), *Grecs et indigènes de la Catalogne à la Mer Noire, Actes des rencontres du programme européen Ramses 2 (2006-2008) = Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine*, 3, Publications du Centre Camille-Jullian, Aix-en-Provence, 119-127.

CELA, X., ADSERIAS, M., REVILLA, V.:

2003. "El oppidum ibérico de Masies de Sant Miquel", Guitart, J., Prevosti, M., Palet, J.M. (eds.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.

CODINA, F., MARTÍN, A., NADAL, J., PRADO, G. de, VALENZUELA, S.:

2009. "Étude et interpretation des dépôts fauniques sous pavement identifiés au Puig de Sant Andreu (Ullastret, Catalogne)", *Actes de les XXIXè Rencontres Internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes*, Antibes, 137-144.

CODINA, F., MARTÍN, A., PRADO, G. de:

2012. "La recerca arqueològica al conjunt ibèric d'Ullastret en els darrers anys", *Tribuna d'Arqueologia 2010-2011*, 63-99.

DIETLER, M.:

1996. "Food, Power and Status in Prehistoric Europe", Wiessner, P., Schiefenhövel, W. (eds.), *Food and the Status Quest: An Interdisciplinary Perspective*, Berghahn Books, Oxford, 85-125.

FERRER I ÀLVAREZ, C., RIGO I JOVELLS, A.:

2003. *Puig Castellar: els ibers a Santa Coloma de Gramanet: 5 anys d'intervenció arqueològica: 1998-2002*, Ajuntament de Santa Coloma de Gramanet, Santa Coloma de Gramanet.

FRIEDMAN, J.:

1975. "Tribes, states and transformations", Bloch, M. (ed.), *Marxist analyses and social anthropology*, Malaby Press, London, 161-202.

- FUERTES, M., MERINO, J.:
2005. "Primeres dades sobre el poblat ibèric del Puig del Castell (Cassà de la Selva, El Gironès)", *Món Ibèric als Països Catalans, Homenatge a Josep Barberà Farràs, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, vol. 1, Puigcerdà, 393-399.
- GARCIA I ROSELLÓ, J.:
1993. *Turó dels Dos Pins: necròpolis ibèrica*, Ausa, Sabadell.
- GRACIA, F., GARCIA, D., MUNILLA, G.:
2000. "Puig de Sant Andreu (Ullastret, Girona). Zona Universidad de Barcelona. Intervenciones 1997-1999", *Cinques Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot, 60-67.
- LÓPEZ CACHERO, F. J.:
2006. *Aproximació a la societat durant el bronze final i la primera edat del ferro: el cas de la necropolis de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès occidental, Barcelona)*, Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona.
2008. "Necrópolis de incineración y arquitectura funeraria en el noreste de la Península Ibérica durante el Bronce Final y la Primera Edad del Hierro", *Complutum*, 19 (1), 139-171.
- LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO, X., CAIXAL, A.:
1992. *La primera Vilanova*, Diputació de Barcelona, Barcelona.
- MARTÍN, A.:
1976. "Aportacions a l'estudi del poblat ibèric de Castell (La Fosca, Palamós)", *Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, XX, 239-247.
1994. "Els antecedents ibèrics de la ciutat de Gerunda", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXXIII, Homenatge al Dr. J. Marquès*, Girona, 89-108.
2005. "Territori i hàbitat al nord-est català en època ibèrica", *Món Ibèric als Països Catalans, Homenatge a Josep Barberà Farràs, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 323-345.
- MARTÍN, A., BUXÓ, R., LÓPEZ, J., MATARÓ, M. (eds.):
1999. *Excavacions arqueològiques a l'Illa d'en Reixac (1987-1992), Monografies d'Ullastret, 1*.
- MARTÍN, A., CASAS, S., CODINA, F., MARGALL, J., PRADO, G. de:
2004. "La zona 14 de l'oppidum del Puig de Sant Andreu d'Ullastret. Un conjunt arquitectònic dels segles IV i III aC", *Cypsela*, 15, 265-284.
- MARTÍN, A., GENÍS, M.T.:
1993. "Els jaciments ibèrics del Puig de Serra (Serra de Daró) segles VI-IV aC", *Estudis del Baix Empordà*, 12, 5-48.
- MARTÍN, A., MATARÓ, M., CARAVACA, J.:
1997. "Un edifici cultural de la segona meitat del s. III aC a l'Illa d'en Reixac (Ullastret, Baix Empordà)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18, 43-70.
- MARTÍN, A., PLANA, R., CODINA, F., GAY, C.:
2008. "El jaciment camp d'en Gou-Gorg d'en Batlle, un barri periurbà de l'oppidum d'Ullastret (Baix Empordà)", *Cypsela*, 17, 161-183.
- MARTÍN, P.:
2006. "La necròpolis d'incineració de Can Barraca (Besalú, Garrotxa) Resultats preliminars", *Tribuna d'Arqueologia*, 71-87.
- MARTÍNEZ I HUALDE, A., VICENTE I CASTELLS, J.:
1966. *El Poblat ibèric de Puig Castellar: excavacions dels anys 1954-1958*, Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, 24, Barcelona.
- MORER DE LLORENS, J., RIGO I JOVELLS, A.:
1999. *Ferro i ferrers en el món ibèric: el poblat de les Guàrdies (El Vendrell)*, Departament de Cultura. Servei d'Arqueologia, Barcelona.
- MORET, P.:
1996. *Les Fortifications ibériques: de la fin de l'âge du bronze à la conquête romaine*, Casa de Velázquez, Madrid.
2004. "Ethnos ou ethnie? Avatars anciens et modernes des noms de peuples ibères", Cruz Andreotti, G., Mora Serrano, B. (eds.), *Identidades étnicas, identidades políticas en el mundo prerromano hispano*, Universidad de Málaga, 31-62.
- NEGRE, N.:
1996. "L'arquitectura", *Montbarbat (1978-1986)*, Ajuntament de Lloret de Mar, 46-57.
- PLANA, R., MARTÍN, A.:
2001. "L'organització de l'espai rural entorn de l'oppidum d'Ullastret: formes i dinàmica del poblament", Martín, A., Plana, R. (eds.), *Territori polític i territori rural durant l'Edat del Ferro a la Mediterrània occidental, Taula-Rodona d'Ullastret (25-27 maig 2000), "Monografies d'Ullastret" 2*, Girona, 157-176.
2003. "L'estudi del territori de l'oppidum d'Ullastret (1997-2003). Ocupació extramuros i paisatge rural", *Món Ibèric als Països Catalans, Homenatge a Josep Barberà Farràs, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà 14-16 novembre 2003)*, 347-359.
2012. "El paisatge periurbà de l'oppidum d'Ullastret: una nova imatge de la morfologia i del funcionament d'una ciutat ibèrica", Belarte, M. C., Plana, R. (eds.), *El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la Protohistòria i l'Antiguitat / Le paysage périurbain en Méditerranée occidentale pendant la Protohistoire et l'Antiquité, Actes del col·loqui internacional (Tarragona, 6 al 8 de maig de 2009)*, Documenta, 26, ICAC, Tarragona, 123-148.
- PONS, E. (dir.):
2002. *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà): un complex*

arqueològic d'època ibèrica: excavacions 1990-1998, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona.

PONS, E., ASENSIO, D., BOUSO, M., FUERTES, M.:

2005. "Noves aportacions sobre la periodització del jaciment de Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà)", *Món Ibèric als Països Catalans, Homenatge a Josep Barberà Farràs, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, vol. 1*, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 361-377.

PONS, E., ASENSIO, D., FUERTES, M., BOUSO, M.:

2010. "El yacimiento del Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà, Girona): un núcleo indígena en la órbita de la colonia focea de Emporion", Tréziny, H. (ed.), *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire, BIAMA 3*, Centre Camille Jullian, Aix-en-Provence, 105-118.

PONS I BRUN, E., LLORENS I RAMS, J.M., MERINO I SERRA, J.:

1999. *Puig Castellet*, El Mèdol, Tarragona.

PONS I BRUN, E., TOLEDO I MUR, A., LLORENS I RAMS, J.M.:

1981. *El Recinte fortificat ibèric de Puig Castellet: Lloret de Mar: excavacions 1975-1980*, Diputació Provincial. Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològiques, Girona.

ROVIRA, M. C.:

1999. "Aproximación a la agricultura protohistórica del noreste de la Península Ibérica mediante el utillaje metálico", Buxó, R., Pons, E. (dirs.), *Els productes alimentaris d'origen vegetal a l'edat del Ferro de l'Europa occidental: de la producció al consum. Actes del XXII Col·loqui Internacional per a l'Estudi de l'Edat del Ferro*, Sèrie Monogràfica del Museu d'arqueologia de Catalunya-Girona, 269-280.

RUBIO DE LA SERNA, J.:

1888. "Noticia de una necrópolis anterromana en Cabrera de Mataró (Barcelona)", *Memorias de la Real Academia de la Historia*, 11.

RUIZ, A.:

1998. "Los príncipes iberos: procesos económicos y sociales", Aranegui, C. (ed.), *Actas del Congreso Internacional Los iberos. Príncipes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica*, Fundació La Caixa, Barcelona, 289-300.

2000. "El concepto de clientela en la sociedad de los príncipes", *SAGVNTVM. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia-Extra*, 3, 11-20.

RUIZ, A., MOLINOS, M., RUEDA, C., FERNÁNDEZ, R., MORENO, M. I., PEREZ, M.:

en premsa: "El área palacial del oppidum de La Plaza de Armas de Puente Tablas (Jaén)", *Palacios Protohistóricos en el Mediterráneo Occidental* Textos CAAI, Instituto Universitario de Investigación en Arqueología Ibérica, Universidad de Jaén.

SANMARTÍ, E., BARBERÀ, J., COSTA, F., GARCIA, P.:

1982. "Les troballes funeraries d'època ibèrica arcaica de la Granja Soley (Santa Perpetua de Mogoda, Valles Occidental, Barcelona)", *Empúries (Ampurias)*, 44, 71-103.

SANMARTÍ, J.:

2004. "From local groups to early states: the development of complexity in protohistoric Catalonia", *Pyrenae*, 1, 7-41.

2006. *Els Laietans, la Laietània: un poble i un estat de la Ibèria antiga: acte acadèmic Premi Iluro de monografia històrica 48a convocatòria: Sala d'Actes de Caixa Laietana, Mataró, 26 d'octubre de 2006*, Caixa Laietana, Mataró.

2007. "El arte de la Iberia septentrional", Abad, L., Soler, J. A. (eds.), *Actas del Congreso de Arte Ibérico en la España mediterránea*, Instituto Alicantino de Cultura «Juan Gil-Albert» : Diputación Provincial, Alacant.

2009a. "From the archaic states to romanization: a historical and evolutionary perspective on the Iberians", *Catalan historical review*, 2, 9-32.

2009b. "Colonial relations and social change in Iberia (seventh to third centuries BC), Dietler, M., López-Ruiz, C. (eds.), *Colonial Encounters in Ancient Iberia. Phoenician, Greek, and Indigenous Relations*, The University of Chicago Press, Chicago i Londres, 49-88.

2013. "Les villes ibériques à l'époque pré-romaine: la définition d'un système urbain autochtone", Guizani, S. (ed.), *Urbanisme et architecture en Méditerranée antique et médiévale à travers les sources archéologiques et littéraires, Actes du 2ème colloque international*, Institut Supérieur des Sciences Humaines de Tunis, Tunis.

En premsa. "Interactions coloniales, cuisine et formes de consommation en Ibérie septentrionale", Roure, R. (ed.), *Contacts et acculturations en Méditerranée Occidentale. Hommages à Michel Bats*, BIAMA, éditions errance/Centre Camille Jullian, París.

SANMARTÍ, J., GILI, E., RIGO, A., PINTA, J.L. de la.:

1992. *Els Primers pobladors de Santa Coloma de Gramenet: dels orígens al món romà*, Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet, Santa Coloma de Gramenet.

SANMARTÍ, J., SANTACANA, J.:

2005. *Els Ibers del Nord*, Rafael Dalmau, Barcelona.

SERRA-RÀFOLS, J.:

1942. "El poblamiento de la Maresma o Costa de Levante en la época anterromana", *Empúries: revista de món clàssic i antiguitat tardana*, 4, 69-110.

1968. "Notes sobre la indústria del ferro a Catalunya abans de la romanització", Tarradell, M. (ed.), *Comunicaciones a la I Reunión de Historia de la economía antigua de la península ibérica = Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 5, Universitat de València, València, 9-21.

SUBIRÀ, E., RUIZ, J.:

2008. "Les restes antropològiques", Pons, E., Solés, A., *La necrópolis d'incineració del Pi de la Lliura (Vidreres) ara fa 3000 anys*, Ajuntament de Vidreres, Vidreres.

- SUBIRÀ, E., ROVIRA, M.C., RUIZ, J., PONS, E.:
2012. "La necròpolis d'incineració del Pi de la Lliura (Vidre, Girona): una aproximació demogràfica", Rovira Hortalà, M.C., López Cachero, F.J., Mazière, F. (dirs.), *Les necròpolis d'incineració entre l'Ebre i el Tíber (segles IX-VI aC): metodologia, pràctiques funeràries i societat*, Monografies 14, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 145-151.
- VALENZUELA LAMAS, S.:
2008. *Alimentació i ramaderia al Penedès durant la protohistòria: segles VII-III aC*, Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona.
- VILASECA, S., SOLÉ, J.M., MAÑÉ, R.:
1963. *La necrópolis de Can Canyís (Banyeres, Prov. de Tarragona)*, *Trabajos de Prehistoria*, Madrid, 8.
- VILLARONGA, L.:
1984. "Les dracmes ibèriques de Puig Castellar", *Acta Numismatica*, 14, 22-42.
- ZAMORA, D., PUJOL, J., GARCIA, J., CELA, X.:
2001. "El poblament a la Laietània central i septentrional durant el període ibèric ple", Martin, A., Plana, R. (eds.), *Territori polític i territori rural durant l'Edat del Ferro a la Mediterrània occidental, Taula-Rodona d'Ullastret (25-27 maig 2000)*, Monografies d'Ullastret, 2, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Girona, 203-226.

Necròpolis, tombes i difunts. Anàlisi de les estratègies funeràries a la costa central catalana entre el bronze final i l'ibèric ple

Raúl Balsera Morano*
Francisco Javier López-Cachero**
Carme Rovira Hortalà***

Resum

Aquest treball pretén comparar les dinàmiques funeràries a l'àrea central del litoral i prelitoral català (comarques del Vallès Occidental, Vallès Oriental, Maresme, Barcelonès i Baix Llobregat, totes elles a la província de Barcelona) entre el bronze final i l'ibèric ple.

Realitzem una anàlisi diacrònica de les necròpolis d'incineració, tot centrant-nos en aspectes com els seus contextos territorials, la seva organització interna, les característiques estructurals de les tombes i la natura dels dipòsits, amb l'objectiu de reconèixer quins canvis i quines continuïtats varen experimentar aquestes societats al llarg del temps.

Paraules clau: Necròpolis d'incineració, bronze final, primera edat del ferro, cultura ibèrica, comportament funerari

Abstract

The aim of this research is to compare the funerary behavior dynamics in the central area of the Catalan littoral and its surroundings (Vallès Occidental, Vallès Oriental, Maresme, Barcelonès and Baix Llobregat regions -all of them located in the province of Barcelona-) between the Late Bronze Age and the Iberian period.

We practice a diachronic analysis of the incineration cemeteries, focusing our attention on some topics such as their territorial contexts, inner organization and the burial structure characteristics. The object is to break through the changes and continuities that were experienced by these societies over time.

Keywords: Incineration cemeteries, Late Bronze Age, Early Iron Age, Iberian Culture, funerary behavior

* raulbalsera@gmail.com

** Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Universitat de Barcelona. xavierlopez@ub.edu. Una part d'aquest treball s'ha desenvolupat en el marc dels projectes 2014SGR-108 de la Generalitat de Catalunya i HAR2013-48010-P del Ministerio de Economía y Competitividad.

*** Museu d'Arqueologia de Catalunya. macdocumentacio1@gencat.cat, carmerovirah@gmail.com

1. Introducció

Aquest treball pretén comparar les dinàmiques funeràries a l'àrea central del litoral i prelitoral català (comarques del Vallès Occidental, Vallès Oriental, Maresme, Barcelonès i Baix Llobregat, totes elles a la província de Barcelona) durant el bronze final (s. X-VIII aC), la primera edat del ferro (s. VII- mitjan s. VI aC.) i l'ibèric ple-final (més concretament entre finals s. IV i principis del II aC). Es realitza una anàlisi diacrònica de les necròpolis d'incineració, tot centrant-nos en aspectes com els contextos territorials, la seva organització interna, les característiques estructurals de les tombes i la natura dels dipòsits antropològic i artefactual, amb l'objectiu de reconèixer quins canvis i quines continuïtats varen experimentar.

Som conscients dels problemes que presenta el registre arqueològic actual, molt marcat per dades procedents d'excavacions antigues, i un marc amb greus desequilibris quant a la qualitat i quantitat d'informació dels diferents períodes i sectors, ja expressats per altres autors a una escala més àmplia (Sanmartí 2010).

D'altra banda, i per qüestions d'espai, excloem aspectes igualment rellevants, com el de les inhumacions, que només s'abordarà tangencialment a l'hora de comentar el tema dels enterraments infantils. En el cas dels adults són pràctiques que surten de la norma i exigeixen un plantejament que depassa els nostres objectius¹. Malgrat tot, acceptem que caldria aprofundir en la pluralitat funerària per entendre millor la complexitat social d'aquestes comunitats.

Com ja hem dit abans, la representativitat de les dades és força desequilibrada si atenem als aspectes cronològics i geogràfics (fig. 1). Així, i pel que fa a les fases preibèriques, hi ha 10 jaciments coneguts a l'espai tractat (López-Cachero, Rovira 2012). Alguns d'ells perduren al llarg de diverses fases cronològiques, mentre que d'altres només són específics d'un moment molt concret. El Vallès és la comarca més representada, amb set casos, destacant molt especialment el paratge de Can Roqueta –Sabadell-, on es concentren tres nuclis d'incineració: els sectors de Can Piteu (amb un 55% de tombes del bronze final, un 23% de la primera edat del ferro i un 22% d'inclassificables, sobre un total de 1058 d'excavades²), de Torre-romeu (amb només dos enterraments del bronze final) i de Can Revella (amb una única tomba de la primera edat del ferro). Molt a prop trobem també els nuclis de Can Missert –Terrassa– i del Pla de la Bruguera –Castellar del Vallès– que apleguen 48 i 26 tombes pertanyents al bronze final i a la primera edat del ferro, respectivament. La necròpolis del Coll –Llinars del Vallès– amb quatre estructures, i la tomba de Granja Soley –Santa Perpètua de Mogoda– ens remetent a contextos funeraris més tardans, propis ja del segle VI aC.

¹ Parlem, per exemple, d'algunes inhumacions parcials o completes aparegudes al paratge de Can Roqueta durant el bronze final i la primera edat del ferro.

² Es tracta de dades provisionals atès que l'estudi no ha finalitzat (Carlús *et alii*, 2007, 138-139)

Al Baix Llobregat i el Maresme trobem tres necròpolis més, molt mal conegudes, excavades o identificades d'antic. Són la Bòbila Roca i la Cova de Can Montmany a Pallejà, i Ca l'Estrada a Argentona, totes elles del bronze final i amb molt pocs enterraments individualitzats³.

La documentació funerària del període ibèric presenta un buit de dades als primers segles (de mitjan s. VI a finals del IV aC), però permet aprofundir en un moment més avançat de l'ibèric ple (entre finals de s. IV i principis del s. II aC.), gràcies a les troballes de la vall de Cabrera amb les tres agrupacions funeràries de Can Rodon de l'Hort (Rubio de la Serna 1888; Barberà 1968 i 1969-70), el Turó dels Dos Pins (Garcia 1993) i Can Ros (Zamora 2008)⁴. Un cas a part és l'estructura de Can Miralles-Can Modolell (Pujol, Garcia 1982-83, 67-77) conservada només parcialment en un context de camp de sitges i on no hi havia restes humanes. Per la nostra part, tot i que en defensem una interpretació ritual, expressem les nostres reserves sobre el seu caràcter funerari i no la incloem aquí⁵.

Els desequilibris en la quantitat i la qualitat de les dades als quals fèiem referència anteriorment es fan ben palesos en època ibèrica, si tenim en compte que el nombre total d'incineracions documentades (117 tombes, de les quals només 4 ens han arribat intactes) és molt inferior al de fases precedents.

2. Línies de treball

Per realitzar aquest estudi proposem quatre línies bàsiques de treball, tractant en primer lloc la relació que existeix entre les necròpolis, el seu emplaçament físic i els diferents assentaments que es distribueixen al seu entorn. Continuarem tot analitzant l'organització espacial de l'interior de les necròpolis (sistemes de delimitació, relació física i distància entre tombes, identificació d'agrupacions, d'espais de circulació, etc.). La tercera línia analitza quins elements

³ La Bòbila Roca tindria un mínim de 16 tombes, mentre que de Ca l'Estrada se'n coneixen dues. En el cas de la Cova de Can Montmany no és possible fer-ne un quantificació ajustada.

⁴ La cronologia d'aquests conjunts creiem que no està prou ben definida en alguns casos. Així, Can Rodon de l'Hort es data entre finals s. IV i principis s. II aC. (Zamora 2006-2007, 309), però Barberà va identificar alguns materials més antics entre els conjunts de Rubio de la Serna (Barberà 1968; Sanmartí 1995). La necròpolis del Turó dels Dos Pins, sens dubte la millor estudiada, es data entre el 300/250 i el 180 aC. (Garcia 1993). Pel que fa a Can Ros, els materials exhums eren més aviat escassos i fou datada de forma genèrica entre finals s. IV i finals del s. III o començament del II aC (Zamora 2008). Per últim, podria haver existit una altra agrupació funerària al jaciment del Cementiri de Cabrera (Olesti 1995, 40), d'acord amb les informacions de Marià Ribas, en descriure la presència d'urnes ibèriques amb cendres junt amb àmfores i fragments de ferro, però sense precisions cronològiques. Independentment de tot això, res ens impedeix considerar que tots aquests conjunts foren contemporanis en algun moment del segle III aC.

⁵ Un de nosaltres (CR) ha presentat aquesta estructura com un dipòsit d'ofrenes a la Journée d'Étude "Métal et pratiques rituelles à l'âge du Fer en Méditerranée occidentale", celebrada a Lattes el 28 d'octubre de 2011.

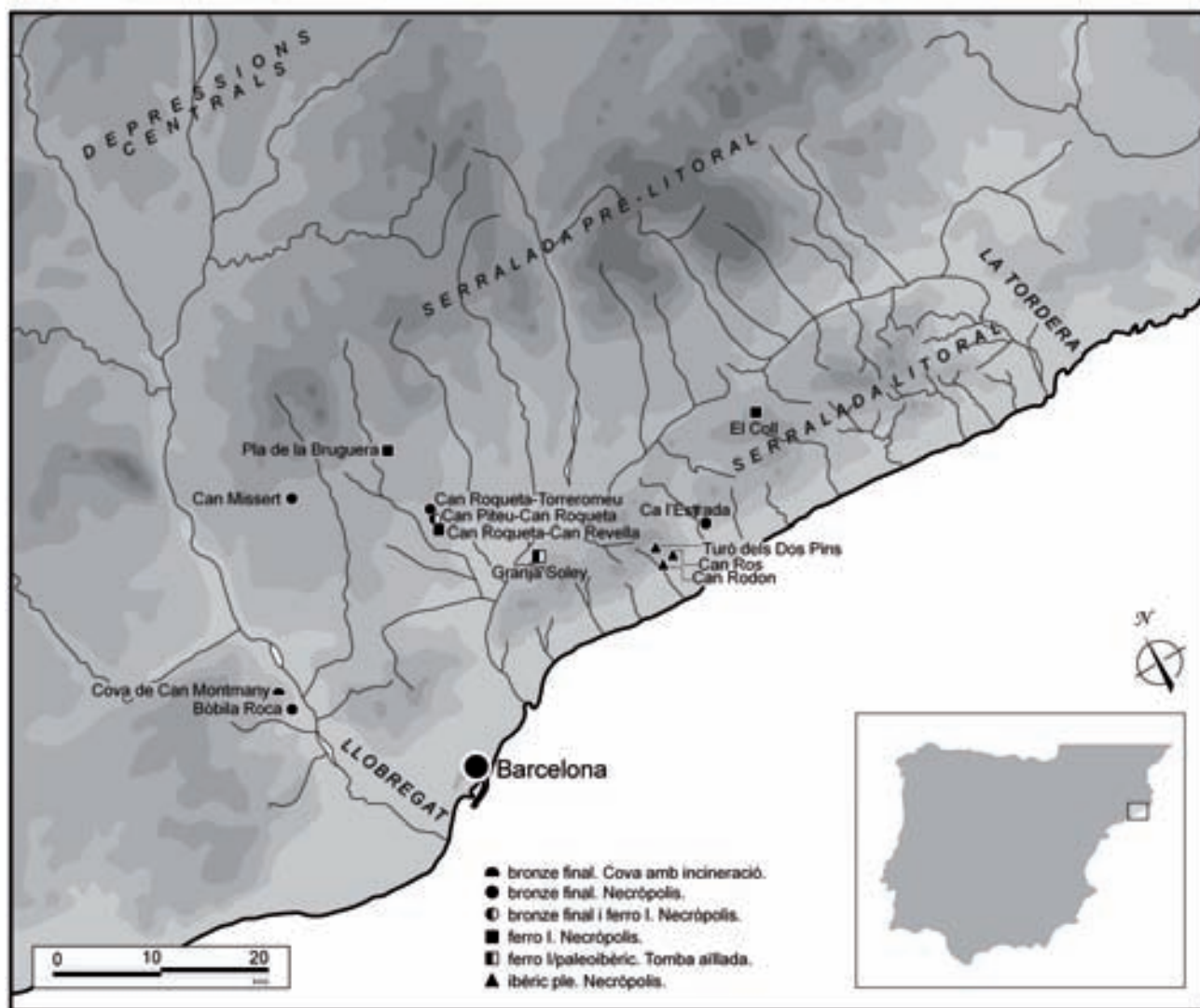

Figura 1. Situació dels jaciments funeraris citats al text.

formen l'estructura funerària, la seva morfologia i els sistemes de coberta i de senyalització, per abordar finalment les característiques dels dipòsits funeraris, tant des del punt de vista antropològic com dels objectes que l'acompanyen.

De tots aquests punts d'anàlisi l'últim és, sense dubte, el més complex, en tractar-se del que més informació aporta. No deixem de reconèixer, al mateix temps, que la seva comprensió pot ser molt controvertida, vist el pes simbòlic-social de moltes pràctiques, per a les quals ens poden manca les claus interpretatives. Per aquesta raó, posem especial atenció en la relació directa entre les dades antropològiques (nombre de difunts per tomba, sexe i edat) i les dels respectius dipòsits d'acompanyament. Aquests conjunts poden estar constituïts per restes animals o per objectes, i en cada període històric considerem tant els criteris de presència/absència com la natura i la funcionalitat de les peces per valorar-los.

No és la nostra intenció comparar estrictament els objectes concrets representats a la tomba, ja de per si dife-

rents en cada fase cronològica, sinó més aviat les diferents categories funcionals (guarniments corporals, complements del vestit, estris i objectes amb un caràcter simbòlic) per tal de veure variacions en les conductes que ens permetin avançar en un millor coneixement de la ritualitat funerària.

3. Presentació i anàlisi de les dades

Gran part de les dades aquí utilitzades ja han estat publicades en altres treballs dedicats al món funerari. En especial, l'anàlisi de la problemàtica funerària del bronze final i la primera edat del ferro ha estat tractada des de diferents punts de vista, fonamentalment, en algunes síntesis territorials (López Cachero, Rovira 2012, per citar-ne la més actual) i en els estudis detallats d'algunes necròpolis excavades els darrers anys, com Can Piteu, jaciment de referència obligada (Carlús *et alii* 2007). Ara, intentarem exposar les dades més rellevants per facilitar la comparació diacrònica a partir dels quatre apartats bàsics que ja hem assenyalat.

3.1. Les necròpolis en el seu context territorial

Durant el bronze final, el paratge arqueològic de Can Roqueta i les successives extensions, recentment excavades, de Can Gambús (Roig, Coll, Balsera 2014) i Els Pinetons (Balsera, Matas, Roig 2009; Balsera, Roig 2014) reflecteixen un model de poblament al Vallès caracteritzat per petits nuclis de població dispersos al llarg dels cursos fluvials com el riu Ripoll. En aquest context és possible identificar diferents tipus de necròpolis, possiblement relacionats amb el potencial demogràfic del seu entorn immediat. Així, les grans necròpolis com Can Piteu servien per vertebrar les poblacions disperses de tota mena, i les més petites, com Torre-romeu, de caire més íntim, potser estarien lligades a grups familiars més reduïts.

Les necròpolis grans i mitjanes, com Can Piteu i Can Missert⁶, esdevenen espais de referència en el paisatge. Ocupen llocs clarament visibles des dels nuclis habitats i segueixen en ús al llarg de diverses generacions, convertides en referència ideològica del grup i de la seva memòria col·lectiva. Representen el lloc de descans dels ancestres comunitaris, tal com mostra la seqüència global de fins a quatre segles documentada a Can Piteu. Aquesta llarga pervivència denota la connexió amb un sistema socio-econòmic relativament estable i un fort arrelament de les comunitats al territori, és a dir, a les fèrtils planes fluvials vallesanes, base de la seva prosperitat.

Si tornem a observar la zona de Can Roqueta i el seu entorn proper ja a la primera edat del ferro, veiem encara amb més claredat l'èxit econòmic assolit per aquestes comunitats. La necròpolis de Can Piteu continua en ús i, d'altra banda, el nombre i la capacitat de les sitges documentades a la zona (i no només a Can Roqueta, sinó també a paratges pròxims com els de la Bòbila Madurell-Can Feu-Can Gambús⁷) també s'incrementa. Està en consonància amb l'augment dels intercanvis i possiblement amb un creixement demogràfic que deduí de la major superfície territorial habitada i de l'aparició de nous cementiris com el del Pla de la Bruguera (que només dista uns 7'5 quilòmetres en línia recta de Can Piteu). De tota manera, aquest model no seria aplicable a tot el territori estudiat, ja que la desaparició d'algunes necròpolis del bronze final, com Can Missert o la Bòbila Roca, potser ens està indicant la discontinuïtat del poblament en algunes zones.

La situació es mantindrà sense gaires canvis fins a principis del segle VI. Aleshores, es produeix una important transformació del model habitacional, que es tradueix en el

desplaçament de la població cap a llocs més elevats, com ara els de les serralades litoral i prelitoral, que probablement ja estaven en ús, de manera més puntual, en cronologies anteriors. Els antics indrets habitats de la plana no s'abandonen sobtadament. Es produeix més aviat un descens progressiu però important del nombre d'estructures arqueològiques, tal com veiem a Can Roqueta o a les sitges de la Universitat Autònoma de Barcelona. Però precisament, on millor s'observen aquests canvis és a les pròpies necròpolis: la majoria són abandonades en el transcurs del segon quart de segle, i no tindrem cap altra evidència funerària al prelitoral i litoral central català fins a l'aparició de les necròpolis ibèriques de la vall de Cabrera, al Maresme. Tot això estaria vinculat al procés de formació de la societat ibera a la costa (López-Cachero 2006, 129-131).

A nivell general, l'absència d'evidències funeràries per a la fase de l'ibèric antic a la zona que estudiem comporta que només puguem abordar l'organització social dels primers temps del món iber a partir de les dades procedents de l'hàbitat. En aquests casos, es documenten canvis profunds en el patró d'assentament, el qual estarà caracteritzat a partir d'ara per un procés de concentració i alhora per l'ocupació selectiva de certs punts elevats, fàcilment defensables, amb les primeres mostres de construccions sòlides i de fortificacions.

Malauradament, les esmentades restes es troben molt afectades per la superposició de les successives fases arquitectòniques de l'ibèric ple. El millor exemple l'aporta l'*oppidum* del Turó de Ca n'Olivé, amb unes 1,3 hectàrees, al qual s'associen petits nuclis productius d'un màxim de 0,5 hectàrees (com Can Xercavins o el de la Facultat de Medicina i Poliesportiu de la UAB) distribuïts al seu entorn (Francés 2005). Aquesta dualitat en el sistema d'hàbitat és la primera evidència clara del fet que s'ha consolidat un procés de jerarquització del poblament vinculat a criteris de distinció socioeconòmica, un tret característic de la cultura ibèrica, on els nuclis fortificats seran la seu del poder polític i els assentaments rurals, encarregats de les tasques productives, el lloc dels membres situats socialment en una posició inferior (Sanmartí *et alii* 2006, 153).

Més tard, el sistema d'ocupació de l'ibèric ple està ben documentat a la vall de Cabrera (fig. 2), principal nucli polític dels laietans en aquest moment (Zamora 2006-2007), encara que amb certs matisos (Asensio *et alii* 2009, 78). En aquesta zona, els punts escollits per ubicar les necròpolis seran llocs lleugerament elevats i en esperons triangulars delimitats per torrents, una situació que els atorga una certa rellevància visual dins del seu entorn, potenciada pel fet de concentrar-se als vessants encarats cap a l'interior de la vall, on se situa el gruix del poblament. Aquest posicionament demostra una clara intencionalitat en fer molt visibles els espais funeraris i convertir-los en referent d'un paisatge clarament antropitzat.

El patró funerari manifesta, a més, trets d'un sistema d'alta complexitat que supera el simple binomi necròpolis - *oppidum*. Les tres agrupacions funeràries documentades (Can Rodon de l'Hort, Turó dels Dos Pins i Can Ros) es

⁶ Can Missert, coneguda per les 48 tombes recuperades per Bosch Gimpera i Colominas, originàriament podria comptar amb més de 200 tombes segons relata Pérez Conill (2009). Es troba a una dotzena de quilòmetres de Can Piteu en línia recta.

⁷ El conjunt de Bòbila Madurell-Can Feu-Can Gambús respon a una mateixa realitat arqueològica que ha anat rebent diferents noms administratius a mesura que s'han anat succeint les intervencions de camp. És, de fet, la mateixa situació del paratge arqueològic de Can Roqueta que està format per diversos sectors amb denominacions individualitzades (Carlús *et alii* 2006).

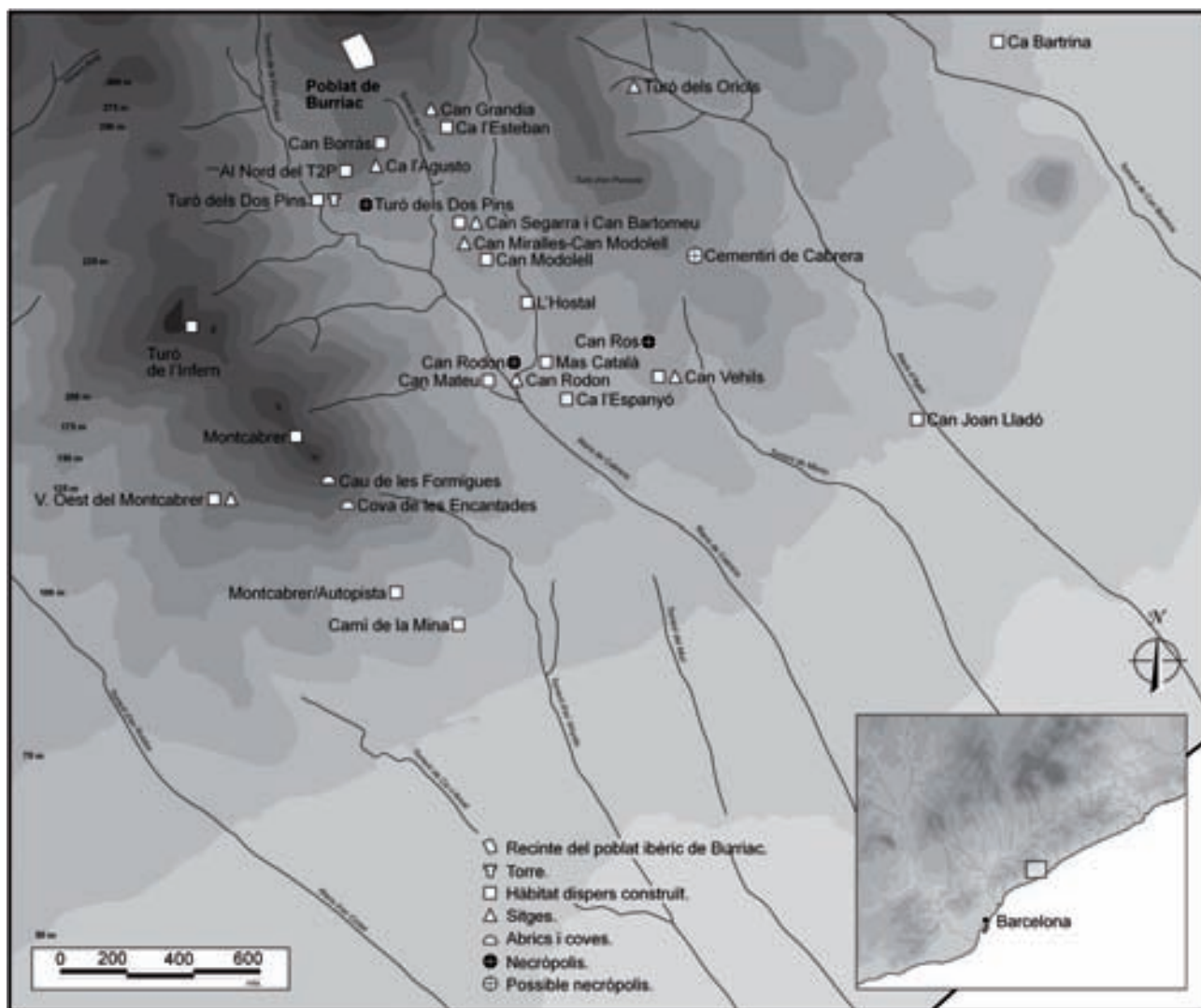

Figura 2. La vall de Cabrera: situació dels principals jaciments.

troben a prop de l'hàbitat principal⁸, però tampoc estan gaire lluny de diversos tipus d'assentaments especialitzats que integren una xarxa jeràrquica (Zamora *et alii* 2001). Aquesta realitat, amb necròpolis de mides heterogènies, ens permet plantejar la possibilitat que, a partir d'un determinat moment, també s'hagués ampliat el dret a rebre honres fúnebres a una part més àmplia de la població.

3.2. L'organització espacial de les necròpolis

Les importants necròpolis del bronze final, com ara Can Missert i Can Piteu, semblen mostrar una evolució en la gestió de l'espai funerari que s'intueix, però no resulta fàcil de contrastar clarament. A Can Piteu, la superposició de tombes només en algunes zones de la necròpolis ens fa pensar que,

per manca d'espai o més aviat per motius ideològics, hi ha grups que s'enterren sempre en un mateix sector⁹. Aquesta necessitat de perpetuar l'ocupació d'un terreny podria haver-se convertit en una pràctica estrictament regulada que havia de ser seguida obligatòriament per la comunitat o, per contra, d'una opció lliure per la qual els grups valoraven positivament seguir ocupant un mateix espai per alguna mena d'afinitat. En definitiva, l'expansió espacial d'aquests grups serà molt limitada al llarg del bronze final i necessàriament provocarà canvis en l'estructura interna de la necròpolis al llarg del temps: els espais de circulació i els límits de l'àrea ocupada per cada grup tendiran a reduir-se progressivament de manera que la percepció arqueològica de la distribució espacial quedarà emmascarada. El procés encara s'agreuja més durant la fase següent (Carlús *et alii* 2007, 152).

⁸ Les distàncies en línia recta des de l'*oppidum* de Burriac oscil·len entre els 450 metres de la més propera (Turó dels Dos Pins), els 1000 metres respecte a Can Rodon i els 1200 metres de la més llunyana (Can Ros).

⁹ Un exemple d'aquests tipus d'agrupacions són els anomenats "empedrats" (els més clars: el CPR-247 i CPR-1086), superestructures lítiques que cobreixen diversos enterraments (Carlús *et alii* 2012).

En alguns casos, l'existència d'un sistema de senyalització de les tombes també és una possibilitat a considerar. Servirien per protegir-les d'enterraments posteriors (els quals s'haurien d'anar col·locant de manera subordinada a les proximitats) i per garantir-ne l'accés en futures activitats de manteniment i de record dels difunts.

Durant la primera edat del ferro, la necròpolis de Can Piteu s'amplia vers el sud. En aquesta fase trobem nombroses evidències de solapament de tombes a la zona central on ja hi havia moltes estructures prèvies del bronze final. L'expansió meridional acabaria en gran part amb el problema de la manca d'espai i, juntament amb el probable ús de sistemes de senyalització, evitaria les superposicions entre tombes, alhora que mantindria lliures les eventuais zones de trànsit (Carlús *et alii* 2007, 165). Una situació semblant a la que acabem de descriure es dona al Pla de la Bruguera (Clop *et alii* 1998) on els solapaments són inexistents, probablement gràcies a la implantació d'estructures que protegien i senyalitzaven els enterraments.

En època ibèrica, de les tres agrupacions funeràries documentades a la vall de Cabrera, la necròpolis del Turó dels Dos Pins, formada per 94 tombes amb un període d'ús centrat entre mitjans del s. III i principis del s. II aC, és la que més dades ens aporta per tractar aspectes de distribució espacial. Hi observem un aprofitament extrem de l'espai, tant per l'acumulació successiva de difunts en una mateixa tomba (la número 51 és un cas paradigmàtic) com per l'elevada concentració d'estructures, cosa que genera contínues afectacions perimetrals entre elles. Malgrat tot, no es produeix un procés significatiu de destrucció de les tombes més antigues. Hem de suposar, per tant, que el sistema de senyalització també devia ser força eficient i que al darrerà hi havia una voluntat de respectar-les com un signe de vinculació amb els avantpassats.

A més, constatem que el procés d'incorporació de nous enterraments no devia ser aleatori, sinó que podria seguir un ordre. Així, s'hi intueixen diferents agrupacions lineals, fonamentalment orientades en sentit nord-est/sud-oest. Entremig es localitzen tombes exemptes que en cap cas impedeixen l'accés a les agrupacions, tant a l'hora de circumval·lar-les en conjunt, com d'atansar-se individualment a cadascuna de les sepultures que les constitueixen¹⁰.

Per contra, el patró de distribució a les petites necròpolis de Can Rodon (menys d'una vintena de tombes¹¹) i Can Ros (cinc tombes), amb les dades disponibles, no permet fer grans precisions. Tanmateix, s'observa un escàs nombre d'enterraments relativament poc concentrats espacialment en comparació amb el Turó dels Dos Pins. També s'ha esmentat la possibilitat que les tombes estiguin alineades a Can Ros (Zamora 2008, 22). La baixa ocupació d'aquest nuclis reforça la idea que la gran agrupació funerària del Turó

dels Dos Pins corresponia a un enclavament d'importància ideològica destacada, i ens permet plantejar l'existència de jerarquies entre necròpolis, tal i com també succeeix entre els diferents tipus d'assentaments.

3.3. Arquitectura i morfologia de les tombes

Durant el bronze final, les fosses de les tombes són cilíndriques i el seu diàmetre s'ajusta a les dimensions dels vasos cineraris de manera que no presenten una gran diversitat morfològica i les mides són més aviat modestes. Els elements de cobriment i senyalització havien estat persistentment negats fins que l'excavació de Can Piteu va permetre documentar diversos amuntegaments de pedres a manera de túmuls irregulars (Carlús *et alii* 2007, 159-161). Altres elements senyalitzadors més específics, en canvi, no han estat mai recuperats, la qual cosa no n'exclou l'existència, ja que podrien haver estat desmuntats per les feines agrícoles posteriors, o bé podrien estar fets de materials de difícil conservació, com ara la fusta.

També s'ha vist que la morfologia de les tombes de la primera edat del ferro és substancialment diferent de la de les del bronze final. Si bé encara persisteixen petites estructures relacionades amb la presència d'un únic vas cinerari i la seva tapadora, aviat en proliferaran d'altres de molt més grans, en forma de sitja (planta circular, secció troncocònica i fons pla), que presenten un clot per encabir la urna i acullen nombrosos vasos d'acompanyament. El nou model perdurarà clarament fins a la primera meitat del segle VI aC, essent-ne novament Can Piteu l'exemple més evident (Carlús *et alii* 2007, 165-168).

A nivell general, el grau d'arrasament de les necròpolis d'aquesta etapa impedeix valorar amb prou garanties els diferents sistemes de cobriment i senyalització de les tombes. Malgrat tot, les dades aportades per Can Piteu tornen a posar de relleu l'existència de sistemes constructius complexos, superestructures de pedra i fusta que varen evitar la superposició d'enterraments al sector meridional (Carlús *et alii* 2007, 175-178).

D'altra banda, la morfologia de les fosses funeràries documentades a les diferents àrees sepulcral ibèriques de la vall de Cabrera ha permès classificar-les en tres tipus bàsics (Garcia 1993, 24-25). La forma majoritària és el tipus A-1 –de planta circular, parets rectes o lleugerament còncaves, fons pla i dos petits forats per encabir-hi sengles àmfores ibèriques–, que es documenta a 52 de les 94 tombes de la necròpolis del Turó dels Dos Pins (55,3%), a les quatre de Can Rodon excavades per J. Barberà i a quatre de les cinc de Can Ros. El segon tipus (A-2) és de planta quasi circular, amb parets rectes o lleugerament còncaves i fons pla, però sense presència d'encaixos interiors. Aquest tipus només s'ha documentat a tres tombes de la necròpolis del Turó dels Dos Pins (3,1%) i a una de les de Can Ros. Finalment, el tipus B-1 –de planta arronyonada i fons pla– només s'ha identificat a 5 estructures de la necròpolis del Turó dels Dos Pins (5,3%). La resta de tombes del Turó dels Dos Pins (36,3%) no presenta un estat de conservació prou bo per definir-ne la tipologia amb unes mínimes garanties.

¹⁰ Aquesta hipòtesi plantejada per un de nosaltres ha estat desenvolupada amb posterioritat a la redacció d'aquest treball (Balsera en premsa).

¹¹ Segons Barberà (1968, 101), Rubio de la Serna hauria excavat entre deu i tretze sepultures que s'haurien de sumar a les quatre excavades per ell mateix.

L'existència d'un sistema de cobriment dels enterraments ha quedat testimoniada en l'agrupació que conformen les tombes I, II i III de Can Rodon. Els amuntegaments de blocs de granit (algun d'ells de considerable grandària) arriben a constituir una estructura en angle recte sobre la tomba I, a la qual s'adossen els conjunts de pedres de les tombes II i III (Barberà 1969-1970, fig. 2). Els vincles físics entre tombes (que venen donats per proximitat i per l'existència de superestructures compartides) podrien expressar vincles familiars o socioeconòmics entre els difunts.

3.4. El dipòsit funerari

3.4.1. El dipòsit antropològic

Durant el bronze final, les restes incinerades són dipositades, probablement embolcallades (Carlús *et alii* 2007, 147-148), en urnes ceràmiques que solen respondre a dos tipus ben coneguts: les urnes de coll destacat i vora convexa i les urnes més o menys globulars, sense coll i amb la vora exvasada curta i recta. En alguna ocasió vasos cineraris de mida petita són col·locats dins d'altres més grans. Normalment, les urnes van tancades d'alguna manera, sobretot amb tapadores ceràmiques troncocòniques, però també hi ha constància d'altres modalitats, com ara fragments ceràmics reaprofitats, plats o tapadores lítiques (Carlús *et alii* 2007, 153-154).

La caracterització antropològica de les poblacions incinerades d'aquesta etapa només ha pogut ser estudiada parcialment a l'àrea de Can Roqueta. A Can Piteu (Carlús *et alii* 2007, 178-180), la mostra de 313 individus indica un clar predomini dels adults de complexió gràcil (46%), seguits dels juvenils (11%), dels infantils I i II (20%) i dels perinatals (4%). Els individus indeterminats representen un 19% del total. És important destacar l'existència de dipòsits dobles (11 de segurs i 33 de probables) i triples (un de segur i un segon de probable), tot i que predominen àmpliament els individuals, la qual cosa representa el 86% del total (López-Cachero 2006). D'altra banda, a Torre-romeu s'ha identificat una sepultura individual d'un adult i una doble (amb un adult masculí i un infantil) (Terrats, Oliva 2012).

A la primera edat del ferro, el dipòsit de les restes incinerades se segueix realitzant dins d'un vas cinerari. Malgrat tot, comencem a observar certs canvis respecte al període anterior, com ara la col·locació de les restes humanes (que eventualment poden estar cobertes per una tapadora o un amuntegament de pedres) directament al fons de la fossa i en altres vasos (petites urnes incloses dins dels vasos d'acompanyament o, com ja passava abans, dins d'altres urnes cineràries més grans). Això ho veiem a Can Piteu i al Pla de la Bruguera. Tanmateix, com dèiem també en el cas del bronze final, les urnes acostumen a cobrir-se amb una tapadora ceràmica troncocònica o, de tant en tant a Can Piteu, amb una de lítica (Carlús *et alii* 2007, 168-171). Un fet nou que cal remarcar en aquest jaciment és la diversificació morfològica dels vasos cineraris. Hi predominen clarament les urnes de cos bitroncocònic i vora exvasada llarga però sovint apareixen acompanyades

d'altres vasos. Entre ells, sovint es troba una peça d'aspecte similar a l'urna tot i que de mida lleugerament inferior, sense restes antropològiques.

Avui dia és possible caracteritzar demogràficament les poblacions incinerades durant la primera edat de ferro gràcies a les dades procedents de dues necròpolis importants. En primer lloc, a Can Piteu (Carlús *et alii* 2007, 178-180) s'ha determinat, amb major o menor precisió, l'edat de 109 individus. Novament, hi ha un clar predomini dels adults de complexió gràcil (43%), seguits dels juvenils (17%), dels infantils I i II (15%), dels perinatals (4%) i dels senils (1%). Els individus indeterminats representen un 20% del total. No disposem, però, de dades referents al sexe. En canvi, és important destacar l'existència de dipòsits dobles (4 de segurs i 12 de probables) i triples (un de probable), tot i que els individuals són àmpliament majoritaris, amb un 86,7% del total, és a dir, 111 de les 128 tombes estudiades (López-Cachero 2006).

En segon lloc, El Pla de la Bruguera (Trellisó 1998) ha proporcionat els següents percentatges sobre una població de 28 individus: 49% d'adults, 11% de juvenils, 4% d'infantils I i II, 4% de senils i un 32% d'indeterminats. Crida l'atenció la inexistència de perinatals, mentre que les dades referents al sexe dels difunts són massa escasses per extreure'n conclusions significatives. També ha estat possible confirmar l'existència de dipòsits dobles (2 exemples) i triples (1 exemple).

Els resultats de la necròpolis del Coll són més escassos: un individu infantil (d'entre 7 i 12 anys) de sexe indeterminat a la tomba E-1 (Muñoz Rufo 2006, 186) i un subadult a la coneguda tomba de guerrer (Campillo 1993). Per últim, ja a mitjans del segle VI aC. destaquem l'enterrament de la Granja Soley, destinat a un adolescent d'entre 17 i 19 anys que estava acompanyat de restes d'un possible segon individu infantil (Sanmartí *et alii* 1982, 78 i 101-102).

En plena època ibèrica, si parem atenció a la necròpolis del Turó dels Dos Pins i de Can Rodon de l'Hort, els contenidors ceràmics més freqüentment utilitzats com a urnes cineràries són les àmfores ibèriques. En la primera necròpolis, de les 32 tombes que han conservat restes antropològiques, 11 dipòsits ossis es trobaven fora del recipient cinerari per alteracions postdeposicionals, mentre que 19 es conservaven *in situ* dins un contenidor de ceràmica (gairé sempre una de les dues àmfores que sol contenir la sepultura). Excepcionalment, a les tombes 57 i 66 s'havien repartit les restes incinerades entre les dues àmfores de cada estructura.

També de manera ocasional, es detecta l'ús d'un segon vas no amfòric com a urna cinerària. El millor exponent d'aquesta pràctica s'aprecia a la tomba 51 del Turó dels Dos Pins. Així, l'enterrament principal correspon a un home adult dipositat dins l'àmfora ibèrica més gran (vas 62). També es varen trobar restes barrejades d'un individu adult i d'un infant dins d'una gerra ibèrica a torn de vora exvasada i dues nanses (vas 61). En tres casos més es varen utilitzar olles ibèriques a torn amb nanses horitzontals i tapadora per contenir un adult amb un infant (vas 58), mentre que dos infants més varen rebre sepultura individual (vasos 54

i 56)¹². El registre disponible no ofereix prou garanties com per distingir si es tracta d'un enterrament múltiple simultani o successiu en un període de temps indeterminable.

Aquestes pràctiques també es documenten a Can Rodon de l'Hort. Les quatre tombes presenten un dipòsit antropològic principal en àmfora ibèrica. Les núm. II i IV, a més, contenen un segon individu dins d'una olla amb nanses com les esmentades a la tomba 51 del Turó dels Dos Pins.

En conjunt, pel que fa a la mostra de restes humanes analitzades al Turó dels Dos Pins¹³, hem de dir que és baixa, ja que de les 94 tombes documentades només 32 conservaven restes, i únicament 22 d'elles permetien certes precisions. Així, 17 corresponen a sepultures individuals (8 d'adults de sexe indeterminat, 5 d'adults masculins, dos de sexe i edat indeterminats, una d'adult-jove femení i una altra assignada a un individu jove o femení) i tres tombes més són dobles (una d'adult femení amb un nounat, un altra d'adult masculí amb adult indeterminat i, una tercera, amb dos adults de sexe indeterminat). L'única tomba triple acollia un infant, un adult femení i un senil masculí. Finalment, la tomba 51, on s'ha trobat el nombre màxim d'individus, en conté un total de sis o set segons la font (vegeu la nota al peu núm. 11): tres o quatre infants, dos adults masculins i un adult indeterminat.

L'estructura demogràfica global d'aquestes 32 sepultures aporta, doncs, un total de 46/47 individus amb la presència d'un senil (2,13%), 22 adults (46,80%), un adolescent (2,13%), quatre o cinc infants (10,64%), un perinatal (2,13%) i 17 totalment indeterminats (36,17%)¹⁴. La determinació sexual d'aquest conjunt és també força baixa: només s'ha pogut concretar la presència de nou homes (en dos casos sense certesa) i de quatre possibles dones; és a dir, un 69,23% i un 30,77%, respectivament.

3.4.2. El dipòsit d'acompanyament

Quant al dipòsit d'acompanyament, durant el bronze final el més habitual és l'absència de tota resta. Les poques excepcions venen donades per tombes amb algun objecte metàl·lic per guarnir el cos (braçalets, denes, arracades, etc.), complements del vestit (elements anulars, botons, etc.) o, encara més excepcionalment, instruments (navalles i pinces) que denoten un cert estatus o rol diferencial del difunt dins

la comunitat (Carlús *et alii* en premsa). A Can Piteu també hi ha constància de restes faunístiques fragmentàries i sovint cremades, però ben identificables (per exemple, cranis). No podem garantir, però, que es tracti de restes de banquetes (López-Cachero, Albizuri 2009). Tot plegat mostra una "política de dipòsit"¹⁵ molt modesta (potser algun objecte metàl·lic personal del difunt cremat, però mai armes), o bé completament inexistent, la qual cosa indica clarament que la potencial riquesa del difunt no s'amortitzava prioritàriament a la tomba, sinó que tenia més utilitat essent distribuïda entre els vius, i probablement dins la família a tall d'herència (López-Cachero 2014).

Amb l'aparició dels primers productes mediterranis, almenys des de la segona meitat del segle VIII aC, la política de dipòsit comença a canviar, amb una major presència d'objectes dins de les tombes. Aquesta tendència es consolidarà en el transcurs de la primera edat del ferro (López-Cachero, Rovira 2012). A Can Piteu, per exemple, observem una profunda renovació, tant del tipus d'objectes representats com del significat que, creiem, s'amaga al darrere d'ells. Si bé continuen essent freqüents tant els guarniments corporals (braçalets, anells, torques, collarets, etc.) com els d'indumentària (especialment agulles, fíbules i sivelles de cinturó), comencen a sovintejar objectes com ara els ganivets de ferro, la vaixel·la ceràmica, els *simpula*, els rostidors de carn, els elements de cavalleria, les fusaïoles, etc. També cal destacar la troballa de restes faunístiques a l'interior de les tombes. De tot això, el que més crida l'atenció és que es fan visibles activitats que fins ara havien passat desapercebudes, sobretot, les cerimònies vinculades als banquetes, l'artesanía tèxtil o l'ús del cavall.

En aquest moment el dipòsit és molt més evident que en el bronze final, amb la introducció d'objectes personals del mort en bronze i/o en ferro que passen a formar aixovars importants i en alguns casos estandarditzats¹⁶. Paral·lelament, cal destacar una clara política distributiva entre els membres de la comunitat, atesa la generalització dels objectes metàl·lics a les tombes¹⁷ i la presència d'elements propis de certes activitats col·lectives, com ara els banquetes, que mostren la participació d'un nombre important de persones i la distribució d'una part del patrimoni del mort i de la seva família en forma d'aliments i begudes (López-Cachero e.p). Alguns dels objectes s'acumulen, fins i tot, en un enterrament infantil de Can Piteu (López-Cachero, Rovira 2012, 49).

Els canvis en les dinàmiques comercials i la nova situació que es generà a partir del segon quart del segle VI

¹² Aquestes dades publicades per Garcia (1993, 106) no coincideixen amb les de l'estudi antropològic del Dr. D. Campillo en el mateix volum (1993, 247-257) ja que mentre el primer menciona 7 incinerats a la tomba núm. 51, el segon només en parla de 6 (3 adults i 3 nens). Segons Garcia hi hauria un infantil més que procediria de l'urna 54 o la 56. Per aquest motiu, quan al·ludim a aquesta tomba núm. 51 direm que contenia 6/7 individus.

¹³ Fem un ús estricte de les dades antropològiques (Campillo 1993), sense atorgar adscripcions sexuals a les tombes en funció dels aixovars com fa Garcia (1993).

¹⁴ El percentatge s'ha establert sobre un total de 47 individus, extret de les dades individuals en brut de cada tomba de l'informe antropològic fet per Domènec Campillo i assumint l'opinió de Garcia sobre la tomba 51 (v. nota 11). Observem certes diferències amb les conclusions del mateix informe.

¹⁵ Fent ús de l'expressió utilitzada per A. Testart (2004).

¹⁶ Seria el cas dels aixovars formats per ganivets i fíbules serpentiformes, tan comuns a la necròpolis de Can Piteu i també presents a la tomba 6 del Pla de la Bruguera (López-Cachero 2006).

¹⁷ Cal recordar que el percentatge de tombes amb metall a Can Piteu és del gairebé 70%, mentre que sobrepassa el 60% al Pla de la Bruguera. Hi ha un nombre important de tombes mal conservades, la qual cosa ens fa suposar que originàriament el nombre d'enterraments amb contingut metàl·lic podria ser més elevat (López-Cachero 2006).

provocaren noves modificacions en les pràctiques de funeràries, que tindran com a principal característica l'aparició de l'armament de ferro i d'elements defensius de bronze dins de les tombes. D'aquesta forma, es materialitza l'ideal del guerrer¹⁸, figura que ja existia anteriorment, però que no es feia prou evident en els contextos funeraris. Paral·lelament, com ja passava al segle anterior, les tombes mostren una important acumulació de béns amb tot tipus d'elements ornamentals i objectes variats entre els quals destaquen importants quantitats de vaixel·la. L'enterrament passa a ser un poderós exercici d'exhibició social del difunt i de la família, en sentit ampli, la qual amortitza una part important dels seus béns dins la tomba, però també en grans àpats col·lectius. D'aquesta manera, el cost esdevé tan elevat que només una petita part de la societat pot deixar constància d'aquestes pràctiques en escasses tombes singulars com les de Llinars del Vallès i la Granja Soley, aquesta ja amb presència de material ceràmic paleoibèric.

A partir de mitjan segle VI les sepultures desapareixen del registre arqueològic, la qual cosa impossibilita fer una anàlisi de la situació. Potser en el context formatiu de la societat ibera el rol de les tombes i de les necròpolis passa a un segon pla, de manera que es fan invisibles. Aquest important canvi amaga una nova forma d'amortitzar la riquesa que ja no es farà en els enterraments, sinó en esdeveniments públics com les cerimònies associades als funerals, les destinades a segellar aliances, celebrar les festivitats, commemorar certs esdeveniments fonamentals per a la comunitat o inclús es podia dedicar aquest capital a construir infraestructures, com és el cas dels oppida.

Els dipòsits d'acompanyament en època ibèrica presenten variacions importants respecte als períodes precedents. Els guarniments corporals són pràcticament inexistents, tret d'algun possible element anular. També són excepcionals els objectes de cura personal, que, per exemple, la identificació d'unes pinces a Can Rodon de l'Hort és problemàtica (Barberà 1968, fig. 34, peça número 7285).

Els objectes metàl·lics relacionats amb la subjecció dels vestits localitzats a les necròpolis de la vall de Cabrera es troben sovint afectats pel foc. Els més freqüents són les fíbules del tipus La Tène I i II (de ferro i bronze) i anulars, i les plaques de sivella d'un i tres garfis. Tanmateix, el repertori de les matèries ornamentals s'amplia: al bronze, ferro, i puntualment a l'or i la plata, s'afegeixen l'os, la pasta vítria i el corall.

L'armament no és gaire freqüent, però no oblidem que la mala conservació de moltes tombes podria influir en aquesta percepció. Per exemple, a la necròpolis del Turó dels Dos Pins només es localitza en 15 de les 94 sepultures. Cal destacar a més que la presència d'aquest tipus de material

és extensiva a totes les agrupacions funeràries de la vall de Cabrera: a Can Rodon, apareix tant en les tombes excavades per Rubio de la Serna com en dues de les quatre excavades per Josep Barberà, i s'identifica també en dues de les cinc sepultures de Can Ros.

Els diferents elements d'armament recuperats permeten reconstruir la panòplia ideal del guerrer ibèric laietà d'aquest període, formada pel casc de tipus Montefortino, l'escut de forma ovalada amb umbó i reforços perimetrals de ferro, l'espasa amb beina de tipus La Tène, els ganivets, i les armes llancívols (puntes de llança, virolles i puntualment el *soliferreum*). Podem també considerar excepcional la recuperació en les antigues excavacions de Can Rodon d'una falcata ibèrica, un clar element de contacte amb el món ibèric de l'est o del sud de la península ibèrica.

Dintre dels diferents dipòsits funeraris hi ha també, encara que de manera testimonial, altres objectes que ens permeten parlar de la pràctica d'activitats econòmiques especialitzades. Així, procedents també de Can Rodon (col·lecció Rubio de la Serna) hi ha dues tisores de ferro, interpretades habitualment com a estris per esquilar. També són freqüents les fusaioles que caldria relacionar amb les activitats tèxtils.

Quan pretenem identificar el rol dels contenidors ceràmics de les tombes que ens han arribat intactes, com les quatre de Can Rodon excavades per Josep Barberà i la núm. 51 del Turó dels Dos Pins, observem que els dos casos amb menor nombre de vasos (sis a les tombes I i III de Can Rodon) no disposen d'importacions ni d'armes, mentre que la II amb un total de 16 vasos, conté dues pàteres de vernís negre (12,5%), dues espases, un escut i una punta de llança.

La proporció ascendent d'aquests objectes és encara més visible a la tomba IV de Can Rodon, amb dos individus incinerats, 20 vasos –cinc d'ells de vernís negre (25%)–, una fíbula de ferro, una espasa, un escut i una punta de llança. Aquesta progressió adoptarà la seva màxima expressió a la tomba 51 del Turó dels Dos Pins, amb un total de sis o set individus incinerats, 60 vasos ceràmics –nou d'ells de vernís negre (15%)–, quatre fíbules de ferro, una sivella de bronze, dos fragments de ferro, dues espases, dos escuts, dues puntes de llança, una virolla, tres figuretes de terracota amb cap femení i la presència destacada de dues inscripcions. Podem considerar, doncs, que la quantitat d'objectes junt amb la presència d'importacions ceràmiques i d'armes en les tombes són criteris essencials per distingir les sepultures més riques.

Pel que fa a la fauna representada, a la necròpolis del Turó dels Dos Pins, els ovicaprins són els més recurrents amb un total de 34 individus (80,95%) –tres cabres, sis ovelles i 25 ovicaprins–. A continuació hi ha els porcs, amb set individus (16,66%), i els bovins, amb una única resta (2,39%). Finalment, cal destacar les restes d'avifauna de cinc tombes, les clofolles d'ou de tres més i d'elements malacològics a dues més. Les restes faunístiques també són freqüents a Can Rodon (nou espècies), amb la totalitat de la cabanya ramadera domèstica (ovella, cabra, porc, bou i cavall), el conill i tres tipus d'aus (gralla, merla i perdiu). A més bé hi havia clofolles d'ou als enterraments I i II.

¹⁸ Crida l'atenció que l'aparició d'armament tingui lloc en tombes d'adolescents, com les de Llinars del Vallès i la Granja Soley. Tradicionalment, han estat interpretades com a tombes de guerrer, però potser caldria abordar el seu significat des d'una perspectiva més simbòlica. Les armes devien fer visible la pertinença d'aquests individus joves a un selecte grup com és el de l'elit guerrera (López Cachero 2014).

MURDERINUS / *banto-en-i-baikar* (Panosa 1993, 311-313; Rodríguez 2004, 271 i 272) esgrafiada en la vora exterior d'un bol umbilicat que contenia restes d'un ovicaprí¹⁹.

4. Discussió

Les necròpolis d'incineració estudiades esdevenen llocs essencials del paisatge d'ençà el bronze final. No es tracta tant d'espais enlairats com de llocs adjacent als cursos d'aigua i vies de pas, segregats dels hàbitats, però molt propers a ells, i des d'on se'n pot establir una relació de visibilitat fàcilment. Aquesta relació, a més, perdura amb independència del model d'ocupació del territori, ja de per si diferent a les fases preibèriques i ibèriques. D'altra banda, les dinàmiques d'ús dels cementiris també mostren indirectament altres aspectes importants, com ara la continuïtat o discontinuïtat del poblament quan les dades procedents de l'hàbitat són escasses.

Com hem vist, sembla que no hi ha un únic model de necròpolis al llarg del temps, i no resulta fàcil fer-ne una classificació més enllà de la basada en la quantitat de tombes i les dimensions dels conjunts funeraris. Així, els recintes més grans devien funcionar com espais sepulcral d'una comunitat demogràficament important i durant un període de temps considerable, mentre que els conjunts de menor entitat podrien correspondre a un petit grup o a una comunitat d'efectius reduïts que s'enterra a part i en una forquilla temporal curta. Finalment, hi ha el cas excepcional de les tombes "aïllades", sobre el qual manifestem les nostres reserves²⁰. Grans i petites necròpolis poden conviure en un mateix període.

Una idea defensada per molts investigadors és que a les necròpolis d'incineració no tota la població tindria dret a ser-hi enterrada. Això, però, no seria tan evident en el cas del bronze final i la primera edat del ferro, vistes les grans dimensions d'alguns dels cementiris (essencialment Can Piteu) (López-Cachero 2006). Pel que fa l'època ibèrica, l'enterrament s'ha considerat, en concret, un privilegi de les

elits (Sanmartí 1995, 102-104; 2010; Sanmartí *et alii* 2006, 157). Tot assumint aquesta premissa i considerant que a la vall de Cabrera hi ha una concentració d'almenys tres àrees sepulcral de dimensions molt diferents entre si²¹, no descartem que també hi hagués alguna mena d'estructuració jeràrquica entre les diferents àrees d'enterrament. En tot cas, creiem que la multiplicat de necròpolis seria un testimoni del fet que el dret a rebre honres funeràries s'hauria ampliat més enllà de les elits de Burriac fins a d'altres grups privilegiats ubicats fora d'aquest assentament principal.

Malauradament l'estat de conservació precari de les sepultures en totes les èpoques no permet afegir gran cosa sobre l'organització interna de les necròpolis i com evolucionaren al llarg del temps. Només a Can Piteu s'ha demostrat un creixement unidireccional vers al sud durant la primera edat del ferro. També en aquest cas, intuïm l'existència d'agrupacions de difunts i d'espais de circulació. Tot i això, són freqüents els casos de solapament entre estructures i de destrucció de tombes antigues, suposem que degut a la ruïna dels sistemes de senyalització i el conseqüent oblit de la seva situació per part de les darreres generacions. Sens dubte, l'ús continuat d'aquesta necròpolis al llarg de tres o quatre segles degué afavorir el col·lapse de les estructures pètries i d'altres matèries peribles que cobririen les primeres tombes. Paral·lelament, a mesura que les noves anaven creixent en nombre i s'expandien físicament sobre el terreny, també varen acabar per difuminar els inicials límits espacials, interns i externs, del cementiri fins a fer-los arqueològicament irreconeixibles.

Més tard, la distribució de les tombes al Turó dels Dos Pins, la principal necròpolis ibèrica estudiada, mostrarà un procés successiu d'adhesió de sepultures que formen agrupacions (algunes d'elles lineals), les quals es podrien explicar en funció de vincles parentals (linatges) o de tipus clientelar. No hem pogut reconèixer tombes centrals vertebradores de l'espai ni diferències substancials en el contingut dels dipòsits, tret de l'acumulació de peces a la peculiar tomba múltiple núm. 51 ja comentada. En tot cas, cal destacar que la freqüent presència d'armes ressalta la figura del guerrier, com a la resta de cementiris de la vall de Cabrera.

Pel que fa als sistemes de protecció i senyalització de les tombes, tant al bronze final com a la primera edat del ferro, Can Piteu és l'únic jaciment on s'han identificat diferents sistemes de cobriment caracteritzats per amuntegaments de pedres de caire tumulari. Apareixen associats indistintament a qualsevol tipus de tomba, amb independència de la seva morfologia, complements constructius i capacitat de la fossa. Molt més homogeni al llarg del temps, per contra, és el tractament de les restes humanes cremades, les quals es dipositen gairebé sempre en urnes cineràries tancades amb tapadors troncocòniques de ceràmica. Aquesta pràctica (amb alguna excepció puntual a Can Piteu) es mantindrà inamovible fins

¹⁹ Entre els materials de col·lecció Rubio de la Serna de Can Rodon de l'Hort hi ha un altre bol umbilicat amb inscripció (Barberà 1969-70, 120).

²⁰ Voldríem ser molt prudents amb l'ús d'aquesta categoria, ja que en el cas de l'anomenada tomba de guerrier de Llinars del Vallès, considerada durant molt temps com una troballa aïllada, la continuïtat de les excavacions ha demostrat que estava integrada dins d'una necròpolis amb més enterraments (Muñoz Rufo 2006).

²¹ Som conscients que els jaciments poden presentar estats de conservació molt desiguals que afecten de forma decisiva el recompte de tombes i la nostra percepció de la dimensió de cada conjunt, especialment en el cas de Can Rodon de l'Hort on el nombre originari de tombes degué ser més important.

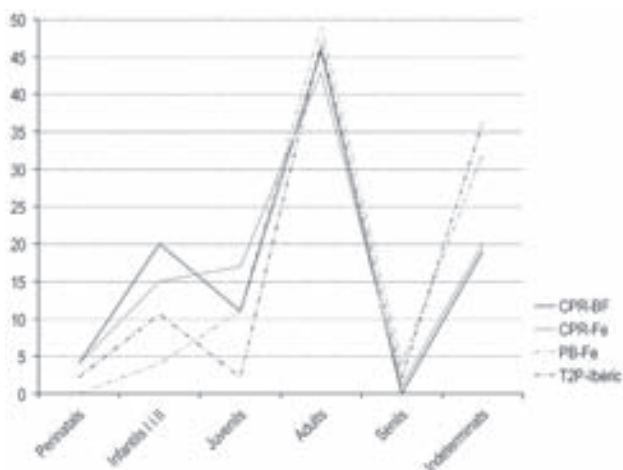

Figura 3. Gràfica comparativa de les dades demogràfiques (en percentatge) de les principals necròpolis d'incineració estudiades (Can Piteu-Can Roqueta, Pla de la Bruguera i el Turó dels Dos Pins) entre el bronze final i l'ibèric ple.

al s.VI aC, moment d'hiat en el registre sepulcral.

D'altra banda, a partir de l'ibèric ple els enterraments més ben conservats de la vall de Cabrera mostren que les fosses es tancaven amb grans blocs i que, en el cas de les tombes molt properes entre si, part d'aquesta cobertura podria ser compartida, tot creant superestructures, tal com s'observa a Can Rodon de l'Hort. El vas cinerari principal en aquestes necròpolis és una de les dues àmfores ibèriques que de forma repetitiva apareixen a les tombes, sempre encaixades dins de petites fosses per mantenir-les dretes. L'aparició d'urnes d'incineració secundàries tampoc no és estranya i, quan hi són, el tipus més freqüent són les olles globulars de dues nanses. Tot això permet establir una sèrie de paral·lelismes amb el que ja succeïa a Can Piteu durant la primera edat del ferro. Allà també s'observava la presència de parelles de vasos en un mateix enterrament, tot i que només el més gran funcionava estrictament com a urna cinerària i era col·locat dins d'una petita fossa que la falcava. Igualment, els vasos cineraris secundaris també hi apareixien, tot i que en un petit nombre.

Respecte a l'estructura demogràfica de les poblacions incinerades en les tres etapes cronològiques tractades (Fig. 3) no veiem grans diferències respecte al prototipus de qualsevol societat agrícola precapitalista; és a dir, són grups amb una corba demogràfica caracteritzada per una baixa supervivència, la qual es veuria compensada necessàriament per una alta natalitat (López-Cachero 2006, 112-116 i 123-124). Malgrat tot, les dades mostren clarament l'escàs nombre de perinatals i els infants I a les necròpolis estudiades, la qual cosa indicaria l'existència d'altres pràctiques funeràries alternatives per aquests grups. En el període ibèric, això s'explica en part perquè s'ha constatat arqueològicament que certs perinatals són inhumats en alguns espais domèstics. Els estudis antropològics, malgrat les seves limitacions, també han revelat que, en general, no existeixen necròpolis segregades per sexes, però sí que al Turó dels Dos Pins la proporció d'homes duplica la de dones (Garcia 1993, 211 i fig. 88).

L'anàlisi dels dipòsits d'acompanyament indica importants diferències diacròniques. Mentre que, com dèiem, en els enterraments del bronze final la presència de qualsevol element d'acompanyament és més aviat escassa o completament inexistent, per a la resta de períodes s'observa un clar interès en deixar quantitats importants de guarniments corporals i de subjecció del vestit, instruments, vasos i restes animals. Tot apunta que es devia seguir una norma clara a l'hora de triar allò que s'amortitzava dins la tomba. Tanmateix, aquesta tendència no és progressiva en el temps, ja que existeixen importants matisos que cal tractar més detingudament.

Així, a partir del segle VIII aC el volum dels dipòsits augmenta fins a assolir el seu màxim durant la primera edat del ferro, just abans que les necròpolis desapareguin del registre al segle VI aC. El context general va possibilitar els canvis gràcies a una economia que produïa un excedent (especialment agropecuari) suficient per mantenir un alt nivell de produccions artesanals (metal·lúrgiques, ceràmiques i tèxtils, entre d'altres) i d'intercanvis, la qual cosa es va traduir en l'amortització d'un nombre d'objectes a les tombes mai vist fins aleshores. Els elements distintius de determinades activitats (fusaiols, mossos de cavall, etc.) i certes associacions recurrents (ganivets i fibules de ferro) hi són presents, així com tot allò necessari per a les pràctiques col·lectives lligades a la celebració de banquets (vaixel·la i instrumental per cuinar aliments o servir i consumir begudes). Durant el segle VI aC, aquesta tendència assoleix al seu zenit amb la inclusió d'armes i d'elements defensius. Es materialitza així la figura del guerrier, i l'esfera funerària es converteix en el lloc predilecte per amortitzar una gran quantitat de béns en rituals ostentosos on participaria una part de la comunitat, tot i que potser no tota tenia dret a ser enterrada.

Tot resumint, podem afirmar, doncs, que la política de dipòsit va evolucionar des de pràctiques molt modestes al bronze final fins a d'altres més costoses ja durant la primera edat del ferro, les quals no només incloïen els adults, sinó també alguns infants dels grups socialment més privilegiats. Igualment, el nombre creixent d'elements de banquet fa pensar en la celebració de grans àpats funeraris. La lectura social passa així pel reconeixement d'unes diferències cada cop més evidents, així com de la utilització del ritual funerari com a vehicle de legitimització del poder de les elits mitjançant una política distributiva que es va traduir en la celebració d'uns rituals més fastuosos, en els quals es devien fer evidents les relacions de dependència i domini entre els diversos segments de la població.

L'intent d'establir una anàlisi diacrònica coherent en l'àrea tractada es trunca quan arribem als inicis del període ibèric, moment en el qual desapareixen tots els indicis funeraris i l'exercici de reconstrucció social s'ha de fer a partir de la interpretació d'un patró d'assentament dual que concentra la població en *oppida* fortificats, considerats com a seus del poder polític, entorn als quals es distribueixen petits assentaments de caràcter agrícola que defineixen un segon nivell.

És molt possible que l'absència de contextos funeraris en aquesta fase no només respongui a qüestions relatives

a la conservació de les restes o a la pràctica de nous rituals. Plantejem també la possibilitat que l'enterrament passés llavors a un segon pla, o almenys que ja no s'expressés amb la construcció d'una tomba com s'havia fet anteriorment, sense que això vulgui dir que les pràctiques funeràries esdevinguessin irrellevants. El sentit de l'enterrament es devia reformular completament per convertir-se en un esdeveniment invisible arqueològicament, potser perquè deixava de tenir importància com a mecanisme per transmetre el poder i legitimar els nous lideratges. Tot sembla indicar que en el procés de transformació social que implica la iberització fou més útil invertir en diferents tipus d'actes socials -com ara reunions i banquets, ofrenes religioses o inclús la construcció d'infraestructures com els poblats fortificats, inèdits fins al moment-, que no en costosos dipòsits funeraris que treien de la circulació grans quantitats de béns (López-Cachero 2006 130-131; López-Cachero, Rovira 2012, 51; López-Cachero 2014).

No serà fins després de dos segles més tard quan l'anàlisi del dipòsit funerari de la segona edat del ferro indiqui un retorn cap a l'acumulació de grans quantitats d'objectes dins de les tombes, en concret a les necròpolis ibèriques de la vall de Cabrera. Malauradament, disposem de molt poques tombes intactes que ens permetin establir comparacions estrictes, però a Can Rodon de l'Hort, la presència i quantitat d'armament, de guarniments del vestit, de fauna i de ceràmiques locals i d'importació ens permet inferir que existeixen diferents tipus de dipòsits associats al segment social que té dret a enterrar-se. Les variacions es poden interpretar en clau de "riquesa". Així, el perfil més baix correspondria a les tombes I i III i el més alt a les tombes II i IV, perquè són les que presenten armes i importacions ceràmiques (Sanmartí 1995, 98-99). Cal no oblidar, però, que justament són aquestes dues últimes tombes les que contenen dos individus incinerats. També s'observa un grau d'acumulació encara superior a la tomba 51 del Turó dels Dos Pins, la qual, a més d'un major nombre d'armes i importacions ceràmiques, inclou tres terracotes de cap femení i dos vasos amb inscripció. No podem deixar de banda, però, que estem davant d'un nombre inusual d'individus incinerats (sis o set), entre adults i infants.

En definitiva, a l'ibèric ple es percep l'existència d'una estratificació social amb una elit que amortitza part dels seus béns en context funerari. Aquests enterraments més privilegiats es caracteritzen d'entrada pel seu contingut en armes i en importacions ceràmiques. La presència de les darreres indica, a més, la posició avantatjosa d'aquests segments socials sobre el control dels intercanvis i la redistribució de mercaderies. Altres tipus de materials mostren igualment l'accés a coneixements restringits a una mínima part de la societat, com serien els rituals associats a les terracotes femenines i, fins i tot, l'escriptura, un aspecte aquest últim també molt relacionat amb l'activitat comercial (Panosa 2005, 1151; Sanmartí *et alii* 2006, 156). Tanmateix, cal recordar que moltes de les tombes no són estrictament dipòsits individuals i, per tant, tampoc podem fer unes quantificacions estrictes creuant el nombre d'objectes i de difunts.

L'existència de diferents conjunts funeraris a la vall de

Cabrera representa un fet rellevant en el marc del territori laietà i ibèric del nord mancat, en general, d'aquesta mena d'evidències durant l'ibèric ple (Sanmartí 1991, 2010). Fins els anys 80, el coneixement d'una única necròpolis (Can Rodon de l'Hort) comportava la lògica adscripció a l'*oppidum* de Burriac (Barberà 1968, 98). Malgrat tot, no faltaven opinions crítiques expressant justament les dificultats en identificar un moment d'ocupació contemporani en l'assentament principal (Barberà i Pascual 1979-80).

Les dècades següents van permetre identificar i excavar nous espais funeraris, diversos sectors de l'*oppidum* que determinaven la ocupació ininterrompuda del poblat, alguns camps de sitges i petits assentaments rurals, la qual cosa va afegir major complexitat interpretativa a l'ocupació de la vall. Així, Garcia (1993, 228) va considerar la necròpolis del Turó dels Dos Pins com l'espai funerari de Burriac, però també dels petits assentaments dispersos al seu voltant. En canvi, atribuïa la necròpolis de Can Rodon de l'Hort a un assentament proper no trobat fins al moment. Poc després, altres autors (Sanmartí 1995, 102 i 104; Garcia, Zamora 2001, 965) van relacionar els enterraments de la vall amb un sector restringit de la població, més concretament a una elit militar d'estructura gentilícia que dirigiria la societat des d'un centre de poder com Burriac i que exerciria un control ideològic sobre tota la població (Sanmartí *et alii* 2006, 157). Joan Sanmartí no descartava, però, altres possibilitats com que aquests dos conjunts, atesa la distància entre el Turó dels Dos Pins i Can Rodon, corresponguessin a dos grups familiars d'un mateix grup social (Sanmartí 1995, 102) o que la vall de Cabrera fos el lloc escollit per enterrar les famílies aristocràtiques establertes a d'altres zones del territori laietà. Del mateix parer és Zamora (2006-2007, 316-317) quan atribueix l'excepcionalitat del conjunt funerari cabrerenc a un petit segment de la població que controlaria els mitjans de producció i el comerç.

Sembla clara, doncs, la coincidència entre els diferents autors a l'hora de considerar l'accés restringit d'una part de la població als espais funeraris de la vall. Tanmateix, aquestes elits laietanes no es reunien només en una única necròpolis. Els casos de Can Rodon de l'Hort i Can Ros (i el possible nucli de l'actual Cementiri de Cabrera) evidencien que l'accés a l'enterrament no devia ser, doncs, exclusiu del segment social dominant establert a l'*oppidum* de Burriac (al qual, per proximitat, podria associar-se a la necròpolis del Turó dels Dos Pins) i ens fan plantejar la possibilitat que altres grups d'aquesta mateixa elit habitessin en els assentaments menors de la vall de Cabrera i gestionessin directament els seus propis cementiris. Aquesta estructura del poblament, no és incompatible amb la defensada per altres autors que l'han definida com de tipus "estatal arcaica" (Sanmartí *et alii* 2006), la qual inclouria els nuclis residencials de les grans famílies aristocràtiques com Burriac i les petites aldees fortificades de segon i tercer ordre (amb funcions defensives i de control dels recursos econòmics, de les vies de pas i del territori), on residirien altres petites elits clientelars dependents de les primeres.

No volem acabar sense dir que l'anàlisi que hem realitzat de les manifestacions funeràries al nostre territori

entre el bronze final i l'època ibèrica no mostra, doncs, tan clarament com l'hàbitat una evolució lineal vers una major complexitat social. Això no exclou, però, que constatem una important restricció en els drets d'accés a les necròpolis, fenomen que caldria lligar amb l'emergència d'una classe guerrera que monopolitza en gran mesura l'enterrament com a estratègia social, clarament orientada a perpetuar la seva memòria i alhora a legitimar-se enfront a d'altres grups similars en la competència pel poder.

Bibliografia

- ASENSIO, D., CELA, X., MIRÓ, C., MIRÓ, M. T., REVILLA, E.:
2009. "El nucli ibèric de Montjuïc. Les sitges de la Magòria o de Port. Barcelona", *QUARHIS*, 5, 14-85.
- BALSERA, R., MATAS, O., ROIG, J.:
2009, "Els Pinetons, un assentament prehistòric i medieval a la plana del Vallès (Ripollet, Vallès Occidental)", *Tribuna d'Arqueologia* 2009, 237-284.
- BALSERA, R.
En premsa. "Análisis del significado espacial en las necrópolis ibéricas del Turó dels Dos Pins, Can Rodon de l'Hort y Can Ros (Cabrera de Mar, Barcelona)", *Coloquio Internacional de la Casa de Velázquez: Arquitecturas funerarias y memoria: La gestión de las necrópolis en Europa Occidental (Siglos X-III a.C.)*, Madrid 2014, Madrid.
- BALSERA, R., ROIG, J.:
2014. "Fenomenologia i dinàmica de fosses a l'assentament del bronze final i primera edat del ferro dels Pinetons II (Ripollet, Vallès Occidental)", *XV Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: La transició bronze final-primera edat del ferro en el Pirineu oriental*, Puigcerdà 2011, Puigcerdà, 241-254.
- BARBERÀ, J.:
1968. "La necrópolis ibèrica de Cabrera de Mar (Colección Rubio de la Serna)", *Ampurias*, XXX, 97-150.
1968-69. "La necrópolis ibèrica de Cabrera de Mar (Excavación 1968-1969)", *Ampurias*, 31-32, 160-189.
- BARBERA, J., PASCUAL, R.
1979-80. "Burriac, un yacimiento protohistórico de la costa catalana (Cabrera de Mar, Barcelona)", *Ampurias*, 41-42, 203-242.
- CAMPILLO, D.:
1993. "Estudi antropològic", Sanmartí, E., *Una troballa de guerrer de la primera edat del ferro trobada a Llinars del Vallès (Vallès Oriental, Barcelona)*, Treballs del Museu de Granollers, 1, Granollers.
- CARLÚS, X., LARA, C., LÓPEZ-CACHERO, J., VILLENA, N.:
2007. "La necrópolis d'incineració de Can Piteu-Can Roqueta", Carlús, X., López-Cachero, F. J., Oliva, M., Palomo, A., Rodríguez, A., Terrats, N., Lara, C., Villena, N. (eds.), *Cabanes, sitges i tombes. El paratge de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental) del 1300 al 500 ANE*, Quadern d'Arqueologia, 4, Museu d'Història de Sabadell, Sabadell, 137-182.
2012. "L'empedrat CPR-247 de la necrópolis d'incineració de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Barcelona): un exemple d'associació funerària durant el bronze final", Rovira, M. C., López-Cachero, F. J., F. Mazière, F. (eds), *Les necrópolis d'incineració entre l'Ebre i el Tíber (segles IX-VI a.C.)* (Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona 14), Barcelona, 133-139.
- CARLÚS, X., LÓPEZ-CACHERO, F. J., ROVIRA, M. C., VILLENA, N., MARTÍN, A.:
2014. "Contextualització i significació arqueològica dels artefactes metàl·lics de l'horitzó bronze final de la necrópolis de Can Piteu - Can Roqueta (Sabadell, Vallès occidental, Barcelona)", *XV Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: La transició bronze final-primera edat del ferro en el Pirineu oriental*, Puigcerdà 2011, Puigcerdà, 671-696.
- CLOP, X., FAURA, J. M., GANGONELLS, M., MOLLIST, M., NAVARRO, C.:
1998. *El Pla de la Bruguera-Centre de distribució SONY. Una necrópoli d'incineració de la Primera Edat del Ferro a Castellar del Vallès (Castellar del Vallès, Vallès Occidental)*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 15, Barcelona.
- FRANCÈS, J.:
2005. "Evolució de les formes d'hàbitat a la franja central de la costa catalana durant el primer mil·lenni a.n.e." *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 15, 59-78.
- GARCIA, J.:
1993. *Turó dels Dos Pins. Necrópolis ibèrica*, Ed. AUSA, Barcelona.
- GARCÍA, J., ZAMORA, D.:
2005. "Les necrópolis ibèriques a Catalunya", *XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Món ibèric als Països Catalans*, Vol. 2, Puigcerdà 2003, Puigcerdà, 955-970.
- LÓPEZ-CACHERO, F. J.:
2005. *La necrópolis de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell) en el context del Bronze Final y la Primera Edad del Hierro en el Vallès: estudio de los materiales cerámicos*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona. Consultable a [URL: <http://www.tesisenxarxa.net/>]
2006. *Aproximació a la societat durant el bronze final i la primera edat del ferro: el cas de la necrópolis de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental, Barcelona)*, Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona.
2014. "Necrópolis d'incineració, tombes i pràctiques de dipòsit funerari a finals de l'edat del bronze i principis de l'edat del ferro al nord-est peninsular", *XV Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: La transició bronze final-primera edat del ferro en el Pirineu oriental*, Puigcerdà 2011, Puigcerdà, 331-369.

LÓPEZ-CACHERO, F. J., ALBIZURI, S.:

2009. "Comensalitat durant el bronze final i la primera edat del ferro al paratge arqueològic de Can Roqueta: anàlisi dels dipòsits relacionats amb el consum en contextos domèstics i funeraris", Sardà, S., Diloli, J. (coords.), *V Cicle de Conferències: Ideologia, pràctiques rituals i banquet al nord-est de la península ibèrica durant la protohistòria*, Citerior, 5, 57-94.

LÓPEZ-CACHERO, F. J., ROVIRA, M. C.:

2012. "El món funerari a la depressió prelitoral catalana entre el bronze final i la primera edat del ferro: ritual i dinamisme social a partir del registre arqueològic", Rovira, M. C., López-Cachero, F. J., F. Mazière, F. (eds.), *Les necròpolis d'incineració entre l'Ebre i el Tíber (segles IX-VI a.C.)*, Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona, 14, Barcelona, 37-55.

MARTÍN, A., GENÍS, M. T.:

1993. "Els jaciments ibèrics del Puig de Serra (Serra de Daró). Segles VI-IV aC", *Estudis sobre el Baix Empordà*, 12, 5-47.

MUÑOZ RUFO, V.:

2006. "El Coll (Llinars del Vallès): Una segona tomba del Ferro I", *Cypsela*, 16, Barcelona, 183-194.

OLESTI, O.:

1995. *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I aC). Estudi d'arqueomorfologia i història*. Caixa d'Estalvis Laietana, Mataró.

PANOSA, M. I.:

1993, "Les inscripcions ibèriques", Garcia, J., *Turó dels Dos Pins. Necròpolis ibèrica*, Ed. AUSA, Barcelona, 309-314.

2005. "Algunes reflexions sobre l'epigrafia ibèrica a Catalunya. XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Món Ibèric als Països Catalans. Vol. II. Puigcerdà, 1151-1169.

PUJOL, J., GARCIA, J.:

1982-83. "El grup de sitges de Can Miralles-Can Modolell (Cabrera de Mar, El Maresme)", *Laietania*, 2-3, 46-145.

RODRÍGUEZ, J.:

2004. *Anàlisis de epigrafia ibèrica*. Anejos de Veleia, Series Minor 22. Vitòria.

ROIG, J., COLL, J. M., BALSERA, R.:

2014. "Els assentaments del bronze final i la primera edat del ferro del paratge de Can Gambús (Sabadell, Vallès Occidental): Una aproximació al poblament protohistòric de la vall del Ripoll", *XV Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: La transició bronze final-primera edat del ferro en el Pirineu oriental, Puigcerdà 2011*, Puigcerdà, 187-211.

RUBIO DE LA SERNA, J.:

1888. "Noticia de una necrópolis anterromana en Cabrera de Mataró (Barcelona)", *Memorias de la Real Academia de la Historia*, XI, Madrid.

RUIZ DE ARBULO, J.:

1994. "Los cernos figurados con cabeza de Coré: nuevas propuestas en torno a su denominación, función y origen", *Saguntum*, 27, 155-171.

SANMARTÍ, E., BARBERÀ, J., COSTA, F., GARCIA, P.:

1982. "Les troballes funeràries d'època arcaica de la Granja Soley (Santa Perpètua de Mogoda, Vallès Occidental, Barcelona)", *Ampurias*, 44, Barcelona, 71-103.

SANMARTÍ, J.:

1995. Les necròpolis del període ibèric ple i tardà a Catalunya, *Citerior*, 1, 91-106.

2005. "Intercanvi, comerç i societat en el món ibèric", XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. *Món Ibèric als Països Catalans*. Homenatge a Josep Barberà i Farràs, Vol. II, Puigcerdà, 709-736.

2010. "Demografia y cambio socio-cultural: el caso de la Iberia septentrional" *Arqueología Espacial*, 28, 91-108.

SANMARTÍ, J., ASENSIO, D., BELARTE, M. C., MARTÍN, A., SANTACANA, J.:

2006. "La iberització a la Catalunya costanera i central", Belarte, M. C., Sanmartí, J., *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental*, III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell, 25-27 novembre, 2004, Arqueo Mediterrània, 9, Universitat de Barcelona - ICAC, Barcelona, 145-163.

TERRATS, N., OLIVA, M.:

2012. "Les urnes d'incineració aïllades del paratge arqueològic de Can Roqueta (Sabadell i Barberà del Vallès, Barcelona)", Rovira, M. C., López-Cachero, F. J., Mazière, F. (eds.), *Les necròpolis d'incineració entre l'Ebre i el Tíber (segles IX-VI a.C.)*, Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona, 14, Barcelona, 127-132.

TESTART, A.:

2004. "Deux politiques funéraires", Baray, L. (dir.), *Archéologie des pratiques funéraires. Approches critiques, Actes de la table ronde de Bibracte, 7-9 juin 2001*, Collection Bibracte 9, Bibracte-Centre archéologique européen, Glux-en-Glenne, 303-316.

TRELLISÓ, L.:

1998. "Estudi antropològic de les restes òssies cremades", Clop, X., Faura, J. M., Gangonells, M., Molist, M., Navarro, C., *El Pla de la Bruguera-Centre de distribució SONY. Una necrópolis d'incineració de la Primera Edat del Ferro a Castellar del Vallès (Castellar del Vallès, Vallès Occidental)*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 15, Barcelona, 105-114.

ZAMORA, D.:

2006-2007. "L'oppidum de Burriac. Centre de poder polític de la laietània ibèrica", *Laietania*, 17, 11-420.

2008. "Can Ros, una nova àrea d'enterrament d'època ibèrica a la vall de Cabrera de Mar", *Laietania*, 18, 17-35.

Manifestacions materials de prestigi i distinció social en les diferents ocupacions del Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà, Catalunya) (segles V-III aC)

David Asensio*
Enriqueta Pons**

Resum

L'objectiu d'aquest treball és analitzar les característiques dels diferents materials de prestigi i distinció social que s'han documentat de manera abundosa i diversa a cadascuna dels tres fases constructives de l'assentament. La primera és un edifici exempt, d'arquitectura sòlida i acabats molt elaborats, que va ser destruït per un incendi a la segona meitat del segle V aC.

Damunt seu es basteix un poblat fortificat de petites dimensions, amb un sistema defensiu potent, que segueix uns models ben comuns a tot el NE peninsular i que fou inutilitzat poc després, en el primer quart del segle IV aC. Finalment, es construeix un hàbitat obert on destaquen dues grans cases complexes i senyorials, associat a un enorme camp de sitges. Es tracta d'un nucli especialitzat en l'acumulació d'excedents agrícoles, model que es troba també en altres zones de Catalunya. Es pot observar un denominador comú als tres complexos, que és la presència d'elements que segurament es relacionen amb segments d'estatus social i econòmic elevat. El que sí que varia és la naturalesa i composició dels béns de prestigi, tal vegada com a mostra d'una evolució en els mecanismes que els segments dirigents utilitzen per consolidar i fer visible la seva preeminència i autoritat.

Paraules clau: protohistòria, béns de prestigi, aristocràcia ibèrica, contextos colonials, Empordà

Abstract

The aim of this paper is to analyse the different kinds of prestige goods attested in each of the three construction phases of the settlement. The first one is an isolated, solidly and finely built construction, which was destroyed by fire in the second half of the fifth century BC. A small-fortified village was built above it, with a strong defensive system, which follows models that are very common throughout the NE of the Iberian Peninsula. This building was abandoned shortly after, in the first quarter of the fourth century BC. Finally, a new open habitat was built, with two large mansions. It is associated to a large silos field, which indicates that it was a place of agricultural surplus accumulation, a model that is also found in other parts of Catalonia. In any case it seems the three settlements had a common denominator: the presence of elements of material culture that are related with the Iberian social elite. What varies is the nature and composition of prestige goods, perhaps as a sign of an evolution in the mechanisms that the elite used to consolidate and make visible its pre-eminence and authority.

Keywords: Protohistory, prestige goods, Iberian aristocracy, colonial contexts, Empordà

* Universitat de Barcelona / Universitat Autònoma de Barcelona / MónIberRocs SL.

** Museu d'Arqueologia de Catalunya.

1. Introducció

El nucli ibèric del Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà) està situat a menys de 1500 metres del curs del riu Fluvià, el qual desembocava, uns 20 km riu avall, tot just a tocar de la ciutat grega d'Empúries, al sud del Golf de Roses. Per altra banda, al peu mateix del jaciment hi passa la riera d'Àlguema, afluent del riu de la Muga, un altre important curs d'aigua d'aquesta zona empordanesa, que desembocava al nord del Golf de Roses, en aquest cas prop de Rhode. A aquesta posició entre dos cursos fluvials que faciliten la comunicació costa/interior cal afegir un segon factor, tal vegada igualment rellevant: la seva proximitat (aproximadament 1 km) a l'antiga via Heraclea (més tard, via Augusta), el principal eix de comunicació en direcció nord/sud, en paral·lel a la línia de costa i el traçat de la qual segueix l'autopista AP-7 que uneix Barcelona i La Jonquera.

El complex arqueològic del Mas Castellar s'estén damunt una superfície d'unes cinc hectàrees, sobre una elevació de poca alçada, que presenta vessants abruptes per la banda nord, la que mira a la riera d'Àlguema, i uns pendents menys forts vers la cara oposada, la meridional. La plataforma superior d'aquest turó, anomenada "Camp de Dalt", presenta una superfície hàbil d'almenys 2,5 ha. A tocar de la cara poc abrupta, a una cota inferior, s'inicia un replà més regular, d'unes dues ha de superfície, que és l'anomenat "Camp de Baix", actualment ocupat en bona part per les edificacions de la masia del Mas Castellar. El fort escarpament nord conforma una barrera natural de difícil accés i, per contra, l'aspecte suau i obert que va dissenyar la xarxa del Fluvià pel cantó sud fa que aquesta banda resti totalment vulnerable, fet que va donar peu a flanquejar-la amb dos possibles fossats, actualment fossilitzats (Pons 2002; Asensio, Pons 2011).

2. Evolució arquitectònica

La primera ocupació de l'indret correspon a un assentament de la primera edat del ferro (segles VII-VI aC.) del qual només s'han identificat algunes sitges i cubetes disperses. Les restes trobades dins les sitges, amb fragments de runes de construcció i de revestiment pintat, assenyalen l'existència d'un hàbitat proper. Recentment, a l'altra riba del Fluvià, al Camp Gran de Bàscara, situat a uns 7 km de distància, s'ha documentat la presència d'un assentament amb un camp de sitges i restes d'habitació que mostra l'inici de l'estabilització definitiva del poblament empordanès en aquest moment (Fuentes, Pons 2014).

Les dades obtingudes en les darreres intervencions al Mas Castellar semblen confirmar que és en el segle VI aC quan es dona l'aparició de les primeres construccions en pedra de factura sòlida i estructura complexa, com a punt de partença d'un nucli estable amb una ocupació llarga i plena de canvis estructurals profunds. En concret es poden identificar tres fases constructives de naturalesa notablement diferent, que van des d'un moment indeterminat del segle VI aC fins el primer quart del segle II aC.

2.1. L'edifici de la fase antiga (segles VI-V aC) (fig. 1)

Les restes de l'assentament construït més antic del Mas Castellar han estat detectades just a la base de la torre del poblat fortificat, que va estar en funcionament a partir del darrer quart del segle V aC.¹ El que a hores d'ara coneixem és un conjunt arquitectònic que presenta una estructura prou singular, ja que tot sembla indicar que es tracta d'un edifici exempt d'una certa complexitat (fig. 1). En efecte, la construcció, de planta rectangular i amb unes dimensions notables (75 m² de superfície interna), està definida per unes parets perimetrals molt potents (0,7 m de gruix) i bona factura (gran blocs de sorrenca, ben escairats), a les quals s'associa, adossant-s'hi per fora i pels quatre costats, un nivell de circulació format per una capa compacta de còdols, un terra amb la característica aparença d'un espai obert o de circulació. L'interior de l'edifici presenta una divisió tripartida, amb una probable porta² ubicada a la paret nord, des de la qual s'accedeix a l'estança 3, la més gran, ja que ocupa pràcticament la meitat de l'espai intern. Cap de les tres estances té llar de foc. El paviment de l'estança 2, la més petita, està format per una capa de tovots. A l'estança 1 a l'angle sud-est apareix, com a únic agençament intern, una estructura en terra en forma d'U, al fons de la qual es disposa un enterrament infantil. Un altre tret constructiu poc habitual és l'existència d'un arrebossat de parets recobert amb decoració pintada de color vermell. Aquest acabat es conserva bé, o almenys és visible, a gairebé totes les parets interiors, però, i això sí que és molt inusual, hi ha indicis que també s'estenia per la cara externa dels murs perimetrals; es tracta d'una clapa conservada in situ en el mur frontal sud i de centenars de fragments caiguts en els nivells d'enderroc que rodegen l'edifici, en aquest darrer cas, amb restes de franges pintades de dos colors, vermell i blanc o beix groguenc.

Pel que fa a la cultura material associada, destaquen un seguit d'evidències més aviat atípiques. Un exemple significatiu és la troballa d'uns 180 molins barquiformes, la majoria fragmentats, que han aparegut amortitzats dins del massissat constructiu de la torre del poblat fortificat posterior. Això significa que aquestes peces corresponen a la fase precedent; aquesta notable acumulació d'estrils de mòlta es pot posar en relació amb l'existència d'importants concentracions de granes de cereals carbonitzades sobre el paviment de l'àmbit 1 i a l'exterior de l'edifici, en els estrats d'enderroc que l'envolten³.

A nivell ceramològic s'observa un comportament igualment inusual, on d'entrada destaca una altíssima proporció

¹ En sentit literal, ja que tres de les quatre parets de la torre del segle V aC es fonamenten directament damunt de les parets perimetrals de l'edifici precedent.

² Diem probable ja que aquesta cara nord de l'edifici està en part amagada pel tall del límit d'excavació i en part coberta pel parament de la torre posterior, per sota del qual es distingeix únicament la cara externa del mur de l'edifici més antic, on s'observa una clara interrupció que hem interpretat com a porta.

³ Estudi carpològic en procés per Dani López.

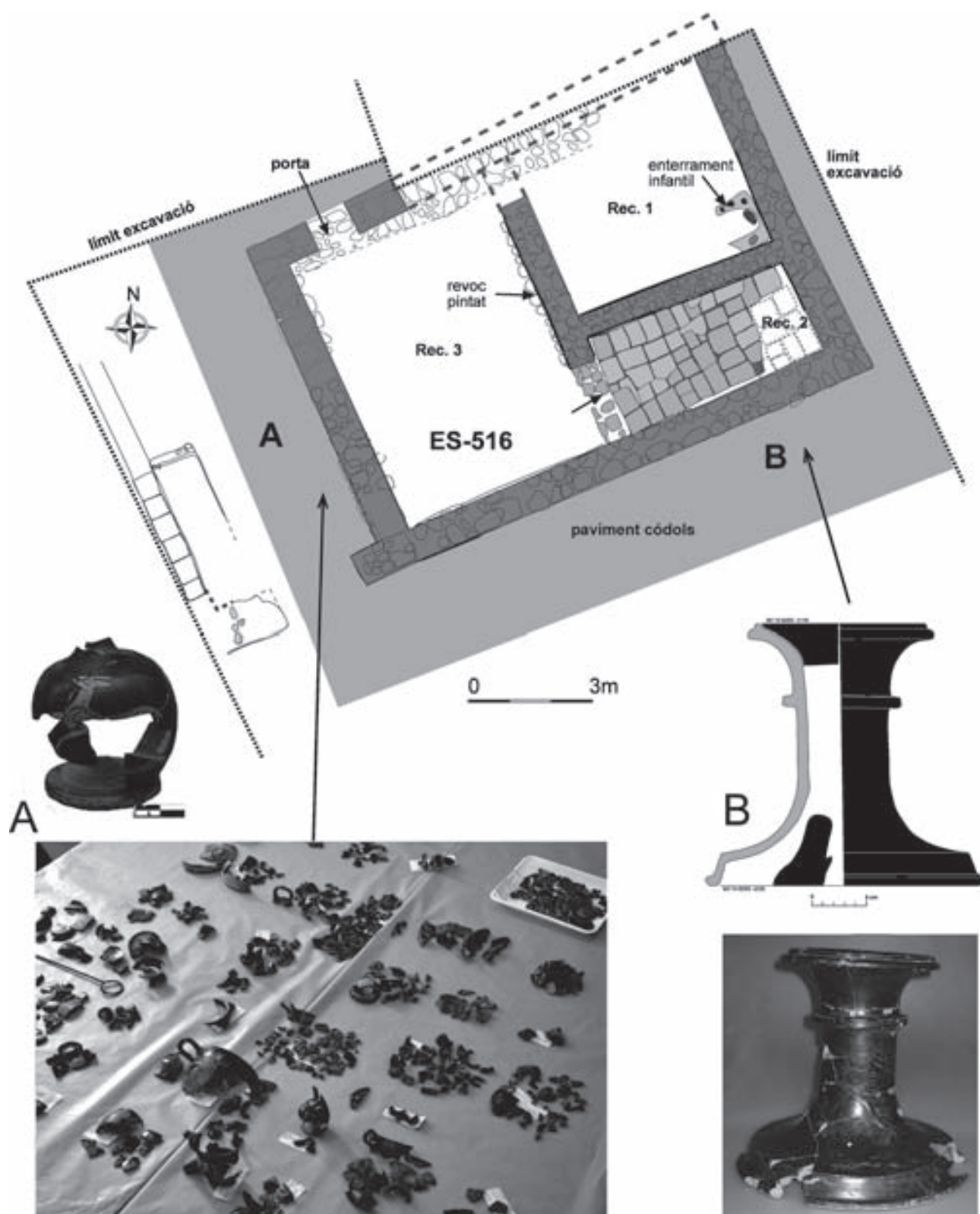

Figura 1. Planta de l'edifici 516, de la fase antiga (abans del 425 aC) del Mas Castellar de Pontós. Concentració de ceràmiques àtiques aparegudes a l'enderroc del costat oest (A) i suport de lebes àtic localitzat sobre el paviment de còdols en el frontal sud (B).

de vasos d'importació⁴, entre els quals predomina de forma abassegadora la vaixel·la fina àtica (fig. 1). A més, el repertori de formes d'aquesta categoria no respon al patró més habitual en els contextos d'aquesta època. Així, al costat d'una quantitat molt elevada de peces figurades, en cap cas predominen les formes més recurrents, com ara les copes de peu baix del tipus 'Càstulo' o de la 'classe delicada', i, per contra, apareixen força vasos de tocador, no només les habituals lecanides, sinó també algun pixis, diversos petits lècits (fig. 1, A), un parell de vasos amb decoració plàstica i altres petites peces tancades indeterminades, i, per damunt de tot, un suport de lebes complet (fig. 1, B), una peça del tot excepcional⁵.

La naturalesa d'aquest conjunt indica que es tracta d'elements de prestigi, vinculats a personatges d'estatus elevat, en paral·lel a la interpretació d'aquest conjunt arquitectònic singular com un edifici senyorial. El fenomen del sorgiment de residències d'elits, segregades dels nuclis de poblament concentrat, està ben documentat en diverses zones del Mediterrani en cronologies similars. Salvant totes les distàncies, podríem anomenar els casos de les 'cases-torres' de la zona del Baix Aragó (Moret 2002) o el dels edificis palatins indígenes de la regió sud-itàlica de la Basilicata (Osanna 2010), aquests darrers també en les proximitats d'una àrea de colonització grega. Entenem, però, que encara manquen elements claus per entendre la naturalesa precisa d'aquest edifici antic, el més determinant dels quals serà esbrinar si es tracta només d'un edifici aïllat o si, per contra, formava part d'un assentament més extens, per ara desconegut. En aquest cas es podria plantejar una funció eminentment defensiva en el context d'un nucli més extens que neix en relació directa amb el fenomen d'implantació de contingents colonials grecs en l'establiment pròxim d'Emporion. En aquest cas podríem parlar o bé de part d'un fortí grec creat per estabilitzar els límits d'un chora en formació (a l'estil dels phrouria de frontera) o bé part d'un enclavament indígena que respon a la voluntat d'aturar la penetració forana, reproduint així un debat clàssic generat a partir de la interpretació de nuclis com el de Moio della Civitella, en aquest cas en l'entorn immediat del centre colonial magno-grec de Velia (Greco, Schnapp 1983; Tréziny 2010). Dins d'un alt nivell d'incertesa, sense descartar altres opcions, com la d'un edifici eminentment cultural, aquests (cases senyorials exemptes o nuclis fortificats a l'entorn

d'enclavaments colonials) són els models que ens semblen més pròxims a l'evidència disponible.

Un segon objectiu bàsic de la recerca futura ha de ser fixar el moment de construcció de l'edifici, ja que tot just s'han assolit els nivells de circulació, tant interns com externs. Dit això, el que ha estat ben constatat és que el conjunt fou destruït, de manera traumàtica, al volts del tercer quart del s. V aC. Això s'evidencia per l'existència d'un potent estrat d'enderroc, amb indicis clars d'un incendi molt intens, amb restes de bigues cremades i peces trencades in situ, que es conserven damunt del paviment de còdols extern, així com traces de rubefacció encara evidents en la cara externa dels murs perimetrals (tant a les pedres que resten a lloc com les que s'han trobat caigudes). Immediatament després d'aquest episodi de destrucció es basteix al damunt un nucli de poblament fortificat que suposa la primera reorientació, potser radical, de la naturalesa d'aquest assentament.

2.2. El poblat fortificat (segles V-IV aC) (fig. 2 i 3)

Del nou poblat fortificat, construït dins del darrer quart del segle V aC, en desconecim tant la forma general com la superfície total, però tot sembla indicar que ocupava només una petita part de l'anomenat "Camp de Dalt", amb una extensió màxima d'uns 6.000 m². El sector destapat es correspondria amb l'angle occidental del nucli, aquell ubicat precisament a la zona de més fàcil accés al replà superior del "Camp de Dalt" (fig. 2). És per això que en aquest punt es concentra un seguit de dispositius defensius potents i elaborats, amb una imponent torre rectangular a l'angle i unes defenses avançades, que amb tota probabilitat flanquejaven una porta d'entrada.

Com hem dit abans, aquesta torre a l'angle és edificada en part aprofitant com a fonament tres de les quatre parets mestres de l'edifici precedent, i té com a base un massissat de pedres, de 1,70 m de potència, per damunt del qual s'estén un paviment intern, on s'ha localitzat una llar de foc i els primers graons d'una escala que devia conduir a un segon pis de la torre. És una estructura de planta rectangular, de grans dimensions (11,5 m la cara frontal, al sud, per 7 m les cares laterals), amb un aparell extern regular on destaquen, ben conservats en l'angle nord-oest, alguns carreus de sorrenca molt grans i d'un treball molt acurat. A partir de la torre, adossant-s'hi, surten dos panys lineals d'una potent muralla. El del costat occidental, d'1,30 m d'amplada, s'orienta vers el centre del "Camp de Dalt"; només se n'han excavat 4 metres de llargada. El segon tram, de 2,60 m d'amplada, i que s'ha excavat en una longitud de més de 23 m, ressegueix el talús meridional del "Camp de Dalt". En paral·lel a aquest darrer es documenta una mena de muralla o bastió avançat que genera un espai en forma d'embut, una espècie de corredor extern que podria precedir una probable porta o accés (Asensio, Pons 2009). El complex defensiu es completa amb dos fossats externs ben visibles, fossilitzats en la topografia actual (Asensio, Pons 2011).

De la part excavada intramurs cal destacar que, just a l'angle, apareix un ample espai quadrangular, definit per un

⁴ En el moment de redacció d'aquest treball, l'excavació d'aquest sector és tan recent que les tasques d'inventari dels materials associats encara estan en curs. Una part ja treballada, d'un dels nivells d'enderroc extern, proporciona una proporció insòlita del 92% del total d'individus ponderats.

⁵ Un lot de peces àtiques d'aquestes característiques, associades dins d'un mateix context, fóra estrany –i de fet no s'ha documentat– en el mateix nucli d'Emporion, tal com ens han manifestat els investigadors responsables d'aquest jaciment, en el qual precisament les darreres excavacions en la zona de la Neàpolis han afectat estructures i nivells d'aquest mateix període. Volem agrair a Marta Santos, Pere Castanyer i Quim Tremoleda els seus comentaris i, en general, el seu interès i suport a la recerca realitzada en el Mas Castellar de Pontós.

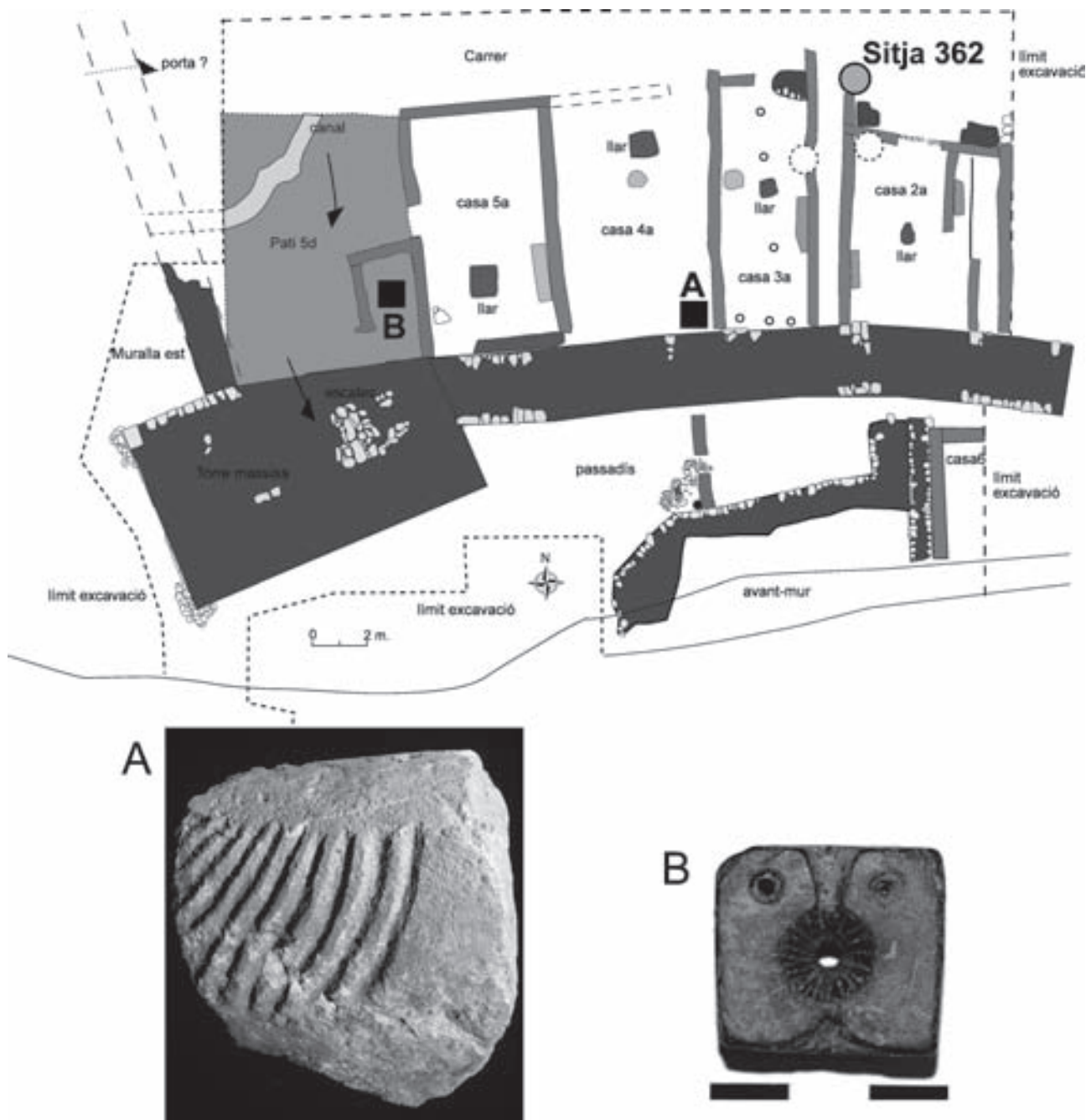

Figura 2. Planta del poblat fortificat, de la fase intermèdia (425-350 aC) del Mas Castellar de Pontós. Vista de l'escultura de la Casa 4 (A) i del motlle d'orfebre de l'edicula 5d (B).

paviment de còdols, sens dubte un gran pati obert, travessat per una canalera d'aigua, des d'on es podia accedir a la torre. A partir d'aquí s'inicia una bateria d'unitats domèstiques adossades a la muralla meridional, que segurament s'obrien a un carrer paral·lel a la muralla, i que ara per ara resta per excavar. Les quatre primeres cases excavades són de planta rectangular allargada, sense compartiments, més enllà d'una mena d'avant-sala; tenen entre 35 i 45 m² de superfície interna, i en els respectius paviments apareix sempre una llar de foc, o més d'una en algun dels habitatges.

Així, a nivell estructural la planta actualment disponible mostra un contrast molt acusat entre un aparell defensiu potent i sofisticat i una part residencial on s'observa una marcada uniformitat, amb cases de tipus senzill (fig. 2). L'evidència coneguda al nord-est peninsular ens mostra que els fortins o ciutadelles d'aquestes característiques (nucli petits amb estructures defensives complexes) sovint poden presentar una majoria de cases de la modalitat més modesta, però, al costat, gairebé sempre es pot identificar un sector amb habitatges clarament preeminents, de segments socials

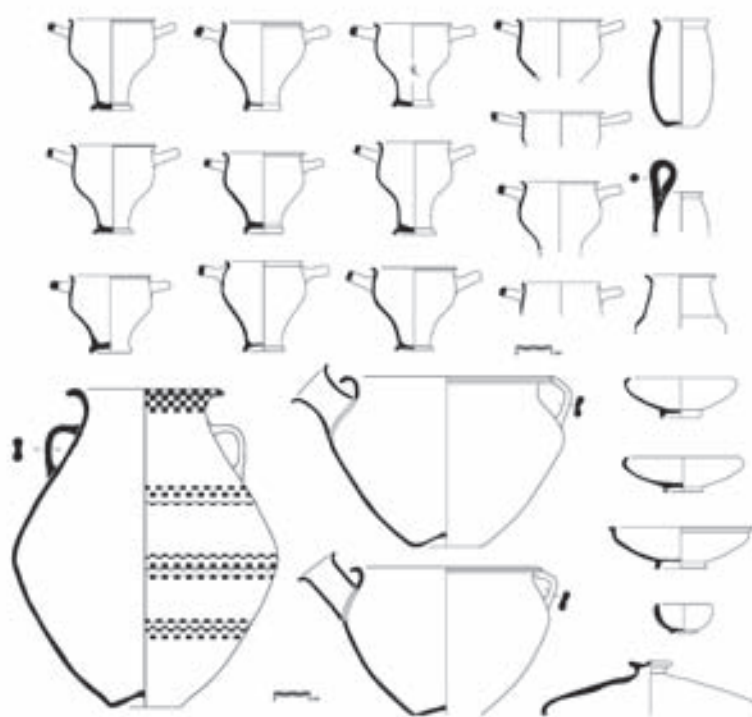
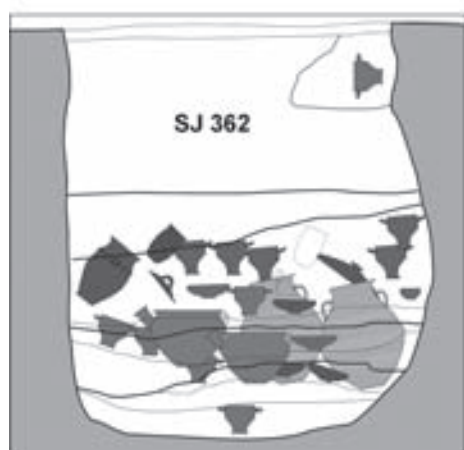
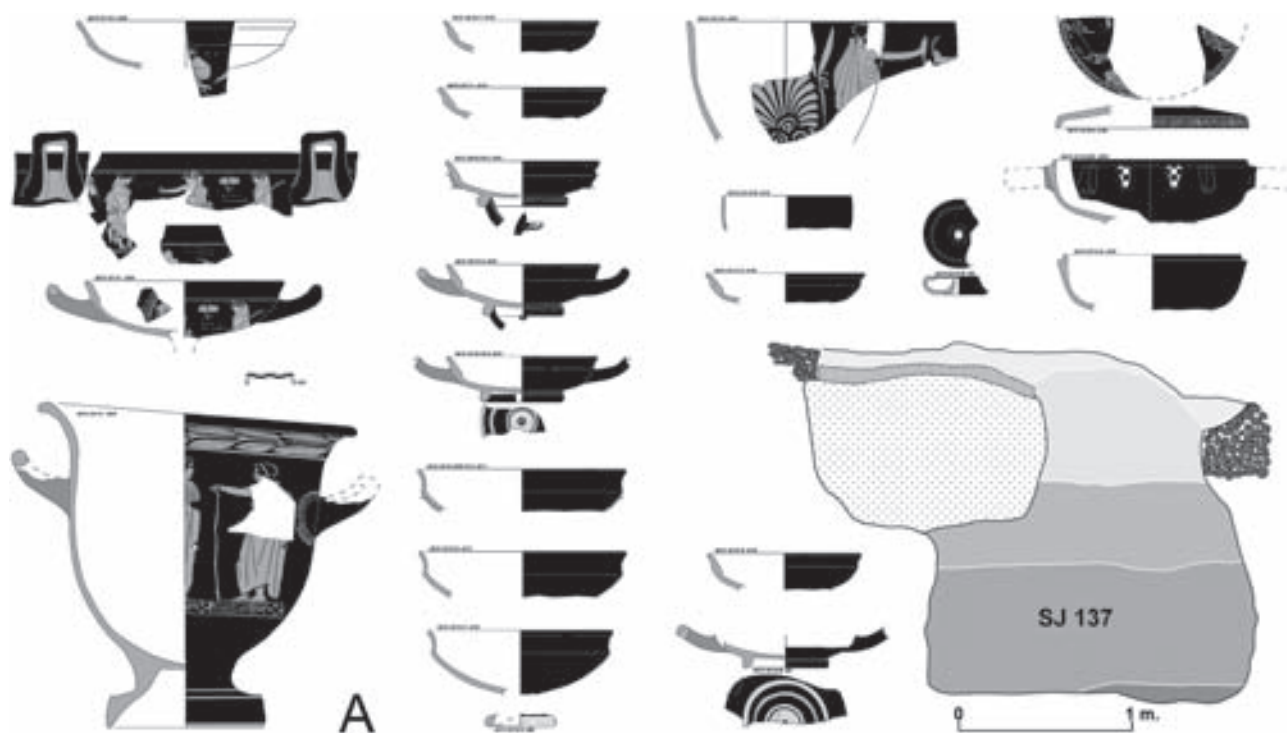

Figura 3. Selecció de materials representatius dels dipòsits de la sitja 137 (A), dels volts del 425 aC, i de la sitja 362 (B), dels volts del 350 aC.

d'un estatus superior. Aquest seria el cas, per exemple, de la fase antiga de la ciutadella cossetana d'Alorda Park (Asensio *et alii* 2005), o del fortí ilercavó del Castellot de la Roca Roja (Belarte, Noguera, Sanmartí 2002), igualment en cronologies dels segles V i IV aC.

Malgrat les limitacions de la documentació disponible a nivell urbanístic, entre la cultura material d'aquesta fase del Mas Castellar de Pontós hi ha diversos elements que podrien donar suport a aquesta idea. En primer lloc s'ha de destacar la troballa d'un fragment d'escultura de pedra sorrenca de gra molt fi, en què s'identifica el llom d'un felí (fig. 2, A), una peça del tot excepcional en el context del món ibèric septentrional (Pons, Ruiz de Arbulo, Vivó 1998) i molt especialment abans del període ibèric tardà⁶. De fet, la presència d'escultura monumental de pedra en contextos residencials és un fenomen molt poc habitual, excepció feta precisament dels territoris ibèrics septentrionals (Sanmartí 2007). En qualsevol cas, a nord i a sud, aquests elements s'associen sempre a funcions culturals o simbòliques directament vinculades a les necessitats de les elits dirigents de la societat (Almagro Gorbea 1983, 283; Quesada *et alii* 2000, 298). En els nivells del poblat fortificat hi ha altres objectes que poden ser identificats inequívocament com a propis d'un indret on resideixen segments benestants de la societat. En el pati davant la torre (recinte 5d) va aparèixer una peça molt particular que s'ha identificat com una de les valves d'un petit motlle quadrangular de pedra dels que s'utilitzen per fabricar denes de collaret bitroncocòniques de superfície estriada (Rovira, Pons 2005) (fig. 2, B).

En darrer terme, una dada molt significativa és l'elevada proporció en què apareixen els materials ceràmics d'importació, als quals se sol atribuir una funció primordial com a béns de prestigi. En concret, a partir d'una sòlida mostra dels estrats d'ús i abandonament del poblat fortificat (9.965 fragments i un nombre mínim ponderat per u de 468 individus) s'observa que el 28,5 % són ceràmiques importades (135 exemplars), de les quals tres quartes parts (un 21% del total) són peces de vaixel·la fina, la gran majoria de producció àtica (79 vasos). Es tracta d'uns índexs molt superiors als que trobem a la gran majoria de nuclis contemporanis; així, a la fase inicial de la ciutadella d'Alorda Park, assentament d'una tipologia similar, les importacions no passen d'un 8% del total d'individus ponderats i encara és un índex alt en relació a d'altres que també proporcionen dades d'aquest moment, com ara, els nuclis de Ca n'Oliver i Puig Castellar, tots dos per sota del 4% d'individus importats⁷.

A això cal afegir l'evidència de la Sitja 137 del sector del camp de sitges (zona 20), on s'ha recuperat un lot d'una quarantena de vasos àtics dels volts del darrer quart del segle V aC, és a dir, del moment de construcció del poblat fortificat

(fig. 3, A)⁸. És un abocament on diversos exemplars han aparegut fragmentats, però complets, i on destaquen un seguit de peces decorades de molt bona qualitat, entre elles un crater sencer (Asensio, Pons 2004-2005) i una excepcional copa figurada de peu alt, a més de moltes altres copes de tipologia diversa ('Castulo' cup, copes de tipus C, escifs, etc).

2.3. L'establiment obert i el camp de sitges (segles IV-III aC) (fig. 4 i 5)

El segle IV aC representa una època de canvis transcendental, ja que, en primer lloc, es produeix l'abandonament del poblat fortificat, que inclou el desmantellament intencional del sistema defensiu i, tot seguit, la seva substitució per un nou assentament, desplaçant a l'àrea nord-est del 'Camp de Dalt'. Aquesta transformació a nivell estructural coincideix amb una reorientació bàsica a nivell funcional, ja que és a partir d'inicis del segle IV aC quan comença un ús intensiu de la resta de superfície del "Camp de Dalt", i també del "Camp de Baix", per a ubicar centenars de sitges. A més, el nou nucli tenia una estructura radicalment diferent, ja que consisteix en un establiment obert, sense aparell defensiu de cap mena, conformat per un ample carrer central (5 m d'amplada) que vertebrava el pas a dues úniques bateries paral·leles d'habitatges. Cal dir que, si bé hi ha dades que indiquen l'inici d'aquest nou establiment vers mitjans segle IV aC, l'evidència disponible correspon bàsicament a la seva darrera fase d'ocupació, que es data dels volts del 200 aC.

La major part dels 2.100m² excavats està ocupada per dues cases grans (fig. 4), d'arquitectura complexa (la casa 1 té 438m² de superfície i 8 compartiments, per 484m² i 9 compartiments de la casa 2) amb les portes d'entrada enfrontades a banda i banda del carrer. Al nord de la casa 2 s'insinua una tercera construcció complexa (no excavada), més petita que les anteriors, amb un estret espai de separació que devia funcionar com una claveguera que condueix les aigües sobrants al carrer. Per la seva banda, al nord de la casa 1 apareixen dues unitats domèstiques, de forma rectangular allargada (de 40m² i 45m²) i distribució interna tripartida: l'avantsala (àrea de treball), la sala principal (àrea residencial) i el fons (magatzem). La casa 1 és el resultat de la combinació de dos habitatges o blocs arquitectònics més antics, i és per això que s'ordena al voltant de sengles patis. La casa 2 també ha estat reconstruïda sobre nivells més antics, i malgrat que manté algunes pautes similars a les de la casa 1, el seu disseny és molt més regular, amb un solar gairebé quadrangular i amb una superfície mitjana útil dels diferents recintes que se situa de 30 a 32 m² (Fuentes *et alii* 2002, 97-163; Pons *et alii* 2010, 110 i ss.).

Així, en el darrer moment, les dues cases s'articulen al voltant de sengles patis directament accessibles des del carrer i que fan d'espai distribuïdor a d'altres compartiments, en els quals destaca la presència de pòrtics columnats

⁶ El fragment va aparèixer amortitzat dins del sediment d'enderroc que es va identificar en l'angle sud-est de l'habitatge 4, i per tant formant part d'un abocament que es devia produir en la fase d'abandonament dels habitatges del poblat fortificat, és a dir, als volts del tercer quart o mitjans del segle IV aC.

⁷ Les proporcions d'individus, sempre amb ponderació per u a partir de les diferents categories.

⁸ Que no està comptabilitzat en les dades esmentades abans, que s'obtenen exclusivament de nivells relacionats amb diversos sectors del poblat fortificat.

definites per basaments de pedra de bona factura. La forma d'aquests habitatges complexos recorda globalment a models hel·lenístics, amb exemples més propers a l'àrea de colonització focea d'occident, d'entre els quals destaquen algunes residències de l'anomenat "barri hel·lenístic" de la ciutadella de Roses/Rhode (Vivó 1996; Ruiz de Arbulo 2002-2003, 170-175, fig. 5).

A totes dues, i generalment precedida per l'espai porticat (casa 1) o un passadís esglaonat (casa 2), hi ha una estança que, tant per raons estructurals com pels materials mobles que li estan associats, es pot considerar preeminent (estança 3 a la casa 1, estança 10 a la casa 2). Tot fa pensar que es tracta d'un espai on conflueixen funcions simbòliques i socials, tant culturals com de representació política. A l'interior de la sitja 153 de la zona 20 es van localitzar diversos fragments d'un elaborat panell de decoració arquitectònica (fig. 4, H), fet amb morter de calç, amb alguns fragments revestits de pigment vermell o de gris blavós, on s'identifiquen cornises, motllures, franges d'oves i garlandes, més un parell de volutes. És possible que decorés la façana d'una d'aquestes estances (tal vegada la d'accés al recinte 10, de la casa 2 – fig. 4, H-), fet que reforçaria el caràcter senyorial d'aquests habitatges⁹.

A banda de l'evidència arquitectònica, en els nivells d'abandonament de les cases 1 i 2, s'han localitzat una notable quantitat i diversitat de materials que es poden qualificar d'objectes de prestigi o diferenciació social. En primer lloc es pot destacar una peça única, apareguda en l'altre àmbit preferent, l'estança 3 de la casa 1; es tracta del cèlebre *perirrhanterion* de marbre del Pentèlic, utilitzat probablement com a altar (fig. 4, A), en una àrea de culte on s'ha documentat el sacrifici de gossos (Pons, Colominas, Saña en premsa). Una altra peça que també podria tenir connotacions culturals, però que destaca principalment per la seva raresa, és el fragment de terra cuita de vernís negre amb representació d'Eros aparegut a la casa 2 (Pons, Ruiz de Arbulo, Vivó 1998) (fig. 4, B).

Finalment, dins les cases 1 i 2 s'ha recuperat un notable conjunt d'objectes que poden ser interpretats com a marcadors socials, i que sorprenen per la varietat i quantitat en què apareixen. En primer lloc, hi ha una sèrie de peces metàl·liques, tant ornamentals –en particular un broc amb cap de lleó d'una sítula de bronze (fig. 4, C)– com de joieria, en algun cas amb aplicacions de làmines d'or i argent, com arracades (fig. 4, E), fíbules (fig. 4, D), aplics, i d'altres amb incrustacions de corall, sobretot fíbules de tambor (fig. 4, D). També és símptoma d'estatus la presència d'un petit lot de monedes, molt variat, format per peces gregues, púniques i romanes¹⁰. Una darrera categoria d'objectes directament

vinculats a personatges de rang és l'armament, relativament abundós a les dues cases. Així, s'han trobat en el carrer un conjunt de tres espases i beïnes del tipus La Tène¹¹ força completes (fig. 4, F) més alguns fragments, tres puntes de llança (totes a la casa 2) i un parell d'umbos d'escut (també a la casa 2) (fig. 4, G), a més d'una dotzena de ganivets afalcatats, entre fragmentats i sencers. Cal afegir-hi un parell d'esperons de ferro trobats a la casa 1, per l'associació del cavall amb l'aristocràcia.

Indiquem, finalment, que els nivells d'aquesta fase mantenen una elevadíssima representació de ceràmiques importades, amb índexs del 18% d'individus (192 exemplars d'una mostra d'un total de 1.062 individus i 1.4601 fragments). Cal ressenyar, però, que es dona un comportament atípic quant a la composició d'aquestes importacions, ja que hi ha un predomini de les àmfores (un 55%, 104 dels 192 individus) per damunt de la vaixel·la fina, i entre les primeres gairebé el 70% corresponen a envasos greco-itàlics (71 individus de la mostra). A efectes de comparació podem tornar a presentar dades del nucli d'Alorda Park, interpretat en aquesta fase com una ciutadella on resideixen de manera gairebé exclusiva famílies de rang aristocràtic (Sanmartí, Santacana 1992). Cap al 200 aC, les importacions hi representen el 20% del total d'individus, una proporció pràcticament idèntica a la del Mas Castellar de Pontós. Però la distribució és notablement diferent, amb un comportament més ortodox: la vaixel·la hi constitueix gairebé el 70% del total d'individus importats, i entre les àmfores predominen els materials de procedència púnica (gairebé un 60% del total d'individus d'àmfores, per un 30% d'envasos greco-itàlics).

3. Consideracions finals

En aquest treball hem intentat aproximar-nos a la composició social de les diferents etapes del nucli del Mas Castellar, a través del variat ventall de materials interpretats com a béns de prestigi. Amb la documentació exposada creiem poder concloure que, malgrat les transformacions profundes que caracteritzen l'evolució de l'assentament i les particularitats dels tres moments constructius, queda ben palès que en tot moment hi ha un denominador comú, que és l'abundància d'indicis que assenyalen la presència de segments socials d'un estatus social i econòmic elevat. En canvi, en les diferents etapes de l'assentament es poden observar variacions significatives en la naturalesa o composició d'aquests marcadors socials. Aquest fet es pot posar en relació a canvis en el caràcter dels seus possessors o, més aviat, en la manera en què es concreta l'exercici o visualització de la seva autoritat.

Poc es pot dir encara sobre la fase més antiga, més enllà de plantejar un dubte raonable sobre la filiació ètnica dels

⁹ S'han fet anàlisis de la composició de dues mostres amb pigment vermell i blau d'aquest material a les instal·lacions de la Facultat de Ciències Geològiques de la Universitat Complutense de Madrid, sota la supervisió de la Dra. M. Álvarez de Buergo Ballester i el seu equip (no publicat).

¹⁰ En concret s'han localitzat tres bronzes púnics ebusitans, un de cartaginès, un sextant romà, també de bronze, una dracma emporitana d'argent, un únic as ibèric de bronze (amb la llegenda Empor) i una darrera peça indeterminable de bronze (Campo 2002, 419-422).

¹¹ Concretament hi ha restes de cinc individus a la casa 1 per quatre a la casa 2 i un parell d'exemplars més en el tram de carrer entre les dues. Cal destacar que tres de les peces, força ben conservades, han aparegut perforades, de manera que cal entendre que estaven exposades clavades a una paret.

Figura 4. Planta de l'assentament obert, de la fase recent (entorn 200 aC) del Mas Castellar de Pontós. Selecció de materials localitzats en els nivells d'enderroc associats a les Cases 1 i 2: A) *perirrhanterion* de marbre usat com a altar; B) terra cuita de vernís negre; C) aplic zoomorf de bronze; D) peces ornamentals (fibula de bronze amb incrustacions de plata, fibula de ferro amb aplics de corall i botó o aplic d'argent); E) arracades amb nucli de bronze recobertes de làmines d'or; F) espasa de La Tène enclavada a una paret; G) umbo de ferro d'un escut; H) restes de decoració arquitectònica de guix llançats dins de la sitja 153 i H) restitució hipotètica i proposta sobre l'emplaçament original del panell decoratiu de la sitja 153.

responsables d'aquesta construcció singular, amb un dilema que, tal com hem comentat anteriorment, ja s'ha donat en altres enclavaments de l'entorn de contextos colonials. El caràcter indígena de la segona ocupació és inequívoc, amb una estructura pròpia d'un model ben conegut, el d'una potent ciutadella o petita fortalesa, a l'interior de la qual, en base a l'anàlisi de la cultura material, sembla clara la presència de les elits locals. Molt especialment el fragment d'escultura monumental seria l'element més sòlid a l'hora de defensar el caràcter aristocràtic de part dels seus residents (fig. 2, A).

Pel que fa als béns de prestigi *stricto sensu*, en el nostre parer allò més significatiu d'aquest període és l'altíssima proporció de ceràmiques importades, on destaca l'ampli predomini de vasos àtics. El dipòsit de la sitja 137, amb un excepcional lot de copes àtiques i un crater complet, exemplifica la rellevància quantitativa i qualitativa de les peces de vaixel·la fina presents en aquesta fase (fig. 3, A). Tot plegat permet plantejar que aquesta evidència podria respondre a una demanda específica, vinculada a un seguit de pràctiques de comensalitat que, seguint els treballs de Dietler, esdevenen actes bàsics per a la consolidació de la condició preeminent de segments aristocràtics (Dietler 1990; 1999). De fet, ha estat assenyalat com l'ús diacrític de vaixel·la de luxe exògena és una de les característiques de les elits de tipus aristocràtic que a la zona ibèrica septentrional emergeixen a partir de mitjan segle VI aC (Sanmartí 2004; Sanmartí *et alii* 2009). En la fase intermèdia del Mas Castellar hi ha altres indicis que poden interpretar-se com a conseqüència directa de la realització de banquets d'aquesta mena. És el cas, per exemple, de les restes de fauna recuperades en el pati de còdols (recinte 5e), amb una concentració atípica de bòvids, molt diferent del patró de consum habitual documentat en els nivells dels espais domèstics, on es dona un recurrent predomini d'ovicaprins (Colominas, Pons, Saña 2013). També s'han identificat restes d'un àpat especial en l'abocament recuperat dins de la sitja 362, de mitjans segle IV aC, amb la particularitat que, en aquest cas, els vasos per beure són imitacions locals de copes àtiques (Pons, García 2008; García, Pons 2011) (fig. 3, B).

En la darrera ocupació, la del segle III aC, és quan a les dues grans residències senyoriales resulta més evident el caràcter aristocràtic dels habitants del Mas Castellar¹². L'abundància i varietat d'objectes de luxe o sumptuaris també és més destacada que mai, tal com hem vist en l'apartat anterior (fig. 4). Ara bé, hi ha aspectes que semblen marcar unes diferències sensibles respecte de la fase precedent. D'entrada, cal recordar que, pel que fa a l'àmbit dels materials ceràmics d'importació, les proporcions són certament

altes, però no tant com a la fase anterior. A més, l'element predominant ja no són peces de vaixel·la de taula sinó envasos amfòrics, majoritàriament de procedència itàlica, fet que hem proposat que podria explicar-se per una conjuntura particular relacionada amb les contingències militars o estratègiques del moment (Asensio 2001-2002), i no tant per dinàmiques de caire social. En canvi, un tret específic d'aquesta fase és, a parer nostre, la presència d'objectes singulars i altres tipus d'evidències que semblen remetre, de manera prou clara, a activitats de tipus cultual o religiós. Com a mostra cal esmentar, en primer lloc, el perirrhanterion de marbre usat com a altar (fig. 4, B) i el context en què apareix dins del recinte 3 de la casa 1 (Pons *et alii* 2011), així com altres elements apareguts a totes dues residències nobles (espases perforades per enclavament associades a restes humanes – fig. 4, F-; el fragment de terra cuita amb representació del déu Eros – fig. 4, B-, lots de vasos de miniatura, etc.). En aquest sentit ens sembla prou significatiu que el dipòsit singular més notable d'aquest moment, el localitzat dins de la sitja 101 (fig. 5), té una composició que no remet d'una manera tan directa a pràctiques de comensalitat, mentre que conté força elements amb connotacions simbòliques o cerimonials (Pons, Rovira 1997).

Entenem que aquesta novetat en el camp dels materials de prestigi ha d'estar relacionada amb el nou paper del nucli com a indret que exerceix una funció primordial d'acumulació i gestió de grans quantitats de recursos bàsics de subsistència. Una intensificació del caràcter sacre de les elits podria afavorir els mecanismes d'apropiació de l'excedent, una transferència que plantejem que podria tenir com a escenari principal nuclis especialitzats d'un tipus ben exemplificat per aquesta fase recent del Mas Castellar, aquells que semblen conformar una característica pròpia de l'estructura política i econòmica dels territoris ibèrics septentrionals (Asensio, Pons en premsa).

Bibliografia

ALMAGRO GORBEA, M.:

1983. "Pozo Moro. El monumento orientalizante, su contexto sociocultural y sus paralelos en la arquitectura funeraria ibérica", *Madrider Mitteilungen*, 24, 177-293.

ASENSIO, D.:

2001-2002. "Àmfores importades, comerç i economia entre els pobles ibèrics de la costa catalana (segles VI-II aC.): un exercici de quantificació aplicada", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 11-12, 67-86.

ASENSIO, D., PONS, E.:

2004-2005. "La troballa d'un crater àtic de figures roges en el jaciment ibèric del Mas Castellar (Pontós, Alt Empordà)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 24, 199-211.

2009. "L'entrada meridional del nucli ibèric fortificat del Mas Castellar (Pontós, Alt Empordà): una porta complexa del segle V aC.", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 19, 267-282.

¹² En relació a les famílies aristocràtiques del Mas Castellar de Pontós hem proposat (Asensio, Pons 2015) que, per raons diverses, podria plantejar-se que es tracti de segments "alliberats" dels vincles de dependència amb els llinatges dominants ubicats en els principals centres de poder local, fonamentalment el d'Ullastret, i que, per contra, la seva "obediència" apunti cap als centres colonials, principalment el d'Emporion, on ha estat ressenyada la importància i entitat de la presència de població indígena (Sanmartí Grego 1993).

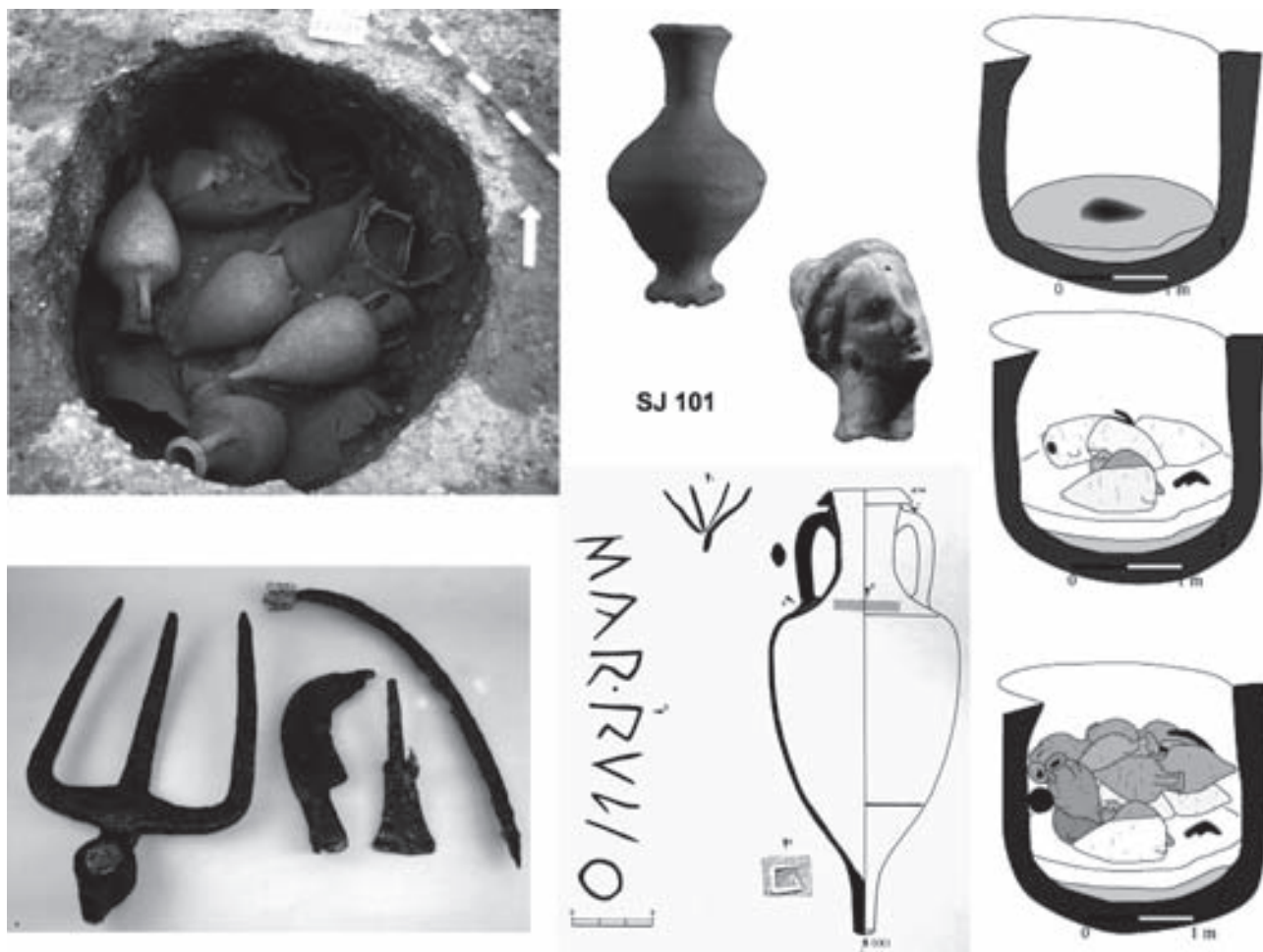

Figura 5. Selecció de materials representatius de l'abocament de la sitja 101, dels volts del 200 aC, i restitució del procés de conformació del dipòsit.

2011. "El paisatge fortificat de Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà): Un equilibri entre les estructures constructives i excavades", *Les defenses exteriors i la poliorcètica preromana en la mediterrània centre-occidental: els fossats*, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 21, 173-184.

2015. "Características, evolución y particularidades del poblamiento indígena en el área de colonización griega del Ampurdán. El caso del Mas Castellar de Pontós (siglos VI-III aC.)", *Colloque International d'Archéologie: contacts et acculturations en Méditerranée Occidentale, Hommages à Michel Bats, Hyères-les-Palmiers, septembre del 2011*, 219- 227.

En premsa. "Dos edificios señoriales en contexto no urbano del Mas Castellar de Pontós, Alt Empordà (Siglo III aC.)", *Congreso Internacional Palacios Protohistóricos en el Mediterráneo Occidental, Universidad de Jaén, noviembre del 2013*.

ASENSIO, D., MORER, J., POU, J., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J.:

2005: "Evidències arqueològiques del procés d'emergència d'èlites aristocràtiques a la ciutadella ibèrica d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès)". *XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Món Ibèric als Països*

Catalans, Homenatge a Josep Barberà i Farràs, Puigcerdà, 597-614.

BELARTE, M.C., NOGUERA, J., SANMARTÍ, J.:

2002. "El jaciment del Castellot de la Roca Roja (Benifallet, Baix Ebre). Un patró d'hàbitat ibèric en el curs inferior de l'Ebre". *I Jornades d'Arqueologia: Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació*. Ilercavònia, 3, 89-110.

CAMPO, M.:

2002. "Mas Castellar de Pontós: les troballes monetàries", Pons (dir.), *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica (Excavacions 1990-1998)*. Sèrie Monogràfica 21, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, 419-422.

COLOMINAS, L., PONS, E., SAÑA, M.:

2013. "Ritual practices and collective consumption of animal products at the Iron Age rural settlement of Mas Castellar de Pontós (Girona, Spain) (5th-2nd centuries BC)", *Journal of Environmental Archaeology*, vol. 18, n° 2, 154-164.

DIETLER, M.:

1990. "Driven by drink, the role of drinking in the political economy and the case of Early Iron Age France", *Journal of Anthropological Archaeology*, 9, 352-406.

1999. "Rituals of commensality and the politics of state formation in the 'princely' societies of early Iron Age Europe", Ruby, P. (ed.), *Les Princes de la Protohistoire et l'émergence de l'Etat, Actes de la table ronde internationale de Naples (1994)*, Collection Centre Jean Bérard, 17/Collection École Française de Rome, 252, 135-152.

FUERTES, M., GONZALEZ, H., GONZALO, C., LÓPEZ, A., PONS, E., RODRIGO, E., VARGAS, A., TEIXIDOR, E.:

2002. "L'establiment rural", Pons, E. (dir.), *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica (Excavacions 1990-1998)*. Sèrie Monogràfica 21, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, 97-163.

FUERTES, M., PONS, E.:

2014. "El jaciment del Camp Gran (Bàsca, Alt Empordà). Un assentament del grup cultural empordanès", *XV Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, 17-19 de novembre del 2011*, Puigcerdà, 255-274.

GARCIA, L., PONS, E.:

2011. "The archaeological identification of feasts and banquets; theoretical notes and the case of Mas Castellar", Aranda, G., Montón, S., Sánchez, M., *Guess Who's Coming to Dinner, Feasting rituals in the prehistoric societies of Europe and the Near East*, Oxbow books, 224-243.

GRECO, E., SCHNAPP, A.:

1983. "Moio della Civitella et le territoire de Velia", *Mélanges de l'École Française de Rome (MEFRA)*, XCV, 381-415.

MORET, P.:

2002. "Tossal Montañés y La Gessera: ¿residencias aristocráticas del Ibérico Antiguo en la cuenca media del Matarraña?", *I Jornades d'Arqueologia: Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació*. Il·lustracions, 3, 65-73.

OSANNA, M.:

2010. "Torre di Satriano et Braida di Vaglio. Des palais indigènes à la périphérie du monde de la polis grecque archaïque", *Les Dossiers d'Archéologie*, 339, 26-33.

PONS, E., ROVIRA, M.C.:

1997. *El dipòsit d'ofrenes de la fossa 101 de Mas Castellar de Pontós: un estudi interdisciplinari*. Estudis Arqueològics, 4. Universitat de Girona.

PONS, E., RUIZ de ARBULO, J., VIVÓ, D.:

1998. "El yacimiento ibérico de Mas Castellar de Pontós (Girona). Anàlisi de algunes peces significatives" Arane-gui, C. (ed.), *Actas del Congreso Internacional Los iberos. Príncipes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica*, Fundació La Caixa, Barcelona, 55-64.

PONS, E. (dir.):

2002. *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica (Excavacions 1990-1998)*. Sèrie Monogràfica 21, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona.

PONS, E., GARCIA, L.:

2008. *Prácticas alimentarias en el mundo ibérico: el ejemplo del depósito FS362 de Mas Castellar de Pontós (Empordà-España)*, BAR International Series 1753, Oxford.

PONS, E., ASENSIO, D., FUERTES, M., BOUSO, M.:

2010. "El yacimiento del Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà, Girona): un núcleo indígena en la órbita de la colonia focca de Emporion", Tréziny, H. (ed.), *Grecs et Indigènes de la Catalogne à la Mer Noire, Actes des rencontres du programme européen Ramsés (2006-2009)*, Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 3, 105-118.

PONS, E., COLOMINAS, L., SAÑA, M., VARGAS, A.:

2011. "Mas Castellar, Pontós, Espagne", Roure, R., Per-net, L. (dirs.), *Des Rites et des Hommes. Les pratiques symboliques des Celtes, des Ibères et des Grecs, en Provence, en Languedoc et en Catalogne*, Éditions Errance, Lattes, 205-210.

PONS, E., COLOMINAS, L., SAÑA, M.:

En premsa, "Dog Sacrifices at the Protohistoric Site of Mas Castellar (Pontós, Spain)", State University of New York Press.

QUESADA, F., GABALDÓN, M., REQUENA, F., ZAMORA, M.:

2000. "¿Artesanos itinerantes en el mundo ibérico? Sobre técnicas y estilos decorativos, especialistas y territorio". *III Reunió sobre economia en el món ibèric, Saguntum-Plav, Extra 3*, 291-301.

ROVIRA, M.C.; PONS, E.

2005. "Moldes para la creación de ornamentos del yacimiento ibérico de Mas Castellar - Pontós (Girona)", Puche, O., Ayarzagüena, M. (eds.), *II Simposio sobre minería y metalurgia históricas en el Sudoeste europeo*, Madrid 24/26-6-2005, 171-177.

RUIZ DE ARBULO, J.:

2002-2003. "Santuarios y Fortalezas. Cuestiones de indigenismo, helenización y romanización en torno a Emporion y Rhode (s.VI-I aC)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología*, 28-29, 161-202.

SANMARTÍ GREGO, E.:

1993. "Els ibers a Emporion (Segles VI-III a.C.)", *Laietània*, 8 (Actes del Seminari El Poblament Ibèric a Catalunya, Mataró), 85-102.

SANMARTÍ, J.:

2004. "From local communities to early states", *Pyrenae*, 35-1, 7-41.

2007. “El arte de la Iberia septentrional”, Abad, L., Soler, J. A. (eds.), *Actas del Congreso de arte ibérico en la España mediterránea* (Alicante 2005), 239-264.

SANMARTÍ, J., ASENSIO, D., BELARTE, M.C., NOGUERA, J.:

2009. “Comerç colonial, comensalitat i canvi social a la protohistòria de Catalunya”, *Ideologia, pràctiques rituals i banquet al nord-est de la Península Ibèrica durant la protohistòria*, *Citerior*, 5, 219-238.

TRÉZINY, H.:

2010. “Grecs et indigènes autor de Velia. Présentation”, Tréziny, H. (ed.), *Grecs et Indigènes de la Catalogne à la Mer Noire, Actes des rencontres du programme européen Ramsés (2006-2009)*, Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 3, 156-158.

VIVÓ, D.:

1996. “Rhode: arquitectura i urbanisme del barri hel·lenístic”, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 6, 81-118.

L'evidència arqueològica en la definició de la societat estatal arcaica ilergeta

Emili Junyent*

Resum

La informació que ofereixen les fonts històriques grecollatines, la numismàtica i l'arqueologia sobre els ilergets els situen en una posició privilegiada entre els pobles preromans del nord de l'Ebre que poden ser considerats com a societats amb formes d'estat arcaic. Aquesta situació, però, és més aparent que real. Com és sabut, els textos clàssics emfasitzen el protagonisme resistent davant de Roma i narren bàsicament els fets militars; les emissions monetàries es relacionen amb la Segona Guerra Púnica o són posteriors, i la potencial riquesa arqueològica, que no acaba de fer-se evident, ofereix sobre el terreny buits tan clamorosos com el desconeixement d'*Iltirta*. Malgrat això, les fonts escrites retraten una societat ilergeta jerarquitzada (*regulus* i familiars, aristocràcia, cavalleria...), políticament organitzada (reialesa, *concilium*, lideratge i aliances interètniques), territorialment fixada i amb un potencial demogràfic i militar molt superior als altres pobles ibers del nord de l'Ebre.

Paraules clau: Ilergets, ibers del nord, cabdillatges, societats amb estat, jerarquització territorial, *ciuitas*, *regulus*, *populus*, *territorium*, *Iltirta*, *Atanagrum*

Abstract

The information about the Ilergetes provided by Greek and Latin historical sources, numismatics and archaeology, places them in a privileged position among the pre-Roman peoples to the north of the Ebro that may be considered as societies with archaic forms of state. However, this situation is more apparent than real. As it is well known, the classical sources emphasize resistant leadership against Rome, and basically narrate military facts. Coinage is related to the Second Punic War, or even later. As for the potential archaeological information, much work is still needed, as clamorous gaps such as the lack of data about *Iltirta* still subsist. Nevertheless, written sources portray a hierarchical ilergete society (*regulus* and family, aristocracy, cavalry...), politically organized (royalty, *concilium*, leadership and interethnic alliances), controlling a well delimited territory, and possessing a demographic and military potential much above the other Iberian peoples to the north of the Ebro.

Keywords: Ilergetes, northern Iberians, chiefdoms, state societies, territorial hierarchy, *ciuitas*, *regulus*, *populus*, *territorium*, *Iltirta*, *Atanagrum*

* Grup d'Investigació Prehistòrica, Universitat de Lleida. ejunyent@historia.udl.cat

Aquest treball s'ha realitzat en el marc del projecte *Producción, consumo y poder en el Valle del Segre y en el Mediterráneo nordoccidental durante el III y el I milenio A.N.E.*, HAR2012-36877, del Ministerio de Economía y Competitividad.

Els ilergets i els estats arcaics ibèrics al nord de l'Ebre

Les dificultats que suposa, en l'estat actual del coneixement, intentar oferir una caracterització de l'organització territorial i de l'estructura sociopolítica del poble ilerget, no han estat impediment per a que s'hagin formulat noves propostes intentant superar les velles interpretacions, determinades per les fonts escrites i llastades sempre pel deficient coneixement arqueològic. Ens referirem a la recerca recent i a les propostes que considerem significatives, per discutir-les i, finalment, contrastar-les amb el panorama que es desprèn dels textos clàssics.

1. En relació a la consideració dels pobles ibers del nord de l'Ebre en tant que formacions socioeconòmiques, la proposta més significativa d'aquesta darrera dècada ha estat l'exposada en diferents ocasions per Joan Sanmartí –i, en una línia semblant, també per altres autors com David Asensio o Joan Santacana– considerant-los estats arcaics. Aquesta caracterització s'ha desenvolupat sobretot en cas dels kessetans, laietans i indikets. D'acord amb aquesta visió, des d'època ibèrica plena, segona meitat del V i segle IV a.n.e., els cabdillatges haurien donat pas a estats arcaics.

2. Des del Grup d'Investigació Prehistòrica de la Universitat de Lleida (UdL) hem defensat la caracterització de la societat estatal arcaica ilergeta dels segles IV i III com a resultat del procés històric de les comunitats de la Vall del Segre i les planes occidentals al llarg del segon i el primer mil·lenni a.n.e., esquematitzat en la periodització del que anomenem Grup del Segre. L'exposició sintètica més completa es troba en la *Història de Lleida*, 2003, al primer d'una dotzena de volums que decoren estanteries de menjadors i despatxos de famílies lleidatanes acomodades, però que varen tenir poca o nul·la ressonància en els entorns acadèmics (Junyent, Pérez 2003, 21-31, 163 ss.). Aquesta seqüència, però, també és coneguda a través d'altres publicacions menors (Alonso *et alii* 1999, 287-292; López Melción 2000; Junyent 2002, 17-35; Grup d'Investigació Prehistòrica 2003, 233-274). S'estructura de la manera següent:

- societats segmentàries o tribals i aldea oberta o de patró dispers: Minferri (Juneda);
- formació social aldeana; llinatges, primer urbanisme i defenses, poblat tancat: Genó (Aitona);
- cabdillatges i centres residencials fortificats de poder: Fortalesa dels Vilars (Arbeca);
- estat arcaic, caracteritzat a partir dels conceptes de *territorium*, *ethnos* o *populus*, *civitas* i *regulus*, i de diferents indicadors, diferenciació jeràrquica i funcional dels assentaments: Iltirta (Lleida), Molí de l'Espígol (Tornabous), Estinclells (Verdú), Roques del Sarró (Lleida).

3. El nombre d'excavacions efectuades en assentaments ilergets durant les darreres dècades és molt inferior al de les realitzades en jaciments pertanyents al poble costaners; situació més que evident en el curs baix de l'Ebre, on la investigació ha estat molt activa (*cf.* per exemple,

els congressos *Ibers a l'Ebre*, Tivissa 2001 i *Iberos del Ebro*, Alcanyís-Tivissa 2011). Les novetats més importants en la recerca arqueològica ilergeta les situo en alguns assentaments: els Vilars d'Arbeca, paradigma residencial d'un cabdillatge, o els Estinclells, paradigma d'una aldea de finals del segle III a.n.e.; en el coneixement de la poliorcètica ilergeta, recintes defensius –en particular, d'alguns elements com portes i fossats– i les formes de la guerra ibèrica (Junyent, López 2009; Junyent, López, Mastria 2011), i en el coneixement de l'economia agropecuària (Alonso 1999 i Nieto 2012) i en les línies d'investigació sobre aspectes concrets, posem per cas, els molins rotatoris (Alonso *et alii* 2011, 55-65) o els cavalls (Nieto *et alii* 2010, 125-148). Sense dubtes, la reanimació dels treballs al Molí d'Espígol (Tornabous) i l'inici de la recerca a La Pleta (Belianes) contribuiran –en el cas del primer, decisivament– a canviar el panorama. Entenc que, en la línia del que ens ocupa ara, les aportacions més rellevants són les provinents dels jaciments dels Vilars i els Estinclells, referides respectivament al grau de desenvolupament dels cabdillatges a la primera edat del ferro, i de la jerarquització i diferenciació funcional dels assentaments a finals del III a.n.e. El Molí d'Espígol, que cada dia s'assembla més –i menys!– als Vilars, neix com un centre fortificat, residència d'un poder que controla un petit territori, idèntic a la fortalesa arbequina, i acaba convertit, als segles IV i III a.n.e., en un *oppidum* central, una petita *civitas* que sembla presidir la llergècia oriental; el seu coneixement ha de resultar clau. Com que totes aquestes novetats se situen a llevant, lluny de l'àrea nuclear ilergeta, que és el Baix Segre, no puc oblidar l'excavació del fossat de l'*oppidum* de Carrasumada (Torres de Segre) (Medina, González 2005, 165-176; González, Medina 2011, 129-140) i la revisió dels enterraments de La Pedrera (Vallfogona de Balaguer-Termens) i les suggerents hipòtesis apuntades (Graells 2008b, 81-155). La síntesi realitzada per Ignasi Gracés fa uns anys sobre ilergetes i lacetans occidentals ja mostrava clarament aquesta situació (Garcés 2005, 411-439). Finalment, per l'etapa precedent caldrà seguir amb atenció la represa de la recerca arqueològica a La Serra del Calvari (Granja d'Escarp) (Vàzquez *et alii* 2006-2007, 63-110) i la iniciada a Sant Joan Vell (Térmens), en els dos casos per l'Institut d'Estudis Ilerdencs.

4. Darrerament, la lectura dels ilergets com estat aristocràtic arcaic, sostinguda des de fa molts anys (p.e., Junyent 1989, 104; 1994, 88-89; 1996, 22-25; 2002a, 27 i ss.; Junyent, Pérez 2003), ha estat qüestionada des de dues posicions.

La primera, formulada des de la pròpia llergècia, més ben dit, des de la llergècia oriental, per Xavier Bermúdez, que ha plantejat el que anomena “deconstrucció dels ilergets” per concloure que assoliren les condicions de cabdillatges complexos a les darreries del segle III a.n.e. L'argument per negar que arribessin a constituir una formació estatal descansa fonamentalment en la manca d'articulació del poblament (relació entre els assentaments, estratègies conjuntes de defensa, control de vies comercials, control de les respectives àrees de captació de recursos...) i en consideracions sobre un suposat baix potencial demogràfic que les allunyaria dels models etnohistòrics de

La segona, elaborada des de la costa i segons la visió abans esmentada, s'interroga sobre el grau "d'estatalitat" dels pobles interiors menys coneguts, com lacetans, ausetans, etc. i del poble ilerget, bàsicament, a partir de l'evidència d'un menor grau de jerarquització dels assentaments i de la pràctica inexistència de necròpolis. Joan Sanmartí ha aprofundit i teoritzat aquestes diferències, introduint en els darrers treballs el concepte de societats jeràrquiques i heteràrquiques (Sanmartí 2010, 91-108 i 2015).

Pel que fa a la primera, la de Xavier Bermúdez, hi ha més pòlvora al títol que a l'article (Bermúdez 2010, 37-54; també 2005a, 565-585, i 2005b, 441-454). A més d'aspectes o afirmacions discutibles, com la desconfiança amb què considera les fonts escrites, o la desqualificació de dades arqueològiques com la producció i difusió del vernís roig, vull subratllar que parteix bàsicament de l'anàlisi d'una "porció d'aquest pretès territori ilerget, l'actual comarca de l'Urgell" per tractar els ilergets, i que –aragonesos a part– la informació arqueològica per definir els tres grups (1. Vall Noguera Ribagorçana i Segre; 2. Garrigues i 3. Nord de l'Urgell i Noguera) és molt feble. I encara ho són més les aproximacions demogràfiques; per exemple: referint-se al territori que coneix millor, Nord de l'Urgell i Noguera, identifica 31 assentaments, dels quals 17 són d'època indeterminada i, dels 14 restants, només sis són poblats amb seguretat. En paraules d'Arturo Ruiz, el model territorial ilerget de Bermúdez es podria definir com polinuclear de micronuclis, sobre un sistema basculant en el domini polític dels *oppida*, dependent de les rutes d'intercanvi més actives; així, l'eix Ebre-Segre hauria dominat durant la fase més antiga, el del Francolí entre 450 i 300 a.n.e. amb el protagonisme de Molí d'Espígol, per donar pas, a finals del segle III a.n.e., a la *ciuitas* d'*Illirta* i Indíbil i Mandoni (Ruiz 2008, 238; cf. *infra*).

superior –i encara molt més si ens referim a les confederacions liderades el 206 i el 205 a.n.e.– al que s’ha atribuït a Culchas (2.800 km² i 1.700 km²) quan s’enfronta als romans (Ruiz 1998, 298). Per a ell, els canvis observats des de finals del segle V a.n.e. s’han exagerat com a conseqüència de la sobrevaloració de l’indicador urbanístic. El pas a una societat complexa, de marcades diferències socials, amb el poder concretat en mans d’una elit aristocràtica, encapçalada pel rei i en possessió d’un exèrcit i controlant un territori amb límits definits, no s’hauria produït abans de la tercera centúria a.n.e.

Quant a la segona posició, la de Joan Sanmartí, cal partir, efectivament, del reconeixement de les diferències entre els territoris costaners i les planes occidentals i la Vall del Segre. Em permeto recordar, per subratllar-les, que ja eren una evidència per a Pere Bosch i Gimpera fa una eternitat: encara que llavors eren llegides amb la informació disponible i les eines conceptuals de l'època, és a dir, cultures arqueològiques mal conegudes, pobles en el sentit ètnico-racial i migracions. Amb els anys, les observacions sobre la distinta cultura material de les dues àrees s'han convertit en propostes de processos històrics diferenciats per a unes i altres poblacions, que haurien tingut el seu origen en les diferents estratègies agrícoles: a l'interior, relacionada amb l'arquitectura en pedra, l'agricultura basada en el cultiu de cereals d'hivern i de primavera des del bronze mitjà, l'arada i el guaret de cicle curt (Alonso 1999, 228); a la costa, l'artifatge (Sanmartí *et alii* 2006, 148). Per calibrar quantitativament i qualitativa aquestes diferències entre els ilergets i els ibers costaners cal esbrinar quines són heretades —és a dir, aquelles on les arrels remunten a la primera meitat del primer mil·lenni, i fins i tot al segon mil·lenni (Albizuri, Alonso, López Cachero 2011, 11-13)—, quines resulten del propi desenvolupament dels pobles ibers, quines de les relacions mediterrànies i, finalment —com hem insistit en diferents ocasions— quines resulten dels diferents models explicatius emprats pels investigadors (Junyent 2002b, 28-32).

167

fruit fonamentalment de la multiplicació de les relacions comercials i d'altre tipus. Però malgrat això, les velles diferències es desenvoluparan en les noves identitats. Amb la perspectiva que donen segles, el canvi de ritme i la complexitat creixent de les poblacions costaneres que generaran els estats arcaics ibèrics dels segles IV i III a.n.e., en termes relatius, és espectacular; només cal retenir que Ullastret, la dípolis indiketa, que assolirà 17 hectàrees i es convertirà en el màxim exponent de jerarquització territorial i sociopolítica, neix com assentament urbà fortificat molt avançat el segle VI a.n.e. A partir d'aquesta evidència, la informació arqueològica –i a través d'ella el procés històric– és objecte, al nostre entendre, d'una interpretació que accentua les diferències: cas de la jerarquització dels assentaments i, encara més, del comportament funerari, també argumentat –com veurem més endavant– per “jerarquitzar” les comunitats de la costa i “heterarquitzar” les de l'interior.

Els mecanismes per explicar el per què de tot plegat a la costa i, sobretot, el Baix Ebre, són diferents als emprats a l'interior. Em refereixo a les palanques exògenes: la intensitat de la presència comercial fenícia (Samartí 2001a, 23-38; 2001b, 101-132; 2002, 30-36; 2004, 7-41; 2009, 49-88; 2010, 95-99; Sanmartí *et alii* 2006, 145-148, 152 i 158; Sanmartí 2015; Ruiz, Sanmartí 2003, 39-57) o les migracions de grups ibèrics de procedència meridional / llewantina, encara que aquesta hipòtesi (Santacana 1994, 145-158; Sanmartí, Santacana 2005, 54-59; Sanmartí 2004, 27-30; 2005b, 333-358; Sanmartí *et alii* 2006, 158; en contra Moret 2005, 147-149 i rèplica Sanmartí 2005a, 151-155) sembla “dormida” en els darrers treballs. Però, sobretot, el control del comerç “colonial” i la redistribució de béns de prestigi, sense el qual no s'entendria la importància assignada als generosos *big men* del ferro antic i les “grans cases” (“les cases substancials plenes de possessions de pes” –Netting 1977, 36; a Johnson i Earle 2003, 222–), ni la posterior consolidació en el seu lloc de les elits i els cabdillatges a conseqüència de la caiguda de les importacions. Sempre el motor exogen: l'estructura social, política, l'urbanisme i els patrons de poblament responen al comerç colonial, per després tancar el cercle i assegurar així la coherència interna de la proposta: el retraïment comercial fenici suposarà el descens de les importacions i els *big men*, que basaven la seva posició, legitimitat i poder en la generosa/interessada redistribució interna, no podran sobreviure. El model no exclou, però, altres fets significatius en el canvi que compartim en el nostre discurs sobre l'àrea ilergeta: intensificació agrícola, tecnologia del ferro, creixement demogràfic, violència/guerra...

El model desenvolupat per Joan Sanmartí en les darreres versions (Samartí 2010, 94-96; Sanmartí 2015), continua limitant el cabdillatge al període ibèric antic, entrega el ferro antic als *big men* i situa els estats antics a l'ibèric ple a partir de la segona meitat del V a.n.e., la qual cosa dificulta la comprensió de les aristocràcies guerreres i el pas que conduirà a l'estat arcaic, durant els segles VI i V, i obliga a recórrer a explicacions com la crisi de la redistribució o la presència d'elits exògenes resultat de migracions. Les elits imposen la seva ideologia legitimadora i no necessiten redistribuir; a diferència dels generosos *big men*, acaparen,

i això es converteix en un factor de desequilibri social i econòmic i explica la desaparició de les cases fortificades i les tombes riques i l'enfonsament d'un sistema, poc després d'entrar en funcionament durant el s. VI a.n.e.; l'altre factor d'inestabilitat serà la irrupció de grups guerrers (Sanmartí *et alii* 2006, 153; Sanmartí 2010, 98-99; Sanmartí 2015).

Al nostre entendre, el protagonisme es cedeix al model: les societats de *big men* i les dades arqueològiques s'utilitzen –i s'interpreten– per il·lustrar-lo, no el generen. “Grans cases” inspirades en pobles indis del segle XVIII de la costa nord-oest d'Amèrica del Nord –economia intensiva, caçadors, pescadors i recol·lectors–, o en els engas de Nova Guinea o els kirguises d'Afganistan. “Grans homes” al capdavant de societats estratificades de cabdills, gent i esclaus amb una economia política molt desenvolupada, malgrat tenir una tecnologia de l'edat de pedra; personatges promotors de cerimònies com el *potlatch*, les grans cerimònies de redistribució i d'exhibició competitiva de riquesa, regalant-la o destruint-la. La proposta de les cases-torre ha tingut una mena d'expansió viral, que explica que quasibé no hagi estat ni tan sols matisada, tret d'alguna rara excepció (Junyent 2008a, 194-196; Rafel 2012, 14); no creiem que Tossal Montañés (Valdetormo), la Gessera (Caseres), Aldovesta (Benifallet), l'Assut (Tivenys) o Sant Jaume-Mas d'en Serrà (Alcanar) siguin el mateix, i es puguin assimilar bé a cases fortificades o “cases-torre”, és a dir, “grans cases”, bé a residències aïllades de l'efímera aristocràcia ibèrica antiga, ni que la quincalla exòtica, el control del vi, la vaixel·la importada i el consum convivial siguin la clau interpretativa del període (López, Valenzuela, Sanmartí 2011, 86; Sanmartí 2010, 94-96; Sanmartí 2015). Arribats a aquest punt, ens exigim reflexionar des de l'arqueologia, encara que sigui breument, en una doble direcció. La primera, sobre el lloc, la importància, del comerç exterior d'objectes més o menys sumptuaris en societats camperoles, és a dir, el pes real de l'anomenada economia de béns de prestigi i les activitats relacionades (banquets, festes, cerimònies d'hospitalitat...) i, en definitiva, el significat real d'un registre, generalment sobrevalorat, en la determinació de les relacions de poder (Junyent, Pérez 2003, 77; sobre la qüestió: Sanmartí 2005c, 714-717; Samartí *et alii* 2006, 147). La segona, sobre el risc de supeditar la recerca arqueològica als models sorgits de l'etnohistòria, de la sociologia neoevolucionista i postmoderna.

Estem davant de la visió sintètica més ambiciosa que s'ha ofert sobre les societats ibèriques del nord de l'Ebre en els darrers anys; potser aquest reconeixement l'ha deixat al marge del debat necessari. Des d'un enfocament holístic, al llarg de la darrera dècada, sense renunciar a l'arqueologia normativa (cultura arqueològica, invasions, hibridació, influència colonial...), s'ha procedit –en paraules de l'autor– a refinar-la, acudint a diferents fonts teòriques, com el neoevolucionisme (tipologies socioevolutives etnohistòriques i metodologia d'enquesta i acarament de tradició processual), el materialisme cultural (el motors del desenvolupament i el canvi social: demografia, intensificació, tecnologia, medi ambient, límits de capacitat de sustentació...), el marxisme estructuralista (antropologia social, sistema-món, centre-perifèria...) o l'economia política postmoderna (societats *big*

men, competència, conflicte, comerç i economia de béns de prestigi, comensalitat, jerarquia-heterarquia...) sempre des de la perspectiva de la coherència interna de la proposta. Coherència que, almenys a nosaltres, ens sembla més aparent que real, pel que diem i perquè resulta de l'elaboració del propi discurs i d'una argumentació circular, més que de la contrastació del registre arqueològic.

La dependència interpretativa del model condemna els materials arqueològics a il·lustrar el model etnohistòric i el protagonisme causal recau en les activitats colonitzadores, comercials i militars. La centralitat atorgada a la política com a instància privilegiada per explicar la societat i la història relega a un segon pla les determinacions d'ordre material. La política lidera l'economia. El pas següent serà situar el motor de la política i de la vida social en l'àmbit de la voluntat, la decisió i l'acció dels individus o grups d'individus (Lull, Micó 2007, 228-235). M. Godelier no va explicar exactament en quin sentit ho deia, però estem d'acord amb ell que el concepte de *big men* ha fet estralls entre els arqueòlegs (Godelier 1998, 14).

La sobrevaloració dels "estímul mediterranis" continua sent el corrent dominant, i, malgrat avenços i matisos, es fa responsable la presència fenícia a l'Ebre del primer urbanisme, l'arquitectura pètria i les fortificacions, de la mateixa manera que s'atribueixen al final d'aquestes relacions comercials les destruccions i els abandonaments i, en ambdós casos, les transformacions socials i polítiques associades. Tot i això, l'eclecticisme de Sanmartí, que també valora "motors interns", l'ha portat a rebre crítiques d'investigadors que fan del comerç colonial la clau de l'evolució interna de les comunitats del nord-est peninsular (Graells 2010, 177-178, 228 i ss.).

A partir de la segona meitat del segle V a.n.e., el procés modelitzat per Sanmartí s'accelera per intentar explicar uns canvis profunds que es produiran "en poques generacions": intensificació agrícola, nou increment de la població, enfortiment de les elits i assoliment dels límits de capacitat de sustentació del territori, la qual cosa exigirà el desenvolupament de l'economia política i de les noves formes organitzatives capaces de garantir el control de la producció, dels excedents i el comerç, que identifica en els "camps de sitges" o l'escriptura (Sanmartí 2005c, 724-726). És a dir, en definitiva, el que anomena la "institucionalització de la desigualtat", "el desenvolupament d'un sistema administratiu", l'aparició dels estats arcaics.

Obviament, no discutim el "potencial baremador" dels epígrafs ibèrics sobre plom de caràcter econòmic o administratiu, ni la necessària existència d'una ideologia legitimadora del poder polític, ni, per suposat, la condició de *ciuitas* al capdavant d'un territori d'Ullastret (Plana, Martín 2012, 123-148). Però la valoració de l'escriptura –s'arriba a parlar de "difusió generalitzada" (Sanmartí *et alii* 2006, 156)–, com a prova del desenvolupament d'un sistema administratiu, quan només coneixem un *Basped*, per entendre'ns, i apareix en una carta grega a Emporion; o, encara més evident, la deducció d'una ideologia d'estat a partir del poc conegut comportament funerari (*cf. infra*) i del precari coneixement dels temples de l'anomenada àrea

sacra del Puig de Sant Andreu (Casas *et alii* 2005, 989-1001; Martín *et alii* 2010, 100-101) es converteixen en una altra mostra d'una metodologia orientada a superar l'enquesta d'indicadors que venim criticant i de la feblesa de la documentació arqueològica.

Compartim sense reserves, això sí, la idea de la importància dels "camps de sitges" per intuir un sistema tributari darrera de l'acapament d'excedents cerealístics (Asensio, Francés, Pons 2002, 125-140; Asensio *et alii* 2009, 15-86; Burch, Nolla, Sagrera 2010, 391-401; Sanmartí 2010, 101-102). En aquest cas, la documentació arqueològica sí que continua creixent, exuberant. L'emmagatzemament de grans quantitats de cereals en "camps de sitges", relacionats tant amb les vies de comunicació amb l'interior com amb els grans centres urbans de la costa, així com l'envergadura del fenomen, no deixen dubtes sobre la capacitat productiva i organitzativa de la societat ibèrica (Asensio, Francés, Pons 2002, 136-137). La interpretació de Josep de Calassanç Serra i Ràfols d'aquests emmagatzemaments com destinats al comerç mediterrani (Serra i Ràfols 1974) ha estat acceptada, fins ara, amb pràctica unanimitat, i les sitges de Port o Magòria (Montjuïc-Barcelona), algunes de més de 50.000 litres de capacitat, en constitueixen l'exemple més destacat (Asensio *et alii* 2009, 14-85). Pel que fa al territori ilerget i la suposada absència d'aquest tipus d'estructures amb anterioritat al 200 a.n.e., l'assumpte no està, ni de lluny, tancat. En primer lloc, no es pot oblidar el que ens diu Titus Livi: Roma imposà als ilergets derrotats el 205 a.n.e. un tribut (*stipendium*) doble a l'exigut l'any anterior, i els obligà a proveir l'exèrcit romà de gra per a sis mesos, i de *vestimenta*, capots i togues (*sagaque et togae exercitui*), i prengué ostatges ilergets i de quasi trenta pobles (*et obsides ab triginta ferme populis accepti*) (Livi XXIX, 3, 5); per altra banda, històricament, l'Empordà i la plana occidental han estat els graners de Catalunya. En segon lloc, ja fa uns anys que sabem de l'existència de centres especialitzats en territori lacetà, que acumulen excedents cerealístics durant els segles IV-III a.n.e., com Sant Miquel de Sorba (Montmajor) i Sant Esteve d'Olius (Olius) en l'eix Llobregat-Cardener (Asensio *et alii* 2001, 183-201); i recentment s'ha afegit l'aparició de sitjars en llocs insospitats fins ara, com el Pallars Jussà, cas dels Llírians del Mas (Salàs de Pallars) (Piera *et alii* 2003, 163-200) o d'Espinyers (Isona) (Belmonte *et alii* 2013, 201-222). I, en tercer lloc, les novetats arriben també a la plana, on l'emmagatzemament en sitja és conegut en etapes anteriors en assentaments neolítics i de l'edat del bronze, i comencem a conèixer sitges de la primera edat del ferro: sitges mal conegudes, o simplement detectades, per exemple, davant de la porta est dels Vilars d'Arbeca; sitges d'època ibèrica al voltant de Molí d'Espígol; aldees agrícoles amb agrupacions de sitges al seu interior, com és el cas dels Estincells; i "camps de sitges", com el de Missatges (Tàrraga). Tot això sense descartar altres possibles sistemes d'emmagatzemament, com tenalles, caixons o *trojes*, *hórreos* i altres (Alonso 1999, 222-228), que podrien tenir sentit si acceptem l'existència de cadenes operatives que fessin innecessari l'emmagatzemament confinat (Asensio, Francés, Pons 2002, 125-136). I encara una darrera observació:

la progressiva generalització de la conservació de gra en sitges ja ha portat a qüestionar la interpretació depenent del drenatge efectuat des dels centres litorals i el comerç mediterrani (Piera *et alii* 2003, 195-196).

La qüestió darrera seria plantejar-se si, reconeguts kesetans, laietans i indikets com a estats arcaics, a partir del compliment dels requisits exigits pels models de l'antropologia social neoevolucionista i postmoderna, les diferències observables en els ilergets respecte a aquells tenen entitat suficient per qüestionar-ne la "condició de societats amb estat" o si s'han d'entendre, més enllà d'una resposta diferent a l'enquesta d'indicadors, dins de la variabilitat de les societats de l'edat del ferro. Per nosaltres, l'especificitat del territori ilergeta, advertida ja en els seus orígens, i les diferències en la documentació arqueològica han de ser interpretades sense oblidar el protagonisme polític i militar reconegut per les fonts escrites.

La caracterització arqueològica de la societat amb estat arcaic ilergeta

Els trets que defineixen la formació social ilergeta com a estatal arcaica comencen a dibuixar-se avançada la segona meitat del segle V a.n.e. i al llarg del segle IV a.n.e., i assoliran el màxim desenvolupament a finals del segle III a.n.e., durant la Segona Guerra Púnica, episodi que significà l'acceleració agònica del procés. I ens referim a ella tant pels nous trets que la caracteritzaran com per contrast amb la realitat anterior, la dels segles VIII, VII i VI i primera meitat del V a.n.e.: una societat politribal, un territori políticament fragmentat, articulat per centres residencials fortificats independents i cabdillatges competint entre ells.

Aquest ha estat el model que hem suggerit pels Vilars d'Arbeca, assentament interpretat com el lloc residencial d'un poder (Grup d'Investigació Prehistòrica 2003, 233-274; Alonso *et alii* 2010, 54-56; la bibliografia està recollida en els darrers treballs sobre la Fortalesa: Junyent *et alii* 2012; Junyent, Casals 2013, 49-58), però l'excepcionalitat, la soledat, de la fortalesa arbequina i la manca d'estudis territorials ha fet impossible, fins ara, contrastar-lo. En aquests moments, ens atrevim poc més que a apuntar l'escala, l'ordre de magnitud d'aquestes entitats polítiques i territorials, que seria d'uns pocs centenars de km², com podria deduir-se de distàncies regulars entre l'Albi-Arbeca-Tornabous-Guissona, entre 10 i 20 km. Aquests territoris estaven, doncs, controlats per centres de poder fortificats, des d'on s'exerceria l'explotació d'altres comunitats dependents menors; en el cas de la Fortalesa, Tossal del Seba, l'Estany (Mirada 1995), potser un primer emplaçament a la Pleta (Belianes). Les excavacions en curs a Molí d'Espígol (2013), coordinades per J. Principal, estan posant en evidència una fortificació inicial de característiques extraordinàriament semblants a la dels Vilars, i d'una entitat ni tan sols intuïda pels autors que fins ara s'havien referit a una fase pre-ibèrica, com J. Maluquer de Motes, M. Cura o J. M. Puche, ni després del sondeig efectuat l'any 2006 (Principal 2006-2007, 111-128; Principal, Bermúdez, Saula 2007, 14-16; Principal, Camañes, Monrós 2010, 12-35) (fig. 1).

Figura 1. Muralla torrejada de la fortalesa del Molí d'Espígol, Tornabous, Urgell. Excavacions de 2013.

La hipòtesi a verificar ara és la d'un territori que, durant la primera edat del ferro, segles VIII-VII a.n.e., s'articula a partir de centres fortificats com els Vilars i el Molí d'Espígol. Caldrà revisar i rellegir, en aquesta línia, la informació disponible relacionable amb assentaments contemporanis fortificats d'aquestes característiques, incloent les velles notícies, com la publicada l'any 1941 per J. Colominas i el sondeig de J. Guitart al Bell Pla (Guissona), de l'any 1978, on es documentà un potent mur, o el poblat esplèndidament defensat de La Codera (Alcolea de Cinca) (Montón 2003-2004, 373-389), o la descoberta, encara més recent i propera, d'una potent muralla bastionada, sota del Castell de l'Albi l'any 2008 (Casabona, Fuente, Gallart 2010, 43-57; Casabona, Gallart 2015, 197-210), o aquells assentaments coneguts sobretot per les seves necròpolis i que, per la seva entitat, poden haver articulat el control i l'explotació del territori amb independència que desconeguem els nuclis fortificats corresponents, com en el cas de la Pedrera (Vallfogona de Balaguer-Térmens), Roques de Sant Formatge (Seròs), Serra del Calvari (la Granja d'Escarp) o els Castelletes (Mequinença), entre altres (fig. 2).

Al nostre entendre, la formació social estatal arcaica ilergeta resulta d'un procés que enfonsa les seves arrels en el segon mil·lenni i de les transformacions concretes que tindran lloc durant la primera i segona edat del ferro. En la línia d'altres ocasions (Junyent, Pérez 2003, 163 i ss.), intentarem resumir-ne els trets més significatius. A mitjans

No creiem que la intensificació de l'intercanvi de béns de prestigi hagi estat decisiva. El control de la circulació de metalls durant el bronze final o la presència de ceràmiques importades, en particular àmfores fenícies i vi des de finals del VII, reconeguda des de fa molts anys (per exemple, Junyent 1986, 258-259; 1987, 59; Gallart, Junyent 1989, 18-20; Junyent, Pérez 2003, 39), no sembla haver tingut prou entitat i, més aviat, lubricaria — il·lustraria als nostres ulls— unes relacions socials de poder determinades pel control dels mitjans de producció, l'apropiació desigual dels excedents agrícoles i l'ús de la violència, relacions que, a la vegada, implicarien el control dels intercanvis comercials i, per suposat, de les formes de la coerció ideològica. La dinàmica dels nous temps al llarg del GSC-III vindria determinada per fenòmens i processos com territorialització, competència per les terres i l'aigua, concentració del poblament en les zones de major potencial agrícola i colonització de nous espais relacionada amb les noves pràctiques agrícoles; augment de la població; accentuació de les diferències i del conflicte intergrupals —conflictivitat creixent testimoniada per la presència d'armes i d'estructures defensives—; consolidació dels més forts, jerarquització i caps dels llinatges esdevinguts cabdills militars controlant entitats territorials cada cop més àmplies. A escala comunitària o intragrupal l'estructura social, encara determinada pel parentiu real o fictici dels llinatges, es mantindrà força igualitària, com, en general, es desprèn dels aixovars de les necròpolis i de l'arquitectura domèstica (Junyent, Pérez 2003, 28-31 i 163 i ss.; López Cachero 2006, 57-64; 2007, 99-120). Ja a inicis de la primera edat del ferro, en ple segle VIII a.n.e., la fortalesa dels Vilars (Arbeca) apareixerà com el nou paradigma del GSC-IV i de l'època ibèrica antiga; al mateix temps, la fundació i l'emplaçament reflecteixen el desplaçament de la població, les petites aldees garriguenques del bronze final, vers les terres planeres, més aptes pels conreus cerealístics i les noves estratègies agropecuàries.

Les necròpolis de la Pedrera (Vallfogona de Balaguer-Térmens) i Milmanda (Vimbodí) (Graells 2008a) i la consolidació de centres de poder fortificats com la fortalesa dels Vilars (Arbeca) mostren l'emergència d'èlits armades, d'acord amb un procés paral·lel en el temps, il·lustrat per les tombes de guerrers del Montsià i el Baix Ebre. La identificació dels característics penjolls de bronze zoomorfs amb boc i cadenetes de la joieria ibèrica antiga (Graells, Sardà 2005, 265-275) a Milmanda, Conca de Barberà, a Almatret, sobre l'embassament de Riba-roja (inèdits), i als Vilars sembla, encara que indirectament, apropar ambdós processos, que no haurien estat tan diferents com s'afirma, a partir de la tradicional sobrevaloració del comerç fenici (Bea *et alii* 2008, 154). R. Graells s'ha referit a la diferent organització sociopolítica de l'Ebre i el cas arbequí, contraposant *big men* i *great men* (Graells 2010, 177).

La fortalesa apareix com la residència d'un cabdill, que encapçala el llinatge principal del clan, com a descendent d'un avantpassat heroïtzat amb funcions militars i religioses. La fortificació acolliria una comunitat de pagesos i ramaders, alhora guerrers, i l'estructura social seria senzilla: entorn familiar del cabdill i comunitat sense diferències

socials; l'estatus dels individus el determinaria la proximitat parental al cabdill i el rang militar; tota la població estaria emparentada, almenys, per la creença en l'ascendència compartida; no més de 150-175 persones, 30/40 famílies nuclears de 4/5 persones, amb capacitat per mobilitzar una tropa d'uns 40/50 guerrers; una comunitat que domina des d'època molt primerenca la metal·lúrgia del ferro (Grup d'Investigació Prehistòrica 2003, 233-274), compta entre els seus béns més preuats amb ramats de cavalls (Nieto *et alii* 2010, 125-148; Nieto 2012) i exerceix el seu domini sobre comunitats dependents, no fortificades i disperses per un territori que, com diem, no devia superar uns pocs centenars de quilòmetres quadrats.

L'etapa ibèrica antiga continua essent mal coneguda, i les limitacions i els riscos d'observar-la a través d'una única finestra són palmaris. L'evidència que és la mateixa comunitat qui protagonitza els canvis en dues o tres generacions, i el reconeixement dels elements de continuïtat —obvis en una cultura mobiliar a penes modificada per la lenta irrupció del torn—, la presència de nous tipus de fíbules o la substitució dels molins de vaivé pels molins rotatoris, no poden diluir l'entitat dels canvis que tenen lloc en l'interior del recinte i en el sistema defensiu durant l'època ibèrica antiga, representada a Vilars pels tres horitzons constructius de Vilars II, succeint-se des d'un moment encara poc precís de la segona meitat del segle VI a.n.e. i al llarg de la primera del V a.n.e. Les cases es fan més complexes i la planta d'estança única es substituïda per la compartimentació de l'espai i un increment de la superfície; es modifica la xarxa viària i apareix ara una arquitectura diferenciada, l'anomenat "recinte cultural", al qual s'associa un element emblemàtic propi de la iconografia del poder, com és la llar orientant en forma de lingot xipriota (Grup d'Investigació Prehistòrica 2005, 651-667). Pel que fa al sistema defensiu, les novetats són igualment significatives: s'obre la porta nord i un primer fossat, amb l'escarpa parcialment paramentada, ocupa el lloc del camp frisi davant de la muralla torrejada (Junyent *et alii* 2009, 307-334; Junyent, Moya 2011, 93-120). Al Molí d'Espígol (Tornabous), el primer recinte fortificat serà amortitzat i sobrepassat per una nova muralla, la qual cosa implicarà els treballs de terraplenament de gran envergadura que estan mostrant les actuals excavacions.

El període ibèric antic significà, com demostren els dos casos esmentats, la consolidació d'aquestes estructures de poder, però el sistema difícilment podia resoldre les contradiccions internes —originades per la intensificació agrícola, creixement demogràfic, territorialització, lluita per la terra i l'aigua, violència intergrupals—, sense tendir a estructures polítiques molt més extenses, cohesionades i estables, presidides per centres més poderosos. Les relacions entre aquests cabdillatges territorials no devien ser sempre violentes, ni molt menys. El veïnatge devia imposar una coexistència necessària en els territoris ètnics i sovint es devien emprendre accions militars conjuntes sobre territoris més allunyats, antecedent dels exèrcits interètnics aixecats per Indíbil contra els romans dos-cents anys més tard; un equilibri inestable trencat per la consolidació i desenvolupament dels centres més poderosos en detriment dels més febles, fos de forma

A mitjans del segle IV a.n.e., la fortalesa arbequina sembla viure el seu màxim esplendor i res sembla anunciar l'abandonament que es produirà unes dècades després, pels volts del 300 a.n.e. Però el sentit de l'espectacular desenvolupament del sistema defensiu no té una interpretació simple i no ens ha de portar a engany. La vella fortificació, Vilars 0, I i II, que entre els segles VIII a V a.n.e. responia a un concepte de defensa passiva i dissuasòria, i a un tipus de guerra on la capacitat defensiva superava l'ofensiva i els enfrontaments es produïen lluny dels murs. Ara, en ple segle IV a.n.e., la fortalesa es transforma en profunditat, assolint una gran monumentalitat i, aparentment, la màxima eficàcia militar. La construcció del sistema de fossats inundables i, en particular, de la rampa fortificada d'accés a la porta nord, reflecteix el pas a una idea activa de la defensa, en introduir conceptes com defensa esglaonada organitzada en profunditat, o compartimentació de l'espai defensiu i, sobretot, en fer possible un contraatac. L'estretor de la porta i del llarg passadís que la precedia, combinada amb l'amplària de la rampa d'accés que supera el fossat, va ser la solució genial: permetia monumentalitzar l'entrada sense afeblir la porta, i sortir de forma sobtada al contraatac des de la rampa amb funcions de contramuralla o barbacana (Alonso, Junyent, López 2010, 61-64; Junyent 2009; Junyent 2010, 305-309; Junyent *et alii* 2011, 1172-1176; Junyent, Moya 2011, 114-117; Quesada 2007, 75-98). La construcció del pou-cisterna al bell mig del recinte, que completa el sistema defensiu, enforteix la interpretació: per un costat, garanteix l'aiguada i unes reserves importants, fins i tot col·lapsat el sistema, quan en cas de sequera una cota d'aigua insuficient en el fossat interromp la recàrrega; per l'altre, mostra ben a les clares una fortalesa que potser no pot ser assaltada, però que se sent amenaçada i vulnerable a un bloqueig o setge (Junyent, Balasch, Poch 2012; Junyent, Poch, Balasch, en premsa; Poch, Junyent, Balasch 2014, 51-64) (fig. 3).

De res no va servir. El cas és que, d'acord amb les produccions àtiques i el *terminus ante quem* que ofereix l'absència de produccions de vernís negre del segle III a.n.e., com les ceràmiques del taller de les Petites Estampilles o del taller de Roses, i les tres datacions radiocarbòniques obtingudes al fossat i al pou-cisterna, l'abandonament de la fortalesa tingué lloc pels volts del 300 a.n.e. Tret de les estructures del sistema defensiu, els fossats i els elements relacionats, conservades sota la cota dels cultius actuals, el desconeixement del darrer moment de la fortalesa és quasi total, pel fet d'haver estat destruït pels treballs agrícoles i conservar-se, exclusivament, en petites superfícies que coronen el testimoni central, resta de l'antic tell. Malgrat tot, sembla que es pot excloure que la destrucció violenta fos la causa de l'abandonament. Només podem afegir, en relació amb les circumstàncies que possiblement l'envoltaren, que Vilars IV s'associa a petites remodelacions en les cases parcialment documentades, i que, en el darrer moment de la fase anterior

—Vilars III—, en dues habitacions es documentà un nivell d'incendi, en el qual aparegueren un *skyphos* i una *kylix* àtics. Sense poder treure'n conclusions fermes, ens hem inclinat, fins ara, a atribuir l'abandonament als canvis acumulats i cristal·litzats a les darreries del segle V i primeres dècades del IV a.n.e., a l'afirmació d'un nou marc polític, l'estat aristocràtic arcaic, que va acabar convertint en obsoleta aquella expressió dels antics cabdillatges (Alonso, Junyent, López 2010, 64-65). També hem apuntat que, perdut el sentit originari, possiblement morí d'hipertrofia, ofegada per les seves defenses (Junyent 2002c, 29), incapaç de superar-les, d'assumir un nou rol i de respondre, des del seu reduït espai interior, a les noves exigències de l'urbanisme i l'arquitectura. Però creiem que la causa de l'abandonament va ser l'emergència i consolidació d'estructures polítiques més amples i extenses, la fixació territorial de l'ètnia ilergeta, l'articulació del territori a partir de nous centres de poder (Junyent, Pérez 2003, 183-184).

Els importants descobriments arqueològics que s'estan produint a Törnabous i Prats de Rei semblen recolzar la hipòtesi que, a partir de la segona meitat del segle V a.n.e. i al llarg de la centúria següent, té lloc una profunda reorganització, que significarà la territorialització dels *populi* ilerget i lacetà (Junyent 2014, 232). De nou, la referència al Molí d'Espígol (Törnabous) és obligada i reveladora. La muralla d'època ibèrica antiga—en aquest cas sense fossat que la defensés—és de nou superada i embeguda per un creixement espectacular (traçat regular amb amplies carrers enllosats, xarxa de clavegueram, edificis complexes...), que mostra l'assentament urgellenc convertit en l'*oppidum* més poderós de la Il·l·legècia oriental, des de finals del segle V a.n.e.; protagonisme que ja no abandonarà fins a la seva destrucció i abandó a finals del segle III o iniciat el II, quan devia haver assolit el seu màxim esplendor, referendat per les expectatives que obren els espais suburbans detectats per les prospeccions geofísiques (Principal, Asensio, Sala 2012, 165-182).

Més enllà dels límits ilergets, un altre assentament sembla corroborar la hipòtesi plantejada. Ens referim a *Sikarra*, la capital lacetana, descoberta recentment sota Prats de Rei. La informació arqueològica disponible fins fa ben poc es referia exclusivament al *municipium sigarrensis* i a materials ibèrics d'època tardorepublicana (Pera 1997, 231; Salazar 2012, 36-39). Malgrat l'existència d'una tradició historiogràfica que reivindicava l'existència d'un assentament ibèric anterior i la seva identificació amb la *Sigarra* de Ptolomeu, erròniament atribuïda al ilerjavons (*Geografia* II, 6, 63), s'ha afirmat que es tractava d'una fundació *ex novo* que hauria pogut seguir una evolució paral·lela al municipi veí de *Iesso* (Guissona) (Guitart, Pera, Grau 2000, 225; Pera 1993; 1994, 323; 1997, 229-233). En realitat, en sentit contrari, només remaven sis fragments de ceràmica àtica i les tres monedes de plata amb la llegenda *sikara*, de l'àmbit metro lògic de la dracma i d'iconografia antiga (un revers amb genet amb escut rodó a l'esquena i dos amb pròtomes de cavall unides pel cos i mirant en direccions oposades) atribuïbles a les darreries del segle III a.n.e.; la seca suggeria una *ciuitas* indígena, però ni tan sols la relació amb Prats de Rei era acceptada, atès el feble coneixement del poblament

A)

B)

C)

Figura 3. A) Fortalesa del Vilars, Arbeca, les Garrigues. B) i C) Pou-cisterna, construït a inicis del segle IV a.n.e., i amortitzat pels volts del 300 a.n.e.

ibèric (Ferrer *et alii* 2012, 37-58). La descoberta (a càrrec de Natàlia Salazar i la UdL, l'estiu de 2013), davant i sota de l'església de la Mare de Déu del Portal, d'un fossat excavat a la roca, amb una escarpa paramentada en talús de més de quatre metres de profunditat, amortitzat pels volts del 300 a.n.e., d'acord amb la ceràmica àtica, és la prova fefaent de l'existència d'un poderós *oppidum* durant el segle V a.n.e., assentament que, com queda igualment provat per les construccions posteriors, tingué continuïtat al llarg dels segles III i II a.n.e., fins enllaçar amb el municipi romà (Junyent 2014, 234). Des d'ara, no ofereix dubtes la capitalitat del *populus* lacetà que des de fa anys venia sent atribuïda a l'*oppidum* del Cogulló (Sallent) (Sanmartí 2001a, 26; 2001b, 121; Ruiz, Sanmartí 2003, 42; Ruiz 2008, 815 i 836). La investigació dels propers anys dirà, però l'escarpa parcialment paramentada, amb un paral·lel proper en el fossat de la fortalesa d'Arbeca i previsiblement construïda en el segle VI a.n.e., no sembla recolzar l'opinió que les aldees plenament sedentaritzades de la Catalunya central no són anteriors a la segona meitat del segle VI a.n.e. (Asensio *et alii* 2001, 196), com tampoc la posterior història de *Sikarra* recolza la idea que els lacetans no haurien assolit en el segle III a.n.e. el desenvolupament sociopolític propi de les formacions estatals (Sanmartí *et alii* 2006, 150 i 157-158) (fig. 4).

Sikarra, Prats de Rei, estratègicament situada sobre l'altiplà de Calaf i els rius que cerquen el Segre o la costa, ocupa un lloc central en el territori atribuït als lacetans, les actuals comarques de la Segarra, el Solsonès, l'Anoia i el Bages. L'*oppidum*, a finals del segle IV a.n.e., consolidat com a lloc central i articulador del territori lacetà, va experimentar un creixement urbanístic, testimoni pel rebliment intencionat del fossat i les construccions que a continuació es van edificar al damunt i fora d'aquella primera línia defensiva. Les semblances i diferències que es poden reconèixer entre *Sikarra*, els Vilars, Molí d'Espígol, *Iesso* o *Iltirta* són d'allò més suggestives. Ara ens conformem amb retenir que, a diferència dels Vilars, el rebliment del fossat no significà, com en el cas de Molí de l'Espígol, l'abandonament de *Sikarra*, sinó que aquesta es convertí en un *oppidum* de primer ordre, que, com *Iltirta*, encunyarà plata i que, durant la Segona Guerra Púnica, va actuar com a capital del seu *populus*. Mentre l'*oppidum* de Tornabous no superava les conseqüències del conflicte i, a diferència de la propera *Iesso*, per a la qual es continua postulant una fundació *ex novo*, l'antiga *Sikarra* fou convertida per Roma en *municipium*, com va fer amb *Iltirta* i tants altres centres indígenes prestigiosos (Junyent 2014, 232-234).

A finals del segle III a.n.e., en el món ilergeta existeix una formació socioeconòmica que pot ser caracteritzada a partir dels conceptes d'*ethnos* o *populus*, *regulus*, *ciuitas* i *territorium* i que respon de forma diferent, però no "substancialment distinta", l'enquesta d'indicators "acreditadora" d'estatalitat.

La *ciuitas*, *Iltirta* i *Atanagrum*

La ciutat-estat (*polis*, *ciuitas*), *Iltirta* i/o *Athanagrum*, o *Athanagrum*=*Iltirta*, exerceix la capitalitat. Alhora ciutat,

Figura 4. Escarpa paramentada en talús de *Sikarra*, Els Prats de Rei. El fossat va ser colgat pels volts del 300 a.n.e. Podria correspondre, a la part paramentada de l'escarpa situada a la dreta de la porta de la fortificació i haver estat construïda durant el segle VI, d'acord amb el model ofert pel fossat de Vilars, també amortitzat a finals del segle IV a.n.e.

territori i poble, la *ciuitas* de l'ètnia o *populus* ilerget, exerceix el seu control sobre un ampli *territorium* i l'*oppidum*, encimbellat sobre el turó, és la concreció urbana del poder polític, la residència del *regulus*. Forçosament ens hem d'aturar en aquest punt... L'arqueologia sembla obstinar-se tossudament a negar el que suggereixen la història, la numismàtica, les fonts escrites –amb contradiccions–, la topografia i el territori: *Iltirta*, des d'una perspectiva estrictament arqueològica, continua sent inexistent. Encara que –no podia ser d'altra forma– el tema ha preocupat sempre (Junyent 1994, 79-90; Payà *et alii* 1996, 122; Gil *et alii* 2001, 121-141; Junyent, Pérez 2003, 155-161), ningú havia qüestionat seriosament que *Iltirta* fos la capital ilergeta, que *Iltirta* no fos la posterior *Ilerda*, i que l'emplaçament de la primera se situés sobre el Turó de la Seu Vella i el de la segona als seus peus, entre la muntanya, el *Sicoris* i el Noguerola. Ha estat, però, des de fa uns anys, que s'han plantejat seriosament els primers dubtes i, fins i tot, la possibilitat que es tractés d'una fundació *ex novo* (Payà, Pérez 2007, 63-109). Intentarem resumir l'estat de la qüestió –que, com és obvi, resulta fonamental per la caracterització de la formació social ilergeta– recollint la informació presentada per Xavier Payà, la veu més autoritzada en relació amb el coneixement arqueològic del turó de la Seu Vella, en forma de comunicació en el I Seminari Arqueolò-

Figura 5. Vista del Turó de la Seu Vella i del casc antic de la ciutat de Lleida. Intervencions arqueològiques efectuades pel Servei Municipal i perímetre de la ciutat romana. Cedida per Xavier Payà.

gic de Ponent, *Entre romans i ibers. Novetats de l'arqueologia dels segles II-I a.n.e. a les terres de Lleida* (Camarasa 7 de juny de 2013). Les tres terrasses més elevades del turó, els dos esglaons superiors, la Roca Subirana, ocupada per la Suda i el Castell, i la Roca Mitjana, on s'aixeca la Seu Vella, el tercer graó, que s'estén des de la Roqueta, Jardins Pompeu Fabra fins la Porta del Lleó, suposen una extensió de 4-5 ha que hipotèticament podrien haver estat l'emplaçament de l'antiga *Ilirta*. Aquesta presumpció, generalment compartida, ja la feia R. Pita fa quasi 40 anys (Pita Mercé 1975, 53 i 56). Topografia i història conjurades (forts desnivells i processos erosius, Suda, ciutat medieval, catedral, Castell del Rei, fortificacions dels segles XVII-XVIII tipus Vauban i construccions modernes) explicarien "l'arqueologia impossible" de "la ciutat oculta", la manca de dades arqueològiques, en definitiva, reduïdes a escassíssimes restes ceràmiques descontextualitzades (segles V a I a.n.e.), a raríssimes estructures i troballes *in situ* no anteriors a finals del segle II a.n.e. A peus del turó, aigües avall i amunt del gual, existeixen indicis d'ocupació des de finals del III o començament de la següent centúria: plaça de la Paeria (on aparegué descontextualitzat un fragment àtic de vernís negre del tipus *delicate class*, entre campaniana mitjana i tardana, produccions calenes i B-oïdes); plaça de Sant Joan (campaniana A mitjana, vernís roig ilerget, *kalathos*...); i carrer de l'Aiguardent (context semblant a Paeria, fragment àtic de plat de peix Lamboglia 23) (Junyent 1994, 79-88; Junyent, Pérez 1995, 211-246).

Durant les dues darreres dècades, les intervencions del Servei Municipal d'Arqueologia han estat nombroses, algunes d'elles d'una certa entitat, i es distribueixen per

la pràctica totalitat del turó (Roca Sobirana-Suda, claustre de la Seu, Jardins Pompeu Fabra...) (fig. 5). En set punts s'ha arribat a la roca, i els materials sobreposats són, com a molt antics, pre-sertorians, de 100-80 a.n.e., en el cas de la intervenció INT-81, on es localitzà l'any 2004 la muralla tardo-republicana. L'única extensió notable no sondejada correspon al Baluard del Rei; aquesta zona és interessant per dues raons: no sembla especialment afectada per les grans construccions medievals, i la construcció del baluard sembla que hauria suposat un terrassament, afegint terres en lloc de sostraure-les; en qualsevol cas, el sondeig efectuat l'estiu de 2014 no permet ser optimista. Per a Xavier Payà, a la vista de la informació estrictament arqueològica, resulta difícil imaginar l'existència d'un gran *oppidum* o *ciuitas*, i s'inclina a pensar en una fundació tardorepublicana presertoriana (fig. 5).

És sabut, deixant al marge els textos discutibles d'Aviè, Esteve de Bizanci i Sili Itàlic, entre d'altres, que les fonts llatines que ens relaten els esdeveniments de la Segona Guerra Púnica, sorprenentment, no esmenten *Ilirta*, i que l'existència de la ciutat no està testimoniada textualment fins el segle I a.n.e., amb motiu de les guerres sertorianes (Sal·lusti, *Historiae*) i de l'enfrontament entre Cèsar i Pompeu (Cèsar, *De bello ciuile*). Però el problema més greu és el silenci de Polibi; i, encara, per complicar-ho una mica més, Titus Livi la ignora i es refereix, en canvi, a *Athanagrum*. L'any 218 a.n.e., Gneu Corneli Escipió ataca i assetja la capital dels ilergets, *Athanagrum urbem, quae caput eius populi erat* (*Ab urbe condita*, XXI, 61, 5-7). El tema ha fet córrer molta tinta i s'han ofert diferents interpretacions: es devia tractar de la mateixa ciutat, del nom antic d'*Ilirta*,

d'un altre cas de dualitat de noms (*Barkeno-Laie*, *Tarakon-Kesse*, *Dertosa-Ilerka*, *Edeta-Leiria*...), d'una corrupció del text, de la capital anterior, d'una plaça forta, o de la capital circumstancial de la confederació oriental amb lacetans i ausetans, o de la seca d'*Ilirke* (Junyent 1994, 78; Pérez 1999, 25-46; 2008, 49-73; Junyent, Pérez 2003, 150-155). Aquesta darrera proposta pot entroncar amb l'opinió que les diferents ètnies ibèriques no haurien constituït estats unificats, sinó ciutats/territoris independents que s'unirien en situacions de guerra sota lideratges militars forts (Principal, Bermúdez, Saula 2007, 14-16) i ha donat peu a la hipotètica identificació d'*Athanagrum* amb el Molí d'Espígol (Maluquer 1977, 126-127; 1986, 6; 1987, 313; Jacob 1985, 38, n. 68). La possible localització de la batalla de *Cissis* o *Kisse* (Polibi III, 76, 1-2; Titus Livi XXI, 60, 1-3) en les proximitats de l'important emplaçament ibèric del Vilar (Valls) (Fabra, Vilalta 2008, 183-184; Ros 2008, 211; Noguera, Ble, Valdés 2013, 74-75) i la recerca recent sobre la breu presència púnica al nord de l'Ebre (numismàtica, instal·lacions militars) i, en general, sobre els escenaris de la Segona Guerra Púnica, afegeixen versemblança a la hipòtesi (Noguera, Ble, Valdés 2013). Escipió, que havia desembarcat a *Emporion* a finals d'estiu, i havia derrotat Hannó i el seu aliat Indíbil, no s'hauria ariscat a penetrar en profunditat i, dirigint-se vers l'interior seguint la via natural des de la costa, hauria atacat les terres ilergetes orientals, assetjant *Athanagrum*, per caure després sobre els seus aliats lacetans i ausetans.

En canvi, la numismàtica sí que acredita l'existència d'*Ilirta* des de finals del segle III a.n.e., a través d'encunyacions monetàries de finals de la centúria –imitacions de dracmes emporitanes–, i més tard fins ben entrat el segle I a.n.e. El nombre i la difusió de les emissions, sobretot les encunyades en plata amb llegenda ibèrica, proven la capitalitat d'*Ilirta*. I encara més, la història: Roma fa de les *ciuitates* indígenes hegemòniques dels diferents *populi* l'instrument del seu domini, *Kese*, *Barcino*, *Ausa*... –*Ilirta* no seria una excepció–, beneficiant-se del seu prestigi, com feia sempre amb les estructures dels pobles que dominava, i seran aquestes *ciuitates* les que encunyaràn plata. Així, l'etnònim i la pròpia *Ilerda* són la millor carta a favor d'*Ilirta* com a *ciuitas* del *populus* ilerget (Junyent 1994, 88-90; Junyent, Pérez 2003, 157). El cas d'*Ilerda* no és el d'*Iesso* (Guissona), *Aeso* (Isona) i *Labitlosa* (Puebla de Castro), els *municipia* més propers, que són ciutats fundades a inicis del segle I a.n.e., sense antecedents clars i que emeten moneda tardanament –o no ho fan, en el cas de la tercera (Pérez 1996b, 294-295)–. *Ilirta* s'assemblaria més, com ja hem dit, a la lacetana *Sikarra* (Prats de Rei).

I encara, per acabar i contrapesar aquest frustrant silenci arqueològic, dos arguments més en favor de la ubicació d'*Ilirta* en el turó. Un de molt simple: on millor, si tenim present les dades negatives a Puigbordell i Gardeny, els altres dos turons protagonistes de la història de la ciutat?; on millor, si analitzem la centralitat sobre el territori, el riu i el gual o les comunicacions? Aquesta centralitat es veuria confirmada per la distribució del vernís roig ilerget, els suposats tallers productors del qual s'ubicarien en la *ciuitas* o en el seu entorn; proposta avinent a l'extraordinària qualitat

i característiques tècniques d'una vaixella que exigeix una complexitat artesanal pròpia de tallers periurbans (Junyent 1991, 9-50; 2008, 212-214).

Regulus: cabdill, reietó o rei?

Estem intentant argumentar que a finals del segle III a.n.e. els ilergets constitueixen una formació socioeconòmica amb estat, i que *Ilirta* exercia la capitalitat del *territorium* del *populus* ilerget. Al capdamunt d'aquesta realitat política apareix el *regulus*, un poder personal que envia ambaixadors, lleva tropes i encapçala els exèrcits, declara la guerra i acorda la pau, i encunya moneda. Aquest poder és hereditari, i la seva figura emergeix sobre una societat complexa i estratificada; al seu voltant, familiars d'estirp reial i una aristocràcia identificable amb la cavalleria –els beneficiaris dels 300 cavalls regalats a Indíbil a *Baecula*–, els amics que l'acompanyen quan va a veure Escipió abans de la batalla, els ostatges, els *legati* o els membres del *concilium*. Encara que momentàniament ens allunyem de la dimensió arqueològica, la consideració de les formes de govern conegudes entre els ilergets, concretament la figura del *regulus*, és fonamental en la nostra idea d'estat aristocràtic arcaic (Junyent 1994, 88-90; 1996, 24-26; Junyent, Pérez 2003, 52-54 i 115-138).

Els ilergets són els reis ibers que en més ocasions apareixen a les fonts antigues, especialment a Polibi i a Titus Livi. El poble ilerget quasi sempre està representat per Indíbil, sigui en solitari o associat al seu germà Mandoni. No es tracta d'un fet anecdòtic, sinó excepcional: el seu protagonisme davant dels romans al llarg de quasi tretze anys no té paral·lel entre els altres pobles ibers durant la Segona Guerra Púnica. La qüestió és saber quin tipus de poder representen, com es pot interpretar aquesta mena de reialesa.

Indíbil i Mandoni són germans (Polibi, X, 18, 7; Livi XXVI, 49, 11) i de sang reial (Livi XXVIII, 27, 5). El propi Escipió es refereix a la *regia nobilitas* d'Indíbil i Mandoni, i la rellevància reconeguda a les filles d'Indíbil i a la muller de Mandoni parla, ben a les clares, de l'existència d'una família reial, confirmada per l'episodi més recent de Bilistages, *Ilergetum regulus*, que envià a Cató, l'any 195 a.n.e., tres ambaixadors, *legati*, entre els quals hi havia el seu propi fill (Livi XXXIV, 11, 2). Amb les lògiques precaucions, es pot dir de tot plegat que sembla tractar-se d'un poder estable i, fins i tot, hereditari.

Les fonts, tot i ser la principal informació, contribueixen a alimentar la confusió en referir-se als nostres protagonistes de formes molt diferents. En realitat, les variacions en el lèxic i el tracte que reben els reis ibèrics per part dels dos historiadors depèn de les circumstàncies o de les necessitats literàries o les conveniències dramàtiques del relat. Per això, no semblen preocupats per la coherència de l'ús d'una o altra denominació; així, per a Titus Livi, *regulus*, *princeps* i *dux* són pràcticament intercanviables o, fins i tot, pot referir-se a Indíbil com a *regulus* i poques línies més avall com a *rex* (Livi XXIX, 2, 14 i 125), i, en el cas més extrem, denominar cap de lladregots (*latrones latronumque duces*), l'any 206, a qui ha considerat *princeps* el 209 i considerarà *rex* el 205. Polibi anomena Indíbil *basileus* (Polibi, X, 18, 7), *tyranos* (Polibi,

III, 76, 4-5) i *strategós* (XI, 31, 4). Apià i Dió Casi fan servir el terme *dynastés* (Apià, Iberia, 37; Dió Casi fr. 57, 42).

Titus Livi qualifica Indíbil quatre vegades com a *regulus* (Livi XXII, 21, 2; XXVI, 49, 11; XXVIII, 33, 17 i XXIX, 2, 14), una com a *rex*, en el que sembla ser un homenatge, en ocasió de la seva heroica mort (Livi XXIX, 2, 15), i una altra com a *princeps*, referint-se als dos germans (Livi XXVII, 17, 3), denominació aquesta darrera que aplica als caps d'altres pobles veïns dels ilergets (Livi XXI, 61, 11; XXIX, 3, 2 i 4). Pierre Moret, analitzant el conjunt de l'obra de Titus Livi, observa que *regulus* com diminutiu de *rex* és utilitzat 31 vegades referint-se als gals, 20 als *hispani* i 10 als africans, sempre de manera despectiva i pejorativa als reis dels món bàrbar, independentment del seu poder; el menyspreu de Roma també obeeix al fet que els considera poders fàctics, mancats de la legitimitat que només ella pot atorgar (Moret 2002-2003, 25).

Amb les reserves que manifestem, es pot afirmar que, en Polibi, el terme *basileus* ens remet a la figura d'un monarca consolidat i és un concepte superior al de *dynastés*, que seria, en Titus Livi, equivalent al de *regulus*, inferior a *rex*. Polibi en el 209 qualifica Indíbil de *basileus* en un context en què està utilitzant *dynastés* per a referir-se a altres sobirans (Polibi X, 18), i en l'ocasió en què aplica aquest darrer apel·latiu a Indíbil i Mandoni és per a dir que són els principals dels *dynastai* ibèrics (Polibi X, 35, 6). Encara és més reveladora l'argumentació que, segons Polibi, esgrimeixen Luci i Publi Corneli en una carta a Prúsies, l'any 192 a.n.e. per dissuadir-lo de lluitar contra Roma: "Esmentaven, d'Espanya, els casos d'Indíbil i de Calcas, el de Masinissa a l'Àfrica i el de Plèurat a les regions de la Il·líria: de tots aquests afirmaven que els havien convertit en reis reconeguts, de reietons de mala mort que eren, de sobirans atzarosos" (Polibi XXI, 11, 7-8); Titus Livi, descriurà en termes idèntics i, en el sentit abans indicat, *regulos se acceptos in fidem in Hispania reges reliquisse* (Livi, XXXVII, 25, 9).

Com ha indicat Pierre Moret, més important que el terme emprat són altres dades contextuals, com si se'l relaciona amb un poble o una ciutat, si s'aplica a un aliat o enemic de Roma, el paper militar o diplomàtic que se li atribueix, les referències a les relacions o entorn familiar, etc. Però, centrant-nos en els nostres personatges, la qüestió més complicada és aclarir les característiques del seu poder i el repartiment de funcions entre Indíbil i Mandoni.

Indíbil i Mandoni, com hem vist, són germans d'estirp reial i apareixen envoltats d'un seguici de parents nobles, i la importància dels lligams de sang és prou evident a l'hora d'identificar les persones més properes al rei, en els episodis esmentats de l'alliberament per Escipió de la filla d'Indíbil i la dona de Mandoni o dels llegats de Bilistages enviats a Cató, entre els quals hi és el seu fill; ampliant el camp de visió, la mateixa realitat, familiars, nobles, alts càrrecs, apareix reflectida quan el rei Edecó acudeix a Tàrraco davant d'Escipió acompanyat de parents i amics (Polibi X, 34, 4 i 6). Sembla clar que no estem davant d'un cabdillatge militar temporal, un *primus inter pares* que en temps de guerra assumeix el comandament, i ens inclinem a creure, com han fet altres autors (Coll, Garcés 1998, 440),

que es tractava d'un poder de transmissió personal, d'una monarquia hereditària, d'un sistema polític en el qual el rei apareix al capdavant del seu poble i sovint de pobles veïns encapçalant aliances (Moret 1997 i 2002-2003; Quesada 2003, 117). El caràcter hereditari de la monarquia ibèrica té l'exemple més explícit en el relat que fa Titus Livi de la disputa entre els cosins germans Corbis i Orsua pel tron de la desconeguda ciutat d'Ibis. El darrer rei, pare d'Orsua, havia heretat el regne del seu germà i, a la seva mort, van aparèixer dos aspirants que, en els jocs fúnebres organitzats per Escipió a Cartago Nova en honor del seu pare i del seu oncle, van decidir com a gladiadors, espasa en mà, els seus drets dinàstics (Livi XXVIII, 21, 6-10).

En principi, Indíbil és el rei, i Mandoni el seu germà i conseller. Per què, llavors, se'ls presenta sovint exercint conjuntament el poder? En un total d'onze episodis referits als ilergets i/o els seus caps, Titus Livi ho fa en sis ocasions (estiu de 217, 209, 208, 206 i 205 a.n.e.), mentre que en solitari Indíbil apareix en dues (211 i 208 a.n.e., després de *Baecula*) i el poble ilerget en tres (218 i inicis de 217 a.n.e.). Alguns autors, des de Julio Caro Baroja (1971, 148) fins Noemí Coll i Ignasi Garcés (1998, 437-446), han interpretat aquest fet com una monarquia bicèfala, una espècie de sinarquia, magistratura col·legiada del tipus d'algunes diarquies conegudes a l'Antiguitat mediterrània, la més cèlebre a Esparta, i també en el món cèltic.

Pierre Moret, que ha estudiat detingudament l'abast d'aquest poder d'aparença dual (Moret 1997 i 2002-2003), la considera una interpretació abusiva. Polibi cita Indíbil en 14 ocasions i Mandoni únicament en tres; Titus Livi, en canvi, esmenta 23 vegades Indíbil i 18 Mandoni. És evident que Polibi concedeix molt menys protagonisme a Mandoni. L'investigador francès considera totalment exagerat el rol que li és assignat per Titus Livi, molt més enllà del poder que realment hauria tingut en la reialesa ilergeta, i l'atribueix a un recurs literari de l'historiador romà. Mandoni apareix implicat en els tres episodis més dramàtics: Escipió i els ostatges a Carthago Nova el 209 a.n.e., la seva missió negociadora davant del general romà després de la derrota del 206 a.n.e., i la gestió desesperada i mort en suplici l'any 205 a.n.e. Això, és a dir, motivacions literàries, haurien incitat Titus Livi a reforçar el seu paper i a crear la fórmula doble i artificial "Indíbil i Mandoni" com un element d'identificació en l'inici de cada capítol de la història ilergeta, a més d'afegir una component curiosa per al lector: la presència de dos germans al front d'un poble bàrbar.

Julio Mangas (1986) ha insistit en una divisió de funcions, segons la qual Indíbil és el cap militar i Mandoni el polític. Es pot precisar més, i una lectura atenta permet assegurar que l'actuació de Mandoni no és mai la que s'espera d'un rei. El seu paper com a ambaixador el 206 a.n.e. és propi d'un conseller, i mai pren una decisió pel seu compte, tret de la convocatòria del *concilium* o assemblea el 205 a.n.e., quan Indíbil ja es mort i, potser, està a punt de succeir-lo. Mandoni no apareix cap vegada al capdavant de les tropes, mai se'l vincula a atribucions militars, i aquesta competència, font d'autoritat i funció primordial entre els reis ibers, sempre correspon a Indíbil, autèntic cap guerrer,

que mor heroicament en combat mentre Mandoni fuig per acabar ajusticiat pels romans després de ser lliurat pels seus propis compatriotes. Indíbil és l'únic al qual els dos historiadors qualifiquen de rei (*basileus, regulus, rex*) i l'únic que apareix actuant en solitari, mentre el seu germà rep el títol de *dynastés* o *princeps* en passatges on comparteix el protagonisme.

D'acord amb el que estem dient, no concedim crèdit a Sili Itàlic i al seu poema, recreació poètica imaginària dels jocs fúnebres que Publi Corneli Escipió dedicà el 206 a.n.e. en honor del seu pare Publi i del seu oncle Gneu, on participen uns personatges ilergets (Lamus, Sícoris, Ilerdes, Indíbil) encapçalats per Mandoni, que sembla tenir un rang superior al seu germà.

Com venim intentant argumentar, en el nostre model interpretatiu, la realitat política ilergeta s'entén a partir de quatre conceptes: *territorium, populus, ciuitas* i *regulus*. Ara bé, com ha estat subratllat, el rei no és la figura dominant en el paisatge polític d'Ibèria els anys 220-200 a.n.e., tal i com suggereixen unes fonts escrites en què apareixen molts pobles i ciutats que no s'associen a reis o prínceps (Moret 2002-2003, 31). Precisament algunes de les ciutats que més resistència van oferir als exèrcits cartaginesos i romans, com Sagunt, Orongis, Ilturgi, Astapa, no varen tenir –o el desconexem– rei. Com diu Pierre Moret, “existeixen ciutats sense rei, ciutats amb rei, pobles sense rei i pobles amb rei”. Per això, quan després de la victòria de 206, Escipió va a Tarraco a repartir càstigs i recompenses, i examina els casos de reis i ciutats, *causis regulorum ciuitatumque cognoscendis* (Livi XXVIII, 16, 10). L'existència simultània d'aquestes dues figures institucionals evidenciaria, segons Pierre Moret, l'ambigüitat de la monarquia ibèrica.

Noemí Coll i Ignasi Garcés van proposar diferenciar entre la monarquia meridional, que basa el seu poder en els *oppida*, i la monarquia llevantina i del nord-est de la península ibèrica, associada a *populi* (Coll, Garcés 1998, 442). Al nostre entendre, *regulus* i *ciuitas* són realitats històriques indissociables, afirmació del tot compatible amb el reconeixement de la complexitat de les reialeses ibèriques, d'altres formes de poder polític i de les diferències existents entre les dues àrees i els seus diferents models d'organització territorial, polinuclear i mononuclear, tal i com van ser descrits per Arturo Ruiz i Manuel Molinos. Entre els ibers meridionals, la importància dels *oppida* els convertiria en unitats bel·ligerants i capaces d'oposar resistència aïlladament. En el llevant i el nord-est peninsular es desenvolupa una societat igualment poliada, però caracteritzada per un poblament més dispers en *oppida* de dimensions molt més reduïdes, i les ciutats apareixen, segons el vell model mediterrani de la ciutat-estat, exercint la capitalitat al capdavant dels territoris i els pobles ibers. En ocasions, coneixem el nom d'alguns dels seus reis, com Edecó, Indíbil, Bilistages o Amusicus, i, en d'altres, només sabem de la seva existència, cas dels lacetans o els bergistans. El fet que les *ciuitates* ibèriques s'identifiquin amb l'etnònim, és a dir, el nom del *populus*, il·lustraria la base ètnica d'aquestes unitats polítiques, construïdes sobre territoris propis (*territoria*) i consciència de pertinença a la col·lectivitat (*populi*). Com

a formulació general, creiem que és vàlida per edetans, ilercavons, ilergets, ausetans, cossetans, laietans, lacetans, bergistans o indigets, independentment dels problemes que pugui representar el desconeixement del nom del rei o de la ciutat, que aquest darrer correspongui o no a l'etnònim, que coneguem dues ciutats candidates a la capitalitat o de l'aparició tardana del nom a les fonts escrites. En el cas del ilergets, ja ens hem ocupat extensament del problema d'Iltirta i d'*Athanagrum*.

En síntesi, al capdamunt de la societat ilergeta apareix un rei guerrer, rodejat per consellers, la noblesa i la família reial, en la qual el germà ocupa un lloc privilegiat com a conseller. Una monarquia a qui la guerra es pot dir que tornà inestable, sense oblidar, però, que, al mateix temps, l'afavoria en tant que institució, en la mesura que exigia concentració del poder i lideratge militar. En qualsevol cas, la monarquia ilergeta apareix prou consolidada per fer possible que Indíbil, que abans del 217 a.n.e. ja havia estat rei, recuperi el tron gràcies als cartaginesos, i tretze anys després, el 205 a.n.e., continuï al capdavant del seu poble per portar-lo, amb tots els aliats fent-li costat, al darrer combat (Junyent, Pérez 2003).

A diferència d'altres lectures tendents a veure el règul des de la perspectiva de la reialesa militar (*kingship*), es a dir, com una institució més propera als cabdillatges i pròpia de societats no estatals (*chiefdom*), la monarquia ilergeta seria per nosaltres la concreció històrica de l'estat arcaic, és a dir, del poder. Apareix en el mateix moment que la societat jerarquitzada en llinatges preferencials amb un accés desigual als recursos, però sobre una àmplia base encara de propietat comunal, es transforma en una societat estratificada i integrada a través de mecanismes polítics complexos i especialitzats des d'una elit que s'ha fet amb el control dels mitjans de producció i de l'exercici de la violència intra i intergrup (Junyent, Pérez 2003, 53-54). L'estructura clientelar de la societat ibèrica, com ha estat formulada per Arturo Ruiz, des de la clientela bàsica fins a la clientela territorial en piràmide, explica les relacions entre els llinatges, entre l'*oppidum* central o *ciuitas* i els *oppida* i assentaments dependents, entre l'aristòcrata i els clients (Ruiz 2000, 11-20; 2008, 811-814). *Regulus* i *ciuitas* apareixen al cim del sistema clientelar. En tant que variades relacions de servitud que comporten obligacions econòmiques i militars, l'extensió dels lligams clientelars i l'establiment de formes de dependència entre els llinatges dirigents de la *ciuitas* i dels *oppida* secundaris, segons el que ha estat anomenat clientela de rang territori, suposa la superació del marc de la comunitat local de cada *oppidum* per integrar-se en una nova construcció política que exigirà reforçar i cohesionar l'entitat ètnica. Pactes de clientela amb els pobles veïns, suessetans, lacetans, ausetans i altres pobles menys coneguts, poden explicar igualment els exèrcits confederats aixecats contra Roma per Indíbil (Ruiz 2008, 740, 813). Aquesta situació no seria gens estranya, i l'autoritat que el *regulus* exerceix sobre aquests pobles s'assembla a la que s'atribuïa Edecó (*cf. supra*) quan negociava l'alliberament dels seus familiars presoners d'Escipió (Polibi X, 34, 1-10; Ruiz 1998, 298; 2008, 814).

Populus o ètnia ilergeta

La formació de l'ètnia o *populus* ilerget precedeix en certa manera en el temps l'aparició de l'estat arcaic, coincidint amb la definició del seu territori polític, no anterior a finals dels segle V a.n.e. El poble ilerget resulta d'un procés arrelat en l'edat del bronze, però la seva etnogènesi correspon principalment a la primera edat de ferro. No es tracta d'una realitat ancestral, no existeixen pobles *ab origine*, realitats essencials desenvolupades a partir d'una originària llavor germinal contenidora de totes les potencialitats, i en el procés de formació i desenvolupament els ilergets devien anar adquirint i perdent trets. La nostra idea d'ètnia no difereix de la que formulàvem fa deu anys i, en realitat, és la que té Titus Livi quan afirma que l'objectiu d'Indíbil era alliberar el país del jou estranger i retornar-lo per sempre als usos i costums dels avantpassats (Livi XXIX, 1, 24); no és tan allunyada com podria semblar de la proposada per l'antropologia social moderna (Godelier 1998, 20). Per ètnia, *ethnos* o *populus*, entenem un grup diferenciats pels seus costums, o, dit de manera general, per la seva forma de viure, de vestir, de fer la guerra, per una llengua pròpia i per la consciència compartida de formar una col·lectivitat, amb mites, llegendes i creences sobre el propi origen i passat, enfront d'altres grups o pobles de cultures diferents (Junyent, Pérez 2003, 43-44). Ètnia i realitat política no són necessàriament el mateix; un poble es diferencia d'un altre en el terreny ètnic, en el polític o en els dos. Així, pobles emparentats i que es reconeixen com a tals, compartint trets culturals, creences i cultes, poden estar políticament diferenciats i, fins i tot, combatre entre ells. És el cas dels ilergets i les complexes relacions que mantingueren amb els seus veïns, hegemòniques sobre els pobles limítrofs i enfrontades als de la costa i els de la vall de l'Ebre.

El desenvolupament del sistema *ciuitas-regulus* i la seva fixació en un *territorium* amb fronteres corresponen a la dimensió política del *populus* ilerget a partir del segle IV a.n.e. i culminen la centúria següent. L'arqueologia pot ajudar a identificar grups ètnics i entitats geopolítiques, a través de la cultura material. De fet, mai ha deixat d'intentar-ho des de començaments del segle XIX, malgrat el desprestigi provocat per la manipulació política en mans de Kossina i molts membres de la seva escola, que van practicar una lectura ètnico-racial dels materials arqueològics. I també malgrat les reserves generades per l'ús abusiu d'unes metodologies –de V. Gordon Childe endavant– abocades a la identificació de “cultures arqueològiques”, que sovint no són més que constructes o ficcions creades pels propis arqueòlegs. Coneixem els riscos d'assimilar aquestes “àrees arqueològiques” a pobles i els respectius territoris, i sabem que la concreció de la materialitat d'un poble no s'ajusta a línies divisòries (Sanmartí 2003, 40-42). Però no dubtem de la possibilitat d'identificar indicadors arqueològics, de definir conjunts d'ítems “identitaris” o “idiosincràtics” ilergets, elements distintius amb valor emblemàtic o discriminatiu respecte d'altres pobles, com les formes d'ocupació i explotació del territori, les solucions urbanístiques, les tècniques constructives, les formes d'emmagatzemar els cereals o

l'aigua, els estils decoratius o les tradicions iconogràfiques, determinades pràctiques funeràries o rituals, les produccions ceràmiques com el vernís roig, etc., així com la possibilitat de relacionar-ne la distribució espacial amb el territori ètnic. Entre els estudis d'aquesta mena desenvolupats amb èxit, es poden esmentar els de C. Mata i H. Bonet sobre l'Edetania i els de Francisco Burillo sobre les ètnies celtibèriques, o els efectuats sobre les vaixelles de prestigi (la producció indiketa grisa amb pintura blanca o el vernís roig ilerget) i les ceràmiques decorades amb forta càrrega iconogràfica i ideològica (tallers d'Edeta, Serreta, Elx, Tolmo de Minateda...) (Grau 2005, 105-123; 2007, 137-138). La recerca arqueològica continuarà avançant en aquesta direcció, identificant territoris com a espais ètnics i polítics, intentant matisar-los respecte les àrees de circulació econòmica, i mostrarà els seus límits en l'intent. Aquests, però, no poden qüestionar el protagonisme, la capacitat política i militar reconeguda als ilergets per les fonts històriques. Si invertim els termes, ¿ens imaginem quina evidència arqueològica ens exigiríem per a igualar aquest reconeixement en absència dels textos escrits o de la documentació numismàtica? El que volem dir és tan obvi com que resulta impossible limitar el debat a l'evidència arqueològica.

Territorium

El *territorium* es constitueix en l'espai de legitimació i dominació del nou poder en mans del *regulus* i aquells que l'envolten i, sobre l'espai que acollia els diferents grups tribals i els cabdillatges del primer ferro, apareix un territori controlat per una part de l'antiga comunitat que s'imposa a la resta de grups (Junyent, Pérez 2003, 45).

Es pot considerar que, tret d'alguns casos concrets en què les fonts clàssiques són contradictòries o confuses, amb l'ajut dels textos antics i resseguint l'escenari dels fets militars de la Segona Guerra Púnica, és possible reconèixer la ubicació dels pobles ibers del nord de l'Ebre, situar-los espacialment i, fins i tot, fer aproximacions a la delimitació de llurs territoris recolzats en llurs posicions relatives.

Fa uns anys, en uns treballs suggeridors, Joan Sanmartí, a partir dels assentaments de primer ordre i el traçat dels polígons Thiessen, dibuixava les grans unitats territorials polítiques dels pobles ibers, coincidents, a grans trets, amb unitats històrico-geogràfiques. De nord a sud, la Indigècia, encapçalada per la dípolis Puig de Sant Andreu-Illa d'en Reixac (Ullastret), d'unes tretze hectàrees d'extensió, i un total de 2.775 km²; la Laietània, presidida per *Ilturo* (Burriac, Cabrera de Mar), entre 7 i 10 ha i 2.000 km²; la Cossetània, amb la capitalitat indiscutida de *Tarakon-Kesse*, 10 ha i 2.800 km²; l'Aussetània, *Ausa* i 2850 km²; i la Lacetània –encara sense identificar *Sikarra*– 4.075 km² (Sanmartí 2001a, 23-38).

El territori polític de l'*ethnos* ilerget apareix amb el nucli central a les planes de Lleida i la dinàmica expansiva, a finals del segle III a.n.e., el porta a pressionar els veïns occidentals, suessetans i sedetans, aquests darrers els enemics tradicionals; el resultat serà el reflectit el segle I a.n.e. per Estrabó (III, 4, 10-11) o, ja en temps de l'imperi, per

Ptolomeu (II, 6, 68), que considera ilergetes, entre altres, les ciutats d'*Ilerda*, *Osca* i *Celsa*. El Montsec en definia els límits septentrionals i el riu Gállego i les serres d'Alcubierre i Luna, els de ponent; pel sud, arribaven a l'Ebre, la zona baixa del qual pertanyia als ilercavons i, pel sud-est, la serralada pre-litoral, Prades i Miramar, els separava dels cossetans. Menys definida resulta la frontera oriental, entre l'Urgell i la Segarra, amb els sempre fidels aliats lacetans. Si el límit occidental se situés sobre la línia Barbastre-Casp (Fatás 1987, 11-22), l'extensió del territori ilerget seria d'uns 9.500 km² i superaria els 15.000 km², si s'accepten els límits proposats per nosaltres sobre l'Alcanadre, a partir de la difusió del vernís roig ilerget (Junyent 1991, 26-28), xifres en ambdós casos molts superiors a les suggerides per als pobles anteriorment esmentats.

Joan Sanmartí s'ha arriscat també a fer una aproximació demogràfica a partir de l'anàlisi de l'exèrcit ilerget segons les dades que ens ofereixen els textos clàssics (Quesada 1996, 58-68). Segons Titus Livi, en la sublevació del 206 a.n.e., Indíbil i Mandoni apleguen un exèrcit compost per 20.000 infants i 2.500 genets (Livi XXVIII, 31, 5), i Polibi, en el passatge corresponent al mateix episodi, diu que la infanteria lleugera constitueix la tercera part, és a dir, uns 7.000 homes portadors d'armament lleuger i pertanyents a les classes socials baixes (Polibi XI, 33). Aquest nombre, proporcionalment reduït, permet suposar que no es tractà d'una mobilització total. Si s'accepta que el reclutament s'hagués fet sobre la base d'un sol membre per unitat familiar nuclear, tal com s'ha proposat per calcular l'aportació de Culchas a l'exèrcit d'Escipió (Ruiz 2000, 13-15), i calculant un índex de 4'5 individus per família d'acord amb l'estructura d'una societat camperola, el resultat seria una població aproximada de 136.000 habitants, la qual cosa vol dir 14'3 h/km², xifra similar a la que s'obté en els fogatges del 1553 de les comarques del Segrià, l'Urgell i la Segarra, per un territori que en l'aproximació baixa vorejava els 9.500 km². Segons el mateix Titus Livi, malgrat la derrota i les baixes, un any després, el 205 a.n.e., els ilergets alçaran 30.000 infants i 4.000 genets (Livi XXIX, 1, 19-26), i el mateix càlcul ens portaria a suposar una població de més de 200.000 habitants, encara que la lleva en aquesta ocasió incorporava ausetans i altres pobles innominats (Sanmartí 2001a, 23-38; 2001b, 123; Ruiz, Sanmartí 2003, 48-49).

En qualsevol cas, tant en el càlcul del territori com en el de la població, allò important no és l'exactitud impossible sinó la magnitud relativa dels números i, vist així, la potència demogràfica –com hem argumentat moltes vegades– explica la capacitat de lideratge sobre els pobles veïns i la tenaç resistència davant de Roma, al temps que pressuposa l'existència d'un fort poder centralitzat capaç de mobilitzar els recursos.

Des de fa uns anys, però, aquest plantejament ha estat qüestionat, invertint-lo completament; les xifres, per excessives, exigirien una interpretació diferent. L'extensió territorial, tan superior a la de les unitats político-territorials costaneres, entre 2.000 (Laietània o Indigècia) i 2.800 km². (Cossetània); la desigual distribució del poblament en un territori suposadament poc articulat; la manca de jerarquització en els assentaments; les dimensions reduïdes dels

oppida; la inexistència d'un *oppidum* central assumint el paper de *ciuitas* –en ser qüestionada *Ilirta*– equiparable als meridionals, levantins o septentrionals tipus *Tarakon-Kesse*, *Iluro* o *Indika*; i, fins tot, l'heterogeneïtat de la cultura material –contrastant l'ilegècia occidental i oriental i, entremig, Baix Segre–, han estat els principals arguments per discutir l'existència d'una estructura política centralitzada, l'estat arcaic ilerget, capaç d'hegemonitzar-la, i plantejar, en sentit contrari, la possibilitat que l'ètnia ilergeta estigués dividida en diferents grups, com hauria estat el cas dels edetans, en diverses entitats geopolítiques: *Kelin*, *Edeta*, *Arse*, etc.

Com ja hem dedicat especial atenció al problema d'*Ilirta*, entenem que la qüestió més delicada és la de la manca de jerarquització entre els assentaments. Creiem que s'ha abusat d'un visió simplificada, errònia, del poblament ilerget de la qual, fa molts anys, vàrem ser, en bona part, responsables. El poblament ilerget, dèiem, es concentrava al Baix Segre i, alhora, s'expandia cap a les zones òptimes pels cultius cerealístics extensius, l'Urgell i els Monegres; la població era força densa i es distribuïa en nombrosos assentaments de dimensions no superiors a una hectàrea, mentre que altres territoris, cas de les Garrigues, es despoblaven (Junyent 1989, 102-105; 1994, 89; 1996, 21-22; 2002, 29; Junyent, Pérez 2003, 48-52, 55-57). Fins i tot hem argumentat, referint-nos a *Ilirta*, que la *ciuitas* o *polis* era un fenomen més polític que urbanístic, que per això no havien de sorprendre les seves dimensions reduïdes (Junyent 1994, 89; 1996, 22-23; Pérez 1991, 94; Junyent, Pérez 2003, 49). El cas és que el model de poblament del territori ilerget, en contraposició al model ètnic polinuclear jerarquitzat de cossetans, laietans i indiketes, ha estat descrit com a ètnic micronuclear, a partir del desconeixement d'*Ilirta* i l'extensió no superior a 1 ha atribuïda a l'assentament més gran de l'ètnia, Molí d'Espíol (Tornabous) (Ruiz 2008, 815-816, 836), i la societat ilergeta ha estat considerada com un sistema heteràrquic, clarament diferenciat del model jerarquitzat d'aquells (Sanmartí 2010, 103; Sanmartí 2015).

Hi ha quelcom de cert, però, en tot cas, la realitat és força més complexa que la reflectida, per exemple, en un article d'Almagro (1987, 26), de referència fa anys, però en el qual l'autor va treballar amb les grolleres aproximacions llavors disponibles, referides únicament a la part superior excavada dels dos *oppida*, per atribuir a Pilaret de Santa Quitèria (Fraga) 0'8 ha i a Jebut (Soses) 0'44 ha (Pita 1975, 143 i 163); o la que es desprèn de les 0'8 ha que es continuen assignant a l'*oppidum* central del Molí d'Espíol (Ruiz, Sanmartí 2003, 42; Sanmartí 2001a, 26; 2001b, 113; 2010, 103; Sanmartí *et alii* 2006, 155). Encara que no ben estudiada, durant el segle III a.n.e., i considerant exclusivament l'ordre de grandàries, s'ha de parlar de jerarquització dels assentaments ilergets i, almenys, de quatre nivells d'escala:

- Primer rang: capitalitat *Ilirta/Atanagrum*: 5 ha?
- Segon rang: entre 1 i 2 ha, *oppida* centrals fortificats, urbanisme complex: Molí de l'Espíol, Gebut (Soses) o Roques de Sant Formatge (Seròs).
- Tercer rang: entre 0,5 i 1 ha, *oppida* fortificats, els més nombrosos.

- Quart rang: menys de 0,5 ha, aldees pobrament defensades per una fortificació de barrera, fossat, muralla de tanca no torrejada i porta simple *en chicane*, cas d'Estinclells (Verdú), i petites explotacions agropecuàries, com Roques del Sarró (Lleida).

El punt més discutible d'aquesta proposta de territori de base ètnica i poblament jerarquitzat, dirigit per un *regulus* des d'un *oppidum* central és, com hem reconegut amb insistència, *Iltirta*. El mateix Arturo Ruiz, a l'espera de contrastació arqueològica, considera la possibilitat que els ilergets assolissin el grau de nucleització i que, a finals de segle III a.n.e., la *ciuitas* exercís el lideratge polític de la confederació amb altres grups ètnics, d'acord amb el que anomena el model mononuclear de base interètnica (Ruiz 2008, 816 i 822).

Com hem vist més amunt, l'existència d'un territori ilerget entés com una unitat ètnico-política ha estat qüestionada, no només des del patró de poblament, considerant-lo poc articulat (Bermúdez 2005a, 2005b i 2010), sinó també per poc cohesionat culturalment, desintegrat i desigual “en els ritmes en el procés de formació de l'Estat ilerget” (Garcés 2005).

Pel que fa a l'heterogeneïtat de la cultura material ilergeta en un territori tan extens, diguem-ne, d'entrada, que és evident. Però també que el tema és extraordinàriament complex i mai s'ha intentat analitzar-lo en profunditat. Les diferències han de ser matisades cronològicament i, a la vegada, distingir entre elements idiosincràtics i altres, la presència dels quals puguin ser compartida amb altres pobles i respondre a intercanvis comercials, sense que això suposi cap garantia de poder associar àrees de difusió i espais culturals, econòmics i –no diguem– polítics, essent aquests darrers inestables per definició. Hem repetit en diferents ocasions, per exemple, que la Ilergècia Oriental sembla “mirar” més a la costa cossetana i als veïns dels territoris centrals que no pas al Segre, i aquest fenomen l'hem vist reflectit en la presència de la ceràmica grisa monocroma i el plat de vora “à marli” característic a Vilars a finals del segle VI i inicis del V a.n.e.; d'àmfores de boca plana, en lloc de les tenalles del tipus conegut com *Ilduratin*, exclusiu a la cisterna de Roques de Sant Formatge (Seròs), on, sorprenentment, a finals del segle IV a.n.e., tots els molins abocats en el seu rebliment són de vaivé (Junyent 1973, 287 i ss.), quan a Vilars fa quasi dos-cents anys que es fabriquen amb pedra local molins rotatius o arriben –en un cas– tallats en lumaquel·la o calcària bioclàstica de la pedrera del Mèdol (Tarragona) (Alonso 1999, 248-254, 261-264; Alonso *et alii* 2011, 55-65). Però la tendència general és la uniformització de la cultura material, a causa de l'existència de mercats locals i d'un intercanvi estable, regular i multilateral, que unifica els productes objecte de mercadeig, procedents a la vegada d'un comerç interior o intermedi amb altres pobles ibers i a llarga distància, a través d'*Emporion* (Sanmartí 2005c, 720-721). Dit d'una altra manera, aquest panorama, si bé no ens diu res sobre l'estructura política ilergeta, centralitzada o confederada, sí que ens suggereix un territori progressivament homogeneïtzat. El territori polític se sobreposa a realitats

econòmiques o de mercat diferents, però continua reflectint la vella identitat ètnica, com demostrarà la composició dels exèrcits mobilitzats i la formació en el camp de batalla, i no resulta de la unió circumstancial dels *oppida* en noves entitats polítiques, com els coneguts casos de Culchas i Orissó (Ruiz 2008, 734-736).

Els ilergets: una societat heteràrquica?

En definitiva, els pobles ibers del nord de l'Ebre situats a la costa, cossetans, laietans i indiketes han estat considerats estats arcaics per Joan Sanmartí, d'acord amb les tipologies neoevolucionistes (Feinman 1998, 97-98, 102-104, Flannery 1998, 17, 55; Marcus, Feinman 1998, 8-9). Els indicadors emprats han estat l'escala d'integració política i els territoris ètnico-polítics, la jerarquització dels assentaments, la desigualtat institucionalitzada, la consolidació d'una elit aristocràtica dirigent que es reserva l'exclusiu dret al ritual funerari, la possible existència d'un sistema tributari, l'escriptura, l'encunyació de la moneda, l'aparició d'una religió d'estat... Per l'autor, els patrons jerarquitzats de la costa contrasten netament amb els de la Catalunya central i occidental i constitueixen l'evidència arqueològica d'una organització socio-política i unes relacions de poder de caràcter heteràrquic (Sanmartí 2010, 103).

Des del nostre punt de vista, no sabem veure l'interès de l'aplicació del concepte, més enllà del poder taumàtúrgic atribuït a les paraules noves. Jerarquia i heterarquia són categories descriptives i no analítiques, prestades a l'arqueologia en el context del debat postprocessual; ni són antagoniques ni excloents, i normalment es presenten articulades en la complexitat de la realitat social. El concepte d'heterarquia pot aplicar-se igualment a les comunitats de la perifèria tartèssica –les conques extremenyes del Tàjo i el Guadiana– durant el període orientalizant, als nòmades nord-africans o als indis mississipians de Cahokia (Illinois, EE.UU), i, en el cas que ens ocupa, es limita a etiquetar l'especificitat del desenvolupament estatal ilergeta. El valor diagnòstic, la capacitat de *state-making* (“de fer estat”) dels diferents indicadors contrastats empíricament és molt desigual (registre funerari, escriptura, religió d'estat...) i el seu valor baremador encara es dilueix més en l'estratègia comparativa, degut a una recerca arqueològica irregular. Les fonts escrites, no es pot oblidar, retraten una societat ilergeta jerarquitzada (*regulus* i familiars, aristocràcia, cavalleria...), políticament organitzada (reialesa, *concilium*, lideratge i aliances interètniques), territorialment fixada i amb un potencial demogràfic i militar molt superior als altres pobles ibers del nord de l'Ebre.

Les particularitats –matisades– del seu model de poblament no poden ser llegides en contra d'aquesta evidència. Fins i tot es pot donar la volta al mitjà i, sense qüestionar que el poblament “profundament jerarquitzat” dels *populi* de la costa catalana “reflecteix la pròpia organització de la societat” (Sanmartí 2010, 103), preguntar-nos fins a quin punt no es sobrevalora o, simplement, no s'interpreta correctament. Cossetans, laietans i indiketes, amb les seves *ciuitates* al capdavant, haurien constituït unitats

geopolítiques pròpies, però sense desenvolupar projectes politico-territorials equiparables a l'ilerget, i l'aparició de grans assentaments podria reflectir, més aviat, un fenomen d'urbanització lligat a la importància de les activitats manufactureres i comercials, sense haver de traduir-se necessàriament en estructures polítiques especialment complexes i centralitzades, de l'existència de les quals les fonts no es fan ressò. En qualsevol cas, tornant al punt d'inici, J. Sanmartí, citant C. Crumley, adverteix que l'organització descentralitzada no exclou grups aristocràtics ni tampoc que, pel damunt d'estructures heteràrquiques, es pogués constituir un aparell d'estat, "confederacions entre estats", com Indíbil al capdavant de *suesetani*, *laetani* i *ausetani* (Sanmartí 2010, 104-105; Sanmartí 2015; Crumley 1995, 26-33).

Món funerari, ideologia

En la proposta de Joan Sanmartí, també el registre funerari i l'escassíssim nombre de necròpolis/tombes s'utilitzen abusivament en la doble direcció de reafirmar els trets d'uns i diferenciar-los dels altres. Entre laietans i indikets, les pràctiques funeràries estarien reservades exclusivament a una elit aristocràtica molt restringida que resideix en les *ciuitates*, que es vincula directament amb la divinitat i desenvolupa una ideologia d'estat, que concentra la riquesa i la presa de decisions sobre els assumptes polítics, socials i religiosos, etc. (Ruiz, Sanmartí 2003, 49-51; Sanmartí, 2010, 102).

Els canvis observats en el ritual funerari són una de les claus en l'estudi del *Long Term Social Change* en les societats del nord-est peninsular (Sanmartí 2015). Durant la primera edat del ferro, el conjunt de la població participa de ritual funerari, reflectint l'estructura parental de la societat i la propietat comunal de la terra. Després, als segles VI i V a.n.e., el reforçament de les elits aristocràtiques i una nova ideologia funerària s'expressarà a les necròpolis, on s'enterraran aquestes minories privilegiades associades als cabdillatges del període ibèric antic; el nombre de tombes cau espectacularment i, tret de la zona de la desembocadura de l'Ebre, es redueix a tombes aïllades (Sanmartí 2010, 97-98); els canvis són atribuïts al trencament de les formes hereditàries de la propietat o a l'arribada d'immigrants amb prou poder per imposar-los (Sanmartí 2015). Durant l'etapa ibèrica plena, segles V a II a.n.e., els enterraments coneguts són encara molt menys i les poques necròpolis conegudes (Puig d'en Serra, 87 enterraments; Turó dels Dos Pins, Can Rodó de l'Hort i voltants, més de 100) corresponen significativament a dos grans centres residencials de l'elit, Ullastret i Burriac; un sector molt restringit de la societat legítima el seu poder amb una ideologia funerària que exclou a la població en un comportament propi dels estats arcaics (Sanmartí 2001b, 109, 110-111, 117-118; 2001a, 28; Sanmartí *et alii* 2006, 157).

Les necròpolis ibèriques són, efectivament, raríssimes des de 450 a 200 a.n.e., únicament Puig d'en Serra i el conjunt de necròpolis de Cabrera, i no deu ser casual que estiguin vinculades a Ullastret i Burriac, respectivament. Altra cosa és, però, considerar-les evidència del fet que

el ritual funerari s'ha fet exclusiu d'un segment de l'elit aristocràtica: només s'enterren les elits de les *ciuitates*? els llinatges secundaris del sistema aristocràtic associats als *oppida* queden exclosos? A més, la informació que ofereixen aquestes necròpolis és molt limitada (estat de conservació deficient, rituals diferents...). A Turó de Dos Pins, Can Rodó de l'Hort i Can Ros, apareixen armes, semblen enterrar-se individus d'un cert prestigi, però ni l'estructura de les tombes ni l'ordenació de l'espai suggereixen una jerarquització acusada (Garcia 1992, 109-144; 1993, 209-211, 349-350), encara que, els darrers anys, una nova lectura s'ha ajustat en part a les noves propostes interpretatives (Garcia, Zamora 2005, 965-966) i les necròpolis són considerades un reflex de l'estructura jeràrquica de la societat laietana, però amb pocs més arguments que la identificació de les 113 tombes descobertes a tota la vall de Cabrera, corresponents a cent anys i destinades a una selecta part de la població resident a l'*oppidum* de Burriac: l'elit (Zamora 2012, 155-156, 160). Puig d'en Serra correspon a una petita necròpolis d'Ullastret, utilitzada entre 450 i 325 a.n.e., amb enterraments molt senzills (*loculi*) i aixovars, entre els quals només destaca el fet que de les 15 urnes, 10 són vasos àtics (quatre corresponen a vasos indígenes fets a mà i un a ceràmica ibèrica tornejada), i en els quals no apareixen armes ni altres materials d'importació (Martín 1983, 93-95; Sanmartí 1992, 93-94; Martín, Genís 1993, 5-47; Martín 2008, 251-268; Plana, Martín 2012, 130-132).

La situació no és diferent al món ilerget. Les nombroses necròpolis del bronze final i el primer ferro contrasten sobtadament amb la disminució dels enterraments coneguts en època ibèrica. El període ibèric antic està molt mal representat, però hi es present: al Segre, La Pedrera (Vallfogona de Balaguer-Termens) i La Femosa (Lleida); en zones properes, l'Ebre, Almatret/Ribarroja, i al Francolí, Milmanda, Vimbodí (Graells 2008a). Objectes tan característics de l'ambient funerari com els ja esmentats penjolls amb boc i cadenetes (Graells, Sardà 2005, 265-275) estan presents a la fortalesa dels Vilars. Per les fases ibèriques plenes, la informació es redueix a les tombes aristocràtiques de La Pedrera. La revisió recent, que atribueix al segle IV a.n.e. les dues sepultures amb cavall, datades en el segle VII a.n.e. des de W. Schüle, ens eximeix de referències bibliogràfiques (Graells 2008b, 81-155). Les tombes han estat interpretades com pertanyents a prínceps-mercenaris a partir de la suposada procedència (Apúlia, Peloponès) dels elements de guarniment dels èquids i dels propis cavalls per la seva considerable alçada 1,48 cm (Nieto 2012, 698) i, fins i tot, el comportament funerari dels aristòcrates ilergets, que emularien tradicions alienes (Graells 2008b, 99). "Se no è vero, è ben trovato", però el que cal destacar és el caràcter "prínceps" dels enterraments—sacrifici del cavall, panòplia i guarniments—, que els fa força diferents dels que hem vist a Can Rodó/Turó dels Dos Pins o Puig d'en Serra, i la seva associació a l'aristocràcia dels *oppida*.

Tenim, com es prou conegut, un greu problema en el desconeixement del món funerari ibèric al nord de l'Ebre (Sanmartí 1992, 77-108; 1995, 91-106). No creiem que només tingués accés al ritual funerari una petita part dels grups

aristocràtics residents en les *ciuitates* que exercien capitalitat. Ignorem quina mena de ritus seguia la pràctica totalitat de la població, elits incloses, i per quina raó el seu comportament davant la mort era tan diferent dels ibers llevantsins i meridionals (Garcia, Zamora 2005, 955-970).

Bibliografia

- ALBIZURI, S., ALONSO, N., LÓPEZ CACHERO, F. J.:
2011. "Economia i canvi social a Catalunya durant l'edat del bronze i la primera edat del ferro", Valenzuela, S., Padrós, N., Belarte, M.C., Sanmartí, J. (eds. cient.), *Economia agropecuària i canvi social a partir de les restes bioarqueològiques. El primer mil·lenni aC a la Mediterrània occidental, Actes de la V Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 16 al 18 d'Abril de 2009)*, Arqueo Mediterrània, 12, Universitat de Barcelona-ICAC, Barcelona, 11-36.
- ALMAGRO, M.:
1987. "El área superficial de las poblaciones ibéricas", *Los asentamientos ibéricos ante la romanización*, 27-28 febrer 1986, Ministerio de Cultura-Casa de Velázquez, Madrid, 21-34.
- ALONSO, N.:
1999. *De la Llabor a la Farina. Els processos agrícoles protohistòrics a la Catalunya occidental*, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 4, UMR-154 du CNRS, Lattes.
- ALONSO, N., AULINAS, M., GARCIA, M.T., MARTÍN, F., PRATS, G., VILA, S.:
2011. "Manufacturing rotary querns in the 4th century BC fortified settlement of Els Vilars (Arbeca, Catalonia, Spain)", Williams, D., Peacock D. (eds.), *Bread for the People: The Archaeology of Mills and Milling. Proceedings of a Colloquium Held in the British School at Rome*, BAR International Series 2274, Southampton University Archaeology Monographs, 3, 55-65.
- ALONSO, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J.B.:
1999. "Chronologie des âges des métaux dans la Basse Vallée du Segre (Catalogne, Espagne) à partir des datations 14C", *Actes du 3ème Colloque International C14 et Archéologie, Lyon 1998, Mémoires de la Société Préhistorique Française*, XXVI, 287-292.
- ALONSO, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., (coords.):
2003. *Chevaux-de-frise i fortificació en la primera edat del ferro europea*, Reunió Internacional Lleida 27-29 de març de 2003, Universitat de Lleida.
- ALONSO, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., MOYA, A., TARTERA, E., VIDAL, A. (coords.):
2006. "Agricultura i poblament a la plana occidental catalana durant l'Edat del bronze", *Condicions de vida al món rural*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 711-726.
- ALONSO, N., JUNYENT, E., LÓPEZ, J.B.:
2010. *Arbeca. La Fortalesa dels Vilars*. Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- ASENSIO, D., CARDONA, R., FERRER, C., GARCIA-DALMAU, C., MORER, J., POU, J., SAULA, O.:
2009. "L'arquitectura domèstica en el nucli fortificat ilergeta dels Estinclells (Verdú, l'Urgell), segle III aC", Belarte, M. C. (ed. cient.), *L'espai domèstic i l'organització de la societat a la protohistòria de la Mediterrània occidental (1er mil·lenni aC), Actes de la IV Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell-Tarragona, 6 a 9 de març de 2007)*, Arqueo Mediterrània 11, Universitat de Barcelona- ICAC, Barcelona, 125-142.
- ASENSIO, D., CARDONA, R., FERRER, C., MORER, J., POU, J.:
2001. "Tipus d'assentaments i evolució del poblament ibèric a la Catalunya central (eix Llobregat-Cardener)", Martín, A., Plana, R. (dir.), *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània occidental. Actes de la Taula Rodona celebrada a Ullastret del 25 al 27 de maig de 2000*, Monografies d'Ullastret, 2, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, 183-201.
- ASENSIO, D., CELA, X., MIRÓ, C., MIRÓ, M.T., REVILLA, E.
2009. "El nucli ibèric de Montjuïc. Les sitges de Magòria o de Port. Barcelona" *Quarhis* 05, 15-86.
- ASENSIO, D., FRANCÉS, J., PONS, E.:
2002. "Les implicacions econòmiques i socials de la concentració de reserves de cereals a la Catalunya costanera en època ibèrica", *Cypsela* 14, 125-140.
- ASENSIO, D., MORER, J., RIGO, A., SAMARTÍ, J.:
2001. "Les formes d'organització social i econòmica a la Cossetània ibèrica: noves dades sobre l'evolució i tipologia dels assentaments entre els segles VII-I a.C.", Martín, A., Plana, R. (dir.), *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània occidental. Taula Rodona d'Ullastret*, Monografies d'Ullastret, 2, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, 253-271.
- BEA, D., DILOLI, J., GARCIA, D., GRACIA, F., MORENO, I., RAFEL, N., SARDÀ, S.:
2008. "Contacte i interacció entre indígenes i fenicis a les terres de l'Ebre i del Sènia durant la primera edat del ferro", Garcia, D., Moreno, I., Gracia, F. (coords.), *Contactes. Indígenes i fenicis a la Mediterrània occidental entre els segles VIII i VI ANE*, Alcanar 2006, 135-169.
- BELARTE, M.C., SANMARTÍ, J. (eds.):
2006. *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental, Homenatge a Miquel Cura. Actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 25 al 27 de novembre de 2004)*, Arqueo Mediterrània, 9, Universitat de Barcelona-ICAC, Barcelona, 145-163.

BELARTE, M.C., BENAVENTE, J.A., FATÁS, L., DILOLI, J., MORET, P., NOGUERA, J. (eds.):

2012. *Iberos del Ebro, Actas del II Congreso Internacional (Alcañiz-Trevisa, 16-19 de noviembre de 2011)*, Documenta 25, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.

BELMONTE, C., ALBIZURI, S., NADAL, J., GARCÉS, I.:

2013. "Èquids i gossos en l'economia i en els rituals. Resultats de l'estudi dels materials dipositats en el sitjar iberoromà del Serrat dels Espinyers (Isona, Pallars Jussà)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 23, 201-222.

BERMÚDEZ, X.:

2005a. "Formas de poblamiento en el territorio ilergete oriental: Elementos y criterios para una definición preliminar de fronteras", Blanco, A., Cancelo, C., Esparza, A. (eds.), *Bronce Final y Edad del Hierro en la Península Ibérica, Encuentro de Jóvenes Investigadores*, Ediciones Universidad de Salamanca, Colección Aguilafuente, nº 86, Salamanca, 565-585.

2005b. "El territori ilergeta oriental: evolució del poblament i definició de fronteres", *Món Ibèric als Països Catalans, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Homenatge a Josep Barberà i Farràs, Puigcerdà 14 i 15 de novembre de 2003*, vol. I, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 441-454.

2010. "L'Urgell en època ibèrica: deconstruint els Ilergets", *Urtx. Revista d'Humanitats de l'Urgell*, 24, 37-54.

BURCH, J., NOLLA, J. M., SAGRERA, J.:

2010. "Le système de stockage en silos sur le territoire ibérique aux environs d'Emporion", Tréziny, H. (ed.), *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire, Actes des rencontres du programme européen Ramses2 (2006-2008)*, Bibliothèque d'archéologie méditerranéenne et africaine, 3, Errance, Centre Camille Jullian, Paris, 391-401.

BURILLO, F.:

1998. "Etnias, territorio y parámetros arqueológicos", *L'arqueologia del territori. Anàlisi dels models d'ocupació i transformació del medi a l'antiguitat a la Catalunya meridional i àrees lindants, Citerior*, 2, 11-27.

CARO BAROJA, J.:

1971. "La "realeza" y los reyes en la España Antigua", Tovar, A., Caro Baroja, J., *Estudios sobre la España Antigua. Cuadernos de la "Fundación Pastor"*, 17, Madrid, 51-159.

CASABONA, J.F., DE LA FUENTE, M.P., GALLART, J.:

2010. "La campanya d'excavacions arqueològiques al Castell de l'Albi (les Garrigues) durant l'any 2008. El castell medieval i el jaciment protohistòric", *VII Trobada d'Estudiosos de les Garrigues, (Vinaixa, 24 d'octubre de 2009), Cabal de peïjades*, col·lecció d'Estudis locals *Lo Plançó*, núm. 9, Juneda, 43-57.

CASABONA, J.F., GALLART, J.:

2015. "L'evolució del castell de l'Albi, a la llum de les

darreres investigacions", *IX Trobada d'Estudiosos de les Garrigues, Fullea 2013*, Editorial Fonoll, Juneda, 197-210.

CASAS, S., CODINA, F., MARGALL, J., MARTÍN, A., DE PRADO, G., PATIÑO, C.:

2005. "Els temples de l'oppidum d'Ullastret. Aportacions al seu coneixement", *Món Ibèric als Països Catalans, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà 14 i 15 de novembre de 2003, vol. II, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 989-1001.

COLL, N., GARCÉS, I.:

1998. "Los últimos príncipes de Occidente. Soberanos ibéricos frente a cartagineses y romanos", *Actas del Congreso Internacional Los Iberos, Príncipes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica*, Fundació "la Caixa", Barcelona, 437-435.

CRUMLEY, C.:

1995. "Building an historical ecology of Gaulish polities", Arnold, B., Gibson, D.B. (eds.), *Celtic chieftdom, Celtic state. The evolution of complex social systems in prehistoric Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 26-33.

CURA, M.:

2006. *El jaciment del Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell). Excavacions arqueològiques 1987-1992*. Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona, 7. Generalitat de Catalunya, Barcelona.

EQUIP SARRÓ:

2000. "Les Roques del Sarró (Lleida, Segrià): Evolució de l'assentament entre el 3600 cal. a.n.e. i el 175 a.n.e.", *Revista d'Arqueologia de Ponent* 10, 103-173.

FABRA, VILALTA, E.:

2008. "La destrucció del poblat", Vergès, J. M., López, J. (coords.), vol. II de *Prehistòria i Història Antiga*, Navarro, LL., Roquer, S. (dir.), *Valls i la seva història*, Institut d'Estudis Vallencs, Valls 183-185.

FATÁS, G.:

1987. "Apunt sobre els ilergets i llurs terres occidentals", *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*, 6, 11-22.

FEINMAN, G.M., MARCUS, J. (eds.):

1998. *Archaic States*, School of American Research, Santa Fe.

FERRER, J., GARCÍA, D., MORENO, I., TARRADEL-FONT, N., TURULL, A.:

2012. "Aportacions al coneixement de la seca ibèrica de sikara i de l'origen del topònim Segarra", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 22, 37-58.

FLANNERY, K.V.:

1998. "The ground plans of archaic states", Feinman,

G. M., Marcus, J. (eds.), *Archaic States*, School of American Research, Santa Fe.

GARCÉS, I.:

1996. "La reialesa d'Indibil i Mandoni", *Indibil i Mandoni, reis i guerrers*, Ajuntament de Lleida, 50-57.

2001. "Els sons del ferro a la Noguera. La cultura ibèrica", *La Noguera antiga. Des dels primers pobladors fins als visigots*, Museu de la Noguera, Ajuntament de Balaguer, 116-137.

2005. "Ilergets i lacetans occidentals. Deu anys de recerques i algunes propostes de síntesi", *Món Ibèric als Països Catalans, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà 14 i 15 de novembre de 2003*, vol. II, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 411-439.

GARCÍA, J.:

1992. "La necrópolis layetana del "Turó dels Dos Pins" (Cabrera de Mar)", Blánquez, J., Antona del Val, V. (coords.), *Congreso de Arqueología Ibérica: Las necrópolis*, Madrid 1991, 109-144.

1993. *Turó dels Dos Pins. Necrópolis Ibèrica*, Museu Comarcal del Maresme, Editorial AUSA, Mataró.

GARCÍA, J., ZAMORA, D.:

2005. "Les necrópolis ibèriques a Catalunya", *Món Ibèric als Països Catalans, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà 14 i 15 de novembre de 2003*, vol. II, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 955-970.

GIL, I., LORIENTE, A., MORÁN, M., PAYÀ, X., PÉREZ, A.:

2001. "De la l'itirra prerromana a la l'lerda tardorromana. Nuevos datos tras dos décadas de investigación continuada en Lérida", *Archivo Español de Arqueología*, 74, 121-141.

GODELIER, M.:

1998. "Funciones, formas y figuras del poder político", *Actas del Congreso Internacional Los Iberos. Principes de Occidente. Estructuras de poder en la Sociedad ibérica*, Fundació "la Caixa", 13-21.

GONZÁLEZ, J.R., MEDINA, J.:

2011. "El fossat de Carrassumada (Torres de Segre, Segrià, Lleida)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 21, 129-140.

GRAELLS, R.:

2008a. *La necrópolis protohistòrica de Milmanda (Vimbodí, Conca de Barberà, Tarragona). Un exemple del món funerari català durant el trànsit entre els segles VII i VI aC*, Hic et Nunc 5, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.

2008b. "Mistophoroi ilergetes en el siglo IV aC: El ejemplo de las tumbas de caballo de la necrópolis de La Pedrera (Vallfogona de Balaguer-Térmens, Catalunya, España)", *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, 55, 81-155.

2010. *Las tumbas con importaciones y la recepción del Mediterráneo en el Nordeste de la Península Ibérica (siglos VII-VI aC.)*,

Revista d'Arqueologia de Ponent, número extra, Universitat de Lleida, Lleida.

GRAELLS, R., SARDÀ, S.:

2005. "Los colgantes zoomorfos, un ejemplo del nuevo repertorio toréutico del siglo VI aC del nordeste peninsular", *Actas del Congreso: Arte Ibérico en la España Mediterránea*, 24-27 octubre 2005. Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 265-275.

GRAU, I.:

2002. *La organización del territorio en el área central de la Contestania ibérica*, Universitat d'Alacant, Alacant.

2005. "Espacios étnicos y políticos en el área oriental de Iberia", *Complutum*, 16, 105-123.

2007. "Dinámica social, paisaje y teoría de la práctica. Propuestas sobre la evolución de la sociedad ibérica en el área central del oriente peninsular", *Trabajos de Prehistoria*, 64-2, 119-142.

GRUP d'INVESTIGACIÓ PREHISTÒRICA (GIP):

2003. "Caballos y hierro. El campo frisio y la fortaleza de "Els Vilars d'Arbeca" (Lleida, España), siglos VIII-IV a.n.e.", Alonso, N., Junyent, E., Lafuente, A., López, J. B. (coords.), *Reunió Internacional Chevaux-de-frise i fortificació en la primera edat del ferro europea, Lleida 27-29 de març de 2003*, Universitat de Lleida, Lleida, 233-274.

2005. "Dos hogares orientalizantes de la fortaleza de Els Vilars (Arbeca, Lleida)", Celestino, S., Jiménez, J. (eds.), *El periodo orientalizante, Actas del III Simposio Internacional de Arqueología de Mérida: Protohistoria del Mediterráneo Occidental, Mérida 2005*, vol. I, *Anejos de AEA XXXV*, 651-667.

GUITART, J., PERA, J., GRAU, M.:

2000. "La ceràmica de vernís negre de Sigarra (els Prats de Rei, Anoia)", Aquilué, X. García J., Guitart, J. (coords.), *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC.: centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*, Taula rodona. Empúries, 4 i 5 de juny de 1998, Museu de Mataró, MAC-Empúries i Universitat Autònoma de Barcelona, Mataró, 225-230.

JACOB, P.:

1985. "Le rôle de la ville dans la formation des peuples ibères", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XXI, 19-56.

JOHNSON, A. W., EARLE, T.:

2003. *La evolución de las sociedades humanas*, Ariel Prehistoria, Barcelona (Stanford University Press 2000).

JUNYENT, E.:

1973. "El primer corte estratigráfico realizado en Roques de Sant Formatge (Serós, Lérida) y algunas cuestiones en torno a la formación de la Cultura Ilergeta", *Noticiario Arqueológico Hispánico*, Prehistoria II, 289-386.

1986. "El poblament ibèric a l'àrea ilergeta", *6è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà 7 i 9 de desembre de 1984*, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 257-263.

1987. "El poblamiento ibérico en el área ilergeta", Ruiz, A., Molinos, M. (eds.), *Iberos. Actas de las I Jornadas sobre el Mundo Ibérico. Jaén 1985*, Ayuntamiento de Jaén, Junta de Andalucía, Jaén, 57-65.

1989. "La evolución del hábitat en la Catalunya Occidental durante la Edad del Bronce, Primera Edad del Hierro y época ibérica", Pré-actes *Habitats et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la Protohistoire*, Colloque International 19-21 octobre 1989, Arles-sur-Rhône, 95-105.

1994. "Iltirda", *Leyenda y arqueología de las ciudades prerromanas de la península ibérica*, Ciclo de conferencias, Madrid 25 y 26 de noviembre de 1993, vol. II, Museo Arqueológico Nacional, Ministerio de Cultura, Madrid, 77-94.

1996. "La societat ilergeta: un món de pagesos i aristòcrates", Garcés, I. (coord.), *Indíbil i Mandoni. Reis i guerrers*, Paeria, Lleida, 17-25.

2002a. "La quotidianitat a l'època ibèrica", Ribes, J.-L. (ed.), *Sala d'Arqueologia. Catàleg, Quaderns de la Sala d'Arqueologia*, 2, 27-38.

2002b. "Els segles de formació: el bronze final i la primera edat de ferro a la depressió de l'Ebre", *I Jornades d'Arqueologia, Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació, Tivissa, 23 i 24 de novembre de 2001*, *Ilercavònia* 3, Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre, 17-35.

2002c. "La fortalesa d'Arbeca i Emporion. Dos escenaris de memòria virtual per entendre la iberització", *Àrnica. Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu*, 53, 21-29.

2008a. "Ressenya a Pierre Moret, José Antonio Benavente Serrano y Alexis Morgues: *Iberos del Matarraña. Investigaciones arqueológicas en Valdetormo, Calaceite, Cretas y La Fresneda (Teruel)*, *Al-Qannis* 11, Número Monográfico, Taller de Arqueología de Alcañiz y Casa de Velázquez, Alcañiz (Teruel), 2006", *Trabajos de Prehistoria*, 65, 1, 194-196.

2008b. "El vernís roig ilerget", *Prehistòria i Història Antiga*, vol. II, *Valls i la seva història*, Institut d'Estudis Vallencs, Valls, 212-214.

2009. "El fossat, les defenses de la fortalesa dels Vilars d'Arbeca (segles V-IV a. de la n. e.) i la guerra ibèrica", *Patrimoni arqueològic i arquitectònic a les terres de Lleida*. Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació. Generalitat de Catalunya, Publicació digital.

2010. "Ressenya a Fernando Quesada, *Armas de la antigua Iberia. De Tartesos a Numancia*, Esfera de los Libros, Madrid", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 20, 305-309.

2014. "La Fortalesa dels Vilars d'Arbeca, passat i present", Sans, J. M., Pau, A., Junyent, E., *Arbeca, història i record, 30 anys després*, Ajuntament d'Arbeca, Arbeca, 212-245.

JUNYENT, E., ALASTUEY, A.:

1991. "La vaixella ilergeta de vernís roig", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1, 9-50.

JUNYENT, E., BALASCH, C., POCH, R. M.:

2012. *The Iberian Fortress of els Vilars. Mid-Meeting Excursion Guide*. 14th International Working Meeting on Soil Micromorphology 8-14 July 2012, Edicions Universitat de Lleida, Lleida.

JUNYENT, E., CASALS, C.:

2013. "La fortalesa dels Vilars d'Arbeca. Conservació i socialització", *Fortificacions en el Patrimoni Defensiu, Jornades Internacionals sobre intervenció en el Patrimoni Arqueològic, Barcelona 15/18 desembre 2011*, XXXIV Curset, Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya (COAC), Barcelona, 49-58.

JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ MELCIÓN, J.B.:

1994. "L'origen de l'arquitectura en pedra i l'urbanisme a la Catalunya occidental", *Cota Zero*, 10, 73-89.

JUNYENT, E., LÓPEZ, J.B. (eds.):

2009. *Portes i sistemes d'accés en les fortificacions protohistòriques del Mediterrani occidental* (dossier), *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 19, 173-358.

JUNYENT, E., LÓPEZ, J.B., MASTRIA, F. (eds.):

2011. *Les defenses exteriors i la poliorcètica mediterrània preromana: els fossats, segles VIII a III a.n.e.* (dossier), *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 21, 89-296.

JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B., MOYA, A., TARTERA, E.:

2009. "L'accés fortificat i les portes en el sistema defensiu de la fortalesa dels Vilars (Arbeca, les Garrigues)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 19, 307-334.

JUNYENT, E., MOYA, A.:

2011. "Els fossats de la Fortalesa dels Vilars d'Arbeca (Catalunya, Espanya)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 21, 93-120.

JUNYENT, E., PÉREZ, A.:

1995. "Los restos arqueológicos de la Plaza de Sant Joan de Lleida (II)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 5, 211-246.

2003. *L'antiguitat, d'Iltirda a Ilerda, Història de Lleida*, vol. 1, Pagès Editors, Lleida.

JUNYENT, E., POCH, R. M., BALASCH, C.:

En premsa. "Water and defense systems in Els Vilars fortress (Arbeca, Catalonia, Spain): a multiproxy approach", *Cypsela*, 23, 2015.

JUNYENT, E., POCH, R. M., C. BALASCH, C., SALA, R.:

2011. "La Fortalesa de l'aigua. Els fossats i el pou dels Vilars d'Arbeca: primeres lectures", *Tribuna d'Arqueologia 2009-2010*, 153-184.

LÓPEZ CACHERO, F. J.:

1999. "Primeros ensayos urbanísticos en el NE peninsular: el ejemplo de Genó y los poblados de espacio central", *Pyrenae*, 30, 69-89.

2006. *Aproximació a la societat del nord-est peninsular durant el bronze final I la primera edat del ferro. El cas de la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental, Barcelona)*, Memorial Josep Barberà i Farràs, 3a edició, Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona.

2007. "Sociedad y economía durante el Bronce Final y la primera Edad del Hierro en el noreste peninsular: una aproximación a partir de las evidencias arqueológicas", *Trabajos de Prehistoria*, 64-1, 99-120.

LÓPEZ MELCIÓN, J.B.:

2000. *L'evolució del poblament protohistòric a la plana occidental catalana. Models d'ocupació del territori i urbanisme*. Tesis doctoral, Universitat de Lleida. Publicació digital: <http://tdx.cat/handle/10803/8220>

2001. "Minferri en el context de l'edat del bronze a la plana occidental catalana", *Colors de terra. La vida i la mort en una aldea d'ara fa 4.000 anys Minferri (Juneda)*, Quaderns de la Sala d'Arqueologia 1, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 13-40.

LÓPEZ MELCIÓN, J., GALLART, J.:

2002. "La societat a l'edat del bronze", Ribes, J. L. (ed.), *Sala d'Arqueologia. Catàleg*. Quaderns de la Sala d'Arqueologia 2, Institut d'Estudis Ilerdencs, Diputació de Lleida, Lleida, 119-134.

LÓPEZ, D., VALENZUELA-LAMAS, S., SANMARTÍ, J.:

2011. "Economia i canvi socio-cultural a Catalunya durant l'edat del ferro", Valenzuela, S., Padrós, N., Belarte, M.C., Sanmartí, J. (eds. cient.), *Economia agropecuària i canvi social a partir de les restes bioarqueològiques. El primer mil·lenni aC a la Mediterrània occidental*, Actes de la V Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 16 al 18 d'Abril de 2009), Arqueo Mediterrània, 12, Universitat de Barcelona – ICAC, Barcelona, 71-91.

LORIENTE, A., OLIVER, A., PÉREZ, A.:

1993. "El municipium de Ilerda y Medina Larida. Diez años de arqueología urbana en Lleida", *Revista de Arqueología* 149, setembre, 16-25.

LULL, V., MICÓ, R.:

2007. *Arqueología del origen del Estado: las teorías*, Bellaterra-arqueología, Barcelona.

MALUQUER DE MOTES, J.:

1977. "¿Tornabous es Atanagia?", *Historia* 16, 18, 126-127.

1986. *Molí d'Espígol, Tornabous*, Guies de jaciments arqueològics, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona.

1987. *Prehistòria i Edat Antiga fins al segle III*, Vilar, P. (dir.), *Història de Catalunya*, vol. I, Edicions 62, Barcelona.

MARCUS, J., FEINMAN, G.M.:

1998. "Introduction", Feinman, G.M., Marcus, J., *Archaeic States*, School of American Research, Santa Fe, 3-13.

MARTÍN, A.:

1983. "El Puig de Serra, a Serra de Daró: una necròpolis de Ullastret", *Tribuna d'Arqueologia* 1982-1983, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 93-95.

2008. "Una tomba excepcional de la necròpolis del Puig de Serra (conjunt ibèric d'Ullastret), Serra de Daró, Baix Empordà", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLIX, 251-268.

MARTÍN, A., GENÍS, M.T.:

1993. "Els jaciments ibèrics del Puig de Serra (Serra de Daró). Segle VI-IV aC.", *Estudis sobre el Baix Empordà*, 12, 5-47.

MARTÍN, A.; CODINA, F.; PLANA, R.; DE PRADO, G.:

2010. "Le site ibérique d'Ullastret (Baix Empordà, Catalogne) et son rapport avec le monde colonial méditerranéen", Tréziny, H. (ed.), *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire, Actes des rencontres du programme européen Ramses2 (2006-2008)*, Bibliothèque d'archéologie méditerranéenne et africaine, 3, Centre Camille Jullian, Errance, Paris, 89-104.

MAYA, J.L., CUESTA, F., LÓPEZ CACHERO, J. (eds.):

1998. *Genó: Un poblado del Bronce Final en el Bajo Segre (Lleida)*, Publicacions Universitat Barcelona, Barcelona.

MEDINA, J., GONZÁLEZ, J.R.:

2005. "Intervención en el poblado ibérico de Carrassumada (Torres de Segre, Lérida)", *Bolskan*, 19, 165-176.

MIRADA, J.:

1995. "El jaciment protohistòric de l'Estany (Arbeca, les Garrigues)", *Urtx, Revista Cultural de l'Urgell*, 7, 7-22.

MONTÓN, F. J.:

2001. "La Codera. I Edad del Hierro en el Valle del Cinca (Huesca), poblado y necrópolis, excavaciones sistemáticas desde 1997", *Revista de Arqueología*, 248, 16-23.

2003-2004. "El poblado de la Codera. Aproximación al urbanismo de la I Edad del Hierro". *Espacio, Tiempo y Forma* (Serie I, Prehistoria y Arqueología), 16-17, 373-389.

MORET, P.:

1997. "Les ilergetes et leurs voisins", *Mélanges C. Dommargue, Pallas* 46, 147-165.

2002-2003. "Los monarcas ibéricos en Polibio y Tito Livio", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Universidad Autónoma de Madrid*, 28-29, 23-33.

2005. "À propos d'un récent article sur la protohistoire catalane", *Pyrenae* 36, 2, 143-150.

NIETO, A.:

2012. *Entre el consum i l'afecte. La interacció entre els animals i les comunitats protohistòriques de la plana occidental catalana (segles VII-IV a.C.)*, tesi doctoral, Universitat de Lleida.

2013. "Porcs, cavalls, ovelles i infants. Noves aportacions a les pràctiques rituals de la fortalesa dels Vilars (Arbeca, les Garrigues)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 23, 127-162.

NIETO, A., GARDEISEN, A., JUNYENT, E., LOPEZ, J.B.:

2010. "Inhumations de foetus d'équidés dans la forteresse du premier âge du Fer de Els Vilars (Arbeca, Catalogne)", Gardeisen, A., Furet, E., Boulbes, N. (eds.) *Histoire d'équidés, des textes, des images et des os*, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, hors série, 4, Lattes, 125-148.

NOGUERA, J., BLE, E., VALDÉS, P.:

2013. *La Segona Guerra Púnica al nord-est d'Ibèria: una revisió necessària*, Premi d'Arqueologia Memorial Josep Barberà i Farràs, desena edició, Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona.

PAYÀ, X., GIL, I., LORIENTE, A., LAFUENTE, A., MORÁN, M.:

1996. "Evolució espacial i cronològica de l'antiga ciutat d'Ilerda", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 6, 119-149.

PAYÀ, X., PÉREZ, A.:

2007. "Ilerda, fonts i arqueologia d'una ciutat oculta", *Estudis clàssics: imposició, apologia o seducció?*, Actes del XV Simposi de la Secció catalana de la S.E.E.C., Lleida 21-23 d'octubre de 2005, Lleida, 63-109.

PERA, J.:

1993. *La romanització a la Catalunya interior: estudi històrico-arqueològic de Iesso i Sigarra i el seu territori*. Tesis doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.

1994. "Reflexions entorn el Municipium Sigarrensis", *La ciutat en el món romà, XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 1993*, vol. 2, Tarragona, 323-324.

1997. "Iesso i Sigarra en el marc de la romanització de la Citerior", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 7, 229-233.

PÉREZ, A.:

1991. *Lleida romana*, Pagès editors, Lleida.

1996a. Las cecas catalanas y la organización territorial romano-republicana, *Archivo Español de Arqueología*, 69, 37-56.

1996b. "Las ciudades romanas del área ilergeta: la oportunidad de una revisión", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 6, 294-295.

1999. "Livio, 21, 61, 6-7: *Athanagrum urbem, quae caput eius populi erat*. El problema de Atanagrum y la capitalidad ilergeta", *Hispania Antiqua*, XXXIII, 25-46.

2008. "Las monedas con nombres de étnicos del siglo II a.C. en el nordeste peninsular ¿Reflejo de posibles circunscripciones?, ¿Ciuitates con doble nombre?", *Archivo Español de Arqueología*, 81, 49-73.

PIERA, M., PANCORBO, A., GARCÉS, I., GALLART, J.:

2013. "Els assentaments de les edats del bronze, ibèrica i romana dels Llírians del Mas i les Torres (Salàs de Pallars, Pallars Jussà)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 23, 163-200.

PITA MERCÉ, R.:

1975. *Lérida ilergete*, Cultura Ilerdense, Dilagro Ediciones, Lleida.

PLANA, R., MARTÍN, A.:

2012. "El paisatge periurbà de l'oppidum d'Ullastret: una nova imatge de la morfologia i del funcionament d'una ciutat ibèrica", Belarte, M.C., Plana, R. (eds.), *El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i l'antiguitat*, Documenta 26, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 123-148.

POCH, R. Ma., JUNYENT, E., BALASCH, C.:

2014. "Funcionament del pou-cisterna de la fortalesa ibera d'Els Vilars (les Garrigues): evidències de mesures en camp de conductivitat elèctrica de l'aigua en períodes de reg del canal d'Urgell", *Quaderns Agraris* 36, 51-64.

PRINCIPAL, J.:

2006-2007. "Els orígens preibèrics del Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell): establiment i evolució de l'habitat durant la primera edat del ferro", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 16-17, 111-128.

PRINCIPAL, J., ASENSIO, D., SALA, R.:

2012. "L'espai suburbà de la ciutat ilergeta del Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell)", Belarte, M.C., Plana, R. (eds.), *El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i l'antiguitat*, Documenta 26, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 165-182.

PRINCIPAL, J., BERMÚDEZ, X., SAULA, O.:

2008. *Molí d'Espígol, Tornabous*, Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya, Ruta dels Ibers, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, Generalitat de Catalunya, Barcelona.

PRINCIPAL, J., CAMAÑES, M. P., MONRÓS, M.

2010. "Darreres intervencions arqueològiques a la ciutat ibèrica del Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell)", *Urtx, Revista Cultural de l'Urgell*, 24, 12-35.

QUESADA, F.:

1996. "Les forces dels antagonistes", Garcés, I. (coord.), *Indíbil i Mandoni. Reis i guerrers*, Paeria, Lleida, 58-68.

2003. "La guerra en las comunidades ibéricas (c. 237-c. 195 a.C.): un modelo interpretativo", Morillo, A., Cadiou, F., Hourcade D. (eds.), *Defensa y Territorio en Hispania de los Escipiones a Augusto* (Coloquio Casa de Velázquez, 19-20 de marzo de 2001), Universidad de León, 101-156.

RAFEL, N.:

2012. "Primeras desigualdades, continuidades y discontinuidades, "La Edad Oscura" y la eclosión de lo ibérico", Belarte, M. C., Benavente, J. A., Fatás, L., Diloli, J., Moret, P., Noguera, J. (eds.): *Iberos del Ebro, Actas del II Congreso Internacional (Alcañiz-Trévissa, 16-19 de noviembre de 2011)*, Documenta 25, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 11-16.

ROS, A.:

2008. "La ceràmica de vernís negre del segle III a.C.", *Prehistòria i Història Antiga, vol. II, Valls i la seva història*, Institut d'Estudis Vallencs, Valls, 205-211.

ROVIRA, J., SANTACANA, J.:

1984. "El modelo de despoblación/concentración en la zona del Baix Segre (Depresión del Ebro)", *Arqueología Espacial, 2, Coloquio sobre distribución y relaciones entre los asentamientos. Estudios diacrónicos y Paleolítico (Tomo 2)*, Seminario de Arqueología y Etnología Turolese, Colegio Universitario de Teruel, Terol, 75-92.

RUIZ, A.:

1998. "Los príncipes iberos: procesos económicos y sociales", *Actas del Congreso Internacional Los Iberos, Príncipes de Occidente. Estructuras de poder en la Sociedad ibérica*, Fundació "la Caixa", Barcelona, 289-300.

2000. "El concepto de clientela en la sociedad de los príncipes", *Mata, C., Pérez Jordà, G. (eds.), Ibers. Agricultors, artesans i comerciants, III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric*, Saguntum, Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia, Extra 3, 11-20.

2008. "Iberos", *Gracia, F. (coord.), De Iberia a Hispania*, Ariel Prehistoria, Barcelona. 733-844.

RUIZ, A., MOLINOS, M., GUTIÉRREZ, L. M., BELLÓN, P.:

2001. "El modelo político del pago en el Alto Guadalquivir (s. IV-III A.N.E.)", *Martín, A., Plana, R. (dir.), Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània occidental, Actes de la Taula Rodona celebrada a Ullastret del 25 al 27 de maig de 2000*, Monografies d'Ullastret, 2, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, 11-22.

RUIZ, A., SANMARTÍ, J.:

2003. "Models comparats de poblament entre els ibers del nord i del sud", *Guitart, J., Palet, J. M., Prevosti, M. (eds.), Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental, Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès, El Vendrell, del 8 al 10 de novembre de 2001*, Direcció General del Patrimoni Cultural, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 39-57.

SALAZAR, N.:

2012. *L'ager del Municipium Sagarrens: poblament i xarxa viària entre la Prehistòria i l'Antiguitat Tardana*, Premi d'Arqueologia Memorial Josep Barberà i Farràs, novena edició, Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona.

SANMARTÍ, J.:

1992. "Las necrópolis ibéricas en el área catalana", *Blánquez, J., Antona del Val, V. (coords.), Congreso de Arqueología Ibérica: Las necrópolis*, Madrid 1991, 77-108.

1995. "Les necrópolis del període ibèric ple i tardà a Catalunya", *Citerior*, 1, 91-106.

2000. "Les relacions comercials en el món ibèric", *Mata, C., Pérez Jordà, G. (eds.), Ibers. Agricultors, artesans i comerciants*,

III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric, Saguntum, Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia, Extra 3, 311-328.

2001a. "Territoris i escales d'integració política a la costa de Catalunya durant el període ibèric ple (segle IV-III a.C.)", *Martín, A., Plana, R. (dir.), Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània occidental, Actes de la Taula Rodona celebrada a Ullastret del 25 al 27 de maig de 2000*, Monografies d'Ullastret, 2, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, 23-38.

2001b. "La formació i desenvolupament de les societats ibèriques a Catalunya", *Butlletí Arqueològic de la Societat Arqueològica Tarraconense*, època V, any 2001, núm. 23, Tarraçona, 101-132.

2002. "Les territoires politiques et la formation des états ibériques sur la côte de Catalogne (IVe-IIIe s. av. J.-C.)", *García, D., Verdín, F. (dir.), Territoires celtiques. Espaces ethniques et territoires des agglomérations protohistoriques d'Europe occidentale, Actes du XXIV Colloque International de l'AFEAF*, Ed. Errance, París, 30-36.

2004. "From local groups to early states: the development of complexity in protohistoric Catalonia", *Pyrenae*, 35 (1), 7-41.

2005a. "Reply to Pierre Moret", *Pyrenae* 36, 2, 151-155.

2005b. "La conformación del mundo ibérico septentrional", *Paleohispànica*, 5, 333-358.

2005c. "Intercanvi, comerç i societat en el món ibèric", *Món Ibèric als Països Catalans, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà 14 i 15 de novembre de 2003*, vol. II, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 709-735.

2009. "Colonial Relations and Social Change in Iberia (Seventh to Third Centuries BC)", *Dietler, M., López-Ruiz, C. (eds.), Colonial Encounters in Ancient Iberia. Phoenician, Greek and Indigenous Relations*, The University of Chicago Press, Chicago i Londres, 49-88.

2010. "Demografía y cambio socio-cultural: el caso de la Iberia septentrional", *Arqueología de la Población, Actas del VI Coloquio Internacional de Arqueología Espacial*, Arqueología Espacial 28, Seminario de Arqueología y Etnología Turolese, Terol, 91-108.

2015. "Long Term Social Change in Iron Age Northern Iberia (c. 700-200 BC)", *Knapp, B., van Dommelen, P. (eds.), The Cambridge Prehistory of the Bronze and Iron Age Mediterranean*, Cambridge University Press, Cambridge, 454-487.

SANMARTÍ, J., ASENSIO, D., BELARTE, M.C., MARTÍN, A., SANTACANA, J.:

2006. "La iberització a la Catalunya costanera i central", *Belarte, M.C., Sanmartí, J. (eds. cient.), De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental, Homenatge a Miquel Cura, Actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 25 al 27 de novembre de 2004)*, Arqueo Mediterrània 9, Universitat de Barcelona- ICAC, Barcelona, 145-163.

SANMARTÍ, J., ASENSIO, D., BELARTE, M.C. y NOGUERA, J.:

2009. "Comerç colonial, comensalitat i canvi social a

la protohistòria de Catalunya”, Diloli, J., Sardà, S. (ed.), *Ideologia, pràctiques rituals i banquet al nord-est de la península ibèrica durant la protohistòria*. Citerior. Arqueologia i Ciències de l'Antiguitat, 5, 219-238.

SANMARTÍ, J., ASENSIO, D., MARTÍN, A.:

2002. “Les relacions comercials amb el món mediterrani dels pobles indígenes de la Catalunya sudpirinenca durant el període tardoarcaic (ca. 575-450 a.C.)”, *Cypsela* 14, 69-106.

SANMARTÍ, J., BELARTE, M.C.:

2001. “Urbanización y desarrollo de estructuras estatales en la costa de Catalunya (siglos VII-III a.C.)”, Berrocal, L., Gardes, Ph. (eds.), *Entre Celtas e Iberos. Las poblaciones proto-históricas de las Galias e Hispania*, Bibliotheca Archaeologica Hispana, Madrid, 161-174.

SANMARTÍ, J., SANTACANA, J.:

2005. *Els Ibers del Nord*, Rafel Dalmau Editor, Barcelona.

SANTACANA, J.

1994. “Difusión, aculturación e invasión: apuntes para un debate sobre la formación de las sociedades ibéricas en Cataluña”, *Cartago, Gadir, Ebusus y la influencia púnica en los territorios hispanos, VIII Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica (Ibiza 1993)*, *Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera*, 33, 145-158.

VÀZQUEZ, M.P., MEDINA, J., GONZÀLEZ, J.R., RODRÍGUEZ, J.I.:

2006-2007. “El jaciment de la serra del Calvari (la Granja d'Escarp, el Segrià, Lleida). Estat de la qüestió”, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 16-7, 63-110.

ZAMORA, D.:

2012. “L'espai periurbà de l'*oppidum* laietà de Burriac. De l'ibèric ple a la romanització”, Belarte, M.C., Plana, R. (eds.), *El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i l'antiguitat*, Documenta 26, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 149-164.

Fonts clàssiques

APIÀ:

Historia de Roma, edició castellana, traducció A. Sancho Royo, Biblioteca Clásica Gredos, 34, 83, 84, Madrid 1985.

Historia Romana, Sobre Iberia y Anibal, edició castellana, traducció F. J. Gómez Espelosín, Madrid 1993.

POLIBI:

Història, edició grega i catalana, llibres II-III, traducció d'Antoni Ramon, 1939; llibres III-IV, traducció d'Antoni Ramon, 1935; llibres IV-V, traducció d'Antoni Ramon, 1935; llibres VI-VIII, traducció d'en Manuel Balasch, 1963; llibres IX-X, traducció d'en Manuel Balasch, 1965; llibres X-XII, traducció d'en Manuel Balasch, 1968; llibres XVIII-XXI, traducció d'en Manuel Balasch, 1982; Fundació Bernat Metge, Barcelona.

TITUS LIVI:

Historia de Roma. La Segona Guerra Púnica, edició castellana, vol. I, llibres 21-25, traducció A. Ramírez i J. Fernández, 1992; vol. II, llibres 26-30, traducció L. Solís i F. Gascó, 1992, Madrid.

Historia de Roma desde su fundación, edició castellana, llibres XXI-XXIV, traducció J. A. Villar; llibres XXVI-XXX, traducció J. A. Villar, 1993, Biblioteca Clásica Gredos, Madrid.

La Serra del Calvari (la Granja d'Escarp, el Segrià). Una "protociutat" de la primera edat del ferro en la confluència dels rius Cinca-Segre

Maria Pilar Vázquez Falip*
Josep Medina Morales**
Joan-Ramon González Pérez***

Resum

En la banda esquerra de la confluència dels rius Ebre, Segre i Cinca es troba el turó de Montmeneu, al voltant del qual es concentren un total de dotze jaciments amb una cronologia de la primera edat del ferro-ibèric antic, en una important zona amb minerals fèrrics, com hematites. El més gran i singular de tots, situat en el punt nord-occidental d'aquest conjunt, és la Serra del Calvari, ubicat en una posició estratègica dominant l'aiguabarreig dels rius Cinca-Segre. Els poblats que envolten la zona de Montmeneu devien ser els petits centres des dels quals es devia explotar el mineral fèrric, mentre La Serra del Calvari devia ser el centre organitzatiu d'aquesta xarxa d'explotació, producció i intercanvi. Ens trobaríem doncs en un punt de trobada d'indígenes i fenicis, on s'intercanviarien productes, coneixements i idees al llarg de la primera edat del ferro i de l'ibèric antic, evidenciant una complexitat molt important en l'organització i explotació del territori.

Paraules clau: Primera edat del ferro, Serra del Calvari, mineral, hematites, indígenes, fenicis, organització social, urbanisme, casa tripartita, forn comunitari

Abstract

The hill of Montmeneu is located on the left side of the confluence of the rivers Ebro, Cinca and Segre, an area with significant ferric minerals deposits, for example hematite. Around the hill, there are twelve sites dating from the first Iron Age to the ancient Iberian period. The largest and most outstanding is Serra del Calvari, which is located to the North-West of this area, in a strategic position dominating the confluence of the Cinca-Segre Rivers. The settlements surrounding Montmeneu would be small centres where the ferrous mineral was exploited, whereas Serra del Calvari would be the centre of the organizational network of exploitation, production and exchange. This area would have been a meeting point between indigenous and Phoenicians, where goods, knowledge and ideas were exchanged throughout the Early Iron Age and the Ancient Iberian period, showing a high degree of complexity in the organization and the exploitation of the territory.

Keywords: First Iron Age, Serra del Calvari, mineral, hematite, indigenous, Phoenicians, social organization, town planning, tripartite house, communal oven

* Arqueòloga. Servei d'Arqueologia. Institut d'Estudis Ilerdencs. mpvazquez@diputaciolleida.cat

** Arqueòleg. Servei d'Arqueologia. Institut d'Estudis Ilerdencs.

*** Cap del Servei Arqueologia. Institut d'Estudis Ilerdencs.

1. Introducció

El jaciment de la Serra del Calvari presenta una situació estratègica, just en la confluència dels rius Cinca-Segre, en la subcomarca natural del Baix Segre, a 7,5 Km del riu Ebre (fig. 1).

El tram final de la vall del Segre es coneix com Baix Segre, comença uns 20 km abans de la confluència amb el Cinca i l'Ebre i es caracteritza per estretir-se considerablement després de creuar la plana de Lleida. La presència del riu, de terrenys aptes pel cultiu i el potencial miner de la zona han afavorit l'habitabilitat d'aquestes terres des de la prehistòria. El paisatge actual està marcat per una peculiar geomorfologia (Peña, González 1992; Peña, Rubio, González 2005; González 1988; 2007) caracteritzada per la presència de nombrosos tossals i serres. A partir del bronze final tenim documentada una densa ocupació del territori (Vàzquez 1994, 109-110; 1994-1996, 274), que es tradueix en poblats ubicats en elevació (tossals aïllats, tossals al peu d'elevacions, esperons o contraforts) (González, Rodríguez, Peña 1994-1996, 280, 283; Vázquez 1994-1996, 267-269), amb un ampli domini visual. Aquest poblament s'articula en una xarxa d'intervisibilitats, al llarg dels rius principals, Segre i Cinca (Vázquez 1994 i 1994-1996) i dels barrancs, amb cursos d'aigua estacionals, que desguassen en aquests, com per exemple la Vall Major; aquesta organització de l'espai ens porta a suggerir una primerenca distribució i organització del territori.

Aquests assentaments presenten un incipient urbanisme, amb una estructura de carrer o plaça central, cases adossades amb parets de pedra, o amb sòcol de pedra i alçat de terra, i murs de tancament comuns, que serveixen a la vegada com a parets posteriors de les cases, les quals encerclen espais d'ús comunitari. L'exemple més conegut és Genó, a Aitona (Maya, Cuesta, López 1998), l'únic que ha estat excavat en extensió. Altres jaciments excavats són Carretelà, també a Aitona, (Maya *et alii* 2001-2002, 151-233), Solibernat, a Torres de Segre (Rovira *et alii* 1997, 39-82), Masada de Ratón (Rodanés 1992, 5-12), Vincamet (Moya *et alii* 2005, 13-57) i Zafranales (Montón 2000, 125-193), tots tres al terme de Fraga. La resta, fins a una quarantena, es coneixen únicament per prospecció.

Partint d'aquesta peculiar densitat i articulació del poblament en el bronze final, amb poblats amb característiques protourbanes -res a veure amb el que s'esdevé en aquestes cronologies en altres zones de Catalunya- i amb un procés de continuïtat marcat per una progressiva concentració de l'hàbitat (Vázquez 1994, 110-111), ens trobem durant la primera edat del ferro amb un jaciment com la Serra del Calvari i el conjunt d'assentaments al voltant de Montmeu, dotze en total (Vázquez *et alii* 2007, Vázquez, González, Medina 2014). Aquesta concentració d'assentaments féu plantejar-nos la hipòtesi que anés lligada amb la presència de mineral de ferro en quantitat suficientment important com perquè en fos rendible l'explotació en època protohistòrica. Les anàlisis mineralògiques realitzades confirmaren la rendibilitat d'extreure el ferro existent en les hematites de la zona (González *et alii* 2002). Per altra banda, l'anàlisi

d'eines i escòries d'aquests jaciments conclogueren que estaven realitzades a partir de minerals de ferro locals i que per tant existí una producció primerenca, com a mínim des del VII aC (Vázquez *et alii* 2005). La vida del jaciment del Calvari té una durada de dos a tres segles, i té un precedent d'hàbitat en la Punta del Fortí, del bronze final, i una perduració ibèrica en la Punta del Calvari (Vázquez, González, Medina 2014, 213-223). Aquesta seqüència cronològica que cobreix gairebé mil anys té el seu moment d'esplendor o de singularitat en l'edat del ferro.

2. La Serra del Calvari

El jaciment de la Serra del Calvari presenta una sèrie de característiques que el singularitzen:

2.1. Ubicació

Com ja hem dit, té una situació estratègica, en la confluència dels rius Cinca i Segre, controlant l'accés a aquestes importants vies fluvials vers el nord (cal recordar la navegabilitat del Segre fins no fa massa temps fins a Balaguer).

2.2. Elements d'urbanisme diferencials

2.2.1. L'extensió

El jaciment de la Serra del Calvari presenta una extensió, calculada a partir de les restes visibles en prospecció, de, com a mínim, 1 ha, tot i que probablement sigui superior. Aquesta superfície, que en altres zones pot no ser especialment significativa, a la nostra zona d'estudi i, en general, a la plana occidental catalana, constitueix una mida molt per sobre dels poblats típics, la superfície dels quals està entre 0,2 i 0,3 ha, fins i tot en època ibèrica (Vázquez *et alii* 2007, 86). Per tant, pel que fa a l'extensió, estem davant d'un poblament de característiques excepcionals.

2.2.2. L'urbanisme

Les excavacions realitzades als anys vuitanta (Vázquez *et alii* 2007), les intervencions de 2007-2008 i la revisió que férem del jaciment, ens han portat a identificar quatre carrers amb seguretat, dos al cim i dos al vessant est. La fotografia aèria i la prospecció superficial ens han permès visualitzar la possible existència de cinc vies més a la plataforma superior, tres paral·leles a les dues localitzades en la revisió de l'excavació, i les altres dues de perpendiculars a aquestes, en els extrems oest i est respectivament de la plataforma; això suggereix l'existència d'una xarxa de carrers més o menys ortogonal. Aquesta organització és visible també en els dos carrers, perpendiculars entre si, localitzats en el vessant est, que sembla, per les prospeccions realitzades, que estaria tot ocupat, amb carrers seguint les corbes de nivell i altres vies perpendiculars a aquests. L'única habitació parcialment excavada en aquest vessant presenta un potent mur de pedra lligada amb fang, paral·lel a les corbes de nivell, de més d'un metre d'alçada. La presència també de restes de terra

Figura 1. Situació del jaciment de la Serra del Calvari i el seu hipotètic entorn d'influència.

ens permet plantejar la possibilitat que fos una paret que combinés la pedra i la terra modelada (Belarte 1997, 66-67). Tot plegat, podria correspondre a una casa en vessant, tal vegada de dos pisos amb sortida a dos carrers, dels quals tenim localitzat el de l'oest, mentre que el de l'est estaria destruït per l'erosió (Vàzquez 2011).

En la proposta de planimetria que presentem (fig. 2), els edificis estan assenyalats amb una trama blanquinosa. Les cases excavades (números 1, 2, 3, 4 i 5) estan marcades amb una tonalitat més opaca, mentre que les que han estat reco-

negudes per prospecció ho estan en una més transparent.

Els carrers estan assenyalats amb una trama grisenca: els identificats a través d'excavació, amb una trama més opaca i els reconeguts a través de prospecció i foto aèria, en una trama més transparent. El fossat s'observa perfectament, tant per fotografia aèria com en superfície, malgrat que fou reblert el 1980, quan s'aplanà parcialment la part més alta del poblat.

El resultat final cal veure'l com una proposta, com una hipòtesi de treball que dóna com a conseqüència un possible

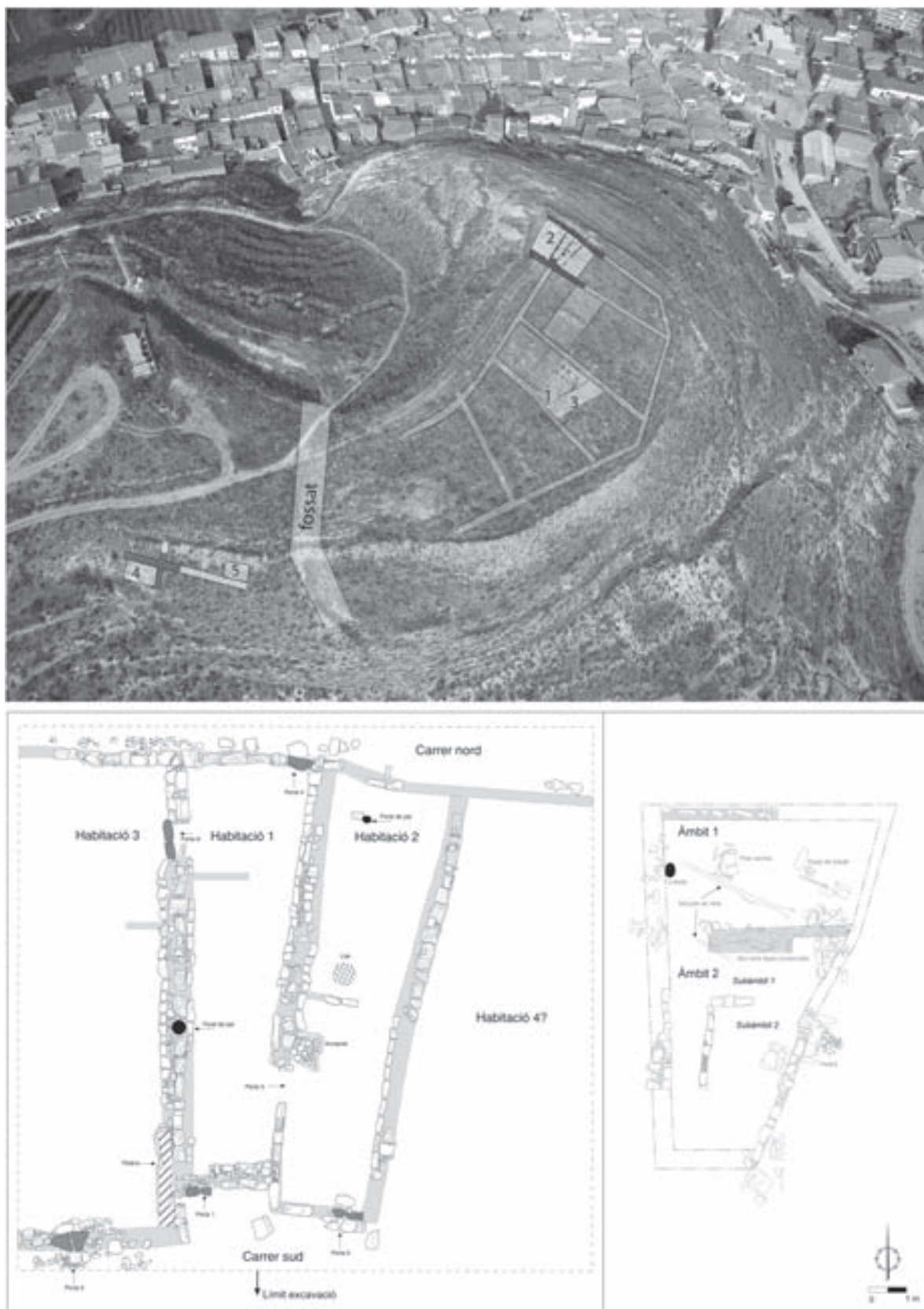

Figura 2. Dalt: El possible urbanisme ortogonal existent a la “protociutat” de la Serra del Calvari. Baix: Planimetria de les cases 1 i 2 de la Serra del Calvari (finals del segle VII i primera meitat del segle VI aC).

traçat ortogonal. En cas de comprovar-se, resultaria per a la nostra zona, un fet totalment excepcional en l'època de la qual estem parlant, segles VII-VI aC, ja que és un tipus de traçat molt diferent al dels poblats tipus d'aquest moment, caracteritzats per una extensió molt menor i amb una planta d'espai central de circulació, amb cases a banda i banda.

2.2.3. Edificis singulars i/o especialitzats

2.2.3.1. La casa "tripartita"

En la zona nord del jaciment s'ubica un edifici singular de planta rectangular (casa número 2), l'excavació del qual encara no ha finalitzat (fig. 2). Està format per almenys tres estances allargassades, amb una superfície mínima de 116,73 m², delimitat per sengles carrers al nord i al sud (Vázquez *et alii* 2007, 76-85 i 87). Les tres habitacions es comuniquen entre elles i a la vegada totes tres tenen sortida al carrer del costat sud. L'estança central ho fa a les dues vies. Dues de les tres estances estan subdividides a la vegada per un muret, i la tercera també podria haver-ho estat. L'únic edifici que coneixem amb una certa similitud es troba al jaciment del Calvari del Molar (Rafel *et alii* 2008, 257 i fig. 12). Tot i a l'espera de finalitzar-ne l'excavació, ens plantejem la possibilitat que sigui un edifici singular, que no correspon necessàriament a un habitatge. Igualment, la seva ubicació, en un extrem del poblat, també pot tenir molt a veure amb la seva funcionalitat, lligada possiblement al mateix caire singular del jaciment de la Serra del Calvari.

2.2.3.2. La "casa-taller"

En la zona central del poblat es localitza una casa -la número 1 (fig. 2)- de forma trapezoïdal, d'uns 35,42m² (Vázquez *et alii* 2007, 70-76, 86-87). A banda d'alguns elements constructius interessants, com un pilar central curiosament arrebossat, o una paret de terra modelada amb restes d'enlluït rogenc que la subdivideix en dues zones diferenciades, un dels elements més singulars és la troballa d'escòries i eines de ferro (Vázquez *et alii* 2007, 70 -fig. 7-). Tots els estris d'aquest material localitzats fins ara al jaciment s'han trobat en aquest reduït espai: dos ganivets, una petita destal i un aixadell, així com nou pesos de teler i un morter (Vázquez *et alii* 2007, 104-107). En aquest mateix espai de la casa es trobà una urna d'orelletes, datada de la primera meitat del segle VI aC.

La hipòtesi que ens plantejem (a l'espera d'acabar-ne l'excavació) és que, a més d'un habitatge, es tractaria d'un edifici destinat a usos artesanals, tal vegada algun tipus de taller especialitzat (metal·lúrgic?), per altra banda decorat amb una certa sumptuositat (Vázquez, Medina, González en premsa).

2.2.3.3. El "forn domèstic comunitari"

La intervenció de 2008 en el vessant sud-est del jaciment (Vázquez, González, Medina 2014, 213-223) va permetre excavar parcialment una casa en la que documentàrem quatre paviments relacionats amb diferents estructures, una de les quals es pot vincular amb alguna activitat de transformació de

productes agrícoles o d'emmagatzematge; també s'hi ha documentat un interessant enterrament d'un individu perinatal. Per sota d'aquests quatre paviments, i corresponent al primer moment d'ocupació d'aquesta estança, localitzàrem el que sembla un forn (fig. 3), que es troba encara en fase d'excavació. De moment, s'ha delimitat en planta en aproximadament tres quarts parts. Tot i que l'excavació encara no està acabada, podem dir que és una estructura rectangular de terra amb una paret d'uns 55 cm de gruix que emmarca la cambra de cocció i de combustió, que té la característica planta en "U", i amb una dimensió interior de poc més d'un metre quadrat; la boca estaria per la banda est, la qual està perduda per l'erosió del vessant. La posició relativa respecte els paviments que té per damunt, el més modern dels quals correspon al primer quart del segle VI, cronològicament permet datar aquest forn de finals del segle VIII o principis del VII aC. No sabem si en el moment de la seva construcció es tractava d'una estructura aïllada o pertanyia a un barri, tal com s'esdevé en les fases posteriors d'aquesta estança. En qualsevol cas, estem al davant d'un forn domèstic, de dimensions excepcionals, que pensem, donades les seves característiques, que podria ser comunitari, dedicat a l'elaboració de pa i altres productes derivats de la farina¹.

3. Els jaciments de l'entorn

Els jaciments que relacionem cronològicament amb la Serra del Calvari són, pel que fa a necròpolis: Roques de Sant Formatge, Pedrós i Mas de la Cabra dins del terme municipal de de Seròs; Tancat i Castelletes dins dels termes de la Granja d'Escarp i Mequinensa respectivament. Pel que fa a poblats: Barranc de la Grallera i Sant Jaume II, al terme municipal de la Granja d'Escarp, Cabesa Vella a Maials, Ambiore, Mas del Coc, Mas de la Cabra, i Pedrós a Seròs, Castell dels Moros a Almatret, i finalment, Castelletes i la Picarda a Mequinensa (González *et alii* 2002, 236-249).

A més, hi ha les balmes de la vall de Canà i de Sant Jaume, en el mateix terme de la Granja d'Escarp, amb art rupestre de tipus esquemàtic, tant pintat com gravat (González 1988); sobretot la segona cova resulta especialment interessant per la seva proximitat a la Serra del Calvari per la banda occidental, i suggereix un espai sagrat que perdurà en època cristiana amb l'ermita dedicada a l'apòstol pelegrí, que reforça a la vegada la situació estratègica de l'indret (González 2007).

Els poblats són de mida petita, entre 0,2 i 0,3 ha, molt allunyats de les dimensions de la Serra del Calvari, i amb un urbanisme, pel que fa al Mas de la Cabra i al Mas del Coc -els únics on el coneixem-, molt més simple que el del Calvari, i que suposem extensible a la resta. L'estudi de la seva implantació en el territori (ubicació, accessibilitat, camp visual...) mostra que existeixen algunes diferències entre ells. Així, per un banda, hi ha poblats ubicats en esperons o contraforts sobre els rius Segre i Ebre, en una zona de

¹ Un cop redactades aquestes ratlles acaba d'aparèixer un bon paral·lel en la darrera campanya del jaciment dels Vilars (Arbeca, les Garrigues). De les quatre estructures localitzades, la FR-1312 és la més semblant, tot i que una mica més moderna, de mitjan segle VII cal ANE (López 2013).

Figura 3. Forn domèstic comunitari trobat a la casa 4 de la Serra del Calvari (finals del VIII a principis del VII aC).

terreny abrupte, de difícil accessibilitat, amb una visibilitat molt enfocada cap al control de la via fluvial. És el cas de Castell dels Moros i Castellet, a l'Ebre i, al Segre, de La Picarda, Sant Jaume II, i Barranc de la Grallera.

Llevat de Sant Jaume II, en tots els altres s'han localitzat en prospecció superficial restes que poden correspondre a estructures defensives (González *et alii* 2002, 244-248). Sobretot, l'excavació de fossats apareix com un element generalitzat a l'hora de buscar solucions a la protecció dels assentaments (Rubio, Peña, González 2006).

Per altra banda, hi ha poblats amb una ubicació topogràfica més diversificada (esperons, tossals aïllats i tossals al peu d'elevació), si bé no n'hi ha cap en contrafort. Se situen al voltant del Montmeneu, a una certa distància dels rius principals, però a les proximitats de les mineralitzacions ferruginoses, en una zona de relleu més suau que l'anterior. És el cas de Mas de la Cabra, Pedrós, Mas del Coc i Ambiuire; els de Cabesa Vella i Valldemora també els hi inclouríem, tot i que estan més allunyats, en una segona línia. La seva conca visual és àmplia, controlant en la majoria dels casos tot el seu entorn. Presenten al seu voltant terres aptes pel cultiu, sobretot per l'agricultura cerealística extensiva.

En el Mas del Coc es pot observar clarament, tot i no

haver estat excavat, la disposició de carrer central i cases a banda i banda (fig. 4). En el Mas de la Cabra es poden observar en el cim restes de cases de planta rectangular, situades radialment al voltant d'un espai central (Rodríguez 1989, 251). Pel que fa a l'existència de possibles estructures defensives, se n'han documentat per prospecció superficial en els jaciments del Mas de la Cabra i de Pedrós (fig. 5) (Rodríguez 1989, 251; González *et alii* 2002, 241-244).

No disposem de dades d'excavació, i per tant serem molt prudents, però voldríem apuntar la possibilitat que aquestes diferències en la implantació en el territori que acabem de descriure no fossin casuals. Fins a quin punt poden obeir a una especialització de la funcionalitat d'aquests poblats, caldrà deixar-ho en interrogant, pendent que es duguin a terme més intervencions.

4. Presència i explotació del ferro

En publicacions anteriors hem donat a conèixer a bastament tant la presència de mineral de ferro en quantitat suficient per a ser explotat en època protohistòrica (González *et alii* 2002, 249-251; Vázquez *et alii* 2005, 141-142), com les analítiques químiques efectuades en eines i mostres de ferro

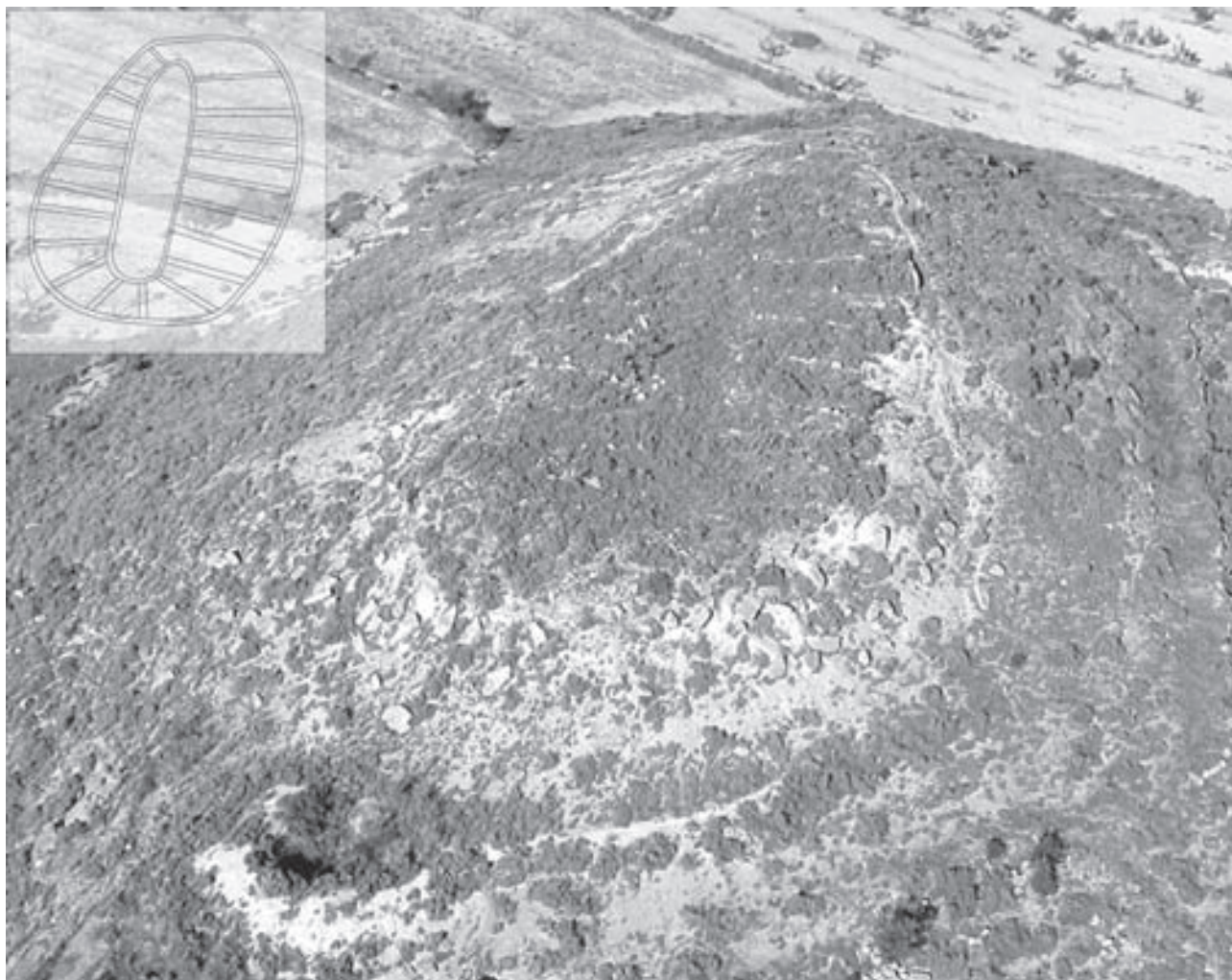

Figura 4. Vista aèria del poblat del Mas del Coc amb cases a banda i banda de l'espai central i tancament comunitari. Foto: Captura. Photo Systems.

de les necròpolis de Pedrós, Roques de Sant Formatge i el poblat de la mateixa Serra del Calvari, per tal de conèixer-ne la seva composició i poder deduir dades de la seva procedència i fabricació. Aquestes analítiques demostraren que aquests primers estris de ferro del Baix Segre foren realitzats a partir d'hematites de la zona, com és el cas del ganivet de Pedrós i el fragment de punta de llança de Roques de Sant Formatge datats ambdós en el segle VII aC i les escòries de la Serra del Calvari, ja dins la primera meitat del segle VI aC (Vàzquez *et alii* 2005, 142-144; 2007, 104; 2014, 213-223).

Actualment està acceptat que el mineral metàl·lic en estat brut fou l'objectiu de l'intercanvi entre el món indígena i les colònies fenícies occidentals (Aguilella, Miralles, Arquer 2004-2005, 137-138). La lectura de les nostres dades ens ha orientat en aquesta direcció per comprendre el poblament al voltant del Montmeneu, en una línia interpretativa coincident amb la del Calvari del Molar (Rafel *et alii* 2008; Rafel, Armada 2010). Tanmateix, són varis els interrogants que se'ns presenten. Per una banda, l'evidència mobiliar ens mostra una baixa representativitat dels materials fenicis, mentre que

per altra part, es comencen a documentar i/o reinterpretar elements immobles a la vall inferior del Segre que donen mostres d'influències orientalizants, com tal vegada la mateixa casa tripartida de la Serra del Calvari o el recinte de Sant Joan Vell de Tèrmens² (Tèrmens, la Noguera) (Vàzquez, Medina, González en premsa), que hem interpretat com a espai de culte i reunió de les elits locals i datat a cavall de la fi del bronze final i l'inici de la primera edat del ferro.

5. Conclusions

Hem exposat diversos elements que ens permeten caracteritzar la Serra del Calvari com un jaciment singular.

Recapitulant, destaquem, en primer lloc, la seva ubicació estratègica, en la confluència dels rius Cinca-Segre,

² Excavació realitzada pel Servei d'Arqueologia de l'IEI els anys 2004-2005, sota la direcció de Xavier Escuder i la col·laboració de Maria Pilar Vàzquez i Josep Medina.

Figura 5. Vista aèria del poblat de Pedrós, jaciment probablement semblant al Mas del Coc, molt afectat pels conreus moderns i la construcció de l'ermita de Sant Miquel, tot i que hi ha estructures en el vessant sud i sud-est. Foto: Captura. Photo Systems.

controlant la via que des de l'Ebre va cap al nord.

En segon lloc, la seva extensió, d'una hectàrea pel cap baix, que la converteix amb diferència en l'assentament més gran del Baix Segre, ja que triplica o quadruplica la superfície dels altres poblats contemporanis. A la plana occidental catalana, no serà fins a època ibèrica que assentaments com el Molí d'Espígol assoliran aquesta mida (i al Baix Segre no en coneixem cap amb dimensions comparables).

En tercer lloc la comprovació que les eines de ferro localitzades a la Serra del Calvari i en jaciments de l'entorn estan elaborades amb metall obtingut a partir de les hematites locals.

En quart lloc, la concentració en el seu entorn de jaciments de mida molt més petita, que plantejem que podrien ser els petits centres des dels quals s'obtidria el mineral fèrric i que presentarien una relació jeràrquica respecte a la

Serra del Calvari, on es concentraria per al seu transport. És a dir, el que podria indicar una estratificació del poblament envers una sistemàtica explotació del mineral.

En cinquè lloc, el seu urbanisme. En contraposició als jaciments amb espai central de circulació i cases adossades al seu voltant, la Serra del Calvari té un urbanisme força més complex, amb carrers paral·lels entre sí i d'altres de perpendiculars, que definirien illes de cases, en un traçat que podríem qualificar d'ortogonal.

Finalment, en sisè lloc, la distinció funcional dels seus habitatges: l'edifici tripartit, la casa-taller i el forn domèstic comunitari, que ens podrien estar indicant una possible divisió del treball, una especialització, reflectida tal vegada també en la seva trama urbanística.

Tot plegat ens ha fet plantejar la possibilitat que la Serra del Calvari actués com el lloc central del territori que estem

estudiant al voltant de la muntanya de Montmeneu, un espai articulat en relació amb l'explotació del mineral fèrric, que s'hauria dut a terme des dels petits assentaments que haurien sorgit precisament en aquest moment. Els habitants de la Serra del Calvari gestionarien l'explotació i la distribució d'aquest mineral, el que reflecteix una organització social complexa, amb indicis d'una incipient jerarquització.

Aquesta funcionalitat de la Serra del Calvari s'hauria plasmat en el seu urbanisme, en els trets diferencials que hem descrit i destacat i que ens permeten plantejar com a hipòtesi de treball la consideració d'aquest jaciment com una "protociutat" on s'establirien contactes comercials amb el món fenici al llarg del segle VII aC i fins a la primera meitat del segle VI aC. A les acaballes de la primera edat del ferro, s'abandonaren els poblats de la seva òrbita, tal vegada perquè deixà de ser rendible l'explotació d'aquest mineral i la Serra del Calvari perdé la seva raó de ser, iniciant un procés d'abandó/destrucció.

Bibliografia

- AGUILELLA, G., MIRALLES, J.L., ARQUER, N.:
2004-2005. "Tossal del Mortórum (Cabanès, Castellón): un posible asentamiento minero con materiales fenicios de los siglos VII-VII aC", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 24, 111-148.
- GONZÁLEZ, J. R.:
1988. "Dos nuevos abrigos con arte rupestre esquemático en el sur de la provincia de Lérida". *Bajo Aragón Prehistoria*, VII-VIII. *I Congreso internacional de Arte Rupestre, Zaragoza-Caspe* 1985, Casp, 91- 106.
2007. "L'ermita de Sant Jaume (La Granja d'Escarp. El Segrià)". *El camí de Sant Jaume i Catalunya. Actes del congrés Internacional celebrat a Barcelona, Cervera i Lleida, els dies 16, 17 i 18 d'octubre*, Barcelona, 394-558.
- GONZÁLEZ, J.R., RODRÍGUEZ, J.I., PEÑA, J.L.:
1994-1996. "Aportació de la geoarqueologia al coneixement del poblament durant els camps d'urnes i l'edat del ferro a les valls inferiors dels rius Segre i Cinca", *Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 a.n.e. a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la depressió de l'Ebre, Sant Feliu de Codines 18/19 de novembre de 1994, Gala*, 3-5 1994-1996, 277-291.
- GONZÁLEZ, J.R., VÀZQUEZ, M.P., MATA, J.M., PEÑA, J.L., RODRÍGUEZ, J.I., COLLDEFORNS, B.:
2002. "La presencia de hematites y la singular concentración de poblamiento de la primera edad del hierro en la confluencia de los ríos Cinca, Segre y Ebro", *Primer simposio sobre minería y metalurgia antigua en el SW europeo, Seròs (Segrià, Catalunya, España) del 5 al 7 de Mayo de 2000*, La Pobla de Segur, 233-254.
- MAYA, J.L., CUESTA, F., LÓPEZ, J.:
1998. *Genó: un poblado del Bronce Final en el Bajo Segre (Lleida)*, Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona.
- MAYA, J.L., LÓPEZ CACHERO, F.J., GONZÁLEZ, J.R., JUNYENT, E. RODRÍGUEZ, J.I.:
2001-2002. "Excavaciones (1981-1983) en el poblado de Carretelà (Aitona, Segrià, Lleida)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 11-12, 151-233.
- MONTÓN, F. J.:
2000. "Zafranales (Fraga, Huesca). Los materiales de la Edad del Bronce", *Bolskan*, 17, 125-193.
- MOYA, A., LÓPEZ, J.B., LAFUENTE, A., REY, J.,-TARTERA, E., VIDAL, A., EQUIP VINCAMET:
2005. "El grup del Segre-Cinca II (1250-950 cal. A.n.e.) a les terres del Baix-Cinca: el poblat clos de Vincamet (Fraga, Osca)", *Revista d'Arqueologia de Ponent* 15, Lleida, 13-57.
- PEÑA, J.L., GONZÁLEZ, J.R.:
1992. "Hipótesis evolutiva de los cambios en la dinámica geomorfológica del Baix Cinca y Segre (Depresión del Ebro) durante el Pleistoceno Superior-Holoceno a partir de los datos geoarqueológicos", *Cuaternario y Geomorfología*, 6, Logroño, 103-110.
- PEÑA, J.L.; RUBIO, V., GONZÁLEZ, J.R.:
2005. "Aplicación de modelos geomorfológicos evolutivos al estudio de yacimientos arqueológicos en medios semiáridos (Depresión del Ebro, España)", *X Coloquio Ibérico de Geografía. A Geografía Iberica no contexto europeo*, Evora, 1-15.
- RAFEL, N.; ARMADA, X.-L.:
2010. "L'explotació minera al Baix Priorat (Tàrragona) en època romana: notes a propòsit del plumbum nigrum oleastrense", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 28, 247-261.
- RAFEL, N.; ARMADA, X.-L.; BELARTE, C.; FAIRÉN, S.; GASULL, P.; GRAELLS, R.; MORELL, N.; PÉREZ, A.; VILLALBA, P.:
2008. "El área minero-metalúrgica del Baix Priorat (Tàrragona) en la protohistoria. Explotación y redes de intercambio", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 18, 245-269.
- RODANÉS, J.M.:
1992. "Datación absoluta de los niveles inferiores de Masada Ratón (Fraga, Huesca)", *Museo de Zaragoza Boletín*, 11, 5-12.
- RODRÍGUEZ, J.I.:
1991. "Algunes dades sobre l'edat del ferro al Segrià: el jaciment de la Serra del Calvari (La Granja d'Escarp) i altres del seu entorn", *Tribuna d'Arqueologia 1989-1990*, Barcelona, 77-86.
- ROVIRA, J., LÓPEZ, A., GONZÁLEZ, J.R., RODRÍGUEZ, J.I.:
1997. "Solibernat: un model d'assentament protourbà en el bronz final de Catalunya. Síntesi de els campanyes de 1981-1982", *Miscel·lània Arqueològica (1996-1997)*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 39-82.

RUBIO, V.; PEÑA, J.L., GONZÁLEZ, J.R.:

2006. "El impacto en el paisaje de los fosos en época prehistórica en el noreste de España y su reconocimiento con criterios geomorfológicos". *Actas III Congreso Internacional sobre fortificaciones "Paisaje y fortificación"*. Alcalá de Guadaíra (Sevilla). Marzo de 2005. Alcalá de Guadaíra, 55-68.

VÀZQUEZ, M.P.:

1994-1996. "Evolució i organització del territori: els camps d'urnes del Segrià", *Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 a.n.e. a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la depressió de l'Ebre, Sant Feliu de Codines 18/19 de novembre de 1994, Gala*, 3-5 1994-1996, 265-276.

2011. *Informe-Memòria de l'excavació arqueològica realitzada al jaciment de la Serra del Calvari (del 9 d'octubre al 9 de desembre de 2008)*, Lleida, memòria inèdita.

VÀZQUEZ, M.P., GONZÁLEZ, J.R., MEDINA, J.

2014. "El conjunt de la Serra del Calvari (La Granja d'Escarp): un cas singular d'hàbitat des del bronze final a l'època ibèrica", *XV Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*,

Puigcerdà del 17 al 20 de novembre de 2011, Puigcerdà, 213-223.

VÀZQUEZ, M.P., GONZÁLEZ, J.R., MEDINA, J., MATA, J.M., RODRÍGUEZ, J.I.:

2005. "Actividades siderúrgicas en yacimientos de la primera edad del hierro próximos a la confluencia de los ríos Cinca, Segre y Ebro", *Minería y metalurgia históricas en el sudoeste europeo, Madrid, 23 al 27 de Junio de 2004*, Madrid, 129-145.

VÀZQUEZ, M.P., MEDINA, J., GONZÁLEZ, J.R.:

En premsa. "Edificios singulares de la Primera Edad del Hierro en la llanura occidental catalana: Sant Joan Vell y la Serra del Calvari", *Congreso Internacional Palacios Protohistóricos en el Mediterráneo Occidental, Jaén del 25 al 27 de noviembre de 2013*.

VÀZQUEZ, M.P., MEDINA, J., GONZÁLEZ, J.R., i RODRÍGUEZ, J.I.:

2007. "El jaciment de la Serra del Calvari (la Granja d'Escarp, el Segrià, Lleida). Estat de la qüestió", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 16-17, 63-110.

La societat ibèrica al Pallars Jussà (Lleida, Catalunya): l'aportació del sitjar del Serrat dels Espinyers d'Isona

Cristina Belmonte¹, Ignasi Garcés², Sílvia Albizuri³, Jordi Nadal³, Marta Cama¹, Sabina Batlle⁴, Marina Fernández⁴, Karen Fortuny⁴, Alba Sobrino⁴, Marc Peiró⁴, Immaculada Richaud⁴ i Elisabet Román¹

Resum

La realització d'una intervenció preventiva a Isona durant els anys 2009-2010 reportà la descoberta parcial del sitjar ibèric i iberoromà del Serrat dels Espinyers. Aquest nou jaciment, que s'ha de posar en relació amb els antecedents de la ciutat romana d'*Aeso*, amplia les dades procedents d'excavacions, també preventives, properes i de recent publicació, com Els Llírians del Mas/Les Torres (Salàs de Pallars), un altre sitjar del període ibèric ple. A banda de la novetat que significa la identificació de la cultura ibèrica en una zona fins fa no gaire mancada d'evidències anteriors a la fase de romanització, les troballes incrementen el coneixement sobre els camps de sitges i la seva funció en espais distants de la costa. El Serrat dels Espinyers també ha proporcionat dades interessants sobre tècniques de producció ramadera vinculades a la producció agrícola, de pràctiques rituals, i d'indícis de producció artesanal i d'intercanvi. En síntesi, aquestes dades suggereixen l'existència d'una població nombrosa i d'una societat jerarquitzada.

Paraules clau: Ibers, romanització, sitja, ceràmica, treball animal, sistemes d'emmagatzematge de cereal, control del territori, organització social

Abstract

A rescue excavation carried out in Isona during 2009-2010 reported the discovery of a partial Iberian and Ibero-roman silo field at Serrat dels Espinyers. This new site should be understood in the context of the origins of the Roman city Aeso, and adds to data from other preventive excavations on nearby sites, such as that recently published in Els Llírians del Mas/Les Torres (Salàs de Pallars), another Iberian silo field. Apart from the novelty of the discovery of an Iberian presence in an area which until recently almost completely lacked evidence before the Roman period, these findings also enhance our knowledge of silo fields and their function in inland areas. Serrat dels Espinyers also yields significant data about livestock production techniques in agriculture, ritual practices, and evidence of craft production and exchange. In conclusion, these new data suggest the existence of a large population and a hierarchical society.

Keywords: Iberians, Romanization, silo, pottery, work with animals, cereal warehouse systems, control of territory, social organization

¹ Arqueòloga.

² Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Universitat de Barcelona.

³ SERP. Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Universitat de Barcelona.

⁴ Universitat de Barcelona.

Figura 1. Situació dels sitjars protohistòrics coneguts en el Pallars Jussà. En negre: període ibèric ple; en gris: període iberoromà.

1. Els antecedents

A les acaballes del segle XX el coneixement de la cultura ibèrica al nord de la serra del Montsec era gairebé inexistent, finalitzada la presència prehistòrica en les coves no es tenia constància de poblament fins a la fundació de la ciutat d'*Aeso* (Isona) (Payà, Puig, Reyes 1994) i la implantació rural romana (Reyes, González Villaescusa, García Biosca 1998). Aquest buit només era alterat per algunes prospeccions en superfície que indicaven l'existència de dos jaciments iberoromans, *Aeso* i les Aunoves (Reyes, González Villaescusa, García Biosca 1998, 50). El panorama, però, ha canviat de forma radical en la darrera dècada, després que diverses intervencions arqueològiques, derivades de la millora d'infraestructures viàries, han tret a la llum interessants sitjars.

Les descobertes d'urgència també mostren algunes singularitats econòmiques i culturals, com ara els sacrificis rituals d'animals (Belmonte *et alii* 2013), alhora que obliguen a repensar alguns supòsits acceptats per al conjunt ibèric de la zona catalana en relació a la circulació d'excedents agrícoles. En el moment actual, mentre els primers resultats es troben en curs de publicació, a la Universitat de Barcelona s'ha creat un equip, format per docents, investigadors i alumnes, orientat a l'estudi de la societat, l'economia i

l'àmbit ritual del període ibèric al Pallars meridional. Es disposa ja dels primers resultats de l'anàlisi arqueozoològica (Belmonte *et alii* 2013; Albizuri *et alii* en premsa) i s'han iniciat els de cultura material.

2. Potencialitat econòmica i recerca arqueològica

Les conques al·luvials del Pallars Jussà, situades entre els 370 i els 750 metres snm, reuneixen condicions idònies pel desenvolupament de la producció agrícola mediterrània, afavorida per les pluges que atreuen les muntanyes que les envolten; els boscos i pastures de les cotes superiors completen els recursos. Una idea aproximativa del potencial agrari comarcal es dedueix de les dades actuals, malgrat la lògica distància temporal: el 2009 la comarca reunia 14.836 ha de secà (que la situaven en la posició 17 de les 41 comarques catalanes), 2.083 ha de regadiu (la mateixa posició); 35.219 ha de pastures permanents (que la portaven al tercer lloc) i 19.899 de superfície forestal (en sisè lloc), segons dades de l'*Anuari Estadístic de Catalunya*, Idescat, consultables al web de la Generalitat de Catalunya. Aquestes possibilitats teòriques es reforcen amb un estudi prospectiu de la Conca Dellà (extrem oriental de la comarca), que assenyalava condicions aptes pel conreu de cereals, vinya i olivera, alhora que evidència traces de parcel·lars de l'*ager* d'*Aeso* (Reyes, González Villaescusa, García Biosca 1998, 55-56). Els autors de l'estudi es preguntaven si aquestes possibilitats havien estat explotades abans pels ibers; amb les dades actuals, la resposta és afirmativa: l'activitat agrària ibèrica s'ha vist confirmada pel descobriment de notables sitjars ibèrics, els més allunyats del Mediterrani (fig. 1). El més antic per ara localitzat es situa més a occident de la Conca Dellà, en la riba dreta de la Noguera Pallaresa, i el formen les 26 estructures dels segles IV-III aC de Llírians del Mas/Les Torres (Salàs de Pallars) (Piera *et alii* 2013); el segueixen una sitja iberoromana inèdita de grans proporcions al Pla de Sanaüja (La Pobra de Segur) (Cots 2005), i les 70 estructures (entre sitges i fosses), iberes i iberoromanes, del Serrat dels Espinyers (Isona), motiu de la present contribució. Les sitges pallareses presenten unes capacitats que, en el cas dels Llírians del Mas/Les Torres, se situen en la mitjana de zones de reconeguda producció agrícola ibèrica com, per exemple, l'Empordà (Piera *et alii* 2013, fig. 19).

3. El Serrat dels Espinyers

3.1. La intervenció i les estructures ibèriques

La realització d'un nou accés a Isona des de la carretera C-1421b comportà una intervenció preventiva, entre juny de 2009 i febrer de 2010, dirigida per Cristina Belmonte i Roser Arcos, de l'empresa Arqueociència, al Serrat dels Espinyers, una àrea immediata a l'extrem meridional de la ciutat romana d'*Aeso* (Arcos, Belmonte 2011). Els treballs varen documentar, entre altres estructures, un sitjar ibèric que, en la fase final, es vincula amb els primers anys de funcionament de la ciutat republicana i que per als seus inicis cal relacionar amb un mal conegut assentament ibè-

Figura 2. Vista general del sector nord del Serrat dels Espinyers (Isona) (foto: C. Belmonte).

ric, tal vegada un *oppidum*, del qual resta un mur atalussat anterior a la muralla romana i uns escadussers materials ceràmics no romans (Payà, Puig, Reyes 1994, 155-156 i 158-159 i fig. 20,1).

El seguiment arqueològic de la franja de terreny per on havia d'ésser traçada la nova variant de la carretera C-1421b va reportar l'excavació en extensió d'uns 4.500 m² de superfície, la qual no representava, però, la totalitat del jaciment. Dins la zona excavada es distingien dos sectors clarament diferenciats, tant per la tipologia d'estructures com per la seva cronologia: el Sector I o Nord, que és el sitjar que aquí ens interessa (fig. 2), i el Sector II o meridional, amb diversos elements al voltant d'una gran casa-magatzem d'època romana altimperial. El Sector Nord abastava uns 1.500 m², sense que sigui per ara possible determinar l'extensió completa del sitjar, perquè la intervenció es limità a la zona estrictament afectada per la carretera; tot i així és deduïble que resta encara una part important per conèixer sota els actuals camps de conreu.

El conjunt del jaciment s'adscriu a tres grans moments cronològics: neolític final, ibèric i romà alt imperial, subdividits en vuit fases d'ocupació (I-VIII), de les quals aquí només tractarem dues, la ibèrica plena (III) i la iberoromana (IV). En el Sector I, juntament amb les sitges, també es documenten fogars i rases, unes relacionades amb l'extracció d'argiles i altres amb un possible campament romà. Aquestes estructures s'agrupen cronològicament en tres moments:

- a) Fase III. És formada per 23 estructures datades entre finals segle III i la primera meitat segle II aC. Malgrat això, la presència d'alguns materials residuals orienten sobre l'existència de certa activitat anterior.
- b) Fase IV. La formen 18 estructures datades entre la segona meitat del segle II i la primera del segle I aC, bàsicament concentrades a l'extrem nord i centre del Sector I.
- c) Fases III-IV. Inclou 24 sitges que no han pogut ser assignades a cap de les dues fases anteriors a causa de la migradesa de les troballes i que per això s'han inclòs en aquest grup indeterminat. Es troben bàsicament concentrades en l'àrea nord i centre del Sector I.

En aquesta contribució no disposem d'espai per detallar les estructures, però aquestes tenien unes dimensions força variables, entre els 0,15 m de fondària, en el cas menor, i els 2,5 m en la més profunda, sense que la diferència pugui atribuir-se exclusivament a una diferent afectació en l'arrasament, perquè estructures veïnes i amb cronologia afí mostraven disparitats; el mateix succeïa amb els diàmetres màxims, que oscil·laven entre els 0,7 i els 2,6 m. Les capacitats resultats també eren variables, entre els 174 l i els 8.293 l (Arcos, Belmonte 2011, 61).

3.2. La cultura material en el Serrat dels Espinyers

El repertori material està format per un conjunt ampli i variat; en total es van inventariar 9.605 elements, dels quals 8.504 eren fragments ceràmics associats als nivells d'amortització del sitjar, i la resta (1.101) corresponien a fragments de metalls, restes lítiques i elements constructius.

Entre els vasos importats, la ceràmica àtica està representada per dos petits fragments, un d'ells de *Castulo cup*. Li segueix un peu de ceràmica del Taller de Roses i la presència testimonial de ceràmica de vernís roig ilergeta. Pel que respecta a la ceràmica campaniana A, més ben documentada, s'han identificat les formes Lamb. 5, 5-7, 23, 27ab, 27b, 36 i 55, i Morel 2974. Entre la campaniana de Cales s'han identificat les formes: Lamb. 1, 3 i 8. De les àmfors destaquem l'àmfora itàlica, de la qual ha estat identificada la forma Dressel 1A. En ceràmica comuna itàlica cal esmentar les formes Aguarod 3 i 5.

Malgrat que, com s'ha dit, un nombre important de sitges no s'ha pogut datar, el material ceràmic permet diferenciar dues fases: la més antiga correspondria a l'ibèric ple, just en la frontissa amb l'ibèric tardà (225-150 aC), i una altra posterior, de romanització (150-50 aC); així i tot, les importacions només representen el 2,17% del total de la mostra. Entre les ceràmiques comunes, destaca la ceràmica modelada a mà, amb un conjunt d'unes trenta olles força senceres que es troben en procés de reconstrucció i estudi (fig. 3), i que en un futur proper permetran valorar l'abast de les tradicions locals. Respecte les sèries de ceràmica de tècnica ibèrica (llisa i pintada) s'observen sintonies amb les valls del Segre i de l'Ebre: grans tenalles de vora reentrant, vasos amb nansa horitzontal o sifules (fig. 3), vasos amb broc inferior, gerres, plats, bols i càlats. Es confirma la presència,

Figura 3. Ceràmiques del Serrat dels Espinyers. Esquerra: vas modelat a mà (foto: A. Richaud). Dreta: vas globular ibèric amb nansa de cistella (dibuix: R. Álvarez).

ja detectada en anteriors treballs, d'un taller local de terrissa de la primera meitat del segle II aC, productor de plats i *kàlathoi*, contemporani del conegut forn de Fontscaldes (Arcos *et alii* 2010), amb presència de peces defectuosament cuites i escòries ceràmiques (fig. 4). Destaca, enfront del caràcter fragmentari de la majoria de ceràmiques a torn, la bona conservació d'un conjunt de vasos modelats a mà i unes poques a torn contenidores de líquids, tal vegada resultat d'una voluntat d'ofrena dels continguts que portaven equivalent a la connexió anatòmica que mostren algunes restes animals.

3.3. L'estudi de les restes faunístiques

Les dades més estrictament arqueozoològiques han estat presentades en un treball inicial (Belmonte *et alii* 2013), l'actual estudi sobre les restes animals recuperades en les sitges ibèriques constitueix un resum que permet establir hipòtesis sobre el jaciment i el seu funcionament. Aquí es recullen les dades sobre el nombre d'individus i percentatges de representació en la cabana equina i en la dels gossos, així com les relatives a les seves característiques morfològiques, degut a que totes aquestes són prou indicatives sobre el volum de població humana relacionat amb les estructures de magatzematge i sobre l'ús dels animals en el treball.

En 17 estructures tipus sitja, aprofitades amb finalitats rituals, s'han identificat un total de 2.890 restes faunísti-

ques (NRD) que constitueixen quasi el 90% de les restes estudiades. Les espècies representades són principalment domèstiques (fig. 5), i en totes aquestes fosses predominen els gossos i èquids. Es posa en evidència el dipòsit intencional d'un total de 46 gossos, 32 èquids i d'altres animals, destacant els banyams de cérvol. S'han considerat dipòsits possiblement relacionats amb els cicles agrícoles per propiciar la fertilitat (Belmonte *et alii* 2013), per diversos motius, com són la repetició dels dipòsits i el seu caràcter estereotipat, el gran nombre d'individus complets i en connexió documentats, la manca de marques de manipulació en els ossos i les d'edats de mort observades en els grups dels èquids i dels gossos. Tot i la diversitat d'edats de sacrifici, sobretot en el cas dels èquids, el percentatge més elevat d'exemplars adults demostren que aquests dipòsits no es corresponen amb la mort natural dels animals o amb episodis epidèmics, que afectarien a tot el ventall d'edats, i, per tant, pot estar indicant una selecció intencionada. A més, la disposició dels animals en relació amb ceràmiques completes i la seva ubicació agrupada, en particular com s'observa en el conjunt dels èquids infantils, imprimeixen un cert caràcter sacre al conjunt, que queda recolzat per l'aparició de la tomba d'un home adult acompanyat d'un èquid en connexió.

El fet d'identificar diversos exemplars híbrids, un possible cavall i dos ases dins la cabana equina, segons els paràmetres recollits a Johnstone (2004), ens indica

Figura 4. Restes d'escòria ceràmica del Serrat dels Espinyers (foto: A. Richaud).

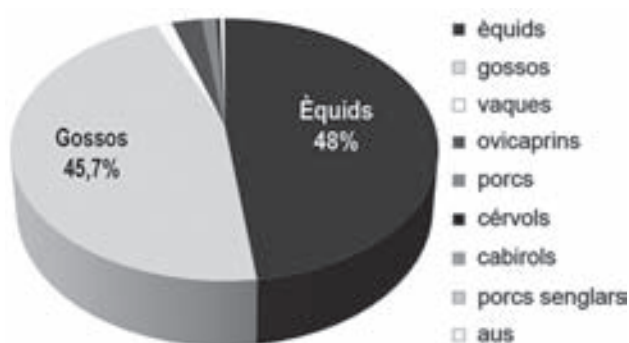

Figura 5. Proporcions d'espècies animals documentades en les estructures ibèriques i iberoromanes del Serrat dels Espinyers.

l'existència d'una cabana ramadera de base dedicada a la cria mular i un ampli domini de les tècniques de producció animal; ja que els híbrids són estèrils i els cavalls i ases s'han d'educar des de petits per reproduir-los degut a que no és una norma en el seu comportament sexual. Aquestes dades són, juntament amb el nombre de sitges excavades, un bon indicatiu de la importància econòmica del jaciment en la producció agrícola, ja que les mules tenen un paper determinant en el transport de mercaderies, sobretot en zones agrícoles seques, perquè per transportar un pes igual i fer igual feina consumeixen entre un 20 i un 30% menys d'aliment que els cavalls, s'adapten millor als farratges de menys qualitat en èpoques de treball i, d'altra banda, són més actius i potents que els rucs. Aquest fet apareix reflectit en els textos dels agrònoms grecs i llatins (Furet 2005), i té confirmació en algunes patologies documentades en el jaciment relacionades amb l'estrès ossi i la càrrega. D'altra banda, el nombre de gossos i la seva talla mitjana, situada al voltant dels 55 cm d'alçada a la creu, ens indiquen una molt possible dedicació a la vigilància de ramats, i les patologies

observades en la columna vertebral una possible dedicació a la càrrega de mercaderies.

El conjunt d'animals comptabilitzats, així com la quantitat d'estructures registrades, ens porten a teoritzar sobre la funcionalitat del sitjar, que podia haver estat un centre de magatzem i distribució associat a una població de nombre considerable durant la fase III, tal vegada relacionada amb un possible *oppidum* que, en la fase IV, abasteix un campament militar o els inicis de la ciutat romana d'*Aeso*. Sobretot perquè el cavall és un animal molt poc representat entre les restes faunístiques dels jaciments catalans des del bronze final, moment en el qual es considera plenament domesticat a la península (Albizuri 2014), fet que perdurà fins a l'època romana. El mateix passa amb l'ase, que es considera introduït pels fenicis (Nadal *et alii* 2010), i per tant, el percentatge de representació d'èquids del Serrat dels Espinyers s'ha de considerar del tot anòmal dins de l'edat del ferro. Alhora, aquest jaciment constitueix un exemple singular en el panorama protohistòric català pel que respecta a l'acumulació d'indicis d'activitat ritual, tot i que al poblat de Vilars d'Arbeca ja varen ser dipositats fetus d'èquids des de la primera edat del ferro (Nieto *et alii* 2010), formant part d'un ritual domèstic fins ara no documentat a la Península, i que a la Rosella (Tàrraga), s'han estudiat restes de èquids i gossos en connexió registrats dins de sitges de cronologia a la que ens ocupa (comunicació personal d'A. Nieto).

Els estudis sobre el poblament rural romà del segle I aC a la zona del Rin apunten que l'augment d'èquids en alguns assentaments està relacionat amb els campaments militars i el seu avituallament (Vosen, Groot 2009). La necessitat de transport derivada de la gran demanda d'aliment s'hauria satisfet amb cavalls i mules, i també bous, tots ells criats en centres especialitzats. Així s'expliquen els percentatges de representació d'aquests animals i les edats de sacrifici d'adults/vells, un cop les bèsties deixaven de ser operatives per a la càrrega.

4. A mode de conclusió: esbós de les característiques de la societat ibèrica en el Pallars Jussà

La primera qüestió a tractar és la fase ibèrica en la comarca. Una combinació de poca recerca, atenta sobretot a les coves prehistòriques o a la ciutat romana d'*Aeso*, més la dificultat derivada de detectar el poblament protohistòric a l'aire lliure en medis amb vegetació densa, havia conduït al desconeixement de la presència ibèrica. Els recents estudis sobre sitjars ibèrics i iberoromans pallaresos capgiren el panorama, malgrat el biaix que representa el fet que de moment no es coneixi l'hàbitat associat. Es podria argumentar que les condicions geogràfiques de la zona i la seva prehistòria recent generaren la presència de poblacions no iberes que, per contacte, adoptaren una mena de vernís cultural ibèric; en contra d'això valorem la quantia i qualitat de les evidències descobertes, esglaonades en el temps, i, invertint l'argument, ens preguntem amb quines dades toponímiques, culturals, o d'altra naturalesa, es pot negar dita inclusió ibèrica.

El segon aspecte és de base econòmica: en el moment present comencem a conèixer dades de l'activitat d'aquests ibers en les vessants agrícola, ramadera i manufacturera. En la darrera destaca la producció, almenys des del segle IV aC, de vasos locals ibèrics a torn, com els recuperats en les sitges d'Els Llririans del Mas/Les Torres (Salàs de Pallars), i, de forma especial, la presència d'un forn de ceràmica ibèrica de la primera meitat del segle II aC a Isona (Garcés, Padrós 2010; Arcos *et alii* 2010, 10-11). En la ramaderia l'activitat més destacable es la cria de mules a partir d'una cabana de base formada per ases i cavalls. Aquests híbrids van estar possiblement relacionats amb el transport de mercaderies durant els segles III-I aC, i el seu nombre amb un centre de producció important i de dimensions considerables també avalat per l'aparició d'un mínim de 46 gossos (Belmonte *et alii* 2013).

No obstant, seria un miratge considerar la ramaderia l'activitat bàsica de la zona només perquè sigui el sector del qual hom té dades, car la mateixa presència d'èquids híbrids i gossos amb lesions òssies en el Serrat dels Espinyers pot ser explicada com a resultat del seu ús en el treball. Els Llririans del Mas i la fase III del Serrat dels Espinyers mostren que aquesta activitat té arrels durant el període ibèric ple; mentre que en la fase IV del segon jaciment, ja iberoromana, es veu potenciada per la implantació romana. Una societat capaç de produir sitjars notables i gestionar una cabana equina tan important necessàriament conté jerarquies socials, però l'actual desconexió de llocs d'hàbitat o d'enterrament no permet matisar-la.

Per finalitzar, s'intueix la revisió de supòsits d'àmbit general. La presència de sitjars ibèrics en les comarques litorals i prelitorals catalanes, durant el període ple, s'ha explicat de forma unidireccional com a resposta als estímuls del comerç mediterrani (Asensio, Francès, Pons 2002) i de les necessitats generades pels conflictes entre grecs i cartaginesos, ben documentats a les fonts literàries antigues. Fins i tot la localització de sitjars en llocs distants, com Sant Esteve l'Olius (Solsonès), s'ha justificat com una extensió, riu amunt, d'aquesta activitat (Asensio *et alii* 2003, 258) vinculada als esdeveniments de la Segona Guerra Púnica (López Reyes 2008, 216-217). Si jaciments semblants es documenten ara a més de dos-cents quilòmetres de dificultós camí de la costa, s'ha d'estendre fins el Pallars aquesta explicació unidireccional? A qui alimentaven els sitjars pallaresos? Si hom admet que en l'Antiguitat resultava més econòmic transportar un vaixell d'una riba a altra del Mediterrani que la seva càrrega per terra més enllà d'uns cent quilòmetres, quelcom no encaixa en el discurs unidireccional. D'altra banda, en els darrers anys l'arqueologia ibèrica ha documentant arreu un dens i jerarquitzat poblament en la fase plena. Sense negar totalment l'estímul mediterrani, és hora, doncs, de considerar també la demanda interna, fins ara no contemplada per la manca de dades literàries, i d'abandonar la connexió exterior com a principal explicació també en les comarques litorals. Els emergents estats ibèrics estaven connectats en xarxa, entre si i amb l'exterior.

Què feia la densa població ibèrica durant els inevitables anys de males collites? El coneixement de la irregularitat en la producció agrària és tan antic com la pròpia activitat, que en l'imaginari occidental restà, a la fi, ben representat pel somni del faraó amb les conegudes set vaques magres que es mengen altres set vaques grasses (*Gen.* 41, 20). Urgeix interpretar aquests avisos a escala del cada cop més complex -i extens- món ibèric.

Bibliografia

ALBIZURI, S.:

2014. "La visibilitat del cavall en el registre arqueològic del NE peninsular durant el final de l'edat del bronze i la primera edat del ferro. L'exemple de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental)", *La transició bronze final-primera edat del ferro en els Pirineus i territoris veïns, XV Col·loqui Internacional de Puigcerdà (Puigcerdà, 2011)*, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 579-593.

ALBIZURI, S., NADAL, J., BELMONTE, C., GARCÉS, I.

En premsa. "Los efectos de la romanización en la gestión ganadera: la cabaña equina de Serrat dels Espinyers (provincia de Lérida). Un ejemplo en el NE peninsular", *La romanización en la Península Ibérica: una visión desde la Arqueozoología (León, 19-20 septiembre 2013)*. Archaeofauna.

ARCOS, R., BELMONTE, C.:

2011. *Memòria del seguiment arqueològic dels nous accessos a Isona i Conques des de la C-1412B. Excavació extensiva del jaciment del Serrat dels Espinyers (Isona)*, Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya, inèdit.

ARCOS, R., BELMONTE, C., BUXEDA, J., GARCÉS, I., MADRID, M., PADRÓS, C., REYES, T.:

2010. "Els orígens d'Aeso (Isona i Conca Dellà, Pallars Jussà)", *Auriga*, 60, 10-11.

ASENSIO, D., CARDONA, R., FERRER, C., MORER, J., POU, J.:

2003. "El jaciment ibèric de Sant Esteve d'Olius (Olius, Solsonès): un centre d'acumulació d'excedent agrícola del segle III aC a la Lacetània", *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2000. Comarques de Lleida (Lleida 2000)*, vol. 1, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 253-264.

ASENSIO, D., FRANCÈS, J., PONS, E.:

2002. "Les implicacions econòmiques i socials de la concentració de reserves de cereals a la Catalunya costanera en època ibèrica", *Cypsela*, 14, 125-140.

BELMONTE, C., ALBIZURI, S., NADAL, J., GARCÉS, I.:

2013. "Èquids i gossos en l'economia i en els rituals. Resultats de l'estudi dels materials dipositats en el sitjar iberoromà del Serrat dels Espinyers (Isona, Pallars Jussà)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 23, 197-218.

COTS, P.:

2005. *Memòria de l'excavació preventiva del Planell de Sanaiija (Pobla de Segur, Pallars Jussà)*, Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya, inèdit.

FURET, E.:

2005. "L'élevage des chevaux dans le monde romain: une sélection alimentaire et morphologique rigoureusement orientée vers l'amélioration de l'espèce", Gardeisen, A. (ed.) *Les Equidés dans le monde méditerranéen antique, Actes du Colloque organisé par l'École Française d'Athènes*, (Athènes, 2003), *Monographies d'Archéologie Méditerranéenne*, Lattes, 299-309.

GARCÉS, I., PADRÓS, C.:

2010. *La presència ibèrica en la ciutat romana d'Aeso (Isona, Pallars Jussà)*, Memòria del Projecte de Recerca 2008ACOM00073, Generalitat de Catalunya, Inèdit.

JOHNSTONE, C.:

2004. *A Biometric Study of Equids in the Roman World*, Tesi de doctorat inèdita, University of York.

LÓPEZ REYES, D.:

2008. "Arqueobotànica de l'ordi vestit (*hordeum vulgare* L.): el graner fortificat de Sant Esteve d'Olius (Olius, Solsonès) (s. III ane)", *Cypsela*, 17, 201-208.

NADAL, J., ALBIZURI, S., MAROTO, J.:

2010. "Els orígens del burro domèstic a la Mediterrània i a la península Ibèrica segons les dades arqueològiques", Bosch, E., Comas, P., Maroto, J. (eds.),

La recuperació del burro català. Aspectes culturals i biològics, *Quaderns*, 28, 37-56.

NIETO, A., GARDEISEN, A., JUNYENT, E., LÓPEZ, J.B.:

2010. "Inhumations de foetus d'équidés dans la forteresse du premier âge du Fer de Els Vilars (Arbeca, Catalogne)", Gardeisen, A., Furet, E., Boulbes, N. (eds.), *Histoire d'équidés des textes, des images et des os*, *Monographies d'Archéologie Méditerranéenne*, Hors-série, 4, 125-147.

PAYÀ, X., PUIG, F., REYES, T.:

1994. "Primeres datacions dels nivells fundacionals d'Aeso", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 4, 151-172.

PIERA, M., PANCORBO, A., GARCÉS, I., GALLART, J.:

2013. "Els assentaments de les edats del bronze, ibèrica i romana dels Llirians del Mas i Les Torres (Salàs de Pallars, Pallars Jussà)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 23, 163-200.

REYES, T., GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R., GARCÍA BIOSCA, J. E.:

1998. "Estudi de l'Ager Aesonensis (Isona i Conca Dellà, Pallars Jussà)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 8, 39-59.

VOSSEN, I., GROOT, M.:

2009. "Barley and horses: surplus and demand in the *civitas Batavorum*", Driessen, M., Heeren, S., Hendriks, J., Kemmers, F., Visser, R. (eds.), *Proceedings of the Eighteenth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference (Amsterdam 2008)*, Oxbow Books, Oxford, 85-100.

Estats sense ciutats? El curs inferior de l'Ebre, el Maestrat i la plana de Castelló a l'edat del ferro

Maria Carme Belarte*
Jaume Noguera**

Resum

Aquest treball analitza l'estructura social del territori considerat com la Il·lervània durant l'edat del ferro, a través de la documentació proporcionada pels assentaments i les necròpolis. Durant la primera edat del ferro, en un panorama d'aparent igualtat social, sorgeixen els primers indicis de diferenciació en l'hàbitat i en les necròpolis. El període ibèric antic correspon a una etapa de canvi, en la qual els assentaments són ara per ara poc coneguts, mentre que les necròpolis indiquen la importància de les armes com a elements de prestigi. Durant el període ibèric ple el poblament s'estructura en petits nuclis amb urbanisme senzill, però dotats de potents fortificacions, que semblen coexistir amb algunes de les necròpolis de la fase anterior, que perduren. Destaca l'absència d'assentaments de categoria urbana, així com de jerarquització del territori o diferències notables a l'interior dels assentaments. Al final de l'ibèric ple sorgeix el fenomen urbà en aquest territori, amb ciutats com el Castellet de Banyoles o *Hibera* (cap de les dues anteriors al s. III aC), que coexisteixen amb l'estructura poblacional de petits nuclis fortificats i que molt possiblement es relacionen amb la presència púnica i/o romana. Al llarg dels segles II-I aC s'aniran abandonant els assentaments ibèrics fortificats ubicats sobre turons i es documenta una ocupació de la plana, amb diferents categories d'assentaments, incloent possibles nuclis urbans com Torre la Sal.

Paraules clau: Edat del ferro, cultura ibèrica, Il·lervània, estructura social, patró d'assentament, urbanisme, necròpolis, heterarquia, jerarquia

Abstract

This paper aims at analysing the social structure of the territory known as the Il·lervania during the Iron Age, through the data provided by both settlements and necropolises. During the Early Iron Age, the first signs of differentiation can be distinguished in the settlements as well as in the necropolises, within a general situation of apparent social equality. The Early Iberian is a period defined by changes; the data about the settlements are scarce, whilst the necropolises show the importance of weapons as prestige items. During the Middle Iberian period, settlements are of small size and simple urban planning, but possess powerful fortifications. Some of them seem to coexist with the necropolises of the previous phase, which are still used. There is no evidence of settlements of urban category, hierarchical organisation of the territory or significant differences inside the settlements. At the end of the Late Iberian period, cities appear in this region, with towns such as Castellet de Banyoles or *Hibera* (neither prior to the 3rd cent. BC), coexisting with the settlement pattern of small fortified sites, and likely related to the Punic and / or Roman presence. During the 2nd – 1st centuries BC, these small fortified settlements are abandoned, and the plain areas are occupied by settlements of different categories, including possible urban sites such as Torre la Sal.

Keywords: Iron Age, Iberian culture, Il·lervania, social structure, settlement pattern, urbanism, necropolis, heterarchy, hierarchy

* Professora d'investigació ICREA - Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC).

** Universitat de Barcelona

1. Introducció

L'àrea objecte d'aquesta ponència correspon al territori atribuït tradicionalment als ilercavons, i correspon a la zona del baix Ebre i nord del País Valencià (fig. 1 i 2), si bé els límits del territori habitat per aquesta ètnia no es poden definir amb precisió. La recerca realitzada fins al moment ha evidenciat per aquesta zona unes característiques homògenes i que alhora la diferenciï dels territoris ibèrics adjacents. Ara bé, com veurem, la Il·l·lcàtonia septentrional (conca inferior de l'Ebre) presenta uns trets específics que permeten individualitzar-la respecte a la Il·l·lcàtonia meridional (costa entre el Millars i l'Ebre). Sens dubte, la diferent topografia d'ambdues zones, i el fet que la segona coincideix un gran eix viari i s'estén al llarg de la costa expliquen les peculiaritats d'una i altra.

Tot i que aquest treball està centrat en l'anàlisi de les estructures socials en època ibèrica en el territori esmentat, considerem necessari remuntar-nos a l'etapa immediatament anterior, la primera edat del ferro. El sistema de poblament a inicis d'aquest període presenta uns trets que aniran evolucionant en els segles posteriors, fins a donar lloc als assentaments característics del món ibèric. Aquests canvis, com ha estat proposat en treballs anteriors (Sanmartí 2004; Sanmartí *et alii* 2006), van lligats a la transformació dels grups locals en societats complexes, així com a altres canvis que, des del punt de vista econòmic, social i polític, es relacionen amb aquest procés.

2. La primera edat del ferro

Durant els segles IX-VII aC, en aquest territori perdura l'hàbitat en coves propi d'etapes anteriors, que coexisteix amb assentaments a l'aire lliure. A la zona costanera, es coneix un hàbitat en cabanes al Puig de la Nau de Benicarló i a Sant Joaquim de la Menarella a Forcall (Oliver, Gusi 1995; Oliver 2012). A l'àrea de la Foia de Móra s'han documentat alguns llocs d'hàbitat formats per cabanes, ja siguin aïllades o bé agrupades, i que semblen haver estat ocupats per poc temps. Els habitatges són de dimensions reduïdes i capacitat d'emmagatzematge escassa, sense indicis de diferenciació social. Alguns exemples són Barranc de Sant Antoni, la fase 1 de Barranc de Gàfols, o Les Deveses, tots ells a Ginestar. Aquests assentaments semblen correspondre a famílies aïllades o petites agrupacions d'aquestes (Sanmartí *et alii* 2006, 148). Possiblement els nombrosos petits jaciments identificats en prospecció, situats sobre les terrasses fluvials a tocar del riu Ebre i les barrancades que hi conflueixen, i que han proporcionat fragments de ceràmica a mà i d'àmfora fenícia, s'han de relacionar amb assentaments d'aquest tipus (Noguera 2007, 93-126).

Els primers indicis d'assentaments amb una primera planificació urbanística en aquesta zona procedeixen del jaciment de l'Avenc del Primo (Bellmunt del Priorat), datat del segle X-IX aC, on s'han documentat un seguit d'habitacions compartint parets mitgeres i adossades a un potent mur de tanca (Armada *et alii* 2013). A banda d'aquest cas primerenc, és a partir de la segona meitat del segle VII aC quan es documen-

ten aquest tipus d'assentaments, que indiquen un major grau de sedentarització de la població. Es tracta d'establiments amb superfícies entre 300 i 400 m², formats per agrupacions d'entre 10 i 20 habitacions de dimensions modestes i similars entre elles, com el Barranc de Gàfols (Ginestar), Sebes (Flix), Puig Roig (Masroig) o la Ferradura (Ulldecona). Al costat d'aquests, destaca l'assentament de la Moleta del Remei (Alcanar), amb una superfície molt superior (uns 3.000 m²) i una seixantena de cases (Garcia Rubert 2004). Aquest model d'hàbitat indica que estem davant d'agrupacions de famílies que cooperen en la construcció dels assentaments, que ara requereixen una major planificació. Tot i que l'organització interna segueix suggerint una societat eminentment igualitària, hi comencen a aparèixer alguns signes de distinció social, que es reflecteixen en la presència de materials destacats o acabats més acurats en algunes habitacles (és el cas de les habitacions I i II de Barranc de Gàfols) (Sanmartí *et alii* 2000).

Coexistent en part amb aquests assentaments, durant la segona meitat del s. VII aC es documenten per primera vegada edificis amb unes característiques que han donat peu a la utilització de conceptes com "arquitectura diferencial" o "arquitectura de prestigi" per designar-los (Bea *et alii* 2012b). Dins aquest grup de construccions en destaquen algunes amb estructura complexa, fortificades o no, que integren diverses estances (entre les quals cal esmentar espais de magatzem de gran capacitat). Aquests edificis s'associen al sorgiment d'èlits locals, a partir de l'acumulació de béns de prestigi, sobretot procedents del comerç fenici. Alguns tindrien funció residencial, mentre d'altres semblen vinculats a la celebració de rituals, sense indicis evidents d'haver servit com a lloc d'habitació. Entre els primers cal esmentar Aldovesta a Benifallet (Mascort, Sanmartí, Santacana 1991), Sant Jaume a Alcanar (Garcia, Moreno 2008), Puig de la Misericòrdia a Vinaròs (Oliver 1994) o El Berenguer a Portell de Morella (Barrachina *et alii* 2011); el segon grup vindria representat pel Turó del Calvari a Vilalba dels Arcs (Bea, Diloli i Vilaseca 2002).

Dins aquesta categoria d'edificis de prestigi també cal esmentar les anomenades "cases-torre", que s'han interpretat darrerament com a residències aristocràtiques, i que apareixen a l'àrea interior del territori ilercavó al final d'aquest període. Sota aquesta denominació es distingeixen torres de planta circular o biabsidial (com Tossal Montañés, a Valldeltormo) i torres o cases fortificades de planta no regular (El Palao d'Alcanyís, Coll del Moro de Gandesa, La Gesera a Casseres o L'Assut de Tivenys) (Moret, Benavente, Gorgues 2006, 239-244).

Pel que fa al món funerari (fig. 3), entre els s. VIII-VI aC es documenten en aquesta zona necròpolis d'incineració de tipus tumular, com la de Sant Joaquim de la Menarella a Forcall (Barrachina *et alii* 2010), la de Sebes a Flix (Belarte *et alii* 2012 i 2013; Belarte, Noguera, Olmos 2012b), la de Santa Madrona a Riba-roja (Belarte, Noguera 2007; Belarte, Noguera, Olmos 2012b) o la del Coll del Moro a Gandesa (Rafel 1991; Rafel, Hernández 1992). En els darrers tres exemples, s'hi documenta una combinació d'estructures tumulars i enterraments en fossa. L'aparició de les necròpolis implica una fixació al territori i confirma el caràcter sedentari d'aquestes societats. Algunes d'aquestes necròpolis són de

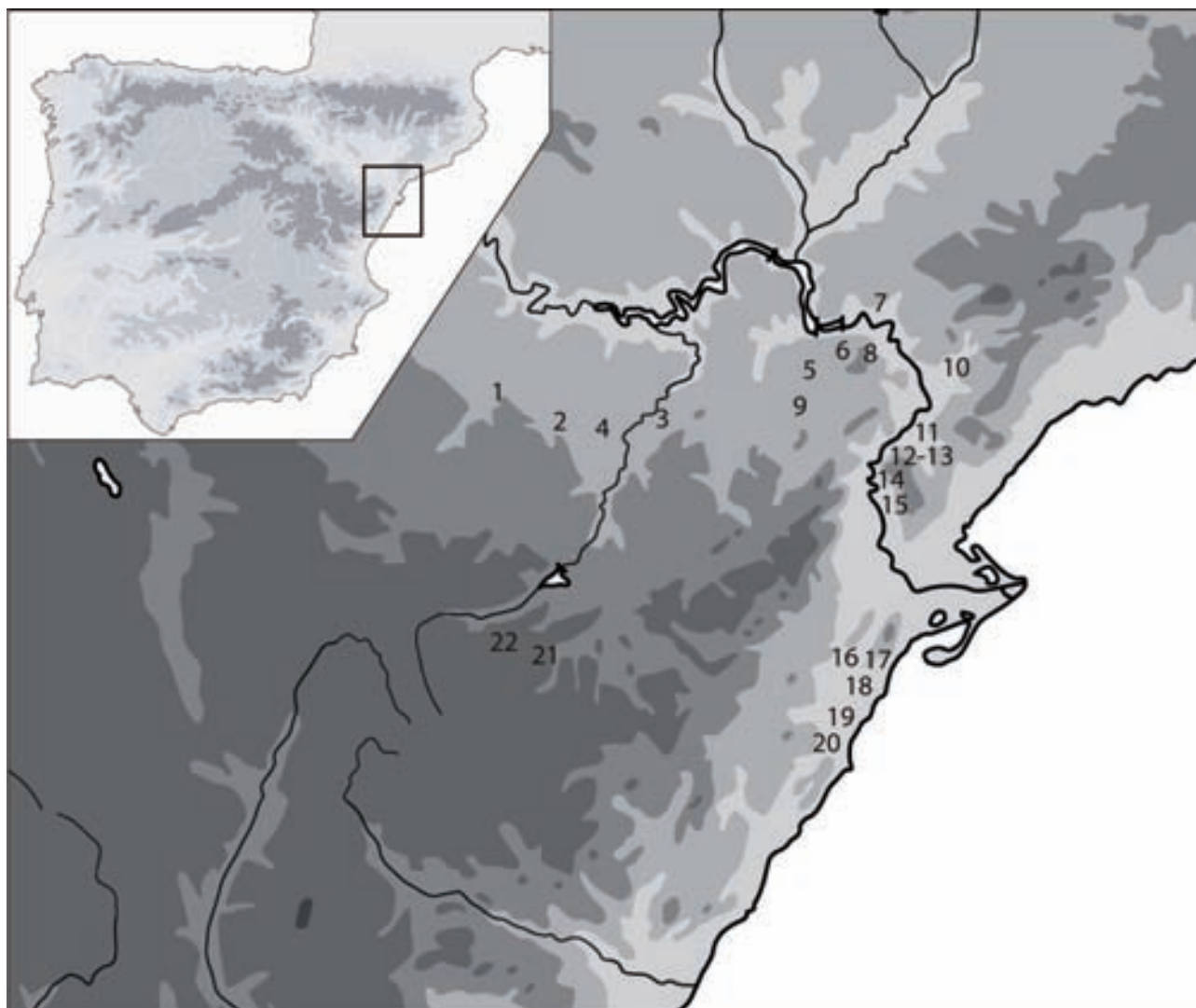

Figura 1. Jaciments de la primera edat del ferro mencionats en el text: 1. El Palao (Alcanyís); 2. Tossal Montañés (Valdeltormo); 3. La Gessera (Casseres); 4. Les Ferreres (Calaceit); 5. Turó del Calvari (Vilalba dels Arcs); 6. Santa Madrona (Riba-roja); 7. Sebes (Flix); 8. Barranc de Mosselló (Flix); 9. Coll del Moro (Gandesa); 10. Puig Roig (Masroig); 11. Barranc de Gàfols (Ginestar); 12. Les Deveses (Ginestar); 13. Barranc de Sant Antoni (Ginestar); 14. Aldovesta (Benifallet); 15. L'Assut (Tivenys); 16. La Ferradura (Ulldecona); 17. Sant Jaume-Mas d'en Serrà (Alcanar); 18. La Moleta del Remei (Alcanar); 19. Puig de la Misericòrdia (Vinaròs); 20. Puig de la Nau (Benicarló); 21. El Berenguer (Portell de Morella); 22. Sant Joaquim de la Menarella (Forcall).

dimensions reduïdes (a Santa Madrona s'han documentat tan sols 21 estructures, de les quals només 9 contien restes òssies, mentre Sebes conté un total de 42 estructures i 21 individus enterrats) (Belarte, Noguera, Olmos 2012b). De la mateixa manera, les dimensions entre els túmuls varien de forma significativa entre les diferents necròpolis, tal i com s'aprecia a la figura 3.

Pel que fa als indicadors socials procedents de les necròpolis, cal dir que no es documenten signes clars de diferenciació en aquest període, ja que els aixovars funeraris són majoritàriament pobres. No obstant, ocasionalment hi ha tombes que destaquen per les seves dimensions o disposició, com és en el cas de Sant Joaquim, on també s'han documentat aixovars funeraris relacionables amb el banquet. D'altra banda, en el cas anterior, i també al Coll del Moro, Sebes i Santa Madrona, l'espai funerari

sembla estructurat en àrees separades físicament (fig. 3), tal vegada corresponents a agrupacions familiars diferenciades, suggerint que els llinatges podrien estar iniciant un procés de segmentació (Rafel *et alii* 2012).

Probablement cal situar encara a finals d'aquest període l'inici de la presència d'armament en l'aixovar funerari, tal i com mostra el conjunt de Les Ferreres a Calaceit, una troballa casual d'una panòpia de guerrer (cuirassa, restes de dues espases de ferro i tal vegada d'unes cnèmides), un suport zoomorf de bronze, un *simpulum* i una pàtera de tipologia etrusca. L'estudi complet d'aquests materials realitzat recentment per R. Graells (2010, 152) suggereix una cronologia dins el s. VI aC. Cal destacar que en aquest moment en el NE peninsular s'han documentat altres enteraments aïllats, que es caracteritzen per tombes individuals

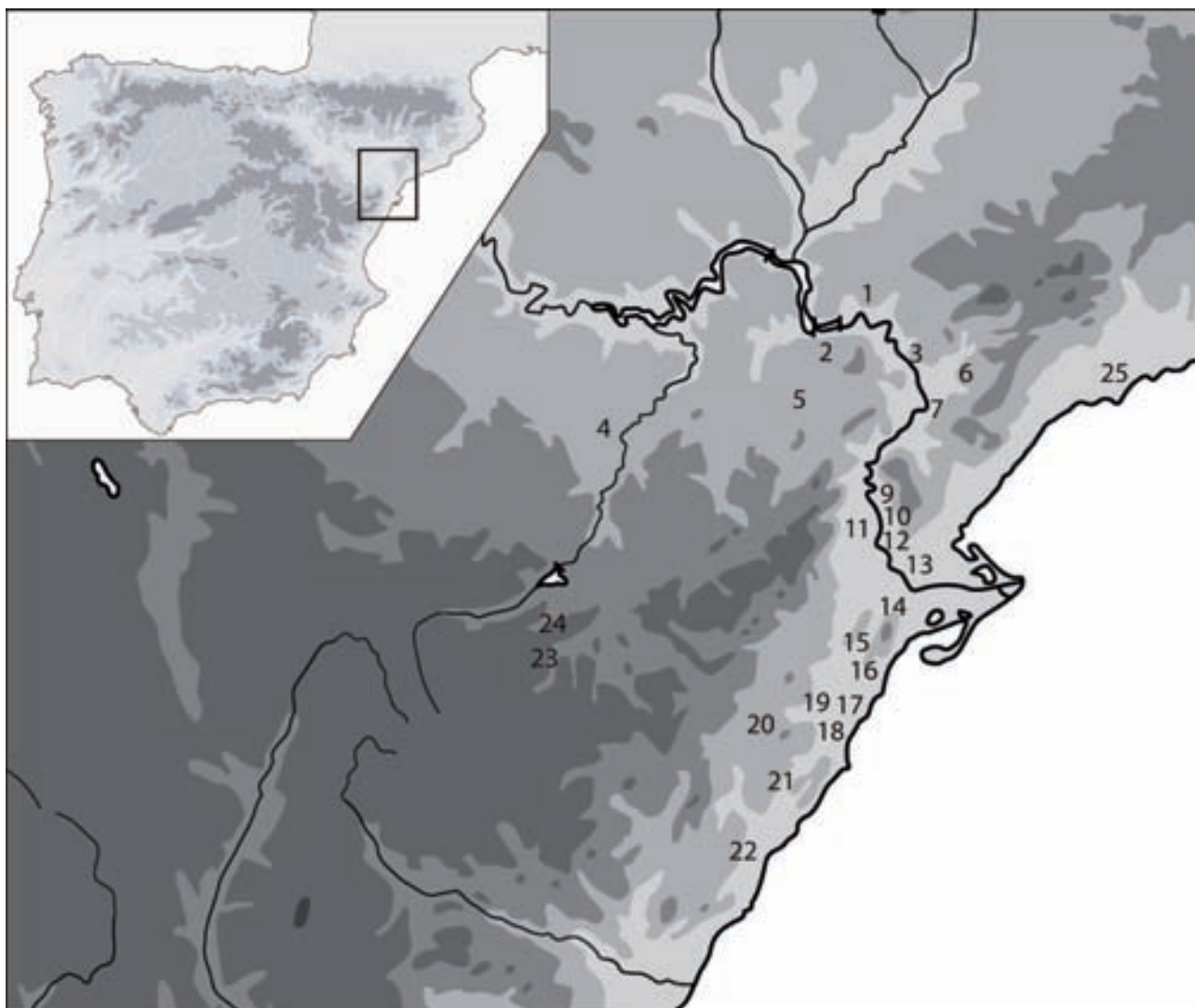

Figura 2. Jaciments ibèrics mencionats en el text: 1. Sebes (Flix); 2. Santa Madrona (Ribera-roja d'Ebre); 3. Sant Miquel (Vinebre); 4. Sant Antoni (Calaceit); 5. Coll del Moro (Gandesa); 6. Serra de l'Espasa (Capçanes); 7. Castellet de Banyoles (Tivissa); 8. Castellet de la Roca Roja (Benifallet); 9. L'Assut (Tivenys); 10. Les Planetes (Tortosa); 11. Les Valletes (Tortosa); 12. Hibera (Tortosa?); 13. Mas de Mussols (l'Aldea); 14. Mianes (Santa Bàrbara); 15. Esquarterades (Ulldecona); 16. Moleta del Remei (Alcanar); 17. Puig de la Misericòrdia (Benicarló); 18. Puig de la Nau (Benicarló); 19. El Bovalar (Benicarló); 20. El Mas Nou de Bernabé (Tirig - La Salzedella); 21. La Solivella (Alcalà de Xivert); 22. Torre la Sal (Ribera de Cabanes); 23. Lloma Comuna (Castellfort); 24. Lesera (Forcall); 25. Kese (Tarragona).

de guerrer amb un aixovar metàl·lic nombrós i complex, on destaca l'aparició d'armament defensiu i ofensiu, mentre que posteriorment les necròpolis es caracteritzaran per la concentració de tombes amb armament, però gairebé exclusivament de caràcter ofensiu. Encara no ha estat possible establir una relació directa entre les anomenades "cases-torre" i aquestes tombes, però la coincidència cronològica i el fet que comparteixin característiques vinculades a una funció "militar" i a un context "d'aïllament geogràfic" no deixa de ser suggerent.

3. El període ibèric antic

Aquesta etapa correspon a un període de canvi, que ha estat definit com una època de crisi pel fet que, durant el s.

VI aC, s'abandonen o es destrueixen (en ocasions després d'incendis generalitzats), molts dels nuclis ocupats durant la primera edat del ferro, que ja no es tornaran a habitar. Entre aquests podem esmentar Barranc de Gàfols, l'assentament del primer ferro de Sebes o Sant Jaume-Mas d'en Serrà. També en aquest moment s'abandonen les anomenades cases-torre, suggerint un canvi en el sistema de poder, o si més no en el patró d'ocupació del territori. A més, gran part de les necròpolis tumulars entren en desús. S'ha proposat que l'aristocràcia emergent en el període anterior no arriba a consolidar-se en aquest territori sinó que desapareix al llarg d'una etapa de conflicte entre aquesta elit emergent, resident a les cases torres i altres habitatges destacats, i la resta de la població, que habitava en aldees tipus Barranc de Gàfols (Burillo 2012, 105-106).

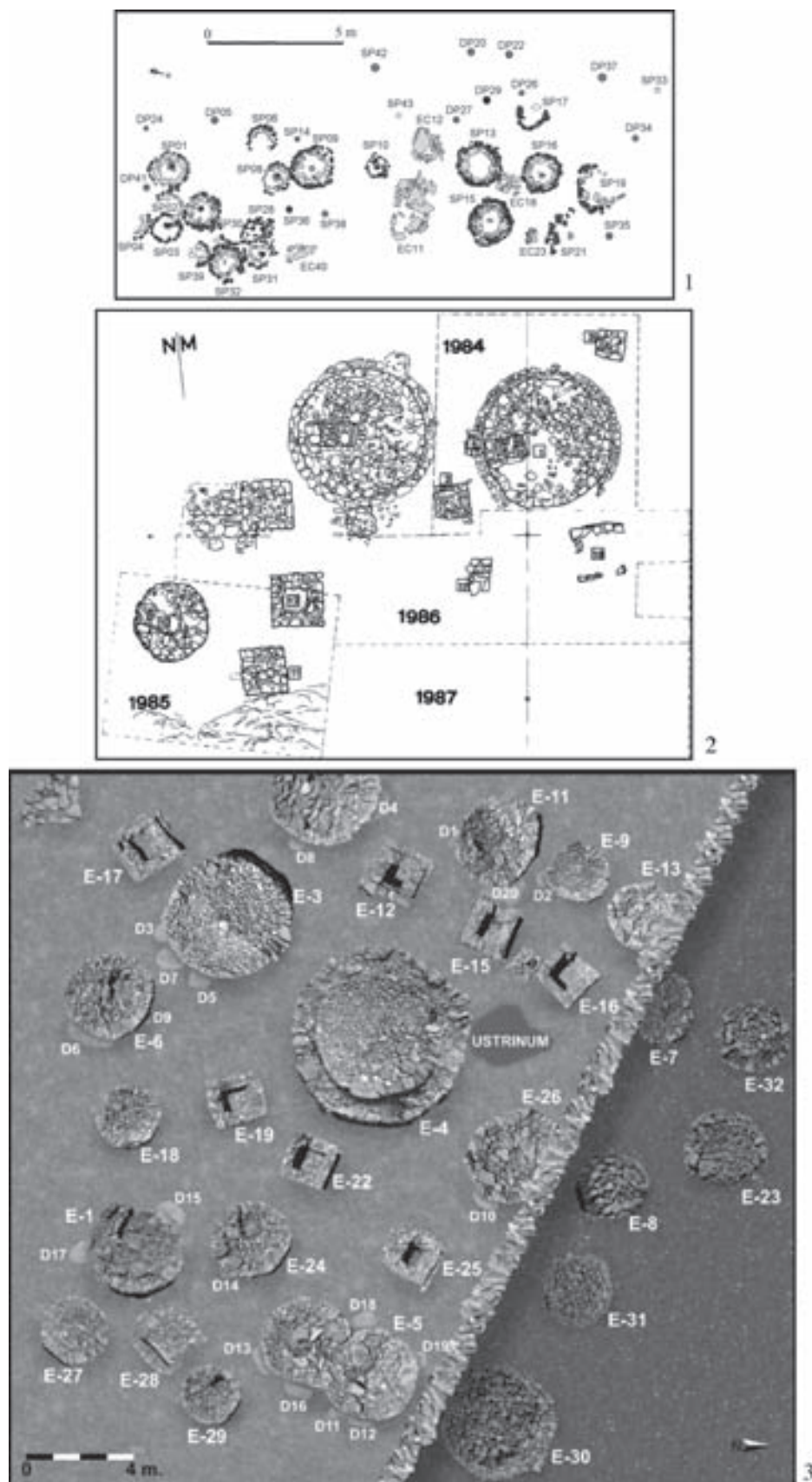

Figura 3. Planta a la mateixa escala de les necròpolis de: 1. Sebes (Flix); 2. Coll del Moro, sector Maries (Gandesa) (Rafel 1993, 9); 3. Sant Joaquim de la Menarella (Forcall) (Barrachina *et alii* 2010, 343).

La documentació sobre els llocs d'hàbitat és, ara per ara, relativament escassa i, fins fa pocs anys, la informació existent sobre els assentaments ibèrics de nova creació rarament en suggeria un inici abans del s. V aC. No obstant això, la recerca recent està identificant una ocupació del territori més important de la que s'havia suposat. En efecte, coneixem alguns llocs d'hàbitat (en particular seguint el curs inferior de l'Ebre) que, a vegades, s'instal·len en indrets prèviament habitats i, en d'altres casos, són noves creacions dins el s. VI aC que tindran continuïtat en fases posteriors. Cal tenir en compte que, sovint, el que millor s'ha pogut documentar són les construccions de l'ibèric ple, mentre que la informació sobre fases anteriors és molt fragmentària. D'altra banda, per aquest període disposem d'un nombre significatiu de necròpolis.

Començant pels assentaments, un dels exemples més recents és el de Sebes, on es documenta un hàbitat de finals del s. VI o inicis del segle V aC (Belarte, Noguera, Olmos 2012) que succeeix a un assentament abandonat durant la primera meitat del s. VI aC (Belarte, Noguera, 2008), però on no es produeix una superposició, sinó que la nova ocupació es trasllada uns metres. El que coneixem fins al moment consisteix en un hàbitat de vessant, format per diverses bateries d'habitacions compartint parets mitgeres, separades per carrers a diferents alçades. No s'hi ha detectat cap indici de muralla o altres elements defensius (que, d'altra banda, també eren absents durant el primer ferro), i tampoc s'evidencien diferències de dimensions o de tipologia constructiva entre les cases. Tanmateix, cal destacar que l'assentament de la primera edat del ferro ocupa una superfície de 800 m², mentre que l'assentament de l'ibèric antic podria superar els 3.000 m², cosa que suggereix un ràpid augment de la població i posa en qüestió la imatge d'una crisi generalitzada.

Més al sud, al Castellot de la Roca Roja de Benifallet existeixen nivells datats del segle VI aC per la presència de còpies jònies de tipus B2, als quals se superposa una ocupació de l'ibèric ple (Belarte, Noguera, Sanmartí 2002). Malauradament, aquesta primera ocupació és poc coneguda i no se n'ha conservat cap construcció; les restes identificades es limiten a estructures negatives i nivells arrasats.

L'assentament de l'Assut de Tivenys, molt proper a l'anterior, també evidencia una continuïtat d'ocupació entre l'ibèric antic i l'ibèric ple. En efecte, durant el s. VI aC té lloc la construcció de la torre, i probablement també es basteix un seguit d'estructures d'habitació, de les quals hi ha indicis a partir de murs de traçat esbiaixat respecte de l'organització urbanística posterior (Diloli, Bea 2005, 17). De forma similar, a l'assentament del Coll del Moro de Gandesa també té lloc la construcció de la torre al s. VI o potser a finals del s. VII (Rafel, Garcia i Rubert, Jornet 2015), i l'ocupació continuarà al llarg de tot el període ibèric.

Al sud de l'Ebre, jaciments com el Puig de la Nau de Benicarló (Oliver, Gusi 1995; Oliver 2006), el Puig de la Misericòrdia (Oliver 1994 i 1995) o la Lloma Comuna de Castellfort (Viciach *et alii* 2012) mostren continuïtat d'ocupació entre el s. VII i el V aC, si bé amb remodelacions arquitectòniques i urbanístiques al llarg d'aquests segles.

En primer lloc, al Puig de la Nau, a l'hàbitat en cabanes ja mencionat, de la primera meitat del s. VII aC, li succeeix un assentament amb construccions de pedra i terra, ja des de la segona meitat del mateix segle. Entre 575/550 i 500 es produeix una remodelació de l'assentament. Pel que fa al Puig de la Misericòrdia, s'hi documenten construccions amb materials duradors des de la segona meitat del s. VII aC; i des de 575/500 aC i fins al seu abandonament a inicis del s. V aC el jaciment, defensat per una potent fortificació, farà la funció de punt de vigilància. Finalment, l'assentament de la Lloma Comuna de Castellfort, reforçat amb una fortificació des de la primera edat del ferro, serà objecte d'una reforma urbanística i del sistema defensiu durant l'ibèric antic i continuarà sent ocupat al llarg de tot el període ibèric.

Aquests llocs d'hàbitat es coneixen encara de manera parcial, i proporcionen escassa informació sobre l'estructura social. En el cas de Sebes, l'únic assentament que s'està excavant en extensió per la fase del s. VI aC, no s'hi ha obtingut fins al moment indicis significatius de diferenciació social, ni a partir de l'arquitectura ni dels materials mobles recuperats. Aquests trets són compartits per la resta d'assentaments mencionats.

Pel que fa a les necròpolis, la major part de les conegudes per al període anterior entren en desús, com ja s'ha dit, si bé la del Coll del Moro de Gandesa i, tal vegada, la de Sebes, són utilitzades encara durant el segle VI aC. Paral·lelament, es documenten nous llocs d'enterrament, dels quals coneixem un bon nombre d'exemples a la desembocadura de l'Ebre i a l'àrea del Maestrat. Els enterraments consisteixen en urnes dipositades dins fosses, sense túmuls o altres estructures construïdes destacades, si bé no cal excloure l'existència d'estructures tumulars o altres senyalitzacions externes que hagin estat destruïdes pels treballs agrícoles¹, i acompanyades d'elements d'aixovar. Entre aquestes necròpolis cal esmentar Mas de Mussols, a La Palma, Tortosa (Maluquer de Motes 1984), Mianes, a Santa Bàrbara (Maluquer de Motes 1987), l'Oriola, a Amposta (Esteve Gálvez 1974), la Solivella, a Alcalà de Xivert (Fletcher 1965), El Bovalar, a Benicarló (Esteve Gálvez 1966) o el Mas Nou de Bernabé a Tirig - La Salzadella (Oliver 2005).

Malauradament, la majoria d'aquestes necròpolis van ser identificades en ocasió de remocions de terres en finques agrícoles (fonamentalment entre els anys 40 i 70 del segle XX), que van provocar la destrucció de nombroses tombes, i fins i tot la arrasament pràcticament total de la necròpolis en el cas de l'Oriola. Tot i que, en alguns casos, bona part de les urnes i aixovars va ser recuperada, i fins i tot va ser possible realitzar-hi excavacions arqueològiques, sovint el registre de l'època no va ser prou acurat, i no sempre existeixen estudis paleoantropològics, la qual cosa dificulta l'estudi d'aquests jaciments en clau social. Així mateix, desconexim els assentaments corresponents a aquests cementiris.

¹ El prof. Maluquer de Motes va observar l'existència de pedres abundats al límit de la terrassa s'ubicava la necròpolis de Mas de Mussols, tal vegada procedents de túmuls o empedrats destruïts (Maluquer de Motes 1984, 40).

Tot i els problemes esmentats, es pot dir que les necròpolis de l'ibèric antic semblen haver estat, per norma general, de dimensions superiors que les del període anterior. A títol d'exemple, de la necròpolis de Mianes s'han publicat 119 tombes –62 de les quals excavades pel prof. Maluquer de Motes (1987), a les quals cal afegir 53 altres estructures a càrrec d'Esteve Gàlvez (1999) i 4 recuperades en una intervenció d'urgència als anys 80 (Genera, Barril, Peiret 2008)– i Mas de Mussols en lliurà un mínim de 90, 53 de les quals van ser estudiades per Maluquer de Motes (1984), i altres 17 per Esteve Gàlvez (1999), mentre les 20 restants havien estat descobertes per clandestins (Sanmartí 1991, 81).

L'aixovar funerari d'aquestes tombes inclou ara abundants objectes metàl·lics, de ferro i de bronze (braçalets, torques, petits tubs, penjolls, anelles, fibules de tipus diversos, sivelles de cinturó, ganivets, puntes de llança, regatons i espases), que a vegades van acompanyats de petits recipients ceràmics, fusaiols i, més rarament, escarabeus (Mayoral 1992, 102). Entre aquests objectes, cal destacar l'aparició freqüent de l'armament, sobretot de caràcter ofensiu. De fet, en aquests moments, només apareixen armes defensives de manera excepcional –per exemple a Mianes. Això suggereix que, a diferència de l'etapa anterior, en la societat del moment l'armament era un element de prestigi i que, alhora, estava estès entre un sector relativament més ampli de l'elit social.

Pel que fa a la distribució dels elements d'aixovar entre les tombes, segons l'estudi de F. Mayoral a les necròpolis de Mas de Mussols, Mianes, La Solivella i L'Oriola, els objectes metàl·lics es poden separar en dos grups recíprocament excloents, un dels quals està format per les armes i sivelles i l'altre pels objectes d'ornament personal (braçalets, torques i penjolls), de manera que les tombes que contenen armes gairebé mai posseeixen objectes d'ornament i vice-versa². Mayoral en va deduir que les tombes amb armes pertanyien a individus masculins, mentre que les que contenien objectes d'ornament devien ser tombes femenines (Mayoral 1992, 103). Tot i que els estudis paleoantropològics realitzats no han permès confirmar aquesta hipòtesi, la repartició dels elements d'aixovar és força significativa, i d'altra banda podria indicar que la pràctica totalitat de tombes masculines contenia armes.

Per una altra part, tal i com han observat F. Mayoral i J. Sanmartí, la distribució de les tombes en aquestes necròpolis suggereix que l'estructura social estava basada en grups familiars amplis, ja que les tombes amb armes estan situades en posició central en relació a les tombes considerades com a femenines (Sanmartí 1991, 99-100; Mayoral 1992, 107).

4. El període ibèric ple

Durant el període ibèric ple es produeix un augment considerable dels assentaments coneguts, alhora que

² De 102 tombes estudiades per Mayoral, 46 contenen exclusivament objectes d'ornamentació (i no posseeixen armes), 42 posseeixen armes i sivelles i no contenen objectes d'ornament, mentre només 7 contenen alhora elements dels dos grups i altres 7 no contenen cap d'aquests elements.

s'observa un canvi en el sistema de poblament. En efecte, assistim a l'aparició d'un model d'ocupació del territori basat en petits nuclis fortificats (de superfícies compreses entre 1.000 i 4.000 m²), distribuïts seguint el curs de l'Ebre a distàncies prou regulars (2-3 km), i també a la línia de costa, situats sobre elevacions amb un cert control visual, amb un clar component estratègic. Són de dimensions similars i tenen una estructura urbanística simple, amb carrers estrets, construccions de dimensions reduïdes i, almenys aparentment, absència de cases complexes. L'esforç invertit en el sistema defensiu és sempre molt elevat (Noguera 2002). La majoria d'aquests assentaments són construïts al s. V aC (si bé alguns havien tingut una ocupació anterior), o bé són remodelats en aquest moment (fig. 4).

El Castellot de la Roca Roja (fig. 4, 2), jaciment excavat pels signants d'aquest article (Belarte, Noguera, Sanmartí 2002) il·lustra bé aquest model. Consisteix en un petit nucli de 900 m², amb una potent fortificació, composta per una torre de planta quadrada, a la qual s'adossa una muralla formada per dos llenços adossats. El conjunt es construeix entre finals del s. V i inicis del s. IV aC (si bé, com s'ha dit, hi ha restes d'una ocupació del s. VI aC). L'estructura urbanística, molt senzilla, s'organitza en dos barris disposats entorn d'un carrer central. El barri oest sembla destinat a habitació mentre el barri sud-est tindria funció econòmica. Les reduïdes dimensions de la zona d'hàbitat contrasten amb l'esforç invertit en el sistema defensiu. Les cases són de dimensions modestes i molt similars entre elles, amb l'única excepció de l'edifici 6 del barri oest, amb una superfície entorn de 30 m² i que, en la darrera fase d'ocupació (s. III aC) possiblement té un pis superior i un accés exclusiu des del carrer principal. A l'interior de l'assentament no es detecten indicis clars de diferenciació, ni per l'acumulació de productes (les cases tenen escassa capacitat d'emmagatzematge i les ceràmiques d'importació, si bé presents, apareixen sempre en percentatges baixos i sense concentracions destacades en uns àmbits concrets) ni a nivell arquitectural (a excepció del ja esmentat edifici 6). Al segle III aC algunes cases són reformades, però l'estructura urbana inicial es manté al llarg de tota l'ocupació de l'assentament. A. Oliver ha designat aquest tipus d'assentaments com a "ciutadelles", llocs d'hàbitat d'una aristocràcia, el cabdill de la qual viu a la casa més singular, situada en un punt estratègic dins l'assentament; al voltant d'aquesta residència hi viuria personal vinculat al cabdill, ja fos dependent o bé pertanyent a l'elit local (Oliver 2012, 21).

El nucli d'hàbitat de L'Assut, a Tivenys (fig. 4, 2), actualment en curs d'excavació per un equip de la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona, correspon, aparentment, a un model similar pel que fa al sistema defensiu, l'urbanisme i l'arquitectura domèstica, tot i que té una superfície més gran. A partir de mitjans del segle V aC, s'hi construeix un sistema defensiu complex, que incorpora la torre del segle VI aC, i que està format per diversos elements arquitectònics adossats. S'hi distingeixen almenys dos barris formats per agrupacions de recintes disposats en bateria, amb habitacions de dimensions similars entre elles. Al llarg de l'ocupació de l'assentament (s. V – II aC) es documenten diverses

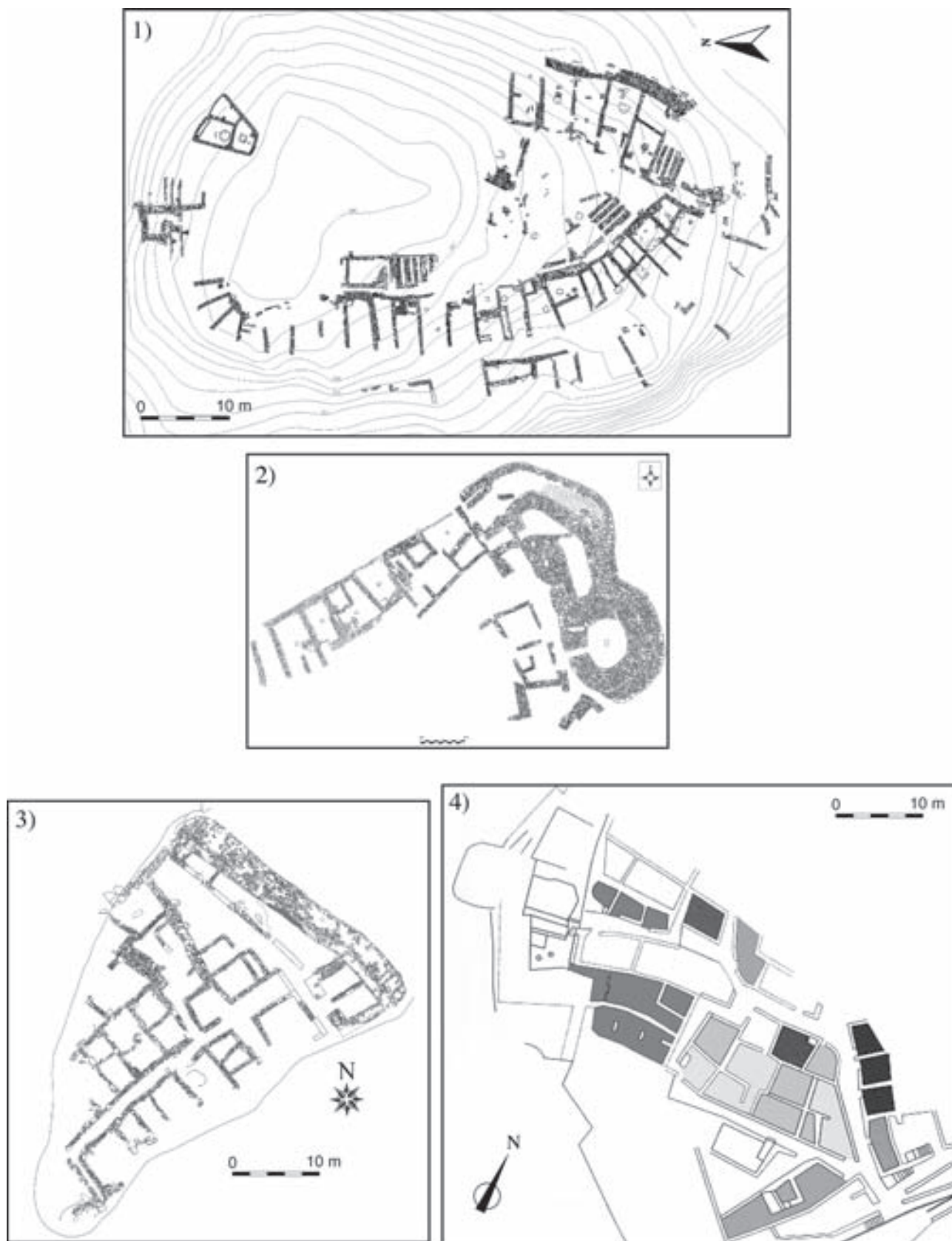

Figura 4. Planta a la mateixa escala dels assentaments ibèrics de: 1. Moleta del Remei (Alcanar) (Garcia Rubert 2004, 156); 2. l'Assut (Tivenys) (Bea *et alii* 2012a, 115); 3. Castellot de la Roca Roja (Benifallet); 4. Puig de la Nau (Benicarló) (Oliver 2006).

remodelacions a les cases, que al segle II aC s'amplien a l'hora que s'augmenta l'àrea habitada mitjançant l'ocupació d'antics carrers (Diloli, Bea 2005).

Altres jaciments documentats al llarg del curs inferior de l'Ebre, com Les Planetes, a Tortosa (Diloli, Bea, Vilaseca 2003) o Les Valletes (Arbeloa 1990) semblen correspondre al mateix model, però l'estat de conservació d'aquests assentaments no permet anar més enllà en la interpretació.

Al llarg del curs inferior de l'Ebre, fins al moment, no hi ha evidències clares de jerarquització del territori (com s'ha dit, tots els assentaments presenten característiques similars). D'altra banda, existeix un important buit de poblament a l'àrea de la Foia de Mora, així com al voltant de l'actual Tortosa, que no sembla provocat per un problema de manca de recerca, ja que el territori ha estat intensament prospectat.

Més al sud, l'assentament del Puig de la Nau de Benicarló (fig. 4, 4) correspondria, entre mitjan segle V aC i els dos primers decennis del s. IV aC, al model ja descrit de ciutadella formada per diversos barris de cases. En aquest cas, l'assentament mostra una major diversitat funcional en els edificis identificats així com habitatges de diferents mides, el més gran dels quals seria la residència d'un cabdill local (Oliver 2012).

Per una altra part, el jaciment de la Lloma Comuna de Castellfort, de recent excavació (Viciach *et alii* 2012) pot correspondre, durant la seva fase de l'ibèric ple, a aquest model d'assentament fortificat, si bé es podria tractar d'un nucli de majors dimensions.

Un jaciment que tal vegada difereix del model proposat és la Moleta del Remei, a Alcanar (fig. 4, 1). De dimensions lleugerament superiors que els exemples esmentats més amunt, està igualment situat en una posició elevada i adequada per al control visual del territori i defensat per una muralla. No obstant, el factor defensiu no sembla haver jugat un paper tan important com en els nuclis anteriorment descrits. Al s. V i IV aC, aquest assentament correspon a un model de poblament de distribució radial, i està format per un conjunt de cases adossades contra un mur de tanca, de dimensions similars entre elles. Al centre de l'assentament se situen tres graners de caràcter comunitari, reflectint el seu caràcter eminentment rural (Gracia, Munilla 1993, 231-237; Gracia, Munilla, Garcia 2000). No s'hi identifiquen elements que permetin parlar d'una diferenciació social clara, ni des del punt de vista de l'arquitectura domèstica ni de la distribució urbanística ni pel que fa als materials recuperats.

De l'estudi dels jaciments coneguts fins al moment actual es dedueix que, entre els segles VI i IV aC, en tot el territori ilercavó no hi ha cap assentament assimilable a una ciutat, ni per les seves dimensions ni tampoc des del punt de vista funcional. A diferència del que succeeix en altres territoris, com la zona costanera de Catalunya³, a l'àrea ilercavona no hi ha indicis de l'existència d'un poder centralitzat que estructurés el territori al llarg de l'ibèric antic ni durant bona part de l'ibèric ple.

Pel que fa a les necròpolis, és possible que algunes de les ja conegudes en el període anterior continuïn en ús durant els segles V i IV aC (Moret 2002, 114). Això sembla versemblant en el cas de Mianes, on, si bé l'absència de materials ceràmics d'importació havia portat a datar aquesta necròpolis dins l'ibèric antic, l'estudi acurat posterior dels materials metàl·lics, com les fíbules (Munilla 1991, 142) o l'armament (Moret 2002, 114) permet prolongar el moment d'ús del jaciment fins al segle IV aC. Així mateix, s'ha proposat una possible perduració durant el s. IV aC a la necròpolis del Coll del Moro de Gandesa, a partir de l'estudi dels motius decoratius de les ceràmiques (Rafel 1991, 29-34; 1993, 68). Finalment, la necròpolis d'Esquarterades (Ulldecona, el Montsià) encara inèdita, estaria en funcionament també en aquest període, segons indica la presència de fragments de copes Càstulo recuperades durant la primera campanya d'excavacions (2014).

A la zona de l'Ebre, el control del territori a partir dels assentaments fortificats, junt a la presència d'armes a les necròpolis, suggereix que estem davant d'una societat que basava el seu poder en la coerció mitjançant el monopoli de la violència. Cal suposar que els sistemes defensius de què estan dotats els assentaments d'aquest període, a més de controlar el territori, tenien la funció de defensar la població i els béns de les incursions de les poblacions veïnes. Al mateix temps, la situació d'aquests assentaments, així com la ubicació dels seus sistemes defensius, ben visibles, semblen respondre a una voluntat d'ostentació del poder i de dissuasió de cara a un possible atacant. La distribució dels llocs d'habitatge podria indicar un desig del control de les comunicacions, tant del riu Ebre com dels afluents o dels camins que hi condueixen. Ara bé, aquest suposat control no es tradueix en una presència destacada de materials d'importació, ni en una acumulació d'excedents destinats a l'intercanvi.

D'altra banda, no s'ha de descartar l'existència d'altres tipus d'assentaments vinculats a activitats econòmiques diverses, que la recerca encara no ha pogut documentar suficientment. De fet, tenim pocs indicis sobre les activitats productives d'aquestes poblacions, però cal suposar que l'agricultura i la ramaderia hi jugaven un paper important, junt amb l'explotació de recursos miners. A diferència d'altres territoris, es desconeix l'existència d'assentaments rurals i, especialment, d'estructures d'emmagatzematge, a banda de les ja esmentades a la Moleta del Remei, i d'un altre possible graner sobreelevat documentat recentment a la Lloma Comuna (Viciach *et alii* 2012, 221). Els únics indicis que posseïm de l'existència de concentracions importants de sitges en aquest territori provenen del jaciment del Pla de les Sitges (Tortosa), les estructures del qual –o almenys una part– podrien haver estat en ús des d'època ibèrica, si bé els treballs realitzats en aquest jaciment fins al moment d'escriure aquest article no permeten afirmar-ho (Vilà 2007). Per una altra part, cal afegir que s'ha documentat una dispersió de sitges a les dues ribes de l'Ebre entre Tortosa i Amposta, però és podria tractar d'estructures d'emmagatzematge datades entre els segles II-I aC, o fins i tot d'època islàmica i medieval (Noguera 2002, 129).

³ Vegeu la contribució de Joan Sanmartí, Rosa Plana i Aurora Martín en aquest mateix volum.

Durant tot el període ibèric ple, el sistema d'emmagatzematge predominant són les tenalles de tipus *Ilduratin*, de fons pla, àmpliament documentades. Que es tractava d'un sistema estès ho demostren els espais de magatzem excavats per Cabré al barri baix de Sant Antoni de Calaceit, construït durant el segle III aC. Aquests magatzems, situats en els soterranis de les cases, es caracteritzen pel fet de contenir depressions excavades a la roca on es devien encaixar les esmentades tenalles (Moret, Benavente, Gorgues 2006, 157). Cal dir que aquest sistema permet un volum d'emmagatzematge sensiblement inferior al de les sitges, com les documentades en altres territoris dels ibers del nord⁴, cosa que concorda amb la idea d'un comerç minoritari i de menor volum, o basat en productes diferents dels cereals.

Al final de l'ibèric ple es detecta per primera vegada en aquest territori l'aparició de ciutats, com el Castellet de Banyoles o *Hibera*, que coexisteixen amb l'estructura poblacional descrita anteriorment.

En el cas del Castellet de Banyoles, es tracta d'un nucli de grans dimensions, densament ocupat, amb urbanisme complex, diversos tipus de cases, presència d'escriptura, possible encunyació de moneda, activitat artesanal (metal·lúrgia del plom), presència d'espais de culte, etc. No obstant, ni les diferents intervencions desenvolupades al llarg del segle XX ni les excavacions programades que s'hi duen a terme des de 1999 han pogut identificar construccions anteriors al s. III aC. L'existència de grans edificis al costat de cases de dimensions reduïdes, segons els seus excavadors, reflecteix la presència d'una aristocràcia i també de membres de llinatges de rang inferior, probablement amb una relació clientelar amb els habitants de les grans residències (Asensio *et alii* 2012, 191; Sanmartí *et alii* 2012).

Pel que fa a *Hibera*, Titus Livi la cita com la ciutat més important i rica dels ilerconvos a finals del segle III aC (Liv. XXIII, 28). La superposició de construccions al llarg de la història, incloent la pròpia ciutat actual, hi dificulta enormement els treballs. Les intervencions realitzades per la Universitat Rovira i Virgili al turó de la Suda de Tortosa han permès identificar un tram de mur descobert en una longitud de 5,4 m, amb 1,5 m de gruix, bastit amb grans blocs, la construcció del qual dataria, segons els seus excavadors, de finals del segle III aC, i que podria correspondre a la fortificació d'aquesta ciutat ibèrica (Diloli, Ferré, Vilà 2012, 255).

En tot cas, en cap de les dues ciutats hi ha indicis de la seva existència abans de finals del segle III aC. A més, el fet que alguns dels assentaments fortificats mencionats anteriorment continuïn sent ocupats en aquest moment fa pensar que el seu sorgiment no respon a un reagrupament de la població, sinó que han de respondre a altres fenòmens, i que molt possiblement es relacionen amb la presència púnica i/o romana. De fet, la seva sobtada desaparició probablement es vincula al mateix fenomen (Noguera, Asensio, Jornet 2012).

Paradoxalment, per aquest període de finals de l'ibèric ple en què es documenta per primer cop el fenomen urbà en aquest territori, no s'ha identificat cap necròpolis. En efecte,

els cementiris esmentats anteriorment no semblen perdurar més enllà del s. IV aC. Aquesta situació contrasta amb la que presenta l'àrea central i septentrional de la costa catalana, on durant l'ibèric ple es documenten dues necròpolis (Puig de Serra i els tres sectors de necròpolis entorn de Burriac -Can Rodon de l'Hort, Turó dels Dos Pins i Can Ros-) que semblen estar associades justament a dues de les ciutats principals d'aquests territoris (Ullastret i Burriac)⁵.

No obstant, la informació sobre necròpolis en aquesta zona en relació als darrers moments de l'ibèric ple no és totalment absent. A Santa Madrona (Riba-roja d'Ebre) cal esmentar la possible existència d'una necròpolis de finals del s. III aC, totalment arrasada i identificada tan sols per materials de superfície, i que se superposaria a un cementiri anterior, del primer ferro (Belarte, Noguera 2007). Tot i que aquesta necròpolis no conserva cap estructura *in situ* i és agosarat intentar deduir-ne les característiques, els elements que ens han arribat (urnes d'orelletes, ungüentaris, objectes d'ornament personal de bronze,...) es diferencien dels documentats en les necròpolis dels segles anteriors pel fet de no haver lliurat cap resta d'armament.

5. El període ibèric final

Pel que fa al període ibèric final, la informació prové majoritàriament de l'àrea meridional del territori ilerconvó, ja que el curs inferior de l'Ebre presenta encara un buit en la recerca. A principis del s. II aC s'abandona el Castellet de Banyoles (Sanmartí *et al.* 2012). Al llarg del segle II aC també s'abandonen paulatinament els assentaments ibèrics fortificats ubicats sobre turons i es documenta una ocupació de la plana, amb diferents categories d'assentaments, tot i que durant la primera meitat del segle I aC es produeix una reocupació puntual dels assentaments en alçada, fins i tot de nova construcció, que segurament cal relacionar amb un període d'instabilitat (probablement vinculat a les guerres sertorians i cesarianes), sempre amb control visual del territori i de les comunicacions.

En l'estat actual de la recerca, a la Il·lervània septentrional no es coneix cap jaciment que pugui ser considerat una ciutat. En canvi, sí que s'hi documenta una intensificació d'ocupació de les zones baixes, sovint en nuclis que perduraran sota la forma d'assentaments agrícoles romans fins al baix imperi.

Així mateix, s'hi documenten assentaments de nova planta, relacionats amb l'activitat bèl·lica romana. Entre aquests cal destacar el cas de Sant Miquel de Vinebre, un petit assentament situat en alçada, que controla el pas del riu Ebre, amb una muralla compartimentada, que durant la seva segona fase d'ocupació evidència una metrologia romana, i que serà destruït violentament en època cesariana (Genera *et alii* 2002). Així mateix, cal mencionar el jaciment de Serra de l'Espasa a Capçanes, un nou assentament de reduïdes dimensions sobre un turó que controla la ruta *Tarraco* – curs

⁴ Vegeu el treball de David Asensio en aquest mateix volum.

⁵ Vegeu la contribució, en aquest mateix volum, de Joan Sanmartí, Rosa Plana i Aurora Martín, així com la de Raúl Balsera, Javier López i Carme Rovira.

6. Discussió i reflexions finals

222

d'Ebre)" , Belarte, M. C., Benavente, J. A., Fatás, L., Diloli, J., Moret, P., Noguera, J. (eds.), *Iberos del Ebro, II Congreso Internacional (Alcañiz-Tivissa 2011)*. Documenta 25, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 173-193.

BARRACHINA IBÁÑEZ, A., CABANES PELLICER, S., VICIACH SAFONT, A., ARQUER GASCH, N., HERNÁNDEZ GARCÍA, F. J., VIZCAÍNO LEÓN, D.:

2011. "En Balaguer 1 (Portell de Morella), gènesi i evolució d'una comunitat rural del ferro antic a la comarca d'Els Ports", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 21, (2011), 9-36.

BARRACHINA, A., VIZCAÍNO, D., VICIACH, A., PÉREZ, R., AGUSTÍ, B., ARQUER, N., SANCHÍS, A., HERNÁNDEZ, F. J., TORMO, C.:

2010. "La necrópolis tumular de Sant Joaquim de la Menarella de Forcall, comarca Dels Ports (Castellón)", Burillo, F. (ed.): *Ritos y mitos: VI Simposio sobre Celtiberos (Daroca 2008)*, 341-350. Zaragoza.

BEA, D., BELARTE, M. C., DILOLI, J., NOGUERA, J., SARDÀ, S.:

2012a. "Los asentamientos fortificados del curso inferior del Ebro. Siglos V-III a.C.", Belarte, M. C., Benavente, J. A., Fatás, L., Diloli, J., Moret, P., Noguera, J. (eds.), *Iberos del Ebro, II Congreso Internacional (Alcañiz-Tivissa 2011)*. Documenta 25, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 111-128.

BEA, D., DILOLI, J., GARCIA I RUBERT, D., MORENO, I., MORET, P.:

2012b. "Arquitectura de prestigio y aristocracias indígenas", Belarte, M. C., Benavente, J. A., Fatás, L., Diloli, J., Moret, P., Noguera, J. (eds.), *Iberos del Ebro, II Congreso Internacional (Alcañiz-Tivissa 2011)*. Documenta 25, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 51-70.

BEA CASTAÑO, D., DILOLI FONS, J., VILASECA CANALS, A.:

2002. "El Turó del Calvari (Vilalba dels Arcs, Terra Alta). Un recinte singular de la primera edat del ferro al curs inferior de l'Ebre", *I Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació. Tivissa, 23 i 24 de novembre de 2001, Il·lucavonia*, 3, 75-88.

BELARTE, M. C., MALGOSA, A., NOGUERA, J., OLMOS, P., PIGA, G.:

2013. "Las necrópolis protohistóricas tumulares de Cataluña meridional: el ejemplo de Sebes (Flix, Tarragona)", *Trabajos de Prehistoria*, 70, 2, 295-314.

BELARTE, M. C., NOGUERA, J.:

2007. *La necrópolis protohistòrica de Santa Madrona (Ribarroja d'Ebre, Ribera d'Ebre)*. Hic et Nunc 2, Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona.

2008. "El jaciments protohistòrics de Santa Madrona (Ribarroja) i Sebes (Flix), Ribera d'Ebre", *Tribuna d'Arqueologia* 2007, 127-147.

BELARTE, M. C., NOGUERA, J., OLMOS, P.:

2012a. "Aportaciones al proceso de iberización en el curso inferior del Ebro: el ejemplo de Sebes (Flix, Ribera d'Ebre)", Belarte, M. C., Benavente, J. A., Fatás, L., Diloli, J., Moret, P., Noguera, J. (eds.), *Iberos del Ebro, II Congreso Internacional (Alcañiz-Tivissa 2011)*. Documenta 25, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 95-110.

2012b. "Novedades sobre el mundo funerario en la Ribera d'Ebre", Belarte, M. C., Benavente, J. A., Fatás, L., Diloli, J., Moret, P., Noguera, J. (eds.), *Iberos del Ebro, II Congreso Internacional (Alcañiz-Tivissa 2011)*. Documenta 25, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 17-35.

BELARTE, M. C., NOGUERA, J., OLMOS, P., CERVELLÓ, F.:

2012. "La necrópolis protohistòrica de Sebes (Flix, Ribera d'Ebre)", Rovira Hortalà, M. C., F. J. López Cachero, F. J., Mazière, F. (eds.), *Les Necrópolis d'incineració entre l'Ebre i el Tiber (segles IX-VI aC): metodologia, pràctiques funeràries i societat*. Monografies Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona 14, Barcelona, 95-101.

BELARTE, M. C., NOGUERA, J., SANMARTÍ, J.:

2002. "El poblat del Castellot de la Roca Roja (Benifallet, Baix Ebre). Un patró d'hàbitat ibèric en el curs inferior de l'Ebre", *I Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació* (Tivissa 2001), *Il·lucavonia* 3, 89-110.

BURILLO, F.:

2012. "El periodo del Ibérico Pleno en el territorio de los iberos del Ebro", Belarte, M. C., Benavente, J. A., Fatás, L., Diloli, J., Moret, P., Noguera, J. (eds.), *Iberos del Ebro, II Congreso Internacional (Alcañiz-Tivissa 2011)*. Serie Documenta 25, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 103-110.

CELA, X., NOGUERA, J., ROS, A.:

2009. "Els materials arqueològics del jaciment ibèric de la Serra de l'Espasa (Capçanes, Priorat) dipositats al Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus: evidències d'un santuari?", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 19, 111-138.

CRUMLEY, C. L.:

1995. "Heterarchy and the Analysis of Complex Societies", Ehrenreich, R. M., Crumley, C. L., Levy J. E. (eds.), *Heterarchy and the Analysis of Complex Societies*, Washington, 1-5.

DILOLI, J., BEA, D.:

2005. "L'urbanisme d'època ibèrica al Baix Ebre: l'assentament de l'Assut de Tivenys", *Butlletí Arqueològic. Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, Època V, any 2005, núm. 27, 5-46.

DILOLI, J., BEA, D., VILASECA, A.:

2003. *L'assentament ibèric de les Planetes (Tortosa, Baix Ebre)*. Viure vora el riu durant la protohistòria, Arola Editors, Tarragona.

DILOLI, J., FERRÉ, R., VILÀ, J.:

2012. "Tortosa durante la protohistoria. Las exca-

vaciones del Grup de Recerca del Seminari de Protohistòria i Arqueologia de la URV entre los años 2004 y 2011”, Belarte, M. C., Benavente, J. A., Fatás, L., Diloli, J., Moret, P., Noguera, J. (eds.), *Iberos del Ebro, II Congreso Internacional (Alcañiz-Trivissa 2011)*. Documenta 25, Institut Català d’Arqueologia Clàssica, Tarragona, 247-256.

ESTEVE GÀLVEZ, F.:

1974. *La necrópolis ibérica de La Oriola cerca de Amposta (Tarragona)*, Instituto de Estudios Ibéricos y de Etnología Valenciana, Estudios Ibéricos, 5, València.

1966. “La necrópolis ibérica de El Bovalar (Benicarló, Castellón de la Plana)”, *Archivo de Prehistoria Levantina*, XI, 125-154.

1999. *Recerques arqueològiques a la Ribera Baixa de l'Ebre, II. Protohistòria i Antiguitat Tardana*. Museu del Montsià – Ajuntament d’Amposta.

FLETCHER, D.:

1965. *La necrópolis de la Solivella (Alcalá de Chivert)*. Trabajos Varios del SIP, 32, Valencia.

FLORS, E. (coord.):

2009. *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Evolución del paisaje antrópico desde la prehistoria hasta el medioevo*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 8, Servei d’Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació de Castelló, Castelló.

GENERA, M., BARRIL, M., PEIRET, J.:

2008. “Datos para una redefinición de la necrópolis de Mianes, Santa Bàrbara-Tortosa (Montsià-Baix Ebre, Tarragona)”, *Zephyrus*, LXII, julio-diciembre 2008, 207-229.

GENERA, M., BRULL, C., PÉREZ, J. M., CAMPS, P., GÓMEZ, A., RAMS, P., SANT, L., RIART, F., LLORENS, O.:

2002. “L’establiment de Sant Miquel de Vinebre (Vinebre, Ribera d’Ebre): estudi preliminar de l’estructura de tanca del vessant septentrional”, *I Jornades d’Arqueologia. Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació. Trivissa, 23 i 24 de novembre de 2001, Ilercavònia*, 3, 251-267.

GARCIA I RUBERT, D.:

2004. “El plantejament urbanístic i defensiu del poblat de la Moleta del Remei (Alcanar, Montsià) durant el primer ferro”, *Revista d’Arqueologia de Ponent*, 14, 141-162.

GARCIA I RUBERT, D., MORENO, I.:

2008. “Marcadors socials durant el primer ferro a Catalunya i al País Valencià. Apunts en relació a l’assentament de Sant Jaume (Alcanar, Montsià)”, Miñarro, M., Valenzuela, S. (ed.): *Actes del I Congrés de Joves Investigadors en Arqueologia dels Països Catalans: la protohistòria als Països Catalans (Vilanova del Camí, 18 i 19 de novembre de 2005)*. Arqueo Mediterrània 10, Universitat de Barcelona, Barcelona, 215-225.

GRACIA, F., MUNILLA, G.:

1993. “Estructuración cronocupacional del poblamiento

ibérico en las comarcas del Ebro”, *Laietània*, 8, 209-256.

GRACIA, F., MUNILLA, G., GARCIA, D.:

2000. “Moleta del Remei (Alcanar, Montsià). Balance de la investigación 1985-1997”, Buxó, R., Pons, E. (dirs.): *L’habitat protohistòric a Catalunya, Rosselló i Lluçanoves occidental. Actualitat de l’arqueologia a l’Edat del Ferro. Actes del XXII Col·loqui Internacional per a l’Estudi de l’Edat del Ferro*, Girona, 59-71.

GRAELLS, R.:

2010. *Las tumbas con importaciones y la recepción del Mediterráneo en el nordeste de la Península Ibérica (siglos VII-VI aC)*, Revista d’Arqueologia de Ponent, Número Extra.

JACOB, P.:

1985. “Le rôle de la ville dans la formation des peuples ibères”, *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XXI, Diffusion de Boccard, París, 19-56.

MALUQUER DE MOTES, J.:

1984. *La necrópolis paleoibérica de Mas de Mussols, Tortosa (Tarragona)*, Universitat de Barcelona, Barcelona.

1987. *La necrópolis paleoibérica de Mianes en Santa Bàrbara (Tarragona)*, Universitat de Barcelona, Barcelona.

MASCORT, M. T., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J.:

1991. *El Jaciment protohistòric d’Aldovesta, Benifallet, i el comerç fenici arcaic a la Catalunya meridional*, Publicacions de la Diputació de Tarragona, Tarragona.

MAYORAL, F.:

1992. “Las necrópolis del Horizonte Ibérico Antiguo del Montsià-Bajo Maestrazgo”, *Revista d’Arqueologia de Ponent*, 2, 97-110.

MORET, P.:

2002. “Reflexiones sobre el período ibérico pleno (siglos V a III a. C.) en el Bajo Aragón y zonas vecinas en el curso inferior del Ebro”, *I Jornades d’Arqueologia. Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació. Trivissa, 23 i 24 de novembre de 2001, Ilercavònia*, 3, 111-136.

MORET, P., BENAVENTE, J. A., GORGUES, A.:

2006. *Iberos del Matarraña*. Al Qannis, 11.

MUNILLA, G.:

1991. “Elementos de influencia etrusca en los ajuares de las necrópolis ibéricas”, Remesal, J., Musso, O. (coord.), *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 107-115.

NOGUERA, J.:

2002. *Ibers a l'Ebre*. X Premi d’Assaig Artur Bladé Desumvila. Col·lecció Daliner, núm. 3. Centre d’Estudis de la Ribera d’Ebre, Flix.

NOGUERA, J., ASENSIO, D., JORNET, R.:

2012. “La destrucción del Castellet de Banyoles (Tí-

vissa, Tarragona)", Belarte, M. C., Benavente, J. A., Fatás, L., Diloli, J., Moret, P., Noguera, J. (eds.), *Iberos del Ebro, II Congreso Internacional (Alcañiz-Tivissa 2011)*. Documenta 25, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 231-246.

OLIVER, A.:

1994. *El poblado ibérico del Puig de la Misericòrdia de Vinaròs*. Associació Cultural Amics de Vinaròs, Vinaròs.

1995. "La problemática de la interpretación funcional de la fase del Ibérico Antiguo en el Puig de la Misericordia, Vinaròs", *Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología, Vigo 1993*, Vigo, 257-261.

2005. "La necrópolis ibérica del Mas Nou de Bernabé en Tirig - Salzadella (Castellón)", *Saguntum* (P.L.A.V.), 37, 45 - 58.

2006. *El Puig de la Nau. Benicarló*. Museo de B.B.A.A. de Castellón, Castelló de la Plana.

2012. "Signos de poder en la protohistoria. Un ejemplo en el levante peninsular", *Potestas*, 5, 5-27.

OLIVER, A., GUSI, F.:

1995. *El Puig de la Nau. Un hábitat fortificado ibérico en el ámbito mediterráneo peninsular*. Diputació de Castelló, Castelló de la Plana.

RAFEL, N.:

1991. *La necrópolis del Coll del Moro de Gandesa. Els materials*. Publicacions de la Diputació de Tarragona. Tarragona.

1993. *Necrópolis del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta). Campanyes 1984 a 1987*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 12, Barcelona.

RAFEL, N., BELARTE, M. C., GRAELLS, R., NOGUERA, J.:

2012. "Les necrópolis d'incineració a la Catalunya meridional i el Matarranya (segles IX-VI a. n. e). Novetats de la recerca", Rovira Hortalà, M. C., F. J. López Cachero, F. J., Mazière, F. (dir.): *Les necrópolis d'incineració entre l'Ebre i el Tíber (segles IX-VI aC): metodologia, pràctiques funeràries i societat*, Monografies, 14, Museu Arqueològic de Catalunya, Barcelona, 25-36.

RAFEL, N., GARCIA I RUBERT, D., JORNET, R.:

2015. *Nuevos datos sobre el poblamiento en la Cataluña meridional entre el siglo VII a.n.e y época romana: el Coll del Moro de Gandesa. Versión actualizada del artículo "Nuevos datos sobre la evolución del poblamiento en la Cataluña meridional entre el siglo VII a.n.e y época romana: el Coll del Moro de Gandesa"*, *Revista Kalathos*, 26-27, Teruel, pp. 113-171. Seminario de Arqueología y Etnología Turolense, Teruel.

RAFEL, N., HERNÁNDEZ, G.:

1992. "Pràctiques funeràries a la necrópolis del Coll del Moro (Gandesa, la Terra Alta)". *Revista d'Arqueologia de Ponent* 2, 37-55.

SANMARTÍ, J.:

1991. "Las necrópolis ibéricas en el área catalana", J.

Blánquez, V. Antona (eds.), *Congreso de Arqueología Ibérica: las necrópolis (Madrid, 1991)*, Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, 77-108.

2004. "From local groups to early states", *Pyrenae*, 35-1, 7-41.

SANMARTÍ, J., ASENSIO, D., MIRÓ, M., JORNET, R.:

2012. "Castellet de Banyoles (Tivissa): Una ciudad ibérica en el curso inferior del río Ebro", *Archivo Español de Arqueología* 85, 23-43.

SANMARTÍ, J., BELARTE, M. C.:

2013. "La matérialisation du pouvoir dans l'organisation de l'espace: modèles hétérarchiques et modèles centralisés en Ibérie du Nord", García, D. (dir.), *L'habitat en Europe celtique et en Méditerranée préclassique - Domaines urbains*, Ed. Errance, Arla, 97-125.

SANMARTÍ, J., ASENSIO, D., BELARTE, M. C., MARTÍN, A., SANTACANA, J.:

2006. "La iberització a la Catalunya costanera i central", Belarte, M. C., Sanmartí, J. (eds. cient.), *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental. Homenatge a Miquel Cura, Actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell*. Arqueo Mediterrània, 9, Universitat de Barcelona-ICAC, Barcelona, 145-163.

SANMARTÍ, J., BELARTE, M. C., SANTACANA, J., ASENSIO, D., NOGUERA, J.:

2000. *L'assentament del bronze final i primera edat del ferro del Barranc de Gàfols: Ginestar, Ribera d'Ebre*, Arqueomediterrània, 5, Barcelona.

SANMARTÍ, J., ASENSIO, D., MIRO, M., JORNET, R.:

2012. "El Castellet de Banyoles (Tivissa): Una ciudad ibérica en el curso inferior del río Ebro", *Archivo Español de Arqueología* 85, 23-43.

TARRADELL, M.:

1978. *Les ciutats romanes dels Països Catalans*. Discurs llegit el dia 18 de maig de 1978 en l'acte de recepció pública a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.

VICIACH, A., ARQUER, N., CABANES, S., HERNÁNDEZ, F. J., BARRACHINA, A., VIZCAÍNO, D.:

2012. "La Lloma Comuna de Castellfort (Els Ports, Castelló). Evolució de un poblado desde el Hierro Antiguo hasta época iberorromana", Belarte, M. C., Benavente, J. A., Fatás, L., Diloli, J., Moret, P., Noguera, J. (eds.), *Iberos del Ebro, II Congreso Internacional (Alcañiz-Tivissa 2011)*. Documenta 25, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 217-224.

VILÀ, J.:

2007. *Estudi diacrònic d'un paisatge històric: l'ocupació del Pla de les Sitges - Mas de Xies (Tortosa, Baix Ebre)*. Treball d'investigació inèdit per a l'obtenció del títol de Màster en Arqueologia Clàssica. URV - UAB - ICAC, inèdit.

La configuració política del curs inferior de l'Ebre durant el primer mil·lenni a.n.e.

David Bea Castaño*

Resum

Els resultats que presentem es basen en l'anàlisi de la successió de models jeràrquics i heteràrquics en la configuració del poder durant el primer mil·lenni a.n.e., en un procés que consolidarà la identitat política del territori del curs inferior de l'Ebre. S'aporten, doncs, dades sobre els diferents assentaments de la regió, sobretot pel que fa a la seva configuració arquitectònica i urbanística. Això ha permès identificar models sociopolítics com el de les residències diferencials de la segona meitat del segle VII a.n.e., l'heterarquia aristocratitzant de les cases fortificades que apareixen aproximadament el 550 a.n.e. i es perllonguen possiblement fins a les darreries del segle V a.n.e., el posterior sistema, també heteràrquic, d'assentaments de rang petit o mitjà, que ocupen una bona part del territori durant la segona edat del ferro i, finalment, la implantació d'esquemes jeràrquics derivats del sorgiment del fenomen de la ciutat i, possiblement, de l'estructura estatal arcaica o anàloga, que tindrà el seu final amb l'aparició en l'esquema de Roma. També es proposa un nou esquema cronològic per a la protohistòria del curs inferior de l'Ebre a partir de l'aplicació de conceptes exclusivament sociopolítics.

Paraules clau: Ebre, edat del ferro, aristocràcia, arquitectura diferencial

Abstract

The results presented are based on the analysis of a sequence of hierarchical and heterarchical models established in the configurations of power during the first millennium BCE, a process that will consolidate the political identities of the lower Ebro region. Therefore, details about the different settlements in the region are provided, especially in regard to their architectural and urban settings. We study several the socio-political models, such as the residences with a differential architecture of the second half of the seventh century BCE, the aristocratic heterarchy of fortified houses -that may extend from approximately 550 BCE until the end of the fifth century BCE- the following system, also an heterarchical one, with a settlement pattern of small to medium range sites, occupying much of the territory during the second Iron Age, and, finally, the implementation of hierarchical schemes derived from the emergence of the urban phenomenon, perhaps related to archaic state structure or similar, that will end with the irruption of Rome in this area. It is also proposed a new chronological scheme for the lower Ebro region, made up applying exclusively socio-political concepts.

Keywords: Ebro River, Iron Age, aristocracy, differential architecture

* Grup de Recerca del Seminari de Protohistòria i Arqueologia. Universitat Rovira i Virgili, Tarragona.

Introducció

En el curs inferior de l'Ebre, és a dir, les comarques del Matarranya, la Terra Alta, la Ribera d'Ebre, el Baix Ebre, el Montsià i el Baix Maestrat, l'aparició per primer cop, a partir de la primera meitat del segle VII a.n.e. de formes d'organització protourbana, amb assentaments plenament estables, suposarà el punt de partida d'un procés que condueix a la formació d'entitats polítiques complexes. El poblament previ, molt poc constant, no devia comptar encara amb les motivacions necessàries per iniciar el procés de complexitat sociopolítica, entre altres coses perquè l'estabilitat ocupacional devia ser encara molt feble. El camí culminarà en el trànsit entre els segles III i II a.n.e. amb l'aparició de formulacions estatals o anàlogues, associades a la consolidació de la ciutat com a eix central del nou projecte polític. El poder, doncs, haurà de pivotar entorn a realitats que es mouran vers la plasmació d'esquemes jeràrquics en territoris que podran esdevenir, a voltes, heteràrquics (veure Belarte i Noguera en aquest mateix volum). (fig. 1)

El final de l'edat del bronze (900-700 a.n.e.). Família, artiga i pastura

Cal situar com a antecedent del procés sociopolític, en opinió nostra, el que sembla succeir la segona meitat del segon mil·lenni a.n.e. en algunes regions properes, com ara la plana occidental catalana. Existeixen evidències suficients per aquesta àrea d'un augment del nombre d'assentaments i, per tant, d'un creixement demogràfic. Aquesta organització, dissenyada a partir d'un poblament més o menys dispers, amb alguns llocs amb bones dimensions, com Minferri (Juneda, Les Garrigues), devia fomentar la seva viabilitat econòmica en explotacions agràries de tipus artiga, en la recol·lecció de fruits i en el pasturatge.

Existiria una connexió entre aquestes terres interiors i la costa/Ebre final. Les evidències sobre la presència de vies de transhumància i, sobretot, de transterminància¹, s'observen a partir de l'ús de coves sepulcral en camins naturals com la vall del Francolí, entre d'altres (Diloli, Bea 1995). Al curs inferior de l'Ebre la localització de petits assentaments, datables a partir del 900 a.n.e., tant a la Foia de Móra (Barranc de Sant Antoni I, Barranc de Gàfols I o Les Deveses I) com al Baix Maestrat (fons de cabana del Puig de la Nau de Benicarló), o al Montsià (Bancal de Torta de Masdenverge, necròpolis de Cabiscol/Finca Jornet d'Amposta) ha de respondre a aquest tipus de plantejament (Bea 2012). Es tractaria de petites comunitats de caire familiar que aplicarien l'agricultura d'artiga i el pasturatge com a forma de vida.

L'existència, en aquests moments, a la regió en estudi, d'un sistema d'artiga de cicle llarg, combinat amb un pastoreig més transterminant que transhumant, és certament suggerent, i, en gran part, contribueix a explicar la

baixíssima densitat poblacional. De totes maneres, cal ser cautes, atès que l'artiga deixa poquíssimes evidències en el registre arqueològic, centrades bàsicament en l'evolució de la paleovegetació i en les dinàmiques sedimentològiques i geoarqueològiques (Alonso 1999). Potser, tenint en compte els més que probables contactes d'aquests grups amb els de la plana occidental (si no és realment d'on provenen), es poden plantejar esquemes d'ocupació territorial a molt petita escala, similars als del *landnám* aplicat en la conquesta d'Islàndia per part dels víkings al segle IX. Les petites comunitats es desplaçarien amb grups de bestiar ocupant noves terres. Durant els dos primers anys es cremarien boscos per a generar camps de cultiu i pastures, en un sistema d'artiga (Adderley *et alii* 2008). Però aquesta és, ara per ara, una mera hipòtesi de treball.

La primera edat del ferro IA (700-575/550 a.n.e.). El primer intent aristocratitzador

A partir de les darreries del segle VIII a.n.e. o potser a inicis de la següent centúria es pot observar una fase de temptejos o contactes previs entre els fenicis i les petites comunitats del final del bronze (Ramon 1994-96), però serà durant el trànsit vers el segle VII a.n.e. quan s'iniciarà el verdader procés vers la complexitat sociopolítica. No serà, però, un fenomen unitari en tota l'àrea.

En aquests moments, l'aparició de les primeres mostres d'arquitectura diferencial ha de vincular-se a l'eclosió d'elits i de personatges destacats, en conjunció amb la nova realitat de contacte amb els comerciants sudpeninsulars. El cas més significatiu, per a la segona meitat del segle VII a.n.e., allargant-se, tal vegada, fins a inicis del segle següent, és sense cap mena de dubte Sant Jaume Mas d'en Serrà (Alcanar, Montsià) (Garcia, Moreno 2008). Hi conflueix la voluntat de crear una arquitectura defensiva força complexa, però també la necessitat d'aïllar-se i d'ostentar. No es pot dubtar sobre el fet que aquest tipus d'agencament urbanístic i constructiu ha d'estar relacionat amb la necessitat de segregar el poder per part d'un segment social que es convertirà ràpidament en una elit; que aquesta es constitueixi en una aristocràcia hereditària és, sota el nostre punt de vista, més difícil de definir. El curt lapse temporal no contribuiria a afermar la consolidació d'aquesta aristocràcia. És possible pensar en l'existència d'un esquema organitzatiu jeràrquic per al Sénia, encara que la presència d'altres jaciments amb una quantitat important de materials fenicis, com La Ferradura d'Ulldacona, ha d'aconsellar cautela i, en tot cas parlar d'un model polinuclear (Garcia, Moreno 2008). Queden temes oberts: no resta encara clara la nova relació de poders que s'establirà al Baix Sénia i al Baix Maestrat quan apareixerà l'edifici del Puig de la Misericòrdia II de Vinaròs (Oliver 1995).

El cas del Baix Ebre i, tal vegada, de la Ribera serien, però, diferents. El caseriu d'Aldovesta presenta, sense cap mena de dubte, un tipus d'arquitectura diferencial, però que no creiem que pugui associar-se amb definicions derivades del prestigi. El seu aparent organicisme sembla descriure més aviat un panorama de creixement poc organitzat que s'establiria a partir de pautes derivades de la necessitat pun-

¹ La transterminància, a diferència de la transhumància, és de curt recorregut.

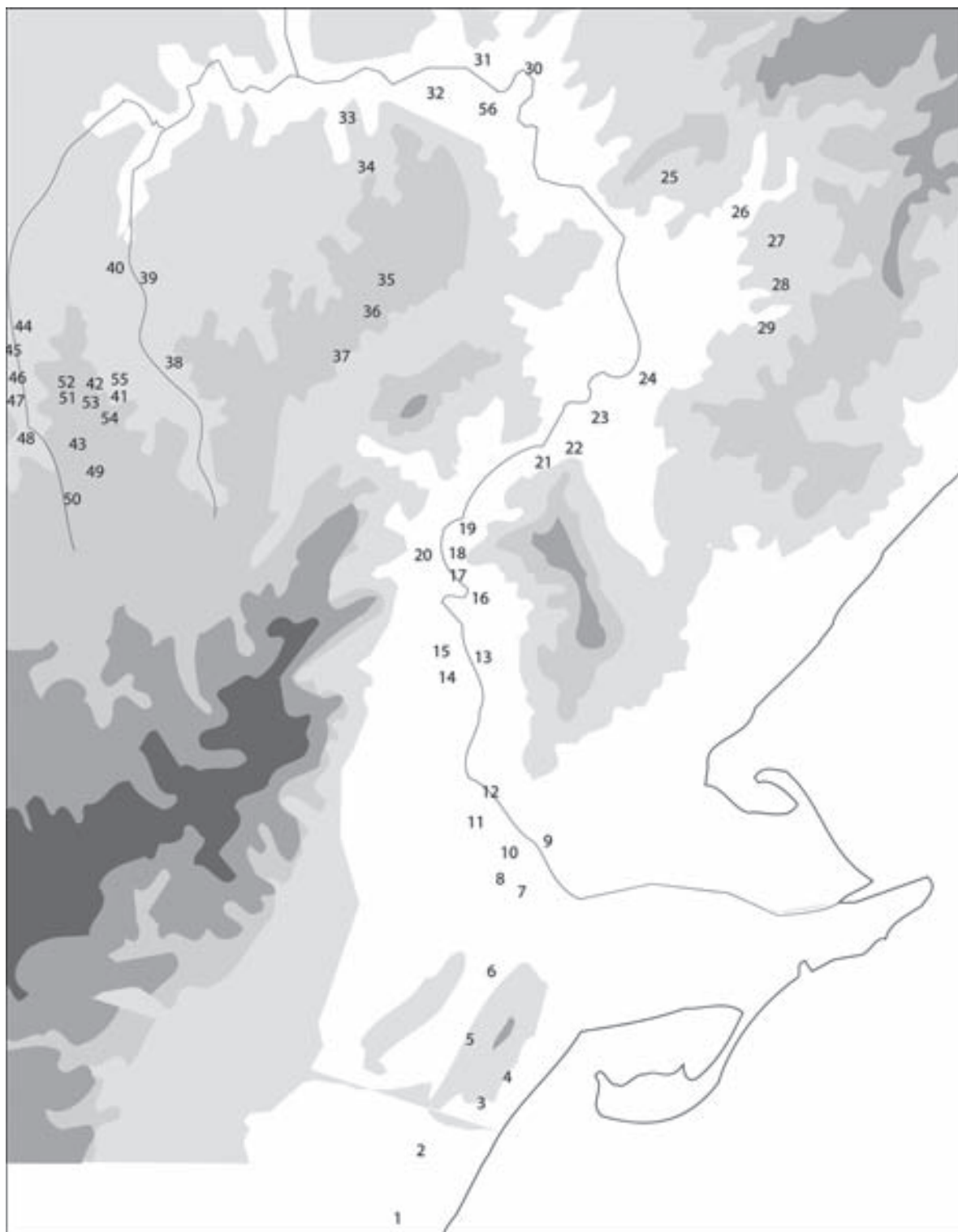

Figura 1. Mapa de la regió en estudi, amb la totalitat de jaciments analitzats. 1- El Puig de la Nau; 2- El Puig de la Misericòrdia; 3- La Moleta del Remei; 4- Sant Jaume Mas d'en Serrà; 5- La Ferradura; 6- Bancal de Torta; 7- Mas de Cabíscol-Finca Jornet; 8- Mianes; 9- Mas de Mussols; 10- L'Oriola; 11- Mas de Xies; 12- Tortosa; 13- Les Planetes; 14- Les Valletes; 15- Els Tossals; 16- L'Assut; 17- La Torreta del Coll de Som; 18- El Castellot de la Roca Roja; 19- Aldovesta; 20- Turó de Xalamera; 21- El Barranc de Sant Antoni 1; 22- Les Deveses 1; 23- El Barranc de Gàfols; 24- El Castellet de Banyoles; 25- El Calvari del Molar; 26- El Puig Roig del Roget; 27- La Tosseta dels Guiamets; 28- El Coll del Moro de la Serra d'Almos; 29- Janet i Marcó; 30- Sebes; 31- Els Castellans; 32- Santa Madrona; 33- El Morret de la Presó; 34- La Devesa del Masero; 35- El Turó del Calvari; 36- El Coll del Moro del Xollat; 37- El Coll del Moro de Gandesa; 38- La Gessera; 39- El Tossal del Moro de Pinyeres; 40- El Roquissar del Rullo; 41- Tossal Redó; 42- Sant Antoni de Calaceit; 43- Els Castellans; 44- Sant Cristòfor de Maçalió; 45- Escodines Altes; 46- Escodines Baixes; 47- El Piuró del Barranc Fondo; 48- Tossal Montañés; 49- La Miraveta; 50- Coll del Racó de Sacos; 51- Les Ferreres; 52- Les Umbries; 53- El Vilallonc; 54- La Vall de la Cabrera; 55- La Clota; 56- Barranc de Mosselló.

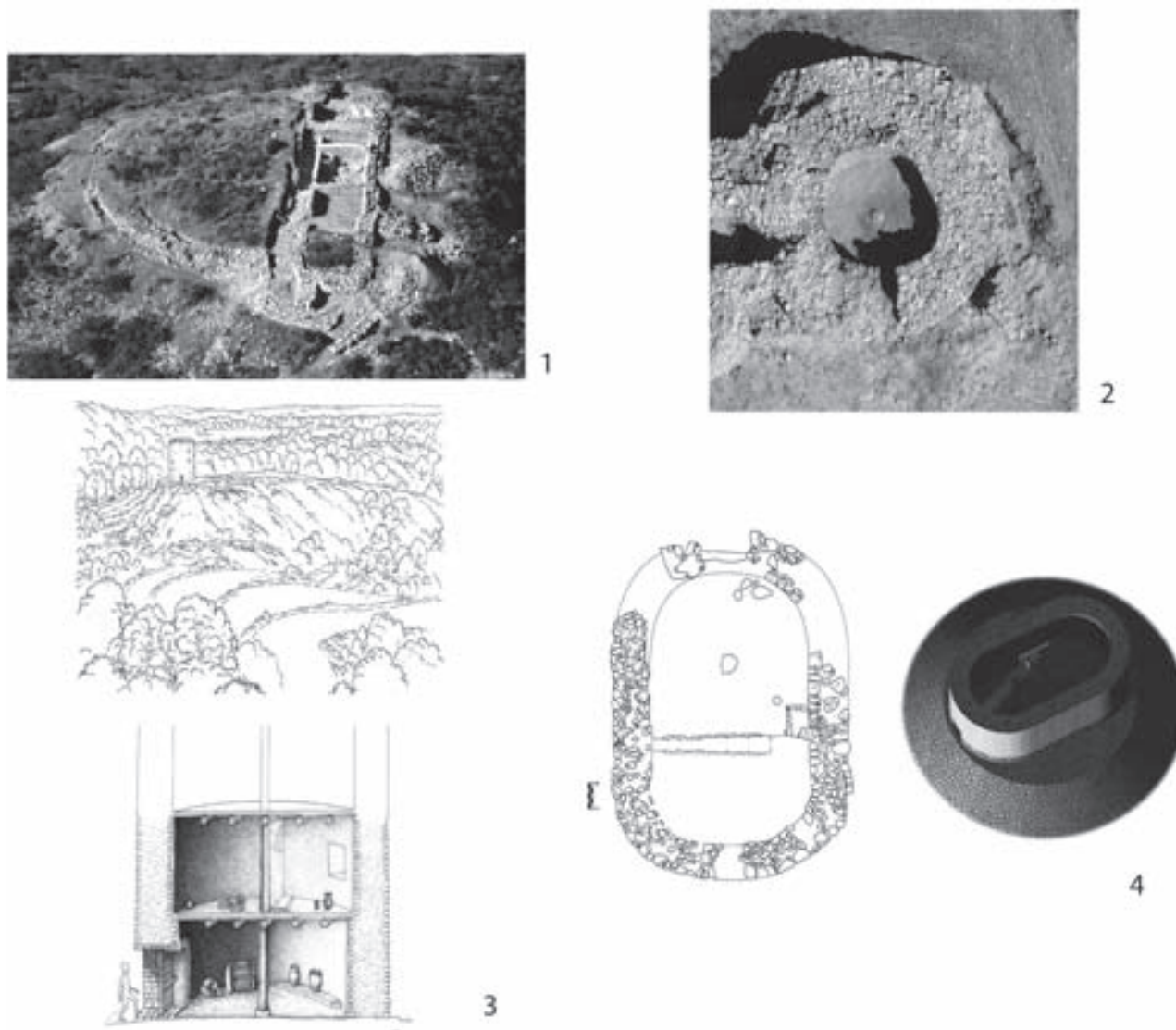

Figura 2. L'arquitectura diferencial durant la primera edat del ferro: 1.- Sant Jaume Mas d'en Serrà d'Alcanar (ARXIU GRAP), 2.- Torre T-3 de L'Assut de Tivenys (Diloli, 2009), 3.- Tossal Montañés II de Valdeltormo (Moret *et alii*, 2006), 4.- Turó del Calvari de Vilalba dels Arcs (Bea, 2012).

tual i de la pura funcionalitat. Tanmateix, Aldovesta s'hauria d'inscriure en un plantejament territorial conformat per comunitats camperoles poc jerarquitzades, amb jaciments com Barranc de Gàfols o Sebes I. L'absència de pràctiques d'ostentació de prestigi clares pot indicar un menor grau d'eclosió política dels caps de llinatge. Aldovesta s'inscriu, potser, en una xarxa econòmicament molt funcional, que és la de donar sortida als metalls del Baix Priorat, a partir dels centres captadors, transformadors i distribuïdors a escala propera com el Calvari del Molar o el Puig Roig del Roget del Masroig (Rafel *et alii* 2008).

Pel que fa al món de la mort, es poden observar segregacions espacials en necròpolis com les de Sebes (Belarte *et alii*, 2013), Santa Madrona (Belarte, Noguera 2007), així com presència d'elements especials, com els ganivets de ferro, al Molar o en algunes tombes del Coll del Moro de Gandesa (Rafel 1993). En el cas del Molar, a més, sembla que la

seva distribució en la necròpolis pot indicar l'existència, a tall hipotètic, d'àrees funeràries diferenciades (Sardà 2010). Malgrat aquesta exclusivitat no comptem amb cap evidència que ens pugui indicar el fixament de llinatges aristocràtics amb voluntat d'herència.

El final d'aquest primer procés de complexitat política hauria de relacionar-se amb la desaparició de les xarxes comercials fenícies, encara que no ens trobaríem davant d'un esquema general. Destruccions com la d'Aldovesta o Sant Jaume han de relacionar-se, potser, amb el descontentament general existent quan ha començat a fallar la baula que suportava el sistema, és a dir, quan s'enfonsa la relació comercial entre autòctons i fenicis. El cessament de l'activitat minerometal·lúrgica al Baix Priorat cap a mitjan segle VI a.n.e. sembla explicar-ho. Si suposem que l'ordre social, des de meitats del segle VII a.n.e., se suportava a partir de l'establiment, per part de determinats personatges

destacats, d'una xarxa d'intercanvis i de redistribució de béns d'origen fenici o tartèssic, es pot plantejar que, a partir del moment en el qual el producte començaria a presentar retards en l'arribada o la seva completa desaparició, les relacions socials establertes entre qui el captava i qui el rebia, mitjançant transaccions o deute social, haurien d'entrar en crisi, deteriorar-se i finalment fracturar-se, almenys pel que respecta a l'àrea en estudi. (fig. 2)

El Turó del Calvari i el trànsit entre la primera edat del ferro IA i IB (590-550 a.n.e.). Les elits corporatives

La funcionalitat representativa de l'edifici del Turó del Calvari fa plantejar-lo com un símbol de l'emergència social d'alguns caps de llinatge, en camí vers la consolidació d'estructures hereditàries de tipus aristocràtic. Però, en opinió d'una bona part de la comunitat científica, entre la qual ens incloem, aquest nivell encara no s'hauria assolit, i, de fet, no es podrà mínimament observar fins a partir de segon quart o mitjans de segle, amb el patró de les cases fortificades i les tombes sumptuàries, així com la progressiva substitució, allà on es pot observar, com en el cas del Sector Maries del Coll del Moro de Gandesa, de les pràctiques tumulàries pels enterraments en *loculi*.

Hem defensat la seva possible ubicació en un *lloc de frontera*, entenent aquest terme com a la terra que actua a l'estil d'una "buffer zone" entre l'Ebre i el Baix Aragó (Bea, 2012). En aquest sentit, l'edifici s'integraria en un sistema d'elits corporativistes, segons el qual seria gestionat per diversos caps de llinatge com a recinte representatiu i, potser, ritual. La celebració de banquets de marcat caire restrictiu, semblants als *marzeah* bíblics² (Miralles 2007) o a la funcionalitat dels *anaktor*, o a la del *Fanum Voltumnae* (Timperi 2010), podria simbolitzar aquest corporativisme, immers en una idea de cooperació en la consolidació dels diferents poders segregacionals. Quan aquests haurien madurat prou com per a establir les seves pròpies xarxes relacionals de manera no dependent, el Turó del Calvari hauria perdut el seu sentit i hauria deixat d'existir, en un moment coincident cronològicament amb l'aparició d'enterraments sumptuaris com la tomba de Les Ferreres o la de La Clota, a Calaceit, amb l'amortització de probables *heirloom*s (Rafel 2003). Cal recordar el paper de santuaris, *heroa* i llocs de poder integrats en aquest "esperit de frontera" (Lavin 1981); Vilalba, altrament, se situa al límit de les tradicions tumulàries (Bea 2012).

La primera edat del ferro IB (550-450/425 a.n.e.). El model aristocratitzant

L'aparició del model de cases fortificades significarà la implantació d'un model de poblament aristocràtic aïllat que representa la victòria dels vells plantejaments segregacionals del poder. Diversos són els motius que ens fan pensar en la plasmació d'un model aristocràtic en el qual

l'herència i la dació del poder han de jugar un paper cabdal. Per una banda, el mateix *incastellamento* del sistema, en petitíssimes comunitats que comptaran amb els mitjans d'explotació i de subsistència necessaris, però que hauran d'integrar-se en una xarxa de relacions oberta amb la resta del poblament. Un poblament poc abundant, fins ara, però documentat en la continuació de jaciments com el Vilallonc, a Calaceit (Fatàs 2007), o l'eclosió de nous, com Sebes II, a Flix (Belarte *et alii* 2013) o L'Assut II, a Tivenys (Diloli 2009), per exemple. Per una altra banda, les tombes, tant les de prestigi, com les de Les Ferreres o La Clota (Rafel 2003), com les de les necròpolis del final de l'Ebre, amb *loculi*, armament i ítems extremadament luxosos, com els perfums, amb l'exemple paradigmàtic de Mas de Mussols a l'Aldea (Sardà 2010). A més, l'associació entre casa fortificada i tomba sumptuària sembla poder fer-se en el cas de la Torre Cremada I (Moret *et alii* 2006), relativament propera al Tossal Montañés II, o en el de Les Ferreres i l'assentament de Les Umbries, en el qual s'hi va documentar una estructura biabsidial que podria respondre als paràmetres de les cases fortificades (Fatàs 2007).

Sociopolíticament, hom ha defensat, a partir d'aquests enterraments, relacionant-los amb altres del centre de Catalunya, com la tomba de Llinars del Vallès, o del Lluçanov, amb el sepulcre de Corno Lauzo i els suports de Las Peyros i de Couffoulens, la possible implantació d'un sistema d'elits aristocràtiques de caire eqüestre i, evidentment, guerrer (Farnié, Quesada 2005 ; Olivé 2012). Ara per ara, els marcadors amb què comptem semblen assenyalar una viabilitat a aquesta proposta, fet que afermarien l'idea de que aquests cabdillatges haurien assolit un grau de complexitat política superior als de les comunitats de la segona meitat del segle VII a.n.e. i el primer/segon quart del VI a.n.e. En tot cas, almenys per al Matarranya-Algars i per al Baix Ebre-Ribera d'Ebre, s'intuiria la implantació d'una xarxa completament heteràrquica, a nivell territorial, constituïda per cabdillatges simples de tendència aristocratitzant en els quals cadascuna de les residències fortificades comptaria amb un territori de captació en el qual les diferents comunitats es vincularien als nuclis de poder. Seria heteràrquica, ja que no comptaria amb cap centre preeminent, sinó amb microterritoris fortament jerarquitzats integrats en una malla de relacions heteràrquiques. Restaria, però, per interpretar el cas del Sénia i el Baix Maestrat amb la nova polarització des del Puig de la Misericòrdia II, en el que aparentment sembla una continuïtat dels esquemes jeràrquics de la fase anterior (Olivé 2012).

El model es col·lapsaria, també, cap a meitats del segle V, amb la destrucció de cases fortificades, encara que manca excavar per a poder definir amb certesa aquest fet. Com a mínim, la T-3 de L'Assut de Tivenys continuarà ocupada fins el trànsit entre els segles III a.n.e. i II a.n.e., malgrat que no podem demostrar si va patir un sotrac cap a mitjan s. V a.n.e. per a ser reformada posteriorment. S'ha intentat donar resposta a aquest col·lapse. S'ha proposat el fet que el control ferri de la terra, en una relació cada cop més possessiva per part de les elits de les cases fortificades, i dels mitjans de producció, fonamentat en la coerció, hauria generat un

² Am 6, 4-7 / Jr 16, 5-9.

progressiu augment del descontentament social provocant el fracàs del model (Moret *et alii* 2006). Aquesta explicació seria aplicable al Matarranya i per extensió al Baix Aragó, ja que és l'únic lloc en el qual s'hi documenten tombes ostentadores. No obstant, creiem que també podria ser assimilable al territori del Baix Ebre-Ribera d'Ebre, ja que cal no obviar la importància en la segregació i en la tensió social que havien de tenir les necròpolis de *loculi* de la desembocadura del riu. També s'ha intentat justificar des d'un punt de vista d'evolució social autòctona, en afirmar que, mentre els elements socialment destacats anirien augmentant progressivament, l'obtenció de béns de prestigi, les bases productives, serien apartades d'aquesta dinàmica. Això suposaria un augment de la desigualtat social creixent, juntament amb formes de dominació alienes als esquemes parentals, portant al fracàs el sistema aristocràtic, ja que no es culminaria mai la voluntat jerarquitzadora, a partir del fet de que les pròpies bases culturals i productives haurien sofert pocs canvis (Rafel, Garcia Rubert, Jornet 2015). Precisament això vindria a justificar la presència d'una xarxa heteràrquica en el territori que no arribarà a assolir el caràcter jeràrquic cercat.

La regió s'ocupa densament a partir, aproximadament, del 450 a.n.e. Es tracta d'assentaments fortificats, sense que cap destaquí clarament sobre els altres. Situat en turons de bon control estratègic, semblen respondre al model de *hill-fort chiefdoms* de Timothy Earle (Earle 2002). La centralitat d'un gran assentament al Turó de Sant Joan o de la Suda a Tortosa no està arqueològicament definida, almenys abans de les darreries del segle III a.n.e. Ha desaparegut tota mostra d'arquitectura de prestigi i, de fet, l'arquitectura diferencial, com a mínim fins al tercer quart del segle III a.n.e., queda reduïda a les pròpies fortificacions. És possible que aquestes comptessin amb una càrrega de justificació política, però a parer nostre es construeixen principalment per a defensar els assentaments. No es pot pensar en la fortificació com una mostra d'inestabilitat constant, és a dir, de guerra, però sí de protecció, encara que puguin imbuir-se d'un caràcter

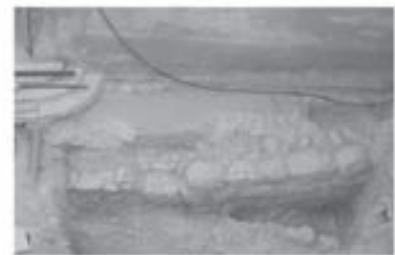
Aquest esquema, que devia perdurar sense massa canvis fins a les darreries del segle III a.n.e., hauria d'interpretar-se també sota paràmetres de tipus heteràrquic. La nostra proposta passa per considerar l'establiment d'un sistema de cabdillatges de tipus simple en el qual podem pensar en un control del poder per part d'aristocràcies de perfil baix, que no expressen la seva potencialitat política, en tot cas, amb mostres d'arquitectura de prestigi o d'enterrament diferencial. El caràcter aristocràtic d'aquests cabdillatges és de suposar, però en tot cas no ha deixat rastres evidents en el registre. Les fortificacions poden respondre a treballs de tipus comunitari, com la construcció de la resta de l'assentament, i l'absència d'una jerarquització clara del territori tampoc contribueix a confirmar l'existència de poders forts. El cas del Matarranya, i de la resta del Baix Aragó, tampoc pot interpretar-se des d'una clau de domini jeràrquic, ja que, malgrat observar-se una gradació d'assentaments semblant a la del Baix Ebre, res pot fer pensar en la presència de centres interpretables com a capitals de tipus polític, encara que sí que es documenta un augment de la pressió demogràfica i una nova voluntat d'ocupació de l'interfluvi Matarranya-Guadalop, allunyant-se dels plantejaments vinculats al riu que hom ha observat per a la primera edat del ferro (Moret, Benavente, Gorgues 2006).

El panorama canviarà a partir de la segona meitat del segle III a.n.e. Per primer cop en determinades subregions, es confirmarà la presència de centres políticament dominants. En el curs inferior del riu es documentaran centres polítics de manera nítida, amb l'assentament de nova planta del Castellet de Banyoles a Tivissa (Sanmartí *et alii* 2012; Moret 2008) i amb la documentació d'un gran espai fortificat al Turó de Sant Joan o de La Suda de Tortosa (Diloli, Ferré 2008). Ara sí que es podrà parlar de l'existència d'un *oppidum* arqueològicament documentat a la capital del Baix Ebre. Però també s'observaran reformes importants en les trames urbanístiques d'assentaments com L'Assut de Tivenys, amb el sorgiment d'espais domèstics que doblaran en espai ocupacional les dimensions de les cases construïdes a partir de mitjan segle V a.n.e. (Bea 2012).

1

2

3

4

Figura 3. Els assentaments de la segona edat del ferro (Ibèric I i II): 1.- L'Assut de Tivenys (ARXIU GRESEPIA), 2.- Castellot de la Roca Roja de Benifallet (Belarte, Noguera, 2012, reconstrucció de Francesc Riart), 3.- Castellot de Banyoles de Tivissa (Asensio *et alii* en premsa), 4.- Carrer Sant Domènec de Tortosa (Diloli, Ferré, 2008).

Palau d'Alcanyís hauria d'interpretar-se també com el cap d'un territori jerarquitzat. Sant Antoni de Calaceit II, amb les seves cases grans, els cellers i l'armament en el nivell d'abandonament podria respondre també a aquest canvi de dinàmica política, en aquest cas probablement associada als *ositani*. Si considerem que les esteles baixaragoneses poden entrar cronològicament dins d'aquesta centúria, el

panorama que s'obre podria ser el d'una societat amb un poder aristocràtic guerrer fort, o, en tot cas, de més calat que no pas l'observable per als dos primers segles de la segona edat del ferro (Moret, Benavente, Gorgues 2006; Bea 2012).

El plantejament sociopolític d'aquest nou moment ha estat interpretat com el d'un estat arcaic. És difícil determinar, no obstant, si realment l'esquema polític és com el de la

Figura 4. Nova proposta cronològica per al curs inferior de l'Ebre, basada en paràmetres sociopolítics.

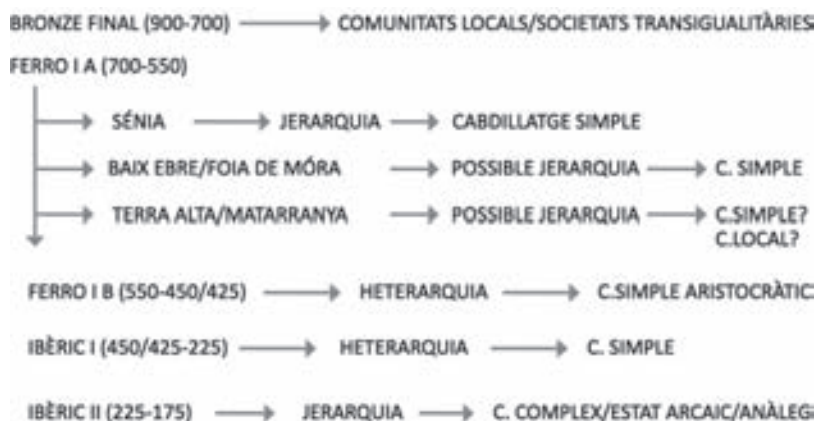

Figura 5. Proposta de models sociopolítics per al curs inferior de l'Ebre durant el primer mil·lenni a.n.e.

l'herència, amb règuls (Junyent, Pérez, 2003), o si bé encara ens trobem davant de cabdillatges del tipus *staple-finance chiefdoms* d'Earle o, més concretament, d'un sistema d'entitats complexes en el qual els *oppida*, o els assentaments preponderants, controlen els diferents cabdillatges simples dels segles V-IV i primera meitat del III a.n.e., en els quals una figura aristocràtica dominant, a l'estil dels *paramount chiefs*, controla el poder sense haver estat investit dels atributs de la reialesa. Tampoc podem deixar de banda la possibilitat que ens trobem davant de sistemes anàlegs a l'estat arcaic, com ara confederacions, cabdillatges supercomplexes, etc.

Conclusions. El marc cronològic i la proposta sociopolítica

Definir els processos socials i polítics que semblen instaurar-se a la regió del curs inferior de l'Ebre des de com a mínim el s. IX a.n.e. no ha estat mai una tasca senzilla. Les dues darreres dècades han suposat, però, un augment considerable de la recerca, així com l'aparició de treballs i tesis doctorals que han contribuït a aportar llum a la qüestió, fins al punt que podem afirmar que actualment el moment és força productiu. Obrir debats com el de la qüestió dels camps d'urnes, del final de l'edat del bronze o de la implantació de models fonamentats en el llinatge i l'herència han aportat noves possibilitats d'anàlisi, i l'Ebre ha estat en aquest sentit un laboratori fructífer.

El nostre treball és una proposta més a adjuntar en el debat. Com s'ha exposat, es fonamenta sobre dos camps que acaben interactuant: el cronològic i el sociopolític. Pel

que respecta al camp de la temporalització dels fenòmens, el principal problema, en opinió nostra, ha estat la definició de models fonamentats, des d'un punt de vista percentualment molt alt, en la interpretació del registre purament material. Aquest fet, que si bé durant el desenvolupament de les fases plenament ibèriques no és significatiu, sí que suposa un escull important quant a l'emmarcament del que succeeix durant el que s'ha vingut a definir com a primera edat del ferro i ibèric antic. En aquest sentit, l'aparició de marcadors com la ceràmica a torn *ibèrica* no seria, doncs, un element d'important consideració. Sí que ho seria, però, la continuïtat o ruptura de models polítics com el de la implantació de patrons aristocratitzants, d'herència i de llinatge, o l'enfonsament de sistemes de ràpida evolució enfront de l'immobilisme del gruix de la societat.

Aportem un model cronològic, doncs, basat en l'estudi dels processos sociopolítics, que es fonamenta en l'allargament i la divisió en subfases de la primera edat del ferro, que assoliria la segona meitat del segle V a.n.e., desapareixent l'anomenat "ibèric antic", atesa la seva faceta classificatòria purament de registre material. Per a les fases plenament ibèriques es presenta una datació, també amb subfases, que va des de la segona meitat del segle V a.n.e. fins al primer quart del II a.n.e., culminant en processos estatalitzadors o anàlegs. La nostra aportació no vol ser, evidentment, extrapolable a altres territoris, però sí que considerem que pot ser aplicada al curs inferior de l'Ebre i, això sí, pot contribuir a reobrir el debat sempre espinós sobre la primera edat del ferro i l'ibèric antic. (fig. 4)

Pel que respecta al plantejament sociopolític, com s'ha

exposat, s'ha intentat simplificar l'equació treballant en paràmetres de “jerarquia” i “heterarquia”, tant pel que fa a les pròpies comunitats en estudi com als territoris. Grups amb jerarquies internes en espais heterotòpics, en un intent de superar l'excessiu linealisme de les teories sociopolítiques. També, en aquest sentit, cal reestructurar l'esquema que usem per a definir “estats arcaics” o simplement “estats”, cal analitzar altres fórmules molt més obertes, com s'ha assenyalat més amunt. La pròpia anàlisi de tots aquests fenòmens ha contribuït en el replanteig cronològic presentat més amunt. En resum, pretenem aportar noves propostes i dades al debat, que ha de continuar sent fructífer, sense cap mena de dubte. (fig. 5)

Bibliografia

- ADDERLEY, W. P., SIMPSON, I. A., VÉSTEINSON, O.:
2008. “Local-Scale Adaptations: A Modeled Assessment of Soil, Landscape, Microclimatic and Management Factors in Norse Home-Field Productivities”, *Geoarchaeology*, 23 (4), 500-527.
- ALONSO, N.
1999. *De la llavor a la farina. Els processos agrícoles protohistòrics a la Catalunya Occidental*, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 4, Lattes.
- BEA, D.
2012. *Poder, arquitectura i complexitat social. Formes polítiques al curs inferior de l'Ebre durant la protohistòria*, Tesis Doctorals en Xarxa, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona.
- BELARTE, M. C., NOGUERA, J.
2007. *La necròpolis protohistòrica de Santa Madrona (Ribarroja d'Ebre, Ribera d'Ebre)*, Col·lecció Hic et Nunc, 2, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- BELARTE, M. C., MALGOSA, A., NOGUERA, J., OLMOS, P., PIGA, G.
2013. “Las necrópolis protohistóricas tumulares de Cataluña meridional: el ejemplo de Sebes (Flix, Tarragona)”, *Trabajos de Prehistoria*, 70, 2, 295-314.
- DILOLI, J.
2009. “La perduración del poder en un espacio arquitectónico simbólico. La torre T-3 del asentamiento protohistórico de L'Assut (Tivenys, Baix Ebre, Tarragona)”, *Trabajos de Prehistoria*, 66, núm. 2, 119-142.
- DILOLI, J., BEA, D.
1995. “Enterraments de l'Edat del Bronze a les comarques meridionals de Catalunya: un estat de la qüestió”, *Citerior*, 1, 33-50.
- DILOLI, J., FERRÉ, R.
2008. “Íberos en Tortosa. Nuevos datos sobre la protohistoria del Bajo Ebro”, *Saguntum*, 40, 109-125.
- EARLE, T.
2002. *Bronze Age Economics. The First Political Economies*, Westview Press, Boulder, Colorado.
- FARNIÉ, C., QUESADA, F.
2005. *Espadas de hierro, grebas de bronce. Símbolos de poder e instrumentos de guerra a comienzos de la Edad del Hierro en la Península Ibérica*, Monografías del Museo de Arte Ibérico del Cigarralejo, 2, Murcia.
- FATÁS, L.
2007. *La Edad del Hierro en el valle del Matarraña (Teruel). Las investigaciones del Institut d'Estudis Catalans en el Bajo Aragón*, tesi doctoral inèdita, Universitat de Saragossa, Saragossa.
- GARCIA, D., MORENO, I.
2008. “Marcadors socials durant el primer Ferro a Catalunya i el País Valencià. Apunts en relació a l'assentament de Sant Jaume (Alcanar, Montsià)”, *Arqueomediterrània*, 10, *Actes del Primer Congrés de Joves Investigadors dels Països Catalans: la Protohistòria als Països Catalans*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 215-225.
- JUNYENT, E., PÉREZ, A.
2003. *Història de Lleida. L'Antiguitat, d'Illiria a Ilerda*, Vol. I, Pagès editors, Lleida.
- LAVIN, M. W.
1981. “Boundaries in the built environment. Concepts and examples”, *Man-Environment Systems*, 11 (5-6), 195-206.
- MIRALLES, L.
2007. *Marzeah y thíasos. Una institución convivial en el Oriente Próximo Antiguo y el Mediterráneo*, Anejo XX, Serie de Monografías 'Ilu. Revista de Ciencias de las Religiones, Publicaciones de la Universidad Complutense de Madrid, Madrid.
- MORET, P.
2008. “À propos du Castellet de Banyoles et de Philon de Byzance: une nécessaire palinodie”, *Salduie*, 8, 193-216.
- MORET, P., BENAVENTE, J. A., GORGUES, A.
2006. *Iberos del Matarraña. Investigaciones arqueológicas en Valdeltormo, Calaceite, Cretas y La Fresneda (Teruel)*, Al-Qannîš. Boletín del Taller de Arqueología de Alcañiz, 11.
- OLIVER, A.
1995. “La problemática de la interpretación funcional de la fase del Ibérico antiguo en el Puig de la Misericordia, Vinaròs”, *Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología*, Vigo, 1993, 257-261.
2012. “Signos de poder en la protohistoria. Un ejemplo en el levante peninsular”, *Potestas*, 5, 5-27.
- RAFEL, N.
1993. *Necrópolis del Coll del Moro. Gandesa, Terra Alta*.

Campanyes 1984 a 1987, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 12, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona.

2003. *Les necròpolis tumulàries de tipus baixaragonès: les campanyes de l'Institut d'Estudis Catalans al Matarranya*, Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya, 4, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona.

RAFEL, N., ARMADA, X-L., BELARTE, M.C., FAIRÉN, S., GASULL, P., GRAELLS, R., MORELL, N., PÉREZ, A., VILLALBA, P.

2008. "El área minero-metalúrgica del Baix Priorat (Tarragona) en la protohistoria. Explotación y redes de intercambio", *Plata prerromana en Cataluña. Explotación y circulación del plomo y la plata en el primer milenio a.n.e.* *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 18, 245-269.

RAFEL, N., GARCIA RUBERT, D., JORNET, R.

2015. *Nuevos datos sobre el poblamiento en la Cataluña meridional entre el siglo VII a.n.e. y época romana: el Coll del Moro de Gandesa. Versión actualizada del artículo "Nuevos datos sobre la evolución del poblamiento en la Cataluña meridional entre el siglo VII a.n.e. y época romana: el Coll del Moro de Gandesa"*, *Revista Kalathos*, 26-27, Teruel, pp. 113-171.

Seminario de Arqueología y Etnología Turolense, Teruel.

RAMON, J.

1994-96. "Las relaciones de Eivissa en época fenicia con las comunidades del Bronce Final y Hierro Antiguo de Catalunya", *Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 A.N.E. a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la depressió de l'Ebre*, *Gala*, 3-5, 399- 422.

SANMARTÍ, J., ASENSIO, D., MIRÓ, M. T., JORNET, R.

2012. "El Castellet de Banyoles (Tivissa): Una ciudad ibérica en el curso inferior del río Ebro", *Archivo Español de Arqueología*, 85, 43-63.

SARDÀ, S.

2010. *Pràctiques de consum ritual al curs inferior de l'Ebre. Co-mensalitat, ideologia i canvi social (s. VII-VI A.N.E.)*, Tesis Doctorals en Xarxa, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona.

TIMPERI, A.

2010. *Il Fanum Voltumnae a Bolsena-Dovuto a Voltumna*. Viterbo.

Ceràmiques importades, béns de prestigi, pràctiques socials i sistemes productius entre les comunitats ibèriques del nord-est peninsular

David Asensio i Vilaró*

Resum

L'objectiu d'aquest treball és avaluar les proporcions de les dues principals categories de ceràmiques importades presents en els conjunts ceràmics d'època ibèrica plena, les àmfores i la vaixel·la fina. Tant el vi contingut a les àmfores com les peces de vaixel·la fina van jugar un paper rellevant en els mecanismes de distinció i control social emprats per les classes dirigents locals. L'estudi realitza una primera anàlisi més profunda de dos territoris ibèrics limítrofs (Cossetània i Ilercavònia) i tot seguit un mostreig selectiu d'altres zones, cap al sud i cap al nord, evidenciant unes diferències de comportament significatives. Seguint premisses materialistes, es planteja que l'existència d'una variabilitat regional en els sistemes productius i en les superestructures polítiques i socials, amb una 'frontera' evident a la zona del riu Ebre, seria la clau d'aquest i altres trets variables que distingim en el funcionament de les diverses comunitats ibèriques peninsulars.

Paraules clau: Ceràmiques importades, béns de prestigi, territoris ibèrics, pràctiques de comensalitat, sistemes de producció

Abstract

The aim of this work is to evaluate the proportions of the two main categories of imported ceramics (amphoras and fine tableware) that are present in the Middle Iberian period (4th-3rd cent. BC). Both the wine contained in the amphoras and fine tableware played an important role in the mechanisms of social control employed by the local ruling classes. The study makes a first deeper analysis of two Iberian territories (Cossetania and Ilercavonia) and then a selective sampling of other areas, both to the south and the north, to highlight significant differences. Following materialism premises, we propose that the existence of a regional variability in production systems and the social and political superstructures, with a 'border' located in the area of the Ebro river, would be the key to explain this and other varying features that may be distinguished among the Iberian communities.

Keywords: Imported pottery, prestige goods, Iberian territories, social feasts, production systems

* Universitat de Barcelona/ Universitat Autònoma de Barcelona/ MónIberRocs SL.

1. Introducció

L'estudi de les relacions comercials en el món ibèric està condicionat per factors de naturalesa ben diversa. D'entrada cal tenir present les limitacions pròpies de la documentació arqueològica, ja que algunes de les probables mercaderies intercanviades, com ara teixits, espècies, tints o altres, no deixen cap mena de rastre en el registre arqueològic. Tanmateix, la gran majoria de derelictes antics coneguts evidència que un component principal de la càrrega està format per objectes ceràmics o productes continguts en envasos ceràmics (Nieto 1988), la qual cosa permet pensar que els mencionats problemes de conservació no distorsionen excessivament la imatge que podem restituir sobre les mercaderies importades. Per altra banda, en els contextos dels punts d'arribada es constata que les peces de vaixel·la fina i els recipients amfòrics conformen dues categories dominants en el camp de les importacions, les quals en època protohistòrica semblen circular amb un volum considerable i un flux constant, tot i que variable tant en termes quantitatius com qualitius (Sanmartí 2009).

Un segon condicionant es relaciona amb la manera en què la investigació ha interpretat el paper i l'impacte d'aquestes importacions entre les societats receptores. Tradicionalment s'havia imposat una visió basada en la idea del "caràcter civilitzador" del fenomen colonial, de manera que se suposava que les novetats aportades pels agents externs, materials o immaterials, eren rebudes i acceptades de manera gairebé automàtica. Els productes manufacturats d'origen colonial, com les cultures de provenença, es consideraven "superiors" a tots els efectes, i aquesta condició era suficient per explicar la seva exitosa distribució entre les poblacions indígenes (veure, a tall d'exemple, Maluquer 1966). A partir dels anys setanta del segle passat, en el marc d'una revisió interpretativa de les situacions colonials, s'introdueixen conceptes com el de la "interdependència", que es genera com a resultat de les relacions establertes entre els centres productors/exportadors i les perifèries receptores. Es proposa un nou sentit a l'arribada de productes exògens, els quals s'interpreten majoritàriament com a béns de prestigi, bàsics per a consolidar la preeminència social de les elits emergents, que eren els principals beneficiaris locals d'aquestes relacions i alhora màxims valedors dels interessos i demandes dels agents forans (veure, per exemple, Frankenstein 1997). En els darrers anys són diverses i profundes les reformulacions de la qüestió de les relacions colonials, però allò més essencial resta vigent i àmpliament acceptat, en especial, la consideració dels materials importats com a béns de prestigi o, en un sentit més ampli, com a instruments utilitzats per les elits en el procés de construcció de les desigualtats socials i el manteniment d'aquest ordre (Dietler 1999; Sanmartí 2009).

A partir d'aquestes consideracions, l'objectiu d'aquest treball és l'estudi de les dues principals categories de ceràmiques importades presents en els conjunts ceràmics dels nuclis ibèrics, les àmfores i la vaixel·la fina, en el benentès que tant el vi contingut a les àmfores com la vaixel·la envernissada van jugar un paper rellevant en els mecanismes de distinció i control social emprats per les classes dirigents

locals. Per avançar en aquesta avaluació proposem utilitzar, a tall de mostra significativa, l'evidència de dos territoris veïns, el dels cossetans i el dels ilercavons, seleccionant de manera preferent (sempre que és possible) les dades del període en què la documentació conservada és més completa i abundosa, sens dubte el segle III aC. A partir de les recurrències i divergències observades en les importacions de vasos ceràmics de les categories esmentades a ambdues zones, així com de l'extensió de la comparació a d'altres territoris, al final podrem plantejar un seguit de reflexions sobre la funció social i econòmica d'aquests materials importats i, anant més enllà, sobre la seva relació amb la diversitat regional de sistemes productius.

2. Les dades del registre ceramològic

En aquest treball, en part per qüestions d'espai, l'estudi se centrarà en la vessant estrictament quantitativa i, més concretament, en el desenvolupament d'un nivell d'anàlisi (entre molts altres possibles) que ens permet mesurar el volum d'arribada i recepció de les ceràmiques importades (Asensio, Sanmartí 1998). Ens referim a la proporció resultant del comptatge dels individus de cadascuna de les categories importades respecte d'estudi en relació al total d'individus de la resta de categories, és a dir, totes aquelles que corresponen al conjunt de materials anomenats 'de producció local'. Aquests índexs s'han d'obtenir jactant a jactant, ja que, com podrem constatar, la diferent naturalesa de cada assentament és determinant quant a la freqüència d'aparició d'aquests elements, sens dubte estretament vinculats a l'estatus socioeconòmic dels seus residents. En un segon moment podrem extreure i comparar dades més generals, mitjançant d'abast territorial, sobre les quals podrem realitzar una altra mena de consideracions.

2.1. El territori cossetà (fig. 1)

A la Cossetània, des del segle V aC, s'identifica l'existència d'una clara jerarquització de poblament, fet que permet defensar el sorgiment d'entitats político-territorials de tipus estatal, vigents durant tot el període ibèric ple (Sanmartí 2001). Al capdamunt de l'escala jeràrquica se situaria un jactant d'una escala, quant a dimensions, molt superior a la resta: la ciutat ibèrica de *Tarakon-Kese*, al voltant de la qual gravita una variada categoria d'assentaments dependents o subsidiaris, de funcions i naturalesa ben diferents. En efecte, en el subsòl de la ciutat de Tarragona, troballes disperses assenyalen l'existència d'un nucli urbà de grans dimensions, amb una superfície estimable entorn de les 10 ha, situat en el cim i els vessants d'una elevació natural situada a tocar de

¹ Sempre cal ressenyar que en parlar de 'produccions locals' es fa referència a materials d'inequívoca filiació ibèrica, en oposició a aquells que clarament provenen de fora del territori cultural ibèric. Això no ens ha de fer oblidar que uns vasos fabricats a la Contestània localitzats a Ullastret podrien ser considerats, en sentit estricte, com a importacions, però aquestes quedarien excloses de la nostra anàlisi...

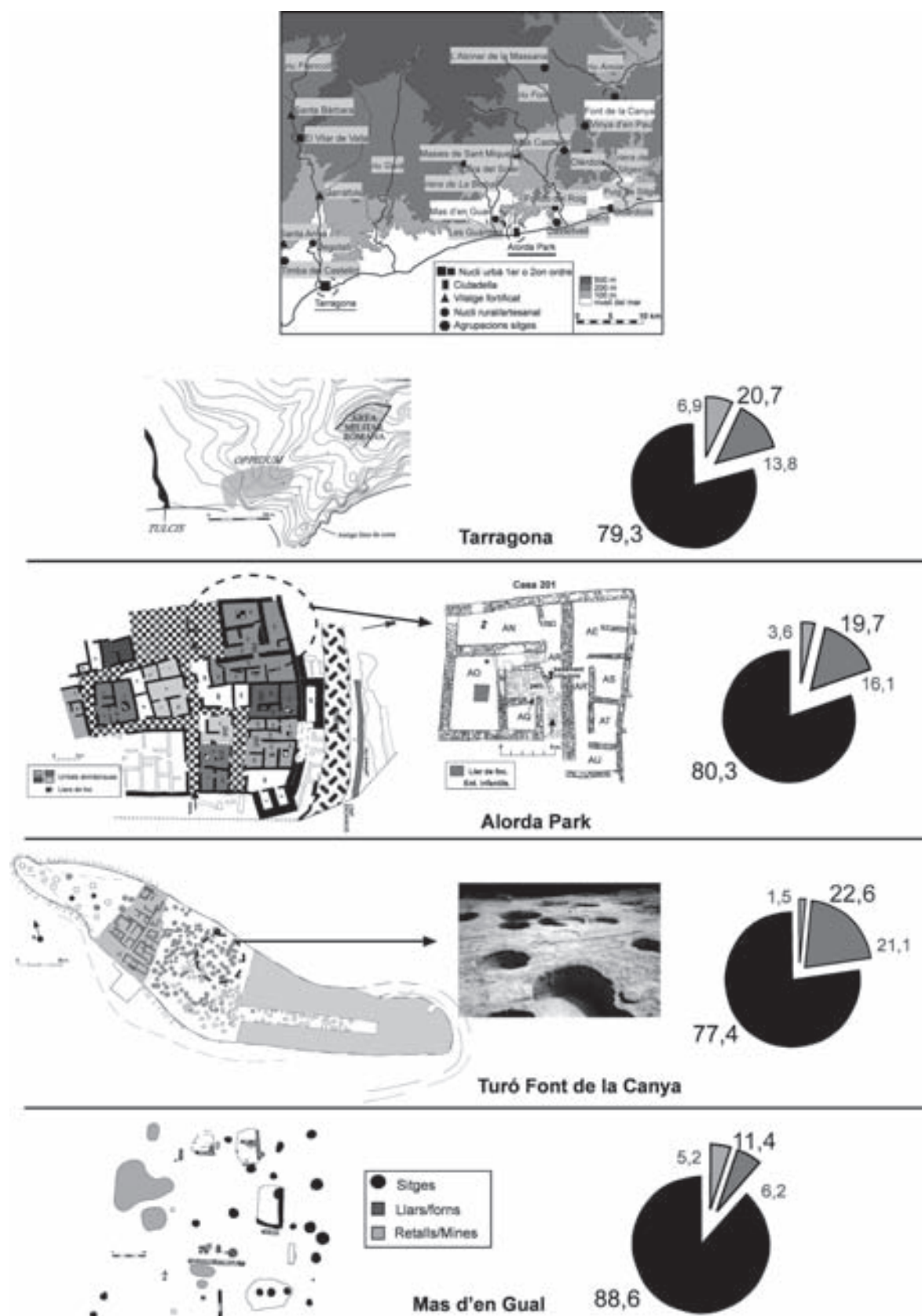

Figura 1. Mapa del territori cossetà, planta del jaciments considerats i gràfica amb les proporcions respectives d'individus de ceràmiques importades (gris clar: àmfors d'importació; gris fosc: vaixel·la fina i ceràmiques comunes d'importació; negre: ceràmiques de producció local).

la línia de costa (Adserias *et alii* 1993). Aquesta i altres raons, que veurem tot seguit, permeten plantejar que es tracta d'un enclavament, amb excel·lents condicions portuàries, que devia ser el lloc de residència dels segments dirigits de la societat cossetana. El registre de la Tarragona preromana ha estat molt perjudicat per la continuïtat d'ocupació fins a l'actualitat, de manera que les restes conegudes són sovint fragmentàries, força alterades i generalment escasses, sobretot pel que fa als conjunts ceràmics. Així, per exemple, es dona la particularitat que el segle III aC està molt mal representat (tal vegada directament afectat per les intenses remocions d'època romana republicana) i, en canvi, els millors conjunts de materials recuperats en diferents punts de l'antic nucli ibèric, tant en quantitat com en qualitat, corresponen molt sovint a un mateix horitzó que se situa en la segona meitat del segle V aC. En una recent intervenció preventiva realitzada en un solar del Carrer Jaume I (Díaz García 2008) s'ha documentat un abocament d'aquest període que ha proporcionat un excepcional conjunt ceràmic, homogeni i prou abundós (319 individus), d'on provenen les dades que aquí presentem². Es tracta d'un context on el 20,7% del total d'individus (66) són ceràmiques importades, repartides entre un 13,8% de peces de vaixel·la fina i ceràmiques comunes (44) més un 6,9% d'envasos amfòrics (22).

En l'escala jeràrquica del poblament, immediatament per sota se situarien un petit nombre de ciutats mitjanes (al voltant de 4 ha de superfície), que farien la funció de nuclis vertebradors del conjunt del territori cossetà. Aquest seria el caràcter de jaciments com ara El Vilar (Valls, Alt Camp), Masies de Sant Miquel (Banyeres del Penedès, Baix Penedès), Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf) i, tal vegada, Olèrdola (Alt Penedès). Malauradament, per raons diverses (no s'han conservat o no són disponibles) no podem presentar dades d'aquests anomenats nuclis de segon ordre.

Un tipus particular d'assentament és representat pel jaciment d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès) que, tanmateix, podria no ser un cas únic³. Es tracta d'un nucli de dimensions molt reduïdes (3.000 m²), també d'ubicació costanera, que des del segle V aC disposa d'un sistema defensiu molt potent i elaborat, a més d'habitatges complexos sens dubte associats a famílies d'estatus elevat. De fet, en el segle III aC un grapat de residències senyoriales copen l'espai intern urbanitzat. En destaca una d'un clar caràcter palacial. D'aquí la interpretació del nucli en aquest

moment avançat com un indret on la gran majoria dels residents pertanyen a l'estament aristocràtic (Sanmartí, Santacana 1992; Asensio *et alii* 2005a). Aquesta ciutadella aristocràtica fou abandonada entorn de 200 aC, amb uns estrats d'enderroc de cases, carrers i espais defensius que han proporcionat un riquíssim conjunt ceràmic (amb 47.686 fragments i 1.796 individus ponderats), en què el 19,8% són vasos d'importació (354 ind.), repartits entre un 16,3% de peces de vaixel·la i comunes (289 ind.) per un 3,6% de recipients amfòrics (65 ind.).

El jaciment del Turó de la Font de la Canya (Avinyonet del Penedès, Alt Penedès) ha permès identificar l'existència a la zona cossetana d'un tipus d'assentament molt característic del nord-est peninsular, ben conegut a partir de casos ja clàssics com el del Mas Castellar de Pontós, a l'Empordà (Pons *et alii* 2002). Es tracta de nuclis especialitzats en la tasca estratègica de concentrar i gestionar grans quantitats d'excedents cerealístics. En el cas que ens ocupa, la seva estructura es caracteritza per la ubicació dalt d'una elevació suau, el cim de la qual (d'un mínim de 6000 m²) és ocupat majoritàriament per un extens i dens "camp de sitges", en funcionament des del segle VII aC fins a finals del segle III aC (Asensio, Cela, Morer 2005). En un extrem del turó es localitza una zona d'hàbitat no fortificat i no gaire extens (uns 1000 m²), on sembla possible reconèixer edificis complexos de grans dimensions, tal vegada residències senyoriales, en ús al llarg del segle III aC. Sumant les dades de tots els estrats quantificables del segle III aC s'ha obtingut una mostra de les més consistents⁴, d'un total de 671 individus ponderats, que ha proporcionat un 22,6% de ceràmiques importades (152 individus), repartides de manera molt desigual, entre un nombre molt elevat de peces de vaixel·la i unes poques ceràmiques comunes, que sumen el 21,1 % (142 ind.) i una quantitat minsa de les altres importacions, les àmfores, amb un 1,5 % (10 ind.).

Finalment, la base de l'escala jeràrquica del poblament la forma sens dubte una vasta xarxa de petits assentaments rurals. El cas del Mas d'en Gual (El Vendrell, Baix Penedès) presenta les característiques més típiques d'aquesta categoria: ubicat enmig del pla, obert, de dimensions molt reduïdes i on el que es troba és una agrupació modesta de sitges (16 en total, utilitzades entre mitjans del segle III aC i finals del segle II aC) associades a unitats residencials molt senzilles (sovint del tipus cabanes exemptes) i, a vegades, estructures productives o artesanals; en aquest cas, destaca una alineació de fornets de transformació metal·lúrgica (Asensio *et alii* 2005b). Una altra vegada emprant les xifres resultants de sumar els conjunts de tots els estrats quantificables del segle III aC (pràcticament tots, nivells d'amortització de sitges), la proporció obtinguda és d'un 11,4 % d'importacions (26 d'un total de 228 individus ponderats), dels quals un 6,2 % són peces de vaixel·la i comunes (14 individus) i un 5,2 % són envasos amfòrics (12 individus).

² Si bé és cert que la prioritat anunciada ha estat treballar sobre dades del segle III aC, en aquest cas, per la importància del nucli, creiem justificat oferir les dades d'una fase més antiga, encara que sigui a tall merament orientatiu. Cal assenyalar, però, que en transcórrer el temps, entre el segle V aC i el segle III aC, la tendència general a tot el nord-est de la Península Ibèrica és la d'un increment gradual, més o menys acusat però constant, del volum d'importacions (Asensio 2002), de manera que el més probable és que aquests índexs en el segle III aC fossin iguals o inclús més elevats.

³ Excavacions recents en el jaciment de la Cella (Salou, Tarragonès), a càrrec del grup GRESEPIA (URV), estant donant a conèixer un nucli fortificat que sembla presentar moltes semblances estructurals amb el d'Alorda Park, reforçant en darrer terme la idea d'una possible especificitat cossetana d'aquesta mena d'assentament.

⁴ Concretament, es tracta dels nivells d'amortització d'una trentena de sitges, una vintena de mitjans del segle i la resta de finals, així com uns rics estrats d'abandonament de la zona d'hàbitat, tots ells datats d'entorn el 200 aC.

2.2. El territori ilercavó (fig. 2)

En el curs inferior del riu Ebre, durant la major part del període ibèric ple no hi ha evidència arqueològica de l'existència de nuclis urbans de primer nivell⁵, fet que fa pensar que l'estructura del poblament devia seguir unes pautes diferents a les d'altres territoris septentrionals, com ara la Cossetània (Belarte, Noguera, en aquest mateix volum). Ara bé, en el moment en què, avançat el segle III aC, apareix el nucli urbà del Castellet de Banyoles, a la Foia de Mora, podem plantejar que s'ha generat una entitat política complexa. Es tracta d'un assentament de grans dimensions (4,5 ha de superfície) on trobem tots els elements propis del fenomen urbà: un sistema defensiu sofisticat (torres pentagonals bessones, muralla de compartiments), que encercla una trama urbana densa on, a banda de barris residencials, semblen identificar-se edificis de funcions comunitàries (Edifici 10). En el quadrant nord-oest hi ha tres grans residències aristocràtiques adossades a la muralla, rodejades d'unitats domèstiques molt més senzilles, tal vegada una evidència vinculable a un grup gentilici clientelar (Sanmartí *et alii* 2012).

En el marc del conflicte bèl·lic de la Segona Guerra Púnica o de la derivada sublevació ibèrica de 197-195 aC, data aquesta última que sembla més probable, aquesta ciutat ilercavona és abandonada de manera ràpida i aparentment violenta, amb abundants nivells d'incendi amortitzant una bona part dels espais excavats (Noguera, Asensio, Jornet 2012). Els estrats de destrucció i abandonament excavats fins l'any 2010, tots ells contextos força homogenis d'entorn 200 aC., han proporcionat una evidència prou sòlida des del punt de vista quantitatiu, amb un total de 872 individus ponderats. Els vasos d'importació són 58, el que representa un 6,6 % del total d'individus, repartits entre una gran majoria de peces de vaixel·la i comunes (55 individus, el 6,3 %) i una presència molt baixa de recipients amfòrics (3 peces, un 0,3 %).

Si bé el Castellet de Banyoles és un cas atípic a la zona del curs inferior de l'Ebre, des de tots els punts de vista (dimensions, estructura, cronologia, etc.), el nucli del Castellet de la Roca Roja (Benifallet, Baix Ebre) és ben bé el contrari, és a dir, un exemple paradigmàtic del tipus d'assentament predominant a la zona, almenys en la fase ibèrica plena (Bea *et alii* 2012). És un jaciment ubicat en un esperó rocós a tocar del curs del riu Ebre, que des de principis del segle IV aC, adopta la forma d'un característic fortí o ciutadella, amb una funció eminentment estratègica. Això ve definit per una potent muralla de barrera que tanca un nucli de dimensions molt modestes (poc més de 900 m²), a l'interior del qual predominen bateries de cases simples, molt homogènies, amb l'excepció d'un edifici més gran i de parets gruixudes, que podria pertànyer a un nucli familiar d'estatus superior a la resta

(sectors 6-7) (Belarte, Noguera 2010). Els conjunts ceràmics del segle III aC no són gaire abundosos (un total de només 89 individus ponderats), però permeten realitzar una primera aproximació quantitativa, on s'observa una baixa representació de vasos d'importació, escassament un 4,5 % del total (4 individus).

3. Valoració i extensió de les dades quantitatives (fig. 3)

Les dades ofertes en els apartats anteriors permetrien afirmar que tant a la Cossetània com a la Ilercavònia sembla validar-se el pressupòsit del qual partim en aquest treball: que la distribució dels materials exògens, entesos com a béns de prestigi, està directament condicionada per la presència de segments socials preeminents, més o menys intensa segons els casos. Així, a la zona cossetana les proporcions més elevades d'importacions en jaciments com Tarragona o Alorda Park permet verificar aquesta hipòtesi, de la mateixa manera que a la Ilercavònia ho confirmen els índexs més alts en el Castellet de Banyoles respecte dels del Castellet de la Roca Roja.

Ara bé, arribats a aquest punt és necessari destacar una particularitat dels índexs obtinguts que revela un comportament significativament diferent en les dues zones objecte d'estudi. Així, a la zona ilercavona s'obtenen globalment unes proporcions d'importacions força inferiors respecte les de la zona cossetana, tan significatives com les diferències que s'observen en els respectius nuclis de primer ordre. Més concretament, a Tarragona apareixen gairebé el triple d'individus importats que al Castellet de Banyoles (el 20,1% d'individus importats en el primer, per un 6,6% en el Castellet de Banyoles, dels quals el 6,9% corresponen a envasos amfòrics a Tarragona, i només un 0,3% en el nucli ilercavó) (fig. 1 i 2).

Una de les causes d'aquestes diferències podria raure en la migradesa de la mostra (només dos jaciments de la zona ilercavona⁶) o en el fet afegit que els conjunts d'algun dels jaciments s'haguessin generat en circumstàncies històriques particulars (aquest podria ser el cas del nucli del Castellet de Banyoles) (Sanmartí *et alii* 2012, 39). Per aquesta raó, hem considerat convenient eixamplar la mostra analitzada, depassant els límits inicials d'aquest treball tant cap el nord com cap el sud. En concret, a mode de tempteig, hem triat obtenir els índexs d'importacions ceràmiques localitzats dins d'una categoria d'assentaments, la dels nuclis de primer ordre, que hom interpreta com el centre de sistemes d'integració política d'abast territorial i, per aquesta raó, lloc de residència dels segments socials preeminents.

Al nord dels territoris considerats hem extret dades de

⁵ En aquesta zona del curs inferior del riu Ebre sempre roman el dubte sobre el paper que cal atribuir al nucli ibèric d'*Hibera* (Tortosa), que fou rellevant segons les informacions de les fonts antigues tot i que la contrastació arqueològica és encara feble (Diloli, Ferré 2008).

⁶ Ens consta, però, a partir d'un coneixement inicial d'altres contextos, com ara el de les excavacions recents en el nucli fortificat de l'Assut (Tivenys), que aquesta és la tònica generalitzada en aquesta zona. Agraïm a l'equip que realitza les excavacions, dirigit pels companys Jordi Diloli i David Bea, la possibilitat d'haver consultat aquests materials.

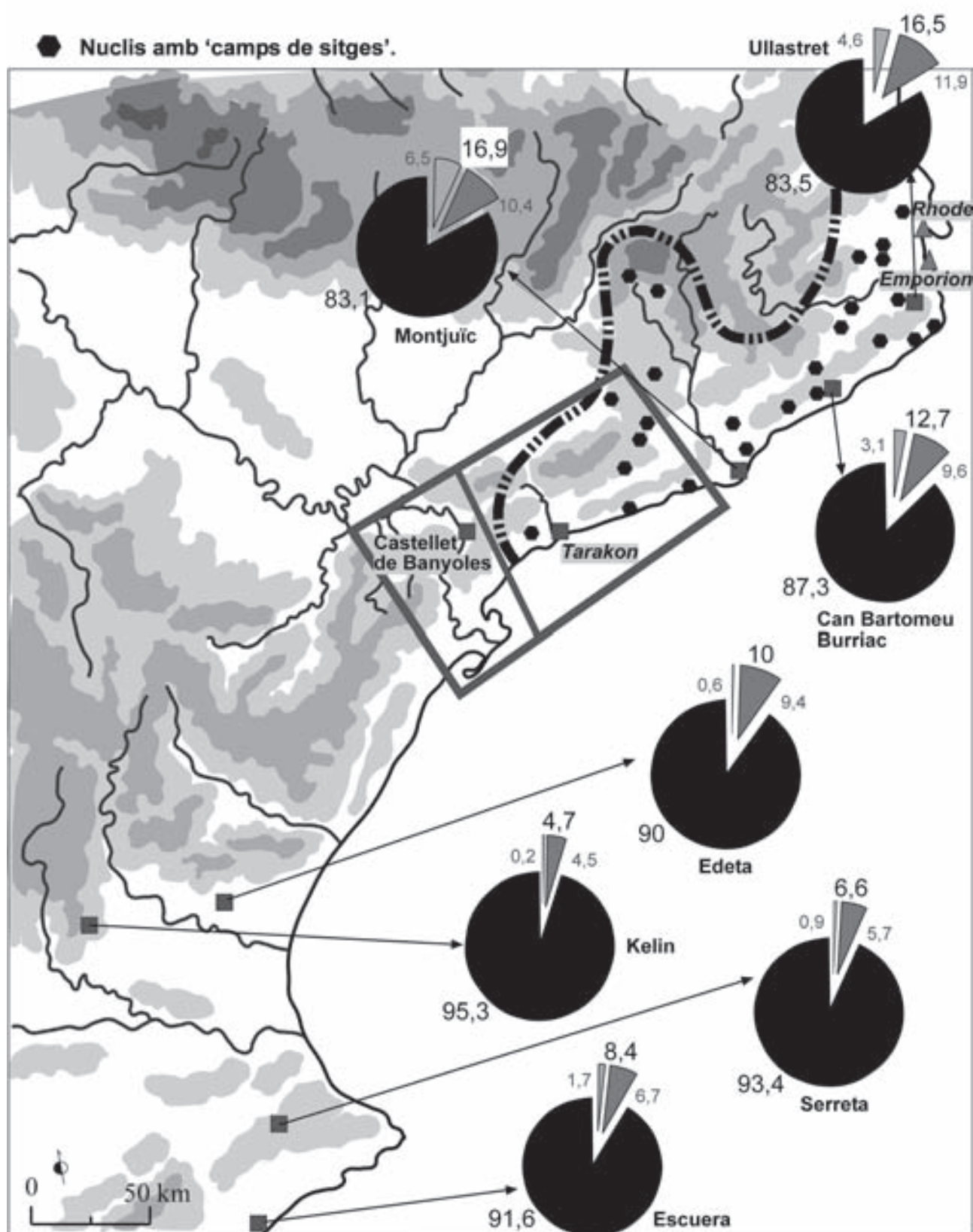

Figura 3. Mapa dels territoris ibèrics dels nord-est i est peninsular, amb indicació dels principals nuclis urbans i la gràfica amb les proporcions respectives d'individus de ceràmiques importades (gris clar: àmfores d'importació; gris fosc: vaixel·la fina i ceràmiques comunes d'importació; negre: ceràmiques de producció local).

les ciutats laietanes de Montjuïc i Burriac⁷, en tots dos casos de contextos molt similars, sempre nivells d'amortització de sitges. En el cas del nucli barceloní de Montjuïc, es tracta d'un extens camp de sitges ubicat a la base de la muntanya, amb algunes estructures de dimensions enormes, majoritàriament del segle IV aC. És per aquesta raó que, com en el cas del nucli de Tarragona, hem fet una excepció i hem considerat dades de cronologies diferents al segle III aC. En concret, deu sitges d'aquest període han proporcionat uns notables conjunts ceràmics (Asensio *et alii* 2009, quadre 2) on trobem un 16,9 % d'individus d'importació (52 individus ponderats d'un total de 309), repartits entre un 6,5% d'envasos amfòrics (20 individus) i un 10,5% de peces de vaixel·la i ceràmiques comunes (32 exemplars).

Els materials quantificats de la ciutat de Burriac provenen d'un dels diversos camps de sitges coneguts a la seva àrea periurbana de la vall de Cabrera (Zamora *et alii* 2001), el de Can Bartomeu. En aquest cas, els dipòsits predominants són els del segle III aC, entre els quals hi ha vuit estructures datades entorn el 200 aC, amb uns conjunts ceràmics molt rics⁸ que han proporcionat els següents índexs: un 12,7 % d'individus d'importació (148 individus ponderats d'un total de 1072), repartits entre un 3,1% d'envasos amfòrics (37 individus) i un 9,6% de peces de vaixel·la i ceràmiques comunes (111 exemplars). Finalment, hem cercat⁹ la informació disponible sobre la *dípolis* ibèrica de la localitat d'Ullastret, sens dubte la capital indiketa (Martín, Plana 2001), que correspon a nivells d'abandonament de les Zones 14 i 15 del nucli de l'Illa d'en Reixac (Equip Pontós i Ullastret 1998). Es tracta d'uns conjunts ben datats de les darreries del segle III aC o el primer quart del segle II aC, i la mitjana de totes dues zones proporciona un 16,5% d'individus importats, dels quals un 11,9% correspon a peces

de vaixel·la i de ceràmiques comunes, mentre que el restant 4,6% està format per envasos amfòrics.

En els territoris al sud de l'àrea ilercavona hem seleccionat la ciutat edetana del Tossal de Sant Miquel de Lliria, l'antiga *Edeta*, que presenta les següents proporcions (Bonet *et alii* 2004): un 10% d'individus importats (195 dels 1.941 individus totals de la mostra) entre els quals dominen de manera abassegadora la vaixel·la i la ceràmica comuna, amb un 9,4% (183 ind.), per damunt de les àmfores importades, amb un escàs 0,6% (12 ind.). Malauradament, en un indret tan interessant com la ciutat portuària de Sagunt els nivells del període ibèric ple apareixen sovint alterats, de manera que els conjunts ceràmics presenten una composició, al nostre parer, excessivament heterogènia (veure Bonet *et alii* 2004, fig. 4a i 4b). No és el cas d'una tercera ciutat edetana, la de Los Villares/*Kelin* (Caudete de las Fuentes), que és el centre d'un territori polític en terres d'interior. La mostra disponible per a la fase ibèrica plena és d'una gran solidesa (Bonet *et alii* 2004, 215, fig. 14) i la proporció d'importacions existent és d'un 4,7% (162 d'un total de 3.436 individus), gairebé sempre vaixel·la i ceràmica comuna (156 ind.), amb una presència ínfima d'àmfores importades (6 ind.).

Encara més al sud, ja en territori de la Contestània, l'assentament que s'identifica com a capital del territori d'interior en una fase avançada del segle III aC, és la Serreta d'Alcoi, els conjunts del qual proporcionen un índex del 6,6% del total d'individus importats (15 d'una mostra total de 227 individus) (Sala *et alii* 2004). Pel que fa a la zona costanera, en un indret estratègic just a la desembocadura del riu Segura, el jaciment de l'Escuera s'interpreta com l'indret que exercia les funcions de nucli central durant el període ibèric ple (Sala *et alii* 2004, 238), amb un moment àlgid dins del segle III aC, fase que proporciona un índex del 8,4% d'individus importats (79 d'una mostra total de 938 individus).

D'aquesta extensió de l'anàlisi cap al nord i cap al sud, centrada en la recollida de dades de nuclis d'una mateixa categoria, la dels assentaments urbans de rang superior, creiem que cal destacar una constatació: els assentaments al nord de l'Ebre presenten uns índexs de ceràmiques importades sistemàticament i sensiblement superiors als equivalents dels territoris al sud de l'Ebre (fig. 4). En concret, les ciutats dels territoris cossetà, laietà i indiketa (Tarragona, Montjuïc, Burriac i Ullastret) presenten de mitjana més del doble d'importacions que els nuclis urbans dels territoris ilercavó, edetà i contestà (Castellet de Banyoles, Sant Miquel de Lliria, Los Villares, La Serreta i l'Escuera). El contrast és encara més acusat en el cas dels envasos amfòrics importats, ja que la seva presència és, de mitjana, gairebé vuit vegades superior en els nuclis septentrionals respecte dels meridionals.

Per acabar, cal ressenyar que a totes dues grans zones hi ha altres modalitats d'assentaments que tenen proporcions d'importacions tant o més elevades que les dels nuclis urbans seleccionats. Al nord de l'Ebre, aquest és el cas de la ciutadella cossetana d'Alorda Park o, d'una manera més àmplia, la dels nuclis especialitzats en la concentració d'excedents cerealístics (hem vist l'exemple cossetà del Turó de la Font de la Canya, però ens consta un comportament

⁷ Es podria plantejar un debat en relació a la 'capitalitat' del territori laietà en època ibèrica plena ja que dos jaciments presenten elements que permetrien interpretar-los com a nuclis de primer ordre: el de Burriac, al mig de la franja litoral del Maresme, de manera inequívoca (Zamora *et alii* 2001) i el de Montjuïc, al Pla de Barcelona, de manera menys consistent però amb indicis prou raonables (Asensio *et alii* 2009).

⁸ Aquests conjunts ceràmics romanes inèdits, raó per la qual hem d'agrair als seus excavadors, de l'equip del Museu Comarcal del Maresme-Mataró, les facilitats que sempre ens han donat tant per la revisió dels materials d'importació (bàsicament els materials amfòrics) com per l'ús de les dades quantitatives globals.

⁹ Fins aquest punt del treball les dades quantitatives presentades s'han generat a partir del nostre estudi directe de tots els conjunts ceràmics considerats, en el marc d'una tesi doctoral en curs d'elaboració. Els índexs que presentarem a partir d'ara provenen de la informació publicada pels diferents investigadors de cadascun dels casos tractats. Això podria ser l'origen d'alguna petita distorsió (ús de criteris variables en l'apreciació o identificació d'algunes categories ceràmiques) o d'alguna diferència en la manera de presentar les dades (a partir només de percentatges, mancants les xifres absolutes, com en el cas de les d'Ullastret). Aquests factors, a banda d'introduir una certa manca d'uniformitat, creiem que tenen una incidència baixa i en cap cas invaliden una anàlisi comparativa com la que estem desenvolupant, sobretot amb vistes a posar de manifest les tendències bàsiques.

similar en nuclis equiparables com ara el Turó del Vent, a la Laietània, o el Mas Castellar de Pontós, a la Indigècia). Pel que fa al sud de l'Ebre, es dona un fenomen particular que sembla especialment intens en el territori contestà, el dels anomenats “nuclis singulars costaners” o “emporis”, com ara, pel que fa al segle III aC, els de la Illeta dels Banyets (El Campello) o del Tossal de Manises (Alacant), on poden donar-se quantitats excepcionalment elevades de ceràmiques d'importació, com ara el 23% del total d'individus al segon dels esmentats (Sala *et alii* 2004, 240, gràfic 11)¹⁰.

4. Consideracions finals: proposta d'interpretació en clau social i econòmica

Del conjunt de dades quantitatives presentades en aquest treball es desprèn que, en la manera com es distribueixen els materials d'importació dins dels territoris considerats durant el període ibèric ple (especialment durant el segle III aC), s'observen patrons que en alguns casos segueixen lògiques que ja fa temps que la recerca ha identificat (Sanmartí 2000, 316; Sanmartí 2009), junt amb d'altres que, per contra, semblen *a priori* més difícils d'entendre. Entre els primers hi ha la constatació d'una incidència superior de ceràmiques d'importació en aquells indrets on altres indicis arqueològics de naturalesa diversa assenyalen una presència significativa de segments socials de rang elevat, la qual cosa reforça la idea que aquests materials tenen una funció primordial com a béns de prestigi. En canvi, sorprenen les diferències que s'observen al nord i al sud de l'Ebre en els volums i la composició dels conjunts de ceràmiques importades entre alguns dels nuclis urbans de primer ordre, aquells que tothom reconeix com els llocs de residència preferent d'una part important de les classes dirigents.

Creiem que aquestes diferències tenen prou entitat a nivell quantitatiu (fig. 4) i presenten una important extensió i coherència geogràfica, marcant tendències clares en dues grans zones ben definides (fig. 3), de manera que no pot tractar-se d'un tret accidental o casual, fruit de deficiències o particularitats del registre. Per contra, partim de la base que responen a una dinàmica ‘real’ de distribució o redistribució diferencial d'aquests productes i que, seguint els models interpretatius d'arrel substantivista (Sanmartí 2005, 715; Sanmartí 2009), la seva explicació s'ha de buscar en els factors socio-econòmics que condicionen les relacions comercials.

En aquest punt creiem necessari introduir un nou element del registre arqueològic que també marca una diferència clara entre les dues grans àrees abans definides. Just en el límit entre els territoris cossetà i ileravó s'ubica la separació entre els territoris que documenten un ús

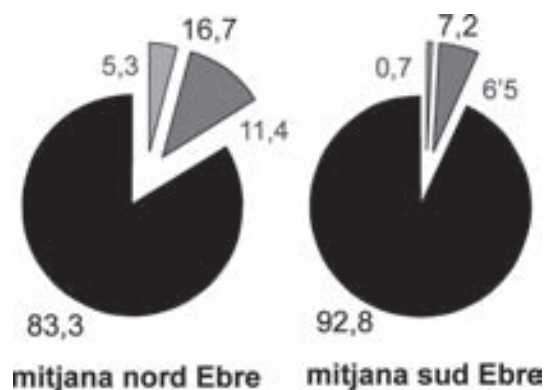

Figura 4. Gràfiques amb les proporcions mitjanes d'individus de ceràmiques importades dels principals nuclis urbans al nord i al sud del riu Ebre (gris clar: àmfores d'importació; gris fosc: vaixel·la fina i ceràmiques comunes d'importació; negre: ceràmiques de producció local).

abundant de sitges (cap al nord) i aquells en què hi són absents o molt poc freqüents (cap al sud¹¹) (fig. 3). En altres treballs hem assenyalat que tal vegada no s'ha donat prou relleu a un fenomen que, a parer nostre, podria fer pensar en l'existència d'estratègies econòmiques diferenciades dins de l'àrea cultural ibèrica (Asensio, Francès, Pons 2002, 137). No obstant, es podria al·legar que l'ús o no de sitges respon únicament a tradicions culturals diferents respecte dels mecanismes d'emmagatzematge de cereals i/o en el fet que aquesta activitat podria ser ben coberta amb mitjans alternatius, com ara graners construïts o magatzems elevats.

Tanmateix, l'emmagatzematge de cereals en sitges és un sistema amb unes prestacions tècniques immillorables des de molts punts de vista (altes garanties de conservació, baix cost i complexitat de fabricació, perdurabilitat, etc.), sobretot pel que fa a la reserva a llarg termini (Miret 2005, 321), fet que explica l'amplíssima difusió i pervivència del sistema fins a èpoques molt recents (Miret 2008, 218). En segon lloc, en moltes de les zones on aquest dispositiu desapareix del registre en època ibèrica el seu ús era ben conegut en fases precedents, tal com succeeix, per exemple, en el País Valencià, on les sitges es documenten des del IV mil·lenni aC (Gómez Puche *et alii* 2004) i continuen emprant-se, amb més o menys intensitat i continuïtat, fins ben entrat el bronze final, en els segles IX-VIII aC (García Borja *et alii* 2013). En definitiva, plantejem que si aquesta pràctica s'abandona en determinades zones a partir del període ibèric no és per manca de tradició o coneixement de les bondats del sistema o per la seva substitució per mecanismes més eficients, que no semblen haver existit fins a èpoques molt recents. Per contra, proposem que allà on aquesta mena d'estructures proliferen és en aquells territoris que han desenvolupat una estratègia econòmica

¹⁰ Es podria plantejar l'existència d'un comportament equiparable també en el territori edetà, bàsicament a partir del cas del nucli portuari del Grau Vell de Sagunt, on, malgrat les mancances del registre, és ben evident que hi ha una incidència d'importacions molt superior a la del nucli residencial, el Tossal del Castell (Bonet *et alii* 2004, 207).

¹¹ En part també cap a l'interior, no a la Catalunya central (vall Llobregat-Cardener), però sí a les terres de Ponent, en territori ilergeta, on en el període ibèric ple no són del tot desconegudes però en cap cas presenten una implantació i freqüència d'ús similar a la resta del nord-est peninsular.

abocada a l'obtenció i gestió de grans quantitats d'excedents cerealístics, amb finalitats no exclusivament subsistencials. A les zones on no n'hi ha podem pensar que s'han generat altres estratègies econòmiques, tendents a una explotació preferent d'altres tipus de recursos¹². En aquest sentit, l'abundància d'estructures vinculades als processos de fabricació de vi i oli en els territoris ibèrics del País Valencià ha permès defensar una idea similar, concretament la d'una especial rellevància econòmica del conreu d'arbres fruiters en aquesta zona (Pérez Jordà 2000, 66). En el territori ilergeta diversos indicis (freqüència de grans basses al centre d'assentaments, ubicació dels assentaments seguint camins de transhumància) s'han emprat per plantejar la hipòtesi d'un paper econòmic determinant de l'explotació ramadera (Cura, Principal 1993, Asensio *et alii* 2005c, 479). A la zona ilercavona, des de la primera edat del ferro fins al segle III aC les activitats relacionades amb l'obtenció de recursos minero-metal·lúrgics, sobretot de galena argentífera, s'han identificat com un aspecte clau en l'estructura i funcionament del poblament de la zona (Rafel *et alii* 2008; Asensio, Miró, Sanmartí 2005, 627). En definitiva, tot plegat permet apuntar l'existència, almenys dins del període ibèric ple, d'un notable nivell d'especialització econòmica d'abast regional, un factor més dins de l'evident heterogeneïtat cultural i estructural que caracteritza les comunitats ibèriques.

Dit això, en aquest treball subscrivim la premissa dels models materialistes que assenyalen que els aspectes infraestructurals condicionen de manera decisiva tota la resta. En conseqüència, les societats que desenvolupen unes estratègies econòmiques amb un grau d'especialització elevat podrien haver generat sistemes de producció amb diferències significatives, fet que podria tenir una relació directa amb la problemàtica que centra aquest treball, la de la distribució diferencial dels materials d'importació. Sobre aquesta qüestió i, especialment, la de la variabilitat de comportaments que estem ressenyant, es podria buscar una explicació satisfactòria en diferents aspectes vinculats a les relacions socials de producció.

En primer lloc podríem centrar l'atenció en els mecanismes d'apropiació d'excedents, sens dubte una necessitat bàsica de les classes dirigents, de caràcter aristocràtic, que conformen el nucli de les moltes entitats estatals que sorgeixen arreu del territori ibèric (Ruiz 1998). Precisament en aquest camp s'ha adduït que, entre altres factors de naturalesa diversa (per exemple, de justificació ideològica), les dinàmiques de redistribució de materials d'importació, canalitzades a través de les complexes xarxes de dependència clientelar, haurien jugat un paper determinant sempre amb l'objecte de garantir la contraprestació en forma d'excedent de producció (Grau 2007, 138). En aquesta línia es podria plantejar que l'existència de sistemes productius diferents segons les zones podria requerir estratègies específiques per assegurar aquesta transferència dels recursos envers

les classes dominants, fet que podria implicar diferències significatives en la quantitat i en la manera com s'organitza el repartiment dels materials importats implicats.

Les anomenades pràctiques de comensalitat, actes socials que esdevenen claus per a visualitzar i mantenir l'estatus privilegiat de les minories dirigents (Dietler 1990, 1999; Sanmartí *et alii* 2009; Sanmartí 2009), seria un altre dels camps on podríem trobar algunes claus de la qüestió que ens ocupa. En general, les formes que adopten aquestes pràctiques responen a les particularitats dels diferents models d'organització socio-política. En societats estatals de tipus aristocràtic, generalitzades en gran part del territori ibèric a partir d'un moment donat (segle V aC), hi ha una modalitat de festeig, la de les festes diacrítiques (*diacritical feasts*), que respon millor a la necessitat de manifestar la distància social inherent al sistema. Però no és una activitat exclusiva, ja que hi ha altres menes conegudes de festeig que també es poden utilitzar amb les mateixes finalitats, com ara els convits oferts per patrons als seus clients (*patron-rôle feasts*) o les "festes de treball", que es podrien emprar per facilitar la prestació de serveis per part de les classes subordinades.

Una variabilitat regional dels processos productius també podria haver generat una relativa diversitat en la manera com es desenvolupen i combinen aquestes modalitats de festeig, amb diferències en el pes i la regularitat d'unes i altres, especialment en el cas d'aquestes darreres, les vinculades a les prestacions de treball. Cal no oblidar que en totes aquestes activitats socials, en major o menor mesura, hi ha un ús constant i important dels productes objecte del nostre estudi: el vi contingut en àmfores i la vaixel·la de taula en què es consumeixen líquids i menges, sempre amb un valor diacrític afegit quan aquests són d'importació. De la mateixa manera, com i on s'organitzen aquests festeigs també podria presentar solucions diverses segons les particularitats d'unes i altres comunitats. En aquest sentit, podem intuir que hi ha certs tipus d'assentament que jugarien un paper rellevant en aquestes dinàmiques de transferència d'excedents entre classes productores i classes dominants; en els territoris septentrionals aquest podria ser el cas dels anomenats 'nuclis d'activitats econòmiques especialitzades' (Asensio *et alii* 1998, 378), concebuts per a centralitzar excedents cerealístics i, pel que fa als territoris meridionals tal vegada podríem considerar el cas dels 'llocs singulars costaners' (Sala *et alii* 2004, 239).

En síntesi, proposem que l'existència d'una variabilitat regional en els sistemes productius pot ser un factor determinant per explicar, entre altres aspectes, les diferències que hem detectat en la quantitat, composició i repartiment dels materials d'importació entesos com a béns de prestigi. Sigui com sigui, aquest comportament diferenciat a nivell territorial és un indicador més, molt eloqüent, del caràcter selectiu de la dinàmica de recepció de mercaderies foranes i, per tant, del paper rector que les necessitats de les comunitats locals (més pròpiament, les d'un segment minoritari, el de les classes dominants) exerceixen en la naturalesa de les relacions comercials amb els agents mediterranis. En aquesta línia també es podria avaluar la incidència desigual d'altres tipus de béns de prestigi: vaixel·la metàl·lica, peces

¹² Fet que de cap de les maneres és incompatible amb el manteniment d'una important producció cerealística bàsica, destinada al consum intern, i per això igualment transcendent en l'economia de totes les comunitats protohistòriques peninsulars.

d'armament, escultura monumental, dipòsits monetaris, joies, etc. És cert que en contextos d'hàbitat la documentació d'aquesta mena d'objectes depèn molt de les particularitats de conservació del registre, fet que difícilment succeeix en el cas dels conjunts de ceràmiques importades, raó per la qual aquestes darreres conformen una font bàsica d'informació per a la comprensió, no només dels fluxos comercials amb l'exterior, sinó també, i sobretot, del funcionament intern d'unes comunitats ibèriques molt heterogènies.

Bibliografia

ADSERIAS, M., BURÉS, L., MIRÓ, M.T. i RAMON, E.:
1993. "L'assentament pre-romà de Tarragona", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3, 177-227.

ASENSIO, D.:
2002. "Àmfores importades, comerç i economia entre els pobles ibèrics de la costa catalana (segles VI-II aC): un exercici de quantificació aplicada", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 11, 67-86.

ASENSIO, D., BELARTE, M.C., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J.:

1998. "Paisatges ibèrics: tipus d'assentaments i formes d'ocupació del territori a la costa central de Catalunya durant el període ibèric ple", Aranegui, C. (ed.), *Actas del Congreso internacional Los Iberos Príncipes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica*, Fundación 'la Caixa', Barcelona, 373-385.

ASENSIO, D., CARDONA, R., FERRER, C., MORER, J., POU, J., SAULA, O.:

2005. "Noves dades sobre el nucli fortificat ilergeta dels Estinclells (Verdú, Urgell)", *XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Món Ibèric als Països Catalans, Homenatge a Josep Barberà i Farràs*, Puigcerdà, 467-480.

ASENSIO, D., CELA, X., MIRÓ, C., MIRÓ, M.T., REVILLA, E.:

2009. "El nucli ibèric de Montjuïc. Les sitges de Magòria o Port", *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona, Quarhis*, 05, 14-85.

ASENSIO, D., CELA, X., MORER, J.:

2005. "El jaciment protohistòric del Turó de la Font de la Canya (Avinyonet del Penedès, Alt Penedès), un nucli d'acumulació d'excedents agrícoles a la Cossetània (segles VII-III aC)", *Fonaments*, 12, 177-195.

ASENSIO, D., FRANCÈS, J., PONS, E.:

2002. "Les implicacions econòmiques i comercials de la concentració de reserves de cereals a la Catalunya costanera en època ibèrica", *Cypsela*, 14, Girona, 125-140.

ASENSIO, D., JORNET, R., LÓPEZ REYES, D., MORER, J.:

2005. "La troballa d'una màscara grotesca de terracuita

en el jaciment ibèric de Mas d'en Gual (El Vendrell, Baix Penedès)", *Fonaments*, 12, 223-233.

ASENSIO, D., MIRÓ, M.T., SANMARTÍ, J.:

2005. "Darreres intervencions arqueològiques en el Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre): una ciutat ibèrica en el segle III aC", *XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Món Ibèric als Països Catalans, Homenatge a Josep Barberà i Farràs*, Puigcerdà, 615-628.

ASENSIO, D., MORER, J., POU, J., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J.:

2005. "Evidències arqueològiques del procés d'emergència d'èlites aristocràtiques a la ciutadella ibèrica d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès)", *XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Món Ibèric als Països Catalans, Homenatge a Josep Barberà i Farràs*, Puigcerdà, 597-614.

ASENSIO, D., SANMARTÍ, J.:

1998. "Consideracions metodològiques en relació a l'estudi de les activitats comercials en època protohistòrica", *Actes del XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Comerç i Vies de Comunicació (1000 aC-700 dC)*, Puigcerdà, 17-32.

BEA, D., BELARTE, M.C., DILOLI, J., NOGUERA, J., SARDÀ, S.:

2012. "Los asentamientos fortificados del curso inferior del Ebro", Belarte, M. C., Benavente, J. A., Fatás, L., Diloli, J., Moret, P., Noguera, J. (eds.), *Iberos del Ebro, II Congreso Internacional (Alcañiz-Tivissa 2011)*. Documenta 25, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 111-128.

BELARTE, M.C., NOGUERA, J.:

2010. *El jaciment ibèric del Castellet de la Roca Roja (Benifallet, Baix Ebre)*, Ajuntament de Benifallet i Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Benifallet.

BONET, H., GARIBO, J., GUÉRIN, P., MATA, C., VALOR, J.P., VIVES-FERRÁNDIZ, J.:

2004. "Las ánforas importadas de las comarcas centrales del País Valenciano", Sanmartí, J., Ugolini, D., Ramon, J., Asensio, D. (eds.): *La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la Protohistòria (segles VIII-III aC): aspectes quantitius i anàlisi de continguts*, *Actes de la II Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (2002)*, Arqueo Mediterrània, 8, Universitat de Barcelona, Barcelona, 203-228.

CURA, M., PRINCIPAL, J.:

1993. "El Molí d'Espigol (Tornabous): noves constatacions arqueològiques i noves propostes interpretatives entorn del món pre-romà", dins *Seminari El poblament ibèric a Catalunya, Laietània*, 8, Mataró, 63-83.

DÍAZ GARCÍA, M.:

2008. "Noves evidències de l'urbanisme romà i ibèric a l'àrea portuària de la ciutat: les intervencions al solar número 18 del carrer Jaume I de Tarragona", *Tribuna d'Arqueologia*, 2007, 169-194.

DIETLER, M.:

1990. "Driven by drink, the role of drinking in the political economy and the case of Early Iron Age France", *Journal of Anthropological Archaeology*, 9, 352-406.

1999. "Rituals of commensality and the politics of state formation in the 'princely' societies of early Iron Age Europe", Ruby, P. (ed.), *Les Princes de la Protohistoire et l'émergence de l'Etat, Actes de la table ronde internationale de Naples (1994)*, Collection Centre Jean Bérard, 17/Collection École Française de Rome, 252, 135-152.

DILOLI, J., FERRÉ, R.:

2008. "Íberos en Tortosa. Nuevos datos sobre la Protohistoria del Bajo Ebro", *Saguntum (P.L.A.V.)*, 40, València, 109-126.

EQUIPS PONTÓS I ULLASTRET:

1998. "Les fàcies ceràmiques d'importació de l'Empordà durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC a través dels jaciments de Pontós i Ullastret", Ramon, J., Sanmartí, J., Asensio, D., Principal, J. (eds.): *Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC*, Arqueo Mediterrània, 4, Universitat de Barcelona, Barcelona, 129-156.

FRANKENSTEIN, S.:

1997. *Arqueología del colonialismo. El impacto fenicio y griego en el sur de la Península Ibérica y el suroeste de Alemania*. Ed. Crítica. Barcelona.

GARCÍA BORJA, P., CARRIÓN, Y., GUTIÉRREZ-NEIRA, P.C., IBORRA, M.P., LÓPEZ SERRANO, D., MIRET ESTRUCH, C., MONTERO, I., PASCUAL BENITO, J.LI., PÉREZ JORDÀ, G., ROVIRA, S., VALERO CLIMENT, A., VIVES-FERRÁNDIZ, J.:

2013. "Nuevas aportaciones al horizonte del Bronce final de La Vital (Gandia, València)", *Saguntum (P.L.A.V.)*, 45, València, 79-100.

GÓMEZ PUCHE, M., DIEZ CASTILLO, A., GARCÍA BORJA, P., PASCUAL BENITO, J.LI., PÉREZ JORDÀ, G., McCLURE, S.B., LÓPEZ GILA, M.D., OROZCO, T., VERDASCO, C., GARCÍA PUCHOL, O., CARRIÓN, Y.:

2004. "El yacimiento de Colata (Montaverner, Valencia) y los 'poblados de silos' del IV milenio en las comarcas centro-meridionales del País Valenciano", *Recerques del Museu d'Alcoi*, 13, Alcoi, 53-128.

GRAU, I.:

2007. "Dinámica social, paisaje y teoría de la práctica. Propuestas sobre la evolución de la sociedad ibérica en el área central del oriente peninsular", *Trabajos de Prehistoria*, 64-2, 119-142.

MALUQUER DE MOTES, J.:

1966. "El impacto colonial griego y el comienzo de la vida urbana en Cataluña", *Institut d'Estudis Ilerdencs*, 1, Lleida, 7-23.

MARTÍN, A., PLANA, R.:

2001. "El nord-est català en època ibèrica i l'entitat territorial de l'oppidum d'Ullastret", Martín, A., Plana, R. (eds.): *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània occidental, Actes de la Taula Rodona d'Ullastret (2000)*, Monografies d'Ullastret, 2, Girona, 39-52.

MIRET, J.:

2005. "Les sitges per emmagatzemar cereals. Algunes reflexions", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 15, Lleida, 319-332.

2008. "L'experimentació sobre sitges tradicionals. Aportacions de l'arqueologia i de l'agronomia", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 18, Lleida, 217-240.

NIETO, J.:

1988. "Cargamento principal y cargamento secundario", *Hommage à Jean Rougé: navires et commerces de la Méditerranée antique, Cahiers d'Histoire*, XXXIII, 3-4, 379-395.

NOGUERA, J., ASENSIO, D., JORNET, R.:

2012. "La destrucció de El Castellet de Banyoles (Tivissa, Tarragona)", Belarte, M. C., Benavente, J. A., Fatás, L., Diloli, J., Moret, P., Noguera, J. (eds.), *Iberos del Ebro, II Congreso Internacional (Alcañiz-Tivissa 2011)*. Documenta 25, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 231-246.

PÉREZ JORDÀ, G.:

2000. "La conservación y la transformación de los productos agrícolas en el mundo ibérico", *Actes de la III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric*, SAGUNTUM-PLAV, Extra 3, València, 47-68.

PONS, E. (dir.):

2002. *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica (Excavacions 1990-1998)*. Sèrie Monogràfica 21, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona.

RAFEL, N., ARMADA, X.L., BELARTE, M.C., FAIRÉN, S., GASULL, P., GRAELLS, R., MORELL, N., PÉREZ, A., VILLALBA, P.:

2008. "El área minero-metalúrgica del Baix Priorat (Tarragona) en la protohistoria. Explotación y redes de intercambio", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 18, Lleida, 245-269.

RUIZ, A.:

1998. "Los príncipes iberos: procesos económicos y sociales", Aranegui, C. (ed.), *Actas del Congreso internacional Los Iberos Príncipes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica*, Fundación 'la Caixa', Barcelona, 289-300.

SALA, F., GRAUMIRA, I., OLCINA, J., MOLTÓ, J.:

2004. "El comerç d'àmfores en època protohistòrica ibèrica a les terres de la Contestània", Sanmartí, J., Ugolini, D., Ramon, J., Asensio, D. (eds.): *La circulació*

d'àmfores al Mediterrani occidental durant la Protohistòria (segles VIII-III aC): aspectes quantitius i anàlisi de continguts, *Actes de la II Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (2002)*, Arqueo Mediterrània, 8, Universitat de Barcelona, Barcelona, 229-252.

SANMARTÍ, J.:

2000. "Les relacions comercials en el món ibèric", *Actes de la III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric*, SAGUNTUM-PLAV, Extra 3, València, 307-328.

2001. "Territoris i escales d'integració política a la costa de Catalunya durant el període ibèric ple (segles IV-III aC)", Martín, A., Plana, R. (eds.), *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània occidental*, *Actes de la Taula Rodona d'Ullastret (2000)*, Monografies d'Ullastret, 2, Girona, 23-38.

2005. "Intercanvi, comerç i societat en el món ibèric", *XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Món Ibèric als Països Catalans, Homenatge a Josep Barberà i Farràs*, Puigcerdà, 709-736.

2009. "Colonial relations and social change in Iberia (seventh and third centuries BC)", Dietler, M., López-Ruiz, C. (eds.): *Colonial encounters in ancient iberia; phoenician, greek and indigenous relations*, University of Chicago, Chicago, 49-88.

SANMARTÍ, J., ASENSIO, D., BELARTE, M.C., NOGUERA, J.:

2009. "Comerç colonial, comensalitat i canvi social a la protohistòria de Catalunya", *Ideologia, pràctiques rituals i banquet al nord-est de la Península Ibèrica durant la protohistòria*, Citerior, 5, Tarragona, 219-238.

SANMARTÍ, J., ASENSIO, D., MIRÓ, M.T., JORNET, R.:

2012. "El Castellet de Banyoles (Tivissa): una ciudad ibérica en el curso inferior del río Ebro", *Archivo Español de Arqueología*, 85, 43-64.

SANMARTÍ, J., SANTACANA, J.:

1992. *El poblat ibèric d'Alorda Park. Calafell, Baix Penedès. Campanyes 1983-1988*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 11, Barcelona.

ZAMORA, D., PUJOL, J., GARCIA, J., CELA, X.:

2001. "El poblament a la Laietània central i septentrional durant el període ibèric ple. Una proposta d'organització territorial", Martín, A., Plana, R. (eds.), *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània occidental*, *Actes de la Taula Rodona d'Ullastret (2000)*, Monografies d'Ullastret, 2, Girona, 203-226.

Estructura social y poder en las comunidades ibéricas de la franja central mediterránea

Helena Bonet Rosado*

Ignasi Grau Mira**

Jaime Vives-Ferrándiz Sánchez*

Resumen

La investigación desarrollada en las comarcas centrales valencianas ha puesto de manifiesto la existencia de sociedades jerarquizadas y con claras muestras de reparto desigual de la riqueza durante los siglos VI a III a.C. En ese sentido, el área de estudio dibuja un desarrollo social semejante al de otras áreas ibéricas, aunque con modalidades y ritmos que le son propios. En este trabajo abordaremos la estructura de estas sociedades a través de varias escalas de análisis que arrojan luz sobre distintos aspectos: el grupo clientelar y la facción como unidad social de desigualdad visible en las necrópolis, el patrón de asentamiento, la estructura interna de los poblados y los rituales colectivos. Mostraremos varios casos de organización territorial en la Edetania y en el norte de la Contestania que tuvieron trayectorias históricas distintas, cuyas particularidades se explican, en parte, por el grado de consolidación y proyección del poder de cada *oppidum* en el territorio y por la forma que adquiere el ejercicio del poder (poder competitivo, poder agregativo) entre facciones. Prestaremos especial atención a las bases (económicas, estratégicas, rituales) que permiten construir y mantener la riqueza y el poder y cómo se manipularon para definir las jerarquías sociales.

Palabras clave: Franja oriental ibérica, cultura ibérica, jerarquía, heterarquía, facciones

Abstract

Research carried out in the central region of Valencia has shown the existence of hierarchical societies and with clear signs of uneven distribution of wealth during the 5th to 3rd centuries BC. In that sense, the study area draws in other Iberian Iron age regions with similar social dynamics, although with patterns and rhythms that are its own. This paper will discuss the structure of these societies through various scales of analysis that shed light on different aspects: the Group clientele as a social unit of visible inequality in the necropolis, the settlement pattern, the internal structure of villages and collective rituals. We will show several cases of territorial organisation in the Edetania and in the North of the Contestania. These regions had different historical trajectories whose peculiarities are explained, in part, by the degree of consolidation and projection of each *oppidum* in the territory and the power form exercised from the *oppidum* (competitive power, aggregative power). We will pay special attention to the bases (economic, strategic, rituals) which allow to build and maintain wealth and power and how is manipulated to define social hierarchies.

Keywords: Eastern Iberian Iron Age, Iberian culture, hierarchy, heterarchy, factions

* SIP-Museu de Prehistòria de València

** Universitat d'Alacant

Introducción

En este trabajo abordamos las formas de organización sociopolítica y la distribución del poder y su expresión material entre los iberos de las comarcas centrales valencianas¹. Defenderemos, por un lado, que la sociedad ibérica muestra claros indicios de concentración de poder y de riqueza en unas pocas manos, y que son sociedades fuertemente jerarquizadas y centralizadas, aunque con matices en lo que atañe a su relación dialéctica con estructuras heterárquicas, además de diferencias en el tiempo y el espacio, pues entendemos que la escala de análisis es importante a la hora de valorar estos aspectos. Y, por otro lado, señalaremos que las relaciones sociales fueron fluidas y cambiantes, y que, por ello, se plasman en una variedad de trayectorias históricas.

En concreto abordaremos los siguientes aspectos:

1. Las evidencias materiales de la concentración de poder y riqueza a partir del análisis de la documentación generada por el estudio del patrón de asentamiento, la estructura de los poblados y los rituales.
2. Las bases de la construcción de las jerarquías: control de excedentes agropecuarios y comerciales, control de la violencia y control de los aspectos simbólicos y rituales.
3. Las razones que explican la forma de las organizaciones sociopolíticas y la distribución del poder.

Con estos objetivos, nos centraremos en examinar la sociedad en el periodo del ibérico pleno, según las periodizaciones utilizadas por la mayor parte de los investigadores, y que corresponde a la horquilla de los siglos V y III a.C. Durante estos siglos se configura el sistema del *oppidum*, y en su desarrollo en el tiempo y el espacio se observan continuidades y rupturas que deben ser analizadas históricamente.

El área que tratamos es, *grosso modo*, la que corresponde a las actuales comarcas centrales valencianas, norte de la Contestania y toda la Edetania, donde disponemos de un registro adecuado y una cierta uniformidad cultural que permite una lectura conjunta. No en vano es una zona con una riqueza enorme en la documentación disponible, fruto de la continuidad de proyectos de investigación, excavaciones y prospecciones a lo largo de las últimas décadas, como en los casos de los estudios territoriales y de asentamientos en torno a *Edeta*, *Kelin*, La Serreta, o La Bastida de les Alcusses (Bonet 1995; Mata *et alii* 2001; Bonet, Mata 2002; Grau 2002; Guérin 2003; Bonet *et alii* 2007; Bonet, Vives-Ferrándiz 2011; Grau, Segura 2013) (fig. 1).

Distinguiremos dos etapas en los procesos históricos: los ss. V y IV a.C., que es el momento de configuración y consolidación del sistema del *oppidum*, y el s. III a.C., que

es la época en que los territorios quedan dominados por grandes asentamientos urbanos.

La época de los *oppida* (ss. V-IV a.C.)

Los siglos V y IV a.C. supusieron la consolidación del sistema de los *oppida*, lugares centrales fortificados que regían territorios y controlaban el comercio, los recursos y la gestión de excedentes a través del trabajo de otros. Si bien todos los investigadores coinciden en destacar que los *oppida* ejercen de ejes vertebradores de las relaciones sociales y económicas del territorio, esta definición genérica tiene algunos matices como, por ejemplo, la superficie ocupada que se le asigna a este tipo de asentamientos y que oscila entre 1 y 10 ha, o más, según los territorios peninsulares a los que se aplique la escala de implantación en el territorio y la organización interna (Ruiz 1998 y 2000; Sanmartí, Belarte 2001; Grau 2002, 109). Hay diversidad también en el tipo de ocupación rural, pues en cada territorio la explotación del medio agrario adquirió formas particulares (Rodríguez, Pavón 2007). Se está de acuerdo en que en los *oppida* residiría la elite y una parte de la población; la primera es visible en grandes residencias y, sobre todo, en las necrópolis, en tumbas destacadas por su monumentalidad, incorporación de escultura y ajuares exclusivos sobre el resto.

Sin embargo, conviene señalar que no podemos estudiar la estructura social ibérica a partir, únicamente, de los *oppida* y la documentación funeraria, pues hay una variada ocupación rural más allá de la categoría *oppidum* que debe ser reconocida. Además, encontramos una desconcertante falta de documentación en la zona comprendida entre el cabo de la Nao y el río Millars donde, hasta la fecha, brillan por su ausencia las necrópolis de los siglos IV-III a.C. pero no así los *oppida* (*Edeta*, *Kelin*, *Arse*) y asentamientos costeros y rurales, que denotan una ocupación capilar del territorio. En este trabajo adoptaremos diversas escalas de análisis para abordar la estructura social ibérica, desde la tumba al paisaje y desde la casa al *oppidum*, porque cada una aporta unos matices distintos.

Desigualdad en las necrópolis

A partir, sobre todo, del estudio de las necrópolis ibéricas se ha propuesto que estas elites aglutinarían clientelas y formarían redes sociales de alcance diverso (Chapa 2008). El caso paradigmático es el de la necrópolis de Baza, donde se ha defendido la existencia de varios niveles sociales (niveles aristocráticos y clientelares) agregados en grupos de tumbas con una distribución espacial significativa (Ruiz *et alii* 1992). Estas interpretaciones son acordes a un modelo teórico (Ruiz 1998 y 2000) que ha tenido considerable impacto entre los iberistas y que se basa en la estructuración de relaciones sociales verticales a través de grupos clientelares. Dicho sistema ha tendido a valorarse desde la perspectiva del espacio funerario y, sobre todo, desde la del patrón de asentamiento con matices según las áreas y la cronología, metodología que ha supuesto importantes aportaciones a la lectura social del registro arqueológico de época ibérica.

¹ Este trabajo se ha realizado en el marco del proyecto HAR2012-37003-C03-02 del MINECO y de los proyectos de investigación del Servicio de Investigación Prehistórica del Museu de Prehistòria de la Diputació de València así como de ayudas a la investigación del Mediterranean Archaeological Trust (Oxford).

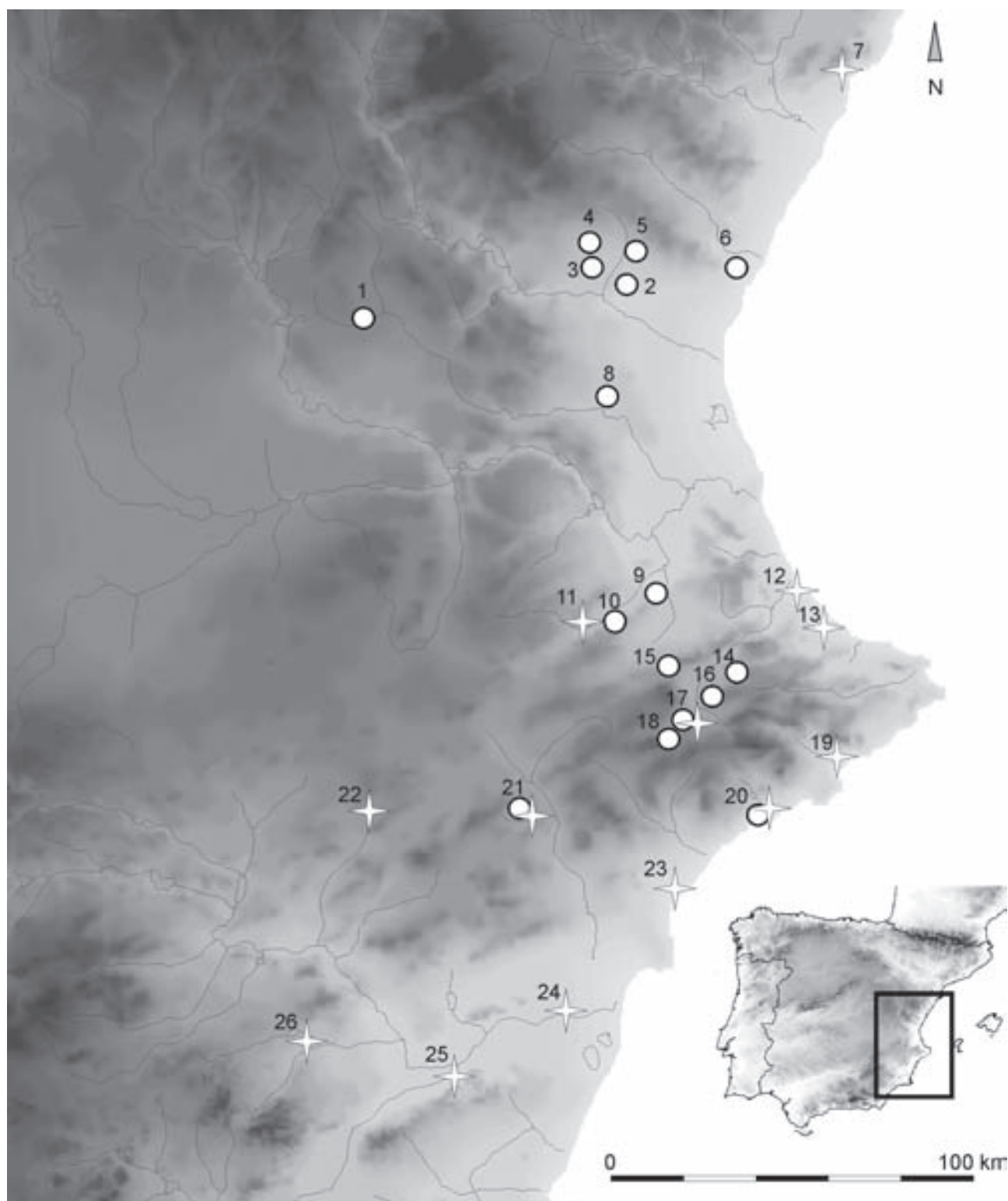

Figura 1. Área de estudio y principales sitios citados. Los círculos representan poblados y las cruces necrópolis. 1: Kelin; 2: Edeta; 3: La Monravana; 4: El Castellet Bernabé; 5: El Puntal dels Llops; 6: Arse; 7: La Solivella; 9: Saitabi; 8: La Carència; 10: La Bastida; 11: El Corral de Saus; 12: La Vital; 13: Oliva; 14: El Xarpolar; 15: La Covalta; 16: El Pitxòcol; 17: La Serreta; 18: El Puig d'Alcoi; 19: Altea La Vella; 20: Les Casetes-Poble Nou; 21: El Puntal de Salinas; 22: Coimbra del Barranco Ancho- El Prado; 23: La Albufereta; 24: Cabezo Lucero; 25: Cabecico del Tesoro; 26: El Cigarralejo.

Figura 2. Escultura de la necrópolis del Corral de Saus (Moixent) (Museu de Prehistòria de València).

Los grupos clientelares pueden dividirse también en facciones, esto es, segmentos de una red clientelar organizados para competir con unidades sociales de similar tipo (Sandbrook 1972, 111, citado en Brumfiel 1994). Las facciones son organizaciones centradas en líderes, que compiten por recursos materiales y sociales –capital humano sobre todo– dentro de un marco más amplio, que puede ir desde un asentamiento a un grupo étnico, lo que hace que compartan visiones cosmológicas y simbólicas. Las facciones no son grupos de clase porque son divisiones verticales alrededor de un líder o grupo de líderes. De hecho la competencia entre las elites no se diluye y las diferencias sociales verticales siguen existiendo. Una característica interesante de las facciones es que son muy flexibles, cambian rápidamente de tamaño y alianzas, pero también tienden a ser frágiles, lo que conlleva mucha inestabilidad social y violencia interétnica, y poca jerarquía, ya que las organizaciones en facciones suelen coincidir con fragmentaciones de unidades políticas (Brumfiel 1994; Hamilakis 2002).

En la zona de estudio, podemos empezar por examinar la unidad de la desigualdad –facciones, redes clientelares– a través del estudio de las necrópolis y, en concreto, de la distribución de dos tipos de materiales que actúan claramente como marcadores sociales: la escultura y las armas. Esculturas como los cipos de Coimbra del Barranco Ancho y Corral de Saus, equiparables en tipología y taller (Chapa, Izquierdo 2012), señalan tumbas destacadas mediante su monumentalización y arquitectura en el paisaje funerario; esculturas que muestran personajes entronizados femeninos y masculinos como la dama sedente del Cigarralejo, un caso muy parecido a la dama de Baza, o los casos del Cabecico del Tesoro; o los monumentos que incorporan sillares de gola decorados con figuras humanas bien masculinas o femeninas en Coimbra, Corral de Saus, El Prado, El Cabecico del Tesoro o El Cigarralejo, podrían ser tumbas de gente perteneciente a segmentos sociales en situaciones de privilegio, pues se expresa claramente una profusión de rango y riqueza (fig. 2). Lo extraordinario y excepcional de estas soluciones formales en cada espacio funerario así nos lo da a entender.

Alrededor de estas grandes tumbas se documentan otras sin escultura, marcadas mediante encachados o en fosas, que podrían corresponder a otros grupos sociales.

Si centramos ahora nuestra atención en las necrópolis sin escultura, entendemos que las armas pasan a ser un claro marcador social. Así, sin salir de la misma zona, en la necrópolis de La Serreta, que se fecha entre el siglo IV y principios del III a.C. (Cortell *et alii* 1993), se han identificado varios niveles sociales atendiendo al tipo de armamento que se incluye en el ajuar (Grau 2007). La mayor parte de las tumbas (52 de 80, es decir un 64% de los enterrados en la necrópolis) carecen de armamento, y son hoyos excavados en el terreno. El 31% de las 80 tumbas tienen armas, pero aquí encontramos una gradación entre las que contienen armas defensivas y ofensivas y las sepulturas que cuentan con una sola arma, que normalmente es una espada o una lanza. Finalmente, sólo un reducido número de tumbas (el 5%, cuatro de las 80 estudiadas) tienen panoplias completas (sepultura 1), armas destacadas en sus acabados formales (una falcata damasquinada en la sepultura 53) o acumulan más armas que la media (fig. 3). La interpretación de este panorama es que unos pocos individuos armados, masculinos, ocupan la cúspide social, y entre ellos destacan unos cuantos (cuatro tumbas con armas excepcionales o equipamientos de caballero) que podrían ser cabecillas de facciones o personajes de alto estatus. En torno a ellos tenemos un grupo de personas sin armas que podrían ser la clientela o personas con otros estatus.

En la necrópolis del Puntal de Salinas, fechada también en el siglo IV a.C., se advierte una situación análoga (Sala, Hernández 1998). Se trata de una necrópolis con 37 tumbas en hoyos, sin escultura. Las armas son, de nuevo, un marcador social que permite valorar una parte del orden social. La mayoría de las tumbas (21, un 57%) no tienen armamento, el resto (15, 40%) sí lo tienen, pero siempre incluyendo una o dos armas, ofensivas o defensivas. Sólo una sepultura destaca sobre el resto por la presencia de una panoplia completa, incluyendo el equipamiento de un caballero. El panorama de estas dos necrópolis ibéricas es acorde a lo que conocemos del resto de necrópolis ibéricas de los siglos V-IV a.C. (Quesada 1997, 635), donde el 30-40% tienen armas (variando según las necrópolis y las épocas) y que además, no por casualidad, acumulan más riqueza que el resto en el número y calidad del ajuar.

Para acabar conviene no olvidar que el espacio funerario actúa también como un marcador social en sí mismo; es decir, que hay una parte de la población que seguiría unos rituales funerarios distintos, que implicaban la deposición de los restos de otra manera o en otros lugares, quizás sin tanta visibilidad arqueológica. Así lo da a entender el reducido número de tumbas de las necrópolis de la zona en comparación con la tasa de mortalidad esperada durante el periodo de ocupación de los asentamientos relacionados (Chapa 1991; Quesada 1997, 632, con referencias anteriores). Los casos citados más arriba son buenos ejemplos de este aspecto, como también lo son un grupo de necrópolis algo más antiguas, de los siglos VI-V a.C., que además revelan la génesis de la organización en facciones: Les Casetes y Poble Nou (la Vila Joiosa), Altea la Vella, La Vital (Gandia) o La

Figura 3. Tumba de la Serreta (Alcoi) (Museu Arqueològic Camil Visiedo d'Alcoi).

Solivella (Alcalá de Xivert) (García Gandía 2009; Morote 1981; Vives-Ferrándiz, Mata 2011; Fletcher 1965).

Estos cementerios son muy poco extensos y albergan los contextos más antiguos de la zona con armas de hierro, lanzas sobre todo, lo que indica que la figura del personaje armado estaría emergiendo como un tipo social relevante en la estructura social y como cabeza de facciones. Algunas tumbas destacan claramente por las armas depositadas, como las grebas de bronce (tumba 75 de Cabezo Lucero; posible tumba de Oliva y tumba 27 de La Solivella; ver Farnié, Quesada 2005, 189-195), que ciertamente son elementos más restringidos que las lanzas, o destacan también por tener estelas de guerrero (Altea la Vella). Otro aspecto interesante atañe a la tumba 3 de la Vital: un niño de 14-28 meses enterrado con un ungüentario de pasta vítrea importado y una copa griega, que podría indicar que el estatus era ya hereditario, adquirido por nacimiento (Vives-Ferrándiz, Mata 2011, 38).

En resumen, el análisis de las necrópolis a través de dos claros marcadores sociales –escultura, armamento– indica que hacia el siglo VI-V a.C. encontramos que unas personas empezaron a distinguirse en el ritual funerario. Existió un orden social definido por tres grandes grupos: unos pocos enterrados en tumbas con esculturas o tumbas con armamento destacado (¿cabezas de facciones?); otro grupo con acceso a las necrópolis pero sin escultura y sin armamento;

y aquellos que están ausentes de la necrópolis por motivos de estatus. Este grupo de ausentes ha sido invisible hasta la fecha en el registro funerario, pero sí es reconocible si cambiamos la escala de análisis y miramos dentro de los asentamientos y, sobre todo, en el paisaje.

Desigualdad en el paisaje: no todos los *oppida* son iguales

En las últimas tres décadas se han llevado a cabo, con diferentes metodologías y aproximaciones, trabajos de prospección intensiva y extensiva, y de excavación con objeto de comprender la dinámica y la ocupación del espacio en época ibérica en varias zonas. Uno de los resultados de estos trabajos es que en época ibérica se dio una enorme variedad de formas de ocupación del suelo y dinámicas históricas distintas. Así, mientras en algunas zonas, como en la edetana, se ha mostrado la existencia de una situación jerarquizada desde los siglos V-IV a.C., con un asentamiento principal (*Edeta*) que proyecta su poder a un territorio amplio –territorio que, además, está articulado en forma de lugares secundarios destinados a la explotación agraria y de los recursos y la vigilancia (Bonet *et alii* 2007)–, en las zonas meridionales (especialmente en los valles de L'Alcoià-El Comtat, en el valle del río Cànyoles y el curso alto del Vinalopó) la proyección del poder

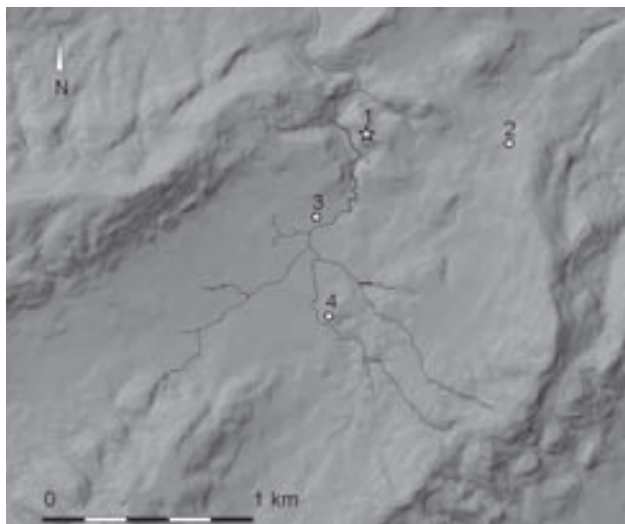

Figura 4. Territorio de El Puig d'Alcoi y sus asentamientos rurales dependientes. 1: El Puig; 2: La Pastora; 3: El Mas del Regall; La Sarga; La Moleta.

de un *oppidum* sobre un gran territorio no se dará hasta el siglo III a.C. (con los casos de La Serreta y de *Saitabi* como veremos más adelante).

Nos referiremos ahora a este último ámbito territorial, donde se da un paisaje de unidades políticas fragmentadas, sin una jerarquización fuerte. El patrón de asentamiento muestra *oppida* en altura, que controlan unidades espaciales pequeñas donde se constata la existencia de asentamientos localizados junto a tierras aptas para el cultivo y en el área de dominio visual desde el *oppidum*. Los trabajos realizados en el entorno del Puig d'Alcoi han permitido caracterizar esta situación en detalle, identificar la naturaleza de algunos de los pequeños núcleos dependientes, de vocación fundamentalmente productiva agraria, y su evolución a lo largo del tiempo (Grau, Segura 2013) (fig. 4). En estos asentamientos identificamos la comunidad de campesinos excluidos de los espacios funerarios mencionados arriba. Otros *oppida* de la zona, bien conocidos en excavación, como La Covalta o La Bastida de les Alcusses, ejercerían un control similar sobre su territorio inmediato (Grau 2002; Pérez Ballester 2011), aunque los detalles de las ocupaciones y su evolución a lo largo del tiempo se nos escapan, de momento, al no contar con trabajos de prospección detallados.

Sin embargo, los *oppida* de este ámbito territorial no son iguales. Aunque se trate, en todos los casos, de asentamientos en altura y fortificados, advertimos tras esta descripción genérica dos tipos de *oppida* en base a diferencias de criterios mensurables arqueológicamente, como es la extensión ocupada y el tipo de fortificación, además de aspectos cuantitativos y cualitativos en las actividades constatadas. Así, si examinamos la extensión de los *oppida* encontramos aquellos de superficie comprendida entre 1 y 2 ha en los casos de La Covalta, El Puntal de Salinas, El Xarpolar, El Puig d'Alcoi o La Serreta (en este último a partir de los datos referidos a la ocupación del siglo IV a.C.), mientras que otros, como La Bastida de les Alcusses, tienen

extensiones mucho mayores, de 4 ha (figs. 5 y 6). Pero la extensión ocupada indica, indirectamente, el número de personas que ocupó cada asentamiento y este dato es clave para un análisis comparativo. Puesto que todos los *oppida* de la zona muestran similitudes en cuanto a la densidad de ocupación del espacio urbano, el tipo de arquitectura y la disposición de las construcciones, la extensión ocupada es un dato fiable para comparar la población que albergó cada uno de ellos. Aunque es muy difícil calcular la población si los asentamientos no están totalmente excavados, sí podemos señalar que en La Bastida de les Alcusses vivió una población cuatro veces superior a la del resto de *oppida* del entorno, cuya superficie es de 1-2 ha solamente.

Si pasamos a comparar el tipo de fortificación, encontramos que el rango de *oppida* menores que identificamos tienen murallas sencillas (La Covalta, El Puntal de Salinas), con alguna torre junto a la entrada (El Puig), mientras que el rango de *oppida* mayores, como La Bastida de les Alcusses, tienen murallas perimetrales muy potentes (en torno a 3,5 m de anchura en los lados más accesibles), con una serie de torres situadas en el lienzo principal. En este lugar se constatan, además, proyectos de renovación de estas obras públicas con una nueva puerta, torres y líneas de murallas que están en curso de investigación actualmente (Bonet, Vives-Ferrándiz 2011, 239 y 255). También se renuevan los proyectos defensivos en los *oppida* de tamaño menor, aunque lógicamente a otra escala, como en El Puig d'Alcoi, donde se construyó una torre adosada a una estructura defensiva preexistente en el tránsito de los siglos V al IV a.C. (Grau, Segura 2013, 60).

Igualmente, las entradas de la fortificación también son elementos de comparación entre *oppida*, pues los de 1-2 ha tienen una sola, como en La Covalta o El Puig, que es estrecha, pues no se concibieron para el tránsito de carros, a diferencia de La Bastida de les Alcusses, donde hay cuatro entradas para carro (tres en el extremo occidental, el más accesible, y una en el oriental) que indican, sencillamente, mayor volumen de mercancías y número de personas que transitaría por ellas, y mayor complejidad a la hora de organizar los espacios públicos del *oppidum*. De hecho, todas las puertas de La Bastida de les Alcusses tienen dimensiones que permitirían la circulación de carros y se documentan bancos corridos en los cuerpos laterales que relacionamos con el control del paso de personas y mercancías (Bonet, Vives-Ferrándiz 2011, 78). En ningún otro asentamiento de la zona se han documentado puertas similares, ni en dimensiones ni en morfología, por lo que resulta un elemento claramente diacrítico en la comparación. Lejos de ser casual, la forma, tipo y número de puertas es una decisión estratégica que afecta a cuestiones económicas y políticas de cada *oppidum*. Entendemos que este tipo de infraestructuras sólo se da en *oppida* con una gran capacidad de generar excedente y de aglutinar amplias redes comerciales.

Pasemos ahora a analizar los elementos de comparación del interior de los asentamientos. Así, tomando en consideración aquellos que han sido excavados en extensión, apreciamos que la trama urbana es mucho más compleja, e incorpora más elementos, en La Bastida de les Alcusses que en los *oppida* de menor tamaño. Aunque todos presentan

Figura 5. Planta de La Covalta (arriba) y de El Puig (abajo). Plano de La Covalta a partir de Moret,1996.

organizaciones urbanas con viales centrales y, quizás, perimetrales, como se ve en La Covalta (fig. 5), sólo en La Bastida se da una trama más compleja, con una calle central que cruza el asentamiento y varios viales paralelos que desembocan en espacios abiertos (¿plazas?). La organización urbana de los asentamientos se define a partir de construcciones compactas, de diversa morfología y tamaño, y sólo en La Bastida de les Alcusses identificamos edificios públicos, como un granero y áreas artesanales (conjunto 7) o un edificio para reuniones (conjunto 5) (Bonet, Vives-Ferrándiz 2011, 88 y ss.), sin paralelos en el resto de *oppida* (fig. 6).

Finalmente, las actividades relacionadas con la metalurgia—sobre todo del bronce, plomo y plata—señalan, también, claras diferencias entre unos asentamientos, como en La

Bastida de les Alcusses, donde se constata un volumen destacado de actividades de transformación del mineral de galena argentífera, y de plomo, hierro y minerales de base cobre (Bonet, Vives-Ferrándiz 2011, 251), mientras que en otros no se documentan estas actividades a la misma escala, como El Puig d'Alcoi (Grau, Segura 2013). Estas actividades pueden verse como el efecto material de la existencia de redes de provisión de metal de los *oppida*, destacando la plata, que circuló como medio de cambio en el Mediterráneo clásico para el pago de bienes y servicios (Ripollés 2009). Entre los *oppida* que nos ocupan constatamos diferencias en el volumen de plata que atesoran. En La Bastida de les Alcusses hay seis piezas discoidales de plata. Al igual que sucede con el granero para los productos agrarios, la

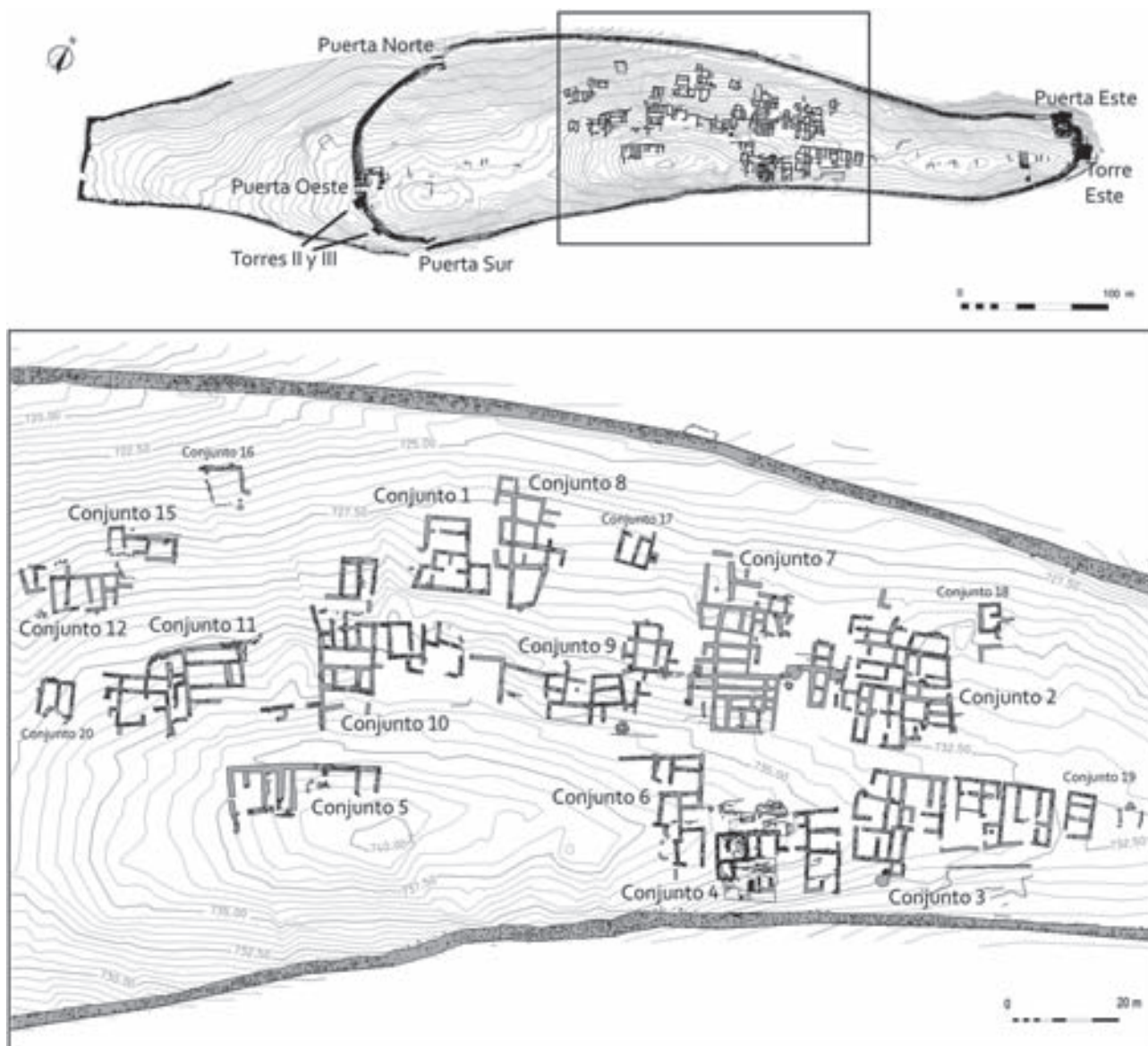

Figura 6. Planta de La Bastida de les Alcusses.

acumulación de plata de La Bastida es excepcional en el contexto regional. Sólo El Puig d'Alcoi ha deparado objetos similares pero a otra escala, pues se halló sólo una pieza de plata, también recortada (Pascual 1952, 143).

Las conclusión de este repaso comparativo es que unos *oppida*, como La Bastida de les Alcusses, destacan sobre otros en extensión, número de habitantes y en redes de acceso a recursos y en el volumen de control y acumulación de excedentes, tanto agrarios como minerales. El examen de ese asentamiento nos da más argumentos para entender esta situación en detalle.

Dentro de un oppidum: La Bastida de les Alcusses

Si atendemos a lo que sucede dentro de los *oppida*, observamos variaciones en la distribución, en las superficies y en los usos de los espacios domésticos. A diferencia

de otros asentamientos del mismo periodo que organizan el espacio de manera regular (como parecen ser el caso de, al menos, un barrio en Puente Tablas en Jaén) (Ruiz y Molinos, 2007, 147-149), en La Bastida de les Alcusses (fig. 6) y en otros *oppida* del entorno cercano en los que se conoce mínimamente la planimetría (La Covalta, El Puig, El Puntal de Salinas) (fig. 5) no hay un reparto del espacio habitado de manera regular, ni siquiera dos casas iguales, no sólo por lo que respecta a la distribución de ajuar y equipamientos, como veremos más abajo, sino también en la planta de los edificios. Ello invita a pensar en la existencia de un alto grado de variabilidad en las organizaciones y relaciones sociales y a la hora de tomar decisiones prácticas para otorgar a cada espacio funciones precisas. Pero sin duda estas decisiones estuvieron sobre todo determinadas por un conjunto de elementos entre los que cabe citar el tamaño del grupo de co-residencia, las ocupaciones que ejercían y

Figura 7. Distribución de las herramientas agrarias en La Bastida de les Alcusses.

los bienes materiales e inmateriales de cada grupo. Es decir, que dentro de los *oppida* hubo una diversidad social que coincide, *grosso modo*, con lo visto en el paisaje funerario.

Nuestro conocimiento detallado de la organización interna de los *oppida* adolece de la falta de yacimientos bien excavados, con una amplia extensión y sin superposiciones posteriores que enmascaren los restos. La Bastida de les Alcusses es quizás el único *oppidum* del periodo Ibérico Pleno que cumple las condiciones para llevar a cabo un análisis en extensión con garantías. Ya hemos señalado la excepcionalidad de algunos edificios de La Bastida en relación al resto de *oppida*. Llamamos la atención sobre un granero ubicado en la parte central del asentamiento (conjunto 7) (Bonet, Vives-Ferrándiz 2011, 88) (fig. 6). El cuerpo principal es cuadrangular y está formado por trece estancias, algunas con zócalos potentes, pues serían semisótanos. En el mismo se ha identificado una batería de trojes o cajones para grano. Adyacente al edificio hemos localizado un espacio abierto, quizás porticado (depto. 155), en el que hay dos estructuras de mampostería de gran tamaño que podrían ser las bases de un molino y de un horno de uso colectivo, junto a otros dos espacios de almacenamiento de grano. Tanto el tipo de edificio, un granero con equipamientos de transformación asociados, como el volumen del producto agrario que pudo almacenarse, carecen de parangón en el resto del territorio.

En otros trabajos hemos examinado la distribución espacial de algunos objetos que apuntan al despliegue de estrategias de mantenimiento, incremento y reproducción de estatus y poder en los espacios domésticos (Bonet,

Vives-Ferrándiz 2011, 251; Vives-Ferrándiz 2013) y hemos valorado en qué medida nos informan sobre la composición social de las casas. Que hubo desigualdad queda demostrado por el acceso diferencial a los recursos (incluyendo el trabajo de otros), con distintos grados y escalas de la propiedad. El control de la tierra, la extensión y los tipos de cultivo, y la explotación del plomo y de la plata constituyeron recursos que permitieron acceder al comercio y asentar el dominio de los grupos dirigentes. Recordemos que los siglos V y IV a.C. supusieron la expansión de la agricultura de secano y la consolidación de la tierra como un recurso estratégico para el mantenimiento de las posiciones de privilegio. Así lo dan a entender los trabajos que, en clave territorial, han documentado una expansión del número de asentamientos agrarios en estos siglos en relación a los precedentes, por ejemplo en la zona edetana (Bonet *et alii* 2007).

El acceso a la posesión de la tierra y a los recursos que se obtienen de ella es, pues, clave para la economía política, además del acceso a recursos metálicos. Por eso adquiere interés el cuadro que se dibuja en La Bastida, donde unos confiaron en estrategias basadas en el dominio de grandes extensiones de tierra, como el conjunto 10, mientras que otros operaron con estrategias basadas en el dominio de los recursos metalúrgicos y conocimientos especializados, como en el conjunto 3, cuyos ocupantes tendrían redes que permitirían acceder a recursos minerales de alto valor como la plata. Además, no todas fueron unidades autónomas de producción y consumo: unas no tienen arados pero otras sí (fig. 7); unas no tienen molinos, otras sí; no todas llevan a

cabo los mismos procesos tecnológicos en la transformación del mineral argentífero, lo que significa niveles jerárquicos y dependencias sociales.

La variación de la escala de lo doméstico es clave en este sentido para entender la estructura social y, así, hemos propuesto la existencia de unidades familiares que colaboran en sus necesidades complementarias en agrupaciones mayores que la familia, pero por debajo de la comunidad (Vives-Ferrándiz 2013). Estas agrupaciones son difíciles de identificar, pero la distribución espacial de los equipamientos de transformación de alimentos, como molinos y hornos, podrían dar la pista para algunas de ellas, pues los ocupantes de espacios sin molinos, necesariamente, tendrían que acceder a estructuras de transformación situadas en otros lugares, y los hornos grandes podrían ser de uso colectivo.

Otra reflexión para el debate que suscita la distribución material de los objetos de La Bastida de les Alcusses es la relación entre armas y herramientas. Las armas (138 ejemplares identificados hasta el año 2010 incluyendo todas las categorías funcionales) se distribuyen de manera uniforme por los conjuntos excavados y no se observan concentraciones en espacios destacados para llegar a considerarlos arsenales. Aunque hay variaciones internas, pues algunos conjuntos tienen menos armas que otros, la documentación de La Bastida deja claro que las espadas y escudos, lanzas, *soliferrea* o los arcos de caballo se reparten por las casas identificadas en la zona excavada (ver detalles en Quesada 2011), y que coinciden con herramientas agrarias (fig. 7). Lejos de entender este panorama como las casas de un amplio campesinado armado (interpretación que propuso, en el debate de este mismo coloquio, F. Burillo para defender una estructura social formada en su mayor parte por población campesina libre y armada), creemos que estamos ante espacios domésticos cuyos ocupantes, claramente en situación de poder y con un estatus elevado definido por la posesión de armas, se apropiaron de los medios de producción y de la tecnología, y del saber vinculado a todo ello. Especialmente significativa es la asociación de espadas –el arma vinculada al más alto estatus social– y arados: aunque hay arados en varias zonas del poblado, en *todos* los conjuntos de la Bastida donde se han recuperado espadas identificadas con seguridad (el 3, el 10 y el 11, ver Quesada 2011, 240, fig. 20) hay también arados, y siempre más de uno. Esta relación podría indicar la existencia de casas que mantienen derechos sobre la propiedad de la tierra y que, además, están ocupadas por personajes de alto estatus.

La cuestión de las herramientas da paso a otra: la de quién trabajaba las tierras. Aunque para el Mediterráneo de época clásica en general, y para el mundo ibérico o celtibérico en particular, se ha señalado que no habría un estamento de guerreros independiente de las actividades económicas agrarias o artesanas y que los guerreros lo eran a tiempo parcial (Quesada 1997, 634), eso no significa que el laboreo lo hicieran todos los miembros del grupo co-residente. Así, desde un grupo de personas o familias dependientes que vivirían en las mismas casas, o bien mediante la concesión de las tierras a familias que la cultivaban como tenencia o en usufructo, a cambio de un tributo en especie, las posibilidades

son diversas. El tipo de residencia y su composición social son importantes para esta cuestión: igual que no es lo mismo una lanza que una espada –no tienen el mismo sentido funcional como arma, ni la misma consideración simbólica, ni la misma frecuencia–, los arados y las hoces no indican lo mismo y, en consecuencia, las casas tampoco debieron ser iguales: los pequeños propietarios tendrían más contacto o mayor control directo de las tierras que trabajaban pero, sin duda, los grandes propietarios (aquellos con más arados), debieron de disponer de un mayor número de trabajadores dependientes o crear mecanismos de arrendamiento. Es tentador identificar estos trabajadores en espacios que concentran hoces y otras herramientas, con frecuencia adyacentes a las residencias con arados (Vives-Ferrándiz 2013). Por último, debemos dejar claro que no podemos tratar la situación de La Bastida de les Alcusses como representativa del *la totalidad* de la sociedad ibérica: es sólo representativa de un espacio de poder de la sociedad ibérica, pues hemos visto que otros grupos ocuparon el paisaje agrario en asentamientos dependientes, sin armas y sin herramientas.

La composición social y la competencia entre facciones

De lo anterior se dibuja una situación dentro de este *oppidum* que podemos llamar de heterárquica (Ehrenreich *et alii* 1995; Earle 1997, 210; Schoep 2002, 107) en cuanto que las fuentes del poder son diversas y difusas, y difíciles de monopolizar en unas pocas manos. Así, la estructura social dentro del poblado puede verse también en términos de diversidad horizontal entre algunas casas, si las entendemos como instituciones que esgrimieron diferentes estrategias de construcción de las desigualdades en la vida cotidiana (Souvatzi 2008, 42); diversidad que, por supuesto, no excluye la existencia de relaciones de poder jerárquicas (Vives-Ferrándiz 2013), pues se define a partir de un juego dialéctico con la heterarquía, como se propone para la cuenca del Guadiana (Rodríguez 2009; Alonso, Pavón, Duque en este mismo volumen).

Este juego dialéctico y dinámico entre jerarquía y heterarquía en el *oppidum* encuentra un correlato material en un depósito ritual hallado bajo la Puerta Oeste de La Bastida de les Alcusses. Sobre el pavimento de una primera puerta y asociado a una renovación de la misma, la muralla y las torres, se documentó un ritual que consistió en la deposición de varios objetos quemados, entre los que destacan las maderas, clavos y pletinas de la propia puerta, y cinco panoplias, al menos cuatro de ellas formadas por falcata, escudo, lanza y *soliferreum*. Estas armas son objetos ritualizados, están plegados o fracturados intencionalmente, siguiendo el típico tratamiento funerario para las armas, aunque en este caso no se trata de tumbas (Bonet, Vives-Ferrándiz 2011, 240) (fig. 8).

Este ritual es una acción colectiva, pues hay cinco conjuntos de armas, que son objetos personales e inalienables y símbolos de autoridad guerrera y política. Una idea sugerente es que representen a cinco grupos de poder, quizás encarnados en la figura de cabezas de familia, de linajes,

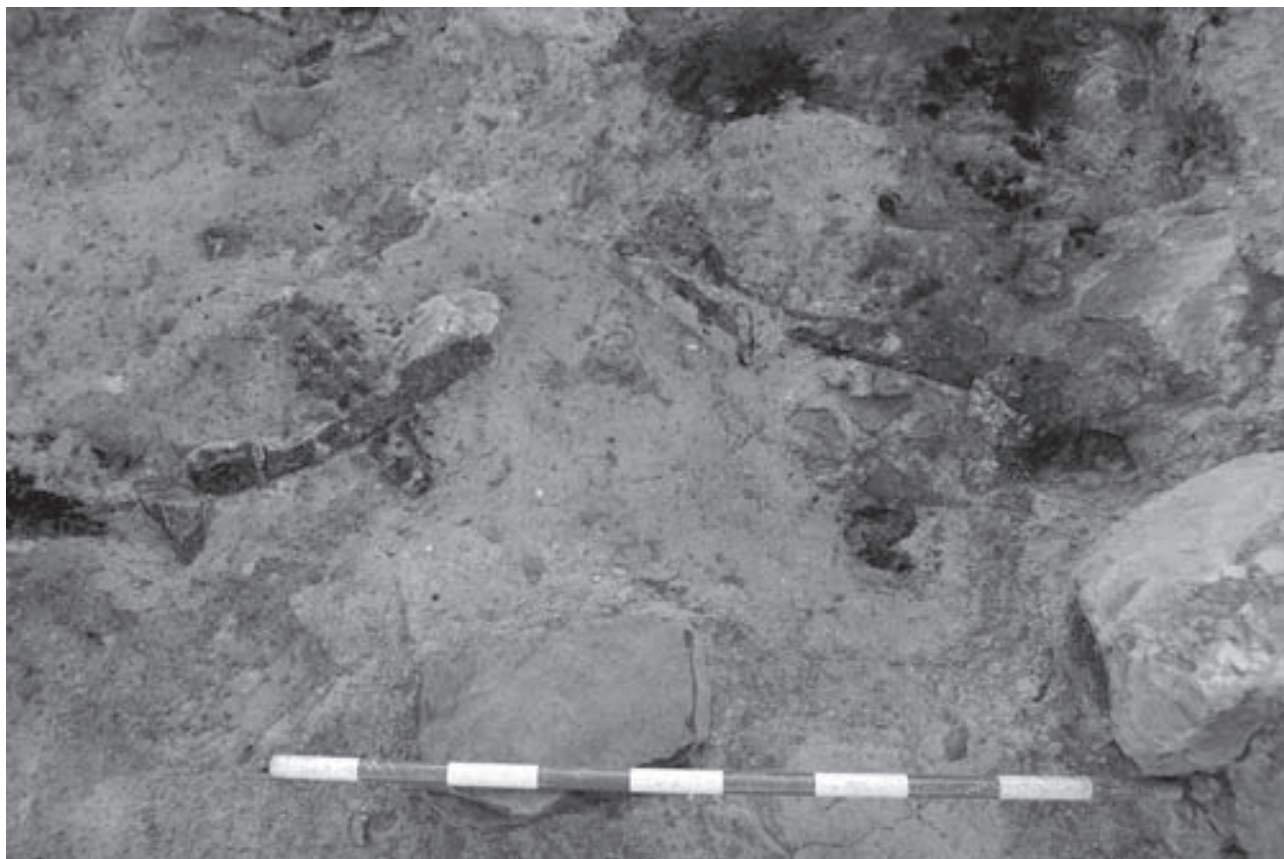

Figura 8. Depósito ritual en la Puerta Oeste de La Bastida de les Alcusses en proceso de excavación. En primer término se observan dos conjuntos de armas formados por una falcata y un mango de escudo.

de facciones o de grupos corporativos cuya identificación concreta resulta difícil; en cualquier caso, de segmentos sociales aglutinados por encima de la familia nuclear pero por debajo de la comunidad, que es el *oppidum* (Vives-Ferrándiz 2013). Que exista este tipo de acción colectiva ritual en el espacio simbólico que define y presenta a la comunidad (la puerta principal), invita a pensar que el *oppidum* se rigió por relaciones sociales colaborativas y acuerdos entre cinco grupos representados por las cinco panoplias, del máximo estatus y, por tanto, con derecho a tener un papel político y ser representativas de la comunidad.

En contraste con lo que sucede en los *oppida* menores, que proponemos sean cada uno las sedes de facciones o unidades sociales dominadas por un cabecilla con seguidores, los *oppida* mayores, como La Bastida de les Alcusses, estarían formados por la agregación colaborativa de varias facciones, en este caso cinco grupos. Ello explicaría las diferencias observadas en el tipo de implantación sobre este lugar, de mayor escala, con más redes y más complejas que la de los *oppida* menores, cuyo poder quedaría limitado al entorno local.

Esta interpretación abre la posibilidad de que la sociedad ibérica estuviera formada por unidades sociales, del tipo facción, que eran muy competitivas (veremos que es frecuente la destrucción y abandono violento de estos lugares), pero al mismo tiempo muy flexibles en su composición y asociación.

De hecho los comportamientos entre facciones, varían desde la heterarquía dentro del *oppidum* (caso de La Bastida) que puede entenderse como una agrupación de facciones que inhibe las formas más agresivas, mientras que en los restantes casos, los pequeños *oppida* tipo La Covalta- El Puig, la heterarquía en el territorio puede leerse como la dispersión de facciones con comportamientos de alta rivalidad.

Sea como fuere, lo que vemos en La Bastida de les Alcusses es un proyecto de jerarquización inicial sobre un territorio regional, mientras encontramos otro escenario de fragmentación política en la implantación local observada en otros *oppida* del tipo El Puig d'Alcoi, La Covalta o El Puntal de Salinas. Sin embargo, esta jerarquización se vio truncada, pues durante el tercer cuarto del siglo IV a.C. La Bastida de les Alcusses fue destruida y abandonada violentamente. La destrucción del Puig, en torno a las mismas fechas, o de La Covalta, un par de generaciones después, invita a pensar que la competición entre facciones siguió hasta el siglo III a.C., cuando unos pocos lugares consiguieron consolidar su presencia en el territorio con redes complejas de asentamientos.

Aunque hemos interpretado este caso a partir de los datos excepcionales de La Bastida de les Alcusses y de los *oppida* del entorno, dejamos abierto que la colaboración entre facciones sea un aspecto más extendido de lo que pensamos entre los iberos para entender la jerarquización de algunos territorios. Quizás otros *oppida* que habrían consolidado y

proyectado su poder sobre el territorio ya en el siglo IV a.C., como *Kelin* o *Edeta*, pudieran estar formados también por la unión y colaboración de facciones. En ese caso, las necrópolis de los siglos VI-V a.C. donde se advierte ya la figura de ciertos personajes armados emergentes sobre el resto, pueden ser una buena muestra de la configuración de facciones.

La época de los paisajes urbanos (s. III a.C.)

Tiempos turbulentos en poblados y necrópolis

Los años que median entre fines del siglo IV y los inicios del s. III a.C. son una época de profundas transformaciones de los modelos territoriales y sociales vigentes en el área de estudio. Las transformaciones fueron identificadas ya en la década de los sesenta, cuando M. Tarradell propuso que el fin de algunos de los más importantes poblados valencianos había que relacionarlo con el cambio en las esferas de intercambio mediterráneas que expresaba el segundo tratado entre Roma y Cartago, de 348 a.C. (Tarradell 1961). Si bien esta explicación no es respaldada de forma unánime entre la investigación actual, lo cierto es que en este momento acaecen profundas transformaciones en el seno de la sociedad ibérica de la zona estudiada. Algunos de los *oppida* más relevantes del s. IV a.C. acaban su ocupación, con destacados episodios violentos, como ya hemos señalado. Sin embargo, en la zona de Lliria no se aprecia una ruptura entre ambos siglos. El *oppidum* de Edeta ejerce la capitalidad sobre su territorio desde finales del siglo V a.C. sin que se produzcan grandes convulsiones, destrucciones o abandonos hasta inicios del siglo II a.C. (Bonet 1995), si bien se dan remodelaciones dentro de los asentamientos menores, como la reestructuración del caserío del Castellet de Bernabé (Lliria) para alojar a la familia dominante en una residencia principal (Guérin 2003), lo que sin duda delata cambios en las formas de organización social.

De forma concomitante a estas desocupaciones, se asiste a otros fenómenos relevantes. Quizá el más importante sea el abandono coetáneo de las necrópolis que caracterizaban el paisaje funerario del s. IV a.C. Se trata de un proceso tan generalizado como el del poblamiento y supuso la completa transformación del mundo funerario regional. Se constata el abandono de algunas necrópolis de poblados que desaparecen, como en el caso del Puntal de Salinas, en lo que puede entenderse como una consecuencia lógica. Sin embargo también se aprecian otros procesos más significativos, como el abandono de la necrópolis de La Serreta en el momento de expansión y auge del poblado. En otros casos, como El Cabezo Lucero, desconocemos la secuencia del poblado, pero la necrópolis se abandona a fines del s. IV a.C. Otras necrópolis de amplia cronología e intenso uso, como las murcianas de El Cigarralejo o El Cabecico del Tesoro, sin llegar a abandonarse, experimentan un significativo declive en los ritmos de uso.

De nuevo, la ausencia de necrópolis en el área edetana en los siglos IV y III a.C. contrasta con el aumento demográfico y el elevado número de asentamientos que se constatan en torno a ciudades como Sagunto, *Edeta* o *Kelin*.

Este fenómeno sólo se explica por la existencia de unos rituales funerarios que escapan del registro arqueológico. Los escasos restos escultóricos descontextualizados, como los toros de Sagunto, La Carència o La Monravana, que tradicionalmente se han vinculado a tumbas monumentales, podrían explicarse también como monumentos aristocráticos o étnicos, como se ha propuesto para las esculturas de las comarcas de l'Alcoià-El Comtat, situadas en caminos naturales (Grau 2000, 207-210), o como elementos totémicos que marcan territorios costeros (Aranegui 2012, 153). En cualquier caso, los escasos hallazgos edetanos procedentes de monumentos también sufrieron destrucción y abandono en el siglo IV a.C.

A decir verdad, la única necrópolis que parece estar en pleno funcionamiento en el área durante el s. III a.C. es la de La Albufereta (Alacant), aunque su ubicación litoral y las características de sus tumbas sugieren que nos encontramos con algo más que una típica necrópolis ibérica (Verdú Parra 2010; Aranegui, Vives-Ferrándiz, 2014). En definitiva, todo un elenco de casos muestra la transformación del patrón funerario de las sociedades de la zona. Si le sumamos los abandonos de los poblados fortificados, debemos colegir que las expresiones de las potentes facciones ibéricas que estaban en plena actividad en el s. IV a.C. muestran claros signos de transformación. Ese debe ser el punto de partida para entender el modelo de sociedad y la forma de poder del s. III a.C.

Cambios en la estructura territorial

El patrón de asentamiento que se desarrolla en esta etapa del s. III a.C. nos muestra que buena parte de los territorios de estudio se caracterizaron por la emergencia y consolidación de grandes *oppida* que presidieron territorios de carácter complejo. Este proceso es más evidente en el área contestana, donde los poderes atomizados de los *oppida* se agregan bajo la égida de un núcleo urbano. Tal es el caso de *Saitabi* en la zona de Xàtiva (Pérez Ballester 2011) y La Serreta, en la zona alcoyana, que vienen a sustituir el modelo anterior (Grau Mira 2002; 2005).

Entre los ríos Millars y Xúquer se refuerzan las ciudades y su control territorial en este momento, aunque ya presidían amplios territorios en el siglo anterior. Tales son los casos de *Kelin* y *Edeta*, con 1500 km² y 900 km² respectivamente (Mata *et alii* 2001; Bonet 1995). *Edeta* es el ejemplo paradigmático, pues ha sido estudiado a nivel micro y macroespacial en las distintas categorías que configuran su territorio: la capital, las aldeas, los caseríos, los fortines y las casas de campo. En todos ellos, es en la vivienda donde se desarrollan las actividades económicas, sociales y culturales de la familia, y dentro de cada asentamiento se establecen las relaciones de vecindario entre los diferentes hogares que integran la comunidad a partir de sus necesidades productivas y sociales. Finalmente, la ciudad articula la totalidad de las comunidades a partir de las necesidades de índole política y económica. Esta estructura territorial muestra, por tanto, el avance en los procesos de jerarquización y consolidación de un núcleo urbano que se impone sobre el

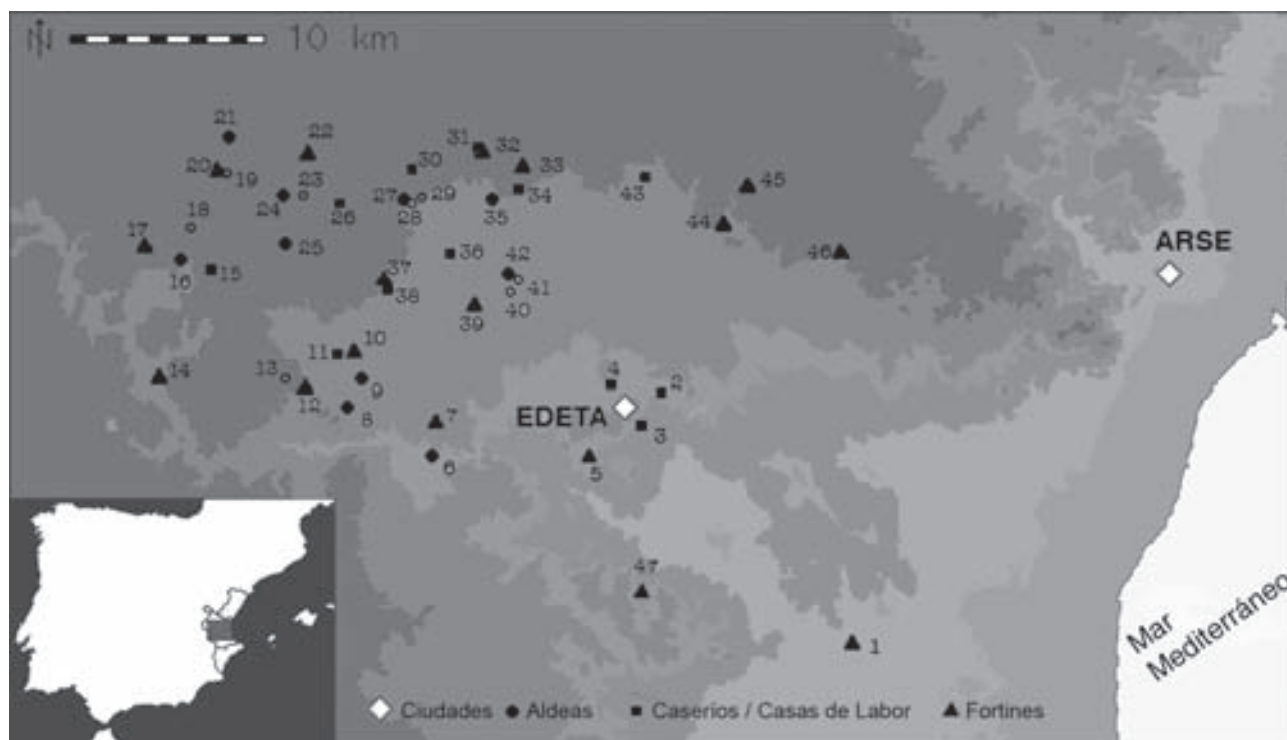

Figura 9. Territorio de Edeta.

resto de asentamientos en una clara posición subordinada a la capital (fig. 9).

En el ámbito contestano, se ha interpretado el proceso como una ampliación de la pirámide clientelar, en la que los linajes autónomos de cada *oppidum* establecerían lazos de dependencia con respecto a la capital (Ruiz 2001; 2008). Incluso se puede hablar de procesos de sinecismo, a partir de la incorporación de los grupos poblacionales de algunos *oppida* que desaparecen y pasan a engrosar el contingente de la capital, como en el caso de La Serreta que pudo acoger la población del Puig d'Alcoi (Grau 2007, 136) (fig. 10). Sin embargo, existen, como veremos, otras posibles lecturas que incorporan la flexibilidad de los comportamientos políticos asociados a la heterarquía y las relaciones entre facciones. La preeminencia de la ciudad y su control sobre los asentamientos subordinados requiere explicar la forma de poder de este nuevo modelo político que permitió superar la escala local del *oppidum*. Para ello, debemos desentrañar las bases económicas y las estrategias ideológicas de los nuevos modos de organización social.

Las bases económicas

La ciudad ibérica del s. III a.C., como la del siglo anterior, tiene sus bases económicas arraigadas en el aprovechamiento intensivo de su espacio agrícola, donde se distribuyen constelaciones de asentamientos campesinos dependientes de formas y funciones variadas. El campo se convierte en un amplio marco como forma de vida, resultando el paisaje y hábitat rural dos factores esenciales en el proceso de territorialización (Mata *et alii* 2009). En

Edeta, las viviendas nobles muestran que no estaban al margen de la actividad agrícola, más bien al contrario: los grandes molinos giratorios y hornos culinarios son de unas dimensiones que permiten una producción excedentaria que supera las necesidades del grupo familiar extenso y la servidumbre que habitarían los barrios residenciales (Bonet *et alii* 2007, 257). La ciudad es sede de la clase propietaria y terrateniente que se apropia y transforma un importante volumen de producción agrícola que excede el ámbito doméstico (Bonet *et alii* 2008) (fig. 11).

También en las aldeas y asentamientos menores, ubicados en el territorio, como la residencia del terrateniente del Castellet de Bernabé (fig. 12), vemos a estos propietarios, bien diferenciados del resto de la comunidad. Estos lugares cuentan con importantes instalaciones para la transformación de los productos agrícolas –lagares, grandes hornos y molinos– lo que les permite producir unos excedentes y una acumulación de riqueza. Así, los excedentes de esta actividad agrícola debieron de fluir hacia la ciudad, donde residen los grupos rectores. Por tanto, el poder económico y político de la ciudad no puede separarse del campo, y hay que entenderlo como una articulación entre ambos, más que una clara división entre la capital, que explota y domina su territorio, y este último.

Las desigualdades entre los asentamientos y, dentro de los mismos, en los territorios bien documentados, como los de *Edeta*, *Kelin* y La Serreta, son evidentes, apreciándose una compleja sociedad donde las diferencias sociales residen en la propiedad de la tierra y el control de los excedentes. Además de la explotación del territorio propio, sin duda una parte fundamental de las bases económicas de

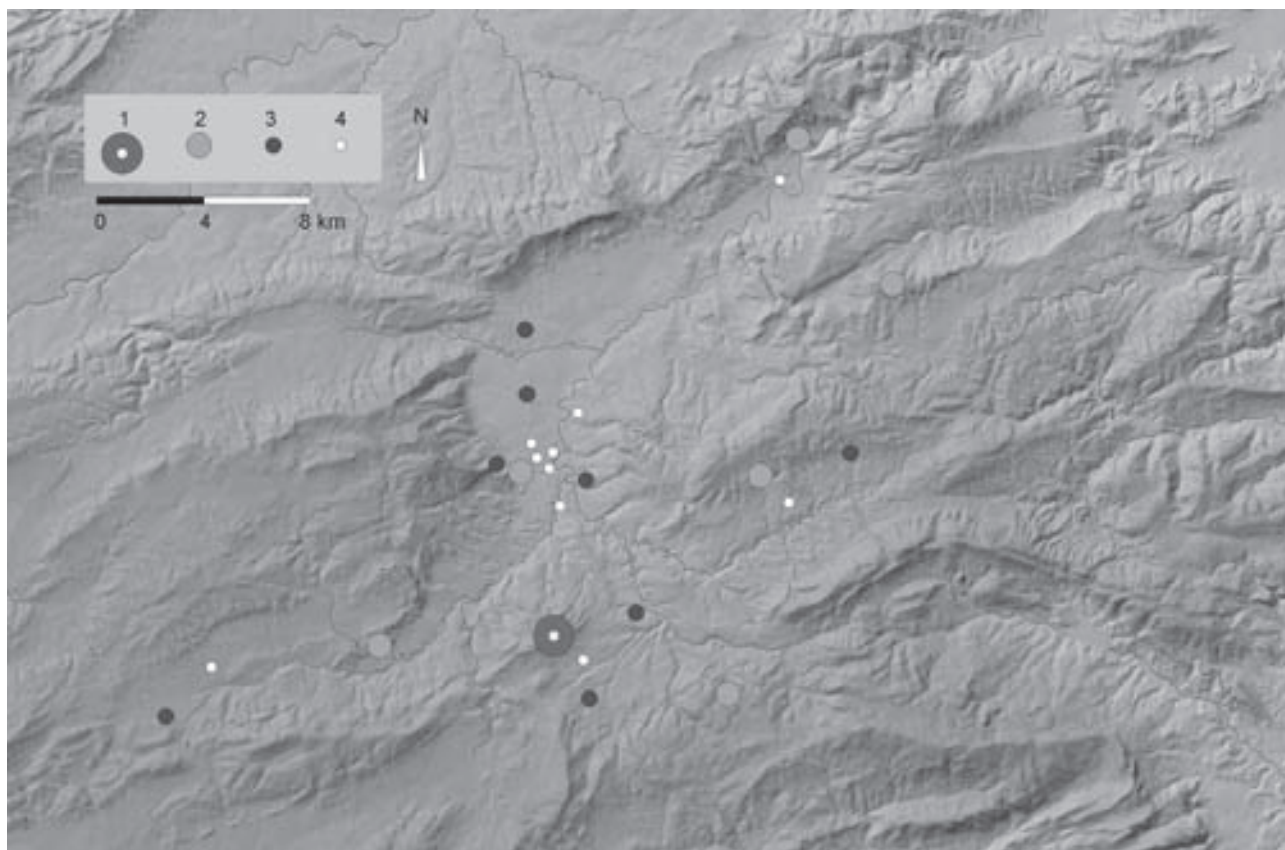

Figura 10. Territorio de La Serreta.

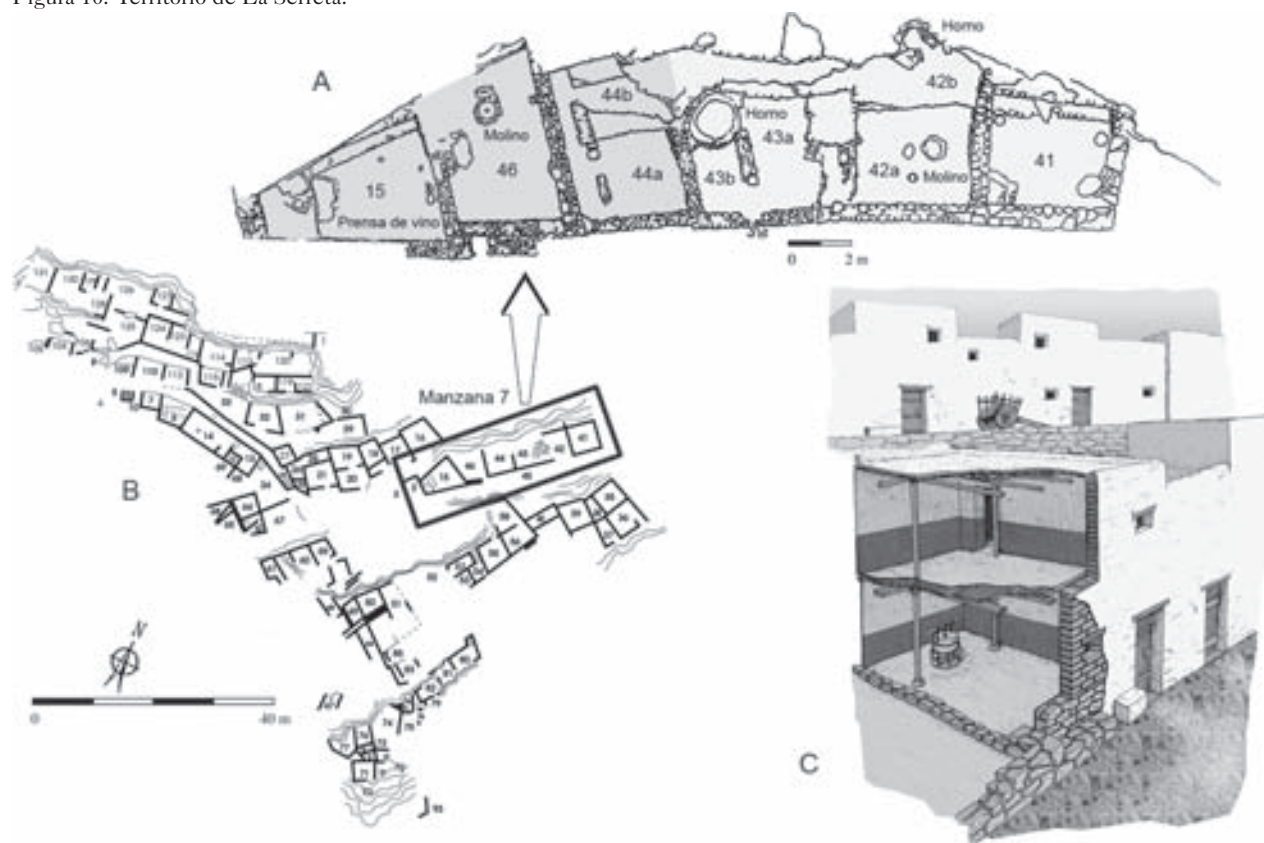

Figura 11. Casas nobles de Edeta.

estas ciudades es la gestión del intercambio exterior. Las producciones agrícolas se canalizarían hacia otras regiones mediante redes de intercambio complejas, que tendrían en las ciudades los nodos principales para su funcionamiento. Algunas evidencias, por ejemplo la concentración de los bienes de importación, como vajillas foráneas, y la presencia de documentos administrativos en forma de plomos escritos, nos señalan el control de estas redes desde *Edeta* o La Serreta (Bonet 1995; Grau 2002; Olcina *et alii* 1998). En el caso de La Bastida hemos visto que se controló la circulación de plata, y *Arse* acuñó moneda de plata ya en el mismo siglo IV a.C. (Ripollés, Llorens 2002). En el siglo III a.C. *Saitabi* controlaría también ciertas redes de intercambio que proporcionarían un volumen importante de plata con la que acuñar la primera serie monetaria de la zona a fines del s. III a.C. (Ripollés 2007).

Poderes dispersos

El modelo de gestión económica y de control territorial desplegado por estas ciudades no supone la centralización absoluta del poder, entendiendo como tal la existencia de los grupos dominantes exclusivamente en la capital, donde se toman las decisiones y se gestionan los recursos. La principal expresión de esta disgregación es la presencia del estamento aristocrático tanto en la ciudad como en los asentamientos dependientes y ejerciendo el poder en las diferentes parcelas territoriales. Las familias nobles que habitan la ciudad, como en la manzana 7 de *Edeta*, son equivalentes en estatus social y poder adquisitivo a las que viven y controlan el fortín de El Puntal dels Llops o la granja fortificada del Castellet de Bernabé. En ambos casos encontramos viviendas con superficies y equipamientos análogos, como también ajuares destacados—importaciones, escritura, decoraciones figuradas en cerámica—que reproducen el mismo gradiente de riqueza en la ciudad y los asentamientos secundarios (Bonet, Mata, 2009). Las diferencias de estatus se establecen en el seno de cada facción, no entre los linajes de la ciudad y los establecidos en el territorio. Algo semejante se intuye en el territorio de La Serreta, donde los elementos asociados a las elites, como las cerámicas con decoración compleja o la escritura en láminas de plomo, aparece en los *oppida* secundarios, como El Xarpolar, El Pitxòcol... que ejercen su dominio sobre sus respectivas parcelas territoriales locales (Grau 2002).

En definitiva, al igual que en el s. IV a.C. encontramos la existencia de diversas facciones que, o bien se establecen de forma aislada en cada una de las unidades de asentamiento, es decir en cada uno de los poblados fortificados edetanos o cada *oppidum* de la zona alcoyana, o bien coexisten en las ciudades de *Edeta*, *Kelin*, *Saitabi*, La Serreta; ahora, sin embargo, se hallan entrelazadas en un tejido supralocal en cuya cúspide se localiza la ciudad. En ese sentido, conviene considerar que las unidades en buena parte autónomas del s. IV a.C. convergen en una red cohesionada a la escala del paisaje urbano. Probablemente esta amalgama es posible por la atenuación de los comportamientos más competitivos de las facciones locales, que se sustituyeron por actitudes de cohesión territorial amparadas en cambios simbólicos.

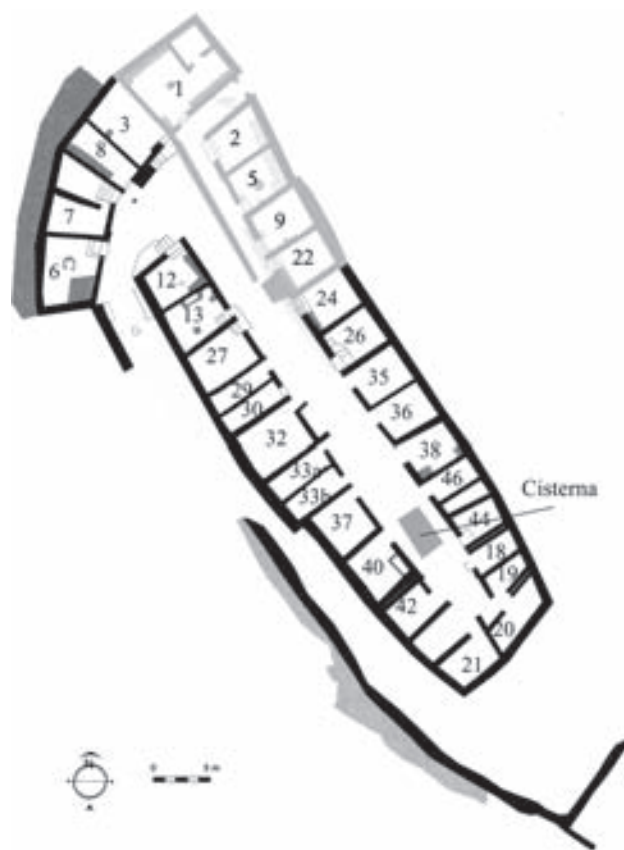

Figura 12. Planta del Castellet de Bernabé (Llíria).

Estrategias ideológicas

La ciudad asentó su protagonismo y sancionó su poder desde el campo simbólico, pues concentró los elementos identitarios y de cohesión de los grupos dirigentes antes dispersos entre los espacios propios de cada *oppidum*. En ese sentido debe entenderse la emergencia en el s. III a.C. de los santuarios urbanos y territoriales en sustitución de los centros de referencia ritual que habían sido las necrópolis. Otros trabajos han hecho mención a la aparición de los santuarios como evidencias de las nuevas formas de estructuración del intercambio y de cohesión social (Aranegui 1995 y 2012). En este momento queremos valorar la transformación ideológica que subyace en la expresión del poder.

Si nos detenemos en la valoración de los cambios en el patrón funerario que se evidencian con la desaparición o disminución del uso de las necrópolis podemos extraer algunas conclusiones relevantes. En primer lugar, cabe señalar que la desaparición de los espacios funerarios se produce en las tierras del sur contestano, pues éstos eran prácticamente inexistentes en la Edetania de los siglos V-IV a.C. Por otra parte, es también en el sur donde se hace más evidente la emergencia de las unidades urbanas de carácter comarcal, que ya existían antes en *Kelin* y *Edeta*. De ello se puede colegir que se produjo una homologación del modelo territorial existente en Edetania, que ahora se extiende hacia las tierras del sur.

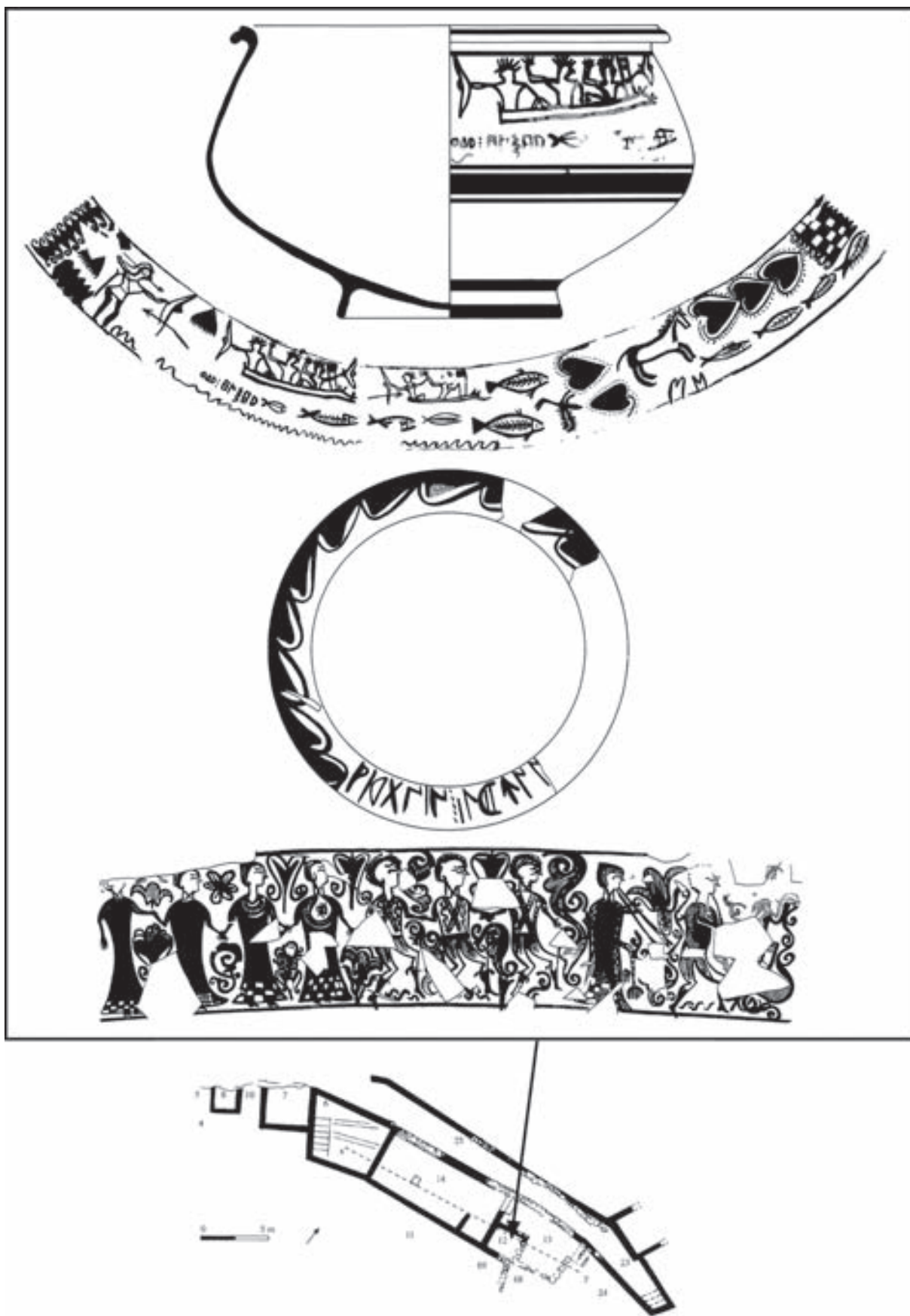

Figura 13. Templo de Edeta y cerámicas figuradas.

Figura 14. Exvotos de La Serreta (Museu arqueològic d'Alcoi).

De admitirse esta correlación del modelo de pequeños *oppida* con necrópolis frente a un modelo urbano sin necrópolis, se podría explicar las diferencias entre Edetania y Contestania en el s. IV a.C. y cómo la convergencia hacia el modelo urbano hizo desaparecer las necrópolis en el sur en el s. III a.C. Es decir, la sustitución del poder fragmentado en los *oppida* pequeños-medianos por las ciudades hizo desaparecer o menguar la importancia de las necrópolis en la Contestania, mientras que en la Edetania el desarrollo de unidades urbanas pudo haber inhibido el desarrollo de necrópolis como espacios de referencia en el s. IV a.C. Con ello se podría interpretar que las necrópolis adquirían sentido en el seno de cada *oppidum* y su territorio local, y cuando se produjeron los procesos de agregación territorial a escala comarcal dejaron de tener sentido los espacios funerarios y pasaron a tomar protagonismo los santuarios como espacios de promoción social y lugar estratégico para desplegar la ideología.

Estos nuevos espacios de culto remiten a advocaciones más abstractas, como las divinidades tutelares del territorio, y abiertas, pues no se asocian directamente a cada una de las facciones locales, sino que se establecen en una escala superior. La advocación de divinidades en los santuarios, como la diosa protectora de la fecundidad de La Serreta, no se relaciona directamente con ningún linaje, y por tanto permite que los represente a todos, pudiendo contribuir a mitigar los aspectos más radicales de la competencia entre facciones.

En el área edetana el mejor ejemplo de esta nueva expresión/estrategia ideológica es el santuario de *Edeta* que, integrado en su complejo urbanismo, es concebido para rituales de agregación en sentido colectivo. Los cultos y ritos

ceremoniales realizados en el interior del templo, las ofrendas depositadas en el pozo votivo y toda la iconografía que se desprende de las decoraciones figuradas y textos de los vasos habla de nuevas formas de expresar la religiosidad/ideología del poder (fig. 13). En la zona contestana, está perfectamente ejemplificado en el santuario ubicado en la cima de la ciudad de La Serreta, donde se depositaron cientos de figurillas de terracota representando oferentes que solicitaban/agradecían los favores de una divinidad femenina (Juan i Moltó 1987-88) (fig. 14). Aunque se reconocen capillas domésticas y otras dependencias rituales de carácter restringido (Bonet, Mata 1995; Bonet 2010; Grau *et alii* 2008), sobre ellos se destacan los espacios sacros de carácter territorial.

Comportamientos colectivos y cooperativos

Algunas de las prácticas rituales asociadas a esta estrategia ideológica de cohesión remiten a comportamientos cooperativos entre los grupos de poder y a la atenuación de la escalada competitiva entre los linajes. Haremos referencia a dos expresiones que desde el campo del imaginario pueden ayudar a comprender este proceso: la iconografía vascular y las prácticas de ofrendas en los santuarios territoriales.

Las escenas con figuración humana de la iconografía vascular de Lliria/*Edeta* y La Serreta muestran claramente los grupos dirigentes de la sociedad en las actividades que son las propias de su rango (Aranegui 1997; Bonet 1995; Olmos, Grau 2005). Estos vasos representan principalmente imágenes de grupo, colectivos de jóvenes de ambos sexos que comparten actividades nobles como la danza y procesiones, exhibiciones y competiciones guerreras, escenas

Figura 15. Vasos de prestigio asociados a prácticas de comensalidad ritual (Edeta y La Serreta) (Museu de Prehistòria de València y Museu Camil Visedo d'Alcoi).

cinagógicas, ritos de paso, relatos míticos, etc... No suelen expresar actividades individuales, sino que enfatizan el grupo. Incluso en aquellas narraciones que remiten a una historia individual, se destaca que el protagonista pertenece a un grupo de iguales representado con un compañero de similar estatus que le acompaña en sus acciones (Olmos, Grau 2005, 94). Es decir, el lenguaje del poder se expresa en plural, se destaca el colectivo sobre la representación individual, en lo que puede leerse como referencia al poder colectivo de los aristócratas y la autoconciencia del grupo que detenta el poder (Santos Velasco 2003).

En lo que corresponde a la expresión material de la ofrenda en los santuarios territoriales, muestra una selección muy limitada y rígida. En la mayor parte de los santuarios de la franja mediterránea se identifica un tipo específico de exvoto en cada uno de los espacios de culto. Encontramos las figuras de oferentes en terracota en La Serreta, figurillas de équidos en piedra en El Cigarralejo, o su expresión en terracota en La Carraposa, y así en otros ejemplos, entre los que podemos considerar los vasos de Lliria.

Queremos enfatizar dos aspectos sobre la estandarización de las ofrendas a tipos casi únicos vinculados a cada santuario. La primera es la reducción y canalización de la expresión suntuaria, que inhiben las ofrendas más costosas

al limitar la selección de ofrendas a determinados tipos, y por tanto mitiga la amortización ritual de bienes. La diferenciación queda expresada en los adornos y detalles de las piezas que se ofrecen como exvotos, no en la calidad de los mismos. En segundo lugar, supone el énfasis en prácticas identitarias de cohesión, pues los devotos de un espacio ritual comparten el lenguaje de expresión, reforzando la idea de comunidad.

Pero no sólo las manifestaciones ligadas a los grupos dominantes, como la participación como oferentes ante la divinidad, según muestran los elaborados tocados y joyas que adornan los exvotos, o las imágenes de aristócratas de los vasos figurados, son las que expresan valores cooperativos, sino también algunas prácticas que alcanzan a todos los sectores de la comunidad. Entre ellas, destaca la comensalidad ritual asociada a los bienes de importación del mundo mediterráneo, principalmente vajillas de barniz negro y alimentos elaborados, como el vino (fig. 15). Estos elementos se distribuyen profusamente y alcanzan a buena parte de la población, en lo que puede interpretarse como una estrategia de fomento de consumidores, con la que reforzar las redes de dependencia. Nos encontramos con la canalización de recursos de cada facción, mediante una dialéctica del consumo que hace integrar buena parte de los recursos de cada grupo de modo horizontal en las redes complejas de interacción en los consumos rituales y en la comensalidad festiva, evitando la concentración de riquezas en pocas manos. De modo que encontramos una expresión convivial para reforzar las formas de poder entre los iberos de nuestra área de estudio que se conecta con las dinámicas políticas de competición entre facciones analizadas en otros casos semejantes (Brumfiel, Fox 1994; Hamilakis 1996; Dietler 1996).

Valoraciones finales

Son muchos los elementos que se han tratado en las páginas precedentes, pero en una visión sinóptica queremos destacar los dos componentes que juegan un papel clave en la comprensión de la sociedad ibérica en nuestra área de estudio. Por una parte la definición y expresión arqueológica de las facciones ibéricas como componente social principal y por otro las relaciones estructurales entre estos grupos de poder.

En relación al primer aspecto, hemos preferido caracterizar la unidad social como facción frente a otras definiciones más asentadas en los estudios ibéricos como linaje clientelar, para enfatizar que son grupos de acción política de carácter dinámico. En líneas precedentes hemos definido estas facciones a partir de su expresión en diferentes unidades de observación que irían desde las casas en el interior del *oppidum*, los asentamientos en el paisaje o los grupos representados en la necrópolis. Frente a modelos más orgánicos como el de la Alta Andalucía, las situaciones más flexibles de la zona estudiada se entienden más como complejos juegos de poder entre familias y unidades corporativas. Entendemos que la acción grupal que representan estas facciones está asociada a las formas de articulación de la propiedad

de los medios de producción (Hayden, Canon 1982, 150), en una forma particular de expresión de las relaciones de dependencia ibéricas (Ruiz 2000).

Una vez identificada y definida arqueológicamente la facción, estamos en disposición de reconocer los juegos de poder y competición política entre éstas y su expresión en las modalidades territoriales del área de estudio. Frente a una zona edetana donde la consolidación de las ciudades y las unidades regionales es más temprana y posiblemente se remontaría a finales del s. V a.C., encontramos un área contestana donde los primeros intentos de control de espacios territoriales que irían más allá de los límites inmediatos del *oppidum*, caso de La Bastida, colapsaron a fines del s. IV a.C. y sólo se desarrollaron en el s. III a.C. en *Saitabi* y La Serreta.

Hasta ahora la propuesta más elaborada la debemos a A. Ruiz, que encontraba en el modelo del *oppidum* la expresión del poder de un linaje clientelar, mientras que en una escala mayor del territorio urbano o *pagus* se encontraría una pirámide clientelar en la que un linaje local se impuso a los restantes (Ruiz 2008). Nosotros proponemos una nueva lectura que diferiría en la explicación del modelo supralocal, complejo pero no necesariamente con comportamientos tan jerárquicos. En nuestro caso se explicaría no por la imposición de un linaje sobre otros, sino por la atenuación de la competencia agresiva entre facciones y su sustitución por comportamientos colaborativos que permiten agregar los distintos grupos.

En realidad, la existencia de una estructura piramidal sólo se observa en las menciones de un líder aglutinador del poder como es Edecón, citado en las fuentes. Sin embargo, más allá de las elusivas menciones de este monarca y tantos otros líderes ibéricos, mencionados en las convulsas circunstancias de un conflicto bélico, las evidencias arqueológicas de los segmentos dominantes nos permiten argumentar contra la existencia de un gran líder en la cúspide de una estructura piramidal. La ausencia de enterramientos individuales prestigiosos a escala regional, la falta de iconografía representativa de figuras individuales en el repertorio de la cerámica de estilo narrativo o la existencia de formas arquitectónicas residenciales de un príncipe que se impusiera a los restantes aristócratas, nos mueven hacia la cautela. Frente a esta visión, más bien nos encontramos un mismo nivel de poder y riqueza compartido por un grupo de poderosos que aparecen en la ciudad y en los núcleos secundarios. Además, estos cabecillas se representan como un colectivo en la rica iconografía vascular. En ese sentido, las evidencias apuntarían hacia una consideración de la importancia de las facciones, con un elevado componente de jerarquía interna, que se relaciona de forma heterárquica y con comportamientos colectivos, de forma semejante a otras formaciones mediterráneas (Hamilakis 2002; Wright 2004).

Este modelo permitiría integrar de forma más precisa la documentación arqueológica que se refiere a aspectos jerárquicos en la estructuración de cada grupo, pero también la que apunta a una limitación de la concentración del poder en las ciudades que regían amplios territorios y sus relaciones complejas. De ese modo se interrelacionan jerarquías y heterarquías, dos estructuras que no son mutuamente

excluyentes sino que tienden a concurrir en la mayor parte de los sistemas sociales (Crumley 1995, 3; Schoep, Knappett 2004, 24). También permite reconocer procesos comunes en el desarrollo de la estructura social de las bases y sus diferencias en la estructura de su cúpula, en la que intervinieron los desarrollos históricos y las estrategias políticas desarrolladas por las diferentes facciones para ampliar las escalas del poder político (Knappett 2009).

Hemos tratado de hacer un ejercicio complejo al concentrar las evidencias de una zona amplia y elaborar una comprensión general del proceso de estructuración social y las formas de poder utilizando parámetros homologables. Ello nos ha obligado a hacer un doble proceso de reducción: por un lado, desde las realidades locales de los sitios a cada una de las regiones que cultural y tradicionalmente identificamos como Edetania y Contestania; y por otro lado, interpretando las diferencias de ambas regiones bajo un prisma común de observación de su estructura social. Muchos detalles de la documentación pueden quedar enmascarados en nuestra lectura, pero se ha hecho así en beneficio de una visión de la dinámica social de carácter general.

Bibliografía

ARANEGUI, C.:

1995. *Iberia Sacra Loca*. Sur le pas des Grecs en Occident. *Collection Etudes Massaliètes*, 4, 17-30.

2012. *Los Iberos, ayer y hoy*. *Arqueologías y culturas*, Marcial Pons, Madrid.

ARANEGUI, C. (ed.), MATA, C., PÉREZ, J.:

1997. *Damas y caballeros en la ciudad ibérica*, Madrid.

ARANEGUI, C., VIVES-FERRÁNDIZ, J.:

2014. "More than neighbours: Punic-Iberian connections in south-east Iberia", Quinn, J. C., Vella, N. C. (eds.), *The Punic Mediterranean: identities and identification from Phoenician settlement to Roman rule* (British School at Rome Studies), Cambridge University Press, Cambridge, 243-256.

BONET, H.:

1995. *El Tossal de Sant Miquel de Lliria. La antigua Edeta y su territorio*, Diputación Provincial de Valencia, Valencia.

BONET, H., MATA, C.:

2002. *El Puntal dels Llops. Un fortín edetano*, Serie de Trabajos Varios del SIP 99, Diputación Provincial de Valencia, Valencia.

2009. "El urbanismo ibérico en el área valenciana. El *oppidum* como centro de poder y reflejo del tejido social", *Butlletí Arqueològic*, V, 31, 107-144.

2010. "Ritos y lugares de culto de ámbito doméstico", Tortosa Rocamora, T., Celestino Pérez, S. (eds.), Cazorla Martín, R. (coord.), *Debate en torno a la religiosidad protohistórica*. Instituto de Arqueología de Mérida. Mérida, 177-202.

BONET, H., MATA, C., MORENO, A.:

2007. "Paisaje y hábitat rural en el territorio edetano

durante el Ibérico Pleno (siglos IV-III a.C.)”, Rodríguez Díaz, A., Pavón Soldevilla, I. (eds.), *Arqueología de la Tierra. Paisajes rurales de la protohistoria peninsular*, Cáceres, Universidad de Extremadura, 247-275.

BONET, H., VIVES-FERRÁNDIZ, J.:

2011. *La Bastida de les Alcusses. 1928-2010*, Diputación Provincial de Valencia, Valencia.

BRUMFIEL, E. M.:

1994. “Factional Competition and Political Development in the New World: an introduction”, Brumfiel, E. M., Fox, J. W. (eds.), *Factional Competition and Political Development in the New World*, Cambridge University Press, Cambridge, 3-13.

BRUMFIEL, E. M., FOX, J. W. (eds.):

1994. *Factional Competition and Political Development in the New World*, Cambridge University Press, Cambridge.

CHAPA, T.:

1991. “La Arqueología de la Muerte: planteamientos, problemas y resultados”, *La Arqueología de la Muerte. Metodología y perspectivas actuales* Universidad de Córdoba, Córdoba, 13-38.

2008. “Escultura y definición de áreas culturales el caso de la Bastetania”, Adroher Auroux, A. M., Blánquez Pérez, J. (eds.), *Ier Congreso Internacional de Arqueología Ibérica Bastetana*. Universidad Autónoma de Madrid. Serie Varia 9, Madrid, 29-50.

CHAPA, T., IZQUIERDO, I.:

2012. “Talleres de escultura ibérica en piedra: a propósito de algunos ejemplos del sureste peninsular”, *Archivo de Prehistoria Levantina*, 29, 237-264.

CORTELL, E., JUAN, J., LLOBREGAT, E., REIG, C., SALA, F., SEGURA, J. M.:

1992. “La necrópolis ibérica de La Serreta. Resumen de la campaña de 1987”, *Trabajos Varios del S.I.P.*, 89, Valencia, 83-116.

CUADRADO, E.:

1987. *La necrópolis ibérica de El Cigarralejo (Mula, Murcia)*, Bibliotheca Praehistorica Hispana XXIII, Madrid.

CRUMLEY, C.:

1995. “Heterarchy and the analysis of complex societies”, Ehrenreich, R. C., Crumley, C., Levy, J. (eds.), *Heterarchy and the Analysis of Complex Societies*, Washington, DC, Archaeological Papers of the American Anthropological Association 6, Arlington, 1-5.

DIETLER, M.:

1996. “Early “Celtic” socio-political relations: ideological representation and social competition in dynamic comparative perspectives”, Arnold, B., Gibson, D. B., *Celtic Chieftdom, Celtic State. The evolution of complex social systems in prehistoric*

Europe. Cambridge University Press, Cambridge, 64-71.

EARLE, T.:

1997. *How chiefs come to power. The political economy in Prehistory*, Stanford University Press.

EHRENREICH, R., CRUMLEY, C., LEVY, J. (EDS.):

1995. *Heterarchy and the Analysis of Complex Societies*, Archaeological Papers of the American Anthropological Association 6, Washington DC.

FARNÍE LOBENSTEINER, C., QUESADASANZ, F.:

2005. *Espadas de hierro, grebas de bronce. Símbolos de poder e instrumentos de guerra a comienzos de la Edad del Hierro en la Península Ibérica*, Monografías del Museo de Arte Ibérico de El Cigarralejo, Murcia.

FLETCHER VALLS, D.:

1965. *La necrópolis de La Solivella (Alcalá de Chivert)*. Trabajos Varios del S.I.P., 32, Valencia.

GARCÍA GANDÍA, J. M.:

2009. *La necrópolis orientalizante de les Casetes*, Universidad de Alicante, Alicante.

GRAU MIRA, I.:

2000. “Territorio y espacios de culto en el área central de la Contestania Ibérica”, *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 20, 195-225.

2002. *La organización del territorio en el área central de la Contestania Ibérica*, Universidad de Alicante, Alicante.

2005. “El territorio septentrional de la Contestania”, Abad-Casal, L., Sala-Sellés, F., Grau-Mira, I. (eds.), *La Contestania Ibérica. Treinta años después*. Universitat d’Alacant. Alicante, 73-90.

2007. “Dinámica social, paisaje y teoría de la práctica. Propuestas sobre la evolución de la sociedad ibérica en el área central del oriente peninsular”, *Trabajos de Prehistoria*, 64.2, 119-142.

GRAU MIRA, I. OLMOS ROMERA, R. PEREA CAVEDA A.:

2008. “La Habitación Sagrada de la ciudad ibérica de La Serreta”, *Archivo Español de Arqueología*, 81, 5-29.

GRAU MIRA, I.; SEGURA MARTÍ, J. M.:

2013. *El oppidum ibérico de El Puig d’Alcoi. Asentamiento y paisaje en las montañas de la Contestania*, Ajuntament d’Alcoi, Alcoi.

GUÉRIN, P.:

2003. *El Castellet de Bernabé y el horizonte ibérico pleno edetano*, Serie de Trabajos Varios del SIP 101, Diputación Provincial de Valencia.

HAMILAKIS, Y.:

1996. “Wine, Oil and the Dialectics of Power In Bronze

Age Crete: a Review of the Evidence”, *Oxford Journal of Archaeology*, 15(1), 1-32.

2002. “Too many chiefs? Factional competition in Neopalatial Crete”, Driessen, J., Schoep, I., Laffineur, R. (eds.), *Monuments of Minoan: Rethinking the Minoan Palaces*, Aegaeum 23, Université de Liège, Liège, 179-199.

HAYDEN, B., CANNON, A.:

1982. “The corporate group as an archaeological unit”, *Journal of Anthropological Archaeology*, 1.2, 132-158.

JUAN I MOLTÓ, J.:

1987-1988. “El conjunt de terracotes votives del Santuari ibèric de la Serreta (Alcoi, Cocentaina, Penàguila)”, *Saguntum-PLAV*, 21, 295-329.

KNAPPETT, C.:

2009. “Scaling Up: From Household to State in Bronze Age Crete”, Preston, L., Owen, S. (eds.), *Inside the City: Studies of Urbanism from the Bronze Age to the Hellenistic Period*, Oxbow, Oxford, 384, 402.

MATA PARREÑO, C.; DUARTE MARTÍNEZ, F.X.; FERRER ERES, M. A.; GARIBO BODÍ, J., VALOR ABAD, J.:

2001. “Kelín (Caudete de las Fuentes, València) y su territorio”, Lorrio, A. (ed.), *Los Íberos en la comarca de Requena-Utiel*, Universidad de Alicante, Alicante, 75-87.

MATA PARREÑO, C., MORENO, A., PÉREZ JORDÀ, G., QUIXAL, D., VIVES-FERRÁNDIZ, J.:

2009. “Casas y cosas del campo: habitat agrícola y estructura social en los territorios de Edeta y Kelín (siglos V-III a.n.e.)”, Belarte, M. C. (ed. cient.), *L'espai domèstic i l'organització de la societat a la protohistòria de la Mediterrània occidental (1er mil·lenni aC)*, *Actes de la IV Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 6 al 9 de març del 2007)*, Arqueo Mediterrània, 11, Universitat de Barcelona-ICAC, Barcelona, 143-152.

MORET, P.:

1996. *Les fortifications ibériques. De la fin de l'âge du Bronze à la conquête romaine*, Collection de la Casa de Velázquez, 56, Madrid.

MOROTE, G.:

1981. “Una estela de guerrero con espada de antenas en la necrópolis ibérica de Altea la Vella (Altea, Alicante)”, *Archivo de Prehistoria Levantina* XVI, 417-446.

OLCINA DOMÉNECH, M., GRAU MIRA, I., SALA SELLÉS, F., MOLTÓ GISBERT, S., REIG SEGUÍ, C., SEGURA MARTÍ J. M.:

1998. “Nuevas aportaciones a la evolución de la ciudad ibérica: el caso de La Serreta”, C. Aranegui (ed.), *Actas del Congreso Internacional “Los Iberos, Príncipes de Occidente”*, Barcelona, 12, 13 y 14 de marzo de 1998, Fundación La Caixa, Barcelona, 35-46.

OLMOS, R., GRAU, I.:

2005. “El ‘Vas dels Guerrers’ de la Serreta”, *Recerques del Museu d'Alcoi*, 14, 79-98.

PASCUAL, V.:

1952. “El poblado ibérico de ‘El Puig’ (Alcoy)”, *Archivo de Prehistoria Levantina* III, 135-146.

PÉREZ BALLESTER, J.:

2011. “El poblamiento ibérico del entorno”, Bonet, H., Vives-Ferrándiz, J. (eds.), *La Bastida de les Alcusses. 1928-2010*, Diputación Provincial de Valencia, Valencia, 48-61.

QUESADA, F.:

1997. *El armamento ibérico. Estudio tipológico, geográfico, funcional, social y simbólico de las armas en la Cultura Ibérica (siglos VI-I a.C.)*, Monographies Instrumentum 3, Monique Mergoïl, Montagnac.

2011. “El armamento en un poblado ibérico del siglo IV a.C. Una oportunidad excepcional”, Bonet, H., Vives-Ferrándiz, J. (eds.), *La Bastida de les Alcusses. 1928-2010*, Diputación Provincial de Valencia, Valencia, 196-219.

RIPOLLÉS, P. P.:

2007. *Las acuñaciones de la ciudad ibérica de Saitabi*, Valencia, Universitat de València y Biblioteca Valenciana.

2009. “El dinero en la Contestania durante los siglos V-III a.C.”, Olcina, M., Ramón Sánchez, J. J. (eds.), *Huellas griegas en la Contestania Ibérica*, Catálogo de la Exposición, Marq, Alicante, 62-75.

RIPOLLÉS, P. P., LLORENS, M. M.:

2002. *Arse-Saguntum. Historia monetaria de la ciudad y su territorio*, Bancaja, Sagunto.

RODRÍGUEZ DÍAZ, A.:

2009. *Campesinos y señores del campo. Tierra y poder en la protohistoria extremeña*, Bellaterra, Barcelona.

RODRÍGUEZ DÍAZ, A., PAVÓN SOLDEVILLA, I. (eds.):

2007. *Arqueología de la Tierra. Paisajes rurales de la protohistoria peninsular*, Universidad de Extremadura, Cáceres.

RUIZ, A.:

1998. “Los príncipes iberos. Procesos económicos y sociales”, Aranegui, C. (ed.), *Actas del Congreso Internacional ‘Los Iberos, príncipes de Occidente’*, Barcelona, 12, 13 y 14 de marzo de 1998, Fundación La Caixa, Barcelona, 289-300.

2000. “El concepto de clientela en la sociedad de los príncipes”, Mata, C., Pérez Jordà, G. (eds.), *Ibers. Agricultors, artesans i comerciants, III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric, Saguntum-PLAV*, extra-3, 11-20.

2008. “Iberos”, Gracia Alonso, F. (coord.), *De Iberia a Hispania*, Ariel, Madrid, 733-844.

RUIZ RODRÍGUEZ, A. y MOLINOS MOLINOS, M.

2007. *Iberos en Jaén*, Publicaciones del CAAI, Jaén.

- RUIZ, A., RÍSQUEZ, C., HORNOS, F.:
1992. "Las necrópolis ibéricas en la Alta Andalucía", Blánquez, J., Antona del Val, V. (coords.), *Congreso de Arqueología Ibérica: Las necrópolis*, Serie Varia 1, Universidad Autónoma de Madrid-Consejería de Cultura, Madrid, 397-430.
- SALA, F., HERNÁNDEZ, L.:
1998. "La necrópolis de El Puntal (Salinas, Alicante): aspectos funerarios ibéricos del s. IV a.C. en el corredor del Vinalopó", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19, 221-266.
- SANMARTÍ, J., BELARTE, C.:
2001. "Urbanización y desarrollo de estructuras estatales en la costa de Cataluña (siglos VII-III a.C.)", Berrocal-Rangel, L., Gardes, Ph. (eds.), *Entre celtas e iberos. Las poblaciones protohistóricas de las Galias e Hispania*, Bibliotheca Archaeologica Hispana 8, Real Academia de la Historia, Madrid, 161-174.
- SANTOS VELASCO, J. A.:
2003. "La función social de la imagen entre los iberos", Tortosa, T., Santos Velasco, J. A. (eds.), *Indagar en las imágenes*. Roma, 155-165.
- SCHOEP, I.:
2002. "Social and political organisation on Crete in the Proto-Palatial period: the case of Middle-Minoan II Malia", *Journal of Mediterranean Archaeology* 15.1, 101-132.
- SCHOEP, I., KNAPPELT, C.:
2004. "Dual Emergence: Evolving Heterarchy, Exploding Hierarchy", Barrett J., Halstead, J. P. (eds.), *The Emergence of Civilisation Revisited*, Oxbow, Oxford, 21-37.
- SOUVATZI, S. G.:
2008. *A social archaeology of households in Neolithic Greece. An anthropological approach*, Cambridge University Press, Cambridge.
- TARRADELL, T.:
1961. "Ensayo de estratigrafía comparada y de la cronología de los poblados ibéricos valencianos", *Saitabi*, XI, 3-20.
- VERDÚ PARRA, E.:
2010. "Sobre la presencia de monedas púnicas en sepulturas de la necrópolis de l'Albufereta (Alacant)", *Los Púnicos de Iberia: proyectos, revisiones y síntesis*. Mainake, 32, 301-333.
- VIVES-FERRÁNDIZ, J.:
2013 "Del espacio doméstico a la estructura social en un oppidum ibérico. Reflexiones a partir de la Bastida de les Alcusses", Gutierrez, S., Grau, I. (eds.), *De la estructura doméstica al espacio social. Lecturas arqueológicas del uso social del espacio*, Universidad de Alicante, Alicante, 95-111.
- VIVES-FERRÁNDIZ, J., MATA, C.:
2011. "La ocupación del Hierro Antiguo al Ibérico Antiguo", Pérez Jordà, G., Bernabeu Aubán, J., Carrión Marco, Y., García Puchol, O., Gómez Puche, M., Molina Balaguer, Ll. (eds.), *La Vital (Gandía, Valencia). Vida y muerte en la desembocadura del Serpis durante el III y el I milenio a.C.* Serie de Trabajos Varios del S.I.P. 113, Valencia, 35-49.
- WRIGHT, J.:
2004. "The Emergence of Leadership and the rise of Civilisation in the Aegean", Barrett, J., Halstead, P. (eds.), *The Emergence of Civilisation Revisited*, Oxbow, Oxford, 70-75.

Aristócratas iberos del sur: príncipes de trigo y vino

Arturo Ruiz*
Manuel Molinos*
Carmen Rísquez*

Resumen

El trabajo pretende definir la estrategia aristocrática de los príncipes del sur de la Península Ibérica. En primer lugar se definen los tipos de tesaurización o fondos patrimoniales y la relación con la consolidación de la familia nuclear. En segundo lugar se incide sobre la estructura del linaje y la definición de éste a partir de la clientela y los antepasados. Como base de la primera línea estratégica, se ha tomado la excavación de la necrópolis de Piquía y la anacrónica presencia de cráteras áticas del s. IV a.n.e. en un enterramiento principesco del s. I a.n.e. Para la caracterización del linaje se ha realizado una nueva lectura de la espacialidad de la necrópolis de el Cerro del Santuario en Baza, a partir de la circulación de grupos de dones: cerámicas griegas, armas y determinadas formas de vasos, como el *kalathos* o los vasos de cuello exvasado, que parecen demarcar la localización de las tumbas de los clientes y de los parientes. Una de las consideraciones más interesantes de este análisis es que la clientela se muestra como una fórmula de dependencia entre familias. De este modo, en caso de conflicto de poder en el interior del linaje, cada familia aristocrática arrastra consigo su propia clientela, por encima de la vinculación de ésta al linaje.

Palabras clave: Iberos, Guadalquivir, aristocracia, patrimonio, memoria, clientela

Abstract

This work aims to define the aristocratic strategy of the princes of southern Iberian Peninsula. Firstly, it defines the types of hoarding and the relationship with the consolidation of the nuclear family. Secondly, it pays attention to the structure of the lineage and its definition from clients and ancestors. The first issue is based on the excavation of the cemetery of Piquía (Arjona, Jaén) with the anachronistic presence of Attic kraters from the 4th cent. BC in a princely type burial dating from the 1st cent. BC. To characterize the lineage, a new spatial reading has been done, considering the circulation of certain types of gifts in the necropolis of Cerro del Santuario (Baza, Granada). In this sense, Greek pottery, weapons and certain types of ceramics such as *kalathos* and long neck vessels seem to demarcate the location of the tombs of clients and relatives. One of the most interesting points of this analysis is that the clientele is shown as a formula of dependence between families. Thus, in case of conflict of power within the lineage, every aristocratic family drags its own clientele passing over the family bonding with the lineage.

Keywords: Iberians, Guadalquivir River, aristocracy, heritage, memory, clientele

* Instituto Universitario de Investigación en Arqueología Ibérica. Universidad de Jaén

El palacio en el punto de partida

La excavación del edificio central del complejo palacial del *oppidum* de Puente Tablas en Jaén (Ruiz *et alii* en prensa b) permite una lectura funcional de sus espacios sobre la que conviene hacer una reflexión. El edificio, de los siglos V y IV a.n.e. con continuidad en el s. III a.n.e. tras un hiato, se articula en todas sus fases, a partir de un patio central enlosado, que presenta un frente de tres grandes basas de columna en su lado oeste, creando un pórtico, tras el cual se localizaría un espacio alargado, siguiendo el frente de las basas de columnas. La estancia es internamente una unidad, sin embargo, en el centro, dos basas cuadradas de posibles pilares y un enlosado entre ellas, provocan sutilmente una compartimentación interior en tres espacios comunicados. La estancia está cerrada por tres de sus lados y se abre, al este, al patio a través del pórtico columnado (fig. 1).

Siempre sobre lecturas arquitectónicas y con escalas distintas, cabría definir este espacio como un lugar de representación que recuerda las estructuras tipo *bit-hilani* de tradición oriental, aunque desprovisto de la escalinata, que no tanto de las escaleras, que en nuestro caso existen lateralmente al sureste, y sin el patio abierto al exterior, pues aquí se trata de un patio integrado en la estructura del palacio al modo mesopotámico, como ha recordado M. Almagro-Gorbea en su lectura de Cancho Roano (Almagro Gorbea, Domínguez 1988-89). El espacio central pudo corresponder al lugar de máxima representación, por su condición enlosada, con su límite lateral en los dos pilares descritos; los espacios laterales son más difíciles de adscribir. En todo caso el de la derecha, que se dispone al norte del central, comunica con el almacén, en tanto el de la izquierda es de difícil adscripción, aunque podría estar relacionado con un espacio cultural próximo; de hecho, a la espalda de este espacio se localiza la capilla de culto a los antepasados de la que está separada por un muro y que pudo estar comunicada a través de una ventana con el espacio tripartito. Lo económico a un lado y lo cultural al otro, el Patrimonio y la Memoria, definidos por el espacio de representación política en el centro y enmarcados por el pórtico, constituiría el eje arquitectónico de referencia del palacio y la metáfora espacial del poder aristocrático. En torno a este elemento central y al patio, se ordenan las funciones del palacio en cuatro unidades espaciales: al noroeste, un largo espacio de almacén, que al norte continúa con dos habitaciones de irreconocible funcionalidad. Una de ellas, la situada al nordeste, tiene un vano que comunica directamente con la zona productiva, lo que podría suponer que se trataba de un segundo almacén ligado directamente al área de producción de alimentos. Ello provocaría que los espacios domésticos familiares estuvieran asociados preferentemente a la planta superior, como se lee en el palacio de Ulises en la obra de Homero, integrados entre los almacenes.

Al suroeste se define el espacio de culto, abierto al exterior del palacio, comunicado con el patio a través de una sala, abierta al sur de éste, que parece definir un pronaos con un pequeño aljibe que recibe el agua del patio; éste no está

revocado, lo que obliga a contar con una funda de madera, que podría recordar la tan reiterada función de la bañera en el pronaos de los palacios homéricos, donde los comensales se prepararían para la comida, lavándose y purificándose antes de entrar en la sala de banquetes. Precisamente este espacio se localiza al este del santuario de los antepasados y al sur del pronaos del que lo separa una hilera de pilares, a lo que se añade una diferente calidad en el enlosado de cada espacio: grandes losas en la habitación del fondo y tamaño menor de la losa en la antesala. Al este, por último, el muro gira hasta hacerse perpendicular a la orientación del sol durante el solsticio de invierno definiendo con la puerta el exterior y el interior del edificio. En la esquina nordeste del patio habría una escalera que comunicaría con la planta superior. Al exterior del muro orientado astronómicamente, es decir fuera del edificio palacial, se desarrolla la zona productiva de los servicios del palacio, donde al menos hay una cocina, una tahona y un área para la producción de vino.

El edificio está claramente articulado por el patio que lo divide funcionalmente en dos grandes zonas: una al norte que contiene el almacén y la zona doméstica, esté esta última en la planta baja o en la planta superior; la otra, al sur, articula el espacio de culto a los antepasados y la sala de banquetes a través de la antesala de la bañera. El modelo reproduce la oposición entre la zona privada, la primera, y la zona pública, la segunda. No obstante y más allá de esta lectura inmediata, existe una segunda que, sobrepuesta en parte a la anterior, ofrece la dicotomía entre la capilla de los antepasados y el almacén, como la expresión espacial de la doble estrategia principesca: la Memoria y el Patrimonio, sostenida por un sistema de alianzas que tiene una estructura espacial transversal a los dos ejes estratégicos citados y se representa en dos áreas espaciales: por una parte, la que se define en la zona doméstica que caracteriza la espacialidad de los lazos de matrimonio, que tiene una referencia inmediata en la continuidad y engrandecimiento del patrimonio familiar y, por otra, los espacios que definen la alianza política y jerarquizada, que tiene mucho que ver con el marco del culto a los antepasados del príncipe y con el fortalecimiento y crecimiento del linaje en términos de legitimación, constituyéndose en el canal que abre la articulación del palacio con todo el linaje o incluso con otros linajes del *oppidum* (fig. 2).

1er Eje Estratégico: Matrimonio-Patrimonio

La esfera del almacén caracteriza la primera de las claves de la estrategia del príncipe. Nos referimos al concepto de propiedad-herencia vinculado, fundamentalmente, a la familia nuclear en primer lugar y en un marco ampliado al linaje aristocrático. Propiedad-herencia que viene a definir lo que cabría identificar como el Patrimonio del Príncipe, tanto en el aspecto material como inmaterial.

En la primera mitad del siglo I a.n.e. murió Itirtiitir, hijo de Ekaterutu y príncipe ibero de Urgavo. Fue enterrado en una cámara funeraria de una sola nave, semienterrada y construida con grandes sillares de piedra unidos en seco. No mucho tiempo después de haber realizado el ritual funerario

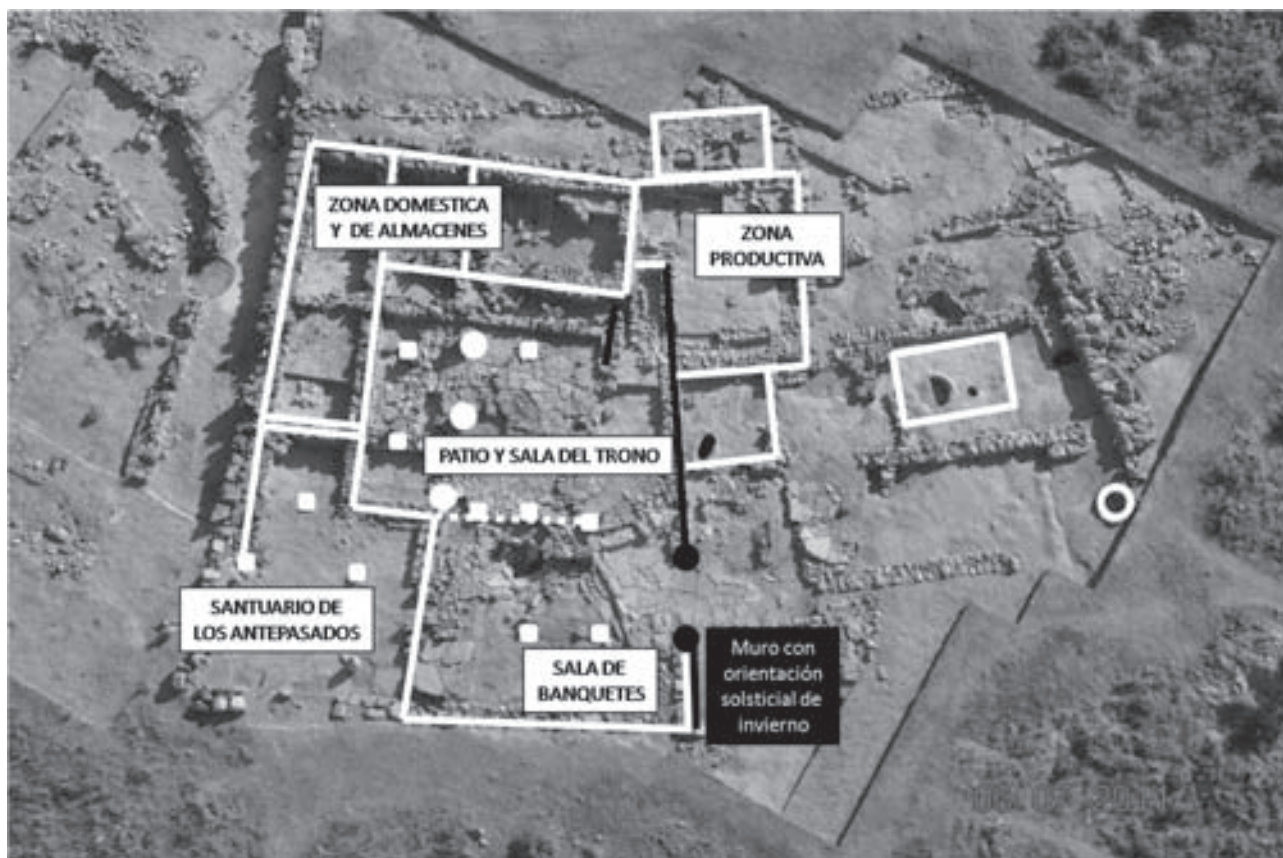

Figura 1. Áreas del palacio de Puente Tablas.

del enterramiento, la tumba fue destruida, y el ajuar roto y en parte dispersado por los alrededores. La piadosa respuesta de sus seguidores al acto vandálico consistió en un acto de desagravio por el que se recuperaron y guardaron en la cámara los fragmentos dispersos del ajuar y se sacrificaron una vaca, un ovicaprino y un cerdo, que se enterraron también en la cámara, definiendo estratigráficamente el cierre de esta; en suma, un clásico ritual romano de suovetaurilia. El lugar quedó en el olvido hasta que en 2010 una avalancha de agua hizo aflorar algunas de las tumbas que formaban parte de la necrópolis que existía a su alrededor. Una actuación de urgencia posibilitó que la cámara fuera descubierta y excavada (Ruiz *et alii* en prensa a). La intervención arqueológica ha permitido recuperar una gran parte del ajuar funerario principesco, que se caracteriza por su abundancia y riqueza: un carro de procesión en bronce y hierro con pasarriendas de cabeza humana engullida por una cabeza de lobo, que puede también interpretarse como un tocado, al modo de la cabeza del león de Nemea en Heracles, un gran recipiente de vidrio de factura romana, que adopta la forma de una cratera, un ánfora vinaria Dressel 1-B, componentes del armamento del príncipe como un *gladium hispaniense*, restos de la coraza y una espuela, dos tapadera de plomo, con el nombre del personaje grabado en escritura ibérica meridional en una de ellas, restos de una urna de piedra, abundantes tabas y hasta 15 recipientes cerámicos de factura ibérica. Todos estos objetos se ajustan sin problemas a la cronología adjudicada

Figura 2. Estrategias de la casa del príncipe en el espacio del palacio.

al enterramiento. Sin embargo, junto a estos materiales se hallaron siete crateras áticas de campana, de figuras rojas, de las que se conservan extraordinariamente bien cuatro (fig. 3), tres de las cuales son atribuibles al Pintor de Londres F64, según C. Sánchez, y restos de una cratera de columnas; en conjunto, establecen un arco cronológico entre fines del s. V e inicios del s. IV (Olmos *et alii* 2013). También apareció un puñal de hierro con pomo de antenas atrofiadas que conserva la guarda, fechable en el mismo horizonte cronológico que las crateras, aunque en una horquilla más amplia que

Figura 3. Cráteras de Piquía.

podía alcanzar hasta fines del s. IV. a.n.e. (Quesada 1997). Además el conjunto de las cuatro cráteras permite observar en sus imágenes que se trata de un programa iconográfico único y de tipo heroico con acciones del hombre en una, de la mujer en otra, el matrimonio en una tercera y la heroización de Heracles ante los dioses en una excepcional cuarta crátera (Olmos *et alii* 2013). La sorprendente asociación en un contenedor sellado por el material faunístico del ritual de desagravio, de dos conjuntos materiales tan distantes en el tiempo y la coherencia cronológica del conjunto de tumbas de la necrópolis que se adscriben todas ellas al s. I a.n.e., plantean una necesaria reflexión sobre el ajuar de la cámara principesca de Piquía, que es el topónimo de la necrópolis.

Un conjunto de cráteras del siglo V-IV a.n.e. como las halladas en la tumba de Itirtirti, debería de proceder de su amortización en ajuares de tumbas iberas de la época en las que fueron fabricadas, ya que este tipo de recipiente era el contenedor de importación más habitual en la cultura funeraria ibera. Así lo aseveran distintos hallazgos en enterramientos del Alto Guadalquivir como sucede en el Cerro del Santuario en Baza o en Tutugi en Galera, ambas necrópolis en la provincia de Granada; también en Toya en Peal de Becerro, en Castellones de Ceal en Hinojares o en

las distintas necrópolis de Cástulo en Linares, esta vez en la provincia de Jaén. En cuanto a amortizaciones de materiales griegos en contextos del siglo I a.n.e., existe un caso conocido en la tumba 127A de la Albufereta en Alicante que, en un conjunto de ese siglo, muestra la deposición de dos copas áticas (Rubio 1986; Olmos 2007). También debe reseñarse, como casos de presencias anacrónicas, el uso de materiales orientalizantes en contextos funerarios más tardíos; el caso mejor conocido de este tipo de amortizaciones es el de la tumba 20 de Tutugi, en Galera, Granada, donde en un ajuar, en el que se halló una copa Cástulo (que se fecha por ello en la segunda mitad del s. V a.n.e.) (Rodríguez Oliva *et alii* 2008), se depositó la llamada Dama de Galera, una pieza de origen oriental del s. VIII a.n.e. realizada en alabastro que representa una diosa sedente, seguramente Astarté, entronizada entre dos esfinges, y que tiene la cabeza seccionada para abrir una oquedad que permite la circulación de líquidos que saldrían por los pechos perforados de la diosa y llegarían hasta un recipiente que sostiene entre la manos, en el regazo (Almagro Gorbea 2009, Olmos 2004). El problema que debe presidir la reflexión que proponemos es doble, pues de una parte debemos plantearnos como llegó la cerámica griega desde un posible ajuar del siglo IV

a.n.e al de una tumba del siglo I a.n.e, ya que hablamos de trescientos años de diferencia entre la fabricación de los vasos y su amortización definitiva. De otra parte debemos reflexionar sobre el papel de estos objetos en un contexto secundario tan diferente al de su origen. La primera cuestión puede tener dos explicaciones: en primer lugar, que se hubieran adquirido a un chamarilero o, en segundo lugar, que formaran parte del tesoro familiar del príncipe de Urgavo (Arjona) y se amortizaran definitivamente en el ajuar de Iltirtiitir. Godelier (2000) distingue entre objetos sagrados, que son materiales que no circulan, independientemente de su valor económico, y objetos que circulan, entre los que están los que pueden ser donados y los que pueden ser vendidos. No conviene obviar, de hecho, que la circulación no es necesariamente homogénea y que algunos objetos, los que se donan, sólo lo hacen en el seno de grupos diferenciados socialmente y también aquí, como entre los objetos que no circulan, el papel asignado a cada bien no depende solamente de su valor económico, sino del lugar que le haya asignado una sociedad orgánica como la aristocrática.

Esta valoración es importante porque si el material hubiera llegado por un chamarilero, ello justificaría que los objetos circulaban y, al contrario, si el material hubiera formado parte del tesoro del linaje, su carga simbólica y política inherente hubiera obligado a que estos objetos fuesen retirados de los circuitos en los que se desarrollaba el intercambio de bienes de subsistencia o bienes comunes. La documentación existente en sitios ibéricos no registra material griego en conjuntos estratificados de los siglos II y I a.n.e, salvo en los casos excepcionales citados, lo que lleva a plantear que estos materiales no debieron de circular habitualmente, al contrario de lo que sucedía durante el periodo en que su uso fue habitual. Es más, la circulación de estos productos durante la primera mitad del siglo IV a.n.e en el Alto Guadalquivir fue una de las formas de legitimación del clientelismo, pues el aristócrata fortalecía su papel social ante la clientela asegurando el acceso de ésta a ciertos productos exóticos como los *kylikes* áticos y con ello, al consumo del vino en ritos de consolidación social que por supuesto el príncipe organizaba y dirigía. Nos inclinamos por la versión del modelo no circulatorio de los objetos para el caso de las cráteras áticas en el siglo I a.n.e. El problema es ¿cómo llegaron estas piezas hasta el tesoro del linaje?, es decir ¿lo hicieron en el s. IV a.n.e. y se conservaron en este contexto de tesaurización durante trescientos años sin circular o el proceso fue otro? ¿Se justificaría conceptualmente la existencia de tesoros con objetos no circulantes entre los príncipes iberos? En el palacio de Odiseo, en la obra de Homero, se hace referencia a dos espacios de almacenaje. El primero (Odisea, II 330-360) se encuentra en la planta baja del palacio. La referencia deja claro que en este espacio “se guardaba montones de oro y bronce y telas en las arcas y cantidad de aromático óleo”, a lo que se añaden “las ánforas de vino sabroso de muchos años, que albergaban el divino licor puro, colocadas en fila a lo largo del muro”, a ello también se suma la harina de trigo. El lugar era además cuidado por Euriclea la dispensera, que lo velaba día y noche. Frente a este espacio se destaca en la Odisea un segundo almacén, esta vez en la planta superior y al contrario

que el anterior custodiado por Penélope, la mujer de Ulises, pues es ella la portadora de “la bien torneada llave, hermosa bronceína, de empuñadura de marfil”. Se revela que “allí se guardaban los tesoros del rey: el bronce, el oro y el bien trabajado hierro” (Odisea, XXI 10) a lo que se añade que Penélope, tras cruzar el umbral se subió a la tarima donde “reposaban los arcones en los que se guardaban las perfumadas ropas” (Odisea, XXI 40-50). Aparentemente se trataría de una reiteración espacial y los contenidos de ambos espacios podrían equipararse, sin embargo la referencia a que “Allí estaba el arco flexible y la aljaba portadora de flechas”, el arma que fue clave en la vuelta del héroe a su casa, marca la diferencia respecto a lo guardado en el almacén de la planta baja que cuidaba Euriclea. Es destacable de este bien que no es de ninguno de los metales preciosos conocidos, pero sin embargo, tiene una Historia que lo que ennoblece: “Se lo había dado como regalo cuando él estuvo en Lacedemonia, su huésped, Ifito Euritida, semejante a los inmortales” (Odisea XXI, 10).

La circulación de estos “objetos con historia” se limita al grupo aristocrático y en ellos se estima fundamentalmente, además de su valor artístico y material, su carga histórica. Aquiles lo expresa así en los premios que ofrece para los juegos posteriores a la muerte de Patroclo “Expuso primero una crátera de plata labrada, que tenía seis medidas de capacidad y superaba en hermosura a todas las de la tierra. Los sidonios, eximios artífices, la fabricaron primorosa; los fenicios, después de llevarla por el sombrío ponto de puerto en puerto, se la regalaron a Toante; más tarde, Euneo Jasónida la dio al héroe Patroclo para rescatar a Licaón, hijo de Príamo; y entonces Aquiles la ofreció como premio, en honor del difunto amigo, al que fuese más veloz en correr con los pies ligeros” (Ilíada, XXIII 740). Este mismo valor, que hace al poseedor más noble por haber sabido conservar la herencia, se hace notar también en el regalo que Menelao ofrece a Telémaco en su marcha a Itaca: “Así que cuando llegaron a donde estaban los objetos preciosos, enseguida tomó el Atrida una copa de dos asas y mandó a su hijo Megapentes que cogiera una crátera de plata. ... Echaron a andar cruzando el palacio hasta llegar de nuevo junto a Telémaco. Y el rubio Menelao le dijo: ... De los objetos que en mi casa se guardan como tesoros te daré el más bello y apreciado. Te regalaré una crátera labrada toda entera de plata, con los bordes coronados de oro. ¡Un trabajo de Hefesto! Me lo obsequió el héroe Fedimo, rey de los sidonios cuando en su casa me albergó al pasar por allí a mi regreso. A ti quiero dártelo”. (Odisea, XV 100-119)

El objeto con historia se presenta, además, en el marco de una relación de reciprocidad entre iguales, muy diferente a las formas de tributación que caracterizan las relaciones sociales dominantes en la época de Odiseo, pues al don de Ifito responde Odiseo con un contradón: “Le ofreció una afilada espada y una recia lanza, como principio para una leal amistad como huéspedes” (Odisea XXI 30). Esta lectura nos permite apuntar que lo que realmente diferencia los almacenes del palacio de Odiseo es precisamente la diferente circulación de los bienes que cada almacén encierra. Así, mientras el almacén de Euriclea es la expresión política del poder económico del *Oikos*, por ello sus bienes circulan entre sus clientes e iguales, nutren los banquetes que el príncipe organiza y establecen la expresión pública del poder

del linaje; en cambio, el almacén de la planta superior es la expresión de aquellos objetos que no circulan o lo hacen en un circuito restringido de reciprocidad y que sostienen el edificio político aristocrático en sus bases ideológico-políticas, como lo demuestra la presencia del arco “*que nunca el divino Odiseo, lo llevaba consigo al marchar en las negras naves, sino que se quedaba allí, en las habitaciones de su palacio, como recuerdo de un querido amigo*” (Odisea, XXI 30-40). Lo que diferencia a un objeto del almacén de la planta inferior de un objeto del almacén de la planta superior es que el segundo es portador de la historia del linaje, de la memoria que sostiene su legitimación y no de la expresión pública del poder de éste, como sucede con los objetos del primer almacén, que sin duda son también otro componente fundamental del sistema social, como destaca Pesando (1989). ¿Pudieron estar las cráteras encerradas en un tesoro durante trescientos años?, qué duda cabe que sí; sin embargo, tras la búsqueda de la capacidad específica de cada objeto para ser portador de la memoria, cabe plantearse una hipótesis que limitaría el tiempo de conservación de los vasos griegos de Itirtiitir y los convertiría en recursos legitimadores del linaje, cuestión que nos conduce de lleno al debate de la segunda parte de la reflexión. La secuencia del *oppidum* de Urgavo, asentamiento que se vincula a la necrópolis de Piquía, hasta el momento se limita a una serie estratigráfica muy escasa, pero que permite reconocer la ocupación del lugar durante los años posteriores a la conquista de Roma, es decir los s. II y I a.n.e. Recientemente, en un espacio muy restringido de la meseta donde se ubica la ciudad actual, se ha documentado un momento de ocupación del Ibérico Antiguo (S. VII-VI a.n.e.)¹. Está ausente de la estratigrafía del *oppidum* la fase plena ibérica, que va desde el s. V a fines del s. III a.n.e, a la que se adscriben cronológicamente las cráteras y la espada. La ausencia del periodo ibérico pleno se repite en la Vega del río Guadalquivir, en el tramo que va desde Espeluy, en Jaén, hasta Córdoba; se trata del abandono de los *oppida* del Llanete de los Moros en Montoro (Martín 1987), La Aragonesa en Marmolejo y Los Villares de Andújar (Ruiz, Molinos 2007). También se constata el abandono en la Atalaya de Lahiguera y en el caso citado de Arjona-Urgavo en la Campiña Baja de Jaén. Estos dos últimos sitios arqueológicos seguramente no eran *oppida* en la etapa del ibérico antiguo, sino fortines que, como el Cerro de la Coronilla de Cazalilla (Ruiz *et alii* 1983) y otros más en la zona, constituyeron una frontera durante todo el siglo VI a.n.e entre la Campiña y la Vega (Ruiz, Molinos 1989 y 2012). Se trata de una estrategia política seguramente impuesta por el príncipe de *Ipolca*, en Porcuna, el primer *oppidum* que emitió moneda en la zona, que provocó un cambio en el trazado de la vía de comunicación que conectaba Cástulo con Córdoba, haciéndola pasar por el centro de la Campiña y abandonando la Vega, para así obligar a hacer una escala en el gran *oppidum* ibérico. Este hecho pudo provocar el abandono de la vía que transcurría por el Guadalquivir y con ello llevó a la crisis, cuando no el abandono, a los poderosos

oppida de la zona de la Vega. A partir de ese momento se produjo el desinterés político por los fortines de la frontera y se propició el desarrollo de los *oppida* de la Campiña como *Ipolca* o el cerro de Villargordo, también en el camino entre *Castulo* e *Ipolca*, que llegó a alcanzar 18 ha de tamaño en el s. IV a.n.e. Algunos años después, con la Segunda Guerra Púnica, el panorama cambió radicalmente y este último gran *oppidum* fue abandonado al tiempo que se recuperaban, tras la conquista de Roma, las vías del Guadalquivir. Este segundo hecho es fundamental para plantear la propuesta sobre la llegada de las cráteras a *Urgavo*, ya que tras el abandono forzado del *oppidum* del Cerro de Villargordo, seguramente por su apoyo a los Bárquidas durante la contienda bélica, se pudo producir, en el curso del arroyo Salado de los Villares, la recuperación de los fortines abandonados durante el siglo V a.n.e. con la fundación de nuevos *oppida*, caso de *Urgavo*, gracias a los linajes del Cerro de Villargordo o de alguno de sus *oppida* satélite también abandonados, como el Torrejón de Torredelcampo. En suma, se pudo haber producido un desplazamiento de la población hacia el norte, dejando con ello los linajes la historia de sus raíces en los *oppida* abandonados de la Campiña Alta. Es posible que el conjunto de cráteras llegara a Arjona procedente de las grandes tumbas de los antepasados que quedaban en el *oppidum* abandonado. Hasta aquí la hipótesis.

La estrategia principesca del Patrimonio del núcleo familiar tiene su mejor expresión iconográfica en una parte del conjunto de cráteras de Piquía. Se trata de tres cráteras que muestran tres escenas distintas, si bien coordinadas: en una se observa al hombre (Heracles) montado sobre un centauro en una fiesta previa a su boda; en la segunda crátera se muestran los trabajos previos a la boda de la mujer: lavarse el cabello, peinarse, etc., y por último, en una tercera, bajo dos erotes, la pareja se muestra en el momento de realizar el rito matrimonial. La secuencia resume para el pensamiento del príncipe Itirtiitir y de sus antepasados, poseedores en su tiempo de las cráteras griegas, que una de las claves del modo de vida de los príncipes iberos gira en torno a las relaciones de alianza matrimonial. Por ello es fundamental en este discurso seguir el papel de la mujer, que como se ha observado (Euriclea, Penélope, etc.) es, en estas sociedades mediterráneas de linaje, quien guarda y asegura simbólicamente la conservación del Patrimonio familiar, y porque además, a través de la alianza matrimonial, da base a la construcción del núcleo familiar y fija el presente generacional del linaje. El papel de la mujer, como garante de la legitimidad del núcleo familiar, y por extensión del linaje, es observable en casos como el túmulo funerario de Cerrillo Blanco (Roos 1997 ; Rísquez y García Luque 2007), porque la información que ofrecen los datos arqueológicos denota que los broches de cinturón aparecen en los ajuares de las tumbas de mujeres. Esta cuestión, que también se apuntaba en el túmulo A de Setefilla en el s. VIII a.n.e. (Aubet *et alii* 1996), se une a la importancia que debió de tener este objeto como símbolo de identidad del grupo; conviene recordar que fue Heracles quien arrebató a la amazona Hipólita su cinturón cuando comenzó su carrera expansiva, como recuerda Bader (1985) al leer en los trabajos del héroe

¹ Información de la empresa Oretania Arqueológica en *Diario Jaén*, 22-07-2012.

la historia de la aristocracia. Esta cuestión está muy clara en Setefilla, pues a través de la mujer joven y soltera pervive la estructura parental del linaje, su legitimidad, hasta su marcha de la comunidad tras su matrimonio, cuestión que se hace notar por la ausencia de los broches de cinturón en las tumbas de las mujeres adultas, lo que implicaría el origen externo de éstas y el carácter exogámico del linaje. En Cerrillo Blanco, en Porcuna, el grupo femenino local, aquí del s. VII a.n.e., gracias a la posesión de los broches de cinturón, también se constituiría en guarda de la legitimidad del linaje. Sin embargo, en el túmulo de Cerrillo Blanco no se han localizado mujeres jóvenes (de edad entre 12 y 20 años), según Roos, y los ajuares con broches de cinturón aparecen en tumbas de mujeres adultas, mayores de 20 años, y en un caso, en el ajuar de una mujer madura superior a los 40 años de edad. Por otra parte, no todas las tumbas de mujeres tienen broches de cinturón. Estos resultados nos permiten señalar que hay una parte de las mujeres (las que no tienen broche de cinturón), que son exógenas al linaje y llegan a él por el matrimonio, sin tener nada que ver con la guarda simbólica de la legitimidad del linaje, en tanto hay otras (las que conservan en su ajuar los broches de cinturón) que pertenecen al linaje y si se han casado han ejercido la práctica de la uxoralidad. Testart plantea, como después veremos, que esta tradición podría estar asociada al uso de una norma que obligaría al marido a vivir en la residencia del linaje de la mujer, al no haber realizado el pago del precio de la novia a la familia de ésta (Testart 2005). Tendrá que ser la investigación quien confirme esta propuesta en el futuro; sin embargo, no cabe duda que, con la incorporación de hombres a la residencia del linaje de la mujer, se fortalecería éste, por el crecimiento del cuerpo guerrero, seguramente desde fórmulas de relación social que, sin duda, cabría definir como preclientelares. Todo ello en el marco de un conjunto de tumbas presidido en un extremo de la planta circular del túmulo por el enterramiento en cámara de una pareja (hombre-mujer), seguramente un matrimonio, la pareja de fundadores del linaje, que ordenaba la disposición del espacio funerario (Torrecillas 1985) aunque su ajuar no fuera más rico que los de los demás enterramientos.

2º eje estratégico: Heroización-Memoria

El segundo de los ejes estratégicos básicos del modelo palacial ibérico está en las relaciones de parentesco de carácter genealógico, desde el punto de vista de la descendencia y memoria del linaje, identificadas en el área pública y espacialmente en la capilla de los antepasados, lo que se legitima en los procesos de heroización, tal y como muestra la excelente cuarta crátera de Piquía cuando el personaje, Heracles, aparece ahora en una cara del vaso coronado como héroe en el templo delante de su mujer Hecate y en la otra entre los dioses del Olimpo, cerca de Zeus y Atenea. La Heroización, asociada a la Memoria, es el nuevo componente clave de la estrategia principesca.

El modelo se sigue muy bien en el conjunto de esculturas de Cerrillo Blanco, cuando el linaje gobernante en *Ipolca* a mitad del s. V a.n.e. vuelve al túmulo amortizado ya del s.

VII a.n.e, para construir allí o en su entorno un monumento a los antepasados. (fig. 4) El conjunto escultórico, con más de cuarenta imágenes, responde a un modelo que ha podido ser fijado en sus bases esenciales por Torelli en su estudio del Vaso François (Torelli 2007). En él, el investigador ofrece una visión del “ciclo biótico” del héroe, un auténtico paradigma de la vida aristocrática, que comienza en el borde mismo del vaso con la fase efébrica y termina con la muerte heroica en la pintura de una de las asas del vaso. Entre una y otra imagen Torelli desgana la estructura secuencial del vaso desde el borde al pie, comparando a la vez los dos lados del vaso que muestran la secuencia de la vida de dos héroes paradigmáticos, en un caso Teseo y en otro Aquiles. Como base de su análisis Torelli utiliza la comparación con el Olpe de Chigi, hoy en el Museo de Villa Giulia de Roma, donde con una lectura de dirección inversa al caso anterior, ya que se parte del pie al borde, se sigue la secuencia del ciclo biótico del héroe: la etapa efébrica está representada por la caza de la liebre que recorre la parte más inferior del recipiente, en tanto que en la franja inmediatamente superior se muestran dos escenas, una a cada lado del recipiente: la caza de león y la procesión de jinetes que acompañan a un carro con auriga, que Torelli interpreta como propias de la etapa de madurez del héroe, la acción civilizada en espacio selvático en el primer caso y la acción de competencia aristocrática entre iguales en el segundo. En el grupo de escultura ibera de Porcuna, un relieve representa un niño con la pierna izquierda adelantada que avanza al par de su perro, que se sitúa tras él, portando en su mano una liebre cazada. Como hace notar Schnapp (1997) la caza define la etapa en la que se construye la figura pública del joven aristócrata. De hecho la escultura, a pesar de la falta de la cabeza, permite advertir, por el giro del tronco, que es pretensión del artista que el muchacho quede frente a frente con quien contempla la obra. La iconografía es estructuralmente la misma que la que corresponde al príncipe que, descabalgado de su caballo, clava la lanza en su enemigo caído. Hay un hilo conductor entre ambos. En realidad, que el niño cazador y el adulto luchador se muestren exactamente en la misma posición transmite un tratamiento iconográfico semejante para dos edades distintas en la vida de un príncipe que, sin embargo, mantiene inmanente por su semejanza iconográfica la esencia aristocrática de los dos personajes. Un segundo relieve vuelve a recuperar la representación de la actividad efébrica; en este caso dos niños luchan en una clásica escena de palestra.

Aprendida la técnica de la lucha y la caza, en la etapa adulta, el príncipe se muestra a través de los duelos, del que ya se ha descrito el caso del jinete descabalgado y con lanza. En Porcuna se recogen otros casos que constituyen en conjunto una auténtica seriación de las escenas habituales en un único duelo; sin embargo no se trata del despiece de un duelo particular, porque son diferentes las formas de morir de los vencidos. Las dos acciones de los relieves, la caza y la lucha, se repiten en la etapa adulta, pero en esta ocasión con un componente trágico añadido a la representación: el sufrimiento, el dolor y la muerte. En la zoomaquia del grifo de Cerrillo Blanco, que no deja de ser una escena de caza,

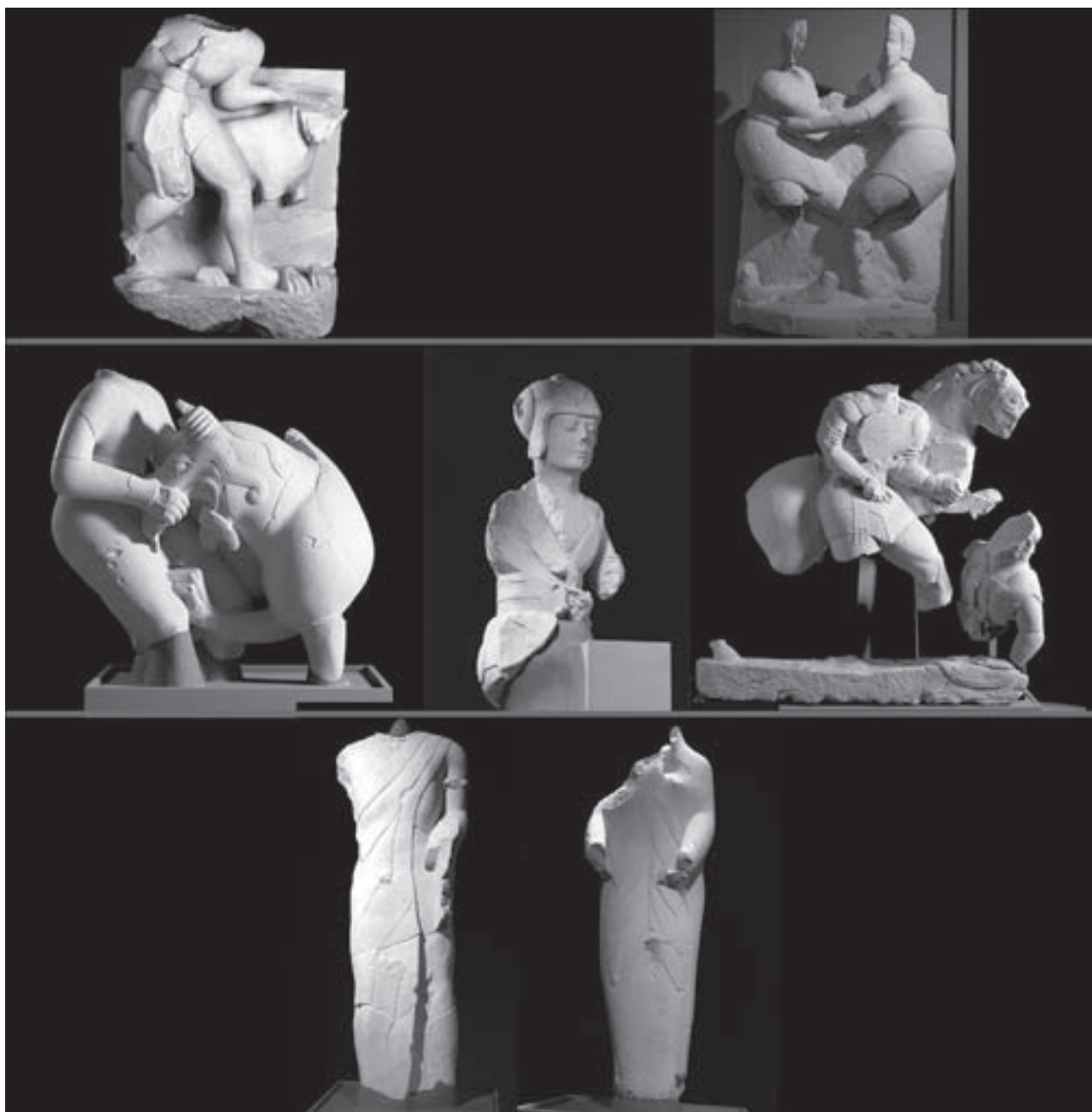

Figura 4. Las edades del príncipe. Cerrillo Blanco.

el joven adulto en un verdadero rito de paso sufre, sin duda, al sentir la garra del animal sobre su pierna derecha, pero el grifo al sacar la lengua muestra ya los síntomas de asfixia que le conducen a la muerte.

El discurso de Klitias en el vaso François continúa hacia el pie, en el siguiente friso, mostrando la boda de Peleo y Tetis, una hierogamia, que en el olpe de Chigi coincide en la parte superior del vaso, con el Juicio de Paris que conduce también a la unión del troyano con Helena. En la cultura Ibérica este hecho, que está muy presente en las imágenes griegas de Piquía, se observa en Cerrillo Blanco, por la existencia de una pareja de antepasados en posición

solemne, que representan el papel de fundadores del linaje, el matrimonio, y que seguramente corresponden a la pareja enterrada en la cámara segregada en la planta del túmulo del s. VII a.n.e. Por último, en las imágenes de las asas, Klitias culmina el ciclo heroico, con la muerte del héroe, Aquiles, portado por Ajax. Junto a éste la imagen de una Potnia con pantera a un lado y cierva al otro, recuerda la imagen de mujer que domina dos machos cabríos en Cerrillo Blanco y que articula el grupo de los antepasados del *oikos* ibero de *Ipolca*: el torso fálico, que con su eyaculación riega la tierra para que fecunde, la dama por cuyo hombro discurre una serpiente y desde luego la pareja citada anteriormente. Es

el cuerpo de los antecesores del linaje lo que representan estos personajes hieráticos, y sin embargo individualizados por la memoria mítica gentilicia en las acciones en las que se representan en el conjunto de Porcuna.

Este discurso se deja notar también en el espacio funerario, que en la primera mitad del s. IV a.n.e. es ante todo el espacio de la memoria del linaje. En la necrópolis de el Cerro del Santuario de Baza la tumba 155, enterramiento de la Dama de Baza, es sin duda una tumba especial (Presedo 1982; Ruiz *et alii* 1992; Chapa, Izquierdo 2010). No se trata solamente que posea una excepcional escultura, que puede representar a la fundadora del linaje y ser al mismo tiempo la urna contenedora de sus restos óseos incinerados, sino que la tumba está marcada por un ajuar muy particular que se define por el número cuatro, no solamente en el número de panoplias (Quesada 2010), sino en la cantidad de vasos y ánforas que integran el ajuar. La tumba de la dama se localiza próxima a la tumba 176, seguramente donde se enterraron los restos del matrimonio reinante en un momento de la primera mitad del s. IV. a.n.e. Esta dicotomía, expresada en la diacronía de la necrópolis, es distinta a la diacronía de las esculturas de Cerrillo Blanco, por cuanto estas representan los tiempos de la vida de una única generación del linaje, es decir que los niños y los duelistas son los mismos personajes en diferentes edades y seguramente algunos de los antepasados también son los mismos tras la muerte. En cambio el espacio funerario de Baza se organiza siguiendo el orden generacional del tiempo real del linaje y su representación orgánica en el paisaje de la necrópolis. El reciente hallazgo de una nueva y particular tumba, la 183, (Caballero *et alii* 2013) confirma esta dualidad familiar del príncipe-antepasados, pues volvemos a encontrar la tumba de otro de los fundadores del linaje, donde por el momento no se han encontrado en su interior los restos óseos de su cremación. Se trata de un enterramiento en cámara con entrada frontal, diferente arquitectónicamente a la tumba 155, que conserva restos de decoración pintada y ha permitido observar un uso continuado de la tumba, al menos desde fines del s. V hasta el 370 a.n.e., seguramente con funciones de culto, pues fueron hallados con posterioridad hasta seis inhumaciones de niños realizadas en diferentes momentos y siempre de dos en dos. Además, señalan sus autores que se realizó un rito de amortización de la tumba-santuario con varias ofrendas.

La tumba 183 se localiza, como la tumba de la Dama, en un lugar especial en el paisaje de la necrópolis y además comparten entre sí su singularidad, es decir la inexistencia de un único patrón ritual salvo por el principio de la excepcionalidad y la particularización; se trata de historias individuales asociadas al individuo muerto sostenidas en la memoria del linaje, lo que las aleja del modelo de la tumba 176, que es un enterramiento múltiple y responde a un esquema jerárquico que acumula grados de riqueza respecto al resto de las tumbas de la necrópolis (y no singularidades simbólicas), tanto en la construcción del enterramiento, por su mayor tamaño, como por la composición del ajuar. Como en *Ipolca* la escala representada por los antepasados

se define por la particularización individualizada de sus rasgos. En el caso de tumba 183, la ausencia de urna remite a un posible cenotafio, aunque sus investigadores no descartan un espacio oculto, tal y como lo apunta el georadar (Caballero *et alii* 2013). En todo caso hay deposición de ajuar con vasos de cuello alto y borde exvasado del mismo tipo de los existentes en el ajuar de la Dama, y ánforas con pintura policromada semejante a las existentes en el ajuar de ésta. En segundo lugar, como se ha indicado, hay un cambio en la funcionalidad de la tumba hacia un espacio cultural con uso continuado hasta al menos el 370 a.n.e. Esta funcionalidad particular, distinta a la tumba 155, pero de significado prestigio, sitúa a ambos usuarios, aun en el caso de que el propietario de la tumba 183 no esté enterrado en ella, en el nivel de antepasados fundadores, distinguiéndose con ello de los príncipes enterrados en la tumba 176, que corresponde al primer rango aristocrático, es decir los príncipes regentes durante la construcción del modelo político clientelar. Esta dicotomía entre estos dos rangos o niveles de enterramiento recuerda la que se muestra en la disposición de las tumbas de Tutugi, en Galera donde, en su reexcavación, O. Rodríguez (2014) ya había observado en la tumba 20 las mismas características de la tumba 183 de Baza, pues también en ella hubo un uso continuado y vinculación a un culto; en este caso la tumba fue primero un enterramiento de un fundador y antepasado del linaje con un rico ajuar, en el que destacaba la pequeña escultura de la Damita o Ashtarte de Galera y en una segunda fase se convirtió, tras eliminar el túmulo, en una tumba santuario enmarcada exteriormente por una piel de toro pintada en rojo; al mismo tiempo, en su entorno las tumbas 2, 11 y 34 muestran características singulares, en tanto la tumba 75, con una cámara de excelente construcción bajo un túmulo y algo más tardía que la 20, responde al modelo de la tumba familiar principesca, aunque lamentablemente, en este caso, no contamos con una descripción y estudio detallado de los restos (Cabré, Motos 1920). Sin embargo la dicotomía antepasado-príncipe regente se repite en la comparación con Baza, a lo que hay que sumar además la tumba 76, próxima a la 75, más tardía que la anterior, pero de características semejantes y que pudo ser la tumba del siguiente príncipe regente. Lo interesante de este segundo caso es que, a diferencia de la necrópolis de el Cerro del Santuario de Baza, aquí los dos grupos de tumbas de antepasados y príncipes están en zonas espacialmente diferentes y con una significativa distancia entre ellas.

Para valorar el papel que el linaje desarrolló en el proceso conducente a asentar la jerarquización social en el Alto Guadalquivir, conviene señalar que ésta, en su origen, fundamentaba su memoria en el principio del doble antepasado, uno lejano, mítico y común a los linajes, y otro más próximo, restringido a cada linaje, y real, pues se conocían las sucesivas generaciones hasta llegar a él. Godelier (1998) ha opuesto en esta línea el carácter unilineal del clan al cognaticio del linaje donde tanto el hombre como la mujer se consideran depositarios de la legitimidad de la estructura parental. Testart (2005), que no da excesiva importancia al carácter cognaticio o unilineal del linaje, sin embargo

sí apunta que el clan, al contrario que el linaje, no tiene nunca un patrimonio común, no es una unidad guerrera y su cabeza política responde a un modelo de jefatura consultiva y no ejecutiva. Es un jefe sin poder como lo definió Clastres (1974). Esta lectura abre dos vías diferenciadas para justificar la posición privilegiada del linaje a partir de las relaciones de parentesco. La primera viene dada por la estructura de Clan Cónico que jerarquiza la estructura de parentesco, estableciendo qué linaje está más próximo al antepasado común; la segunda vía, en cambio, buscó fijar la legitimidad de la genealogía desde los antepasados de los linajes y no desde el antepasado mítico y común del clan, es decir, una memoria corta frente a una memoria larga. Se trataba, en esta última vía, simplemente de provocar un proceso de amnesia colectiva que condujera al abandono del mítico antepasado étnico, de tal modo que la legitimación del poder político en el tiempo quedara restringida a una serie de linajes en competencia. El proceso seguido en la nueva situación consistió en catapultar, en términos de legitimidad parental y de poder, a un linaje sobre el resto, de tal modo que se acabara por desplazar los gentilicios de los demás linajes, limitando su existencia a los espacios privados de su núcleo familiar, proceso políticamente sostenido por un pacto de dependencia. En suma, se trataba de cambiar de lugar el culto a los ancestros, a partir de una reducción generacional. De hecho, el antepasado común del linaje dominante sustituyó al mítico del clan y los de cada uno de los linajes se redujeron a las escalas de los antepasados familiares domésticos. No quiere decir esto que los modelos de clan cónico no desarrollaran formas de dependencia, pero en ellos la legitimidad del sistema parental se justificaba en los mismos elementos que había desarrollado el modelo aldeano y por ello la vieja etnia transfirió sus formas de identidad al nuevo modelo social, como si nada hubiera pasado. En cambio, las formas de linaje dominante basadas en los antepasados del linaje y en la amnesia de los predecesores míticos, propició un proceso de reconversión de la vieja identidad étnica a partir de identidades fundamentadas en el linaje. En el caso ibero del Alto Guadalquivir, nada mejor que los *oppida* para suplir esa necesidad de nuevos espacios, porque además, en el marco del modo de vida, las relaciones de parentesco enmascaraban las relaciones de vecindad, creando un híbrido social de identidad colectiva linaje-*oppidum*. De ahí que la nucleación en los *oppida*, que se desarrolló a partir de la segunda mitad del s. V a.n.e. en el Alto Guadalquivir, fuera algo más que una decisión cultural, en realidad se configuró como la pieza clave del nuevo proyecto político, porque permitió que como mínimo un linaje se identificara con cada *oppidum* y se expresara políticamente por un príncipe y una reconvertida institución aldeana: la *curia*, que no era otra cosa que el linaje en armas. Testart (2005) reconoce que en el modelo de *lignage-villageois*, para nosotros linaje-*oppidum*, el príncipe además gana en capacidad política como gobernante por su papel en los repartos de tierra o en las declaraciones de guerra. Esta circunstancia no cuestiona la existencia de otros linajes en el mismo asentamiento; así cabe entender cuestiones como la presencia de varias necrópolis coetáneas en grandes *oppida* como es

el caso de *Castulo* o *Bastii*; de lo que no cabe duda es que entre estos linajes se forjaría una jerarquía que para Testart podría estar fundamentada o en la primacía del fundador de la unidad territorial, del *oppidum*, o como se plantea entre los Kachin de Birmania, que son el paradigma del modelo de *lignage-villageois*, por un sistema de *connubium asimétrico*, por el que los linajes dependientes reciben las mujeres para el matrimonio del linaje dominante y no al contrario, lo que les sitúa en una posición de inferioridad respecto al linaje gobernante (Testart 2005).

3er Eje estratégico: La Clientela

El tercer eje que nos interesa especialmente significar aquí se define en las relaciones de clientela, es decir en unas nuevas prácticas de alianza política, que tienen como objetivo el crecimiento en número de personas del linaje y el fortalecimiento político de éste para crear vías efectivas de dependencia y por lo tanto de obediencia a las decisiones políticas del príncipe, todo ello para superar las tradicionales debilidades del sistema político de linajes: tendencia a la división en segmentos o la hypoarquía (Testart 2005) que implica menor poder efectivo conforme se asciende en la escala estructural del linaje.

Recientemente, gracias a la información proporcionada por M.L. Ruiz-Gálvez hemos tenido la oportunidad de conocer las lecturas arqueológicas del concepto de *société à maison*, en su momento enunciado por Lévi-Strauss, (1979) y seguido por autores como Joyce y Gillespie (Joyce, Gillespie 2000; Gillespie 2007) o González Ruibal (2005). La descripción conceptual del padre del estructuralismo se repite una y otra vez en los seguidores del concepto: «*institution: personne morale détentrice d'un domaine composé à la fois de biens matériels et immatériels, qui se perpétue par la transmission de son nom, de sa fortune et de ses titres en ligne réelle ou fictive, tenue pour légitime à la seule condition que cette continuité puisse s'exprimer dans le langage de la parenté ou de l'alliance, et, le plus souvent, des deux ensemble*» (Lévi-Strauss 1979, 151-152). Se trata de un modelo de análisis sumamente práctico, y como se define en el concepto de Lévi-Strauss, basado en dos ejes: Memoria y Patrimonio, pues sin duda la novedad aportada por el concepto “*à maison*” es la pretensión diacrónica de esta institución, por cuanto “la casa” necesita legitimarse en el pasado a través de su propia memoria y proyectar su continuidad hacia el futuro en la herencia de su patrimonio. Es evidente en este caso el ejercicio estratégico que propone el concepto: parentesco, alianza matrimonial, propiedad y herencia que, como se ha tenido oportunidad de valorar en el análisis de los ejes estratégicos del palacio del *oppidum* de Puente Tablas, definen en Memoria y Patrimonio el modelo estratégico de legitimidad y continuidad de la “Casa aristocrática” que pretenden los príncipes iberos. No obstante esta potencialidad teórica, el instrumento se hace más débil conceptualmente, desde nuestro punto de vista, cuando se trata de valorarlo como “*société à maison*” es decir cuando se persigue analizar la “Casa” como el modelo de relaciones sociales dominante en una formación social. Es en ese momento cuando el concepto se presta a simplifica-

ciones, lo que para algunos significa conducirlo a su encaje en la linealidad evolucionista, que la situaría teóricamente tras las sociedades segmentarias o comunitarias de jefatura simple, cuando todavía el parentesco se sostiene como base real de las relaciones sociales. Para otros, en cambio, la alternativa a esta lectura evolucionista, no muy del gusto de la propia tradición estructuralista por otra parte, demasiado simplista, es la capacidad de los modelos “à maison” para sobrevivir bajo muy diferentes formas de relaciones sociales dominantes, en cuyo caso se caería en el peligro de limitar el modelo de “société à maison” a la pervivencia de la institución “à maison”. Otra manera de conducirlo a un desierto donde “todo cabe” por el uso excesivo de la atemporalidad. Es ahí donde recuperamos una parte de la conceptualización propuesta por Lévi-Strauss sobre el concepto y que ha pasado más desapercibida cuando se ha tratado de representarlo de un modo demasiado generalista y transversal. Nos referimos a cuando plantea que las unidades de base de la estructura social están jerarquizadas, «*quand les unités de base de la structure sociale sont strictement hiérarchisées, et quand cette hiérarchie distingue aussi les membres individuels de chaque unité selon l'ordre de naissance et la proximité par rapport à l'ancêtre commun*» (Lévi-Strauss 1979, 159); este camino hacia el desarrollo de la institución en condiciones de competencia, que recuerda la estrategia del Big Man (Godelier 1998), si bien en una fase en que la institución de la “Casa” aún no existe, por la común importancia de la competencia. En el caso ibero este proceso se muestra a través de los linajes aparentemente gentilicios, es decir sostenidos por relaciones de parentesco, pero realmente jerarquizados interna y externamente en su relación con los demás linajes, debido a que la base que los sostiene son otras relaciones sociales, aunque fetichizadas por el parentesco.

Para evitar cualquiera de los dos abismos conceptuales, o bien la atemporalidad o bien la caída en un estadio evolucionista simplista, que aparentemente nos impone el funcionamiento dominante de la Casa en la estructura social, ha de crearse una estrategia de investigación que desvele el fetichismo de la “Casa”, que descubra las relaciones sociales en las que se sostiene la competencia entre casas y valore el crecimiento y el control del poder por parte de una de ellas frente a las demás. Esta relación, que queda oculta bajo el fetichismo del parentesco, es la que se define en el eje don agonístico-tributo, que expresa la fórmula dominante en las relaciones sociales y la base del modo de producción de la sociedad aristocrática tributaria, al tiempo que convive con la institución de la Casa y como después veremos con la sociedad de Casa. El crecimiento en una sociedad principesca como la ibera, tiene su referencia en la formulación de la clientela, como forma social de dependencia o de servidumbre suave, determinante del modelo social. La genealogía de la clientela es, en este punto del discurso, una pieza clave para la comprensión del problema. Godelier (1998) ha recuperado el interés que en el marco de la sociedad segmentaria tenía la institución del *Don*; el antropólogo ha opuesto, como si de una encrucijada teórica se tratara, la manera en que el *Great Man* desarrolla la institución del *Don* y, como lo hacía el *Big Man*, dos tipos de pre-aristócratas en la antropología

tradicional. Para el primero, que en apariencia mostraba más diferencias sociales con el resto del grupo que el segundo, por el carácter hereditario del poder que venía dado por la posesión de determinados objetos sagrados que no circulaban, el *Don* no tenía forma agonística, formaba parte de un sistema de rituales que no exigía una inmediata aplicación del *Contra-Don*, si bien lo obligaba, y si en términos sociales aumentaba la diferencia de géneros, el modelo reforzaba el sistema de articulación de las redes de parentesco a partir de los circuitos de intercambio de bienes. Los dones eran simétricos y equilibrados de tal modo que, al final del proceso de intercambio, se había producido un reparto igualitario de los recursos. En cambio, el *Big Man*, para quien el poder no se fundamentaba en la posesión de los objetos sagrados, sino en la capacidad para acumular riqueza, provocaba un efecto perverso sobre la institución del *Don*, cuando como rito introducía el carácter agonístico, es decir, cuando en un supuesto acto de generosidad el donador no exigía *contradon*, entre otras cosas porque la donación era de tan grandes proporciones, por la acumulación de riqueza individualizada familiarmente, que no podía ser contestada por los miembros de la comunidad que recibían el don. Con el *Don Agonístico* y en general los ritos de ostentación como define Testart (2005), la institución perdía la posibilidad de culminar el proceso cíclico con el *Contra-Don* y se rompía el sistema de intercambio por reciprocidad, ya que la competencia, como demuestra la institución del *potlach*, dirigía la acción del *Don* no hacia quien tenía que ofrecer la contraparte, sino hacia quien debía continuar la carrera de la competencia abierta con la primera acción. Esta tendencia favorecía la ruptura igualitaria de la comunidad al desarrollar modelos de competencia entre unidades familiares. En este proceso Godelier (1998) destaca que, para que se desarrolle verdaderamente el don agonístico hacen falta tres supuestos: en primer lugar, que el matrimonio se produzca por dote y no por intercambio directo de mujeres; en segundo lugar, que exista competencia en la acumulación y redistribución de riquezas y, por último, que entren bienes de prestigio en la circulación de dones, además de bienes de subsistencia.

En este marco es importante recordar que el momento en que aparecieron los espacios funerarios o domésticos en los que se hacía presente la pareja era coincidente con los supuestos planteados por Godelier. La aparición de riquezas tesorizadas, y en ocasiones amortizadas en los ajueres de las tumbas, confirma que este punto se cumplía ya en la sociedad de los príncipes tartesios, y a ello se une la construcción de grandes monumentos de ostentación como los de Cerrillo Blanco o el Pajarillo en Huelma; en segundo lugar, la nucleación de los *oppida* y la inversión en símbolos para la visualización del poder afirma la existencia de competencias entre príncipes, con el efecto consiguiente de aumentar la clientela, segunda de las cláusulas propuestas por Godelier que debe implicar, también, la capacidad de acceso de la parte clientelar de la población a parte de esas riquezas. Más difícil es seguir la existencia de la dote de la mujer por datos arqueológicos, aunque está confirmada como práctica principesca en momentos más recientes, en el matrimonio de la princesa *Himilce* con *Antibal*, por cuanto

ésta aportó como dote una de las minas más productivas de Cástulo. Puede, sin embargo, que este modelo solamente existiera en el seno de la aristocracia y no en toda la comunidad, es decir que la compra de la novia no implicara la dote de forma generalizada, ya que ésta llevaría a muchos hombres al endeudamiento y, al final, a la servidumbre por deudas. Testart (2005) opone dos modelos de matrimonio: de una parte el modelo B que tiene una sola dirección, pues al precio de la novia no sigue la dote, y el Modelo C que, al contrario, tiene doble dirección, pues primero se compra la novia y posteriormente se produce el retorno con la dote. Es importante anotar como señala Testart que la elite no se casa como las clases bajas; de hecho en casos como China o India la nobleza se casaba por el modelo C, y el resto de la comunidad por el modelo B, lo que creaba una gran bolsa humana forzada a convertirse en servidumbre. Significativamente la circulación de los objetos, como se ha tenido la oportunidad de ver, sigue parámetros alternativos en la cultura ibérica, es decir la reciprocidad domina las relaciones interaristocráticas, en tanto que son las relaciones redistributivas las que articulan el resto de las relaciones. No habría que excluir que la dote de Himilce, la mujer de Aníbal, fuera el ejemplo de un modelo C, que sería habitual a nivel aristocrático, en tanto el resto de los hombres de la comunidad seguirían un modelo B.

La pérdida confirmada del modelo de *Contra-Don* y la generalización de la deuda por matrimonio provocó la exclusión inmediata del sistema económico y político de una parte de la comunidad, lo que hizo que para su reintegración en el modelo social se definieran otras fórmulas de articulación social como la clientela. Pudieron ser las “gentes de nada”, como gusta definir a Testart (2005) a quienes, empobrecidas por la imposibilidad de resarcir sus deudas, solo les quedara este recurso para sobrevivir. Es en este marco donde el don agonístico se muestra especialmente efectivo para actuar como efecto balsámico a través de los banquetes o las fiestas organizados por el príncipe, es decir a través de las acciones de ostentación, tan queridas a la aristocracia, para facilitar el acceso de los clientes a objetos de valor de producción exógena o, por citar un caso directamente ligado al espacio funerario del linaje aristocrático, la reincorporación al viejo espacio colectivo, ahora “privatizado” para estar en la muerte cerca del patrono. El don agonístico, el “regalo envenenado”, pasó así a ser el instrumento clave para destrozarse la vieja solidaridad aldeana sin romper del todo sus señas de identidad articulando las nuevas formas de identidad gentilicia con la clientela. En todo caso la nueva acción integradora se teñía de ritos jerarquizados, se legitimaba en el propio parentesco y se mostraba desde una aparente generosidad aristocrática. El nuevo modelo de relaciones sociales se desarrollaba en un pacto *in fides*, de confianza mutua, que creaba un vínculo basado en la protección del patrono al cliente y en la obediencia del cliente para con el señor. Un modelo tan fetichizado por las relaciones de parentesco que hacía aparecer al siervo-cliente como un *filius familias* (Torelli 1988), por la aparente vigencia de las relaciones de parentesco. De hecho el pacto se expresaba en términos gentilicios y por lo tanto, en apariencia, no

solamente no rompía con el sistema de relaciones aldeanas, sino que se sustentaba en él.

La necrópolis de Baza, en Granada, es un espacio funerario paradigmático del siglo IV a.n.e. que permite avanzar en este nivel del discurso (Presedo 1982; Ruiz *et alii* 1992). La asociación del tamaño y el sistema constructivo de la tumba, la cantidad y calidad del ajuar y la disposición en el espacio funerario de cada enterramiento en relación con los demás ha permitido concluir la existencia de la siguiente estructura espacial.

1. Círculo 0. En primer lugar hay que destacar el grupo formado por las tumbas 155 y recientemente 183, caracterizado por su mayor tamaño, particularización constructiva, diversidad cualitativa del ajuar y por su disposición distanciada de los demás enterramientos. La primera tumba citada, de pozo, contenía la Dama de Baza y parecía constituir según la lectura estratigráfica el punto de arranque cronológico de la necrópolis, en un momento inmediatamente anterior a la llegada masiva de las producciones griegas. Como se ha visto, la tumba 183 es también singular en su estructura arquitectónica pues es la única cámara con puerta y uso cultural, seguramente durante más de treinta años. Las dos tumbas son individuales. Es un círculo, no tanto físico sino conceptual, que definiremos como el de los fundadores del linaje, los antepasados.
2. Círculo 1. DE 0 a 5 m. La tumba 176, que como la de la Dama era de pozo, marcaba el punto de referencia del espacio funerario organizado por círculos y mantenía un espacio de 5 m de radio sin presencia de otras tumbas, cuestión que podía deberse a que tuviera un túmulo sobre la tumba, lo que sin embargo no cuestiona su aislamiento del entorno inmediato. En realidad es el centro del sistema de círculos. Las características de su ajuar no se repetían en ninguna otra tumba excavada, ya que a los recipientes de cerámica ibérica tradicionales sumaba un grupo de catorce recipientes áticos de figuras rojas, abundantes armas, aunque menos que la tumba de la Dama de Baza, un equipamiento de libación caracterizado por el brasero de bronce y por último un carro. La tumba es además familiar. Conviene no perder de vista la tumba 9, que había sido expoliada con anterioridad y en cuyo entorno se recogieron restos de carro. Este enterramiento no se inserta además en el Círculo 1 seguramente porque podría haber sido cabeza de otro Círculo del mismo tipo, aunque desde luego más pequeño, sin excluir que se tratara de una generación posterior a la tumba del príncipe de la 176 y por lo tanto ser un Círculo más tardío en el que se amortizó la cerámica griega, de hecho existe en su entorno un significativo grupo de tumbas de cronología entre el 350 y el 300 a.n.e. según Adroher y López (1992). Lamentablemente no ha podido ser confirmado.
3. Círculo 2. De 5 a 10 m. Lo definen las tumbas 43 y 130, que se localizan a una distancia de 10 m de radio de la tumba 176 y a 5 m del área de respeto de esta.

El tamaño de la estructura de pozo era algo menor a la del círculo 1, el número de recipientes griegos bajaba hasta los seis y siete respectivamente y además de las panoplias completas tenían braseros para la libación, como el círculo anterior; sin embargo ya no se incluía el carro en el ajuar. La tumba es familiar.

4. Círculo 3. De 10 a 16 m. Se disponía a 16 m de radio de la tumba 176 y a 6 m del segundo círculo. Contenían una riqueza importante en cerámica ática, hasta diez elementos en la tumba 13, u orfebrería en la 27, y sus enterramientos eran importantes desde el punto de vista constructivo, pero ya no contaban con los elementos del equipamiento de calidad de los dos círculos anteriores y tampoco con armas.

En el segundo y tercer círculo, es decir hasta 5 m de distancia hacia el centro del sistema, que marca la tumba 176 y hasta los 16 m de ésta, que es la distancia a la tumba principal que cierra los círculos, se localizaba la parte más numerosa de las tumbas que ya no participaban en la definición del sistema de círculos. Eran constructivamente más simples que las otras tumbas, a veces solo hoyos practicados en la tierra, pero contenían estadísticamente un índice mayor de importaciones griegas que el resto de las tumbas de la necrópolis, que se disponían al exterior del tercer Círculo, si bien la presencia de estos productos se limitaba como norma a una pieza, un *kylix* o una pátera por tumba.

La estructura de los círculos, con la tumba 176 a la cabeza, define un grupo gentilicio clientelar. En ella se manifiesta la jerarquía en las armas, la desigualdad en la riqueza, el principio de distanciamiento-proximidad entre grupos de enterramientos, la referencia espacial respecto a las tumbas de los antepasados, etc. Es perceptible que las tumbas que caracterizan y ordenan los dos primeros círculos, al menos, correspondían a la jerarquía interna del grupo aristocrático y tienen como característica, tal y como se ha señalado, que son tumbas con más de una incineración, es decir son núcleos de enterramiento familiar, al contrario que el resto de las tumbas que las rodean, que son individuales y excepcionalmente dobles. El tercer círculo es complejo en su definición por la ausencia de armas aunque su riqueza de ajuar y capacidad para ordenar el espacio funerario no dejan lugar a dudas sobre su vinculación al ámbito aristocrático. En todo caso es segura la segregación del mismo de la función guerrera.

La distinción, por otra parte, entre las tumbas de los círculos 1 y 2, residía de un lado en la diferencia de ajuares: menor número de piezas en la tumba 130 y 43 que en la tumba 176, ausencia de carro en aquéllas, menor tamaño de su estructura respecto a la tumba 176; de otro lado, su relación de vecindad con las tumbas que no ordenan el espacio de la necrópolis, pues como se ha indicado la tumba 176 se alejaba significativamente de todos los enterramientos, en tanto las tumbas 130 y 43 agrupaban a su alrededor los enterramientos atribuibles a clientes. Todo ello confirma que hay dos niveles de rango en la parte aristocrática del linaje clientelar del siglo IV a.n.e. El estamento aristocrático, de hecho, debió generar una doble escala para reflejar la contradicción que

marcaba el ejercicio del poder en una sociedad que fundamentaba su acceso a la propiedad en el parentesco, aunque fuera mixtificado, y que basaba la capacidad política de sus príncipes en la cantidad de individuos que les reconocían como patronos. Por esta razón la integración del estamento clientelar con el cuerpo aristocrático a partir de la práctica de la proximidad en la vida cotidiana y en la muerte era absolutamente necesaria, como también que los príncipes dispusieran de un cierto distanciamiento para formalizar su singular existencia. Esta doble tendencia contradictoria pudo resolverse con la práctica del desdoblamiento del grupo aristocrático en dos círculos jerarquizados: uno constituido por el núcleo del príncipe y otro, un segundo rango también de nivel aristocrático, quizás constituido por las cabezas políticas y parentales de los grupos de clientes, de tal modo que entre las tumbas que definen los dos primeros círculos habría no solamente distinto rango aristocrático, sino también, a tenor de la distribución espacial, relaciones de clientela. En esta dirección analítica conviene valorar el discurso que se deduce del espacio urbano del *oppidum* de Puente Tablas, porque en él existen también al menos dos niveles aristocráticos distintos en la disposición de las casas. El primero, con el mayor tamaño de residencia, el palacio, en un extremo del poblado separado del resto de las estructuras urbanas; el segundo, con un tamaño inferior, insertado en el entramado del caserío urbano, aunque con ciertos signos de distinción respecto a las demás casas de la manzana. En fin, un caso especular entre los espacios de la vida y de la muerte, que viene a refrendar el carácter orgánico de la ideología aristocrática.

Recientemente nos planteamos, a partir de una reflexión realizada por uno de nosotros (C. R.) sobre los tipos de cerámica ibérica y su distribución en los ajuares de las tumbas, volver de nuevo a la estructura de la necrópolis de el Cerro del Santuario de Baza. La conclusión a la que se había llegado es que existían dos grupos de tumbas, si se tomaba como guía dos tipos distintos de vasos cerámicos, que en ocasiones funcionaban como urnas y que nunca se asociaban en un mismo ajuar. En un grupo de tumbas se localizaban los vasos de cuello alto y borde exvasado, cuando no lo era el propio cuello, en tanto en un segundo grupo de tumbas estaban diferentes variedades de *kalathos*, preferentemente con estrangulamiento en la parte superior del cuerpo cilíndrico, para crear un falso cuello. El interés de la reflexión citada era doble. En primer lugar porque, al sobreponer el plano de distribución de los dos vasos cerámicos a la anterior lectura en círculos, se advertía que las tumbas más importantes de la necrópolis, que correspondían a los círculos 0 y 1, tenían los vasos de cuello alto, y en casos como la tumba de la Dama de Baza con pintura policroma y exquisita decoración geométrica y vegetal. Recientemente la tumba 183 también perteneciente al círculo 0 confirmaba que en su ajuar contenía el mismo tipo de vasos. En cambio las tumbas que definían el círculo 2 de la necrópolis, la aristocracia-cliente, ya no tenía ese tipo de vaso, sino el *kalathos*. Quiere decir esta primera puntualización que, aunque el vaso de cuello alto no era exclusivo de los círculos más altos de la jerarquía social, sin embargo sí estaba presente en

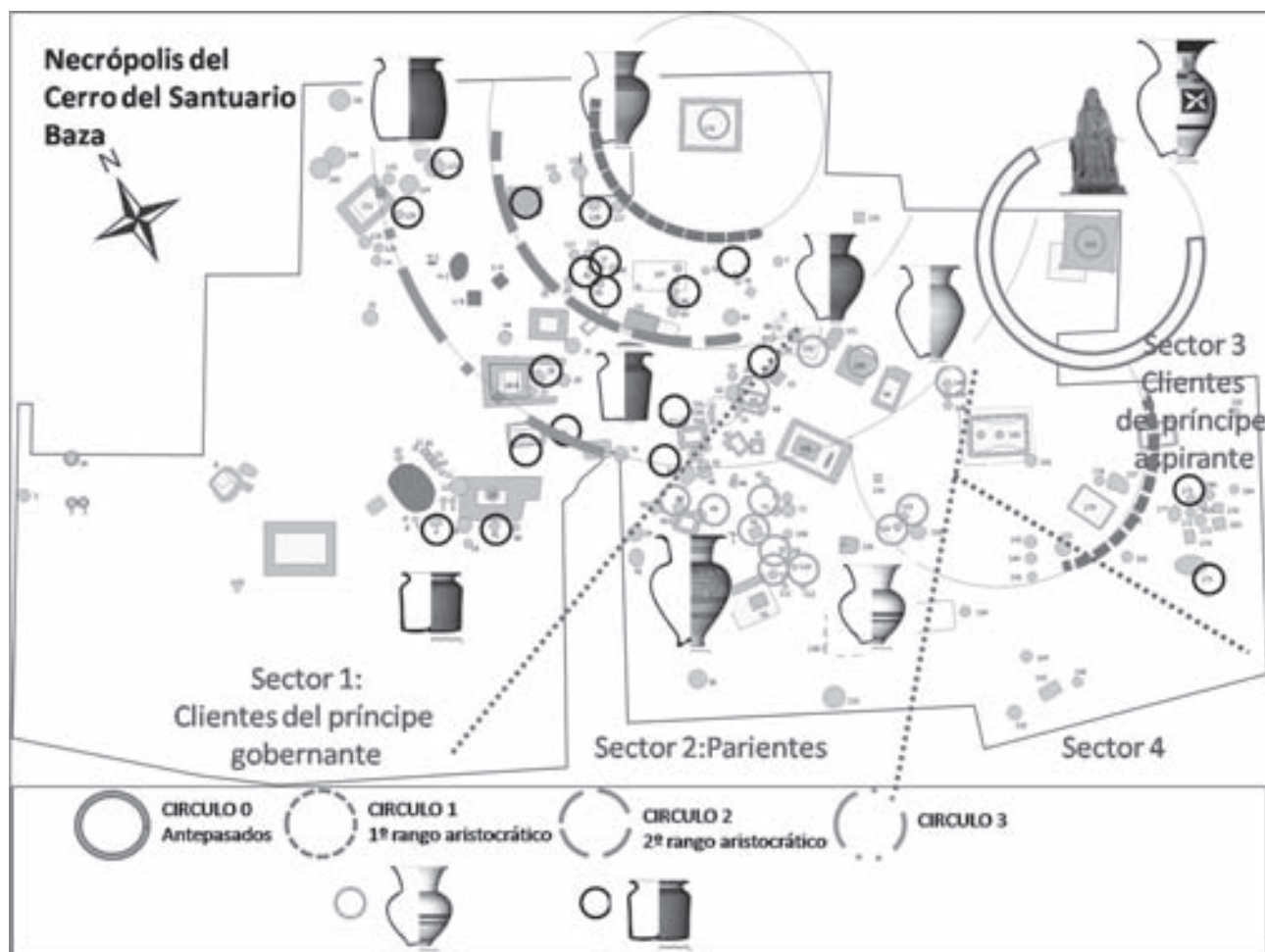

Figura 5. Círculos y sectores en la necrópolis de Baza.

la totalidad de los círculos 0 y 1 y que su presencia excluía el vaso *kalathos*. La segunda puntualización aclara en cierto modo la reflexión anterior ya que la distribución de los dos tipos de vasos permite concluir que existe una pauta radial en la distribución de *kalathos* y vasos de cuello alto, respecto a los círculos de la primera lectura y por lo tanto transversal a ellos. Precisamente, para distinguir estos nuevos agrupamientos, los definiremos como sectores, lo que equivale a caracterizar áreas entre radios (fig. 5):

1. Sector 1. Se localiza al norte de la necrópolis y se extiende desde el radio que definen las tumbas 123, 126 y 131 hasta alcanzar una línea que viene a coincidir con el eje o radio definido por las tumbas 102, 47, 50 y 39. En esta sección se localiza un importante número de *kalathos*: un total de 17 tumbas lo contienen, por ningún ajuar con vasos de cuello alto. Se excluyen lógicamente las tumbas de los círculos 0 y 1, que no pertenecen al sector.
2. Sector 2. Se localiza entre el radio que forman las tumbas 102, 45, 50 y 39 y el radio formado por los enterramientos 132, 133 y 148. En esta sección se localizan los vasos de cuello alto distribuidos en trece

tumbas, mientras que no existen ajuares con *kalathos*. Se puede advertir que el sector gira su eje levemente desde la tumba 176 hacia la tumba 155, para convertirse prácticamente en un radio de un supuesto círculo desarrollado por ésta.

3. Sector 3. Se localiza entre un eje formado por las tumbas 142, 179 y 161 hasta el eje fijado por las tumbas 159 y 164. De nuevo en este sector vuelven a aparecer los *kalathos*, aunque solamente en dos tumbas, y se observa la ausencia de vasos de cuello alto. El sector gira hasta disponerse como radio de un círculo en torno a la tumba 142, expoliada con anterioridad a la excavación de Presedo y por lo tanto desconocida en las características de su ajuar.
4. Sector 4. Entre este sector 3 y el sector 2 se definiría un cuarto sector, muy pequeño, que no tiene ninguno de los dos vasos analizados y se encuentra alejado de las tumbas del círculo 0 y 1; pudo tratarse de un área que, por no tener ninguno de los dos vasos específicos, no podemos adscribir al sector 2 o 3; o que se tratara de una pequeña área autónoma articulada por una tumba, como después veremos por las características de la 141, y relativamente marginal al sistema.

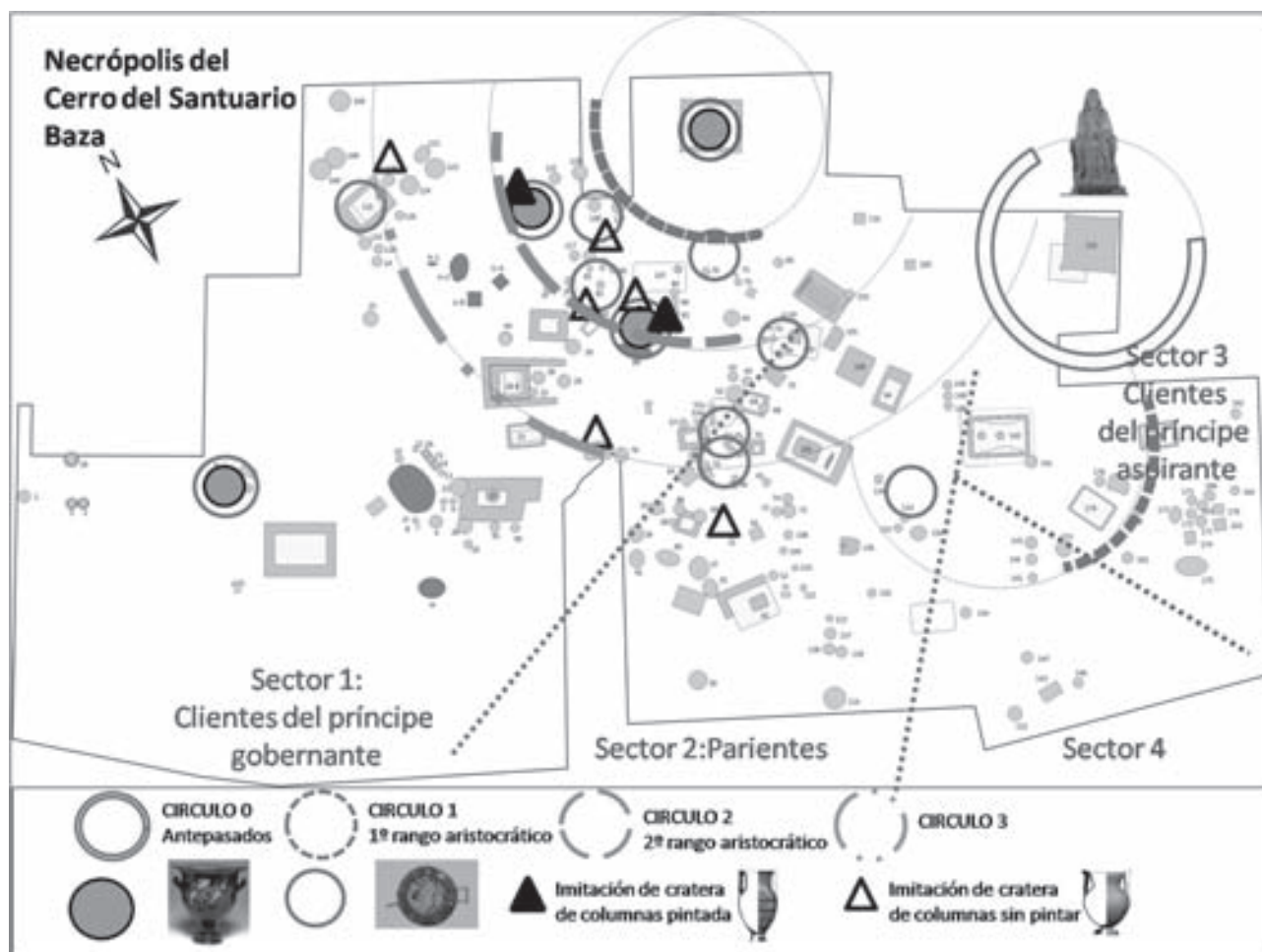

Figura 6. Cráteras y *kylikes* en la necrópolis de Baza.

Valorada la disposición de los cuatro sectores respecto al sistema de círculos se advierte que solamente el sector 1 responde al criterio de radios del sistema de los círculos dependientes de la tumba 176, porque el conjunto de tumbas del sector 2, aunque todavía se podría leer como eje respecto a la tumba 176, gira levemente hasta quedar como un radio real de la tumba 155, de la Dama de Baza, que hemos definido como círculo 0. Por último, el tercer sector gira significativamente hacia un eje oeste-este disponiéndose en un orden distinto a todas las direcciones que tienen que ver con la tumba 176 e incluso con la tumba 155, de tal manera que pudo ser la tumba 142 quien ordenara realmente la orientación del sector. En suma, parece ser un sector autónomo.

Ante el sugerente resultado obtenido, decidimos aplicar otras distribuciones espaciales de objetos contenidos en los ajuares y contrastarlas con los tres sectores observados (fig. 6):

1. Las cerámicas áticas: Aunque ya habíamos advertido que las cráteras solamente se localizaban en las tumbas aristocráticas del círculo 1 y 2, la distribución de las copas áticas permite observar que además siete

tumbas contienen ese objeto en su ajuar en el sector 1, (66,6 %), dos de ellas en las tumbas del segundo rango aristocrático, en las que las copas se asocian a las cráteras; otra en la tumba 131, que define el círculo 3, y el resto, es decir cuatro, exclusivamente en el interior del círculo 2; además, tres copas se localizan en el sector 2 (33,3%), aunque distribuidas aleatoriamente al margen de los círculos, y no hay ningún ajuar con cerámica ática en el sector 3.

2. Las imitaciones indígenas de cráteras de columnas. De ocho imitaciones en cerámica ibérica de cráteras de columnas, siete aparecen en el sector 1 (87,5%), entre ellas dos pintadas, y en cinco casos se emplean como urna funeraria. Además, cinco de las siete se localizan en el Círculo 2, e igual que las copas definen este círculo como el más frecuentado. Solamente se ha documentado una en el sector 2 (12,5%), en tanto que en el sector 3 este tipo de objetos vuelve a estar ausente.
3. La asociación falcata-soliferrum. Se han reconocido diez casos, de los que siete están en el sector 1 (70%), dos son las tumbas de los aristócratas de segundo rango y el resto se distribuye sin preferencia entre los

círculos 2 y 3. Además hay una en el sector 2 (10%) y 2 en el sector 3 (20%).

4. La asociación falcata-lanza sin soliferrum. Se han reconocido cinco. De ellas, tres se localizan en el sector 2 (60%). Hay además un caso en la tumba 141, del sector 4. El quinto caso se localiza en el sector 1, pero se encuentra muy alejado del sistema de círculos.
5. Equipamientos de jinetes. Todos los casos se distribuyen entre el sector 1, con tres casos (50%), y el sector 3, con dos (33,3%), además de un caso aislado en el sector 4, (16,7%), también en la tumba 141.

La lectura de estos cinco grupos de distribuciones permite establecer que las tumbas del sector 1 concentran, en el conjunto de los tres sectores, el total de las cráteras griegas, excluida la de la tumba 176, que no pertenece a este sector; también dos tercios de las copas griegas, y casi el noventa por ciento de las imitaciones de crátera griega de columnas. Por el contrario, el sector 3 no participa de estos materiales, como tampoco el sector 4, y el 2 lo hace en un reducido porcentaje. Si sostenemos que estos materiales constituyen el primer grupo de dones que circulan desde la casa del príncipe hacia sus clientes, sus receptores, dominantes en el sector 1, que son reconocibles porque no tenían los vasos de cuello alto, y en cambio sí tenían los *kalathos*, son los que estaban preferentemente en el círculo 2, es decir en la órbita más próxima, en términos de vecindad, y la más articulada al sistema de círculos que ordenaba la tumba 176. Comparados además los cuatro sectores, es indudable que nos encontramos ante una distribución descompensada de los dones entre sectores y entre tumbas de un mismo sector; así, entre las tumbas del sector 1, las que participan de la ordenación del sistema de círculos son poseedoras de cráteras y copas, en tanto las demás sólo pueden alcanzar a tener copas griegas e imitaciones de cráteras de columnas. Y de éstas, las que tienen copa griega se localizan en el círculo 2, y no en el 3, con la salvedad de la tumba 131, que por otra parte ordena el espacio y es de rango aristocrático, según lo expuesto. En todo caso, si esta situación la proyectamos a una comparación entre las tumbas de los cuatro sectores, sin duda destaca el grupo de ajuares del sector 1, por apropiarse de la mayor cantidad de piezas, ordenadas entre los círculos 2 y 3, y nunca fuera de ellos, frente a este sector 1; el sector 3 y el 4 no participan de este circuito de dones, lo que podría estar en relación con su alejamiento de sector 1, eje directo de la tumba 176, que confirma su papel de redistribuidor de estos dones. En cambio, en el sector 2, que sí participa de estos dones, si bien en un número muy limitado de piezas, las tumbas están localizadas sin orden espacial ordenado dentro del mismo, o, de tenerlo, seguiría una lógica que no hemos conseguido descifrar. La disposición del círculo 2, orientándose desde los ejes de la tumba 176 a los de la tumba 155, y el hecho de que compartan con estas tumbas del círculo 0 y 1 los vasos de cuello alto, podrían indicar que los enterrados en el mismo no son un grupo clientelar de dependencia directa del príncipe, sino que adscriben su vinculación directamente a los antepasados, sin el papel intermediario de la casa palacial, lo que podría indicar que

se trata de los parientes consanguíneos del príncipe, sucesores, como él, de los antepasados del linaje. Desde nuestro punto de vista y frente al sector 2, las tumbas del sector 1 son, en cambio, los clientes del príncipe, en tanto las del sector 3, si bien pueden leerse como clientes extrapolando la existencia del *kalathos*, corresponden sin embargo a un grupo distinto al del sector 1, por no acceder al primer grupo de dones del príncipe, lo que podría indicar también que no son clientes de éste.

Si a ello añadimos la distribución de las armas y, sobre todo, de determinadas asociaciones de éstas (*falcata-soliferreum*), se observa que el sector 1, con siete casos, y el sector 3, en este caso sí, con dos, definen las áreas más ricas de estos ajuares guerreros, en tanto el sector 2 no tiene más que un caso. En cambio, la asociación falcata-lanza, excluyendo el *soliferreum*, menos costosa en términos económicos —y desde luego diferente a la anterior asociación—, se localiza preferentemente en el sector 2, en tanto en el sector 1 y 4, cuando existe, que es excepcionalmente, se da en tumbas con una posición marginal al núcleo de los círculos 2 y 3, como el único caso conocido en el sector 1, o, como en el caso del sector 4, que es en sí mismo un sector marginal. Por último, los arreos de caballo aparecen en los sectores 1, 3 y 4. En conjunto se observa que la mayor carga de costes de los equipamientos de guerra, asociaciones *falcata-soliferreum* y arreos de caballo, se localiza en las áreas 1 y 3, configurándose seguramente con ello un segundo grupo de dones, que de nuevo vuelve a circular en los ajuares de las tumbas de los sectores donde están los *kalathos*, es decir en las de los clientes, ahora ya incorporando el sector 3.

Si se observan los cuatro sectores en detalle (fig. 7), según la circulación de los dos grupos de dones se puede concluir que el sector 1 acapara, del primer bloque de dones, la mayor parte de los productos exóticos o de imitación local de éstos y, del segundo, la mayor cantidad de las armas caras. Ofrece además una estructura jerárquica en su circulación, y muy ordenada espacialmente en los círculos 2 y 3. Frente a ello, el sector 3 no muestra circulación de bienes externos ni de imitación local de éstos, pero sí responde a los mismos criterios que el círculo 1, cuando se trata del bloque de dones de las armas, en todo caso valorando que su presencia es siempre menor que en el sector 1. Lamentablemente en este sector 3 desconocemos los ajuares de tumbas como la 142, que por su posición y por su tamaño podría haber ordenado el sector agrupando en su ajuar productos de calidad del tipo de la 176, en su expresión de riqueza como tumba aristocrática. Podríamos estar por tanto ante dos grupos clientelares de un mismo linaje diferenciados por su distinto nivel de riqueza y acceso a los bloques de dones: uno articulado jerárquicamente en dos rangos, con la tumba 176 como cabeza del grupo, y otro, en la 142, aparentemente con un solo rango y dependencia de un personaje aristocrático de rango semejante al príncipe enterrado en la tumba 176, si bien con menos poder, y desde luego perteneciente al linaje; sin olvidar que las tumbas 179 y 159, también expoliadas con anterioridad a la excavación de Presedo, podían haber tenido el papel de tumbas de segundo rango de aristócratas-clientes. Esta distribución de las tumbas con

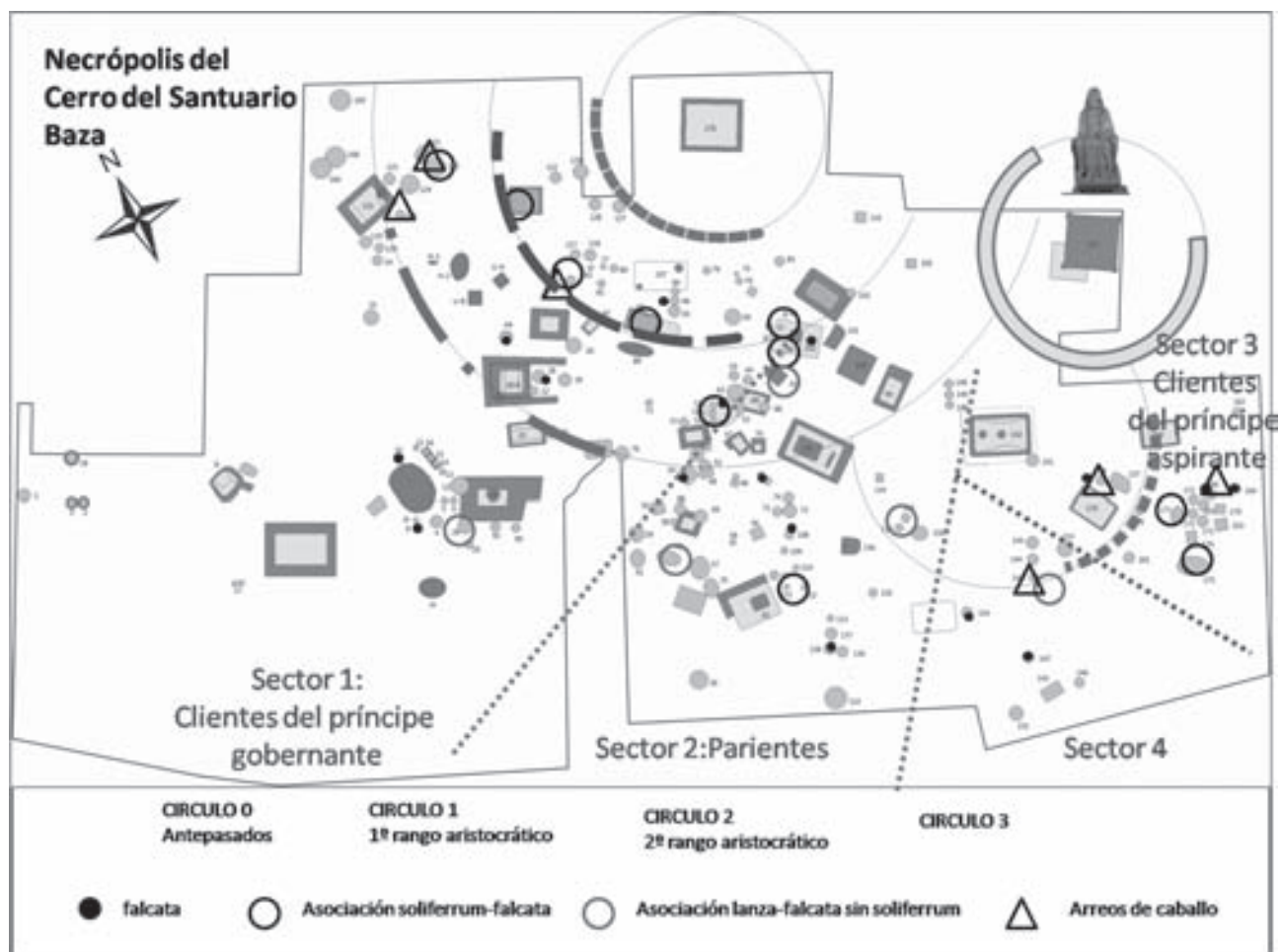

Figura 7. Armas en la necrópolis de Baza.

kalathos, tumbas de clientes que participan de los dones, indican que la dependencia clientelar, aunque tome como excusa a los antepasados de linaje, es una dependencia directa del núcleo familiar aristocrático, sea éste el príncipe o un segundo núcleo familiar, como podría ser el caso del sector 3. Esto no cuestiona que el linaje completo actuara como un único cuerpo de ejército, la curia, al estar jerarquizada la relación entre núcleos familiares con clientela, incluso ello sería ampliable a otros linajes residentes en el *oppidum*. No hay que olvidar la existencia de la necrópolis de Cerro Largo, coincidiendo cronológicamente con la necrópolis de el Cerro del Santuario, lo que indica que en Baza existía al menos otro linaje. Por último, el sector 4 es sin duda el área más alejada de la circulación de dones, incluso de los dos tipos de vasos que han iniciado este análisis, lo que podría indicar que, o bien formaba marginalmente parte del sector 2 o 3, o bien era un núcleo marginal a la estructura del linaje; pero no cabe duda de que por su presencia en el paisaje funerario formaba parte de él.

Transferidos los resultados a la espacialidad del *oppidum*, retomamos el tema de la “Casa” desde una nueva dimensión, porque la relación don-tributo, más que las otras, necesita de los espacios exteriores al palacio para compren-

der su significado. En su ciudad ideal Platón construye la imagen de la ciudad organicista como una metáfora representada en el cuerpo humano, donde distingue la cabeza, que es la racionalidad y el gobierno de la ciudad, el vientre, que son los campesinos que la alimentan con su trabajo, y el tórax, el corazón, que son los guerreros que la defienden. En un *oppidum* ibero no existe la división del trabajo entre campesino y guerrero, pero el organicismo es un condicionante de la coherencia del sistema en la ideología aristocrática; por ello, cabe pensar el *oppidum* como un cuerpo humano, que distribuye sus competencias entre el palacio, la cabeza, y el caserío urbano, el trabajo campesino-guerrero. El don agonístico y el tributo. El vino y el trigo. El flujo entre uno y otro espacio, palacio-*oppidum* es fundamental para definir la existencia de la Casa y su relación con el linaje, que como bien muestra la necrópolis de Baza, se representa como la unidad básica del paisaje funerario. En realidad, la clientela fija un eje espacial donde se desarrollan las prácticas definidas por el don agonístico, que abren las alianzas políticas de dependencia (espacios de comensalidad). Sin embargo, al contrario que en los otros dos ejes, la fetichización, que las relaciones de parentesco cargan sobre este eje estratégico impide que en los espacios del palacio se pueda

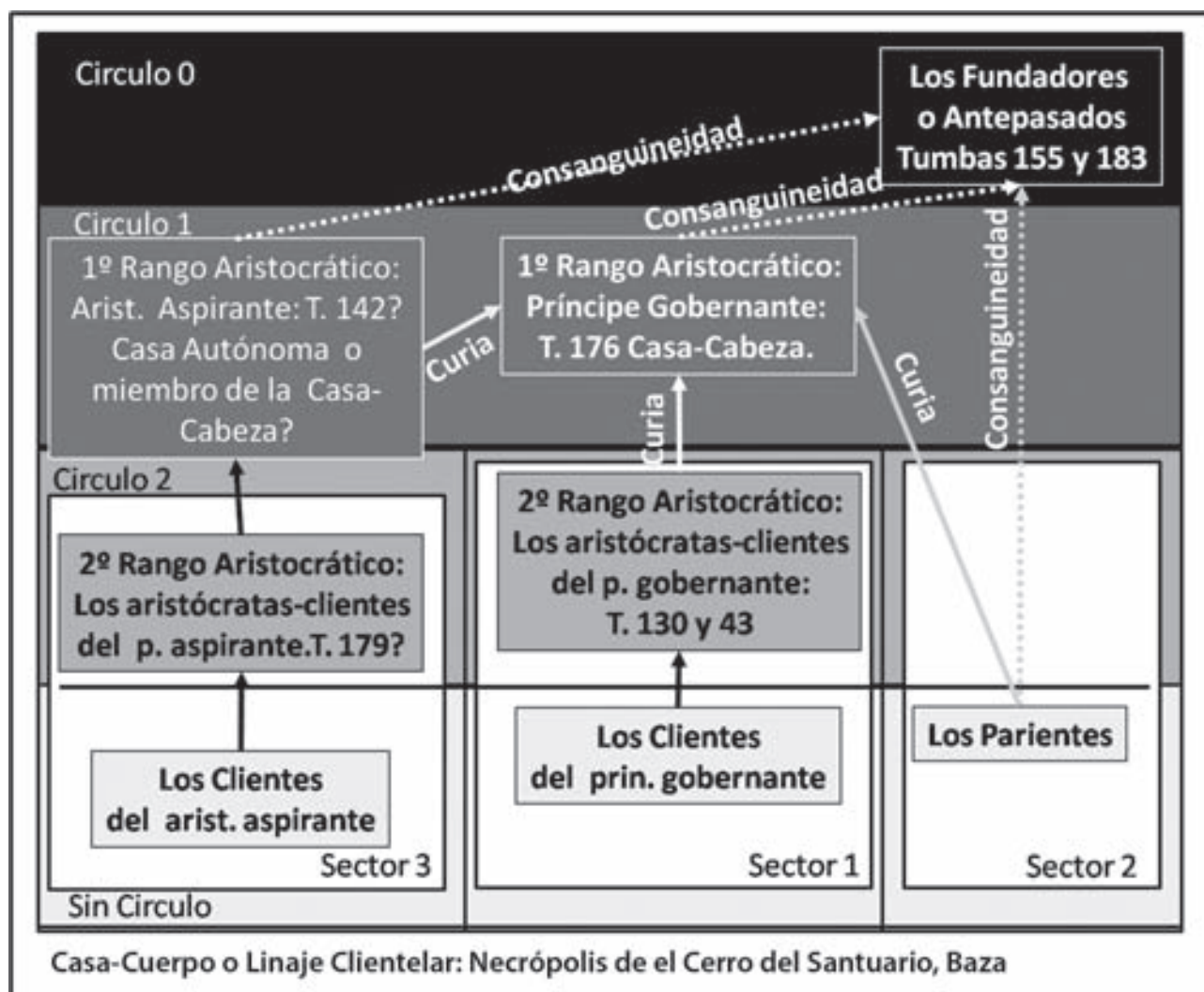

Figura 8. Estructura del linaje clientelar a partir de la necrópolis de Baza.

analizar adecuadamente el caso. Hace falta un ejercicio de ida y vuelta, es decir valorar la institución de la clientela primero desde la Casa Cabeza a la Casa Cuerpo, y después volver desde la Casa Cuerpo a la Casa Cabeza, es decir, ir desde el palacio –que resuelve las relaciones esenciales del concepto de Lévi-Strauss: parentesco y patrimonio– al *oppidum*, que descifra las relaciones sociales de la clientela y permite releer de nuevo el discurso, ya desfetichizado, en el palacio. Todo ello demuestra que los dos primeros ejes, que definían el concepto de Casa de Lévi-Strauss, no resuelven por sí solos el paso de la institución *à maison* a la *société à maison*, necesitan obligatoriamente de las relaciones sociales de producción, que son las que historian el modelo social y resuelven el problema de la atemporalidad que deja notar el concepto de “*à maison*”, sin necesidad de depender para su reconocimiento de su inclusión como una de las “grandes etapas de la humanidad”. Expresado de otro modo, el príncipe sólo es príncipe cuando tiene clientela. La Casa sólo tiene continuidad en el tiempo cuando tiene crecimiento para asegurar la competencia del príncipe con

las otras familias, los otros linajes y los demás *oppida*. El crecimiento no solamente se realiza por prácticas de alianza, sino que emplea una segunda fuente que viene establecida por el tributo y el botín de guerra que le aporta la clientela como fuerza campesina y fuerza guerrera.

El concepto de “Casa” entre los iberos de la necrópolis de Baza o los habitantes del *oppidum* de Puente Tablas permite valorar que existe un nivel de unidades de casa, jerarquizadas, cuya cúspide cabría definir, en el marco de la propuesta más básica de Lévi-Strauss y siguiendo también la lectura organicista platónica, como “Casa Cabeza”, que se fija, como en todas las casas, en la relación Parentesco-Patrimonio-Clientela y, lógicamente, en la capacidad de la Casa para ejercer el poder. Si en Baza existió una Casa Cabeza, debe tratarse sin duda de la institución representada por el príncipe gobernante, enterrado en la tumba 176, que sería equivalente al príncipe residente en el palacio de Puente Tablas; un segundo caso de casa aristocrática podría estar representado en el hipotético aristócrata de la tumba 142 del sector 3 de la necrópolis de Baza. No conocemos

su residencia en el *oppidum*, y aunque no es descartable que estuviera integrada en la Casa-Cabeza del príncipe gobernante, la propuesta no resulta aceptable para el caso del palacio del *oppidum* de Puente Tablas, dadas las características limitadas del edificio para contar como residencia de una familia extensa, como se vio al inicio de este trabajo. Por ello, esta segunda residencia, si llegó a existir –como si hubiera una tercera o una cuarta–, se ajustaría mejor a una nueva casa de familia nuclear en el contexto del complejo palacial. En este caso, la cuestión reside en establecer si los hermanos o primos del príncipe pudieron constituir Casas al margen de la del príncipe gobernante, con residencias independientes, o si todos los aristócratas de primer rango de un mismo linaje constituían una única Casa dispersa en sus residencias, distribuida en el complejo palacial y bajo la dirección del príncipe gobernante desde el palacio, la sede de la Casa-Cabeza; en todo caso, lo que no ofrece dudas es que estas unidades de familia nuclear aristocrática, por compartir la necrópolis de Baza, se mantenían integradas en el seno del linaje y en la Casa-Cuerpo, seguramente con el mismo nombre, gracias al común gentilicio que venía de los antepasados comunes. Ello no excluye la competencia familiar que derivaría en ocasiones hacia la lucha política por el control del poder en momentos de crisis entre el aristócrata gobernante y los aspirantes del mismo linaje. La potencialidad de la Casa Restringsida, o Casa Cabeza, como concepto, gana en claridad y efectividad práctica cuando se proyecta en favor de un espacio mayor, como la Casa-Cuerpo o Casa Ampliada, tal y como se observa en el plano de la necrópolis de Baza, basado en la estructura del linaje. La Casa-Cuerpo incorporaría de forma determinante la proyección de la relación don agonístico-tributo a una escala espacial superior, con las residencias del segundo nivel aristocrático y de los clientes. Esta situación de doble escala entre casa restringida y casa ampliada, entre Casa-Cabeza y Casa-Cuerpo, representaría exactamente la estructura del *oppidum* de Puente Tablas, no así la del *oppidum* de Basti, Baza, donde pudo existir una escala más de competencia, con la existencia de dos Casas de linaje que competirían por la Casa-Cuerpo y la supremacía de la Casa Cabeza de su linaje en el control del poder político. Es lo que se infiere del hallazgo de dos necrópolis (Necrópolis del Cerro del Santuario y Necrópolis de Cerro Largo) y, por los tanto, de dos linajes que convivían en el mismo *oppidum* y que estarían articulados por la dependencia de uno respecto al otro, lo que no excluye la competencia, tal y como se ha observado en el caso del grupo escultórico de *Ipolca*, que fue destruido seguramente por un linaje local que, en la lucha política, triunfó sobre la Casa gobernante que había erigido el monumento sobre su propia memoria en el túmulo de fines del s. VII a.n.e. (Ruiz, Molinos 2007).

La consecuencia de esta reflexión es la existencia de cuatro niveles de competencia aristocrática:

1. Primer Nivel de Competencia. Se produce en el marco de la aristocracia de segundo rango entre aristócratas-clientes del príncipe gobernante. No hay en esta competencia, al menos de inicio, intención de aspirar

al poder y desplazar al príncipe de la Casa-Cabeza, se produce por lo tanto en el marco de la Casa-Cuerpo y teniendo como referencia posicionarse políticamente ante el palacio. No obstante puede ser determinante, dado el carácter inestable de la institución clientelar, para la continuidad en el poder del príncipe.

2. Segundo Nivel de Competencia. Se desarrolla entre aristócratas de primer rango de un mismo linaje por dominar la Casa Cabeza. No hay aquí repercusión, por tanto, en aquellas referencias a la memoria común del linaje, los antepasados, que son los mismos para todos los competidores; por esta razón, excluimos de este caso lo ocurrido en *Ipolca*, ya que la acción destructora trata por igual a héroes guerreros como a antepasados, y los vencedores, de haber sido del mismo linaje, nunca hubieran destruido las imágenes de sus antepasados.
3. Tercer Nivel de Competencia. Se define a partir de la lucha entre linajes para alcanzar el poder y ser la Casa-Cabeza de un único *oppidum*. La competencia, en caso de establecerse, es aquí generalizada, aunque puede ser aminorada en sus acciones violentas por relaciones de alianza entre las Casas. En todo caso esta competencia no se produce en todos los *oppida*; solamente pudo existir en aquellos que tenían más de un linaje residiendo en el *oppidum*.
4. Cuarto Nivel de Competencia. Se abre paso al ampliarse la competencia a los *oppida*, es decir, cuando la lucha se produce entre Casas Cabeza de distintos *oppida*. Esta vez la competencia hace que la Casa Cabeza del linaje dominante en un *oppidum* se enfrente a la Casa Cabeza dominante de otro *oppidum*. Este nivel de competencia favoreció con el tiempo, en el desarrollo del s. III a.n.e., la constitución de territorios piramidales, con dependencia entre aristócratas de primer rango, como el caso de Culchas, que gobernaba sobre 28 *oppida*, y que definió, en la práctica, el paso de príncipes a reyes y la conformación de modelos políticos de estado.

El modelo encaja en la propuesta que realizamos hace algún tiempo sobre la relación modo de vida-modo de producción (Ruiz, Molinos 2007). En el primero se articulaban las relaciones de parentesco, incluidas las de alianza, las relaciones de vecindad y las formas de apropiación de la naturaleza. Allí se construía el “*habitus*”, se modelaba el Paisaje en tanto que memoria, se articulaban las relaciones de alianza y se definían las unidades sociales de vecindad, parentesco y trabajo. En el segundo, el modo de producción, se fijaban las relaciones sociales de propiedad en el marco del sistema productivo y las relaciones de circulación de los productos, la relación de clase, etc. La institución “Casa”, el *oikos* ibero, pudo haber resuelto el vacío generado por la crisis del sistema de reciprocidad don-contradon, definiendo el modo de vida dominante de la sociedad naciente, desde la apariencia de que el parentesco seguía siendo la relación dominante: importancia de las relaciones de alianza, presentación de la clientela como una forma de adopción que

integraba al cliente como un *filiius familias* o manteniendo el sistema de don, aunque ahora como don agonístico y, por lo tanto, sin contradon. La clientela se mostraría en el marco de la Casa Cabeza como una relación de alianza a través del espacio político de comensalidad y su articulación con el espacio del culto a los antepasados. Estas prácticas invisibilizan la clientela; ahora bien, al ampliar el espacio a la Casa Cuerpo, como se ha señalado, se desvelan las relaciones de producción y la relación de clase se hace evidente al desfeticizar la relación de parentesco. Es entonces cuando se desvela que la clientela era en realidad una forma “suave” de servidumbre, que tenía por objetivo que el tributo, fuera éste en forma de cereal, de vid o de botín de guerra, durmiera, en su ciclo de circulación, en los “almacenes de Euriclea”.

En la segunda mitad del siglo IV a.n.e. el *oppidum* de Puente Tablas fue abandonado. Según las tasas de polen que aportó el estudio palinológico, la presencia de cereal había disminuido significativamente, denotando una notoria crisis económica que después hemos podido valorar en otros ámbitos del *oppidum* a través de la excavación arqueológica, como ha sucedido recientemente con el santuario de la Puerta del Sol. Pasaron entre 50 y 75 años hasta que el *oppidum* volvió a ocuparse y la vida volvió al palacio y al caserío urbano, siguiendo las mismas pautas de ocupación funcional del s. IV a.n.e., gracias a la memoria de la Casa, de quienes reocuparon el lugar: la Casa no había muerto. Sin embargo se trataba de un espejismo, porque en ese tiempo, durante el s. III a.n.e., se habían construido los territorios piramidales de dependencia clientelar y había comenzado a tomar forma la estructura política del estado. En esta segunda fase, la Casa del príncipe del *oppidum* de Puente Tablas solamente se mantuvo activa durante la Segunda Guerra Púnica. Después, la Casa desapareció y con ella su doble representación espacial: como Casa-Cabeza en el palacio y como Casa-Cuerpo en el *oppidum*.

Bibliografía

- ADROHER, A., LÓPEZ, A.:
1992. “Reinterpretación cronológica de la necrópolis ibérica del Cerro del Santuario (Baza, Granada)”, *Florentia Iliberritana. Revista de estudios de antigüedad clásica*, n°3, 9-38.
- ALMAGRO-GORBEA, M.:
2009. “La diosa de Galera, fuente de aceite perfumado”, *Archivo Español de Arqueología*, 82, 7-30.
- ALMAGRO-GORBEA, M., DOMINGUEZ, A.:
1988-89. “El palacio de Cancho Roano y sus paralelos arquitectónicos y funcionales”, *Zephyrus* n° 41-42, 339-382.
- AUBET, M.E., BARCELÓ, J.A., DELGADO, A.:
1996. “Kinship, gender and exchange: the origins of tartessian aristocracy” *XIII International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences. Colloquium. The Iron Age in Europe*, Vol. 12, Forlì.
- BADER, F.:
1985. “De la Préhistoire a la ideologie tripartite: Les travaux d’Herakles”, *De Herakles a Poseidón: Mythologie et Protohistoire*. Ed. R. Bloch. París.
- CABALLERO, A., ADROHER, A., RAMÍREZ, M., SALVADOR, J. A., SANCHEZ, L.:
2013. “Nueva tumba de inhumación infantil, en la necrópolis ibérica del Cerro del Santuario, (Baza, Granada) Resultados preliminares”, *Bastetania* 1, 115-131.
- CABRÉ, J., MOTOS, F. de.:
1920. *La necrópolis ibérica de Tútugi (Galera, provincia de Granada). Campaña de 1918*, Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 25, Madrid.
- CHAPA, T., IZQUIERDO, I. (coords.):
2010. *La Dama de Baza. Un viaje femenino al Más Allá*, Ministerio de Cultura, Madrid.
- CLASTRES P.:
1974. *La société contre l’Etat*. Editions de Minuit, París.
- GILLESPIE, S. D.:
2007. “When is a House?”, Beck, R. (ed.), *In The Durable House: House Society Models in Archaeology*, Center for Archaeological Investigations Occasional Paper No. 35, Carbondale, 25-50.
- GODELIER, M.:
1998. “Funciones, formas y figuras del poder político”, *Actas del Congreso internacional Los Iberos Príncipes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica*, Fundación “La Caixa”. Barcelona, 12-21.
2000. *Cuerpo, parentesco y poder*, Pontificia Universidad Católica de Ecuador, Quito.
- GONZALEZ-RUIBAL, A.:
2005. “House societies vs. kinship-based societies: An archaeological case from Iron Age Europe”, *Journal of Anthropological Archaeology*, 25, 144-173.
- JOYCE, R. A. GILLESPIE, S. D. (eds):
2000. *Beyond Kinship: Social and Material Reproduction in House Societies*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- LÉVI-STRAUSS, C.:
1979. *La Voie des Masques*. Ed. Pion, París.
- MARTÍN DE LA CRUZ, J.C.:
1987. *El Llanete de los Moros, Montoro, Córdoba*. Excavaciones Arqueológicas en España, 151, Ministerio de Cultura, Madrid.
- OLMOS, R.:
2004. “La dama de Galera (Granada). La apropiación sacerdotal de un modelo divino”, Pereira, J. Chapa, T. Madrigal, A., Uriarte, A., Mayoral, V. (eds.), *La necrópolis*

ibérica de Galera (Granada): la colección del Museo Arqueológico Nacional. Ministerio de Cultura, Madrid, 213-237.

2007. “El lenguaje de la diosa de los pebeteros: signo icónico y función narrativa en dos tumbas de la Albufereta”, Marín Ceballos, Mª C., Horn, F. (eds.), *Imagen y culto en la Iberia prerromana: los pebeteros en forma de cabeza femenina*, Spal Monografía IX, Universidad de Sevilla, 367-389.

OLMOS, R., RUEDA, C., RUIZ, A., MOLINOS, M., GÓMEZ, F., RÍSQUEZ, C.:

2013. “Imágenes para un linaje: vida, muerte y memoria ritual en la Cámara principesca de Piquía (Arjona, Jaén)”, *Atti del Convegno Internazionale di Studi: Il sacro e il profano. Dinamiche di stratificazione culturale nella periferia greca e romana*, Cagliari, 89-104.

PESANDO, F.:

1989. *La casa dei Greci*, Longanesi, Milán.

PRESEDO, F.:

1982. *La Necrópolis de Baza*. Excavaciones Arqueológicas en España, 119, Madrid.

QUESADA F.:

1997. *El armamento ibérico. Estudio tipológico, geográfico, funcional, social y simbólico de las armas en la Cultura Ibérica (siglos VI-I a. C.)* 2 vols. Monographies Instrumentum, 3. Ed. Monique Mergoïl, Montagnac, 1997.

2010. “Las armas de la tumba 155 de la necrópolis de Baza”, Chapa, T., Izquierdo, I. (coords.), *La Dama de Baza. Un viaje femenino al Más Allá*. Ministerio de Cultura, Madrid.

RÍSQUEZ, C., GARCÍA LUQUE, M^a.A.:

2007. “Mujeres en el origen de la aristocracia ibera. Una lectura desde la muerte”, *Complutum*, Vol. 18, 263-270.

RODRIGUEZ, M. O.:

2014. *La necrópolis Ibérica de Tutugi (2000-2012)*, Textos CAAI 5, Universidad de Jaén.

RODRÍGUEZ, M. O., GÓMEZ, F., MONTES, E.:

2008. “El Túmulo 20 de la necrópolis Ibérica de Tútugi (Gáler, Granada)”, *Trabajos de Prehistoria*, Vol 65, No 1, 169-180.

ROOS, A. M.:

1997. *La sociedad de clases, la propiedad privada y el estado en Tartessos. Una visión de su proceso histórico desde la arqueología del proyecto Porcuna*. Tesis Doctoral. Universidad de Granada.

RUBIO, F.:

1986. *La necrópolis ibérica de la Albufereta de Alicante*. Real academia de Cultura Valenciana, Serie arqueológica nº 11, Valencia.

RUIZ, A., MOLINOS, M.:

1989. “Fronteras: un caso del siglo VI a.n.e.” *Fronteras. Arqueología Espacial*, 13, 121-135.

2007. *Iberos en Jaén*. Textos CAAI Ibérica, nº2, Universidad de Jaén.

2012. “Identities, Frontiers and Landscapes in the Guadalquivir Valley (eighth century BC – fourth century BC)”, Cifane, G., Stoddart, S. (eds.), *Landscape, Ethnicity, Identity in the Archaic Mediterranean Area*, Oxbow Books, Oxford 2012, 207-227.

RUIZ, A., MOLINOS, M. LÓPEZ, J., CRESPO, J., CHOCLAN, C., HORNOS, F.:

1983. “El horizonte ibérico antiguo del Cerro de la Coronilla (Cazalilla, Jaén). Cortes A y F”, *Cuadernos de Prehistoria de la Universidad de Granada* 8, 251-297.

RUIZ, A., MOLINOS, M., RISQUEZ, C., GOMEZ, F., LECHUGA, M.A., RUEDA, C.:

en prensa a. *La Cámara de Piquía. Arjona, Jaén* Textos CAAI, Instituto Universitario de Investigación en Arqueología Ibérica, Universidad de Jaén.

RUIZ, A., MOLINOS, M., RUEDA, C., FERNÁNDEZ, R., MORENO, M. I., PEREZ, M.:

en prensa b “El área palacial del oppidum de La Plaza de Armas de Puente Tablas (Jaén)”, *Palacios Protohistóricos en el Mediterráneo Occidental*, Textos CAAI, Instituto Universitario de Investigación en Arqueología Ibérica, Universidad de Jaén.

RUIZ, A., RISQUEZ, C., HORNOS, F.:

1992. “Las Necrópolis Ibéricas en la Alta Andalucía”. Blánquez, J., Antona del Val, V. (coords.), *Congreso de Arqueología Ibérica: Las Necrópolis*, Universidad Autónoma de Madrid-Consejería de Cultura, Madrid, 397-430.

SCHNAPP, A. :

1997. *Le chasseur et la cité. Chasse et érotique en Grèce ancienne*. Editions Albin Michel, París.

TESTART, A.:

2005. *Eléments de classification des sociétés*. Editions Errance, París.

TORELLI, M.:

1988. “Dalle aristocrazie gentilizie alla nascita della plebe”, *Storia de Roma*. Einaudi, Torino.

2007. *Composizione e programma figurativo del vaso François*. Mondadori Electa, Milán.

TORRECILLAS, J. F.:

1985. *La necrópolis de época tartésica de Cerrillo Blanco*. Instituto de Estudios Giennenses. Jaén.

Jerarquía y heterarquía en las cuencas extremeñas del Guadiana y Tajo durante el Período Orientalizante¹

Alonso Rodríguez Díaz²
Ignacio Pavón Soldevila²
David M. Duque Espino³

Resumen

Este trabajo propone una valoración de los sistemas organizativos y territoriales del Período Orientalizante-Postorientalizante extremeño (siglos VII-V a.C.) en un marco dialéctico “jerarquía-heterarquía”. Dos escenarios principales sirven como “zonas laboratorio” para contrastar esta hipótesis de trabajo en sus respectivos contextos paleopaisajísticos y paleoeconómicos: las comarcas de La Serena-Vegas Altas del Guadiana y la Penillanura Cacerense, inscrita en el Tajo Medio. En el primero de estos ámbitos se sitúan sitios tan renombrados de la arqueología extremeña como el *oppidum* de Medellín y los “edificios señoriales” de Cancho Roano (Zalamea de la Serena, Badajoz) y La Mata (Campanario, Badajoz). Por su parte, en el segundo, merecen mención especial el poblado en alto de la Sierra del Aljibe de Aliseda, vinculado al célebre tesoro aparecido en dicha localidad en 1920, y los complejos rurales de Torrejón de Abajo (Cáceres) y el descubierto en 2009 de La Ayuela (Cáceres). Hacia 400 a.C., factores diversos provocaron la quiebra del inestable y desgastado “modelo orientalizante”, propiciando el desarrollo del panorama sociopolítico y etnocultural protagonizado por lusitanos, vettones, célticos y túrdulos.

Palabras clave: jerarquía, heterarquía, período Orientalizante, Extremadura, Tartessos

Abstract

This paper proposes the assessment of organizative and territorial systems in the Orientalizing-Postorientalizing Period in Extremadura (centuries VII-VI BC) within a “hierarchy-heterarchy” dialectical framework. Two main scenarios are used as “laboratory zones” to test this working hypothesis in their paleoeconomic and landscape contexts: the areas of La Serena-Vegas Altas del Guadiana and the Penillanura Cacerense, in the Middle Tagus. In the first of these areas are located renowned archaeological sites of Extremadura such as the *oppidum* of Medellín and the “stately buildings” of Cancho Roano (Zalamea de la Serena, Badajoz) and La Mata (Campanario, Badajoz). As regards our second geographical scenario, we must pay particular attention to the hilltop settlement at Aliseda –which is linked to the famous treasure appeared in this village in 1920–, and to the rural complexes of Torrejón de Abajo (Cáceres) and The Ayuela (Cáceres), both discovered in 2009. Around 400 BC, several factors led to the failure of the unstable and outdated “orientalizing model”, and gave way to the development of socio-political and ethnocultural situations led by Lusitanians, Vettones, celtic populations and Turduli.

Keywords: hierarchy, heterarchy, Orientalizing period, Extremadura, Tartessos

¹ Este trabajo se incluye en el proyecto del Plan Nacional “El tiempo del Tesoro de Aliseda” (HAR2010-14917) y en la Acción Complementaria “Estudio del contexto arqueológico del Tesoro de Aliseda (Cáceres)” (HAR2011-15841-E). URL: www.eltiempodeltesorodealiseda.com

² G.I. PRETAGU, Universidad de Extremadura.

³ G.I. PRETAGU, Investigador del Subprograma Ramón y Cajal del MINECO.

Como es sabido, el reconocimiento de “modelos piramidales” ligados a procesos de urbanización ha dirigido en gran medida las lecturas sobre la complejidad social en la protohistoria peninsular y euromediterránea (Almagro-Gorbea, Ruiz Zapatero 1992; Cunliffe, Keay 1995; Berrocal, Gardes 2001; Molinos, Zifferero 2002; Osborne, Cunliffe 2005; Belarte, Sanmartí 2006, etc.). Sin cuestionar en absoluto su validez y su significación historiográfica, quizá el carácter lineal y finalista de algunas de dichas lecturas haya ocultado, a veces, otras posibilidades y fórmulas organizativas del diversificado poblamiento protourbano, propiamente urbano o rural de este período (Hill 2006, cit. en Ruiz Zapatero 2009; van Dommelen, Gómez 2008; García 2013, etc.). De un tiempo a esta parte, como alternativa y/o complemento a tales planteamientos que a menudo identifican la jerarquía de escala y la jerarquía de control, se vienen proponiendo otros conceptos, entre los cuales el de “heterarquía” va ganando adeptos en contextos históricos y geográficos muy dispares (Crumley 1995).

Al respecto, no está de más recordar que los modelos heterárquicos se identifican con sistemas organizativos en red, que simultanean tomas de decisiones por parte de personas o grupos diferentes, que a menudo se superponen —ya sea en cooperación o en conflicto— unos con otros. Entre sus indicadores arqueológicos más significativos se apuntan la competencia entre grupos de iguales, la ausencia de control centralizado de los bienes de subsistencia y de prestigio, la multiplicidad de instalaciones administrativas y productivas, la variedad de residencias y complejos funerarios de élite y, por último, la amplia distribución espacial de instituciones y grupos de élite con sus particulares modos de interacción con el medio natural (Crumley, Marquardt 1987; Crumley 1995; 2003, 137; Brumfiel 1995; Ehrenreich *et alii* 1995; Jessop 1995; Levy 1995; Keswani 1996, 217, cit. en Schoep 2002, 106; Saitta, McGuire 1998; O'Reilly 2000; Becker 2004; Cruz 2006; Loya 2008, etc.). Pero lejos de entenderse como conceptos antagónicos, “jerarquía” y “heterarquía” se conciben dentro de una dialéctica permanente y cambiante, por cuanto “la dinámica de interacciones en un sistema dado involucra relaciones tanto jerárquicas como heterárquicas” (Morales 2007: 3). Dicho de otro modo, se trata de explorar el equilibrio fluctuante y dinámico entre las fuerzas centrífugas y centrípetas inherentes a cualquier sistema social o proceso histórico y su plasmación territorial. El caso de estudio que abordamos en este trabajo es el del actual territorio extremeño entre los siglos VII-V a.C., ya avanzado en otras publicaciones (Rodríguez 2009; Rodríguez *et alii* 2010).

1. La “periferia extremeña” en el sistema regional tartésico y su particular desarrollo histórico

Es sabido que el Suroeste ibérico concita una realidad geográfica rica y diversa en virtud de las potencialidades de su suelo y subsuelo, con un buen número de puntos y zonas de paso que tradicionalmente han posibilitado las relaciones Norte-Sur y Este-Oeste. Durante la primera mitad del I milenio a.C., gran parte de dicho espacio se vinculó con Tartessos. Sin olvidar la extensa bibliografía

existente sobre su génesis, sus límites, su entidad política o su misma identidad etnocultural (Álvarez 2005), nuestra percepción de Tartessos se aproxima a un sistema regional complejo, sustentado en un tupido entramado de relaciones internas y externas, cuyo desarrollo histórico generó en el Suroeste peninsular un facetado panorama sociopolítico y etnocultural (Rodríguez, Enríquez 2001; Rodríguez 2009). Si en el ámbito de las relaciones externas la convergencia y síntesis de los influjos atlántico-mediterráneos podría estimarse como uno de sus rasgos más definidores, en el orden interno la consideración de “áreas claves” y “periféricas” bien articuladas entre sí resulta un hecho cada vez más asumido por la investigación reciente (Fig. 1A). Como “áreas claves” se reconocen las del Bajo Guadalquivir y Huelva, mientras que el Alto Guadalquivir, las cuencas extremeñas del Guadiana y parte del Alentejo se identifican con “ámbitos periféricos” o “esferas de interacción”, como hace tiempo las denominó M. E. Aubet (1990). En este sentido, conviene insistir en que las llamadas “periferias tartésicas” en general, y el área extremeña en particular, no se perciben como espacios marginales o retardatarios, sino como realidades geográficas diversas y estructuradas internamente que, desde muy pronto, quedaron integradas en las redes de intercambio e interacción suprarregionales merced a sus fluidas conexiones internas.

Desde tal perspectiva, una valoración algo más precisa del hoy territorio extremeño obliga a diferenciar dos realidades geográficas diferentes y complementarias a la vez: las cuencas medias del Tajo (en adelante, CMT) y del Guadiana (en adelante, CMG) (fig. 1B). La CMT, enmarcada por el Sistema Central al Norte y las sierras de San Pedro-Montánchez-Villuercas al Sur, se asocia a un espacio de notable potencial agropecuario, cinegético y minero-metalúrgico. Sobre este último aspecto, son de referencia obligada las significativas concentraciones de casiterita, plata-plomo y oro, elogiadas ya por la literatura grecolatina pero prácticamente inéditas en el registro arqueominero. Sólo recientemente el caso del estañío de la Sierra de San Cristóbal de Logrosán (Cáceres) ha sido contrastado, si bien precisa de mayor continuidad investigadora (Rodríguez *et alii* 2013). A todo ello deben sumarse las posibilidades agrícolas de ciertos ámbitos o comarcas, como el valle del Alagón o Campo Arañuelo, entre otros. Por su parte, la CMG, limitada al Norte por las sierras de San Pedro-Montánchez-Villuercas y al Sur por el umbral de Sierra Morena, nos sitúa ante una extensa penillanura, de preferente vocación agraria y con un gran valor estratégico para la comunicación con el núcleo tartésico. En dicho marco, mención especial merecen el propio valle del Guadiana, profundamente transformado por los regadíos del Plan Badajoz y dividido en las conocidas Vegas Altas y Bajas por el batolito granítico de Mérida; Los Llanos de Olivenza o las extensas campiñas de Tierra de Barros, Llerena-Azuaga, donde proliferan los cultivos de secano (vides, olivos y cereales). Caso aparte son las comarcas de La Serena y Los Montes con extensos pastizales salpicados de zonas de labor y notables recursos de galena argentífera explotados al menos desde época romana (Domergue 1987). Por su parte, las estribaciones de Sierra Morena marcan

Figura 2. Propuesta evolutiva de la complejidad sociopolítica en las cuencas extremeñas del Guadiana y Tajo entre el Bronce Final-Orientalizante y el Postorientalizante (a partir de Rodríguez 2009).

red poblacional simbiótica, sustentada en los intercambios de recursos excedentarios o de especial significado económico entre ambas cuencas hidrográficas y los territorios vecinos. De este modo, en el Guadiana Medio se vislumbra un poblamiento diversificado y distribuido conforme a una estrategia agraria encaminada a producir cereal, quizá no sólo para el consumo propio, sino también para alimentar los intercambios internos con las poblaciones mineras de, al menos, el sur del Tajo y, en última instancia, para favorecer las tempranas conexiones con Tartessos que el registro arqueológico sugiere. Dicho “modelo simbiótico” acabaría confiriendo una acusada personalidad al devenir histórico de este territorio periférico dentro del poliédrico sistema regional tartésico (Pavón 1999; Rodríguez, Enríquez 2001), diferente de la imagen lineal y acumulativa que durante largo tiempo ha dominado su investigación (Almagro-Gorbea 1977; Almagro-Gorbea, Martín 1994; Almagro-Gorbea, Torres 2007; Almagro-Gorbea 2008b).

Desde tal perspectiva, el proceso histórico de la periferia septentrional de Tartessos parece desenvolverse en un contexto sociopolítico de naturaleza inestable que, a nuestro juicio, condicionó la consolidación de organizaciones estatales en esta zona. Lejos de ser ésta una limitación, dicho proceso contribuyó a diversificar los también inestables sistemas organizativos y las expresiones del poder e identidad en la geografía tartésica. En este sentido, venimos

abordando el análisis de la complejidad social en la “periferia extremeña” entre *c.* 800-400 a.C. en un marco dialéctico “jerarquía-heterarquía” que pretende conjugar tanto los diferentes sistemas de dominio territorial que en dicho espacio se suceden como las continuidades y discontinuidades que el registro arqueológico deja entrever (Rodríguez 2009; Rodríguez, Pavón, Duque, 2010). Con la cautela y prevención obligadas que éste impone, la proyección de estas ideas a la protohistoria extremeña exige, hoy por hoy, la distinción entre sus dos principales escenarios: los cursos medios del Guadiana y del Tajo (fig. 2).

En el Guadiana Medio, en una primera fase, durante el Bronce Final-Orientalizante (*c.* 800-650 a.C.), venimos considerando un modelo “heterárquico-jerárquico”, liderado por jefaturas coordinadas, asentadas en poblados estables y reflejadas en la amplia serie de estelas, bronce y joyas del Bronce Final concentradas en este espacio. Dicha estructura de poder coordinado sería la que, en primera instancia, posibilitaría la pronta integración de los recursos agropecuarios y minero-metalúrgicos en los circuitos atlánticos y sobre la que, también de forma temprana, incidirían los influjos mediterráneos. Precisamente, la creciente influencia mediterráneo-oriental supondría un significativo cambio en dicho modelo político en la fase siguiente. En el Período Orientalizante (siglos VII-VI a.C.), se advierte un proceso de intensificación y diversificación del comercio

de materias primas y recursos agropecuarios, que abriría una etapa de jerarquización sociopolítica, sustentada en un soporte ideológico y en formas de poder de filiación oriental, proyectadas en el territorio mediante planes de urbanización y colonización agraria como el recientemente estudiado en torno a Medellín.

Sin embargo, dicho modelo jerarquizado parece coexistir, al menos desde comienzos del siglo VI a.C. y en pleno declive del comercio de metales, con élites rurales, radicadas en edificios de diversa entidad constructiva y con desigual capacidad de atesoramiento de ostentosos bienes de prestigio, cuya relación con las aristocracias cuasiurbanas tipo Medellín debió de desenvolverse en un marco de subordinación, competencia o complementariedad no siempre fácil de precisar a partir de las evidencias arqueológicas. Con la crisis tartésica, en el último tramo del siglo VI a.C., el expansivo modelo orientalizador se resintió significativamente, abriendo un proceso de redefinición socioeconómica y territorial que, actualmente, muestra su cara más visible en “edificios señoriales” como La Mata (Campanario, Badajoz) o Cancho Roano (Zalamea de la Serena, Badajoz), entre otros, entendidos como células de poder heterárquico especialmente pujantes durante el siglo V a.C. Sin embargo, las contradicciones internas del propio sistema y la redefinición de los modelos políticos de sus entornos vecinos provocarían hacia 400 a.C. el fin de estas aristocracias rurales y, por ende, del “modelo celular”.

En lo que al Tajo Medio se refiere, el horizonte Bronce Final-Orientalizador parece desenvolverse en términos paralelos a los de la Cuenca Media del Guadiana. Poblados, estelas, bronceos, oros... dejan entrever, singularidades arqueológicas aparte, una red de jefaturas coordinadas que parecen evolucionar a partir del siglo VII a.C. hacia un sistema jerárquico-heterárquico que, en función de los yacimientos conocidos, se prolongaría hasta finales del siglo V a.C. en un equilibrio inestable y progresivamente declinante. Poblados en alto de desigual entidad como el de la Sierra del Aljibe (Aliseda, Cáceres) y El Risco (Sierra de Fuentes, Cáceres) y complejos en llano como Torrejón de Abajo (Cáceres) y La Ayuela (Cáceres) alimentan esta línea de trabajo que futuros estudios deberán contrastar.

2. El Período Orientalizador-Postorientalizador en el Guadiana Medio: Vegas Altas y La Serena

Dentro del Guadiana Medio, las actuales comarcas de Vegas Altas y La Serena conforman un espacio de análisis privilegiado, ya que en él diferentes grupos vienen desarrollando, desde tiempo atrás y de forma casi ininterrumpida, su actividad investigadora. Mención especial merecen los trabajos pioneros de M. Almagro Gorbea (1977) en Medellín y J. Maluquer (1981; Maluquer *et alii* 1986) en Cancho Roano, continuados posteriormente por S. Celestino (Celestino, Jiménez 1993; Celestino 2001). A dicha labor se sumaron, avanzados de los años ochenta, la de nuestro propio grupo (Rodríguez 1998, 2004) y, más recientemente, la de otros investigadores (p.e., Sanabria 2007). Tal actividad arqueológica ha propiciado no sólo un notable volumen de

información sobre el poblamiento protohistórico de esta zona, sino un enriquecimiento del debate sobre aspectos como los mecanismos de interacción con Tartessos o las estructuras político-territoriales, entre otros.

En primer lugar, es de referencia obligada el caso de Medellín (fig. 3A). Sabido es que este estratégico enclave, controlador a un tiempo de uno de los principales vados del Guadiana y de las fértiles tierras de su entorno viene siendo considerado por Almagro-Gorbea (2008b) el *oppidum* principal de la comarca, una suerte de “capital del valle” con una superficie estimada de 13 Ha, últimamente identificada –con magros argumentos– con *Conisturgis* y reconocida como expresión de la colonización tartésica de este territorio. Sin embargo, la reciente estratigrafía publicada del SMRO (Sondeo Muralla Romana Occidental) parece constatar la raigambre autóctona de este asentamiento, ocupado sin solución de continuidad durante todo el Bronce Final (Jiménez, Guerra 2012, 105). Sobre dicha base poblacional y cultural, Medellín debió de experimentar un gran auge durante los siglos orientadores (VII-VI a.C.) a tenor de las secuencias registradas en la CET (Cata Este del Teatro) y el C2LN (Corte 2 de la Ladera Norte), donde los sedimentos de este período llegan a alcanzar un espesor medio de 2 m. Sin embargo, durante el Postorientalizador (siglos VI-V a.C.), la acumulación estratigráfica se redujo prácticamente a la mitad en el C2LN y no se documenta en la CET. Más difusos resultan los horizontes prerromano y romano-republicano en todos los sondeos practicados, dada la profunda alteración provocada por la ocupación de época medieval de este lugar (Almagro-Gorbea 1977; Almagro-Gorbea, Martín 1994).

Por otra parte, los períodos orientador-postorientalizador (VII-V a.C.) de dicha secuencia ocupacional encuentran reflejo en buena medida en su necrópolis, recientemente publicada (Almagro-Gorbea 2006, 2008a, 2008b). De este modo, entre 675-525 a.C. se concentran prácticamente el doble de enterramientos (con predominio de las cremaciones en urna) que en el período 525-400 a.C. (con dominancia de las cremaciones en *busta*). Pese a que por el momento no se han detectado “tumbas principescas” o “aristocráticas” en ninguna de las dos fases de este espacio funerario considerado de perfil urbano o protourbano, no faltan sin embargo sepulturas directa o indirectamente relacionadas, en función del número y naturaleza de sus ajuares, con la oligarquía del *oppidum*. Es el caso del *bustum* 86H/4, perteneciente a un varón de 50-60 años de máximo rango, cremado con numerosos objetos de bronce, plata, hierro, marfil, cerámicas diversas..., o la tumba que debió de albergar la conocida *kylix* de *Eucheiros* con la imagen de Zeus lanzando rayos, destacado símbolo de la iconografía del poder en todo el ámbito mediterráneo.

El rango y la entidad sociopolítica del *oppidum* de Medellín durante el Período Orientalizador se vislumbran también en su dominio territorial, inherente por otra parte a su carácter protourbano o urbano. Si bien es cierto que a veces se han propuesto amplias extensiones y límites para dicho territorio, no siempre dichas estimaciones se han sustentado en argumentos y referencias arqueológicas suficientemente

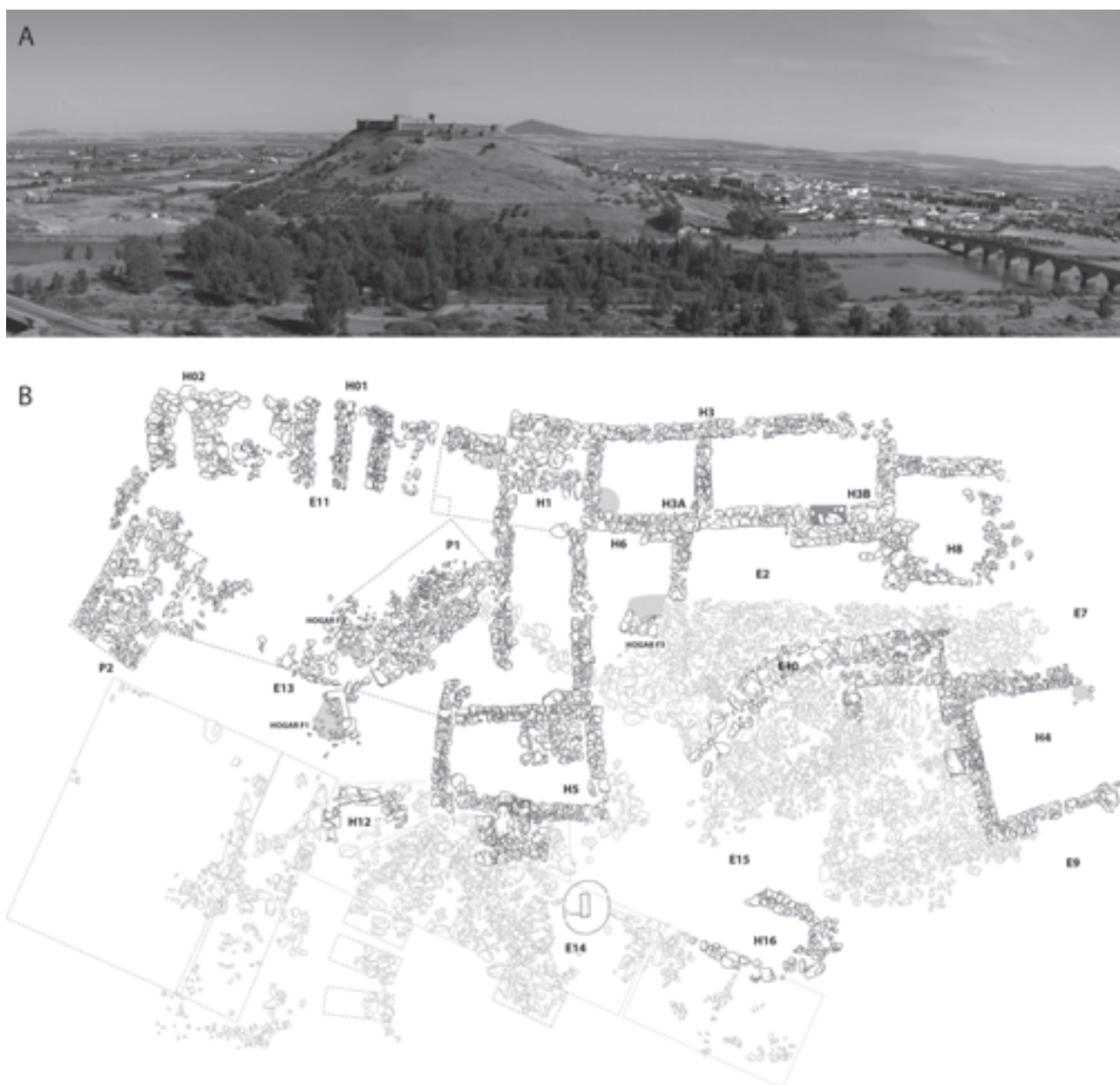

Figura 3. A) *Oppidum* de Medellín (Foto: D. M. Duque Espino); B) Caserío de Cerro Manzanillo (Villar de Rena) (Rodríguez, Duque, Pavón, 2009).

contrastadas. Nuestra aportación al respecto se ha concretado recientemente a raíz del estudio realizado sobre el caserío oriental de Cerro Manzanillo, descubierto de forma accidental cuando se extraían áridos para la construcción de la autovía regional Miajadas-Don Benito (Rodríguez, Duque, Pavón, 2009) (fig. 3B). Dicho asentamiento se encuentra a 14 Km al noreste de Medellín, en un contexto de gran potencialidad agraria. El espacio intermedio entre Medellín y Cerro Manzanillo se encuentra vertebrado e interconectado por tres cursos fluviales de diferente orden: el Guadiana, el Ruecas y el Matapeces.

Las excavaciones realizadas en Cerro Manzanillo en 2003-04 y 2007 sacaron a la luz un asentamiento rural de

0,05-0,08 Ha de superficie, fechado entre los siglos VII-VI a.C. y ubicado en el piedemonte de la elevación que le da nombre. Dichos trabajos reconocieron dos fases constructivas principales, relacionadas con el crecimiento vegetativo de la familia campesina inicialmente instalada en este lugar. La organización del sitio se concretó en dos sectores bien definidos: uno de habitación y otro de almacenaje-laboreo. El sector habitacional lo conformaron cuatro-cinco viviendas, dispuestas alrededor de un patio abierto, empedrado y canalizado. Todas las casas presentaban un solo ambiente, excepto la más antigua con dos. Hogares, bancos-poyetes y trojes son algunos de los elementos domésticos que mejor definen la funcionalidad de dichas viviendas. En la parte

Figura 4. Poblamiento orientalizante y hallazgos dispersos entre Medellín y Cerro Manzanillo (Vegas Altas del Guadiana) (Rodríguez, Duque, Pavón, 2009).

delantera del patio, se reconoció una fragua que acredita la incorporación de la siderurgia poco antes del abandono del lugar, en los comedios del siglo VI a.C. En cuanto al área de almacenaje y laboreo, se reconocieron los restos de dos almacenes elevados y sendas plataformas de piedra levantadas justo delante de aquéllos, quizá relacionadas con el procesamiento previo del cereal antes de su almacenamiento, a tenor de las altas concentraciones detectadas de *Poaceae* (*Cerealia*). Así mismo, los escasos restos de semillas recuperados en 2007 correspondían a cebada vestida y trigo desnudo, no constatándose la presencia de vid ni olivo. Tampoco se documentaron restos de fauna en toda el área excavada. En función de cálculos diversos fundados en el tamaño y organización de los *hri* marroquíes, se estimó que la capacidad de almacenaje de los dos estructuras elevadas referidas rondaría los 7.745 l. Por otra parte, la población residente de este enclave pudo oscilar entre 12-15 personas; un número identificable con un grupo familiar extenso o ampliado, a tenor de las formulaciones de asignación y proporción planteadas por autores diversos. Teniendo en cuenta ambas variables, almacenamiento y demografía, se consideró que en años normales la producción de este grupo podría generar excedentes de entre 4.595-3.020 l de cebada-trigo; una cantidad equivalente prácticamente al doble de las necesidades alimentarias del grupo. Como posibles opciones distributivas de tales excedentes se consideraron la previsión

de malos años, la sementera, las necesidades ceremoniales y las posibles exigencias tributarias.

A mayor escala, la prospección selectiva llevada a cabo en 2006-07 en el tramo comprendido entre el caserío de Cerro Manzanillo y el *oppidum* de Medellín, estructurado como se recordará por los cursos del Guadiana-Ruecas-Matapeces, revelaron numerosos hallazgos y evidencias ocupacionales de diversa entidad y naturaleza, en su mayor parte de época orientalizante (fig. 4). Vestigios de aldeas de notable extensión (La Veguilla), caseríos tipo Manzanillo, necrópolis, concentraciones de molinos barquiformes o simples restos aislados ponen de manifiesto la alta densidad de ocupación de este sector del territorio de Medellín. Un sector que, dicho sea de paso, estimamos representativo del todavía impreciso dominio de Medellín. Por su parte, los materiales de superficie de los sitios prospectados, en ocasiones abundantes, ofrecen tipologías consonantes con los de las fases “Medellín II-B y III-A” (625-550 a.C.). En síntesis, dicho panorama poblacional nos resulta, en líneas generales, compatible con un proceso de colonización agraria similar y paralelo a los detectados durante el Período Orientalizante en diferentes ámbitos del sur y suroeste peninsular (Rodríguez 2010, con bibliografía).

Desde el punto de vista territorial y sociopolítico, dichas evidencias arqueológicas se ajustan bien a un modelo poblacional de geometría piramidal, con vértice en el *oppidum*

Figura 5. Distribución de bronce rituales y objetos de prestigio orientalizantes dispersos por la actual geografía extremeña.

de Medellín y una amplia base conformada por grandes aldeas, caseríos, instalaciones menores, necrópolis... en su mayoría integradas en su dominio agropolitano. Tal escala de asentamientos venimos asociándola a un orden social jerarquizado, presidido por una aristocracia radicada en Medellín, propietaria exclusiva de los medios de producción y legitimada por un aparato ideológico-religioso de marcado cariz orientalizante. Los colonos, asentados indistintamente en aldeas y granjas, pudieron gozar de una suerte de “propiedad particular”⁴, consistente en la tenencia y posesión de un lote de tierra que les garantizaría la subsistencia familiar, la del ganado, sus necesidades ceremoniales y sus obligaciones tributarias. Así mismo, dicha forma de propiedad pudo reconocer al colono la capacidad de transmitir el lote de tierra a sus descendientes, siempre que éstos mantuvieran el pacto de fidelidad al aristócrata. Todo ello potenciaría, por una parte, la intensificación de las redes de intercambio internas y externas; y, por otra, la consolidación de un modelo social fundado en relaciones clientelares o de servidumbre. Desde dicha óptica, vinculamos la colonización agraria de este sector del Guadiana Medio a un proceso autóctono ligado a la consolidación política de Medellín y a la definición de su territorio, que aglutinó mayoritariamente a campesinos procedentes de poblados del entorno, aunque sin descartar la integración de elementos externos. Así parecen sugerirlo

los sondeos realizados en poblados como Magacela o Entre-ríos, ocupados durante el Bronce Final pero sin continuidad durante el Período Orientalizante. Dicho de otro modo, nos resulta coherente vincular el abandono de estos enclaves con la necesidad de mano de obra y las expectativas generadas con la colonización de la tierra de Medellín, que pudo incluso atraer a gentes de otras zonas más o menos alejadas (Rodríguez, Duque, Pavón, 2009).

Pero paralelamente a estos proyectos jerarquizadores y expansivos, como hemos dicho comparables a los que se dan casi por las mismas fechas en otros ámbitos nucleares y periféricos de Tartessos, intuimos la existencia en el Guadiana Medio de formas de apropiación del campo distintas, deudoras quizá de fórmulas tradicionales de poder aunque radicadas en renovadas edificaciones y revestidas con ostentosos atributos orientalizantes. En ese marco venimos considerando la conocida serie de bronce rituales y objetos de prestigio orientalizantes dispersos por la actual geografía extremeña (fig. 5). Los timiaterios de La Codosera y Villagarcía de la Torre, los jarros de Valdegamas, Alange, Siruela, las figuras de Mérida, Medina de las Torres y Entre-ríos, los carritos de Mérida y Almorchón... conforman parte de un listado que no deja de crecer a cada cierto tiempo (Rodríguez, Enríquez 2001, 187-189; Rodríguez 2009, 114-116). Aunque la procedencia y los contextos de dichas piezas se desconocen en su mayor parte, algunos casos (Valdegamas, Villagarcía de la Torre...) dejan entrever su relación preferente con hábitats y necrópolis rurales. Una contextualización notablemente diferente a la que se

⁴ Aunque con otros matices, se trata de un concepto utilizado hace tiempo por A. Ruiz Rodríguez (1998, 295-296; 2000, 18-19) para las sociedades clientelares del mundo ibérico.

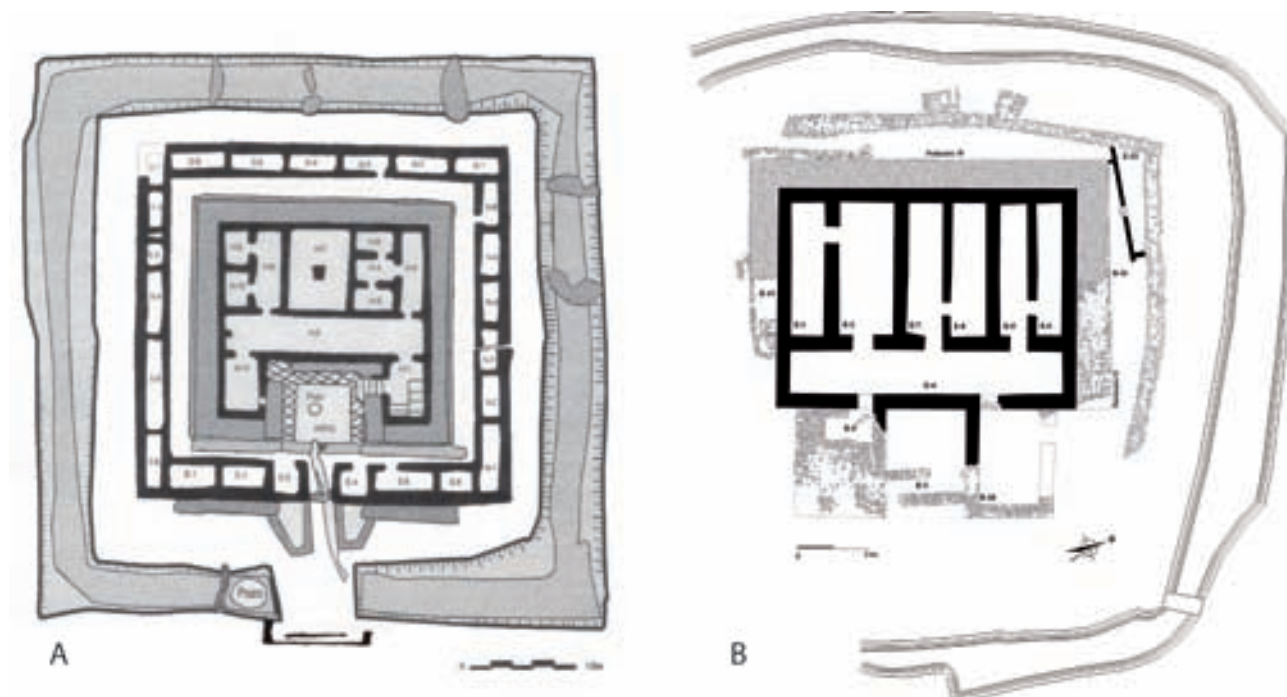

Figura 6. A) Cancho Roano (Zalamea de la Serena) (Celestino 2001); B) La Mata (Campanario) (Rodríguez 2004).

percibe en el Guadalquivir, donde estos elementos suelen gravitar casi siempre en torno a núcleos y espacios simbólicos urbanos. Pero a los bronce hemos de sumar los vestigios más antiguos reconocidos en Cancho Roano, identificados con los “Edificios B y C”, fechados en el siglo VI a.C. o poco antes (Celestino 2001). Más allá de su significación sacra o palacial, lo cierto es que se trata de construcciones de adobe que responden a modelos edilicios orientalizantes, levantados en el campo y en cuyos alrededores se han detectado evidencias ocupacionales de menor entidad (Walid, Nuño 2005).

Todo ello nos ha llevado a relacionar dichas evidencias con la existencia de élites rurales que viven y mueren en el campo desde al menos los siglos VII-VI a.C., dentro de un proceso de “señorialización latente” que cohabita con proyectos urbanos como el reconocido en Medellín (Rodríguez 2009, 195-202). La relación de élites urbanas y rurales y de éstas últimas entre sí debió de desenvolverse en un equilibrio inestable en el que la subordinación, la autonomía, la complementariedad, la competencia, la emulación, la ostentación... debieron de combinarse en proporciones cambiantes en un marco de relaciones “ciudad-campo” que, en términos sociales, identificamos con una dialéctica “jerarquía-heterarquía” mantenida hasta mediados del siglo VI a.C. Un momento ligado, no sin controversias, a la crisis tartésica, cuyos efectos y respuestas tienden cada vez más a valorarse desde escalas regionales, aunque sin perder de vista sus interacciones.

En el sector del Guadiana Medio que nos ocupa, el reflejo arqueológico de la recesión de Tartessos se percibe en la posible destrucción de una muralla de adobe y en la ya comentada regresión estratigráfica y demográfica atestiguada en el *oppidum* y necrópolis de Medellín, espec-

tivamente. Más allá del perímetro urbano, dicha coyuntura crítica se observa además en su territorio, donde se produjo la desaparición de gran parte de los caseríos ligados a la colonización agraria. Cerro Manzanillo, el único excavado por el momento, así lo avala, por cuanto su abandono tuvo lugar paradójicamente en su fase expansiva. No parece, por tanto, que el desalojo del sitio por parte de sus ocupantes estuviera relacionado con causas internas, sino con aspectos de índole sociopolítica que, a la postre, conllevarían una nueva reorganización y reparto del territorio.

En tal panorama, proponemos que la respuesta del modelo orientalizante a la crisis tartésica pudo estar marcada por un proceso de ruralización y fragmentación de las élites urbanas y, sobre todo, por la afirmación de las aristocracias rurales instaladas en el campo desde tiempo atrás. El control de la tierra como principal medio de producción, valor tradicionalmente seguro y estable, pudo convertirse a partir de ese momento en la principal vía de salida a la recesión tartésica y, por consiguiente, en la alternativa a los resentidos circuitos comerciales preexistentes. La apuesta por el campo por parte de los aristócratas del período Orientalizante conllevaría la relocalización y acomodo de buena parte del campesinado en los nuevos pagos señoriales, sin menoscabo de la progresión y “señorialización” independiente que pudieron alcanzar, en el “río revuelto” de la crisis, pequeños poseedores de la fase precedente. Fuera por una vía u otra, por ambas a la vez o por cualquier otra hoy difícilmente reconocible a nivel arqueológico, todo parece apuntar hacia el estancamiento de los procesos urbanos orientalizantes y sus afanosos proyectos colonizadores y el desarrollo de un “modelo celular y poder disgregado” de signo heterárquico durante el llamado Período Postorientalizante (siglos VI-V a.C.).

Figura 7. Diferentes espacios del “edificio señorial” de La Mata (Rodríguez 2004).

Dicho modelo, basado en la gestión y dominio de pagos de tintes latifundistas desde el propio ámbito rural, se fundaría en “edificios señoriales” de aspecto monumental con sus respectivos contingentes de campesinos dependientes asentados en caseríos rurales de diferente entidad y función. Esta suerte de “señores del campo” mantendrían básicamente los mismos criterios de ejercicio del poder y de legitimación

del Orientalizante, si bien ya ajustados a las escalas de sus respectivos dominios territoriales y a los nuevos tiempos. De este modo, estimamos que la relación clientelar o de servidumbre entre el “señor rural” y el campesino seguiría asentándose en aspectos prolongados del período anterior, como la fidelidad, la propiedad particular, la ostentación, la diferenciación funeraria... Por su parte, las relaciones entre

élites rurales debieron de dirimirse en gran medida por la competencia a tenor de las diferencias de registro entre residencias y enseres de prestigio detectadas en los casos mejor conocidos. Así entendida, la heterarquía postorientalizante se percibe como una realidad inestable y contradictoria, una auténtica “huida hacia delante” del modelo orientalizante, que apenas tendría siglo y medio de recorrido.

La base arqueológica de tales planteamientos se fundamenta en el conocido “Edificio A” de Cancho Roano y, en particular, en el de La Mata, situado apenas 20 Km al norte del primero. Superpuesto a los ya referidos “Edificios B y C”, “Cancho Roano A” corresponde básicamente al excavado por J. Maluquer (1981) y, posteriormente, S. Celestino (2001) (fig. 6A). Integrado en un paisaje adehesado y próximo a un arroyo, se trata de una construcción de carácter monumental, extensamente divulgada desde los años ochenta del pasado siglo hasta el presente, pero que pese a todo sigue estando envuelta en el debate sobre su carácter sacro y/o palacial (Almagro-Gorbea *et alii* 1990). Como hemos dicho, las prospecciones realizadas en los últimos años en su entorno inmediato han puesto de manifiesto la existencia de pequeñas ocupaciones durante toda la secuencia constructiva documentada (Walid, Nuño 2005). Es decir, que Cancho Roano desde sus inicios hasta su destrucción a finales del siglo V a.C. siempre contó con población satélite a su alrededor.

Mención aparte, merece el “edificio señorial” de La Mata, excavado y restaurado por nosotros entre 1990-2002 (Rodríguez 2004) (figs. 6B y 7). En síntesis, se trata de una edificación levantada en pleno valle del Molar, justo en la confluencia de un bosque mediterráneo del que tan sólo restan encinares residuales y un espacio sedimentario propicio para cultivos de secano. La Mata es resultado de tres fases constructivas principales, desarrolladas entre la segunda mitad del siglo VI a.C. y finales del V a.C. En el momento de su destrucción, hacia 400 a.C., era un edificio de doble planta con una altura estimada de 6,5-7 m, fachada torreada abierta al Este, rodeado por un muro de mampostería de mediocre factura, un terraplén y un foso de escasa profundidad que delimitó un espacio subcuadrangular de 50 m de lado (Rodríguez, Ortiz 2004).

Su planta inferior se organizó en tres ámbitos arquitectónico-funcionales de diferente tamaño, pero organizados siempre del mismo modo: dos habitaciones alargadas y más o menos estrechas comunicadas entre sí, aunque sólo una de ellas con salida a un amplio corredor transversal que articuló la circulación interior del edificio, amén de otras actividades. Las llamadas Estancias 1 y 2, situadas en el extremo meridional y de las que sólo E-2 comunicaba con el pasillo distribuidor, conformaron el ámbito doméstico de esta imponente construcción a tenor de las estructuras, materiales y restos bioarqueológicos recuperados (bellotas, cereales, fauna...). Especialmente ilustrativa al respecto resulta la E-2, presidida por un gran hogar central rectangular, encaolinado y elevado del suelo, alrededor del cual se reconocieron poyetes con o sin molinos barquiformes de diferente tamaño, un horno panero, un obrador de alimentos, ánforas y vasijas de almacenaje contra las paredes,

numerosos recipientes de cocina y mesa, etc. que avalan la vocación doméstico-productiva de este espacio. Sin embargo, entendemos que el gran hogar central, además de reportar luz, calor y fuego a otras estructuras menores de esta misma estancia o del resto de la casa, igualmente pudo articular actos de naturaleza cultural o simbólica que no han dejado rastro.

El sector central de La Mata, ocupado por las Estancias 7 y 8, constituyó el almacén del edificio, aunque también acogió otras actividades. La E-7, comunicada con el corredor transversal, aportó una treintena de ánforas resinadas por su interior, pero sin residuos de contenido alguno. Todo apunta a que este espacio se utilizó preferentemente como depósito de líquidos, aunque también se molturó y limpió cereal en él. Por su parte la E-8 se reveló como posible almacén de sólidos en función de las trojes construidas en sus extremos. Dichas cubetas estaban vacías, pero algunos restos y residuos apoyan su probable relación con el almacenaje organizado de cereales y leguminosas. Así mismo se documentaron ánforas, vasos de almacén con restos de aceite, yerbacuajo... e incluso alguna herramienta de hierro. Pese a todo, hay indicios de que este espacio fue vaciado antes del derrumbe del edificio.

En el sector norte de La Mata, se definieron las Estancias 9 y 6, con diferencia las de menor superficie del conjunto. Sólo E-9 comunicaba con el pasillo transversal. Ambas habitaciones fueron afectadas por remociones antiguas, algunas quizá incluso de época romana. La única estructura registrada fue una plataforma de adobe y función desconocida que ocupaba el fondo de E-6. Tan inexpresivo hallazgo y la indefinición de los escasos materiales recogidos en las dos estancias complican sobremanera la lectura funcional de este tercer ámbito del edificio, si bien no descartamos su posible relación con el descanso. Una actividad, por cierto, poco exigente de espacio.

Por último, el corredor transversal E-4, con 19 m de largo y 3 m de ancho, acogió en su extremo septentrional un pequeño lagar de vino consistente en una “balseta” de adobe recubierta por un fino enlucido aislante, asentada sobre un zócalo de piedras de tamaño medio. Justo delante apareció un agujero para fijar el vaso colector del mosto que saldría por una abertura frontal de la “balseta”. En los alrededores se recogieron restos de *vitis vinifera* y un embudo con residuos de vino que debió de utilizarse en el trasiego del mosto a ánforas, en las que se produciría la fermentación. Al respecto, no descartamos que las registradas en E-7, resinadas y completamente vacías, estuvieran preparadas para ello. Fuera así o no, lo cierto es que este pequeño lagar de La Mata revela, por una parte, la implantación de la viticultura en el siglo V a.C. en el Guadiana Medio; y, por otra, la obtención de una discreta producción de vino destinada al consumo interno de quienes habitaron el edificio. Un consumo que debió de realizarse en copas áticas y probablemente en contextos de alta significación social y/o simbólica.

En el extremo opuesto de E-4, se reconocieron los restos de una escalera de “ida y vuelta” que permitiría el acceso a la planta superior del edificio. Ésta no debió de ser muy distinta de la inferior a tenor de los materiales registra-

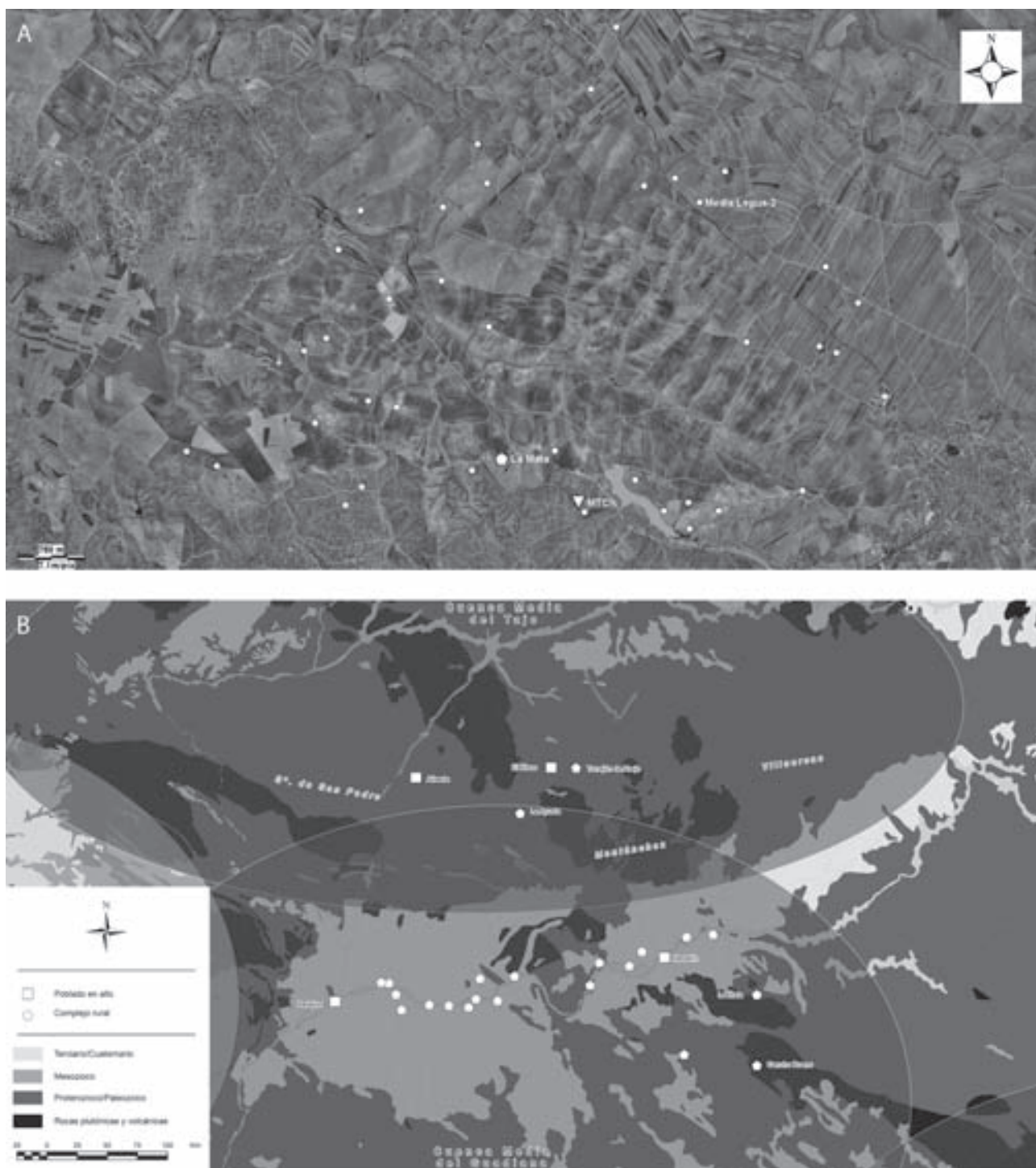

Figura 8. A) Poblamiento rural en el entorno de La Mata (Rodríguez 2004); B) Complejos rurales protohistóricos en el Guadiana y Tajo Medio (Rodríguez 2004; Rodríguez, Duque, Pavón 2009).

dos entre los escombros de su ruina. La cubierta de La Mata debió de estar ocupada por una amplia azotea, siguiendo esquemas edilicios orientales y orientalizantes. Aunque no podamos asegurarlo, es probable que este espacio superior estuviera destinado, entre otros menesteres, a la molinenda colectiva, en función del medio centenar de molinos de tamaños diversos documentados entre los derrumbes del

edificio. Salvando las distancias espaciales y temporales, solemos referir como expresivo ejemplo de espacios colectivos de molinenda el documentado hace tiempo en el Palacio Occidental (Área Q) de Ebla (Matthiae 2010, fig. 241). Sin embargo, no descartamos que la gran cantidad de molinos reconocida en el cercano edificio de Cancho Roano pudiera estar también vinculada a un contexto similar al de La Mata.

En función de todo ello, venimos identificando esta edificación con una residencia de una élite rural, compuesta por un grupo familiar extenso de entre 15 y 30 personas, regida por un aristócrata o “señor del campo” que ejercería el pleno dominio sobre el entorno y la explotación de sus recursos agropecuarios. En este sentido, los trabajos desarrollados en el área teórica de captación del edificio permitieron proponer un dominio de tintes latifundistas, estructurado en una “zona de labor”, con una superficie estimada de 2.465 Ha, y una “zona de monte”, de aproximadamente 3.850 Ha. Si nos atenemos al registro bioarqueológico de La Mata, la primera debió de reportar cereales, legumbres y frutales (vid y olivo, entre otros), y la segunda, caza, leña, bellotas y pastos para una ganadería dominada por bóvidos y ovicápridos. Por su parte, la prospección intensiva de este espacio reveló una concentración exclusiva de evidencias ocupacionales en la “zona de labor”, compatibles con pequeños hábitats o caseríos campesinos dependientes del edificio principal (Fig. 8A). A fin de valorar la sincronía entre edificio y caseríos rurales excavamos parcialmente el sitio de Media Legua-2 (Rodríguez *et alii* 2007, 88-90). Las estimaciones demográficas efectuadas sobre el total de registros prospectados permitieron considerar la existencia de una mano de obra suficiente para hacer frente al cultivo en régimen bienal de tan amplio territorio, así como para la obtención en años normales de una producción cerealista excedentaria (Rodríguez, Pavón, Duque, 2004a).

Dentro del dominio de La Mata, mención aparte merece el reconocimiento de una tumba aristocrática, situada sobre una suave loma a 1 Km al sur-sureste del edificio. Excavada en 1930 y reexcavada por nosotros en 1999, se trata de una sepultura rectangular levantada con muros de mampostería de 0,90 m, apoyada directamente sobre la roca y revestida internamente con seudosillares de granito fino. Sus dimensiones son de 3,56 m de largo, 3,14 m de ancho y 1,50 m. de alto. El fondo, recubierto con grandes losas de corneanas, es escalonado y en la cabecera un sillar rehundido define un nicho. Todo el conjunto fue sellado y señalizado por un túmulo de tierra y cantos angulosos, contenido en un anillo de grandes piedras. En el momento de nuestra intervención, el diámetro de la base del túmulo oscilaba entre 16-19 m y su altura era de 1,70 m. En función de su tipología, posible síntesis de las tumbas aristocráticas tartésicas y bastetanas, así como del material recuperado en la limpieza de su fondo, propusimos su contemporaneidad con el edificio y su consideración como la sepultura individual o colectiva de la élite que controló y gestionó el “latifundio” de La Mata. Tal relación entre tumba y edificio encontró también un argumento favorable en las relaciones de visibilidad entre ambos puntos y de éstos a su vez con los caseríos de su entorno. Todo ello nos llevó a concluir que el pago de La Mata no sólo fue un dominio social y económicamente estructurado, sino también visual y simbólicamente apropiado (Rodríguez, Pavón, Duque, 2004a). Esta lectura recientemente se ha visto reforzada con la recuperación de una serie de noticias y crónicas de prensa sobre las excavaciones de 1930 que apoyan la cronología protohistórica de la tumba (Pavón, Rodríguez, Duque, 2013a y 2013b).

Por otra parte, las prospecciones selectivas realizadas en Vegas Altas-La Serena y otros ámbitos del Guadiana Medio han venido a confirmar –como ya anticipara Maluquer (1981, 273-274)– que los casos de Cancho Roano y La Mata no fueron

únicos (fig. 8B). Sin desmerecer otras formas de ocupación rural de posible carácter autárquico en las tierras marginales del Guadiana, como las representadas en caseríos como Los Caños de Zafra (Rodríguez, Chautón, Duque, 2006) o El Chaparral de Aljucén (Sanabria 2007), las evidencias tumulares vinculables con edificios similares e incluso de mayor entidad conforman un mapa de indicios compatible con un territorio fragmentado y un proceso de “señorialización rural”, particularmente inestable y contradictorio, que sucumbiría hacia 400 a.C. como veremos más adelante (Rodríguez, Pavón, Duque, 2004b).

3. El Período Orientalizante-Postorientalizante en el Tajo Medio: la Penillanura Cacerense

Dentro de la cuenca extremeña del Tajo, la Penillanura Cacerense comienza a perfilarse como un espacio de gran potencial investigador no sólo para avanzar en el análisis de su propio proceso histórico, sino también para calibrar su peso específico en el marco general del Suroeste tartésico. Además de su conexión natural con el Guadiana Medio y con el resto de regiones vecinas, no hay que olvidar que en dicho escenario se sitúan hallazgos tan renombrados en la protohistoria peninsular como el Tesoro de Aliseda. Un hallazgo que, desde 1920, mantiene aún interrogantes claves como su contexto particular o su dimensión socioterritorial, entre otros (Mélida 1921). Junto al tesoro alisedaño y al poblado de la Sierra del Aljibe con el que hace tiempo lo relacionamos, sitios en alto como El Risco y los complejos constructivos en llano de Torrejón de Abajo y La Ayuela constituyen el punto de partida obligado para aproximarse al poblamiento y a las estructuras sociales protohistóricas de esta zona. Como dijimos en un apartado anterior, la hipótesis que barajamos actualmente para el período c. 800-400 a.C. contempla una primera fase de Bronce Final-Período Orientalizante similar, en líneas generales, a la del Guadiana Medio en términos poblacionales y organizativos. Es decir, una etapa fundamentada en un poblamiento estable y una red de jefaturas complejas, cuyas relaciones e interrelaciones pudieron desenvolverse en una dinámica “heterarquía-jerarquía”. Un panorama que, merced a los crecientes influjos mediterráneos durante el Período Orientalizante, evolucionaría a una dialéctica “jerarquía-heterarquía”, protagonizada por élites protourbanas y rurales que, a la luz del registro poblacional disponible hasta ahora, pudo mantenerse en un equilibrio declinante hasta su agotamiento a finales del siglo V a.C.

Sobre Aliseda, cabe referir en primer lugar el poblado en alto de la Sierra del Aljibe, sondeado con carácter de urgencia por nosotros en 1995 (Rodríguez, Pavón 1999) (fig. 9A). Este poblado, de aproximadamente 4-5 Ha de extensión, se ubica en una de las elevaciones más destacadas de la Sierra de San Pedro y justo en la divisoria de aguas Tajo-Guadiana. Desde su cima se divisa un amplio panorama de la Penillanura Cacerense y de forma más concreta los pasos y diferentes caminos que confluyen en sus inmediaciones. Así mismo son destacables las posibilidades agropecuarias, cinegéticas y metalogenéticas del entorno. En este último apartado, destacamos las minas de hierro de La Pastora, en la trasie-

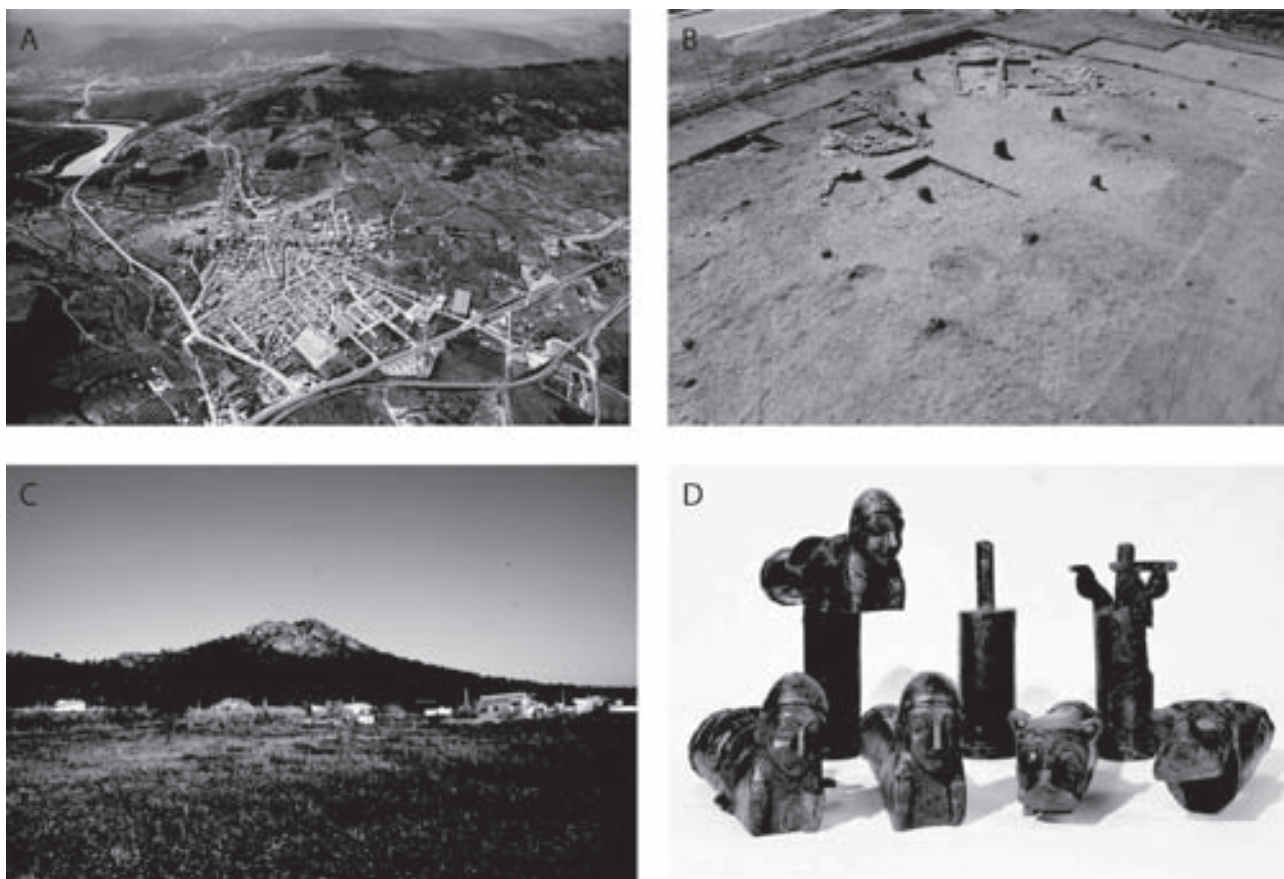

Figura 9. A) Poblado en alto de la Sierra del Aljibe (Aliseda) (Foto: A. Gil); B) Paraje de Las Cortinas (Aliseda) (Foto: A. Rodríguez); C) Poblado en alto del Risco (Sierra de Fuentes) (Foto: I. Pavón); D) Conjunto de Bronces del Torrejón de Abajo (Foto: V. Novillo, a partir de Jiménez, Ortega 2008).

rra, probablemente explotadas en tiempos protohistóricos e históricos. Nuestros trabajos en este lugar, motivados por la instalación de una estación base de Telefónica, reportaron una secuencia estratigráfica articulada en cuatro horizontes crono-culturales: Bronce Final, Orientalizante, Postorientalizante y Romano-Republicano, con el hiato de los siglos prerromanos. A partir de dicha estratigrafía consideramos la probable relación de este enclave con el Tesoro de Aliseda, aparecido en 1920 en las proximidades de uno de los tejares de “El Ejido” del pueblo. Ese lugar, actualmente ya urbanizado, se encuentra a 1,5 Km al Nordeste en línea recta desde la cima de la Sierra del Aljibe.

En 1994 realizamos varios sondeos a lo largo de una de las calles donde tradicionalmente se sitúa el célebre hallazgo, sin resultado alguno. Sin embargo, en el marco del proyecto investigador que actualmente llevamos a cabo sobre la historia y la dimensión territorial del tesoro aliseño, hemos detectado una parcela sin urbanizar en el paraje de “Las Cortinas”, contiguo al de “El Ejido”, con evidencias materiales de época protohistórica. Se trata de un espacio situado a 180 m del teórico lugar del descubrimiento, que, desde 2011, está siendo objeto de una excavación intensiva (fig. 9B). Aunque aún es pronto para valorar los restos constructivos y materiales descubiertos desde un punto

de vista funcional, sí puede avanzarse su cronología de los siglos VI-V a.C. Una cuestión esta última que abre ciertas expectativas sobre la consideración de este espacio como reflejo del contexto del tesoro. Así las cosas, hemos emprendido un análisis de la evolución del paraje del hallazgo de 1920 hasta a la actualidad, con el fin de aproximarnos con mayor certidumbre al paisaje físico y humano del tesoro aliseño. En este mismo marco de actuaciones, hemos de referir también la prospección intensiva realizada en 2012 en el entorno del poblado de la Sierra del Aljibe. Aunque de forma preliminar podemos señalar la existencia de un poblamiento satélite, especialmente concentrado en las tierras del piedemonte con mayor potencialidad agrícola. Más allá de dichos espacios los rastros de poblamiento se rarifican o ni tan siquiera se atisban en la intrincada serranía del sector sur. Confiamos que todo ello permita ofrecer un panorama arqueológico que, de algún modo, contribuya a mitigar la tradicional imagen de hallazgo aislado y descontextualizado que el Tesoro de Aliseda ha mantenido prácticamente desde su descubrimiento.

A escala comarcal, como dijimos, otros asentamientos puntean el poblamiento protohistórico de la Penillanura Cacerña. Es el caso del poblado en alto de El Risco (Enríquez, Rodríguez, Pavón 2001), un enclave puntero en medio de la

Figura 10. Complejo constructivo de La Ayuela (Cáceres) (Foto: A. Gil).

penillanura, con una visibilidad igualmente excepcional (fig. 9C). Los sondeos efectuados, también con carácter de urgencia, a principios de los noventa aportaron una secuencia ocupacional en buena parte coincidente con la de Aliseda. Sobre un horizonte campaniforme, se reconocieron fondos y restos de cabañas de “lastras hincadas” fechadas entre el Bronce Final y el Período Orientalizante, si bien otras construcciones y evidencias materiales permitieron constatar la continuidad del asentamiento hasta el Postorientalizante.

A 6,5 Km al este de El Risco, en pleno llano cacereño, se encuentra el complejo constructivo postorientalizante de Torrejón de Abajo (fig. 9D). Éste fue descubierto parcialmente, a finales de los años ochenta, en una actuación arqueológica provocada por el hallazgo previo de un conjunto de bronce de tipología orientalizante (siglos VII-VI a.C.) que se relacionaron con un posible lecho funerario. El conjunto fue valorado como un santuario, reflejo de Cancho Roano, clausurado con una dudosa cremación detectada en las proximidades del lugar del hallazgo de los bronce (García-Hoz, Álvarez 1991). Posteriormente, en 1997, se realizaron nuevas excavaciones que ampliaron la planimetría inicial y que han llevado a sus autores a relacionar este lugar con una necrópolis aristocrática... aunque sin tumbas definidas (Jiménez, Ortega 2008). Tal disparidad interpretativa sobre Torrejón de Abajo ha complicado hasta ahora su encaje en el poblamiento protohistórico de la Penillanura Cacerense. Sin embargo, el reciente descubrimiento de La

Ayuela podría contribuir a una valoración más ponderada de Torrejón de Abajo.

El asentamiento de La Ayuela se localiza en una suave loma próxima al curso del Ayuela, afluente del Salor, del que ha tomado su nombre (fig. 10). El entorno actual corresponde a un espacio desarbolado, salpicado de manchas residuales de encinar, pastizales y tierras de labor desigualmente repartidas. El sitio de La Ayuela fue descubierto a raíz de las obras del AVE en el tramo Cáceres-Mérida y fue excavado en su integridad en 2009 por vía de urgencia por la empresa TERA S.L., bajo nuestra dirección científica. Se trata de un complejo rural de época orientalizante con al menos tres fases constructivas, parcialmente afectadas por una posterior ocupación romana. A pesar de ello, la edificación parece obedecer, desde sus comienzos en los siglos VII-VI a.C. hasta su abandono hacia los siglos VI-V a.C., a un modelo constructivo de “patio central”, con cabecera en forma de “U” definida por dos cuerpos salientes de los que al menos uno pudo ser una torre. Alrededor del patio, se levantaron y reformaron estancias cuadrangulares de diversas proporciones y funcionalidades cambiantes a lo largo de su existencia. En términos generales, puede decirse que se trata de una concepción edilicia rastreable en tradiciones arquitectónicas orientales y orientalizantes, reconocidas en diferentes contextos mediterráneos, del Suroeste peninsular y de la propia región extremeña. Dentro del registro material, destacan algunos elementos ornamen-

tales (anillos de bronce, un pequeño colgante esférico de oro, etc.) relacionados con la arqueología de Aliseda. Tal complejidad constructiva y la presencia de ciertos ítems de prestigio alimentan la hipótesis de que La Ayuela fuera la residencia de una élite rural con su particular dominio campesino, que compartió espacio y tiempo con las élites ligadas al Tesoro de Aliseda. En cualquier caso, la contras-tación de dicha hipótesis pasa por su estudio microespacial, la valoración de los resultados obtenidos en la prospección intensiva de entorno realizada en 2011-12 y su imbricación en la tipología de asentamientos y formas de poder hasta ahora documentadas en la Penillanura Cacerëña.

4. Epílogo: el “otoño del 400 a.C.”

En torno al 400 a.C., el panorama territorial y socio-político de las cuencas extremeñas del Guadiana y Tajo se vislumbra particularmente fragmentado. Deudor en gran medida de las desgastadas estructuras de poder orientali-zante, se atisban en ambos escenarios formas de apropiación del territorio y estructuras de poder disgregadas y frágiles. Sin proyectos urbanos y políticos afirmados sobre la coerción militar, las élites asentadas en el campo o en los fallidos espacios urbanos debieron de coexistir en un equilibrio ines-table y pleno de contradicciones que finalmente quebraría. Las destrucciones de Cancho Roano, La Mata, la recesión de Medellín, los abandonos de Aliseda, El Risco, Torrejón de Abajo... permiten constatar el estrepitoso hundimiento de las estructuras de poder postartésicas y los dominios territoriales en que se sustentaron, tanto en el Guadiana como en el Tajo Medios.

Desde hace tiempo, venimos planteando que, hacia el “otoño del 400 a.C.”, si nos atenemos a algunos de los frutos documentados en Cancho Roano o La Mata (*vitis*, bellotas), debieron de conjugarse, en un contexto de crisis sociopolítica e ideológica, factores internos y externos de muy diversa naturaleza, no siempre fáciles de contrastar arqueológicamente: el poder fragmentado, las contradicciones del propio sistema, la vecindad de los pueblos meseteños, el germen de los estados ibéricos-turdetanos en el Guadalquivir... (Rodríguez *at alii* 2004b). Sea como fuere, lo cierto es que aristócratas urbanos, “señores rurales”, campesinos, artesanos... vieron cómo sus hábitats, sus residencias más o menos monumentales, sus campos, sus símbolos, etc. fueron incendiados o sencillamente abandonados. Una situación que, desde nuestra perspectiva actual, bien pudiera entenderse como el colapso de la particular dialéctica “jerarquía-heterarquía” surgida, apenas unos siglos antes, de la confluencia de tradiciones indígenas y mediterráneas en el confín septentrional de Tartessos. A partir de entonces, arqueología y textos ilustran –no sin contradicciones– un panorama preferentemente protagonizado por vettones, célticos y túrdulos, cuyas particulares estrategias territoriales y modelos sociopolíticos conjugarían los cambios y continuidades (Berrocal 1992; Rodríguez y Enríquez 2001; Rodríguez, Pavón, Duque, 2011) que marcaron el devenir histórico de esta zona hasta la llegada de los romanos.

Bibliografía

- ALMAGRO-GORBEA, M.:
1977. *El Bronce Final y el Período Orientalizante en Extremadura*, *Bibliotheca Praehistorica Hispana*, XIV, Madrid.
- ALMAGRO-GORBEA, M. (dir.):
2006. *La Necrópolis de Medellín. I. La excavación y sus hallazgos*, *Bibliotheca Archaeologica Hispana*, 26, Real Academia de la Historia, Madrid.
2008a. *La Necrópolis de Medellín. II. Estudio de los hallazgos*, *Bibliotheca Archaeologica Hispana*, 26 (2), Real Academia de la Historia, Madrid.
2008b. *La Necrópolis de Medellín. III. Estudios analíticos. IV. Interpretación de la necrópolis. V. El marco histórico de Medellín-Conisturgis*, *Bibliotheca Archaeologica Hispana*, 26 (3), Real Academia de la Historia, Madrid.
- ALMAGRO-GORBEA, M., DOMÍNGUEZ, A., LÓPEZ, F.:
1990. “Cancho Roano, un palacio orientalizante en la Península Ibérica”, *Madrider Mitteilungen*, 31, 251-308.
- ALMAGRO-GORBEA, M., MARTÍN, A. M.:
1994. “Medellín 1991. La ladera norte del Cerro del Castillo”, Almagro-Gorbea, M., Martín, A. M. (eds.), *Cas-tros y Oppida en Extremadura*, *Complutum*, Extra 4, Madrid, 77-127.
- ALMAGRO-GORBEA, M., RUIZ ZAPATERO, G. (eds.):
1992. *Paleoetnología de la Península Ibérica*, *Complutum*, 2-3, Madrid.
- ALMAGRO GORBEA, M., TORRES, M.:
2007. “Las fortificaciones tartésicas en el Suroeste pe-ninsular”, Berrocal, L., Moret, P. (eds.), *Paisajes fortificados de la Edad del Hierro. Las murallas protohistóricas de La Meseta y la vertiente atlántica en su contexto europeo*, Real Academia de la Historia, Casa de Velázquez, Madrid, 35-55.
- ÁLVAREZ, M.:
2005. *Tarteso. La construcción de un mito en la historiografía española*, Centro de Ediciones de la Diputación de Málaga, Málaga.
- AUBET, M. E.:
1990. “El impacto fenicio en el interior del mediodía peninsular”, *La Cultura Tartésica y Extremadura*, *Cuadernos Emeritenses*, 2, MNAR, Mérida, 29-44.
- BARRIENTOS, G.:
1998. “Introducción geográfica: Extremadura, una realidad diversa”, Rodríguez, A. (coord.), *Extremadura Pro-tohistórica: Paleoambiente, Economía y Poblamiento*, Servicio de Publicaciones de la UEX, Cáceres, 15-28.
- BECKER, M.:
2004. “Maya Heterarchy as Inferred from Classic-Period

Plaza Plans”, *Ancient Mesoamerica*, 15 (1), 47-62.

BELARTE, M. C., SANMARTÍ, J. (eds.):

2006. *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental. Homenatge a Miquel Cura, Actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 25 al 27 de novembre de 2004)*, Arqueomediterrània 9, Àrea d'Arqueologia, Universitat de Barcelona - Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Barcelona.

BERROCAL, L.

1992. *Los pueblos célticos del Suroeste de la Península Ibérica*, Complutum Extra 2, Madrid.

BERROCAL, L., GARDES, Ph. (eds.):

2001. *Entre Celtas e Iberos. Las poblaciones protohistóricas de las Galias e Hispania*, Bibliotheca Archaeologica Hispana, 8, Real Academia de la Historia, Casa de Velázquez, Madrid.

BLANCO, A., ROTHENBERG, B.:

1981. *Exploración arqueometalúrgica de Hueka*, Barcelona.

BRUMFIEL, E.:

1995. “Heterarchy and the Analysis of Complex Societies (comments)”, Ehrenreich, R. M., Crumley, C. L., Levy, J. E. (eds.), *Heterarchy and the Analysis of Complex Societies*, Washington, 125-130.

CELESTINO, S.:

2001. “Los santuarios de Cancho Roano. Del indigenismo al orientalismo arquitectónico”, Ruiz Mata, D., Celestino Pérez, S. (eds.), *Arquitectura oriental y orientalizante en la Península Ibérica*, CEPO-CEH, CSIC, Madrid, 17-56.

CELESTINO, S., JIMÉNEZ, J.:

1993. *El Palacio-Santuario de Cancho Roano, IV. El Sector Norte*, Badajoz.

CRUMLEY, C. L.:

1995. “Heterarchy and the Analysis of Complex Societies”, Ehrenreich, R. M., Crumley, C. L., Levy, J. E. (eds.), *Heterarchy and the Analysis of Complex Societies*, Washington, 1-5.

2003. “Alternative Forms of Societal Order”, L. Scarborough, V. L., Valdez Jr., F., Dunning, N. (eds.), *Heterarchy, Political Economy, and the Ancient Maya: The Three Rivers Region of the East-Central Yucatan Peninsula*, University of Arizona Press, Tucson, 136-145.

CRUMLEY, C. L., MARQUARDT, W. H.:

1987. “Regional Dynamics in Burgundy”, Crumley, C. L., Marquardt, W. H. (eds.), *Regional Dynamics: Burgundian Landscapes in Historical Perspective*, Academic Press, San Diego, 609-623.

CRUZ, P. J.:

2006. “Complejidad y heterogeneidad en los Andes

meridionales durante el Período de Integración Regional (siglos IV-X d.C.). Nuevos datos acerca de la arqueología de la cuenca del río de Los Puestos (Dpto. Ambato-Catamarca, Argentina”, *Bulletin de l'Institut Français d'Études Andines*, 35 (2), 121-148.

CUNLIFFE, B., KEAY, S. (eds.):

1995. *Social Complexity and Development of Towns in Iberia. From the Copper Age to the Second Century AD*, The British Academy, Oxford University Press, Oxford.

DOMERGUE, C.:

1987. *Catalogue de mines et fonderies antiques de la Péninsule Ibérique. Série Archéologique*, VIII, 2 vols, Madrid.

DUQUE, D. M.:

2004. *La gestión del paisaje vegetal en la Prehistoria Reciente y Protohistoria en la Cuenca Media del Guadiana a partir de la Antracología*, CD-rom, Servicio Publicaciones de la UEX, Cáceres.

EHRENREICH, R. M., CRUMLEY, C. L., LEVY, J. E. (eds.):

1995. *Heterarchy and the analysis of complex societies. Archaeological Papers of the American Anthropological Association Number 6*.

ENRÍQUEZ, J. J., RODRÍGUEZ, A., PAVÓN, I.:

2001. *El Risco. Excavación de urgencia en Sierra de Fuentes (Cáceres). 1991 y 1993*, Memorias de Arqueología Extremeña, 4, Consejería de Cultura de la Junta de Extremadura, Mérida.

FLORIDO, P.:

1987. *La Minería en Extremadura*, Junta de Extremadura, Mérida.

GARCÍA, D.

2013. *L'habitat en Europe Celtique et en Méditerranée Préclassique*, Éd. Errance, Arles.

GARCÍA-HOZ, C., ÁLVAREZ, A.:

1991. “El Torrejón de Abajo, Cáceres”, *I Jornadas de Prehistoria y Arqueología en Extremadura (1986-1990)*, Extremadura Arqueológica, II. Mérida-Cáceres, 199-209.

HILL, J. D.:

2006. “Are we any closer of understanding how later Iron Age societies worked (or did not work)?”, Halselgrove, C. (dir.), *Celtes et Gaulois, L'Archéologie face à l'Histoire, 4: Les mutations de la fin de l'Âge du Fer (Actes de la Table Ronde de Cambridge, 7-8 juillet 2005)*, Collection Bibracte, 12-4, Fluxen-Glenne, 169-179.

JESSOP, B.:

1995. “Regulation Approach and the Governance Theory: Alternative Perspective on Economical and Political Change”, *Economy and Society*, 24 (3), 307-333.

- JIMÉNEZ, J., GUERRA, S.:
2012. "El Bronce Final en Medellín. Estudio preliminar del corte SMRO", Jiménez, J. (ed.), *Sidereum Ana II. El río Guadiana en el Bronce Final, Anejos de AEspA*, LXII, CSIC-IAM, Junta de Extremadura-Consorcio de Mérida, Mérida, 65-110.
- JIMÉNEZ, J., ORTEGA, J.:
2008. "El Torrejón de Abajo. Un yacimiento orientalizante periurbano de Cáceres", Sanabria, P. (ed.), *Arqueología urbana de Cáceres. Investigaciones e intervenciones recientes en la ciudad de Cáceres y su entorno, Publicaciones del Museo de Cáceres, Memorias 7*, Cáceres, 83-113.
- KESWANI, P.:
1996. "Hierarchies, heterarchies and urbanization processes: the view from Bronze Age Cyprus", *Journal of Mediterranean Archaeology*, 9, 211-250.
- LEVY, J.:
1995. "Heterarchy in Bronze Age Denmark. Settlement pattern, gender and ritual", *Archaeological Papers of the American Anthropological Association*, 6 (1), 41-53.
- LOYA, T.:
2008. *La relación entre Yaxuná, Yucatán y Cobá, Quintana Roo durante el Clásico Tardío (600-700/750 DC)*, Universidad de las Américas de Puebla, Escuela de Ciencias Sociales, Artes y Humanidades, Departamento de Antropología, Cholula, Puebla, México.
- MALUQUER, J.:
1981. "El santuario protohistórico de Zalamea de la Serena (Badajoz)", Maluquer, J., Aubet, M. E. (eds.), *Andalucía y Extremadura. Programa de Investigaciones Protohistóricas*, Barcelona, 225-409.
- MALUQUER, J., CELESTINO, S., GRACIA, F., MUNILLA, G.:
1986. *El Santuario protohistórico de Zalamea de la Serena, Badajoz, III. 1983-1986*, Barcelona.
- MATTHIAE, P.:
2010. *Ebla. La città del trono. Archeologia e storia*, Piccola Biblioteca Einaudi, Torino.
- MÉLIDA, J. R.:
1921. *Tesoro de Aliseda. Noticias y descripción de las joyas que lo componen*, MAN, Madrid.
- MOLINOS, M., ZIFFERERO, A. (eds.):
2002. *Primi Popoli d'Europa. Proposte e riflessioni sulle origini della civiltà nell'Europa mediterranea*, Dip. di Archeologia Università degli Studi di Bologna, CAAI Universidad de Jaén, All'Insegna del Glio.
- MORALES, F.:
2007. *Los conceptos de jerarquía y heterarquía en el análisis del desarrollo local*. Disponible en http://proimmse.unam.mx/doctos/Morales_UAMI0406.pdf.
- O'REILLY, D.:
2000. "From the Bronze Age to the Iron Age in Thailand", *Applying the Heterarchical Approach, Asian Perspective*, 39, Spring-Fall, 1-2.
- OSBORNE, R., CUNLIFFE, B. (eds.):
2005. *Mediterranean Urbanization 800-600 BC*, The British Academy, Oxford University Press, Oxford.
- PAVÓN, I.:
1999. "Los albores de la Protohistoria en la mesopotamia extremeña: notas para la discusión de un modelo", *Estudios Pré-históricos*, 7, 179-212.
- PAVÓN, I., RODRÍGUEZ, A., DUQUE, D. M.:
2013a. *Crónicas de las exploraciones arqueológicas de 1930 en 'La Mata' (Campanario, Badajoz)*, Ed. Fondo Valeria y Ayuntamiento de Campanario, Campanario.
2013b. "Las exploraciones arqueológicas de 1930 en los túmulos de 'La Mata' (Campanario, Badajoz)", *Saguntum*, 45, 139-161.
- RODRÍGUEZ, A. (ed.):
1998. *Extremadura Protohistórica. Paleoambiente, Economía y Poblamiento*, Servicio de Publicaciones de la UEX, Cáceres.
2004. *El edificio protohistórico de La Mata (Campanario, Badajoz) y su estudio territorial*, Servicio de Publicaciones de la UEX, Cáceres.
- RODRÍGUEZ, A.:
2009. *Campesinos y "señores del campo". Tierra y poder en la protohistoria extremeña*, Bellaterra, Barcelona.
2010. "Colonizaciones agrarias y procesos regionales en la Protohistoria del Suroeste de la Península Ibérica", en *XVII International Congress of Classical Archaeology, Roma 22-26 Sept. 2008, Bollettino di Archeologia on line*, Volume speciale A/A /6, 47-63.
- RODRÍGUEZ, A., CHAUTÓN, H. DUQUE, D. M.:
2006. "Paisajes rurales protohistóricos en el Guadiana Medio: Los Caños (Zafra, Badajoz)", *Revista Portuguesa de Arqueologia*, 9-1, 71-113.
- RODRÍGUEZ, A., DUQUE, D., PAVÓN, I. (eds.):
2009. *El caserío de Cerro Manzanillo (Villar de Rena, Badajoz) y la colonización agrícola orientalizante en el Guadiana Medio, Memorias de Arqueología Extremeña*, 12, Consejería de Cultura y Turismo de la Junta de Extremadura, Mérida.
- RODRÍGUEZ, A., ENRÍQUEZ, J. J.:
2001. *Extremadura tartésica. Arqueología de un proceso periférico*, Bellaterra, Barcelona.
- RODRÍGUEZ, A., ORTIZ, P.:
2004. "La Mata, un edificio organizado", Rodríguez,

A. (ed.): *El edificio protohistórico de La Mata (Campanario, Badajoz) y su estudio territorial*. Servicio de Publicaciones de la UEX. Cáceres, 75-312.

RODRÍGUEZ, A., PAVÓN, I.:

1999. *El poblado protohistórico de Aliseda (Cáceres). Campaña de urgencia de 1995*, Mérida-Aliseda.

RODRÍGUEZ, A., PAVÓN, I., DUQUE, D.:

2004a. "La Mata y su territorio", en A. Rodríguez (ed.), *El edificio protohistórico de La Mata (Campanario, Badajoz) y su estudio territorial*, Servicio de Publicaciones de la UEX, Cáceres, 497-569.

2004b. "La Mata: macroespacio y contexto histórico", en A. Rodríguez (ed.), *El edificio protohistórico de La Mata (Campanario, Badajoz) y su estudio territorial*, Servicio de Publicaciones de la UEX, Cáceres, 571-619.

2010. "Población, poblamiento y modelos sociales de la Primera Edad del Hierro en las cuencas extremeñas del Guadiana y Tajo", *Arqueología Espacial*, 28. *Arqueología de la Población*, 41-64.

RODRÍGUEZ, A., PAVÓN, I., DUQUE, D. (eds.):

2011. *El poblado prerromano de Entreríos (Villanueva de la Serena, Badajoz). Campaña de 2008*, *Memorias de Arqueología Extremeña*, 13, Consejería de Educación y Cultura de la Junta de Extremadura, Mérida.

RODRÍGUEZ, A., PAVÓN, I., DUQUE, D., ORTIZ, P.:

2007. "La 'señorialización del campo' postartésica en el Guadiana Medio: el edificio protohistórico de La Mata (Campanario, Badajoz) y su territorio", Rodríguez, A., Pavón, I. (eds.), *Arqueología de la tierra. Paisajes rurales de la protohistoria peninsular*, Cáceres, 71-101.

RODRÍGUEZ, A., PAVÓN, I., DUQUE, D., PONCE DE LEÓN, M., HUNT, M., MERIDETH, C.:

2013. "La explotación tartésica de la casiterita entre los ríos Tajo y Guadiana: San Cristóbal de Logrosán (Cáceres)", *Trabajos de Prehistoria*, 71 (1), 93-112.

RUIZ RODRÍGUEZ, A.:

1998. "Los príncipes iberos: procesos económicos y

sociales", Aranegui, C. (ed.), *Actas del I Congreso Internacional 'Los Iberos, príncipes de Occidente'. Las estructuras de poder en la sociedad ibérica*, *Saguntum*, Extra 1, 289-300.

2000. "El concepto de clientela en la sociedad de los príncipes", Mata, C., Pérez, G. (eds.), *Ibers. Agricultors, artesans i comerciants. III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric*, *Saguntum*, Extra 3, 11-20.

RUIZ ZAPATERO, G.:

2009. "Casas, comunidades y tipos de sociedad en el área céltica peninsular", Belarte, M. C. (ed.), *L'espai domèstic i l'organització de la societat a la protohistòria de la Mediterrània occidental (Ier mil.lenni a.C.)*, *Actes de la IV Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell-Tarragona, 6 al 9 de març de 2007)*, *Arqueomediterrània* 11, Àrea d'Arqueologia, Universitat de Barcelona - Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 225-243.

SAITTA, D., MCGUIRE, R.:

1998. "Dialectics, Heterarchy and Western Pueblo Social Organisation", *American Antiquity*, 63 (2), 335-336.

SCHOEP, I.:

2002. "Social and Political Organization on Crete in the Proto-Palatial Period: The Case of Middle Minoan II Malia", *Journal of Mediterranean Archaeology*, 15 (1), 101-132.

SANABRIA, D.

2007. *Paisajes rurales protohistóricos en el Guadiana Medio: "El Chaparral"*, *Memorias de Arqueología Extremeña*, 10, Consejería de Cultura y Turismo de la JEx, Mérida.

VAN DOMMELEN, P., GÓMEZ, C.

2008. *Rural Landscapes of the Punic World*, Equinox, Londres.

WALID, S., NUÑOZ, R.:

2005. "Aplicaciones arqueográficas al estudio de las sociedades del Período Orientalizante: ¿quién construyó Cancho Roano?", Celestino, S., Jiménez, J. (eds.), *El Período Orientalizante. Actas del III Simposio Internacional de Arqueología de Mérida: Protohistoria del Mediterráneo Occidental*, *Anejos AEspA*, XXXV, 977-983.

El campesinado, un modelo antropológico para el estudio de la sociedad celtibérica¹

Francisco Burillo Mozota

Resumen

El campesinado es un modo de vida que surge cuando el agricultor primitivo decide vivir en común. Su estructura socioeconómica, basada en la familia nuclear como unidad de reproducción y en la producción agropecuaria, unido a la solidaridad entre los miembros de la comunidad campesina aldeana, ha dado lugar a su pervivencia y universalidad. Todo ello lo convierte en un modelo antropológico excepcional a la hora de analizar las sociedades protohistóricas.

En el Sistema Ibérico Central, en donde encontramos a los celtíberos en época histórica, el campesinado surge hacia el 2000 a.C. debido a la aparición de la conflictividad en este territorio. Presenta un patrón económico que se estabilizará en el tiempo (una ganadería de ovicápridos, bóvidos y suidos, unido a la caza de ciervos, liebres y conejos, y una agricultura de cereales y leguminosas, que completa con la recolección de bellotas). Pero va a ser hacia el 1100 a.C. cuando surja el modelo social de tendencia igualitaria manifestada en los poblados de calle central, que perviven en las formaciones estatales celtibéricas.

La mayor parte de ciudadanos celtibéricos son los campesinos armados, con residencia en sus pequeñas ciudades y, en mayor número, en el campo. Debido a su estructura social basada en la familia extensa, los celtíberos no acusaron una concentración de riquezas y desigualdad, tal como se evidencia en sus asentamientos y en sus cementerios.

Palabras clave: campesinado, solidaridad, análisis sociedades protohistóricas, celtíberos, Estado, familia nuclear, familia extensa

Abstract

The peasant way of life emerges when primitive farmers decide to live together as a community. Its socio-economic structure, based on the nuclear family as a unit of reproduction and in agricultural production, combined with the solidarity amongst the members of the village's peasant community, meant it survived and was universally adopted. This makes it an exceptional anthropological model for analysing Protohistoric societies.

In the Central Iberian System, inhabited by the Celtiberians in the historic period, a peasant society emerged around 2000 BCE because of the appearance of conflict in this region. The peasant economy stabilised over time (stock raising based on keeping sheep, goats, cattle and pigs, together with hunting deer, hares and rabbits and cultivating cereals and legumes, augmented by collecting acorns). But around 1100 BCE a social model emerged that was egalitarian in character, as seen in settlements organized along a central street, which continued in the formations of the Celtiberian state.

Most Celtiberian citizens were armed peasants who lived in small cities and, in greater numbers, in the countryside. Because of their social structure based on the extended family, the Celtiberians showed no signs of concentrations of wealth and inequality. This is evident from their settlements and cemeteries.

Keywords: peasant, solidarity, analysing protohistorical societies, celtiberians, Estado, familia nuclear, extended family

¹ Este trabajo se desarrolla dentro del proyecto I+D: HAR2012-36549 ("Segeda y la Serranía Celtibérica: de la investigación interdisciplinar al desarrollo de un territorio"), financiado por el Ministerio de Economía y Competitividad y los fondos FEDER.

1. El marco teórico y metodológico necesario para el estudio de las estructuras sociales

El arqueólogo (historiador) interesado en la reconstrucción de las estructuras sociales de las comunidades protohistóricas tiene una gran dificultad en cuanto a las fuentes disponibles directas, pues éstas se limitan a las evidencias arqueológicas conservadas y rescatadas por medio de la investigación. La documentación escrita, en el caso de existir, o presenta graves dificultades en cuanto a su comprensión, caso de los textos celtibéricos, o en los textos grecolatinos referentes al territorio en estudio adolecen de ser escasos, muy parciales y correspondientes en su mayor parte a la etapa de conquista e integración en la esfera romana.

Se ha intentado subsanar y complementar estas carencias a partir de unos planteamientos teóricos y metodológicos con los que guiar la investigación. En el marco teórico ha sido el materialismo histórico estructuralista de Godelier (1998) quien ha guiado hasta la fecha la mayor parte de las investigaciones, con los estudios sobre la etapa ibérica en el Alto Guadalquivir como el ejemplo más destacado en la Península (Ruiz 1998; Ruiz, Molinos 2012). Estos planteamientos teóricos se han enriquecido con estrategias metodológicas surgidas de las investigaciones antropológicas centradas, en su mayor parte, en sociedades actuales con una estructura sociopolítica preestatal, como las polinesias (Godelier 2005), con el problema de que no estamos ante un modelo universal que pueda extrapolarse a las sociedades que se desarrollaron en la Antigüedad en el ámbito hispano.

La propuesta que presento, aplicada al ámbito celtibérico, es el desarrollo de un estudio de las estructuras sociales de estas comunidades a partir del marco teórico del campesinado y del modelo antropológico de campesinado mediterráneo, mucho más próximo en el espacio y más cercano a los modos de vida de la sociedad celtibérica que otros modelos antropológicos (Burillo 2010a).

1.1. El campesinado como modelo de análisis de la estructura social

El campesinado, calificado como un modo de vida, ha sido objeto de estudio desde diferentes disciplinas del ámbito de las ciencias sociales y humanas. Eric R. Wolf (1971, 5) presenta su obra de síntesis titulada *Los Campesinos* con las siguientes palabras: “Este libro trata de esos amplios sectores de la humanidad que se encuentran entre la tribu primitiva y la sociedad industrial”. Es este sentido transversal en el tiempo del “más antiguo y universal modo de producción conocido en la historia”, en palabras de Boguslaw Galeski (1977), lo que identifica al campesinado como una entidad de análisis socioeconómico de carácter universal.

La pervivencia en el tiempo del campesinado lleva a preguntarnos qué tiene de positivo para que las sociedades campesinas se resistan a cualquier cambio y sea el modo de vida sedentario que más ha pervivido en la historia de la Humanidad. El modo de vida campesino configura desde su origen una estrategia social y económica estable que le permite la supervivencia cotidiana del grupo: la explotación

agrícola familiar como unidad básica multifuncional de la organización social y la labranza de la tierra y la cría del ganado como el principal modo de vida (Shanin 1976, 7), aspectos comunes que perviven y se acomodan a los cambios históricos. Esta universalidad en el espacio y en el tiempo del modo de vida campesino es el marco teórico que hace viable su aplicación al estudio de las comunidades protohistóricas en general y celtibéricas en particular.

La base vital en la que se sustenta el campesinado es la solidaridad. En palabras de Teodor Shanin (1983, 279) para el modo de vida campesino: “La solidaridad de la familia ofrece el marco básico de ayuda mutua, control y socialización Con una notable autosuficiencia y capacidad de resistencia a las crisis económicas y presiones del mercado”, lo cual explica su perdurabilidad, resistencia al cambio y rechazo a otros modos de vida.

En este sentido, Jesús Francisco Torres (2011) identifica a los celtas de la Hispania Atlántica como una sociedad campesina, donde las relaciones solidarias y la reciprocidad son esenciales para garantizar la cohesión y la supervivencia del grupo humano, comportamiento que ha pervivido hasta la actualidad entre el campesinado.

1.2. Hacia un método arqueológico de estudio del campesinado

¿Cómo podemos orientar la investigación arqueológica de una sociedad campesina?. En primer lugar se necesita un marco teórico de definición del campesinado. Podemos partir del ya comentado: “la explotación agrícola familiar como unidad básica multifuncional de la organización social y la labranza de la tierra y la cría del ganado como el principal modo de vida”. Lo cual nos conduce a los tres escalas clásicas de análisis de la Arqueología Espacial. La micro, con la casa como lugar de residencia de la familia nuclear, la meso con el poblado donde se desarrollan las relaciones de vecindad y parentales más próximas, y la macro con el territorio de explotación agroganadero y los vínculos de parentesco con los habitantes de otros asentamientos.

La familia es la unidad de producción y reproducción básica de la comunidad campesina. Según R.V. Chayanov (1985, 48-49) en la vida campesina la base de la familia es el concepto puramente biológico de la pareja matrimonial que vive junto con sus descendientes y con los representantes ancianos de la generación mayor. Esta naturaleza biológica de la familia determina en gran medida los límites de su tamaño y, principalmente, las leyes de su composición. De esta manera podremos encontrar una variabilidad que va de la familia restringida, de padres e hijos, a la patriarcal extensa de varias parejas casadas, de hasta tres generaciones. Respecto al lugar residencial de la familia, R. V. Chayanov señala que en el *zemstvo* ruso “para el campesino el concepto de la familia incluye a las personas que comen siempre en la misma mesa o que han comido en la misma olla. Según S. Bleklov, los campesinos franceses incluyen en su concepto de familia al grupo de personas que pasan la noche protegidas bajo el mismo candado.

Podemos, pues, dar traslado arqueológico a la identi-

cación de la residencia familiar, independientemente de las características de la misma, restringida o extensa: La vivienda queda identificada por la presencia del hogar, como centro de la preparación de alimentos y de la comensalidad familiar.

Pero en la sociedad campesina, si bien existen viviendas aisladas que explotan un territorio circundante, lo más frecuente es la agrupación de casas formando un poblado. Tal como indica Teodor Shanin (1983, 280), la aldea es el mundo del campesino. “En el escenario de la comunidad rural o de la comuna campesina, el campesino alcanza un nivel de autosuficiencia social casi total. La apropiación y división de la tierra, el matrimonio y las necesidades sociales y religiosas eran aspectos de la comunidad cuyo cuidado correspondía a la aldea en su totalidad. Un interés conjunto en los derechos comunales, así como el desempeño de actividades productivas que requieren la participación de más de una familia, generan la cooperación simple, acompañada de algún tipo de democracia propia. Las características de la aldea rural –el nacimiento de sus miembros en una comunidad particular, el sufrir el mismo tipo de experiencias y el verse necesariamente envueltos en una interacción de carácter personal con la consiguiente pérdida del anonimato contribuyen a configurar la cultura de la comunidad rural, extremadamente tradicional y conformista”. En el caso de los asentamientos de pequeñas dimensiones la reproducción tiene que realizarse fuera del grupo, lo cual amplía las alianzas de solidaridad en el territorio, por medio del parentesco.

La identificación arqueológica de la vivienda, el análisis de sus dimensiones y contenido, la comparación con las otras casas que constituyen la aldea, nos mostrará si existen o no unas diferenciaciones sociales dentro de la comunidad campesina investigada. El estudio de la residencia de los vivos debe completarse con la de los muertos. El análisis comparativo de los enterramientos, las características de las tumbas y de las ofrendas depositadas con el difunto, contribuirá a definir la imagen de la sociedad de la sociedad estudiada. De hecho, en las comunidades protohistóricas el mundo funerario suele ser un espejo de la estructura social de los vivos.

El sistema principal de producción de la sociedad campesina se basa en el binomio inseparable de la agricultura y la ganadería. Los estudios carpológicos, palinológicos y paleontológicos nos mostrarán las evidencias empíricas de los productos consumidos. Ahora bien, al igual que los estudios antropológicos polinesios han sido la base de la definición de las jerarquías sociales y sus relaciones con el resto de la comunidad, se hace necesario, en nuestro caso, el estudio de los sistemas de subsistencia de la sociedad campesina tradicional que ha pervivido en nuestro territorio hasta nuestros días para tenerlo como referencia en la interpretación del pasado. Esto es, el modo de vida del campesinado mediterráneo.

2. Sobre el origen del modo de vida campesino

¿En qué momento podemos identificar una sociedad como campesina? No existe entre los estudiosos del tema unanimidad al respecto. Según Eric R. Wolf (1971, 19) para que unos agricultores se consideren campesinos tienen que

satisfacer un “fondo de renta” o impuestos, lo que implica “la existencia de un orden social en el cual unos hombres, por medio del poder que detentan, pueden exigir pagos a los otros, de lo cual resulta una transferencia de riqueza de una parte de la población a otra”. Teodor Shanin (1976, 18) defiende como base del campesinado: “la explotación y dominación de los campesinos por fuerzas poderosas del exterior”, opinión seguida por Werner Rösener (1995, 16) al señalar que “los campesinos dependen de poderosos señores, a quienes deben servicios e impuestos”. Y Robert Redfield (1962, 31) indica: “no hay campesinado antes de la primera ciudad”. Esto es, según estos autores no puede existir campesinado con anterioridad a una estructura social compleja de rango estatal o próxima a él, pero ha de entenderse que estas propuestas se realizan desde una visión antropológica del modo de vida actual del campesinado, la que tiene que generar excedentes para satisfacer una fiscalidad ajena, y no desde una perspectiva histórica que analice el surgimiento de las primeras sociedades campesinas.

Otros investigadores hispanos (Vicent 1991; Hurtado 1995; Díaz-del-Río 1995) sitúan el surgimiento del modo de vida campesino en el Calcolítico, como culminación de la “revolución neolítica”, relacionándolo con la posesión de la tierra, el principal medio de producción del campesino. Es la inversión del trabajo en transformar el medio ambiente natural lo que según estos autores genera una atadura a la tierra, al resultar superior el coste de su abandono y de una nueva inversión al mantenimiento de una productividad mínima.

Frente a estos dos planteamientos, el que vincula el campesinado a la existencia de un tributo y el que fija su surgimiento al proceso económico de roturación y explotación agraria de un territorio, defiende que el campesinado es un nuevo orden social que emerge cuando los agricultores primitivos abandonan su residencia aislada, deciden vivir en común y construyen sus viviendas de forma agrupada dando lugar a una aldea, desde la que transformarán el territorio inmediato para su aprovechamiento agropecuario y forestal. Surge, de esta manera, un nuevo sistema de relaciones, ayuda mutua y control por encima de la unidad familiar. De esta manera el campesinado interrelaciona dos aspectos que articulan la nueva estructura social y económica, la familia y el conjunto de familias que forman el poblado (Burillo 2010a, 136).

2.1. La conflictividad como origen del campesinado en el Sistema Ibérico central

La realización de un reciente trabajo: *Sobre la organización socioeconómica del Grupo Mijares*, correspondiente a la Edad del Bronce (Burillo en prensa), me ha servido para reflexionar sobre las causas del origen del campesinado en el Sistema Ibérico central, territorio en donde siglos después se desarrollarán los grupos celtibéricos.

Las primeras aldeas aparecen en la serranía turolense en el Bronce Antiguo, en el 2000/1900 a.C., que en fechas calibradas del C 14 corresponde al 2450 A.C. Durante el Bronce Medio, en el 1600 a.C., o 1900 A.C. en fechas calibradas asistimos a la multiplicación del poblamiento (Picazo 1990). Estamos ante un proceso que se extiende por la franja

mediterránea, penetrando hasta el Ebro medio, con la zona de Castellón como límite superior y el sudeste peninsular y Granada como inferior, de ahí la denominación de Bronce Mediterráneo (Burillo, Picazo 1997). Sus asentamientos tienen en común el poblamiento agrupado de carácter defensivo, construido con piedra seca y manteado de barro, y la cerámica de superficie lisa. En contraste con el mundo del interior peninsular del Cogotas I, donde lo usual son los asentamientos de cabañas aisladas rodeadas de silos y las cerámicas con decoraciones de boquique, incisas y excisas.

Todos los grupos que se desarrollan en el Bronce Mediterráneo parecen surgir en un momento de similar cronología (González, Lull, Risch 2010, 156). Sin embargo, existe una diferencia notable con respecto a la etapa inmediatamente anterior correspondiente al periodo Eneolítico/Calcolítico. El territorio del Sistema Ibérico es ajeno a las grandes construcciones que se desarrollarán en otros lugares como el SE peninsular, con asentamientos levantados en piedra con destacados elementos defensivos, indicio de conflictividad, y enterramientos megalíticos, con Los Millares como paradigma (Molina, Cámara 2005).

Las investigaciones realizadas en el Sistema Ibérico central muestran una intensa ocupación en el Eneolítico/Calcolítico (Picazo 1986; Burillo *et alii* 1984, 192-195). Son lugares sujetos a procesos erosivos que han producido la desaparición estratigráfica y concentraciones superficiales de elementos líticos y escasos fragmentos cerámicos, debido a su menor resistencia a la conservación, lo que ha llevado a denominarlos en el argot arqueológico como “talleres de sílex”. Son asentamientos de poca entidad, formados por cabañas aisladas construidas en materiales perecederos. La presencia en algunos de los lugares eneolíticos de hojas de hoz y productos afines los identifican como asentamientos de carácter agrícola, no necesariamente exclusivo, que explotan unos recursos hasta su agotamiento, desplazándose posteriormente a un nuevo emplazamiento, sin que se evidencie la búsqueda de lugares topográficamente defensivos, lo que nos muestra a una sociedad sin conflictos.

Por el contrario, caracteriza los asentamientos del Bronce Antiguo del territorio de la Serranía Tirolense su ubicación en altura en cuya selección han primado las condiciones defensivo-estratégicas, en algunos casos potenciadas con murallas. Lo que lleva a pensar que fue el surgimiento de la conflictividad en este territorio lo que motivó la agrupación de los agricultores primitivos y, con esta decisión, el abandono de su estable hábitat disperso y su transformación en una sociedad campesina.

La agrupación de familias supone el surgimiento de una nueva entidad, el poblado, fórmula elegida en el momento en que se desata el conflicto para protegerse ante los peligros externos. Se crea de esta manera una nueva realidad social por encima de la unidad familiar.

2.2. Estructura social y económica de los primeros campesinos

Las excavaciones realizadas en el lugar del Bronce Antiguo de las Costeras (Formiche Bajo), muestra un asen-

tamiento agrupado de pequeñas dimensiones, donde sólo han pervivido de la erosión una serie de cuatro viviendas de planta rectangular, con un tamaño aparentemente similar de unos 23 m². Apoyan en una muro de piedra seca y están separadas por muros medianiles de manteados de barro enlucido, reforzados con postes de madera que servirían también para soportar la cubierta.

La Hoya Quemada (Mora de Rubielos) es el referente de asentamiento del Bronce Medio. Las excavaciones muestran un poblado que se extendió por la parte superior de la ladera de un alto relieve en cuesta. Las casas con muros medianiles de mampostería, enlucidos y encalados, tienen planta rectangular y superficies entre los 35 y 40 m². Presenta construcciones de carácter defensivo, y una agrupación de las viviendas en barrios sucesivos, el superior de cinco casas (Burillo, Picazo 1986). Lo que nos muestra esta ocupación en ladera de agrupaciones de viviendas es que la carga poblacional del grupo, formada por las nuevas familias nucleares, se soluciona en el propio asentamiento, generando nuevas casas con las que la aldea irá creciendo y ocupando los pisos inferiores. De hecho, la imagen del poblado en su fase definitiva sería muy similar, con las lógicas variaciones propias de la arquitectura características del terreno y tamaño del grupo, a la que ofrece uno de los asentamientos argáricos mejor conocidos como es el Castellón Alto (Contreras *et alii* 1987-1988, 65), lo que nos indica que este modelo de crecimiento agregado debía ser común a las sociedades del ámbito del Bronce Mediterráneo.

En los asentamientos de la Edad del Bronce no existe ninguna evidencia que nos muestre la existencia de una desigualdad social, de una jerarquía. Las similares dimensiones de las viviendas y de los ajueres en ellas descubiertos es la prueba material de una estructura social igualitaria, aspecto importante que en este territorio continuará en etapas posteriores hasta época celtibérica a pesar de las rupturas existentes en los procesos históricos (Burillo, Ortega 1999; Ortega 1999).

El pequeño tamaño de estas aldeas impide la reproducción del grupo dentro de ellas. Estas poblaciones campesinas necesitan contar con las que viven en otros poblados para crear las nuevas unidades familiares. Este proceso genera, necesariamente, unos rituales de relaciones y reuniones, de tipo religioso en peregrinaciones a lugares sacros, económico en mercados donde realizar trueque de productos y artefactos y, siempre, de tipo social asistiendo a los ritos vitales de cada comunidad como son, al menos, nacimientos, matrimonios y entierros. Estas relaciones aminoran las rivalidades y conflictividad de los grupos que configuran los poblados, generan identidad entre los habitantes de un extenso territorio, y refuerzan los lazos de solidaridad con los que enfrentarse a calamidades naturales o ataques externos. Estas características pervivirán en los asentamientos agrupados que se desarrollarán con posterioridad en este territorio, incluido la etapa celtibérica.

Ahora bien, cómo determinar la extensión de las relaciones parentales en el territorio que configurarían la base de la etnicidad. La solución es la búsqueda de un indicador material que se pueda vincular con el parentesco. Y este marcador lo hemos encontrado en un tipo de cerámica concreto:

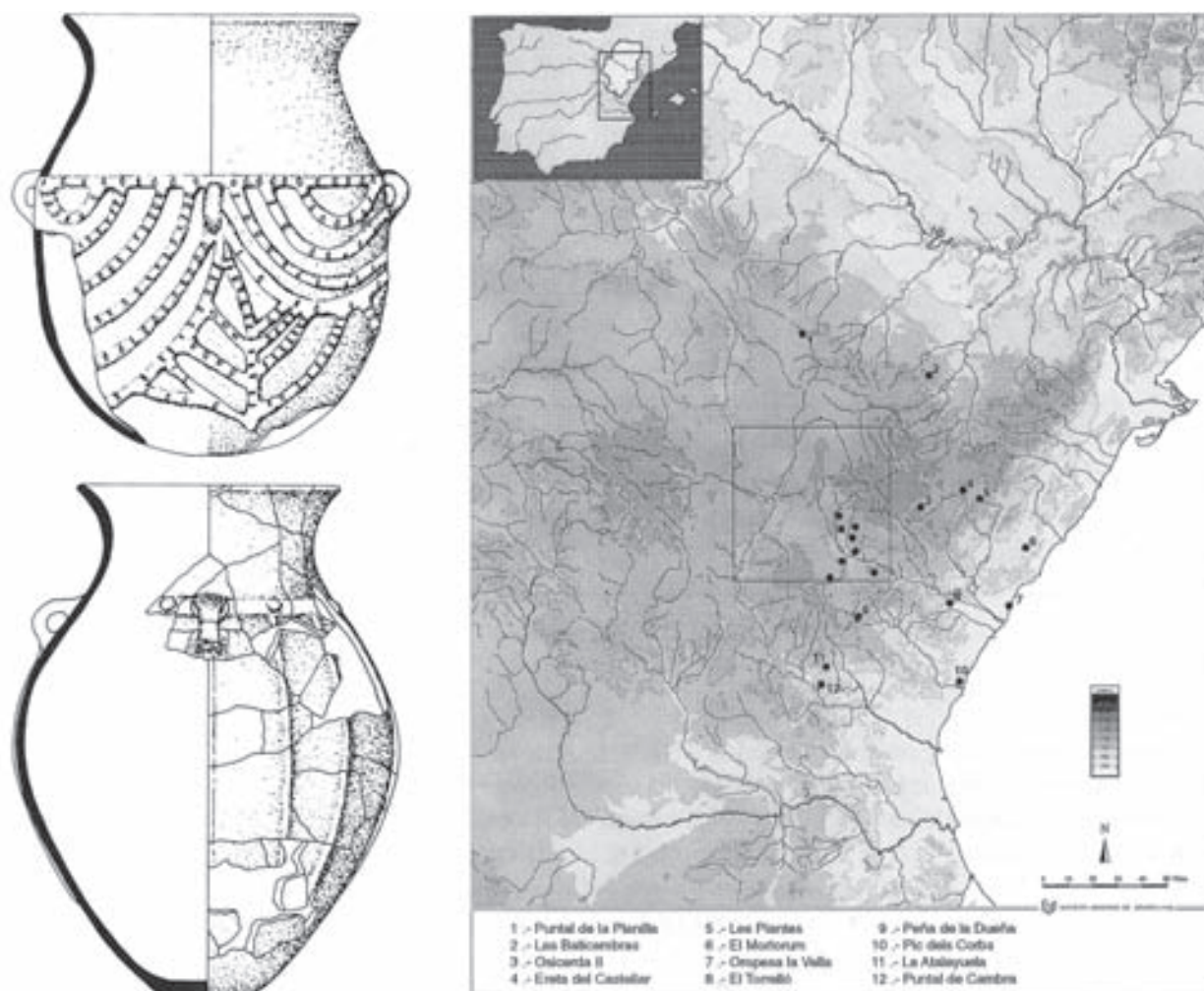

Figura 1. Grupo Mijares del Bronce Medio y tinajas identificadoras del territorio (Burillo y Picazo 1997).

las tinajas con cordones digitados formando guirnaldas y otros motivos decorativos relativamente barrocos, junto con ciertos rasgos peculiares en los sistemas de suspensión y prensión de las vasijas. Estos indicadores aparecen únicamente en asentamientos de la serranía turolense y del territorio de Castellón, formando un continuum espacial que ha servido para identificar un grupo con entidad dentro del Bronce Mediterráneo, hasta el presente indiferenciado dentro del llamado “Bronce Valenciano”, y que hemos denominado como “Grupo Mijares”, por ser este río el eje vertebrador territorial de la dispersión de esta cerámica peculiar.

Soy contrario a opiniones, como la de Vicente Lull (1983, 449), que ante la normalización de la cerámica en el Grupo del Argar afirma la existencia de un artesanado alfarero especializado en cada aldea, ejemplo de la división del trabajo y de la nueva complejidad social. Las diferencias tipológicas han servido, incluso, para apoyar las teorías de la existencia de diferentes clases sociales (Cámara, Molina 2010). Defiendo que la fabricación de la cerámica forma parte de una más de las labores del espacio doméstico femenino, como lo es la elaboración del pan y la comida o la realización de tejidos. Es lo que se desprende del estudio

etnológico, todavía inédito, que he realizado sobre la alfarería de Honduras de las etnias chortí y lenca, o el realizado por Javier Fanlo sobre las producciones de cerámica a mano del norte africano (Fanlo, Lambán 2012, 293). Todas estas producciones han normalizado formas, tamaños y capacidades, y añaden elementos decorativos con los que diferenciar la identidad de la producción.

Si la cerámica es atributo del universo femenino y en estas comunidades campesinas el pequeño tamaño de los asentamientos implica que la reproducción del grupo tiene que realizarse necesariamente con los habitantes de otros poblados, lo que nos está marcando la territorialidad de la decoración de cordones múltiples de las tinajas es la dispersión de la mujer alfarera. Lo que nos muestra, pues, el Grupo de Mijares es el proceso de vínculos y lazos parentales establecidos en los poblados de este territorio durante el Bronce Medio. Esto es, estamos ante un indicador arqueológico que nos marca la etnicidad de un territorio (fig. 1).

Estas conclusiones ratifican la propuesta de Julián Ortega (1999, 429) en el pionero y fundamental trabajo sobre la economías de las comunidades campesinas celtíberas. Este autor recogió las ideas expuestas en el estudio antropológico

de A. Gallay (1986) sobre la forma en que se difundía un tipo específico de cerámica en el contexto de las sociedades subsaharianas. Dado que la cerámica común de cocina y de almacenaje eran fabricadas por las propias mujeres, la dispersión de elementos morfotipológicos y estilísticos similares mostraba el desplazamiento de alfareras dentro de un círculo estable de reproducción social; esto es, un área matrimonial consolidada a lo largo de algunas generaciones. Por ello, Ortega, defendiendo esta tesis frente a las tradicionales de tipo migracionista o de aculturación, proponía que el área matrimonial debería poder identificarse a partir del estudio detallado de la cerámica de cocina y almacenaje y de su dispersión territorial.

Las evidencias faunísticas de la primeras aldeas campesinas de la Edad del Bronce muestran ya un patrón ganadero mediterráneo, con dominio de ovicápridos, mejor adaptados a los ambientes generalmente degradados de dicho medio, y presencia de bóvidos y suidos, lo que implica un aprovechamiento cárnico, de leche y sus derivados. El elevado número de individuos adultos y subadultos del grupo bovino, indica su uso previo para la tracción. La caza juega un papel destacado: conejo y la liebre, y especialmente del ciervo, del que hay que valorar no sólo los aportes proteicos, sino también el potencial aprovechamiento de piel y cuernas. Los análisis carpológicos y polínicos, un sistema agrario de cereales y leguminosas, y recolección de la bellota.

El patrón económico mediterráneo, donde todavía está ausente el vino y el aceite, confiere a estas primeras comunidades campesinas una gran autonomía en la subsistencia y, en la diversidad de recursos, una resistencia ante calamidades climatológicas que, con recursos de menor espectro de seguro obligaría a desplazamientos del grupo. La vida en común en la aldea creará unas normas de relación suprafamiliar. Ello no implica, ni mucho menos, que estemos ante una estructura socioeconómica de carácter comunitario. Precisamente la individualización de las viviendas nos indica que desde el inicio existe la propiedad privada en la casa y, por lo tanto, la del ganado y de la tierra que se cultiva.

3. La crisis del Bronce Tardío

Durante el periodo denominado Bronce Tardío (1300/1250 a.C. y 1500 A.C. en fechas calibradas) asistimos a la sistemática desaparición de los poblados del Bronce Medio del Sistema Ibérico central, produciéndose una gran merma en el poblamiento, que en este territorio quedará reducido a cuatro lugares, de los cuales tres son cuevas.

Las excavaciones realizadas por Jesús Picazo (1993) en La Sima del Ruidor (Aldehuela) muestran el acondicionamiento de sectores de la cueva con compactación del suelo de arcilla, manteados y maderas trabadas con pellas de barro. Pero la crisis poblacional no tiene reflejo en la cultura material, que presenta una continuidad respecto al periodo anterior, como lo muestra la pervivencia de las formas cerámicas y la decoración lisa. Pero lo más importante es que no existen modificaciones en la producción agropecuaria, con dominio destacado de los ovicápridos, seguidos a cierta distancia de bóvidos, suidos y presencia de una notable cantidad de cánidos, y, en los depósitos de almacenamiento

de productos vegetales, de cebada, trigo y bellotas.

La lectura que se desprende de la pervivencia de la cultura material, de las técnicas constructivas adaptadas para dar una mayor habitabilidad a la cueva y del patrón socioeconómico es que la profunda crisis social que ha dado lugar a la drástica disminución de la población y a la desaparición del Grupo Mijares no supone la llegada de nuevas poblaciones vinculadas a Cogotas I, hecho que se hubiera visto reflejado por la presencia de cerámica excisa y de boquique, sino que las poblaciones residuales que quedan, extraordinariamente rarefichadas en un territorio demográficamente empobrecido, no sólo continúan sus tradiciones con alguna innovación práctica, sino que refuerzan sus rasgos de identidad frente a otros grupos próximos. No se detecta, pues, un proceso invasionista ni en la causa de la crisis de las formaciones sociales del Bronce Medio ni en el amplio periodo de despoblación que define el Bronce Tardío.

4. Un nuevo modelo de sociedad campesina: "los poblados de espacio central"

Mientras en el Sistema Ibérico encontramos una lenta recuperación del poblamiento muy mal conocido, en la cuenca sedimentaria del Ebro medio aparece hacia el 1100 a.C. un nuevo modelo de asentamiento estandarizado, conocido como: "poblados de calle central" (Burillo, Ortega 1999; Ortega 1999).

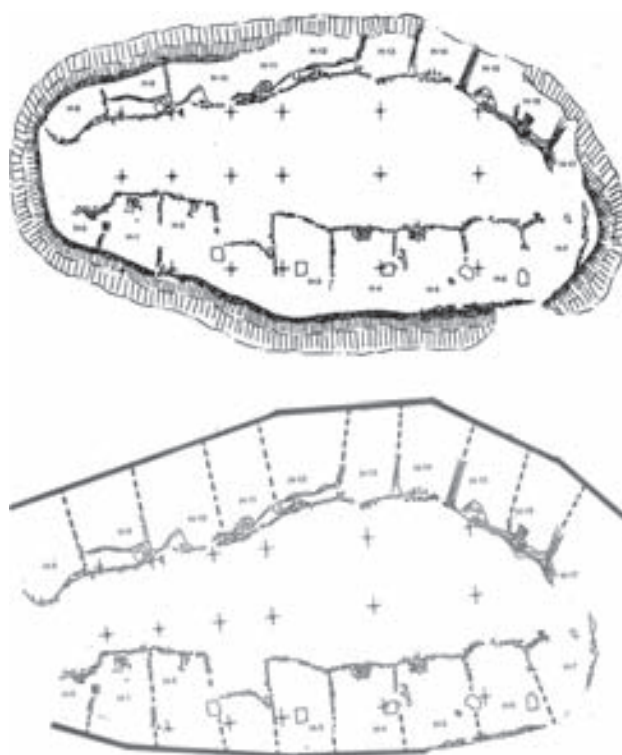

Figura 2. Plano del "poblado de calle central" de Genó de Aitona: arriba según J.L. Maya, debajo según la reconstrucción de F. Burillo.

El más antiguo hasta ahora conocido corresponde a Genó de Aitona, Lérida (fig. 2). Presenta 17 viviendas de tamaño similar, en torno a los 42 m² de media y carentes de compartimentación interna (Maya, Cuesta, López-Cachero 1998). En el siglo X encontramos este modelo de asentamiento en el Bajo Aragón, con ejemplos como el Cabezo de Monleón de Caspe (Beltrán 1984); y si bien en estas mismas fechas remonta el Ebro hasta llegar a la ribera navarro-riojana, hasta el siglo VII este nuevo sistema de poblamiento no recorrerá la escasa distancia que le separa del Mediterráneo, caso del Barranc de Gàfols (Sanmartí *et alii* 2000).

Si bien estos asentamientos tienen una arquitectura en piedra como en el Bronce Mediterráneo, no alcanzan la calidad constructiva y de acabados de esta época. Tienen en común los muros medianeros y los bancos adosados sobre los que se apoyan las tinajas de almacenaje. Es novedad la sustitución en los muros del manteado de barro por adobes. Todos los espacios del asentamiento presentan hogares, por lo que podemos identificarlos con viviendas que por sus dimensiones son residencia de familias nucleares. Los tamaños similares de las casas, unido a la uniformidad de los ajuares en ellas encontrados indica que no hay diferencia social y de riqueza entre sus habitantes. Nos encontramos ante comunidades campesinas de carácter muy igualitario, que tienen en el poblado su unidad de relación social, basada en vínculos familiares.

Una diferencia sustancial respecto a los asentamientos del Bronce Medio reside en que el crecimiento demográfico de estas comunidades campesinas no se resuelve añadiendo nuevas casas al poblado primitivo. La peculiaridad de los poblados de calle central reside en que, en el diseño previo de la aldea, el incremento poblacional queda limitado desde su fundación. La parte trasera de las casas es lo primero que se diseña, configura el cierre que constriñe el poblado, pues nunca se añadirá una nueva casa fuera del recinto. Nos encontramos ante un modelo social expansivo (Ruiz Zapatero 1995, 33) en el que el incremento poblacional se resolverá fundando nuevos asentamientos de similares características. De hecho este tipo de poblados continúa en época celtibérica como veremos en Los Castellares de Herrera de los Navarros (Burillo 2005).

5. La aparición de la desigualdad

A mediados del siglo VII en el ámbito oriental del Bajo Aragón y tramo final del Ebro aparece la ruptura del modelo social igualitario debido al impacto que suponen las primeras relaciones comerciales. Aldovesta (Mascort, Sanmartí, Santacana 1991) es el testimonio más antiguo. La concentración de ánforas fenicias descubiertas en un edificio exento de carácter singular indica la comercialización del vino fenicio, lo que dará lugar a la concentración de riqueza y la emergencia de la desigualdad social. La pregunta que debemos hacernos es qué producto de este territorio interesaba a los primeros fenicios que remontaron el Ebro hasta Aldovesta hacia el 650, por que de seguro que la iniciativa de las relaciones comerciales no corresponde a

la población indígena. La propuesta realizada de que fuera galena argentífera del Baix Priorat parece la más adecuada (Rafel *et alii* 2008).

Este modelo de arquitectura aislada se consolida en las denominadas “casas torres”, viviendas fortificadas de planta circular y hasta tres plantas de altura. A mediados del siglo VI se extienden por el ámbito del Bajo Aragón con ejemplos como Tossal Montañés II, Cabezo la Guardia de Alcorisa y Palao de Alcañiz. Con ellos se relaciona el complejo de carácter cultual y planta biadsidial de Turó del Calvari de Vilalba dels Arcs, Tarragona, con vasijas que muestran la importancia de la comensalidad del banquete y del vino entre esta elite, que tendría dentro de este edificio un lugar de reunión y de afirmación de su identidad (Bea *et alii* 2012).

Desconocemos si la unidad familiar que vive en estos edificios aislados corresponde a nuevos pobladores o se ha segregado de una comunidad campesina donde residirían sus parientes. Pero las características de estas residencias muestran la emergencia de una aristocracia que reside fuera de las aldeas y que se protege en los edificios turriformes de ataques externos.

Un ejemplo de sepultura de esta elite lo tenemos en el enterramiento de Les Humbries en la partida de Les Ferreres de Calaceite del siglo VI. En esta tumba aislada apareció una coraza o peto, pedazos de espada de hierro, de hoja recta y empuñadura plana, posteriormente identificada con una espada de frontón, un pedestal y fragmentos de bronce que han sido identificados con un mango de *simpulum* y las asas de una pátera etrusca (Graells, Fatás, Sardà 2009).

Si bien el modelo de hábitat de las casas torres es privativo de un territorio muy concreto del tramo final del Ebro, las evidencias arqueológicas de la tumba de Les Ferreres muestran su vinculación con el foco metalúrgico que desde el NE peninsular se extiende hasta el Languedoc (Quesada 1997, 577). En ciertas tumbas de este territorio aparecen durante los siglos VII-VI *simpula* y vajilla asociada, que son indicadores de la recepción de la costumbre grecoitalica de escanciar vino en banquetes y libaciones rituales (Lucas 2003-04). Dicha costumbre se extendió por el ámbito mediterráneo y fue adquirida por la incipiente aristocracia surgida con los cambios socioeconómicos que darán lugar al inicio del proceso iberizador en este territorio del tramo final del Ebro.

Estas residencias singulares nos muestran la existencia de un elite emergente que se ha independizado de las comunidades campesinas que continúan viviendo en aldeas, surgiendo en esta etapa asentamientos como el poblado del Barranc de Gàfols de Ginestar (Sanmartí *et alii* 2000), que muestra la expansión hacia la desembocadura del Ebro del modelo campesino de “poblado de calle central” con casas adosadas de planta rectangular de dimensiones similares, lo que indica la igualdad social de sus habitantes. Ello no es óbice a que aparezcan cerámicas que indican el consumo del vino por sus habitantes, hecho que encontramos también en poblados del Matarranya con presencia de ánforas fenicias (Moret, Benavente, Gorgues 2006, 26-28 y 72) y fragmentos de recipientes etruscos y griegos para su consumo (Fatás, Graells, Sardà 2012). Lo cual nos muestra que el vino tam-

bién se distribuía y consumía entre la población campesina que vivía en pequeñas aldeas, y que se vio obligada a cambiar su modo de vida generando excedentes. Será, pues, el control de la circulación del vino el elemento principal en que se fundamentó la emergencia de una incipiente aristocracia.

Carecemos de información para conocer si existen cambios socioeconómicos en el territorio que remonta el Ebro. Un caso excepcional lo muestra la necrópolis de Castejón de Navarra, cuyo periodo de máxima expansión se sitúa entre la segunda mitad del VI a.C. y el siglo V (García 2004; Faro, Unzu 2006). En contraste con otros cementerios próximos del entorno de Cortes de Navarra, se han descubierto tumbas de grandes dimensiones propias de una elite, con ajuares diferenciados que contienen objetos importados (escarabeos) o elementos propios del banquete (parrilla de hierro, cazo, trébede, caldero y asador). Son indicios de la complejidad del ritual funerario y marcadores de las diferencias sociales en el seno de las comunidades campesinas del interior del Ebro. El hecho de compartir el espacio de la necrópolis con tumbas de menores dimensiones y ajuares pobres lleva a suponer que lo hacen también en su espacio vital. Por tanto, las casas de esa elite deberán buscarse en los poblados y no en viviendas aisladas fortificadas, inexistentes en este territorio.

En las tierras altas del Sistema Ibérico carecemos de evidencias en los siglos VII y VI de esa emergencia aristocrática que hemos visto desarrollada en la línea del Ebro. No existe presencia de cerámica fenicia que muestre la llegada del vino en esta etapa, aunque en el único asentamiento excavado de este periodo, el Castro del Ceremeño (Cerdeño, Juez 2002), la presencia de cerámica a torno indica la existencia de relaciones con los territorios ibéricos, y con ello la llegada de nuevas fórmulas de pensamiento dentro del proceso inicial de la “iberización” de este territorio.

6. La crisis del Ibérico Antiguo

Hace ya tiempo acuñé el termino de “crisis del Ibérico Antiguo” (Burillo 1989-90) para manifestar la generalizada destrucción de poblados tipo Cortes de Navarra en la cuenca sedimentaria del Ebro, en una etapa compleja que debe estudiarse y que se sitúa a finales del siglo VI y primera mitad del V a.C. En este periodo también asistimos a un cambio radical en el ritual funerario, pues las necrópolis con enterramientos tumulares de la Primera Edad del Hierro desaparecen para dar lugar a un sistema funerario que, por su sencillez, es difícil de detectar arqueológicamente en este territorio (Burillo, 1992).

Este proceso de ruptura se detecta, así mismo, en el territorio del Matarraña y Terra Alta, donde las casas torres desaparecen como modelo de residencia (Moret, Benavente, Gorgues 2006). La consecuencia de esta crisis es que la emergencia aristocrática que también se vislumbraba en la necrópolis de Castejón de Navarra no llega a consolidarse en la etapa posterior del Ibérico Pleno, a diferencia de lo que ocurre en otros territorios del área ibérica. Pero la destrucción y abandono se extiende por todo el área del Bajo

Aragón, en donde se testimonia la desaparición a finales del siglo VI de 43 asentamientos que habían surgido hacia mediados del siglo VII (Melguizo *et alii* 2012).

Este proceso de cambio no se halla limitado a este territorio. También en el Languedoc central numerosos hábitats del valle del Hérault se destruyen y abandonan o reducen su superficie de ocupación entre el 500 y el 475 (García 2008, 50). Durante esta etapa de un siglo los príncipes celtas desaparecieron y la cultura del Hallstatt centroeuropea fue sustituida por la de la Tène, emergiendo los *oppida*. En el Sur de la Península, Tartessos entró en rápida regresión a partir del 525 y sus ciudades se abandonaron. Poco después, en el territorio de Extremadura, se detecta una atomización del poder, regentado por señores de pequeños asentamientos rurales aristocráticos (Cancho Roano, La Mata), que a su vez se verán destruidos y abandonadas al final de esta etapa, hacia el 400 (Rodríguez Díaz 2009).

El periodo de transición existente entre la masiva desaparición de asentamientos del Primer Hierro y la emergencia de las primeras ciudades en el siglo IV a.C. nos es todavía poco conocido. Sin embargo, los estudios realizados en el territorio del río Huecha (Burillo 2008, 264) y en la inmediata zona navarra (Armendáriz 2008) manifiestan que la crisis del Ibérico Antiguo se resuelve en un proceso sinécista, concentrando la población de los asentamientos abandonados en otros de mayores dimensiones que denominamos *oppida*, y cuyas características en esta etapa originaria desconocemos a falta de excavaciones. Todo ello supone un cambio político importante pues nos encontramos ante la aparición del Estado, siguiendo el modelo mediterráneo de las “ciudades estado”.

7. Las evidencias sociales de las necrópolis celtibéricas

Si las evidencias funerarias de los territorios sedimentarios del Ebro durante el Ibérico Pleno son nulas, las necrópolis localizadas y excavadas en el territorio celtibérico del Sistema Ibérico central superan la cuarentena. Los ajuares y estructuras de los miles de tumbas conocidas permiten afirmar que carecemos de evidencias que nos muestren la existencia de una elite destacada.

Una aparente excepción se ha señalado para finales del siglo VI e inicios del V, coincidiendo con la crisis del Ibérico Antiguo. A este momento corresponden los dos umbos de bronce de gran diámetro procedentes de Griegos y Alpanseque y los dos únicos discos coraza localizados en Aguilar de Anguita. Elementos defensivos que, si bien se tienen como propios del armamento celtibérico, “deben considerarse producciones propias del ámbito ibérico del SE y alto Guadalquivir, exportadas hacia la Meseta o imitadas allí”, como defiende Fernando Quesada (1997, 508, 571 y ss.).

La excepcionalidad de una de las tumbas de Aguilar de Anguita donde apareció uno de estos pectorales junto con un casco de tipo semiesférico llevó al Marqués de Cerralbo (1916, 33-35) a denominarla como “sepultura de un régulo celtibero”, pasando a ser considerada en la historiografía celtibérica como “paradigma de ajuar de gran riqueza”

(Barril 2003, 8). Pero este caso excepcional y único en todo el conjunto funerario celtibérico no supone la existencia de una elite guerrera en la incipiente sociedad celtibérica. Lo ratifica la ausencia en los cementerios celtibéricos de la monumentalidad arquitectónica y escultórica presente en tumbas ibéricas del sudeste y Alto Guadalquivir.

En lo que respecta a elementos vinculados con el banquete las evidencias que se cuentan son muy escasas y procedentes de diferentes necrópolis. Los restos de calderos, trébedes y asadores conocidos son hallazgos aislados que nunca forman un conjunto ni están asociados a otros ajuares que muestren la singularidad de la tumba de donde proceden. En las sepulturas celtibéricas hay ausencia de rituales individualizados vinculados con la comensalidad y el vino como los que se documentan en Castejón y en el ámbito ibérico-languedociense. O, para etapas posteriores, en el territorio vetón, en tumbas de las necrópolis de Las Cogotas y La Osera. Y en el territorio vacceo, en la necrópolis de las Ruedas (Burillo 2010a, 142).

Un aspecto que se debe destacar para el conocimiento de la estructura social celtibérica es el hecho de que el banquete funerario no se realiza de forma individual, sino comunitaria. Esta evidencia sólo se ha podido percibir en épocas recientes, en excavaciones que se han extendido por los límites de las necrópolis. Así en la Cerrada de los Santos en Aragoncillo se identificó un empedrado sobre el que se conservaba una gran mancha de ceniza y abundante fauna con huellas de descarnación (Arenas, Cortés 1995). En la fase cuarta del cementerio de Herrería se localizó una mancha de tierra negra de 50 m² de extensión con abundantes restos cerámicos y de fauna “resultado de ceremonias fúnebres que incluían el consumo de carne y bebida” (Cerdeño, Sagardoy 2007, 155-158). Por otra parte, los sondeos realizados para detectar los límites de esta necrópolis identificaron un foso con abundantes restos de fauna y fragmentos de recipientes cerámicos, que han sido interpretados por las autoras como “restos de ritos de comensalidad o banquetes fúnebres” (Sagardoy, Chordá 2009).

El ritual de la muerte en los cementerios celtibéricos nos muestra la peculiaridad de la estructura social celtibérica: ausencia de una elite destacada y de rituales individualizados relacionados con comensalidad. Por el contrario, la presencia de banquetes comunitarios nos indica que las relaciones sociales se establecen más allá de la familia nuclear, lo que implica la existencia de fuertes vínculos de parentesco que se extenderían más allá del poblado. De hecho los banquetes comunitarios fúnebres supondría la reunión de los allegados procedentes de diferentes asentamientos, reforzando de esta manera los lazos de sangre de la familia extensa, cuya fuerza ha impedido el desarrollo de una elite dentro de las propias comunidades celtibéricas.

8. La aparición del Estado

Puede afirmarse que la existencia de la ciudad implica la del Estado, pero no viceversa. Conocemos el nombre de ciudades celtibéricas por las citas clásicas y leyendas moneales, lo que en sí mismo ratifica su categoría de ciudad.

Para diferenciar arqueológicamente la ciudad de los asentamientos rurales es pertinente recordar que María Moliner, en su *Diccionario de uso del español*, define la ciudad como “población importante” y “(nombre usado genéricamente). Por oposición a campo, población no rural”. Esta definición permite al arqueólogo gracias a la prospección arqueológica y la aplicación de dos teorías analíticas de la Arqueología Espacial, la del “lugar central” y la “ley rango tamaño”, diferenciar por su tamaño la ciudad del poblamiento rural, independientemente del territorio y época donde se aplique.

Debe señalarse que el concepto de “grandes dimensiones” de la ciudad es relativo y depende del contexto socioeconómico en que se desarrolla. Así las colonias griegas que surgieron en Occidente presentan un tamaño que oscila entre las 50 Ha de Massalia y las 500 de Agrigento (Almagro 1987, 30). En lo que respecta a las ciudades u *oppida* del ámbito celtibérico y territorio ibérico del NE peninsular, para la etapa anterior al año 153 a.C., sus dimensiones se encuadran entre las 4,5 y 10 Ha, calculándose para Numancia 7, 2 Ha (Jimeno, Tabernero 1996, 429). La única ciudad celtibérica que alcanzó unas dimensiones superiores fue Segeda, ya que, debido al sinecismo ejercido sobre otras poblaciones, alcanzó unas dimensiones mínimas de 17/18 Ha para la zona habitada, dentro de un recinto de unas 42 Ha. Ello supone tamaño desproporcionado para su entorno, y fue la causa principal de la declaración de guerra por parte de Roma (Burillo 2006b). Las dimensiones de las ciudades contrastan con el de los asentamientos rurales, que raramente superan la media hectárea.

No existen en las fuentes escritas referencias concretas al número de habitantes de una ciudad celtibérica, salvo Numancia en el momento de ataque de Roma, hecho excepcional que de seguro provocó la concentración en el núcleo urbano de población de su entorno: Floro (1,34) señala 4.000 celtíberos, Apiano (*Iber*: 76; 97) indica que los hombres no pasaban de 8.000 en tiempos de paz, y Veleyo (2,1,3) precisa que nunca armó más de 10.000 de sus propios hombres. Si bien se han realizado diferentes cálculos sobre la población real de Numancia, pienso que los más acertados son los realizados por Alfredo Jimeno y Carlos Tabernero (1996, 429-431). De las tres ciudades superpuestas, la más antigua, destruida en el 133, le calculan una extensión de 7,2 Ha y una media de 243 h/Ha, lo que les lleva a proponer una población próxima a los 1.800 habitantes. Aplicando esta ratio a Segeda I habría llegado a tener en torno a los 4.000 habitantes. Cifras muy inferiores a las que presentaban las opulentas ciudades clásicas.

8.1. Ciudades pequeñas y sin obras públicas destacadas

Las dimensiones que alcanza una ciudad, junto con los edificios monumentales, religiosos o civiles, es clave para poder conocer las características socioeconómicas de la sociedad estatal en donde surgen. Así, las grandes dimensiones de las ciudades de la Magna Grecia unido a sus templos, teatros y otros edificios suntuosos nos muestra la existencia de una aristocracia asentada que trasciende su riqueza en sus mansiones y, de forma especial, en las

construcciones monumentales que prestigian la ciudad. Riqueza que implica la fiscalización del campesinado, que tiene que generar excedentes para tributar al estrato social que sustenta el Estado.

El pequeño tamaño de las ciudades celtibéricas, la carencia de edificios monumentales y la normalización de sus dimensiones, no superiores a las 10 Ha, salvo los casos de sinecismo, nos muestra en sí un reflejo de la estructura social celtibérica, lo cual se complementa con un urbanismo agrupado, que segmenta la ciudad en barrios, con viviendas de planta cuadrangular y muros medianiles. Los viales presentan escasos espacios abiertos. Se protegen con una muralla, y cuando crece la población y con ella la ciudad se construirá una nueva muralla, como en el caso de Segeda I.

En los *oppida* del ámbito celtibérico debieron de existir espacios específicos para reunir las asambleas, citadas por los escritores clásicos en Lutia (Apiano *Iber.*, 93) o en Numancia y Tiermes (Diodoro XXXIII, 16). Se menciona la existencia de un edificio senatorial en la ciudad de Belgeda, incendiado por el propio pueblo en el año 93 a. C. (Apiano *Iber.*, 100). También debió de existir en Contrebia Belaisca un lugar de reunión del senado nombrado en el Bronce Latino de Contrebia (Fatás 1980), pero ninguno se ha detectado arqueológicamente. El único edificio de grandes dimensiones es el denominado “gran edificio de adobe” de Contrebia Belaisca, interpretado como un *horreum* (Beltrán Lloris 2005), que debe datarse en torno a la transición del siglo II al I a.C.

Sólo conozco una referencia arqueológica a un espacio sacro en el interior de la ciudad, que corresponde a Tiermes, pero el templo celtibérico en la parte más alta de este asentamiento (Almagro, Lorrio 2011, 123), de aceptarse su existencia, carece de la monumentalidad de los templos clásicos. El santuario del Sol de Segeda I se sitúa extramuros. Esta estructura, sin paralelos conocidos, con orientación astronómica es una construcción horizontal que contrasta con la monumentalidad edilicia con la que resolvían su sacralidad las antiguas culturas mediterráneas. Es con la llegada de las influencias mediterráneas (Burillo 2010b) cuando surgen en una ciudad tan singular como Segeda claras diferencias sociales, como se observa en la coexistencia de viviendas de 46 m² con un único espacio sin compartimentar y la casa de planta helenística de unos 300 m² de extensión con patio central y 11 habitaciones, que hemos dado en denominar “Casa de Estrigilo” por el hallazgo en la misma de un instrumento de este tipo (Burillo 2006).

Esta ausencia de inversiones en estructuras monumentales en las ciudades celtibéricas no significa que estemos ante una sociedad pobre, como lo demuestran las ingentes cantidades de metales preciosos que se ingresaron en el erario romano conforme avanzaba la conquista del Ebro (Fatás 1973; García Riaza 1999). Riqueza que también se señala para Numancia, cuando Pompeyo les exige treinta talentos de plata, de los que los numantinos entregaron una parte al momento (Apiano *Iberia*, 79).

Los estados celtibéricos no levantaron construcciones públicas, sacras o civiles, de carácter monumental, en contraste con las urbes de las “ciudades estado clásicas” con

edificios monumentales y modelos estandarizados respecto a la ordenación de los espacios públicos, caso de las griegas en torno al ágora o las romanas alrededor del foro. Su ausencia entre los celtíberos es la mejor evidencia de que no hubo impuestos sobre la población campesina para crear un tesoro estatal con el que acometer un proyecto constructivo de envergadura. Todo ello refleja una estructura social que impedía que los gobernantes pudieran gravar a la comunidad campesina para seguir la moda mediterránea de realzar sus ciudades con monumentos públicos.

8.2. La pervivencia del modelo de poblado de calle central

Las fuentes escritas mencionan la existencia entre los celtíberos de asentamientos rurales, a los que denominan *agris* y *castella* (Rodríguez Blanco 1977, 173). Pero van a ser las prospecciones arqueológicas, realizadas en territorios tan diversos del ámbito celtibérico como el valle de la Huerva, Serranía de Albarracín, comarca de Molina de Aragón o el alto Duero, las que nos mostrarán que el grueso del poblamiento celtibérico estaba compuesto por asentamientos rurales (Burillo 2010a).

El estudio realizado en el poblado celtibérico de los Castellares de Herrera de los Navarros nos indica la pervivencia del modelo de “poblado de calle central” que hemos visto surgir en el 1100 a.C. (fig. 4) Se ha delimitado con doble amurallamiento un cerro de creando un espacio interno de 100 por 22 m., con un fortín cuadrangular en un extremo junto a un foso artificial. Se construyeron entre 20 y 21 viviendas con muros medianiles lo que implica una población en torno a los 90 y 100 habitantes. Lo importante es señalar las dimensiones similares, 48 m², de todas las casas, indicio de un reparto equitativo del espacio construido para cada familia nuclear (Burillo 2005). Si bien no existe un incremento sustancial en el espacio de la vivienda respecto a las etapas anteriores, la gran diferencia se encuentra en la compartimentación de la casa, generando cuatro espacios internos que suelen subdividirse en dos.

El Taratrato de Alcañiz (fig. 5) sigue el mismo modelo de “poblado de calle central” que los Castellares, con un número similar de viviendas-habitantes y parecidas dimensiones de las casas, lo que implica una estandarización de este tipo de asentamientos (Burillo 1982). Su situación en la inmediata área ibérica manifiesta que el modelo social igualitario carece de exclusividad étnica en este territorio del valle medio del Ebro. Recientes excavaciones en este asentamiento (Melguizo *et alii* 2012) han puesto de manifiesto la existencia de dos fortines situados en uno de los flancos del poblado y han permitido el descubrimiento en un extremo del asentamiento de un área de almacenaje que debe identificarse con una bodega. La ausencia de estructuras similares de almacenaje en otra parte del poblado, unida al hecho de que las antiguas excavaciones detectaran una vivienda donde se concentraban molinos, parece indicarnos que ciertas actividades y posesiones se resolvían de forma comunitaria.

Lo que nos muestran estos dos asentamientos rurales es que dentro del nuevo modelo político de “ciudad estado” pervive el antiguo modelo social campesino homogéneo, de

Figura 3. Etnias Península Ibérica (Burillo 2008).

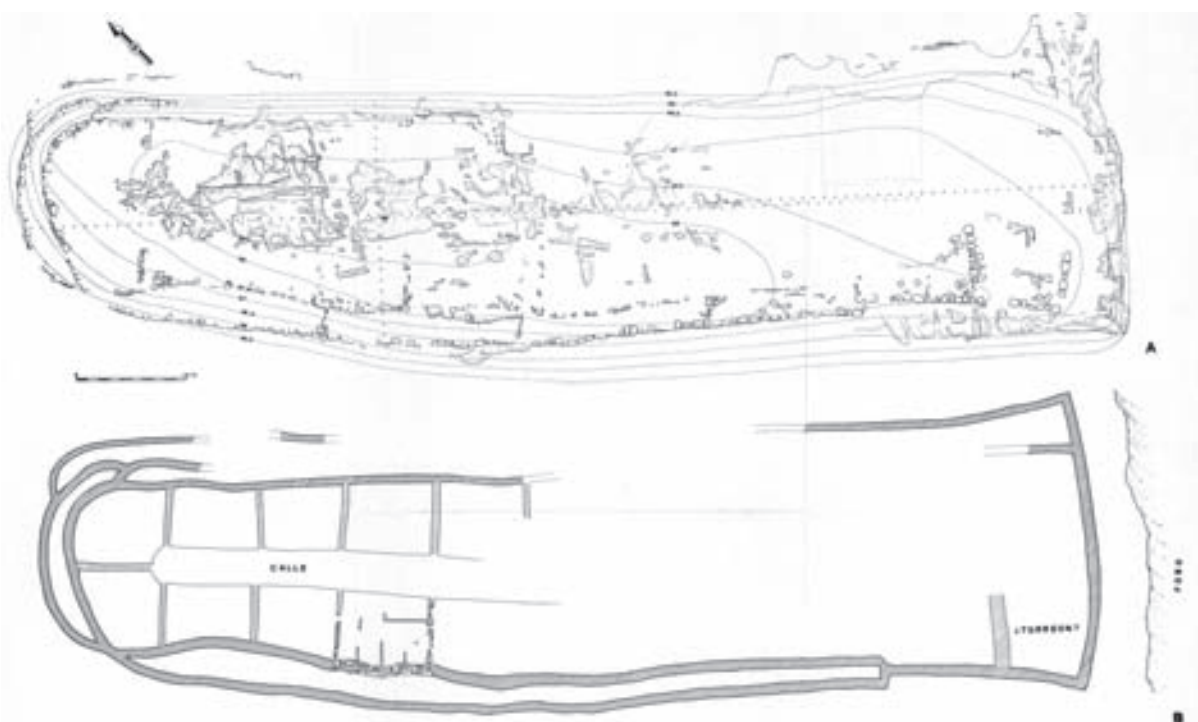

Figura 4. Plano de “poblado de calle central” de los Castellares de Herrera de los Navarros: arriba estructuras visibles antes de la excavación, abajo reconstrucción de los límites de las casas a partir de la información superficial e inclusión de la casa 1 (Burillo 1980).

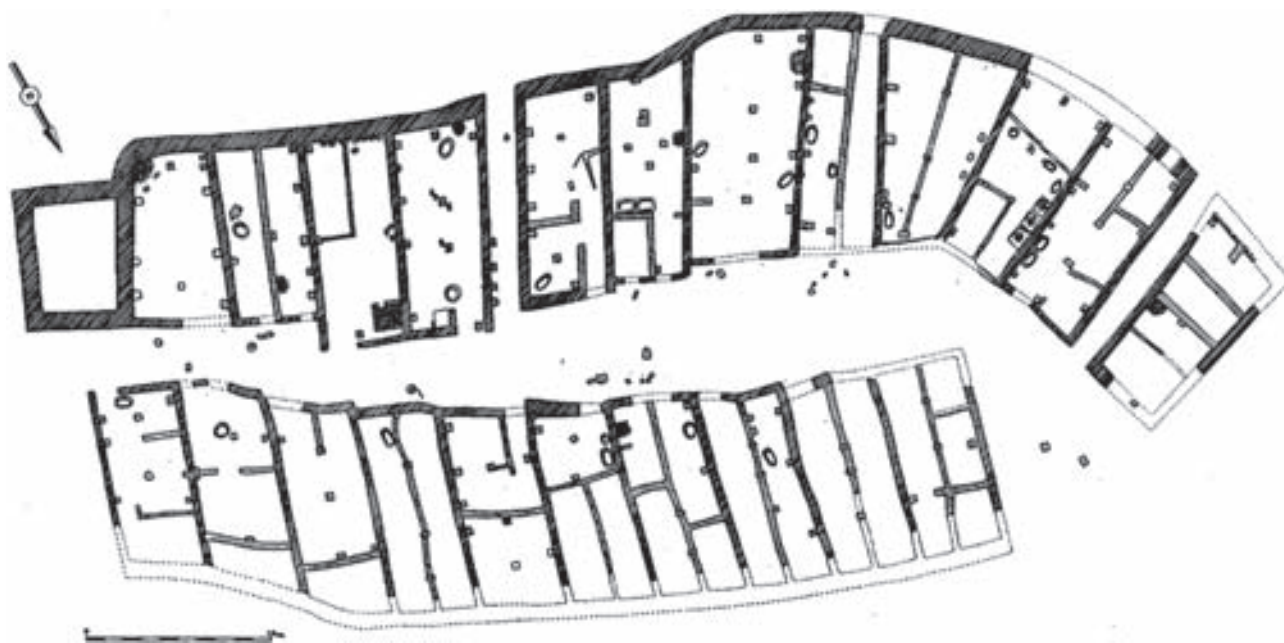

Figura 5. Plano de “poblado de calle central” del Tartrato de Alcañiz según la interpretación de F. Burillo (1982).

familias nucleares de carácter igualitario, sin divisiones de clase de sus habitantes y cuya relación sigue regulada por los grupos familiares extensos (Burillo, Ortega 1999; Ortega 1999). Esto es, la emergencia de la desigualdad que había dado lugar a la crisis del ibérico antiguo y al surgimiento de las primeras estructuras estatales no sólo no ha sido capaz en el mundo celtibérico de anular el peso de las relaciones familiares, sino que estas aparecen reforzadas tras la fugaz aparición de las aristocracias rurales en el eje del Ebro.

8.3. Los campesinos armados configuran el ejército celtibérico

Las referencia de Apiano (*Iber.* 45) sobre el ejército celtibérico formado por la coalición de las “ciudades estado” de Segeda y Numancia que, en el año 153 a.C. reclutó 5.000 jinetes y 20.000 infantes para enfrentarse a 30.000 romanos, supuso una leva masiva en el territorio celtibérico, que debió de afectar a toda persona capaz de empuñar las armas. Esto es el grueso del ejército estaría formado por campesinos, que tendrían en su propiedad armas y caballos. Podemos hacer extensivas la palabras de Aristóteles en su *Política* (IV, 4, 15): “de hecho ocurre con frecuencia que los que llevan las armas y los que cultivan el campo son los mismos”.

La ratio jinete/infante de la coalición celtibérica es del 20%. Este porcentaje es algo inferior al que presenta la etapa final de la necrópolis de Numancia, contemporánea a dicho acontecimiento, donde se han identificado tumbas de 42 guerreros de los que 10 son jinetes, lo que supone una ratio de 24 % (Jimeno *et alii* 2004). También es similar al que presenta el estudio realizado por Fernando Quesada (2005,103) a partir del análisis de los ajuares de todas las necrópolis celtibéricas, donde la ratio de jinetes/infantes es de 21,4%. Lo importante es que este autor da un índice

para las necrópolis ibéricas del SE de 6,7 %.

La posesión de caballo era un indicador de estatus social, tal como señala Aristóteles (*Política* IV, 3, 2): “entre los notables existen diferencias según su riqueza y la magnitud de sus bienes, por ejemplo, por la cría de caballos (eso no es fácil de hacerse si no se es rico)” y más adelante insiste “la cría de caballos es propia de los que tienen grandes fortunas” (VI, 7, 1). El hecho de que mantener un caballo suponía un estatus de riqueza puede hacerse extensiva a la sociedad hispana prerromana. Pero las cifras expuestas muestra una sociedad más jerarquizada en el ámbito ibérico que en el celtibérico.

Respecto a la procedencia de los caballeros de la coalición del 153 a.C. (fig. 6), Numancia con sus 1.800 habitantes pudo aportar entre 450 y 360 hombres y de ellos 90 / 72 serían jinetes y Segeda con sus 4.000 habitantes entre unos 1000 y 800 guerreros de los que 200 / 160 serían jinetes. Esto es, de ser ciertas las cifras de Apiano, entre el 94,2% y el 95,3% del ejército celtibérico procedía de fuera de estas ciudades, de otros *oppida*, pero sobre todo de los asentamientos rurales donde residiría el grueso de la población (Burillo 2006a, 58).

No es frecuente la aparición de elementos arqueológicos relacionados con la caballería en asentamientos, en esencia se reducen a dos tipos: espuelas y bocados de caballo. En el ámbito celtibérico aparecieron dos espuelas de tipología diferente del área 3 de Segeda I, identificada como perteneciente al extenso barrio donde, según la interpretación hecha de las fuentes escritas, se asentaron los titos y otros vecinos. Estas viviendas, con sus 42 m² y sin espacios internos compartimentados son las de menores dimensiones de toda la ciudad de Segeda, lo que implica que pertenecían al estamento social más bajo, el de los nuevos pobladores, sin embargo con capacidad para tener caballos.

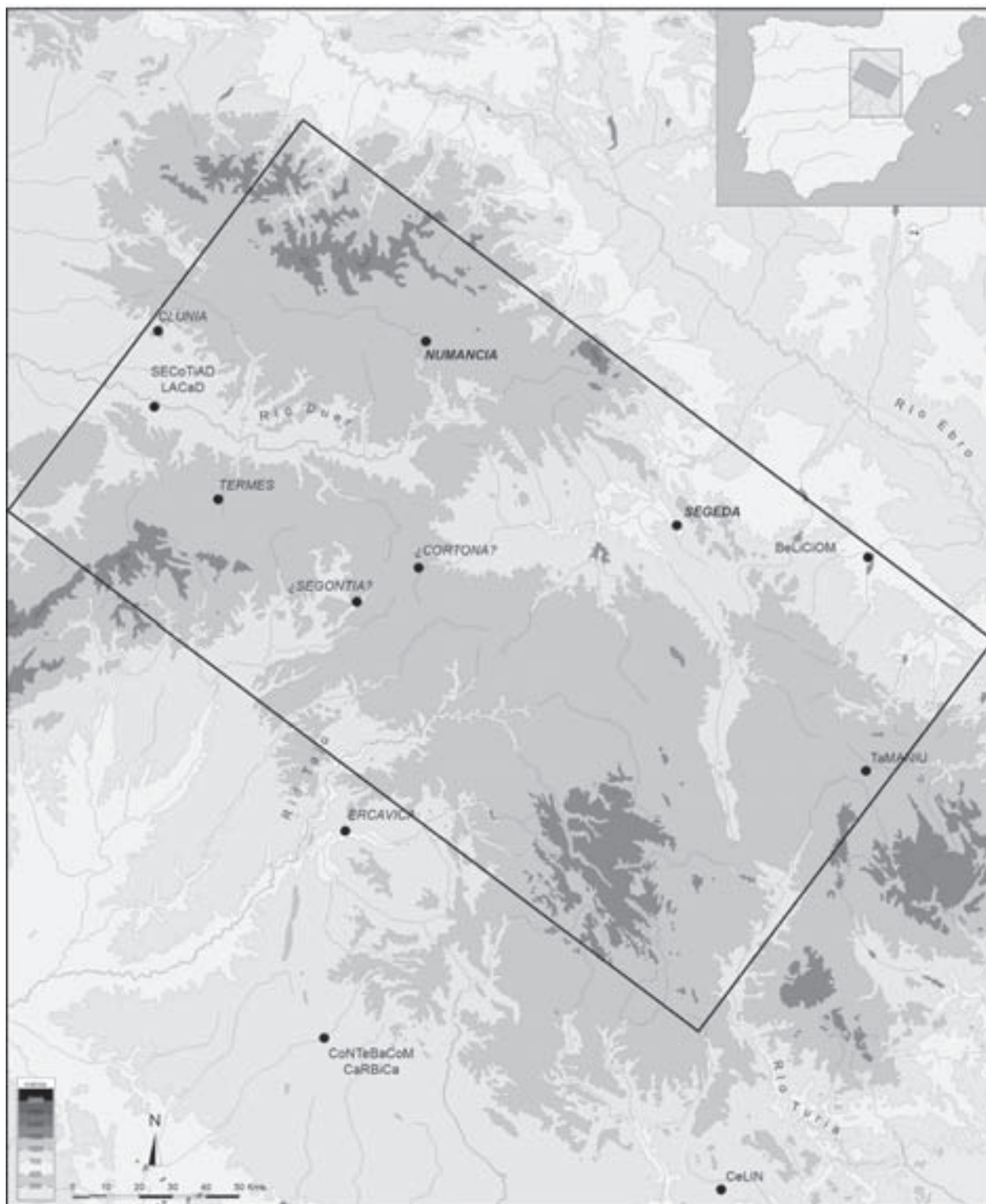

Figura 6. Territorio de reclutamiento de la coalición celtibérica del año 153 a.C. (Burillo 2006a).

La casa 2 de los Castellares de Herrera de los Navarros, si bien presenta una morfología similar que las del resto del poblado de “calle central”, lo que indica el reparto igualitario del espacio, muestra la riqueza de su dueño en los enseres hallados, entre los que cabe destacar la presencia en su bodega de un ánfora grecoitalica, y varias vasijas de barniz negro de origen itálico. Esta vivienda, si bien se ha interpretado

como la del jefe de la población a partir del hallazgo de una fíbula de caballito (Almagro, Torres 1999, 109) (fig. 7), sería la residencia de uno de estos caballeros a juzgar por el freno con desveno localizado en ella, calificado de excepcional en comunicación personal de Fernando Quesada, dado que en la Península sólo existen ejemplares en las necrópolis de Villanueva de Teba y Carratiermes.

Figura 7. Fibula aparecida en la casa 2 de los Castellares de Herrera de los Navarros, residencia de uno de los jinetes de la coalición celtibérica del año 153 a.C. (F. Burillo).

En suma, en la sociedad celtibérica, como en la griega reflejada por Aristóteles, no existía un ejército profesional. Era una sociedad conflictiva donde el armamento formaba parte del campesinado, el cual se debía entrenar en el manejo de las armas de su posesión, en el caso de los caballeros con la caza. Sólo de esta manera se entiende la capacidad del reclutamiento masivo e inmediato de 25.000 celtíberos armados en el año 153 a.C. y su victoria frente a los 30.000 romanos en la batalla de la Vulcanalia. Los campesinos armados son, pues, los guerreros que se enfrentan a los romanos y los que aparecen enterrados con su armamento en las necrópolis.

El estatus de caballero debería residir en los cabezas de familia, dada la proporción de un jinete por cinco infantes que encontramos en las fuentes y en las necrópolis. El hecho de que esta ratio sea inferior a la del área ibérica es indicio de la mayor igualdad social, en lo que a la acumulación de riqueza personal se refiere y nos muestra una estructura socioeconómica distinta entre estas dos sociedades.

8.4. Aproximación a la estructura política de las ciudades estado celtibéricas

Nunca existió un estado celtibérico. Ni las etnias celtibéricas que las fuentes describen actuaron como entidad política, como lo demuestra la soledad de la ciudad de Numancia ante el cerco romano, a pesar de las súplicas de Retógenes a las ciudades arévacas solicitando su ayuda en virtud de los lazos de sangre que les unían (Apiano *Iber.* 94). El poblamiento del territorio celtibérico, al igual que el del NE peninsular, siguió el modelo político de ciudad estado que desde Grecia se extendió por el Mediterráneo. Ciudades estado que podían luchar entre si o unirse ante ataques exteriores, como ocurrió con la alianza de Segeda y Numancia en el 153 a.C., que supo aglutinar un ejército

de 25.000 hombres, lo que implicó un reclutamiento de un amplio territorio que se extendía por gran parte del Sistema Ibérico central (Burillo 2006a, fig. 8).

Si bien he defendido el tradicional modelo historiográfico de oposición ciudad-campo, tan en boga en las investigaciones sobre las sociedades ibéricas y celtibéricas (Burillo 1980), estudios posteriores me han llevado a postular que en la sociedad celtibérica existía una integración política del campo en la ciudad (Burillo 2010a). En este proceso ha sido determinante la lectura de la *Política* de Aristóteles (García Valdés 1994, n. 2), donde señala que la “ciudad estado griega” o *polis* queda definida como “una comunidad de ciudadanos” independientemente de su residencia, sea urbana o rural. Al definir Aristóteles una *polis* como “la comunidad de familias y aldeas para una vida perfecta y autosuficiente” e indicar “no se deben hacer asambleas en las democracias sin la población del campo”, nos señala que en la sociedad griega el campesino, independientemente de donde resida tiene categoría de ciudadano. Esta integración política del campo y la ciudad puede hacerse extensiva al ámbito celtibérico, con la peculiaridad de la ausencia del “modo de producción esclavista” atestiguado en el mundo griego (Hindess, Hirst 1979).

En una sociedad de base agropecuaria como la celtibérica el acceso a la tierra era fundamental. Los campesinos residirían tanto la ciudad como el campo. De hecho el grueso de los habitantes de la ciudad deberían tener como ocupación primordial la agricultura. La ciudadanía daba, pues, igual derecho independientemente de que se residiera en la ciudad o en el campo.

8.4.1. Estructura de Gobierno

En lo que respecta a la estructura de gobierno de las ciudades estado celtibéricas debemos tener en cuenta que la información que nos proporcionan las fuentes escritas clásicas corresponden a una etapa de guerra en donde existe una *interpretatio* romana de lo cargos y de la estructura social celtibérica, por lo que no debemos hacer una lectura directa de los términos sino contextualizarlos en la estructura social hasta ahora comentada.

Así, los cuarenta *nobilissimi equites* exigidos por Sempronio Graco a la ciudad de Certima como garantía de su fidelidad (Livio 40, 47) corresponden no a una noble elite equestre sino a la totalidad de jinetes existentes en la ciudad. Al menos es lo que se desprende si se aplican las ratios señaladas para el ejército celtibérico del 153 y ratificadas por los datos de las necrópolis, ya que supondría la existencia en el *oppidum* de un total de 200 guerreros y 1000 habitantes, lo que le da una extensión de 4, 11 Ha, equiparables a un *oppidum* del tamaño de Tivissa. Dimensiones que serían algo superiores en el supuesto de que no se hubiera obligado a que la ciudad entregara toda su caballería.

Es interesante observar que cuando los segedenses son acogidos por los numantinos en el 153 a.C. “eligieron como general a un segedano llamado Caro, que era tenido como hombre belicoso”. Y tras la muerte de Caro “los arévacos se reunieron esa misma noche en Numancia, que era la

ciudad más poderosa, y eligieron como generales a Ambón y Leucón” (Apiano *Iber.* 45 y 46), sin que exista ninguna referencia sobre sus nobles cunas, sus caracteres aristocráticos, sus grandes riquezas o el carácter hereditario del cargo. Esto es, lo que se valoró en estas elecciones asamblearias fueron exclusivamente sus dotes militares.

Para el año 93 a.C. tenemos referencia en Apiano (*Iber.* 100) del órgano de gobierno de una ciudad celtibérica: “En la ciudad de Belgeda, el pueblo o *demos*, ansioso de levantarse en armas, quemó al consejo o *boulé* que vacilaba junto al edificio”. Ello indica la existencia de un consejo que se reunía en un edificio. Si bien existen varias propuestas de identificación de esta ciudad, desconocemos su ubicación; no obstante, ha de relacionarse con el grupo de ciudades con raíz bel- del territorio belo y de las que conocemos la ubicación de Contrebia Belaisca en Botorrita y la ceca de **belikiom** en Azuara.

Debe tenerse en cuenta que la fecha del 93 se sitúa en una etapa de amplio desarrollo económico y de crecimiento demográfico en el territorio celtibérico del valle medio del Ebro, en un periodo que comienza dos generaciones antes, con la destrucción de Segeda en el año 153 a.C. y en el que han surgido las que en su momento denominé como “ciudades de llano”, entre las que se encuentra Contrebia Belaisca (Burillo 2010c). Es precisamente esta ciudad la que ha proporcionado el mayor conjunto de información epigráfica de todas las sociedades prerromanas hispana y gala, lo que nos proporciona información sobre su estructura de gobierno.

La *Tabula Contrebiensis*, fechada en el 15 de mayo del año 87 a.C. (Fatás 1980) registra un litigio escrito en latín, donde se señala la existencia de un *senatus* en la ciudad de Contrebia Belaisca, del que forman parte dos *iudices* englobados en la relación de cinco *magistratus*, uno de ellos identificado como *praetor*. Este término latino de *magistratus* correspondería al celtibérico **bintis** que aparece como apelativo de catorce celtiberos en la cara B del Bronce I de Botorrita, escrito en lengua celtibérica y signario ibérico (Beltrán, Tovar 1982).

8.5. El parentesco y la estructura social celtibérica

Es frecuente encontrar en numerosos epígrafes funerarios romanos del área indoeuropea de la Península Ibérica, excepción hecha del área galaica, nombres en genitivo en plural, y en menor número los términos *gentilitas* y *gens* seguidos de un grupo familiar también en genitivo, lo que se ha visto como una pervivencia de estructuras sociales indígenas. Estas referencias vinculadas con el parentesco no se encuentran en el resto de la Península, mostrando la especificidad del interior peninsular en algo tan fundamental como son las estructuras sociales. De hecho, si se compara el mapa de su dispersión (González 1986, 171) con el de los territorios hispanos donde se documentan realcezas (Caro Baroja 1971, 157; Coll, Palomas 1998, fig. 1) se observa como éstas se extienden exclusivamente por el área ibérica, esto es por el negativo del mapa anterior. Lo que implica que las estructuras parentales tuvieron una

trascendencia social, limitadora de la emergencia de las jerarquías aristocráticas.

Si bien se planteó inicialmente identificar los grupos familiares en genitivo con las *gentilitates* y las *gentes*, existe actualmente un consenso en buscarles un término propio, adaptado a la peculiaridad hispana (Sánchez Moreno 1996). Especialmente por el hecho de que el término *gentilitas* sólo aparece en el Pacto de los Zoelas y en una dedicatoria religiosa hallada en Oliva, Cáceres, y el término *gens* se atestigua únicamente en territorio cántabro y astur (Santos 1995, 128). Así han surgido diferentes propuestas de denominaciones como *organizaciones suprafamiliares* (Albertos 1975), *unidades organizativas indígenas* (González Rodríguez 1986), *nombres de familia* (Untermann 1987), *grupos familiares* (Hoz 1986), *grupos de parentesco* (Beltrán 1992), o mantener el término clásico de *gentilicios* (Fatás 1980) o de *gentilidad*, porque según Joaquín Gómez-Pantoja (1996, 77) resulta una designación cómoda y consagrada por el uso.

Los testimonios más antiguos de estos grupos familiares o de parentesco los encontramos en el territorio celtibérico en donde aparecen en epígrafes en escritura celtibérica, y en donde hay ausencia total en la etapa romana de referencias a *gentilitates* y *gentes*, por lo que los grupos de familiares son la única entidad parental existente. Las más completas fórmulas onomásticas constan de nombre personal, nombre del grupo de parentesco, filiación paterna y nombre de su ciudad de origen. Así la tésera de hospitalidad Fröhner, actualmente en el Cabinet de Médailles de la Biblioteca Nacional de París, pero procedente del entorno de Zaragoza dice: **lubos : alizokum : aualo : ke . kontebiaz belaiskas**, cuya traducción es: “Lubo de los Alisocos, hijo de Avalo, de Contrebia Belaisca”, y una lápida hallada en Ibiza repite la misma fórmula: **tirtanos / abulokum / letontun/os ke beli/kios**: “Dirtano de los Abulocos, hijo de Letondón, beligiense”, correspondiente a la ciudad de Belgio en Azuara (Jordán 2004, 264). Sin embargo, estas fórmulas completas son excepcionales y únicamente las tenemos en estas dos ciudades próximas de la etnia de los belos (Burillo 2008). Sólo encontramos otro ejemplo en la propia Contrebia Belaisca, en la cara B del Bronce I de Botorrita que se comenta más adelante. La mención del *origo* implica la integración del individuo en el sistema político ciudadano y se ha querido ver como un testimonio del control romano que obligaría a señalar el lugar de procedencia (Pereira, Santos 1980, Siles 1985).

Las referencias al grupo de parentesco son una constante en las fórmulas onomásticas. Todos los estudiosos están de acuerdo en su carácter familiar y no mítico, ya que estos nombres se forman a partir de un antropónimo, que normalmente encontramos en los repertorios onomásticos contemporáneos y no de nombres caídos en desuso o de los que cupiera deducir un fundador mítico o lejano (como ocurre, a cambio, con los nombres de las inscripciones ogámicas irlandesas introducidos por *mucoi*) (Beltrán 1992, 204). Son, pues, unidades familiares reducidas, en tiempo y en número. En el estudio realizado por María Cruz González (1986, 113), la mejor especialista en este tema, precisa: “los genitivos de plural deben aludir a grupos parentales cercanos a la idea de una familia extensa o amplia sin poder precisar

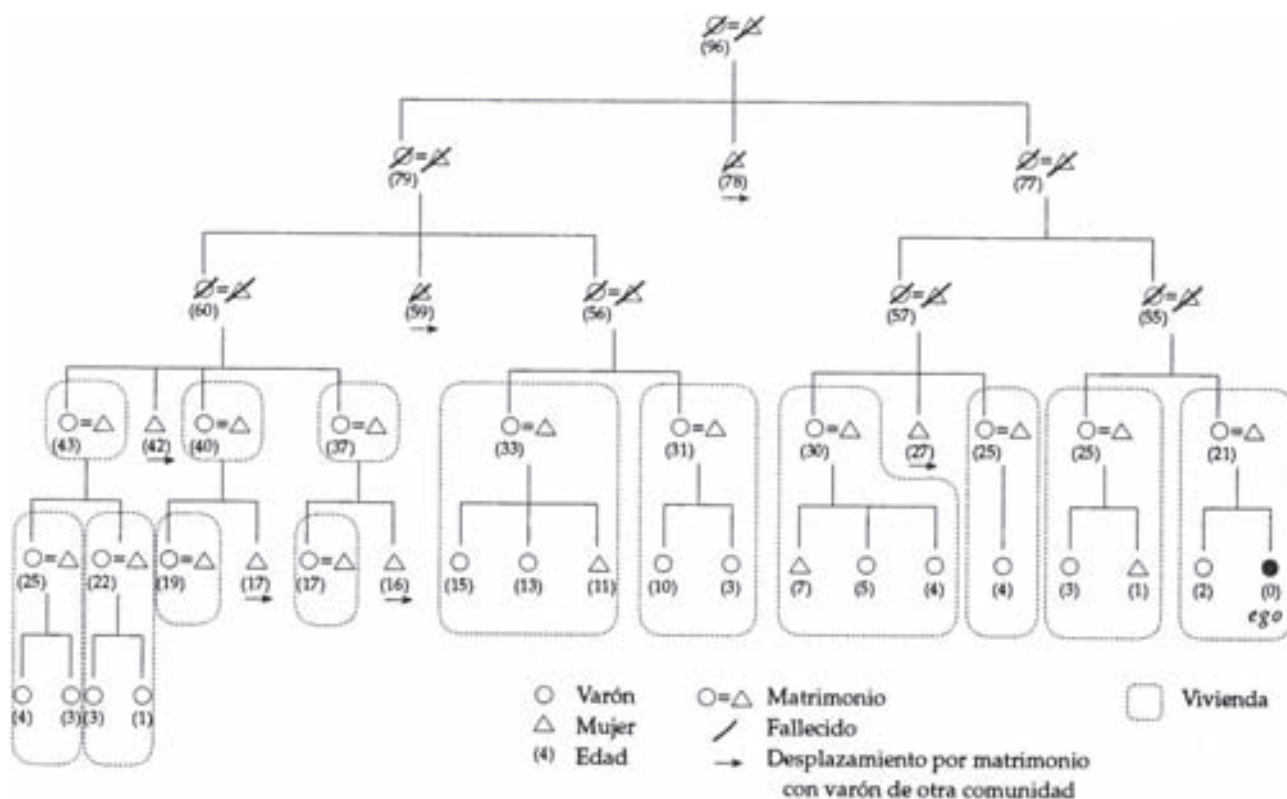

Figura 8. Simulacro de un ciclo de “linaje” según J. Ortega (1999).

con total exactitud hasta qué grado de parentesco abarcaban, posiblemente no pasarían del tercer grado tanto en línea ascendente como descendente y colateral. La filiación se establece por medio del nombre del padre, por línea paterna, y los vínculos de parentesco lo hacen de forma cognaticia (por ambos sexos).” (fig. 8).

Los grupos familiares son, pues, linajes donde los individuos que lo integran poseen un antepasado común histórico conocido y recordado y, como señala J. J. Urruela (1981, 195), “cuando este antepasado comienza a olvidarse se producirá la segmentación de aquel”, lo que hace que la vinculación del linaje rara vez vaya más allá de seis generaciones (Hoebel, 1973, 374). Por el contrario, en el clan el ancestro es mítico.

Es interesante observar las fórmulas onomásticas que aparecen en la *Tabula Contrebiensis* (Fatás 1980), pues mientras los cinco magistrados celtibéricos se denominan con el nombre personal, grupo familiar y filiación, los defensores de las ciudades ibéricas de Salduie y Alaun carecen del grupo familiar, a pesar de su cercanía geográfica con Contrebia Belaisca. Lo que en sí demuestra la peculiaridad de la estructura parentelar celtibérica.

A diferencia de lo comentado para el Grupo Mijares de la Edad del Bronce, no se han encontrado indicadores arqueológicos que nos muestren el ámbito geográfico de las familias extensas, pero al generarse por matrimonios de la línea descendente del linaje ha de suponerse que se extenderían por el territorio, de hecho en el medio rural necesariamente los matrimonios sobrepasarían el asenta-

miento dado el escaso número de personas que vivían en el mismo. Así cobra sentido la cita de Floro (I, 34) indicando la consanguineidad de segedenses y numantinos a pesar de superar los 100 kms de distancia, sin que esta relación parentelar suponga una adscripción a la misma etnia como se ha defendido (Ciprés 1993, 61). También Apiano (*Iber*, 94) señala como el numantino Retógenes se dirigió “hacia las ciudades de los arévacos con ramas de olivo (hecho dudoso dado que el olivo no podía cultivarse en las tierras del alto Duero, por causas climatológicas) de suplicantes, solicitando su ayuda para los numantinos en virtud de los lazos de sangre que unía a ambos pueblos”.

8.5.1. La pervivencia de los grupos de parentesco en el proceso sinecista

En la cara B del Bronce I de Botorrita (Beltrán, Tovar 1982), aparece la referencia a catorce individuos identificados como **bintis**, calificativo que debemos equiparar al término latino de *magistratus* que encontramos en la *Tabula Contrebiensis*. Debe señalarse que estos magistrados representarían a todo el *demos* contrebiense, tanto el que habita en la ciudad como en el campo. Por ello es interesante constatar el hecho de que al final de la fórmula onomástica de cuatro de ellos, encontremos nombres de lugar: **lubinaz**, **akainaz**, **nouantutas** y **[]ukontas**.

Referente al significado de estos locativos, Javier de Hoz (1986, 82) propuso tres interpretaciones: “Podría tratarse de subdivisiones internas del cuerpo social con-

trebiense, denominaciones tribales o de otro tipo similar, o de conceptos geográficos, zonas de la ciudad o aldeas de su territorio... En conjunto puede decirse, sin embargo, que la tercera alternativa es la que tiene más indicios a su favor". Opinión que es seguida por Francisco Marco (1994, 50; 1999) quien señala que los cuatro nombres de lugar indicarían la existencia de un sinecismo evidenciado en el propio nombre de Contrebia. Este topónimo de etimología céltica procedería de **kom-treb-ya*, con el significado de "reunión de viviendas" (Hoz 1993, 362), "habitación conjunta" (García Moreno 1993, 351) o el más abstracto de "vivir en común" (Untermann 1993, 362). Aporta Marco una propuesta de interés y es la relación de estos topónimos con antropónimos: **lubbis**, **acco**, y con el gentilicio **nouanticum**, lo que supone "una relación de estas realidades intraurbanas y grupos familiares ... en unas estructuras tipo *pagus* (al modo de la señalada por De Francisci u otros autores para la Roma primitiva) ... como realidades intermedias del contexto politano". También plantea otra posibilidad, y es el hecho de que en vez de relacionar a todos los magistrados con estos locativos salvo el último, los nombres de lugar se vincularan exclusivamente a los cuatro **bintis** que representarían a los *pagus* o aldeas, mientras que los diez restantes estarían en relación con el centro urbano.

El documento, pues, nos mostraría bien diferentes lugares aldeanos desde donde los **bintis** se desplazarían a la ciudad, bien la pervivencia, tras el sinecismo que originó la nueva ciudad de Contrebia, de barrios que conservan la estructura social de base parentelar de los antiguos poblados que se unieron para formar la nueva urbe. En cualquier caso, nos muestra la existencia de ciudadanos con plenos poderes, que ejercen la mayor representatividad de diferentes comunidades y cuyo derecho de ciudadanía procede tanto de la ciudad como de su origen rural. Un gobierno donde la ciudadanía de esta pequeña comunidad campesina están representados por catorce magistrados, una verdadera democracia ajena a los gobiernos aristocráticos, de realezas y tiranías.

8.5.2. La ritualidad de los grupos de parentesco

Estos grupos de parentesco configuraban una realidad social entre los celtíberos, como lo muestra su vinculación a rituales de libación y comensalidad, tal como hemos podido comprobar por la referencia a estos grupos familiares en dos excepcionales oinocoos celtibéricos (Burillo 1997). Uno procede de Numancia y llama la atención por su inusual tamaño, con sus 32 cms de altura, y lleva la inscripción pintada: **luanikoo : koorinau**, que debe traducirse como "de Luánico, de Corino", existiendo discrepancias en las interpretaciones entre Luánico como grupo familiar y Corino un nombre personal correspondiente al padre, o la primera palabra correspondiente al poseedor "de Luánico" y la segunda al nombre del grupo familiar al que pertenece "al grupo de los Corina" (Jordán 2004, 211). El otro se localizó en la Casa de Likinete de la Caridad de Caminreal, en este caso es un esgrafiado sobre la única vasija con decoración compleja localizada en esta casa: **beskuauzuetikubos** (Vicente *et alii* 1993, 759), cuya traducción sería "Bescón regaló esto a los Veticos" o bien

Figura 9. Oinocoos de Numancia (dibujo de Watenberg 1963, n° 1.100 y leyenda según Gómez Moreno 1949, n° 88) y la Caridad de Caminreal (según Burillo 1997, fig. 4).

“Bescón dedicó esto a los Véticos” (Jordán 2004, 221) (fig. 9).

Los dos oinocoos señalados tienen en común, además de la forma de la vasija, la excepcionalidad de las mismas. Son piezas de encargo, en donde el alfarero ha pintado la inscripción en la primera, y en la segunda se ha realizado con posterioridad a la cocción de la cerámica. A pesar de la distancia que los separa, ambos hallazgos responden al mismo patrón ritual, ya que los dos oinocoos tienen la inscripción situada sobre el mismo lugar, en el interior de la boca, en el lado contrario al pico de vertido, lo que implica la existencia de una ritualidad, pues sólo se puede ver la inscripción en el momento en el que se realiza el vertido. En ambas inscripciones, independientemente de la traducción, existe referencia a un grupo familiar portador de la vasija. Señalaba en su momento: “Los oinocoos con texto de La Caridad y de Numancia al mostrar en su inscripción su pertenencia a un grupo de personas superior a la estructura familiar restringida, que articula la sociedad celtibérica en lo que al tema residencial se refiere, nos muestran que su destino superaba el ambiente familiar doméstico, por lo que sólo puede tener sentido en un uso litúrgico dentro de actos de carácter comunitario” (Burillo 1997, 235).

Esto es, los grupos de parentesco celtibérico establecieron rituales de libación o de comensalidad que suponía la reunión del grupo en ceremonias litúrgicas o en banquetes, tal como hemos visto también en los banquetes funerarios de carácter comunitario. En cualquier caso, estas reuniones afianzarían la entidad del grupo y reforzarían los lazos familiares. Esta afirmación queda ratificada por el hecho de que en ambas ciudades se hayan encontrado vasos para beber que llevan también el nombre de un grupo familiar. En Numancia es un cuenco con la palabra **nouantikum**, esto es un grupo familiar derivado del nombre personal **Nouantos*, con el significado de “el noveno” (Jordán 2004, 212). Y procedente de la misma Casa de Likinete de la Caridad de Caminreal hay un cuenco/copa imitación celtibérica de una forma campaniense con la inscripción **kambarokum**, grupo familiar derivado del idionimo **Cambaros*.

Concluía este trabajo (Burillo 1997, 239-240): “Todo lo señalado nos demuestra que en la sociedad celtibérica plenamente urbanizada, en un momento en el que se está produciendo la integración en la estructura romana, siguen vivas las relaciones de los grupos familiares, necesitando de ritualizaciones externas donde la bebida alcohólica crearía el vínculo de comunión y de identidad que aseguraría su continuidad. Esta vigencia no debe verse como opuesta al desarrollo estatal alcanzado en la Celtiberia, sino como una categoría distinta, una estructura social de relación que aglutina las familias nucleares con vínculos comunes”. De hecho esta coexistencia de los diferentes niveles: individuo, familia nuclear, familia extensa y ciudad queda patente en las fórmulas más completas del *origo* celtibérico arriba expuestas.

8.5.3. Comentarios sobre el parentesco en el Noroeste peninsular

No quiero concluir este trabajo sin hacer referencia al estudio del parentesco en las comunidades campesinas del

Noroeste peninsular, objeto de análisis reciente de Inés Sastre y su equipo (2010), consolidando una larga tradición investigadora sobre la estructura socioeconómica de los castros leoneses (Sánchez-Palencia, Fernández-Posse, 1985). Estos investigadores, tras criticar los estudios que identifican las sociedades basadas en el parentesco como sinónimo de “primitivismo” identifican a la sociedad castreña con un modelo que denominan “agrario segmentario”, conformada por agregados sociales (segmentos) equivalentes, no jerarquizados, con dos niveles: el grupo doméstico y el asentamiento o castro, configurado como unidad social de referencia. Señalan que son comunidades que conocen la desigualdad jerarquizada y desarrollan mecanismos para neutralizarla, mediante un control del excedente productivo y del crecimiento de cada asentamiento. Concluyen: “Ni siquiera es necesario suponer que esa comunidad esté estructurada esencialmente a partir del parentesco, puesto que lo que configura la identidad comunitaria son formas de relación política condicionadas por determinadas relaciones de producción en las que predomina claramente la vinculación al territorio”.

Pienso que esta investigación sobre la sociedad castreña que definen como “agraria segmentaria” debe analizarse desde los parámetros de las sociedades campesinas a la que pertenece. Pues, al igual que ocurre con la sociedad celtibérica, es el peso social de los lazos de la familia extensa los que anulan el proceso de jerarquización y evitan la acumulación de riqueza en un sector concreto de la población. Y si bien señalan que no existe una estructura política de ciudades estado que aglutine el poblamiento, los castros con un umbral de población por debajo de los 150-200 habitantes, no pueden constituirse como la unidad superior de organización social y política del territorio. Pues, como ellos mismos reconocen, el proceso de reproducción debe realizarse fuera del asentamiento. Con ello se crean lazos estables de parentesco, que agrupan a varios castros, creando entidades de carácter étnico y muy probablemente político y que, al menos, en momentos de crisis, como los ataques externos unirán sus fuerzas ante el enemigo.

Bibliografía

AGUILERA Y GAMBOA, E., MARQUÉS DE CERRALBO:

1916. *Las Necrópolis Ibéricas*, Asociación Española para el Progreso de las Ciencias, Madrid.

ALBERTOS-FIRMAT, M^a.L.:

1975. *Organizaciones suprafamiliares en la Hispania Antigua*, Studia Archaeologica, 37.

ALMAGRO-GORBEA, M.:

1987. “El área superficial de las poblaciones ibéricas”, *Los asentamientos ibéricos ante la romanización*, Madrid, 21-34.

ALMAGRO, M., LORRIO, A.J.:

2011. *Teutates. El héroe fundador*. Real Academia de la Historia.

ALMAGRO-GORBEA, M., TORRES, M.:

1999. *Las fibulas de jinete y de caballito. Aproximación a las elites ecuestres y su expansión en la Hispania céltica*, Institución Fernando el Católico.

ARENAS, J.A., CORTÉS, L.:

1995. "Mortuary rites in the Celtiberian cemetery or Aragoncillo (Guadalajara, Spain)", Waldren, W. H., Ensenyat, J. A., Kennard, R. C. (eds.), *Ritual, Rites and Religion in Prehistory. IIIrd Deya International conference of Prehistory*. BAR International conference of Prehistory. BAR International Series, 611, Oxford, 1-20.

ARMENDÁRIZ-MARTIJA, J.:

2008. *De Aldeas a Ciudades. El poblamiento durante el primer milenio a.C. en Navarra*, Gobierno de Navarra.

BARRIL-VICENTE, A.:

2003. "Cascos hallados en necrópolis celtibéricas conservados en el Museo Arqueológico Nacional de Madrid", *Gladius*, XXIII, 5-60.

BEA, D., DILOLI, J., GARCÍA, D., MORENO, I., MORET, P.:

2012. "Arquitectura de prestigio y aristocracias indígenas", Belarte, M. C., Benavente, J. A., Fatás, L., Diloli, J., Moret, P., Noguera, J. (eds.), *Iberos del Ebro, II Congreso Internacional (Alcañiz-Tivissa 2011)*. Documenta 25, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 51-70.

BELTRÁN-LLORIS, F.:

1992. "Parentesco y ciudad en la celtica hispana", *Dialogues d'histoire ancienne*, 18, 2, 189-220.

2005. "Contrebia Belaisca (Botorrita, Zaragoza)", *Celtíberos. Tras la Estela de Numancia*, Soria, 137-144.

BELTRÁN-MARTÍNEZ, A.

1984. "Las casas del poblado de la I Edad del Hierro del Cabezo de Monleón (Caspe)", *Museo de Zaragoza. Boletín*, 3, 23-101.

BELTRÁN, A., TOVAR, A.:

1982. *Contrebia Belaisca (Botorrita, Zaragoza) I. El Bronce con Alfabeto Ibérico de Botorrita*, Universidad de Zaragoza.

BURILLO, F.:

1980. *El valle medio del Ebro en Época Ibérica. Contribución a su estudio en los ríos Huerva y Jiloca Medio*, Zaragoza.

1982b. "El urbanismo del poblado ibérico El Taratrato de Alcañiz", *Kalathos*, 2, 47-66.

1989-90. "La crisis del Ibérico Antiguo y sus incidencia sobre los campos de urnas finales del Bajo Aragón", *Kalathos* 9-10, 95-124.

1992. "Las necrópolis de época ibérica y el ritual de la muerte en el valle medio del Ebro", Blánquez, J., Antona del Val, V. (coords.), *Congreso de Arqueología Ibérica: Las Necrópolis*, Universidad Autónoma de Madrid-Consejería de Cultura, Madrid, 563-585.

1997. "Textos, Cerámicas y Ritual Celtibérico", *Kalathos*, 16, 223-242.

2005. "Los Castellares de Herrera de los Navarros", *Celtíberos. Tras la estela de Numancia*, Soria, 109-117.

2006a. "Oppida y Ciudades Estado del Norte de Hispania con anterioridad al 153 a.C.". Burillo, F. (ed.), *Segeda y su Contexto Histórico. Entre Catón y Nobilior (195 al 153)*, Fundación Segeda – Centro de Estudios Celtibéricos de Segeda, 35-70.

2006b. "La ciudad estado de Segeda I", Burillo, F. (ed), *Segeda y su contexto histórico. Entre Catón y Nobilior (195 al 153)*, Fundación Segeda – Centro de Estudios Celtibéricos de Segeda, 203-240.

2008. *Celtíberos. Etnias y Estados*. 2ª ed corregida y aumentada, Editorial Crítica, Barcelona.

2010a. "Aproximación a la estructura social del campesinado celtibérico", Burillo, F. (coord.), *Arqueología de la Población. VI Coloquio Internacional de Arqueología Espacial. Arqueología Espacial*, 28, Teruel, 135-153.

2010b. "Influjos helenísticos en la ciudad celtibérica de Segeda I", *Palaeohispanica*, 10, 381-404.

2010c. "La migración celtibérica descrita por Plinio (N.H.III, 13), Burillo, F. (coord.), *Arqueología de la Población. VI Coloquio Internacional de Arqueología Espacial. Arqueología Espacial*, 28, Teruel, 381-398.

En prensa: "Sobre la organización socioeconómica del Grupo Mijares", Gusi, F., Olaria, C., Barrachina, A.: *Un Asentamiento Fortificado del Bronce Medio y Final en el Litoral Mediterráneo: Orpesa La Vella (Orpesa del Mar, Castellón, España)*, Castellón.

BURILLO, F., JUSTE, N., PEÑA, J.L., PERALES, P., PORRO, J., PICAZO, J., RUIZ, E., SANCHE, A.:

1984. "Un estudio sincrónico y diacrónico del poblamiento y el territorio: El proyecto interdisciplinar de Mora de Rubielos (Teruel)", Burillo, F. (coord.), *Coloquio sobre distribución y relaciones entre los asentamientos. Arqueología Espacial*, 1, Teruel, 187-205.

BURILLO, F., ORTEGA, J.:

1999. "El proceso de formación de las comunidades campesinas en el Sistema Ibérico (1.400-400 a. C.): Algunas consideraciones acerca del concepto de ruptura", Arenas, J. A., Palacios, Mª. V. (ed.), *El origen del mundo celtibérico*, Molina de Aragón, 123-141.

BURILLO, F., PICAZO, J.:

1986. *El poblado del Bronce Medio de la Hoya Quemada (Mora de Rubielos, Teruel)*, SAET, Teruel.

1997. "El Sistema Ibérico Türolense durante el Segundo Milenio", *Homenaje a la Para. Dra. Milagro Gil-Mascarell Boscá. Saguntum*, 30, vol II, 29-58.

CÁMARA, J.A., MOLINA, F.:

2010. "Relaciones de clase e identidad en el Argar. Evolución social y segregación espacial en los Antiplanos granadinos (c. 2000-1300 cal. A.C.)", Burillo, F. (coord.), *Arqueología de la Población. VI Coloquio Internacional de Arqueología Espacial. Arqueología Espacial*, 28, Teruel, 21-40.

- CARO-BAROJA, J.:
1971. "La Realeza y los Reyes en la España Antigua", Tovar, A., Caro-Baroja, J., *Estudios sobre la España Antigua*, Madrid, 51-159.
- CERDEÑO, M^a.L., JUEZ, P.:
2002. *El Castro Celtibérico de El Ceremeño (Herrería, Guadalajara)*, Seminario de Arqueología y Etnología Turulense.
- CERDEÑO, M^a.L., SAGARDOY, T.:
2007. *La necrópolis celtibérica de Herrería III y IV (Guadalajara)*, Fundación Segeda – Centro de Estudios Celtibéricos.
- CIPRES, P.:
1993. *Guerra y Sociedad en la Hispania Indoeuropea*. Vitoria.
- CONTRERAS, F., CAPEL, J., ESQUIVEL, J.A., MOLINA, F. y TORRES, F.:
1987-88. "Los ajueres cerámicos de la necrópolis argárica de la Cuesta del Negro (Purullena, Granada). Avance al estudio analítico y estadístico". *Cuadernos de Prehistoria de la Universidad de Granada*, 12-13, 135-156.
- COLL, N., GARCÉS, I.:
1998. "Los últimos príncipes de occidente. Soberanos ibéricos frente a cartagineses y romanos", *Actas del Congreso Internacional. Los Iberos, Príncipes de Occidente, Saguntum*, Extra-1, 437-446.
- CHAYANOV, R.V.:
1985. *La organización de la unidad económica campesina*, Ediciones Nueva Visión, Buenos Aires.
- DÍAZ-DEL-RÍO, P.:
1995. "Campesinado y gestión pluriactiva del ecosistema: un marco teórico para el análisis del III y II Milenios a.C. en la Meseta Peninsular", *Trabajos de Prehistoria*, 52, n° 2, 99-109.
- FANLO, J., PÉREZ-LAMBÁN, P.:
2012. "La producción alfarera a mano y a torno: claves para interpretar la cerámica ibérica", Belarte, M. C., Benavente, J. A., Fatás, L., Diloli, J., Moret, P., Noguera, J. (eds.), *Iberos del Ebro, II Congreso Internacional (Alcañiz-Trivissa 2011)*. Documenta 25, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 291-303.
- FARO, J.A., UNZU, M.:
2006. "La necrópolis de la Edad del Hierro de El Castillo (Castejón, Navarra). Primeras valoraciones: campañas 2000-2002", *Complutum*, 17, 145-166.
- FATÁS-CABEZA, G.:
1973. "Un aspecto de la explotación de los indígenas hispanos por Roma: los botines de guerra en la Citerior", *Estudios*, II, Zaragoza, 101-110.
1980. *Contrebia Belaisca (Botorrita, Zaragoza) II. Tabula Contrebiensis*, Universidad de Zaragoza.
- FATÁS, L., GRAELLS, R., SARDÁ, S.:
2012. "Los intercambios y el inicio de la complejidad socioeconómica (siglos VII-VI a.C.). Estado de la cuestión", Belarte, M. C., Benavente, J. A., Fatás, L., Diloli, J., Moret, P., Noguera, J. (eds.), *Iberos del Ebro, II Congreso Internacional (Alcañiz-Trivissa 2011)*. Documenta 25, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 71-86.
- GALESKI, B.:
1977. *Sociología del campesinado*, Ediciones Península.
- GALLAY, A.:
1986. "Protohistoire et ethnologie ouest-africaine: (Non) pertinence du codage ceramique", Barrelet, M. Th., Gardin, J. C. (eds.), *A propos des interprétations archéologiques de la poterie: questions ouvertes*, París, 121-126.
- GALLEGO-FRANCO, H.:
1998. "Onomástica y estructuras familiares: la mujer en Hispania central romana", *Hispania Antigua*, XXII, 299-324.
- GARCÍA, D.:
2008. "Grecs et indigènes en Languedoc central durant l'Âge du Fer", Viali, D. (ed.), *I Celti e il Mondo Greco*, Università di Bologna, 43-59.
- GARCÍA-MORENO, L. A.:
1993. "Organización sociopolítica de los celtas en la Península Ibérica", Almagro-Gorbea, M. (dir.), *Los celtas: Hispania y Europa*, Madrid.
- GARCÍA-RIAZA, E.:
1999. "El cómputo del metal precioso en los botines de guerra hispano-republicanos", *Hispania Antigua*, XXXIII, Valladolid, 119-136.
- GARCÍA-VALDÉS, M.:
1994. *Aristóteles. Política. Traducción y notas*, Editorial Gredos, Madrid.
- GODELIER, M.:
1998. *El Enigma del Don*, Ed. Paidós, Barcelona.
2005. *La producción de Grandes hombres. Poder y dominación masculina entre los Baruya de Nueva Guinea*, Ed. Akal, Madrid.
- GÓMEZ-PANTOJA, J.:
1996. "Gentilidad y origen", Villar, F., D'Encarnação, J. (eds.), *La Hispania Prerromana*, Salamanca, 77-100.
- GONZÁLEZ, M., LULL, V., RISCH, R.:
2010. *Arqueología de Europa 2250-1200 A.C.*, Editorial Síntesis.

- GONZÁLEZ-RODRÍGUEZ, Mª C.:
1986. *Las unidades organizativas indígenas del área indo-europea de Hispania*, Vitoria.
- GRAELLS, R., FATÁS, L., SARDÀ, S.:
2009. "Uso y significado de los materiales mediterráneos en algunas tumbas del Bajo Aragón (s. VII-VI a.C.): Reflexiones sobre un sistema complejo", Burillo, F. (ed.), *VI Simposio sobre los celtíberos, Ritos y Mitos*, Centro de Estudios Celtibéricos de Segeda, Zaragoza, 351-361.
- HINDESS, B., HIRST, P.Q.:
1979. *Los modos de producción precapitalistas*, Ediciones Península, Barcelona.
- HOEBEL, A.E.:
1973. *Antropología: el estudio del hombre*, Barcelona.
- HOZ, J. DE
1986. "La epigrafía celtibérica", *Reunión sobre epigrafía hispánica de época romano-republicana*, Zaragoza, 43-102.
1993. "Testimonios lingüísticos relativos al problema céltico en la Península Ibérica", Almagro-Gorbea, M. (dir.), *Los celtas: Hispania y Europa*, Madrid, 357-407.
- HURTADO, V.: (ed.)
1995. *El Calcolítico a debate. Reunión del Calcolítico de la Península Ibérica*, (Sevilla, 1990), Junta de Andalucía, Sevilla.
- JIMENO, A., TABERNERO, C.:
1996. "Origen de Numancia y su evolución urbana", *Complutum Extra*, 6, 1, 415-432.
- JIMENO, A., TORRE, J.I. DE LA, BERZOSA, R., MARTÍNEZ, J.P.:
2004. *La necrópolis Celtibérica de Numancia*, Junta de Castilla y León.
- JORDAN, C.:
2004. *Celtiberico*. Universidad de Zaragoza.
- LULL, V.:
1983. *La «cultura» de El Argar (Un modelo para el estudio de las formaciones económicas-sociales prehistóricas)*, Ed. Akal, Madrid.
- MARCO, F.:
1994. "Reflexiones sobre el hecho religioso en el contexto social de la Celtiberia", González, M^a.C., Santos, J., *Las Estructuras Sociales Indígenas del Norte de la Península Ibérica*, Revisiones de Historia Antigua, I, Vitoria, 35-50.
1999. "El bronce de Botorrita (Cara B) como expresión de sincismo politano", F. Villar, F. F. Beltrán, F. (eds.), *Pueblos, lenguas y escritura en la Hispania Prerromana*, Institución Fernando el Católico, 269-289.
- MAYA, J.L., CUESTA, F., LÓPEZ-CACHERO, J. (eds.):
1998. *Genó: Un poblado del Bronce Final en el Bajo Segre (Lleida)*, Universidad de Barcelona.
- MELGUIZO, S., BENAVENTE, J.A., BEA, M., BLANCO, A.:
2012. "Aproximación al poblamiento ibérico en el Bajo Aragón y nuevas perspectivas sobre el Tartrato (Alcañiz)", Belarte, M. C., Benavente, J. A., Fatás, L., Diloli, J., Moret, P., Noguera, J. (eds.), *Iberos del Ebro, II Congreso Internacional (Alcañiz-Trévissa 2011)*. Documenta 25, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 147-166.
- MOLINA, F., CÁMARA, J. A.:
2005. *Guía del yacimiento arqueológico Los Millares*, Junta de Andalucía.
- MORET, P., BENAVENTE, J. A., GORGUES, A.:
2006. *Iberos del Matarraña*, Al Qannis, 11, Taller de Arqueología de Alcañiz.
- ORTEGA-ORTEGA, J.M.:
1999. "Al margen de la <identidad cultural>: Historia social y economía de las comunidades campesinas celtíberas", Burillo, F. (ed.), *IV Simposio sobre los celtíberos. Economía*, Zaragoza, 417-452.
- PEREIRA, G., SANTOS, J.:
1980. "Sobre la romanización del noroeste de la Península Ibérica: las inscripciones con mención del origo personal", *Actas do Seminario de Arqueología del Noroeste Peninsular*, Guimaraes, 117-130.
- PICAZO-MILLÁN, J.:
1986. *El Eneolítico y los inicios de la Edad del Bronce en el Sistema Ibérico Central (Jiloca Medio y Campo Romanos)*, SAET, Teruel.
1990. *La Edad del Bronce en el Sur del Sistema Ibérico Turoense*, Tesis doctoral. Dpto. de Ciencias de la Antigüedad, Universidad de Zaragoza.
1993. *La Edad del Bronce en el Sur del Sistema Ibérico Turoense, I: Los Materiales Cerámicos*, SAET, Teruel.
- QUESADA- SANZ, F.:
1997. *El armamento ibérico. Estudio tipológico y simbólico de las armas en la Cultura Ibérica (siglos VI-I a.C.)*, éditions Monique Mergoil.
2005. "L'utilisation du cheval dans le «Far West» méditerranéen. Bilan des recherches et étude de cas. Le problème de l'apparition de la cavalerie en Ibérie", Gardeisen, A. (éd.), *Les équidés dans le monde méditerranéen antique, Actes du colloque organisé par l'École française d'Athènes, le Centre Camille Jullian, et l'UMR 5140 du CNRS (Athènes, 26-28 Novembre 2003)*, Lattes, 95-100.
- RAFEL, N., ARMADA, X.-L., BELARTE, C., FAIRÉN, S., GASULL, P., GRAELLS, R., MORELL, N., PÉREZ, A., VILLALBA, P.:
2008. "El área minerometalúrgica al Baix Priorat (Tarragona) en la protohistoria: explotaciones y redes de intercambio", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 18, 245-269.

- REDFIELD, R.:
1956. *Peasant Society and Culture*, The University of Chicago Press.
1962. *The primitive world and its Transformation*, Great Seal Books.
- RODRÍGUEZ-DÍAZ, A.:
2009. *Campesinos y señores del campo. Tierra y poder en la protohistoria extremeña*, Bellaterra, Arqueología.
- RÖSENER, W.:
1995. *Los campesinos en la historia europea*, Crítica, Grijalbo Mondadori, Barcelona.
- RUÍZ-RODRÍGUEZ, A.:
1998. "Los príncipes iberos: procesos económicos y sociales", Aranegui, C. *Los iberos. Príncipes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica*, Actas del Congreso Internacional (Barcelona, 12-14 de marzo de 1998), Fundación "La Caixa", Barcelona, 285-300.
- RUIZ, A., MOLINOS, M.:
2012. "Oppida, Lineages, and Heroes in the Society of Princes. The Iberians of the Upper Guadalquivir", Berrocal, M. C., García, L. A. Gilman, A. (ed.), *The Prehistory of Iberia. Debating Early Social Stratification and the State*, Routledge Studies in Archaeology, 357-377.
- RUIZ-ZAPATERO, G.:
1995. "El substrato de la Celtiberia Citerior. El problema de las invasiones", en F. Burillo (coord.) *Poblamiento Celtibérico. III Simposio sobre Celtíberos*, Zaragoza, 25-40.
- SANMARTÍ, J.; BELARTE, M.^aC.; SANTACANA, J.; ASENSIO, D. y NOGUERA, J.:
2000. *L'assentament del bronze final i primera edat del ferro del Barranc de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre, Arqueo Mediterrània*, 5, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- SANTOS-YANGUAS, J.:
1995. "1985-1994. Un decenio fructífero en la investigación de las estructuras sociales indígenas del área indoeuropea de Hispania", *Veleia*, 12, 125-149.
- SÁNCHEZ-MORENO, E.:
1996. "A propósito de las gentilitates: los grupos familiares del área vettona y su adecuación para la interpretación de la organización social prerromana", *Veleia*, 13, 115-142.
- SÁNCHEZ-PALENCIA, F.J., FERNÁNDEZ-POSSE, M.^aD.:
1985. *La Corona y El Castro de Corporales I. Truchas (León). Campañas de 1978 a 1981*. EAE, 141.
- SAGARDOY, T., CHORDÁ, M.:
2009. "Ritos de comensalidad y delimitación del espacio funerario en la necrópolis de Herrería IV (Guadalajara)", Burillo, F. (ed.), *VI Simposio sobre los celtíberos, Ritos y Mitos*, Centro de Estudios Celtibéricos de Segeda, 331-340.
- SASTRE, I., CURRÁS, B.X., ALONSO, F.:
2010. "Parentesco, desigualdad y formas de identidad en la Edad del Hierro del Noroeste", Burillo, F. (coord.), *Arqueología de la Población. VI Coloquio Internacional de Arqueología Espacial. Arqueología Espacial*, 28, Teruel, 169-186.
- SHANIN, T.:
1976. *Naturaleza y lógica de la economía campesina*, Editorial Anagrama.
1983. *La clase incómoda. Sociología política del campesinado en una sociedad en desarrollo (Rusia 1910-1925)*, Alianza Editorial.
- SILES, J.:
1985. "Celtismo y latinización: la estela de Ibiza y una inscripción latina de Hinojosa de Jarque (Teruel); sobre la mención de *origo* en las inscripciones celtibéricas", *Serta Gratulatoria in honorem J. Régulo*, 1, 675-696.
- TORRES MARTINEZ, J. F. K.:
2011. *El Cantábrico en la Edad del Hierro. Medioambiente, Economía, Territorio y Sociedad*, Real Academia de la Historia, Madrid.
- UNTERMANN, J.:
1987. "Lusitanisch, Keltisch", *Actas Vitoria*, Vitoria, 57-76.
1993. "La onomástica celtibérica", *Las lenguas paleohispánicas en su entorno cultural*, 1, Valencia.
- URRUELA-QUESADA, J. J.:
1981. *Romanidad e Indigenismo en el Norte Peninsular a Finales del Alto Imperio. Un Punto de Vista Crítico*, Tesis Doctoral, Universidad Complutense de Madrid.
- VICENTE, J., PUNTER, M.^aP., ESCRICHE, C., HERCE, A. I.:
1993. "Las inscripciones de la Casa de LIKINE", *Lengua y Cultura en la Hispania Prerromana. Actas del V Coloquio sobre Lengua y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica*, Salamanca, 747-772.
- VICENT, J. M.:
1991. "El Neolítico, transformaciones sociales y económicas", *Boletín de Antropología Americana*, 24, 31-61.
- WOLF, E. R.:
1971. *Los campesinos*, Editorial Labor.